

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БЕВЗЮК ЄВГЕНІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 15 94 (16) 17/18:323.11

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧЕХІВ, СЛОВАКІВ І
ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.**

07.00.02 – всесвітня історія

032 – історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант: Колесник Віктор Федорович, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Бевзюк Є.В. Становлення національної ідентичності чехів, словаків і лужицьких сербів наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія» (032 – Історія та археологія). – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2017.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена як сукупністю й масштабністю поставлених завдань, так і способами їх розв'язання. Вперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії на основі залучення і комплексного аналізу широкого кола літератури та історичних джерел, частина яких раніше не була об'єктом спеціального наукового розгляду, здійснене всебічне дослідження процесу становлення національної спільності чехів, словаків і лужицьких сербів кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Подано авторську концепцію передумов, основних

етапів, особливостей та закономірностей формування національної ідентичності західних слов'ян у процесі їх відродження. У дисертації висунуто низку теоретичних положень, полемічних щодо окремих традиційних тверджень відносно тези про неповну соціальну структуру окремих слов'янських народів, а також стосовно наявності етапу національного відродження в змісті процесу становлення національної ідентичності західних слов'ян. Таким чином, у межах здійсненого нами дослідження були отримані результати та сформульовані й розкриті положення, що мають наукову новизну:

вперше:

- в українській історіографії введено в науковий обіг значний масив нового архівного матеріалу, документальних джерел (чеських, словацьких, лужицьких, німецьких, російських та інших видань), в тому числі записок, донесень, щоденників вітчизняних та зарубіжних славістів-мандрівників, листування західних слов'янських ідеологів XIX ст. із провідними європейськими політиками, славістами, преса і періодика Чехії, Словаччини, Лужиці, Австрії, Пруссії, Росії;

- запропонована нова теоретична і прикладна модель становлення модерної ідентичності західних слов'ян та інших народів Європи у XIX ст. за цивілізаційного та структурно-системного (міждисциплінарного) підходу і за концепцією діалектичного розвитку суспільно-політичних і культурних процесів в межах єдиної європейської цивілізації;

- пояснено та науково обґрунтовано новий підхід до розуміння понять «національне відродження», «національне пробудження» як процесів становлення і зростання рівня національної свідомості, зміни етнічної ментальності;

- запропоновано нове трактування поняття неповної соціальної структури. Доведено, що соціальна структура панівного класу західних слов'ян була більш складною і диференційованою, а політика денаціоналізації призвела не до утворення суспільства з «неповною соціальною структурою», а до «стратифікаційної неврівноваженості» соціальної структури слов'янського соціуму;

- переглянуто концептуально-схоластичне твердження про абсолютний негатив «германізації» щодо західних слов'ян, ставиться питання про важливу роль чехів, словаків, лужичан у процесі німецького національно-культурного піднесення;

- у новому ракурсі досліджується становлення і розвиток національних парадигм західних слов'ян у контексті загальноєвропейського історичного процесу, еволюції слов'янських народів та етапів консолідації європейських націй і держав у першій половині XIX ст.;

- пояснено, що національні парадигми у період становлення модерної ідентичності, являли собою і мікс політичних ідей, в якому політичні свободи – демократія, соціальні і особисті гарантії в системі політичних пріоритетів – зайняли дещо другорядне місце;

- визначено, що пріоритетною домінантою в змісті ідеологемі слов'янських національних рухів була боротьба за національну справедливість;

- доведено, що тактика обрання мовно-історичної ідеї для фундаменту національної парадигми була стратегічно правильною та відіграла важливу роль у стимулюванні національно-історичної свідомості та в практиці етнічної і національної згуртованості;

- показано, що змістова особливість історичної складової слов'янських національних парадигм характеризувалася не запитом на пошук загальних закономірностей розвитку європейської історії, а, перш за все, визначенням місця своїх народів у історичному процесі, що відповідало метафізичному виправданню їх існування;

удосконалено:

- підхід до розгляду проблеми впливу міжслов'янських контактів та ідей на процес формування національних ідеологій західних слов'ян;

- наукову аргументацію відносно політизації змісту ідеї «слов'янської єдності», яка на практиці віддзеркалювала політичне бажання окремих слов'янських ідеологів надавати слов'янським народам ореол гіперболізованої єдності перед загрозою західної інтелектуальної експансії;

- зміст мовно-історичної ідеології національних парадигм чехів, словаків і лужицьких сербів;

- наукову аргументацію відносно російських витоків причини політизації ідеї культурного панславізму, що зумовило західних слов'янських ідеологів спрямувати свій інтелектуальний потенціал на ідею обґрунтування наднаціональної концепції австрославізму;

- висновок про те, що ідеологізація і політизація європейських національних рухів стала причиною формування слов'янської національно-ідеологічної специфіки, яка парадоксально поєднала націоналізм, демократичні принципи особистої свободи із діалектикою «провінційного земського патріотизму»;

Отримали подальший розвиток

- тема значення Слов'янського конгресу, доведено, що інтелектуальний австрославізм чеської делегації можна вважати потенційно перспективним в плані окреслення рамок ідеї об'єднаної Європи;

- проблема визначення інтелектуальної ролі «будителів» в змісті формування національних парадигм;

- проблема інтенсифікації мовно-культурних зв'язків західних слов'ян, що забезпечило модернізаційний рівень соціумів та стало умовою фіксації ідентичності за ідентифікаційним принципом «ми-вони»;

- вивчення проблеми специфіки появи національно-культурної ідеології західних слов'ян та виділені соціально-економічні, національно-культурні та етнополітичні чинники активізації національних рухів у західних слов'ян напередодні та під час революції 1848-1849 рр. у Австрії та Німеччині;

- дослідження причин переважно поміркованої національної ідеології західних слов'ян, яка й стала основою їх стриманої і навіть консервативної позиції в часи «Весни народів», але в той же час дозволила означити свій статус регіональних акторів.

Практичне значення. Аналіз становлення національної ідентичності чехів, словаків і лужицьких сербів в процесі їх духовного відродження-пробудження має вагомим теоретичне та практичне значення для об'єктивного розуміння минулого, сучасності та перспектив розвитку системи міжнаціональних відносин в Україні. У зв'язку з цим закономірним є звернення до подій більш ніж двовікової давнини, історичного періоду, коли відбувався процес національної консолідації, становлення

національних парадигм. Авторським концептуальним задумом стало не просто дослідження теорії національного будівництва західних слов'ян, а, скоріше, напрацювання ефективних методів, що дозволяють класифікувати і об'єктивно оцінити досвід націотворення і збереження етнічної своєрідності, який мав місце в рамках більш масштабної соціокультурної європейської історії. Вивчення процесу становлення національної ідентичності чехів, словаків і лужицьких сербів, їх відродження і культурно-національного руху являє собою теоретичний і практичний інтерес з погляду ґрунтового дослідження історії західних слов'ян українською історичною наукою та викладання курсів слов'янознавства, міжнародних відносин й історії країн Центральної та Центрально-Східної Європи, історії і теорії культури у вищих, середніх спеціальних та загальноосвітніх навчальних закладах України, а також для підготовки підручників, навчальних і методичних посібників та навчальних програм.

Ключові слова: чехи, словаки, лужицькі серби, нація, етнос, відродження, пробудження, соціальна структура, парадигма, будителі, ідентичність, австрославизм

SUMMARY

Bevzyuk Y.V. The formation of the National Identity of the Czechs, Slovaks and Lusatian Serbs at the End of the 18th Century - in the First Half of the 19th Century. Presented as manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.02 World History (032 - History and Archeology). Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2017.

The patterns and specifics of the formation of the national identity of the Czechs, Slovaks and Lusatian Serbs, their cultural and national development in the process of national revival have been researched in the dissertation. The aim of the research is to highlight the patterns and specifics of the formation of the national identity of the Western Slavs, their cultural and national development in the process of national revival of the Czechs, awakening of the Slovaks and Lusatian Serbs at the end of the 18th century - in the first half of the 19th century. To achieve the goal, the author has identified the following tasks: to figure out the state, completeness and credibility of the coverage of the problem of formation of the national identity of Western Slavs during the period of their revival-awakening in the national and foreign historiography; to characterize the state of the source base and its information capacity; to trace the history of the Czechs, Slovaks and Lusatian Serbs in the context of Pan-European history, the birth of national ideologies and the process of evolution of the national identity of Slavic peoples; to substantiate the new approach to the concepts of "national revival", "national awakening" and "ethnic awakening"; to find out about the significance and place of the revival-awakening in the processes of formation and growth of national consciousness, the growth of self-awareness, the cultural, ideological, political and organizational consolidation of the Western Slavs; to reveal the features of the historical and ethnic evolution of the Czechs, Slovaks and Lusatian Serbs of the end of the 18th century - the first half of the 19th century; to find out about the common and distinctive features of the development of the social structure of the Czechs, Slovaks and Lusatian Serbs, that determined the specificity of the formation of their national identity; to distinguish socio-economic and national cultural factors of the

activation of national and ethno-conserving movements of the Western Slavs; to investigate the origins of the process of the Czech and Slovak national construction not in a locally regional dimension, but as part of a large-scale European process of the end of the 18th century - the first half of the 19th century; to reveal the main aspects of the process of consolidating the positive ethnic consciousness of the Lusatians, that became the reason for their ethnic preservation; to show the historical conditionality, the dynamics of the development of national collective consciousness of the Czechs and Slovaks and Lusatian Serbs ethno-conserving consciousness; to characterize the process of the revolutionary upsurge and the national cultural demands of the main sections of the population the Czechs, Slovaks and Lusatian Serbs.

The object of the study is the Czech, Slovak and Serbo-Lusatian national cultural movement. The subject of the study is the process of establishing the national identity of the Czechs, Slovaks and Lusatian Serbs at the end of the 18th century - in the first half of the 19th century. The chronological framework of the study has been outlined in connection with the characteristic features of the formation of European nations from the Czechs, Slovaks and Lusatian Serbs depending on the period of their historical development. Accordingly, the lower limit of the study reaches the end of the 60's - early 70's of the 18th century, and the upper coincides with the period of "Spring of Peoples". Territorial boundaries of the study have been outlined by geographical and linguistic features - these are Western Slavs (Czechs, Slovaks, Lusatian Serbs). Specificity of the chosen topic has required a certain narrowing of the research object from the author. First of all we deliberately left out such Western Slavic peoples, as Silesians, Kashubs, Moravians, beyond the scope of our research. Though they differ in peculiarities of their culture and awareness of their own linguistic distinction from other Slavic peoples, ethnologists have fairly categorized them as sub-ethnic.

Scientific novelty of the obtained results. In the framework of the research, the results have been obtained, the provisions with a scientific novelty have been disclosed and formulated: for the first time in Ukrainian historiography, a large array of previously unpublished archival material and documentary sources (Czech, Slovak, Lusatian, German, Russian and other editions) has been introduced into the scientific circulation; a new theoretical and applied model of the formation of the modern identity of Western Slavs and other peoples of Europe in the 19th century has been presented; the author's interpretation of the concepts of "national revival", "national awakening" has been substantiated; it has been proven that the social structure of the Western Slavs was more complicated because the policy of denationalization did not lead to the formation of a society with an "incomplete social structure", but it led to "stratification imbalance"; conceptual and scholastic assertion about the absolute negative of "Germanization" concerning the Western Slavs has been revised; it has been proven that the tactics of choosing a linguistic-historical idea as the foundation of the national paradigm was strategically correct for the practice of ethnic cohesion.

Approach to considering the influence of the problem of interslavic contacts and ideas on the process of formation of national ideologies of the Western Slavs, scientific argumentation concerning the politicization of the content of the idea of "Slavic unity" have been improved; the Slavic national-ideological specificity, that paradoxically united nationalism and democratic principles of personal freedom with the dialectic of "

provincial Zemsky patriotism" has been determined. The theme of the significance of the Slavic Congress has further been developed, it has been proven that the intellectual Austro-Slavism of the Czech delegation can be considered potentially promising in terms of defining the framework of the idea of a united Europe. The specificity of the appearance of the national-cultural ideology of the Western Slavs before and during the revolution of 1848-1849 in Austria and Germany has been investigated.

Key words: Czechs, Slovaks, Lusatian Serbs, nation, ethnos, revival, awakening, social structure, paradigm, awakeners, identity, Austroslavis.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Бевзюк Є. Формування національної ідентичності західних слов'ян / Євген Бевзюк. – Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2017. – 596 с. (38 д.а.)
2. Бевзюк Є. Імперія як суспільно-політичний феномен / Є.Бевзюк, О.Попадич / Країни Центрально-Східної Європи в умовах глобалізації: історико-методологічний, політико-правовий та економічний аспекти: колективна монографія. – С.8–47 / [Бевзюк Є.В., Вергун В.А., Виноградов Ю.Л. та ін.]: за ред. Є.В.Бевзюка, О.О. Гріна. – Ужгород: Видавництво ЗакДУ, 2010. – 368 с.
3. Бевзюк Є. Сучасна історіографія та методологія про дослідження процесу етнічного відродження / Є. Бевзюк // Країни Центрально-Східної Європи в умовах регіоналізації: історико-методологічний, політико-правовий та економічний аспекти: колективна монографія. – С.36–72 / [Є.В.Бевзюк, В.А. Вергун, О.О.Грін та ін.]: за ред. Є.В.Бевзюка, О.О. Гріна. – Ужгород: Видавництво ЗакДУ, 2010. – 451 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Бевзюк Є. Національне відродження – історичний етап чи теоретична концепція? /Є.Бевзюк// Карпатика. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. – Ужгород: Науково-дослідний інститут Карпатознавства. УЖНУ, 2002. - Вип.18. - С.62–80.
2. Бевзюк Є. Виникнення та становлення принципу меншість – більшість від часів античності до кінця XVIII ст. / Є.Бевзюк // Карпатика. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. – Ужгород: Науково-дослідний інститут Карпатознавства. УЖНУ, 2003. – Вип. 23. – С. 233–248.
3. Бевзюк Є. Теоретико-правовий зміст принципу національності / Є.Бевзюк // Карпатика. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. – Ужгород: Науково-дослідний інститут Карпатознавства, 2003. – Вип.25. – С. 66–74.
4. Бевзюк Є. Правові аспекти етнополітики у регулюванні життя національних меншин / Є.Бевзюк // Карпатика. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. – Ужгород: Науково-дослідний інститут Карпатознавства. УЖНУ, 2003. – Вип.26. – С. 209–214.
5. Бевзюк Є. Європейські правові норми щодо гарантій прав національних меншин в німецькій етнополітиці (на прикладі лужицьких сербів) / Є.Бевзюк // Карпатика. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії з найдавніших часів

- до наших днів. – Ужгород: Науково-дослідний інститут Карпатознавства. УжНУ, 2003. – Вип. 27. – С.215–223.
6. Бевзюк Є. Єллінек Є. – правознавець, етнополітик /Є.Бевзюк// Карпатика. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів . – Ужгород: Науково-дослідний інститут Карпатознавства. УжНУ, 2003. – Вип.28. – С. 165-170.
 7. Бевзюк Є. Джерельна база дослідження Серболужицької матиці / Є.Бевзюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Вісник Карпат, 2004. – Вип.10. – С. 223–229.
 8. Бевзюк Є. Створення і діяльність Верхньолужицької Матиці Сербської / Є. Бевзюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Вісник Карпат, 2004. – Вип.11. – С. 180–185.
 9. Бевзюк Є. Теоретичні аспекти сучасної регіональної етнополітики у ФРН /Є. Бевзюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип.13. – С.60–70.
 10. Бевзюк Є. Джерела з дослідження діяльності Матичного товариства лужичан. / Є. Бевзюк // Український історичний збірник. Інститут історії України НАН України. – 2005. – № 8. – С.348–356.
 11. Бевзюк Є. Вплив українських культурних взаємин 50–60 років ХІХ століття на національно-культурне відродження / Є.Бевзюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Говерла, 2006. – Вип. 16. – С.13–26.
 12. Бевзюк Є. Українські архівні матеріали про діяльність Серболужицької матиці у контексті загальнослов'янського національно-революційного руху середини ХІХ ст. / Є.Бевзюк, С.Турияниця// Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.15. – С.446–452.
 13. Бевзюк Є., Турияниця С. Чинники культурно-національного відродження самого малочисельного слов'янського етносу / Є.Бевзюк, С.Турияниця // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Говерла, 2006. – Вип. 16. – С. 107–113.
 14. Бевзюк Є. Постановка проблеми національного відродження в українському слов'янознавстві / Є. Бевзюк // Збірка наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2007. – Т. ХІV. – С.458–464.
 15. Бевзюк Є. Національне відродження західного слов'янства в українській історіографії / Є. Бевзюк // Збірка наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2007. – Т. ХV. – С.315–323.
 16. Бевзюк Є. Слов'янська єдність та геополітика / Є. Бевзюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.16. – С.104–109.
 17. Бевзюк Є. Проблема слов'янського відродження та участь у ньому Матиці / Є. Бевзюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород, 2008. – Вип. 20 – С.199–203.

18. Бевзюк Є. Проблема слов'янської єдності в контексті європейської геополітики // Геополітика України: історія і сучасність. Збірник наукових праць. – Ужгород, 2010. – Вип. 2. – С.38–53.
19. Бевзюк Є. Промисловий розвиток чеських та словацьких земель у першій половині ХІХ ст. / Є. Бевзюк // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 1. – С. 73–83.
20. Бевзюк Є. Історичні джерела з дослідження діяльності Матичного товариства лужицьких сербів / Є. Бевзюк // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – Серія: Історичні і політичні науки. – Рівне, 2010. – Вип. 10. – С. 29–35.
21. Бевзюк Є. Соціальний розвиток чеських і словацьких земель у першій половині ХІХ ст. / Є. Бевзюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Рівне 2010. – Вип. 19. – С.177–183.
22. Бевзюк Є. Промислова революція у чесько-словацьких землях у першій половині ХІХ ст. / Є. Бевзюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 2010. – Вип.19. – С. 47–58.
23. Бевзюк Є. Європа потрібна об'єднана /Є.Бевзюк, С.Туряниця // Геополітика України: історія і сучасність. Збірник наукових праць. – Ужгород, 2010. – № 3. – С.364 – 368.
24. Бевзюк Є. Методологія дослідження слов'янського пробудження / Є. Бевзюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород, 2011 . – Вип. 27. – С. 302–310.
25. Бевзюк Є. Діяльність Л.Штура в словацькому національному відродженні / Є. Бевзюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 31 – С. 286–294.
26. Бевзюк Є. Шафарик як діяч слов'янського відродження / Є. Бевзюк // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 3. – С.110–120.
27. Бевзюк Є. Ян Коллар – діяч словацького відродження / Є. Бевзюк // Вісник Луганського національного університету. – Луганськ, 2012. – № 6 (241). – Частина 1. – С.5–16.
28. Бевзюк Є. Чинники становлення та початок словацького національного відродження (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) / Є. Бевзюк // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Серія: Історичні та політичні науки. – Рівне: Рівненський інститут слов'янознавства Київського слав'янського університету, 2012. – Вип. 13. – С.15–22.
29. Бевзюк Є. Ідеологія чеських будителів напередодні революції 1848 року /Є. Бевзюк // Історичний архів. Наукові студії. Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Миколаїв, 2012. – Вип. 9. – С.16–23.
30. Бевзюк Є. Мовне питання як модус чеського національного відродження (кінець ХVІІІ – перша третина ХІХ ст.) / Є. Бевзюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ: Інститут Історії України НАН

- України, 2012. – Вип. 21. – С. 281–294.
31. Бевзюк Є. Гавлічек-Боровський як ідеолог чеського національного руху / Є. Бевзюк // Науковий вісник. Гілея. – Київ, 2013. – Вип. 71 (4). – С. 904–909.
 32. Бевзюк Є. Становлення та утвердження «Чеської матиці» як національно-просвітницького центру на землях Богемського королівства / Є. Бевзюк // Науковий вісник. Гілея. – Київ, 2013. – Вип. 72 (5). – С. 200–206.
 33. Бевзюк Є. Формування національних ідеологічних орієнтирів у західних слов'ян у передреволюційні роки (1848) / Є. Бевзюк // Історичний архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2013. – Вип. 11. – С. 62–68.
 34. Бевзюк Є. Участь австро-чеської аристократії та дворянства в організації та становленні «Чеської матиці» / Є. Бевзюк [Електронний ресурс] // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. – Острог, 2013. – Вип. 20. – С. 207–213. – Режим доступу http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/19567-Uchast_avstro-chesko%D1%97_aristok/1.html
 35. Бевзюк Є. Становлення словацької національної ідентичності (перша половина XIX ст.) / Є. Бевзюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород, 2013. – Вип. 2 (31). – С. 98–104.
 36. Бевзюк Є. Панідеологія в політиці Російської імперії напередодні революції 1848 р. / Є. Бевзюк // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія: Історія. – 2013. – Вип. 5 (118). – С. 8–13.
 37. Бевзюк Є. Угорський чинник в словацькому національному пробудженні (30-ті – середина 40-х рр. XIX ст.) / Є. Бевзюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2015. – Вип. 2 (125). – С. 7–13.
 38. Бевзюк Є. Ідея слов'янської спільності в ідеологемі словацького національного пробудження (30-і – 40-і рр. XIX ст.) / Є. Бевзюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ: Інститут Історії України НАН України, 2015. – Вип. 24. – С. 9–25.
 39. Бевзюк Є. Чеська національна ідея періоду початку революції 1848–1849 рр. / Є. Бевзюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ: Інститут Історії України НАН України, 2016. – Вип. 25. – С. 247–268.
 40. Бевзюк Є. Концепція неповної соціальної структури словацького соціуму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): сучасне уточнення проблеми / Є. Бевзюк // Український історичний журнал. – 2016. – Вип. 1 (№526). – С. 60–78.

Статті в іноземних виданнях:

1. Бевзюк Є.В.. Можливості Інтернету щодо розширення джерельної бази історико-гуманітарних досліджень / Є. Бевзюк, Н.Лемак // International scientific ytrald. Lisbon Strategy as a Determinant Factor of European Integration in the Sphere of Education and Science. Collection of scientific Based. – Uzhhorod (Ukraine) – Hyrlyany (Slovakia), 2008. – С. 108–113.
2. Бевзюк Є. Становлення славістичних досліджень в Німеччині // International scientific herald – Miskolc – Košice – Uzhhorod, 2010. – Edition 1 (20). – P. 145–154
3. Bevziuk E. The Official Attitude of the Russian Empire to the Ideology of Pan-Slavism on the Eve of the 1848 Revolution / E. Bevziuk // European Applied

Sciences: modern approaches in scientific researches. Historical sciences. Collection of scientific works. – Stuttgart, 2013. – Vol.1. – P. 96–98.

4. Bevziuk E. Early Slavonic Researches in Germany / E. Bevziuk // Scientific letters of academic society of Michal Baludansky. – 2013. – № 4. – P. 154–157.
5. Bevziuk E. Intensification of the cultural Activity of the Lusatian Sorbs in 1820–1840 [Electronic resource] / E. Bevziuk // Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied. – 2015. – Ročník 18. – Číslo časopisu: 4. – Mode of access. ISSN: 1335-3608 <http://www.clovekaspolocnost.sk /jquery/pdf.php>.
6. Бевзюк Е. Интеграционная идея панславизма / Е. Бевзюк // Беларускі гістарычны часопіс. – Минск, 2016. – № 1. – С. 123–129.

Тези наукових доповідей:

1. Бевзюк Е.В. Матеріали архівів України про участь серболужичан у загальнослов'янському національно-революційному русі середини ХІХ ст. /Е. Бевзюк // Питання сорабістики. ІХ Міжнародний сорабістичний семінар. Інститут славістики. Сербський інститут у Будишині. – Львів–Будишин, 2002. – С.162–168.
2. Бевзюк Е. Слов'янська єдність та геополітика: історичний аспект / Е.Бевзюк // Науковий вісник. Серія: Історія. Матеріали конференції: «Міжнародні відносини та інтеграційні процеси в Україні: стан, проблеми, перспективи». Закарпатський державний університет. Навчально-науковий інститут філософії та євроінтеграційних досліджень. – Ужгород, 2006. – Вип. 1 (7). – С. 148–153.
3. Бевзюк Е. Розвиток ідеї слов'янської солідарності в європейському геополітичному просторі / Е. Бевзюк // Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми. Матеріали міжнародної наукової конференції (м.Ужгород, 5–6 грудня 2006 року). Навчально-науковий інститут філософії та євроінтеграційних досліджень. – Ужгород: Ліра, 2007. – С.86–105.
4. Бевзюк Е. Проблема слов'янського відродження та участь у ньому Матиці /Е. Бевзюк // Вітчизняний та зарубіжний досвід упровадження Болонської системи: успіхи і проблеми. Міжнародний науковий вісник. Збірник наукових статей за матеріалами ХVІІІ Міжнародної науково-практичної конференції 5–8 травня 2009. Ужгород (Україна) – Мішкольц (Угорщина). – Ужгород, 2009. – С. 219–228.
5. Бевзюк Е. Українська історіографія про відродження західних слов'ян / Е. Бевзюк // Розвиток наукових досліджень, 2009. Матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції 23–25 листопада 2009 р. – Т. 5, –Полтава. – С. 8–12.
6. Бевзюк Е. «Pluribus in unum» Окремі проблемні питання імперіологічних студій [Електронний ресурс] / Е.Бевзюк // Імперії, нації і національні держави як історіографічні образи. Міжнародний науковий симпозіум. Другі Ужгородські історіографічні читання. 7–8 жовтня 2011 року. – Ужгород, 2011. – Режим доступу: <https://refdb.ru/look/2590589.html>.

7. Бевзюк Є. Мова як модус національного словацького пробудження [Електронний ресурс] / Є. Бевзюк // Міжнародна наукова конференція «Глобалізація, європеїзація і розвиток національних слов'янських культур» (до Дня слов'янської писемності і культури). НАН України, Український комітет славистів, Національна бібліотека імені В.І.Вернадського м. Київ. 24.05.2016 – Режим доступу: <http://conference.nbu.gov.ua/report/view/id/756>
8. Бевзюк Є. Відродження-пробудження як історична проблема /Є.Бевзюк// Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень. Міжнародна наукова конференція до Дня слов'янської писемності. 24 травня 2017 р. НАН України, Український комітет славистів. Національна бібліотека імені В.І.Вернадського. – Київ, 2017.
9. Бевзюк Є. Західне слов'янство як інструмент російської зовнішньої політики. На матеріалах вітчизняних та зарубіжних архівів (перша половина ХІХ ст.) / Є.Бевзюк // Міжнародна наукова конференція «Дипломатичні архіви як історичне джерело» 8–10 вересня 2016 р., м. Одеса – Одеса, 2016. – С.26–32.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	20
ВСТУП	22
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	33
1.1. Теоретико-методологічний інструментарій дослідження	33
1.2. Проблема відродження-пробудження чехів, словаків і лужицьких сербів в історіографії	48
1.3. Огляд джерел з теми дослідження	64
Висновки до розділу 1	80
РОЗДІЛ 2. ФАКТОРИ, ЩО ЗУМОВИЛИ ПОЯВУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН	83

2.1. Соціально-економічні зміни на землях Чеської корони як умова процесу модернізації чеської нації	83
2.2. Політичні умови та соціальні особливості розвитку словацьких земель як чинник становлення словацької нації	103
2.3. Політична та соціально-економічна специфіка ґенези серболужицьких земель.....	122
Висновки до розділу 2.....	141
РОЗДІЛ 3. ПРИСКОРЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЗАХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА У КІНЦІ ХVІІІ СТ. – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.....	144
3.1. Мовно-історична парадигма як імператив становлення чеської національної ідентичності.....	144
3.2. Мовно-літературний модус становлення ранньої парадигми пробудження словацького народу	177
3.3. Духовне пробудження серболужицького етносу.....	209
Висновки до розділу 3.....	231
РОЗДІЛ 4. НАЦІОНАЛЬНІ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ІДЕЇ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНОЇ ПАРАДИГМИ У ЗАХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА	234
4.1. Формування ідеології національної гомогенності на чеських землях.....	234
4.2. Розвиток словацького національного руху в 30-ті – 40-ві рр. ХІХ ст.....	273
4.3. Активізація етнозберігаючої діяльності лужицьких сербів у 20-х – 40-х рр. ХІХ СТ.....	306
Висновки до розділу 4.....	332
РОЗДІЛ 5. ЗАХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 РОКІВ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРАДИГМ.....	334
5.1. Чеська національна програма в контексті революції 1848–1849 рр.	334
5.2. Словаки та їх національна ідея в часи революції 1848 – 1849 рр.	371
5.3. Лужицький етнозберігаючий рух в революції 1848-1849 рр. та ідея локально-провінціального патріотизму лужицьких політичних інтелектуалів.....	396
Висновки до розділу 5.....	416
ВИСНОВКИ	419
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	434

ДОДАТКИ.....	580
Додаток А. Українсько-західнослов'янські науково-культурні зв'язки в першій половині ХІХ ст	581
Додаток Б. Відсоток серболужицян від загальної чисельності населення у районах сумісного лужицько-німецького проживання	608
Додаток В. Програма моделювання демографічної тенденції у серболужицян ХІХ-ХХІ ст.....	609
Додаток Д. Статистична таблиця чисельності лужицьких сербів	613
Додаток Е. Соціальне походження лужицьких священиків району Калау, Котбус, Шпремберг у 1820–1845 рр.....	617
Додаток Ж. Створення серболужицьких національно-культурних об'єднань на фоні становлення славістичних закладів Німеччини.....	618
Додаток З. Позиція делегатів західних слов'ян на Слов'янському конгресі.....	620
Додаток К. Вплив наднаціональної панславістичної ідеї на становлення та розвиток національних парадигм західних слов'ян.....	655
Додаток Л. Українські та російські науковці, що перебували в Лужицьких районах Німеччини в ХІХ – на початку ХХ ст.....	700
Додаток М. Таблиця зменшення чисельності шкіл з серболужицькою мовою навчання у Лужицьких районах, що розташовувалися на території Пруссії.....	705
Додаток Н. Серболужицькі періодичні видання.....	706

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України –ВРФТ НАН України.

Государственный архив Российской Федерации – ГАРФ.

Журнал министерства народного просвещения – ЖМНП.

Известия Императорского русского географического общества – ИИРГО

Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества – ИСПСБО.

Інститут рукопису Національної бібліотеки НАН України – ІР НБ НАН України.

Отдела рукописей Российской государственной библиотеки – ОР РГБ.

Российский государственный архив литературы и искусства – РГАЛИ.

Российский государственный исторический архив Санкт-Петербурга – РГИА СПб.

Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук – ПФА РАН.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ – ЦДІАК України.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів – ЦДІАЛ України.

Archiv Národního muzea Praha – ANM.

Český časopis historický – ČČH.

Časopis českého muzea – ČČM.

Časopis Maćicy Serbskeje – ČMS.

Historický časopis – HČ.

Knihovna Ústavu pro českou literaturu AV ČR – KÚČL AV ČR.

Letopis. Jahresschrift des Instituts für sorbische Volsforschung – Letopis.

Serbski institut Bautzen – SIB.

Slovenská národná knižnica. Archív literatúry a umenia – SNK ALU.

Sorbische Kulturarchiv – SK.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Процес формування національної ідентичності у західних слов'ян – самобутнє явище, яке парадоксально поєднало етнічну своєрідність із загальною течією становлення європейських націй. Здавалося, тема відродження слов'янської етнічної специфіки вже достатньо і всебічно досліджена науковцями, простежені етапи, виявлені й визначені специфіка та відмінності національного становлення. Не одне покоління істориків, політологів, етнологів за останні два століття спрямували свої творчі зусилля на дослідження феномену історії національного самозбереження та відродження-пробудження західних слов'ян.

Однак, як свідчать численні напрацювання, вивчення цього явища і нині залишається актуальним науковим напрямом, який привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Разом з тим важко назвати будь-який інший історико-соціальний сюжет, який би викликав таку ж значну кількість суперечок в середовищі інтелектуалів, як процеси збереження етнічної ідентичності, формування і розвитку національної ідеології. Як масштабне європейське явище періоду формування націй цей процес являв собою багатогранний і багат шаровий суспільний рух, який визначив не тільки культурний, соціальний і політичний стан сучасних націй і держав, але й їх національні ідеї, що продовжують формувати реальний зміст новітньої європейської історії.

Особливо актуально ця тема звучить сьогодні. Таке твердження має цілком логічне пояснення: з'ясування обставин формування національних парадигм, успіхів і помилок національних інтелектуалів, їх досвід завжди буде важливим в плані дослідження еволюції і захисту української національної ідеї. В той самий час гострота теми зумовлена й тим, що низкою російських славістів вона надмірно політизована і розглядається з позицій, які несуть в собі значний заряд ідеологічного навантаження. Такий підхід накладає певний відбиток як на характеристику процесу формування слов'янських націй, так і на оцінку значення міжслов'янських взаємовідносин, формування слов'янських національних парадигм.

До того ж, вагомості обраній темі надають сучасні процеси, коли очевидне прагнення європейських народів до збереження своєї ідентичності наштовхується на процеси глобальної політичної, економічної і культурної уніфікації та міграції. У міру зближення народів на фоні декларування політичними елітами свого бажання долати найбільш помітні соціальні та культурні відмінності між народами формується тенденція утвердження в міжнаціональних відносинах партикулярності й нового підтвердження своєї ідентичності. В цьому, власне, і криється зміст багатовікового парадоксу: історично етнічне розмежування породжувало тяжіння до зближення, подальша ж політична доцентровість ставала причиною виникнення ідеї національної ідентифікації та свого правового захисту. Все це, відповідно, в спіралі діалектичного розвитку породжувало такі явища, як міжетнічні й міжнаціональні зіткнення. Таким чином, національний принцип, що народився в головах амбіційних блискучих інтелектуалів кінця XVIII ст., не тільки не втратив своєї гостроти, але й надалі актуалізує необхідність вивчення процесу зростання національної самосвідомості, захисту і модернізації своєї культури, появи і розвитку національних ідей в умовах міждержавної конкуренції і присутності етнічної меншості в багатонаціональних країнах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка та пов'язана з науковими темами, які розробляються на історичному факультеті «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору № 165 ФО 46-01 – відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри давньої та нової історії України історичного факультету.

Метою дослідження є висвітлення закономірностей і специфіки формування національної ідентичності західних слов'ян, їх культурно-національного розвитку в процесі національного відродження чехів, пробудження словаків і лужицьких сербів у кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Для реалізації поставленої мети автором були визначені такі завдання:

- з'ясувати стан, повноту й достовірність висвітлення проблеми формування національної ідентичності західного слов'янства періоду їх відродження-пробудження у вітчизняній і зарубіжній історіографії
- визначити та охарактеризувати стан джерельної бази та її тематично-інформаційний потенціал;
- теоретично обґрунтувати новий підхід до понять «національне відродження», «національне пробудження» та «етнічне пробудження»;
- виділити особливе та синтезувати спільне у процесі відродження-пробудження чехів, словаків і лужицьких сербів;
- з'ясувати значення і місце відродження-пробудження в процесах становлення і росту національної свідомості, модернізації етнічної ментальності, росту самоусвідомлення, культурної, ідейної, політичної і організаційної консолідації західних слов'ян;
- розкрити особливість історико-етнічної еволюції чехів, словаків і лужицьких сербів наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. та простежити історію чехів, словаків і лужицьких сербів в контексті загальноєвропейської історії, зародження

національних ідеологій;

- з'ясувати специфіку соціальної структури чехів, словаків і лужицьких сербів, виокремити етнополітичні, соціально-економічні та національно-культурні чинники активізації національних та етнозберігаючих рухів західних слов'ян;

- з'ясувати, як розширення інтенсивності мовно-культурних зв'язків соціумів забезпечили модернізаційний рівень соціальної комунікації в рамках чеської, словацької і лужицької етнічних груп;

- дослідити витоки процесу чеського та словацького національного будівництва не в локально-регіональному вимірі, а як частину масштабного трансформаційного європейського процесу кінця XVIII – першої половини XIX ст.;

- розкрити основні аспекти процесу закріплення позитивної етнічної свідомості лужичан, які й стали причиною їх етнічного збереження;

- показати історичну обумовленість, динаміку розвитку національно-колективної свідомості у чехів і словаків та етнозберігаючої свідомості у лужицьких сербів;

- охарактеризувати перебіг революційного підйому та національно-культурні вимоги основних прошарків населення у чехів, словаків і лужицьких сербів та пояснити причини й наслідки переважно вірнопідданої, промонархістської орієнтації більшості західних слов'ян та їх лідерів у ході «Весни народів»;

- проаналізувати реальність впливу наднаціональних інтеграційних ідей (австрославізму, панславізму, пангерманізму) на розвиток національної і етнічної ідеологій чехів, словаків і лужицьких сербів та визначити місце і значення слов'янської теорії взаємності для практики формування національних парадигм західного слов'янства;

- здійснити компаративний аналіз основних положень спадщини чеських, словацьких і лужицьких будителів та з'ясувати їх значення для практики національно-відроджувального процесу та змісту формування національних ідеологій;

- виявити специфіку становлення і розвитку наукових і культурних зв'язків української інтелектуальної еліти із західним слов'янством.

Об'єктом дослідження виступає чеський, словацький та сербо-лужицький національно-культурний рух.

Предметом дослідження є процес становлення національної ідентичності чехів, словаків і лужицьких сербів наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Хронологічні рамки дослідження окреслені з врахуванням характерних особливостей формування європейських націй у чехів, словаків і лужицьких сербів в залежності від періоду їх історичного розвитку. Відповідно, нижня межа дослідження сягає кінця 60-х – початку 70-х рр. XVIII ст., а верхня співпадає із періодом «Весни народів». Такі хронологічні рамки пояснюються тим, що процес становлення національної ідентичності періоду відродження-пробудження – це симбіоз Просвітництва та Романтизму, що припав на епоху масштабних соціально-політичних змін. Означене мотивувало появу національних ідей, їх пропаганду, що привело до формування національних ідеологій та рухів і стало поштовхом до початку революційного процесу 1848–1849 рр.

Територіальні межі дослідження окреслені географічними і мовними ознаками – це західні слов'яни (чехи, словаки, лужицькі серби). Специфіка обраної теми вимагала від автора певного звуження об'єкта дослідження. Насамперед ми умисно залишили за рамками нашого дослідження такі західні слов'янські народи, як сілезці, кашуби, морави. Вони, хоч і відрізняються особливостями своєї культури, усвідомленням власної мовної відмінності від інших слов'янських народів, але етнологами справедливо віднесені до категорії субетносів. Зазначимо також, що, найбільший західнослов'янський народ – поляки свідомо не були включені нами у об'єкт нашого дослідження. Польські, а втім й інші славісти, принципово не виділяють в історії польського народу такий період національного минулого, як національне відродження. Причину такої наукової позиції ми пояснили в теоретичній частині нашого дослідження.

Методи дослідження обрані автором з огляду на мету, об'єкт та предмет дисертаційної роботи. Конкретно-історичний характер дослідження – вивчення процесу становлення національної ідентичності західних слов'ян на тлі їх культурно-національного відродження-пробудження – зумовив поєднання історичного і логічного методів та їх базування на принципі історизму як найголовнішому у науковому пізнанні. Для вивчення проблеми прискорення інтелектуального розвитку як фактора формування національної ідентичності автором застосовані спеціальні науково-історичні методи. Насамперед, історико-генетичний – для висвітлення передумов і джерел національного відродження-пробудження. Наступний історико-порівняльний метод застосовано для компаративного аналізу західнослов'янського і загальнослов'янського відродження кінця XVIII – першої половини XIX ст. Зазначений метод дозволив виокремити спільне і відмінне в системі формування національних ціннісних орієнтирів в середовищі західного слов'янства. До того ж означений метод дозволяє проводити аналогії із культурно-національними процесами в тогочасній Україні. Застосування історико-системного підходу зумовлене необхідністю теоретичного узагальнення цілісності чеського і словацького національного відродження-пробудження та лужицького етнічного пробудження і обґрунтування їх місця та ролі в історичному розвитку Європи і європейського слов'янства. Використання принципів детермінізму, впливу внутрішніх (національна політика Австрійської монархії, Пруського і Саксонського королівств) і зовнішніх взаємозв'язків (наднаціональні ідеї в Австрійській і Російській імперіях) сприяло визначенню причинної зумовленості явищ, що розглядаються, всебічному вивченню комплексу чинників (політичних, соціальних, економічних, духовних, культурних, ідеологічних та інших). Останні, як відомо, суттєво вплинули на формування національної ідентичності західних слов'ян.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена як сукупністю й масштабністю поставлених завдань, так і способами їх розв'язання. Вперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії на основі залучення і комплексного аналізу широкого кола літератури та історичних джерел, частина яких раніше не була об'єктом спеціального наукового розгляду, здійснене всебічне дослідження процесу становлення національної спільності чехів, словаків і лужицьких сербів кінця XVIII – першої половини XIX ст. Подано авторську концепцію передумов, основних етапів, особливостей та закономірностей формування національної ідентичності

західних слов'ян у процесі їх відродження. У дисертації висунуто низку теоретичних положень, полемічних щодо окремих традиційних тверджень відносно тези про неповну соціальну структуру окремих слов'янських народів, а також стосовно наявності етапу національного відродження в змісті процесу становлення національної ідентичності західних слов'ян. Таким чином, у межах здійсненого нами дослідження були отримані результати та сформульовані й розкриті положення, що мають наукову новизну:

вперше:

- в українській історіографії введено в науковий обіг значний масив нового архівного матеріалу, документальних джерел (чеських, словацьких, лужицьких, німецьких, російських та інших видань), в тому числі записок, донесень, щоденників вітчизняних та зарубіжних славістів-мандрівників, листування західних слов'янських ідеологів XIX ст. із провідними європейськими політиками, славістами, преса і періодика Чехії, Словаччини, Лужиці, Австрії, Пруссії, Росії;

- запропонована нова теоретична і прикладна модель становлення модерної ідентичності західних слов'ян та інших народів Європи у XIX ст. за цивілізаційного та структурно-системного (міждисциплінарного) підходу і за концепцією діалектичного розвитку суспільно-політичних і культурних процесів в межах єдиної європейської цивілізації;

- пояснено та науково обґрунтовано новий підхід до розуміння понять «національне відродження», «національне пробудження» як процесів становлення і зростання рівня національної свідомості, зміни етнічної ментальності;

- запропоновано нове трактування поняття неповної соціальної структури. Доведено, що соціальна структура панівного класу західних слов'ян була більш складною і диференційованою, а політика денационалізації призвела не до утворення суспільства з «неповною соціальною структурою», а до «стратифікаційної нерівноваженості» соціальної структури слов'янського соціуму;

- переглянуто концептуально-схоластичне твердження про абсолютний негатив «германізації» щодо західних слов'ян, ставиться питання про важливу роль чехів, словаків, лужичан у процесі німецького національно-культурного піднесення;

- у новому ракурсі досліджується становлення і розвиток національних парадигм західних слов'ян у контексті загальноєвропейського історичного процесу, еволюції слов'янських народів та етапів консолідації європейських націй і держав у першій половині XIX ст.;

- пояснено, що національні парадигми у період становлення модерної ідентичності, являли собою і мікс політичних ідей, в якому політичні свободи – демократія, соціальні і особисті гарантії в системі політичних пріоритетів – зайняли дещо другорядне місце;

- визначено, що пріоритетною домінантою в змісті ідеологеми слов'янських національних рухів була боротьба за національну справедливість;

- доведено, що тактика обрання мовно-історичної ідеї для фундаменту національної парадигми була стратегічно правильною та відіграла важливу роль у стимулюванні національно-історичної свідомості та в практиці етнічної і національної згуртованості;

- показано, що змістова особливість історичної складової слов'янських національних парадигм характеризувалася не запитом на пошук загальних закономірностей розвитку європейської історії, а, перш за все, визначенням місця своїх народів у історичному процесі, що відповідало метафізичному виправданню їх існування;

удосконалено:

- підхід до розгляду проблеми впливу міжслов'янських контактів та ідей на процес формування національних ідеологій західних слов'ян;

- наукову аргументацію відносно політизації змісту ідеї «слов'янської єдності», яка на практиці віддзеркалювала політичне бажання окремих слов'янських ідеологів надавати слов'янським народам ореол гіперболізованої єдності перед загрозою західної інтелектуальної експансії;

- зміст мовно-історичної ідеологеми національних парадигм чехів, словаків і лужицьких сербів;

- наукову аргументацію відносно російських витоків причини політизації ідеї культурного панславізму, що зумовило західних слов'янських ідеологів спрямувати свій інтелектуальний потенціал на ідею обґрунтування наднаціональної концепції австрославізму;

- висновок про те, що ідеологізація і політизація європейських національних рухів стала причиною формування слов'янської національно-ідеологічної специфіки, яка парадоксально поєднала націоналізм, демократичні принципи особистої свободи із діалектикою «провінційного земського патріотизму»;

отримали подальший розвиток:

- тема значення Слов'янського конгресу, доведено, що інтелектуальний австрославізм чеської делегації можна вважати потенційно перспективним в плані окреслення рамок ідеї об'єднаної Європи;

- проблема визначення інтелектуальної ролі «будителів» в змісті формування національних парадигм;

- проблема інтенсифікації мовно-культурних зв'язків західних слов'ян, що забезпечило модернізаційний рівень соціумів та стало умовою фіксації ідентичності за ідентифікаційним принципом «ми-вони»;

- вивчення проблеми специфіки появи національно-культурної ідеології західних слов'ян та виділені соціально-економічні, національно-культурні та етнополітичні чинники активізації національних рухів у західних слов'ян напередодні та під час революції 1848-1849 рр. у Австрії та Німеччині;

- дослідження причин переважно поміркованої національної ідеології західних слов'ян, яка й стала основою їх стриманої і навіть консервативної позиції в часи «Весни народів», але в той же час дозволила означити свій статус регіональних акторів.

Теоретичне значення аналізу становлення національної ідентичності чехів, словаків і лужицьких сербів в процесі їх духовного відродження-пробудження має вагомий теоретичний значення для об'єктивного розуміння минулого, сучасності та перспектив розвитку системи міжнаціональних відносин в Україні. У зв'язку з цим закономірним є звернення до подій більш ніж двовікової давнини, історичного періоду, коли відбувався процес національної консолідації, становлення

національних парадигм. Авторським концептуальним задумом стало не просто дослідження теорії національного будівництва західних слов'ян, а, скоріше, напрацювання ефективних методів, що дозволяють класифікувати і об'єктивно оцінити досвід націотворення і збереження етнічної своєрідності, який мав місце в рамках більш масштабної соціокультурної європейської історії.

Дослідження також дозволяє визначити закономірності й особливості процесу формування і розвитку ідентичності західних слов'ян в умовах національного відродження та етнічного пробудження. При цьому аналіз багатьох складових специфіки історичної долі цієї групи слов'ян дозволяє врахувати їх досвід у практиці державної політики з консолідації української нації. У цьому контексті можливим також є запозичення та застосування в Україні низки елементів позитивної практики стимулювання будителями у певної частини суспільства появи національно-патріотичних ідей, а в подальшому й їх пропаганду заради створення спільного доцентрового національного знаменника. Не в останню чергу суспільно-політична практика діячів епохи національного відродження є корисною з точки зору визначення культури і мови як головних атрибутів нації, які стають ключовим фактором національної консолідації.

Практичне значення одержаних результатів. Вивчення процесу становлення національної ідентичності чехів, словаків і лужицьких сербів, їх відродження і культурно-національного руху являє собою теоретичний і практичний інтерес з погляду ґрунтовного дослідження історії західних слов'ян українською історичною наукою та викладання курсів слов'янознавства, міжнародних відносин й історії країн Центральної та Центрально-Східної Європи, історії і теорії культури у вищих, середніх спеціальних та загальноосвітніх навчальних закладах України, а також для підготовки підручників, навчальних і методичних посібників та навчальних програм

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки наукового дослідження були використані для підготовки доповідей і повідомлень на наукових конференціях та семінарах. Серед них: IX Міжнародний сорабістичний семінар «Питання сорабістики» (Інститут славістики. Сербський інститут у Будишині. Львів – Будишин, 2002); міжнародна науково-практична конференція «Правовий статус національних меншин» (Ужгород, 2003); міжнародна науково-теоретична конференція «Міжнародні відносини та інтеграційні процеси в Україні: стан, проблеми, перспективи» (Ужгород, 2006, Випуск 1 (7)); міжнародна науково-теоретична конференція «Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми» (Ужгород, 5-6 грудня 2006 року); XI Міжнародна науково-практична конференція «Лісабонська стратегія як визначальний чинник європейської інтеграції в галузі освіти і науки» (Ужгород – Гирляни, 6-9 травня 2008 року); XVIII Міжнародна науково-теоретична конференція «Вітчизняний та зарубіжний досвід упровадження Болонської системи: успіхи і проблеми» (Мішкольц (Угорщина), Ужгород (Україна), 5-8 травня 2009 року); міжнародна науково-практична конференція «Розвиток наукових досліджень» (м. Полтава, 23-25 листопада 2010 р.); міжнародна науково-практична конференція «Центрально-Східна Європа: двадцять років системних трансформацій і геополітичних змін» (м. Рівне, 2012); міжнародна наукова конференція «Глобалізація, європеїзація і

розвиток національних слов'янських культур» (до Дня слов'янської писемності і культури), Національна бібліотека імені В.І.Вернадського (м. Київ, 24.05.2016); міжнародна наукова конференція «Дипломатичні архіви як історичне джерело» (м. Одеса, 8-10 вересня 2016).

Основні наукові результати дисертаційного дослідження опубліковані в індивідуальній авторській монографії (38 д.а.) та у 45 інших публікаціях.

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Теоретико-методологічний інструментарій дослідження

На сьогодні у науковій славистиці досить поширеним явищем є ототожнення методології з методами дослідження історії. Але методологія історії – це, скоріше, частина історичної науки, яку сьогодні інколи навіть кваліфікують як історичне знання, присвячене принципам і категоріям історичного пізнання. Загалом в історичній науці, в тому числі в славистиці, існують різні дефініції поняття «наукова методологія». Наприклад, згідно з визначенням І.Д.Ковальченко «Методологія – це теорія науково-пізнавальної діяльності, спрямована на вивчення і розробку методів наукового пізнання» [240, с.23]. Не менш чітко резюмує сутність методології академік РАН В.М.Кудрявцев, який пише, що «методологія науки являє собою систему принципів наукового дослідження» [270, с.3]. Методологія історії, як вважав один з найвизначніших фахівців у цій сфері Лаппо-Данілевський, фактично висвітлює, «з якої теоретико-пізнавальної точки зору історик вивчає дані нашого

історичного досвіду» [286, с.245]. Як бачимо, з наведеного ланцюжка цитат із праць теоретиків стає зрозумілим, що ідея реконструкції минулого, а точніше відтворення істини за допомогою певного визначеного методу історичного дослідження, не тільки була завжди актуальною, але й, на нашу думку, продовжує мати виняткове значення для осмислення складних історичних структур і процесів.

Фактично саме методологія дозволяє дещо систематизувати і об'єднати строкату політичну історію слов'ян у певний системно-історичний комплекс. Відповідно, маючи на меті розкриття теми, ми, безумовно, стикаємось з необхідністю теоретичного осмислення проблеми – історії західних слов'ян. Останнє дозволяє виявити ключові проблеми історії, узагальнити їх у абстрактно-логічні дефініції, систематизувати у понятійному апараті та визначити певні закономірності історичного розвитку. Такі закономірності, незважаючи на їх відносність, на нашу думку, мають універсально-методологічний характер і конкретизуються у формах, що адекватно часу відображають місце та значення процесу слов'янської національної модернізації.

Згадаємо, що проблема наявності законів у історичній науці була і досі залишається у сфері наукової дискусії. Як відомо, особливо методологічно озброєними прихильниками законів в історії слов'ян були марксистичні. Не відкидаючи наявності певного суб'єктивного фактора, прихильники історичного матеріалізму стверджують, що «в історії суспільства діють люди, обдаровані свідомістю, у них існують бажання і пристрасті, вони ставлять собі визначені цілі. Але вони, – вважав Ф.Енгельс, – зовсім не змінюють того факту, що хід історії визначається загальними законами» [641, с.37]. Таким чином, згідно з марксистською методологією, історичний алгоритм діалектики слов'янської історії визначається існуючими законами і, відповідно, може бути достатньо передбачуваним. У той же час можна стверджувати, що історичні процеси, і в тому числі минуле слов'ян, не знають «залізної обов'язковості» всіх сходинок розвитку. Закони – це, скоріше, «блакитна мрія» педанта, який, засвоївши якусь певну теоретичну схему, намагається розкласти згідно з нею історичні факти «по полицях».

Об'єктивні закономірності розвитку слов'янських суспільств, що формувалися в результаті складного синтезу різних фактів історичної дійсності – політики, ідеології, економіки, соціальних структур, не можуть бути безпосередньо зведені до дії законів, які лежать у змісті методології історичної науки. У суспільній сфері, на відміну від сфери, що є об'єктом інтересу природничих наук, діють різні за своєю мораллю та поглядами індивіди, а тому надання суспільному факту, або, у нашому випадку, процесу слов'янського відродження вигляду суто закономірної дії буде не до кінця правильним.

Але необхідно визнати, що для славіста важливо не тільки викласти хронологію подій, але й систематизувати історичне минуле і виявити специфічні характеристики кожної соціальної групи, тобто те, що відрізняє одну соціальну групу від іншої. В цьому випадку те, що ми називаємо історичною поліваріантністю, визначається не загальним законом та копіюванням, а повторюваністю та схожістю тих або інших процесів. Відповідно, закони і закономірності у історичній науці, й зокрема в славістиці, існують, скоріш за все, у вигляді певних суспільно-політичних

тенденцій, реалізація яких залежить як від потенційних, так і від об'єктивних обставин існування слов'янських народів.

З огляду на сказане вище додамо, що зміст перехідного етапу слов'янської історії, що припав на кінець XVIII – першу половину XIX ст., дозволяє стверджувати, що тенденція розвитку та піднесення національних культур, а також самоідентифікація стали певною закономірною тенденцією майже для всіх європейських народів. Більше того, Європа XIX ст. стало демонструє наскрізні тенденції загальності. Вони проявилися не тільки у наполеонівських війнах і спробі уніфікувати завойований простір, а й в намаганні запровадити відповідну колективну систему, у зростаючому значенні національних економік на фоні їх стійкої експансії за межі власних державно-економічних кордонів і також у інтернаціоналізації гуманітарної сфери, яка не тільки вийшла за рамки єдиного патерналістського впливу релігії, а, головне, почала тяжіти до уніфікації системи світоглядних поглядів, які, відповідно, екстраполювалися на наукову площину, а також на суспільно-політичні та національно-визвольні процеси. Паралельно відбувався процес регіоналізації, компонентами якої є не тільки політична, економічна, а, безумовно, і національно-культурна складова. Саме природа останньої проявилася у слов'янських народів у вигляді процесу національного відродження, а звідси і усвідомлення своєї рівності у полінаціональній Європі. Фактично слов'янське відродження-пробудження стало закономірною тенденцією соціального європейського розвитку, а його своєрідність конкретно розкрилася на етнічному ґрунті.

У методологічному плані дослідження проблеми слов'янського відродження-пробудження і науково-філософський підхід до розв'язання різноманітних проблем славістики до середини 80-х років XX ст. не викликали дискусій, що було логічним наслідком панування єдиної марксистської ідеології в історичній науці. Варто визнати: вітчизняна історична наука також не демонструвала «наполегливого пошуку», щоб розширити методологічний аспект наукових історичних досліджень. Це дало підстави відомому львівському історику Л.О.Зашкільняку підсумувати: «В українській радянській історіографії теоретичні проблеми, за окремими винятками, не досліджувалися. Кілька теоретичних праць, які тлумачили історичний матеріалізм або характеризували методи наукового пізнання в історії (К.Д.Кундюба, Л.Г.Мельник, А.В.Санцевич), не могли заступити незнання головних теоретичних проблем, які обговорювалися істориками і філософами за кордоном» [201, с.193].

Відповідно, багаторічне панування однієї, а саме марксистської, методологічної конструкції у історичній науці, на нашу думку, дозволяє говорити про існування кризового стану історичних знань і, в тому числі, про звуження тематичного поля славістичних досліджень. Марксистська методологія славістики досить часто в її догматизованій та вульгаризованій формі була подібна на «прокрустове ложе», у яке історики-професіонали протягом кількох поколінь повинні були втискати результати своїх наукових досліджень. Така ситуація певним чином пояснюється тим, що у Радянському Союзі з «владної подачі» не передбачалося існування розбіжності між ставленням до марксизму як до офіційної ідеології, з одного боку, і до наукової теорії – з іншого. Звідси з часом вибудувалася небезпечна для славістичної науки ситуація перманентного нігілізму та бездумного

заперечення попереднього при тому, що вироблений у руслі модернізації історичної науки професійний інструментарій інших істориків-теоретиків залишався практично не засвоєним цілою низкою дослідників. Сформований протягом багатьох років догматичний світоглядний алгоритм дослідників слугував запереченню навіть того, про що наші окремі історики інколи мали досить приблизну уяву. Автор має на увазі численні праці західних науковців-істориків, оригінали яких, на жаль, не доходили до радянських істориків, але вони їх наполегливо намагалися критикувати.

Консерватизм у методологічному плані призвів не тільки до консервації накопичених історичних знань, головним його недоліком став захист теоретичних постулатів від проникнення нових концептуальних поглядів на суспільно-історичні процеси. В цьому зв'язку варто констатувати, що під час аналізу соціальної сфери західного слов'янства формаційний редукціонізм звужував тему дослідження соціальної структури суспільства. Відомо, що, як правило, розглядалися так звані основні класи – феодала і селяни, буржуазія і пролетаріат. Інколи навіть з'являлися твердження про неповну соціальну структуру, як це, наприклад, було у словаків і лужицьких сербів. У той же час соціальна структура будь-якого суспільства незрівнянно складніша. Численні соціальні групи не підпадали під класову характеристику, наприклад, земани. Зазначимо, що стани, окремі економічні, професійні, маргінальні групи, конфесії тощо не знайшли або майже не знайшли свого аналізу в марксизмі.

У зв'язку з цим складні етнічні процеси й історичні явища, які не могли органічно вписатися у існуючі рамки офіційної стадіальності, були проголошені ненауковими і розглядалися як маргінальні теорії буржуазних опонентів. Наприклад, етнічна еволюція слов'ян втискувалася у стадіально-марксистський ланцюг – феодальна народність, буржуазна нація, радянський народ. Певну невизначеність демонструє марксистська концепція національного відродження, яка з одного боку, підкреслювала етнічну спорідненість суспільно-політичних процесів у слов'ян, а з іншого – фактично більше, ніж на століття, відокремлювала слов'янські етноси від подібних відроджувальних процесів у інших європейських народів, а тим самим порушувалася гармонія загальності процесів у межах самої ж суспільної формації.

На нашу думку, марксистською парадигмою не можна до кінця пояснити всю складність етнічних і відроджувальних процесів у слов'янському середовищі. Саме поняття «парадигма» вживається автором як система теоретичних методологічних ідей, сукупність переконань, світоглядних цінностей і, відповідно, воно пов'язане з визнанням змісту наукових досягнень, які дають можливість побудувати певну суспільно-історичну модель. Поняття «парадигма» досить ґрунтовно було роз'яснено теоретиком-філософом наукових революцій Т.Куном у праці «Структура наукових революцій» [277, с.69–70]. У нашому випадку автором парадигма розглядається як світоглядна і дослідницька установка, яка значною мірою визначається світоглядною позицією самого суб'єкта досліджень.

Звичайно, така постановка проблеми не є новою, але головним у її змісті залишається право кожного історика мати свої переконання і на їх фундаменті здійснювати пошук об'єктивності в історії. Можливо, саме тому плеяда блискучих мислителів протягом століть намагалася знайти і не знаходила об'єктивний рецепт нашого знання про минуле. При цьому, незважаючи на появу безлічі нових

методологічних підходів, універсального рецепта так і не було знайдено. І досі запеклі дебати істориків, які підігриваються суспільними і політичними інтересами, спалахують знов і знов. І як нам здається, те, що ми сьогодні назвемо методологічною проблемою періоду кризи історичної науки, і в тому числі славістики, пов'язане не зі швидкістю зміни парадигм у суспільних науках, а досить часто із відсутністю наукової толерантності відносно своїх методологічних опонентів, яких історики часом відносять до опонентів ідеологічних.

Сьогодні перед науковцями гуманітарної сфери цілком доречно постало запитання: що ж прийшло на зміну войовничій догматиці марксистської методології? Надаючи відповідь, зазначимо: якщо вважати історичну свідомість дослідника певним «розумним віддзеркаленням» своєї епохи, то напрошується висновок про те, що його праці не можуть не нести на собі ознак і відбитків епохи. Саме тому більшість дослідників дотримується думки про існування прямої світоглядної, ідеологічної та екзистенціальної залежності історика від сучасності. Бачення минулого і розуміння перспективи в кінцевому підсумку значною мірою визначається наявною історичною ситуацією, у якій творить дослідник. Якщо змінюється соціально-політична ситуація, то, відповідно, існує тенденція до кореляції «методологічної точки відліку» для творця наукової парадигми. З цього моменту складається ситуація, за якою «писана» історія може набути іншого прочитання та отримати нову оцінку.

Вважаємо, не буде гіперболізованим твердження, що в часи розпаду біполярної системи і відмови від ідеологічної домінанти значна частина вітчизняних і зарубіжних істориків опинилася у стані певної методологічної розгубленості. З цього моменту роль творців об'єктивних наукових знань про минуле і, відповідно, сама можливість осягнення минулого, а вона традиційно приписувалася історикам, виявилися поставленими під сумнів. Звідси безапеляційне заперечення історичного матеріалізму та репрезентативна відмова використовувати окремі концептуальні позитиви марксизму як одного із методологічних джерел у славістичних дослідженнях. З часом думку про доцільність наукового переосмислення марксистської методології на пострадянському просторі висловили деякі дослідники [338, с.8; 215, с.5; 509, с.4; 339, с.4–5; 415, с.37; 495, с.25; 86, с.97; 312, с. 42; 109, с.53–54], яких концептуально можна об'єднати за наступним судженням: в процесі накопичення історичних знань можливі як досягнення, так і втрати. При цьому інколи через кон'юнктурні міркування не тільки окремі події, а й цілі періоди історії випадають з поля зору дослідників. Отже, там, де одні дослідники шукають факти, вводячи в науковий обіг нові джерела, інші прагнуть надати їм нової інтерпретації, збагативши або переосмисливши вироблену раніше методологію дослідження.

Тому не випадково, що в історичній періодиці з'явилася значна кількість полемічних, а інколи і емоційних виступів. Відбулися серйозні теоретичні дискусії у журналах «American Historical Review», «History and Theory», «Journal of Modern History» і багатьох інших [1307; 692; 651; 699; 872; 650; 1134; 1049; 1022; 1021; 680; 1008; 1336]. Численні публікації, монографічні дослідження відобразили не тільки нові виклики часу, з якими зіштовхнулися історіософські погляди науковців, але і увесь спектр нестандартних реакцій на ці виклики. Сучасний підхід до розуміння

історії, суспільних процесів по-новому ставить питання не тільки про можливу глибину і широту історії, але і про критерії об'єктивності і відповідальності з боку дослідника за власну творчу діяльність.

У цьому зв'язку варто додати, що навіть в умовах наявності жорсткого ідеологічного контролю у науковому середовищі гуманітаріїв існувала тенденція до методологічного плюралізму. Останній проектувався із внутрішнього особистого змісту і світоглядного характеру кожного наукового індивіда. Тому навіть окремі сучасники писали, що за поглядами на теорію історичного знання ми можемо розділити всіх істориків «на три групи: прихильників ідеалістичного розуміння історичного процесу, прихильників матеріалістичного розуміння історичного процесу і еkleктиків» [488, с.10]. Таким чином, можливо, що однією із найбільш актуальних проблем методологічних студій у сучасній історичній науці залишається проблема ставлення до матеріалістичного розуміння історії, до історичного матеріалізму і, відповідно, до оцінки наукових досягнень радянських істориків-славістів. Історична наука наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. пережила значну внутрішню трансформацію. Це виразно проявилось на поверхні академічного життя – у нелегкому процесі зміни поколінь, з появою нових інтелектуальних орієнтирів і дослідницьких парадигм у самій історичній науці. Як справедливо зазначив на сторінках «Нової та новітньої історії» В.І.Овсянников: «Для спадкоємців радянської науки їх рух вперед неможливий без розв'язання «проклятих питань сучасності», тобто без обговорення «історичної долі» теорії марксизму» [381, с.82]. У той же час інколи не до кінця академічна критика і просте огульне заперечення марксизму стали своєрідною модою і для певної частини істориків. Тому вельми доречним нам видається твердження відомого історика В.І.Кузіщина, який намагався закликати гуманітаріїв до більш турботливого ставлення до наукової спадщини попередників, тому що «дослідження, які спираються на оновлене матеріалістичне розуміння історії, настільки ж правомірні і можуть бути настільки ж плідними, як і ті, які будуть виходити з концептуальних установок модернізованого Макса Вебера, положень культурної антропології або історіософії Ф. Броделя» [271, с.87].

Не відкидаючи позитивів формаційного підходу у вивченні багатовікової еволюції слов'ян, вважаємо, однак, більш раціональним застосовувати також цивілізаційний підхід до наукового дослідження історії і в тому числі процесу відродження та пробудження західних слов'ян у ХІХ ст. та його наслідків для збереження національної специфіки етноспільнот впродовж ХХ – початку ХХІ ст. Наявність широких методологічних дискусій та їх вплив на співвідношення формаційного і цивілізаційного підходів до вивчення історії слов'ян у національній славістиці, на нашу думку, поки що мало помітні. Цей факт має своє цілком логічне пояснення. Інтелектуальні сили української історичної науки переважно зосереджені на проблемі дослідження, осмислення національної історії. Вкрай актуальним залишається пошук відповіді на глобальні і геополітичні виклики, які очікують на нас на шляху написання нового академічного синтезу історії України. Але, незважаючи на це, методологічні дискусії все ж поступово стають об'єктом інтересу низки таких вітчизняних істориків, як: Ю.Алексєєв, Н.Кравченко, Ю. Павленко, Л.Зашкільняк, М.Дорошко, Е.Афонін, О.Бандурка, А.Мартинів, О. Ситник, С.Віднянський, Я.Верменич, О.Горенко, М.Кірсенко, М.Кріль, В.

Мордвінцев [10; 17; 96; 100; 135; 177; 201; 224; 238; 265; 341; 501].

Повертаючись до цивілізаційного підходу в дослідженні історичного процесу, додамо, що цілком логічним є той факт, що виникнення проблеми співвідношення цивілізаційного і формаційного підходів у славистиці тісно пов'язане з методологічними підходами радянської славістики із сучасними плюралістичними реаліями оновлення вітчизняної славистичної історіографії пострадянського періоду. У цьому зв'язку хотілося б підкреслити, що у перехідний час, інколи прагнучи відхреститися від традиційних стереотипів історичної свідомості, що були сформовані з методологічних постулатів марксизму про формаційність всесвітньо-історичного процесу, на тлі критицизму радянської історичної науки разом із брудною водою ідеологічного застою ледь «не виплеснули і дитини» (теорію суспільно-економічної формації – автор), яка, на нашу думку, не тільки має право на існування, але й продовжує на сьогодні активно використовуватися сучасними істориками [47, с.303–306]. У цьому зв'язку досить показовою і аргументовано зваженою буде звучати думка низки сучасних українських науковців, у якій вони однозначно висловилися на користь необхідності творчо переосмислювати і використовувати позитивні моменти марксистської методології: «Марксизм на теренах оновленої Європи залишається активним учасником наукового і загальносуспільного діалогу, – констатує О.Горенко, – це є свідченням реальної зрілості наукового мислення, яке не потребує насильницької політичної стерилізації й логіка якого залишається вільною як від старих, так і від нових класових забобонів. Це цілком зрозуміло з погляду еволюції європейського раціоналізму, до адекватної рецепції якого наполегливо прагне пострадянська гуманітарна сфера. «Адже марксистська концепція історичного матеріалізму займає важливе місце в багажі історичної соціології», – включаються до дискусії Е.Афонін, О.Бандурка, А. Мартинов, незважаючи на те, що марксизм «у парадигмі ідеалізму розглядається як своєрідна когнітивна матриця, підпорядкована внутрішній логіці процесу матеріалізації духу в результаті людської праці» [135, с.143; 17, с.36], для істориків в марксистській концепції існує певний інструментарій для історичного пізнання.

Як відомо, для низки гуманітаріїв поняття «формація» має значення системоутворюючого початку всього соціально-економічного і політичного ладу суспільства. Формації розрізняються за домінуючою формою приватної або суспільної власності. Логічно, що перехід від однієї суспільної формації до іншої обумовлений зміною форм власності на основні засоби виробництва, а це відбувається під впливом прогресу продуктивних сил і далі відкриває нові матеріальні можливості для людської діяльності, для формування суспільних відносин. Сьогодні зрозуміло, що бажання окремих дослідників, які знаходяться у стані «наукової рафінації», остаточно відмовитися від формаційно-стадіального підходу і діяти з «чистого листа» може призвести до появи чергового методологічного міфу, в основі якого буде лежати знову ж одна ідея, але цього разу цивілізаційна.

Але все ж можна припустити, що цивілізаційний підхід зіграв роль каталізатора в процесі трансформації змісту історичних знань у вітчизняній славистиці не випадково. Напрацьовані в дореволюційній історіографії уявлення про цивілізацію як про культурно-історичний тип підтримували і радянські сходознавці.

Останні свідомо головний акцент у своїх працях робили на ідеї розвитку цивілізацій. Відповідно, здійснюючи спробу модернізувати марксистський підхід у вивченні історії, російські дослідники не раз зверталися до цивілізаційного підходу, правда в його звичному для марксистської парадигми лінійному варіанті. Незважаючи на сказане вище, використання позитивних елементів марксистської методології і доповнення їх саме цивілізаційним компонентом може мати вагоме значення для комплексних досліджень таких етапів історії західних слов'ян, як перехідний період від доіндустріального до індустріального суспільства, а це сприяє визначенню місця процесу відродження-пробудження західних слов'ян у рамках історії європейської цивілізації.

Сьогодні у понятті «цивілізація» поєднуються як соціальні, так і культурні аспекти життя суспільства. В рамках цивілізаційного підходу до історії західних слов'ян можна вирішити такі проблеми, як виявлення людського і етнічного вимірів цивілізації, механізмів формування особистості цивілізованої людини, а також зробити аналіз етнічної культури як міри розвитку людини на теренах певного культурно-історичного типу. Цивілізаційний підхід дозволяє здійснити аналіз соціальних механізмів діяльності людей, що забезпечують саму можливість існування суспільства на певному цивілізованому рівні.

Цивілізаційний підхід до вивчення світового розвитку та окремих міжнародних феноменів сьогодні продовжує розширяти численну аудиторію своїх прихильників. Відповідь на запитання про те, чому цивілізаційний підхід було прийнято багатьма дослідниками перехідної епохи як вихід з методологічного тупика, у якому опинилася пострадянська і, в тому числі, вітчизняна історіографія, російський історик Л.Б.Алаєв бачить у неухвалюваності дослідників-марксистів до закономірностей, які виходять за рамки суспільно-економічної формації [9, с.88]. Але природа наукової сфери не терпить порожнечі. Після остаточної катастрофи практики комунізму, що був останньою мультикультурною ідеологією, цивілізаційний підхід став основним методологічним важелем для підняття історичних пластів минулого слов'янських народів.

Головні принципи цивілізаційної концепції всесвітньої історії сформульовані А.Тойнбі та його послідовниками [557]. Саме монументальну працю А.Тойнбі «Дослідження історії» більшість вчених визнають шедевром історичної і макросоціологічної науки. Відповідно, наявність європейської цивілізації, у внутрішній зміст якої входять західні слов'яни, – це, скоріше, поступовий рух на шляху духовного розвитку, якому притаманні постійні складнощі й цивілізаційні пастки етнічної асиміляції, що здатні надломити і навіть зруйнувати цивілізацію. Генезис цивілізацій і, відповідно, західного слов'янського культурно-історичного типу є результатом пошуку адекватних відповідей на подальший розвиток існуючих історико-культурних реалій, що є наслідком багатовікового співіснування західних слов'ян зі своїми західними сусідами. Відповіддю на західний цивілізаційний виклик у лужицьких сербів, чехів, словаків (і деякою мірою у поляків) стала розробка нових методів і напрямів соціальної активності за допомогою механізмів мімізису, тобто певного соціального наслідування західного прикладу, але за умови збереження власної етнічності. До речі, своєрідністю західного слов'янського мімізису стало не тільки інтенсивне запозичення елемента західної культури, але й

паралельне зростання власної етнічної свідомості, що й стало підґрунтям для процесу відродження-пробудження.

Наявність цивілізаційного підходу при дослідженні складного національного руху західних слов'ян із наступною їх органічною інтродукцією до європейської спільноти дозволяє виявити чинники злагодженого співіснування різних етнічних культур на теренах однієї цивілізації. У цьому контексті цивілізація як резервуар соціальної пам'яті локальних, і в тому числі слов'янських, культур сприяє певній уніфікації національної культури: максимум – до ідеалу загальнолюдської єдності і мінімум – до поглибленого формату міжкультурного діалогу.

Сьогодні дослідження теми міжкультурного діалогу в історичному аспекті, в тому числі діалогу слов'янських культур із західними культурами, не тільки залишається традиційною темою, а стає досить популярним історичним сюжетом. На тлі процесів глобалізації цивілізаційних мімесисів, невідворотність яких починає виглядати все більш очевидною, такий прискіпливий інтерес демонструє деяку двозначність історико-культурних перспектив. З одного боку, зрозуміло, що поширення у наші дні глобалістичного проекту знижує значимість «діалогу». З іншого боку, саме тому вагомою для дослідника, і тим більше актуальною, залишається тема міжкультурного діалогу різних культур, який може відбуватися лише за межами глобалістичного проекту, але ніяк не у його рамках. Двозначність сполучення глобалізації з імперативом підтримки міжкультурного діалогу змушує славістів уважніше придивлятися до взаємозв'язку історії і культури, світових і регіональних процесів. У цьому контексті історичне знання про процес відродження-пробудження слов'ян як резервуар соціоетнічної пам'яті локальних культур піддається деякій уніфікації відповідно до прагматичних ідеалів загальнолюдської єдності. Таким чином, проблема дослідження історії міжкультурного діалогу у рамках європейської цивілізації неминуче приводить до необхідності осмислення загальної поступовості як самої європейської історії в рамках європейської цивілізації, так і окремих західнослов'янських культур, які становлять зміст загальної історії Європи.

Міжкультурний діалог західних слов'ян з романо-германським світом в рамках однієї цивілізації ставить завдання осмислювати загальності не тільки самої історії як такої, а також неминуче приводить до розуміння подібності елементів різних за етнічною і регіонально-локальною належністю культур. Їх зв'язок є природним і органічним. Підкреслимо, що і в епоху слов'янського відродження-пробудження розвиток також відбувався від локальної своєрідності до більш широкої етнотериторіальної інтеграції на просторах Центральної і Південно-Східної Європи.

У той час, як аксіологічне сприйняття дослідником схеми загальності історичної динаміки, що складається з руху від мультимножини до єдності, логічно може допускати наявність тези не тільки про єдність історичного процесу, але й також про перспективу кінцевої універсалізації національних культур. Питання полягає лише в тому, якими методами буде досягатися ця єдність і, головне, чи збережеться етнічна специфіка у змісті європейської цивілізації. В зв'язку з цим доцільно буде згадати, що і досі європейська цивілізація з її полікультурами в тій або іншій мірі все ж демонструє прагнення до збереження різних конфігурацій

соціокультурних систем і малих етнічних одиниць (наприклад, лужицьких сербів нараховується 40 тис., фризів – 10 тис.). При цьому, якщо взяти до уваги істотні геополітичні зміни, актуалізацію регіоналізації, то можна говорити про існування не тільки певної напруги, але й внутрішньо цивілізаційного і міжцивілізаційного конфліктів.

На сучасному етапі в історико-геополітичному плані ця концепція перетворена американським вченим С.Хантінгтоном на теорію «конфлікту цивілізацій» [590, с.84–93]. В цілому не заперечуючи концепцію відомого політолога, водночас не можемо, однак, повністю погодитися із деякими хантінгтонівськими положеннями, тому що історія західних слов'ян, зокрема і у період відродження-пробудження ХІХ ст., засвідчує можливість злагодженого співіснування та розвитку різноцивілізаційних елементів. Тому більш зваженою і теоретично обґрунтованою методологією вважаємо комплексний підхід до вивчення історичного процесу – з поєднанням цивілізаційного та формаційного підходів, що був запропонований у другій половині 90-х років низкою вчених та який покладений в основу дослідження [409]. При цьому варто уникати рафінованого цивілізаційного підходу. На нашу думку, органічне злиття формаційного (стадіального) і цивілізаційного (регіонального) підходів може дати корисну для істориків теорію пізнання історичного процесу.

Резюмуючи сказане вище, можна підсумувати, що методологічна дискусія фактично представлена двома основними метафоричними просторовими моделями історичного часу – локальною та лінійною. Локальна формувалася на тлі дослідження історії давніх цивілізацій: Індії, Китаю, античності. Теорія локальних цивілізацій дозволяє вивчати великі історично сформовані спільності, що займають визначену територію і мають свої особливості соціально-економічного і культурного розвитку. До апологетів цього напрямку відносяться А.Дж.Тойнбі, П. Сорокін, К.Ясперс, С.Хантінгтон, Ф.Фукуяма. Стадіальні теорії вивчають цивілізацію як єдиний процес прогресивного розвитку людства, у якому виділяються визначені стадії (етапи). До прихильників стадіальності необхідно віднести К.Маркса, Ф.Енгельса, З.Бжезінського.

Варто також звернутися до думки Р.Г.Ланди, який стверджує, що «зовсім надуманим є бажання протиставляти формаційний і цивілізаційний підходи, тому що формація не існує поза цивілізацією, а цивілізація – не може існувати поза формацією» [285, с.90]. Про необхідність знайти у історичній науці збалансоване співвідношення понять «суспільно-економічна формація» і «цивілізація» пише у своїй роботі «Про деякі принципові положення методології історії» В.І.Кузіщин. Він розробив свій варіант вирішення проблеми «співіснування» двох методологічних підходів і пропонує ввести поняття «історична формація» як певний «якісно визначений етап історичного розвитку певного регіону, який має свою особливу структуру і включає не тільки соціально-економічний, але й інші складові суспільних відносин» [271, с.86]. У цьому зв'язку, маючи на увазі такий серйозний прорахунок ортодоксального історичного матеріалізму, як «відсутність у ньому поняття окремого конкретного суспільства як відносно самостійної одиниці історичного розвитку», інший теоретик історії – Ю.І.Семенов пропонує ввести до наукового обігу термін «соціально-історичний організм» («соціор») [497, с.82].

Однак всі згадані вище науковці, незважаючи на різний семантичний набір, дотримуються одностайної думки про необхідність більш уважно поставитися до формаційного підходу і творчо поєднати його з цивілізаційною концепцією розвитку людства.

Враховуючи сказане, зазначимо: звичайно, славістика як соціально-історична наука не може знаходитися за межами методологічних дискусій. Наукова картина європейської історії динамічно розвивається не тільки під безпосереднім впливом нових концепцій і фактів, але й відчуває на собі дію існуючих слов'янських етнічних цінностей, які дещо змінюються в процесі їхньої історичної еволюції. Тому, на нашу думку, процес дослідження минулого зовсім не виключає застосування парадигмального стадіального підходу, якщо не зводити його до догматичної доміанти суспільного процесу. Такий метод дослідження видається найбільш раціональним і у вивченні унікального соціокультурного типу західнослов'янських етноспільнот та процесу їх відродження та пробудження в XIX ст.

Таким чином, і формаційний, і цивілізаційний підходи до розв'язання проблем славістики мають усі права на подальше існування. При цьому, доповнюючи один одного, вони дають загальну об'єктивну й предметно точну картину історії західних слов'ян. Якщо теорія формацій орієнтована на виявлення матеріальних закономірностей, що властиві суспільству на різних стадіях його історії, а також його суспільної структури на кожному з цих етапів, то цивілізаційний підхід сприяє, насамперед, виявленню людського, етнокультурного виміру в історії.

Уникнення крайнощів і еkleктики у підходах, зокрема, до національного відродження західних слов'ян та вихід з теоретико-методологічного глухого кута нам вбачається в застосуванні методу комплексного аналізу у контексті цивілізаційного розвитку, який запропонував український теоретик історії Ю. Павленко у низці своїх наукових праць [397; 400; 401]. Дослідник уважно і критично розглянув та оцінив арсенал принципів і методів пізнання, успадкований від попередньої масштабної епохи розвитку історичної науки. В основі концепції лежить розроблена ним методологія взаємодоповнення принципів стадіальності, поліваріантності і цивілізаційної дискретності бачення історії, що також поєднано з розумінням ролі особистості у соціокультурному процесі. Відповідно, при розгляді історичних процесів доцільно дотримуватися триєдиності принципів стадіальності (формаційності), полілінійності та цивілізаційної унікальності, що забезпечує «нове бачення соціокультурного руху людства, створює основу для розуміння внутрішньої єдності його економічного, соціального, політичного, культурного, релігійно-морального та інших аспектів» [398, с.158]. «Нове бачення історії» утвердило в історіографії більш гнучку уяву про розвиток людського суспільства: перехід від однієї форми суспільного буття перестав розумітися абсолютно визначеним певним суспільним законом, а тому в історичному процесі допускаються різноманітні відхилення і варіації. Обмеженому набору історичних форм суспільного існування традиційної історії «нова історія» протиставила значну кількість різних «культур», «цивілізацій», «субрегіонів», що зводяться у визначені типи за сукупністю різних «ознак», «феноменів», «діалогів» етнокультурних, політичних, господарських, ідеологічних та інших.

1.2. Проблема відродження-пробудження чехів, словаків і лужицьких сербів в історіографії

В історії слов'янських народів особливого значення в змісті націотворчості набуває процес «національного відродження». Проблема слов'янського національного відродження та етнічного пробудження вже у XIX ст. стала предметом гострих теоретико-методологічних дискусій у вітчизняній та зарубіжній історіографії у загальному контексті оновлення слов'янознавства на рубежі XX–XXI ст. Так, на зламі століть знову розгорнулася бурхлива полеміка щодо принципів положень історії слов'янських народів у XIX ст. і самого поняття «національне відродження». Більше того, окремими дослідниками була сформована думка про «національне відродження» як про суто інтелектуальний проект, який своїми витокami спирався виключно на ідеї німецького романтизму і народжену ним філософію мови [44, с.36–40]. Далі робилося досить неоднозначне твердження, за яким всі інші принципи і складові слов'янського націотворення – ідейні, політичні, територіальні, етичні, громадянські або релігійні, з точки зору «національно-відроджувальної» теорії поступалися мові в ієрархії національних цінностей. Відповідно, становлення колективної ідентичності слов'ян, за висновком таких авторів, як, наприклад, Г.М'ягков та Н.Недашковська, у процесі слов'янського відродження супроводжувалося культивуванням «сценарію ксенофобії» на тлі мовної ідеї [350, с. 110–111].

У той же час у 90-ті рр. XX ст. з причини актуалізації дослідження природи та історії націоналізму [29, с.209–210; 30, с.66] виникли пропозиції замінити в славистиці так званій «етнічний підхід» (звідси – відмовитися від концепції «слов'янського відродження»), наприклад, на географічний підхід, що, на думку окремих теоретиків історії, дозволило б серйозно змінити контекст історії наукових шкіл і методів [491, с.15–19; 11, с.17–18; 112, с.24–35]. Але за умови використання виключно такого підходу до славистики слов'янознавство, як і його історія, мало би повністю відмовитись від свого предмета і стати скоріше регіоналістикою, ніж історією слов'янських народів. Попри сказане, зазначимо, що факт існування в історіографії подібних наукових ідей і проектів є дуже показовим з точки зору ілюстрації як якісного стану сучасної історичної науки, так і її історіографії.

Загалом наведені твердження, на нашу думку, лише актуалізують дискусію навколо проблеми «слов'янського відродження». Її коріння міститься у дискусійних публікаціях польських і радянських істориків 60-х – 70-х років XX ст. стосовно заперечення факту загальнослов'янського відродження-пробудження у XIX ст. З часом ці ідеї уже в принципово новій формі були реанімовані спочатку у 70-ті – 80-ті роки радянською, а в наш час – російською історіографією [28, с.63–69; 39, с.199].

Впродовж тридцяти років, починаючи з 60-х–70-х років минулого століття, у Інституті слов'янознавства та балканістики АН СРСР (зараз – РАН) велося комплексне наукове дослідження проблем історії народів та формування націй в країнах Центральної та Південно-Східної Європи на перехідному етапі від феодалізму до капіталізму. Як пишуть Т.М.Ісламов та С.М.Фалькович, «в ході реалізації широкої наукової програми ... у славистичній історіографії спалахнула гостра дискусія навколо самого цього терміну і обох його різновидів – «національне відродження» і «слов'янське відродження» [219, с.87]. Як відомо, ці далеко не

беззаперечні, досить неточні, дезорієнтуючі поняття і словосполучення перекочували в лексикон радянських слов'янознавців, міцно утвердившись у вітчизняній історичній та історико-культурній сфері з легкої руки колег із Болгарії, Югославії і Чехословаччини. До речі, як відомо, поняття «національне відродження» використовував і перший президент Чехословаччини Т.Г.Масарик. І досі богемісти, вивчаючи процес націотворчості чеського народу, спираються на його працю «Чеське питання: прагнення і сподівання національного відродження» [1010].

Попри все сказане, поняття «національне відродження» не знайшло свого наукового ґрунту лише в одній слов'янській державі – Польщі. Як відомо, першопочатково сам термін «відродження» охоплював сферу ідеології і культури. Він застосовувався переважно для позначення періоду нібито найвищого розвитку культури, національної самосвідомості і національних рухів відповідних слов'яномовних народів, безвідносно до того, чи «відроджувалося» що-небудь і взагалі чи було чому відроджуватися [219, с.87].

Далі, зазначали Т.М.Ісламов та С.М.Фалькович, в 60-ті – 70-ті роки термін «відродження» в історіографії набув більш широкого тлумачення: «Його почали трактувати як узагальнююче поняття, яке відбивало всі процеси – соціальні, економічні, етнокультурні і етнополітичні – перехідної від феодалізму до капіталізму епохи» [219, с.87–88]. До числа прихильників подібного тлумачення процесу національного відродження входив Й.Кочі – відомий чехословацький історик марксистського спрямування, автор монографічного дослідження «Чеське національне відродження» – найбільш фундаментальної і повної, узагальнюючої праці, присвяченої епосі чеського ренесансу [953].

З-поміж критиків теорії відродження вирізнявся відомий дослідник нової історії країн Центральної та Південно-Східної Європи І.С.Міллер. Він заперечував доцільність «широкого» тлумачення поняття «національне відродження» і зазначав, що «слов'янське відродження» ХІХ ст. по суті виключає поляків, росіян, білорусів і українців із кола слов'ян, які «відроджувалися» [331, с.433]. У той же час відразу звертає на себе увагу, що підставою для судження І.С.Міллера слугує праця польського історика Ю.Хлебовчика (1975), в якій автор аргументує ненауковість поняття «національне відродження» [187, с.19–20; 331, с.433].

Так, Ю.Хлебовчик намагається обґрунтувати теоретичний постулат про наявність певного етапного процесу в історії слов'ян. Змістом останнього, на його думку, є не «відродження» або «ренесанс», а, скоріше, так званий «старт епохи» національної самосвідомості. У цьому контексті польський дослідник пише: «З хронологічної точки зору старт відбувався протягом всього ХІХ ст., при цьому дослідниками створюється, відокремлюється історичний етап, який визначається таким публіцистичним терміном, як «пробудження» або «національне відродження» [715, s.17]. На нашу думку, твердження Ю.Хлебовчика – це, скоріше, оригінальна спроба семантично означити складні національні процеси, що мали місце у ХІХ ст. в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, при цьому зміст широкого комплексу національно-культурних, соціальних і політичних явищ не змінюється.

Варто додати, що польські науковці взагалі вважають науково не коректною постановку проблеми про наявність у слов'янському національному відродженні польського елемента. Наприклад, Л.Тшечаковські не просто виокремлює польську історію із загальної історії слов'янських народів Центральної Європи, а повертається у своїй праці, на нашу думку, до дискусійного поняття «політичні нації». До останніх Л.Тшечаковські відносить поляків, угорців, хорватів та італійців. При цьому підставою для польського науковця зарахувати ці названі вище народи до кола «політичних націй» стала їх розвинута суспільна структура. З приводу останнього можна дискутувати, але не враховувати думку польських славістів про неможливість втиснути історію Польщі з її інституалізованими формами національного і державного буття в рамки процесу слов'янського відродження все ж буде некоректно. Таким чином, польські дослідники вельми стримано ставляться до такої постановки проблеми і вважають, що період відродження вони пройшли в класичному варіанті разом із народами Західної Європи. Більше того, якщо розглянути відродження з точки зору марксистського розуміння суспільно-історичних процесів, то розвиток східних слов'ян – українців, білорусів, росіян – також не укладається в класичну схему загальноєвропейських відроджувальних процесів національних держав на фоні значних формаційних економічних перемін. Як відомо, російські славісти термін «відродження» не поширюють на історію російського народу.

Такий релятивістсько-понятійний, а деколи ще й безапеляційний новий підхід характерний зараз і для низки представників зарубіжного слов'янознавства. Наприклад, Душан Ковач, який протягом кількох років був директором Інституту історії Словацької АН, в «Історії Словаччини», виданій в 1998 р., пише стосовно словацького національного пробудження: «Цей рух з початку отримав назву «національне відродження», а освічені особи, які стали на його чолі, називалися «національними будителями» [981, s.400]. Однак після детального вивчення цього процесу і його взаємозв'язку із загальноєвропейським розвитком сучасна словацька історіографія майже припинила вживати поняття «національне відродження» або використовує його переважно як поняття того часу [981, s.76–79]. Більше того, у новому академічному виданні «Історії Словаччини» (2003) члени авторського колективу взагалі прийняли рішення не виділяти фазу словацького пробудження як окремий етап у своїй історії, а включили національне пробудження у хронологічні рамки періоду структурних перемін 1711–1848 рр. [221].

У дискусії навколо змісту концепції національного відродження ключову роль, вважає чеський філолог-славіст Т.Гланц [133], відіграв колишній директор Інституту чеської літератури В.Мацура. У своїй фундаментальній праці «Символ народження: чеське відродження як культурний тип» [1003, s.22–29] він, досліджуючи чеське національне відродження, фактично заперечив припущення щодо недоцільності вивчення цього явища та використав методологію «нового історизму» для переосмислення відродження. Як відомо, традиційно в історіографії опис національного відродження трактувався істориками як прогресивний процес формування національної самосвідомості, в якому в науковому дискурсі гармонійно «народжувалися» філологічний, історичний, політичний аспекти національної ідеї. І такий підхід до проблеми у славистиці закладався стараннями кількох поколінь

науковців.

Подібний концептуальний підхід переважно мовного змісту слов'янського відродження був закладений ще будителями просвітницького періоду – В.Тамом, А. Я.Пухмайєром, Ф.Я.Томсою, Й.Добровським, Ю.Фандлою, А.Бернолаком, Б. Таблицем, М.Френцелем, К.Г.Антоном і старанно був розширений в працях національних діячів і науковців періоду романтизму – Ф.Палацького, Ф.Л. Челаковського, Й.Юнгмана, Я. Коллара, В.Ганки, Я.А.Смолера. Варто визнати, що таке філологічне розуміння витоків слов'янського відродження не просто на багато років визначило основний напрям дослідження слов'янського відродження-пробудження, але й справедливо залишається фундаментальною основою славістики. Тому і сьогодні дослідники приділяють увагу таким суспільним явищам, як мова, література, загальнонаціональні культурні символи. При цьому додамо, що з нашого боку було б помилкою заперечувати справедливість існування подібного підходу. Варто пам'ятати, що будь-яка сучасна дефініція поняття нації (Е.Геллнер, Е.Хобсбаум, Е.Сміт, О.М.Майборода [120, с.32–36; 591, с. 25–73; 508, с.7–13; 315, с. 7–40]) мовну спільність обов'язково визначає як одну з головних ознак нації.

Таким чином, за методологією «нового історизму» В.Мацури процес національного відродження трактується як певний корпус текстів, що підлягає дослідженню в їх системному та історико-політичному взаємозв'язку. Загалом чеське, вважає славист Т.Гланц, національне відродження постає перед читачем як певне ігрове поле, або «зона семантичних і аксіологічних операцій». Отже, в розумінні В.Мацури, концепція національного відродження – це, скоріше, концепція мовного націоналізму. Це твердження близьке до лінгвоцентристського трактування процесу слов'янського національного відродження, етнічного пробудження, яке ми знаходимо в працях Г.Гладкової, Т.Гланца, Ф.Цуржіни [644, s.340–341, s.335–351; 133; 721, s.69]. На думку згаданих дослідників, літературна мова поступово трансформувалася в ідеологію і стала майже головною ідеєю, на якій формувався національний патріотизм.

В рамках означеної нами дискусії навколо проблеми «національне відродження», що розгорнулася в славістиці на стику двох століть, відома богемістка Л.Лаптева трактує «національне відродження» як дихатомічний процес, що включає відродження національної культури і національної держави. Але, в той же час, вказана славістка справедливо відзначає, що у таких представників західних слов'ян, як лужицькі серби, майже до кінця XVIII століття національної культури не було, а своєї державності вони так і не набули. Таким чином, цілком закономірно виникає запитання, а яке тоді національне відродження було у серболужичан? [295]. Схожа історична ситуація існувала у словаків. Вони також мали народну культуру і традиції, але не мали власної державності. Для наведеної категорії західних слов'ян справедливо буде говорити не про процес «національного відродження», а про «національне пробудження» народу за умови наявності в його історичному минулому власної державності.

Варто визнати справедливим ланцюжок наукових ідей Л.Лаптевої і, взявши їх за основу, з нашого боку спробувати внести в них певну кореляцію. Так, не викликає заперечення твердження, згідно з яким процес та історія словацького ренесансу має певну специфіку. Насамперед, словацький ренесанс не мав жорсткого

зв'язку із економічними процесами. Майже до другої половини XIX століття у соціальній структурі Словаччини переважало селянство, а місцева буржуазія і пролетаріат знаходилися у стані формування. Тому рушійною силою словацького ренесансу стала етнічна інтелігенція, яка, використовуючи у національно-культурній і просвітницькій риторичній твердженні про традиції державності Великої Моравії, цим намагалася привнести у широкі маси національну ідею (Б.Табліц, Ю. Папанек, Ю.Фандлі [1283, s.579; 1081, capvt IV; 1082, p.108–114]). Відповідно, національна парадигма в словацькій історіографії формувалася на тлі ідеї перерваної державності. Як відомо, в подальшому практика розвитку національної ідеології, розширення національного руху стала умовою здобуття словаками державної незалежності і визнання їх національного суверенітету. В той же час лужицькі історики (Й.Г.Ріхтер, А.Френцель, Г.Б.Шерах, М.Горнік) не відривали своє етнічне минуле від історії Німеччини, а з огляду на свою нечисленність, максимальною програмною вимогою лужицьких будителів до влади було визнання і захист їх національних прав.

З огляду на сказане, на нашу думку, справедливо буде словацький ренесанс, незважаючи на певну його схожість із лужицьким, все ж визначати, за аналогією із чеським, як процес національного пробудження. Для народів – тобто лужицьких сербів (а практичним аспектом їх ренесансу була максимальна вимога етнічного збереження і етнокультурної модернізації) краще застосовувати термін «етнічного пробудження». Таким чином, для західних слов'янських народів, які з часом побудували власну національну державу – чехів – варто застосовувати термін «національне відродження». Використання такого поняття до чехів є обґрунтованим з точки зору відродження як їх національної держави, так і національної культури. Для словаків, яким фактично не було що відроджувати (не було держави, єдиної літературної мови, існувала лише народна культура), але у яких пробуджувалася національна самосвідомість, логічно буде використовувати термін «національне пробудження». Стосовно лужицьких слов'ян, маючи на меті означити специфіку, а головне кінцевий практичний результат їх етнозберігаючого руху, логічно буде використовувати термін «етнічне пробудження», який більш чітко характеризує процес емансипації лужицького етносу.

Історично обумовлено, що найважливішою передумовою слов'янського відродження-пробудження було прискорення інтелектуального розвитку суспільства. У слов'янських землях активно поширювалися ідеї Просвітництва, а згодом і Романтизму. На початку нового тисячоліття ця тема також стала для славістів дискусійним майданчиком у змісті проблеми «національного слов'янського відродження». З цього приводу російські історики підкреслювали, що до 70-х рр. XX ст. не було зроблено якихось серйозних спроб співвіднести «національне» та «слов'янське» відродження ні з класичним європейським Ренесансом, від якого він був запозичений, ні з Просвітництвом, з яким він був пов'язаний змістовно і генетично [349, s.107].

Але протягом 80-х років XX ст. в СРСР утвердилося близьке до західної історіографії тлумачення Просвітництва як особливого етапу в розвитку європейської цивілізації і як самостійної історичної епохи. Поступово, завдяки працям І.І.Свиридова та А.В.Ліпатова, категорія Просвітництва на кінець 80-х років

остаточно закріпилася в слов'янознавчих дослідженнях [276]. Їх підтримав В.Дьяков. Він вперше в узагальнюючо-методологічному вигляді спробував проаналізувати взаємозв'язок понять «національне слов'янське відродження» та «Відродження-Просвітництво». В.Дьяков дійшов висновку, що низка країн Центральної та Південно-Східної Європи були об'єднані історичною епохою, зміст якої – такий собі симбіоз Просвітництва й Відродження. Хронологічні рамки «епохи» – друга половина XVIII ст. – останнє десятиліття XIX ст. [187, с.23]. Відповідно, саме на цей період симбіозу у слов'янському світі припадає процес національного відродження. Таким чином, радянська й російська історична наука не відмовилася повністю від поняття «національне» або «слов'янське» відродження. Просто у ході наукових дискусій 70-х – 80-х років та в сучасній російській історіографії воно релятизувалося і набрало дещо відносного характеру.

З огляду на сказане, можемо резюмувати, що у XIX ст. слов'янське відродження-пробудження співпало у часі з поширенням у Європі ідеології ліберального націоналізму, а ідеї Просвітництва стали складовою частиною слов'янського відродження-пробудження не тільки у Центральній Європі, але й на півдні континенту – на Балканах.

Вважаємо, що в сучасній історіографії сформувалася цілком логічна і послідовна думка, згідно з якою витоки слов'янського відродження-пробудження варто не ототожнювати, а виводити з європейського Просвітництва, оскільки останнє передує першому. Такий науковий підхід, на нашу думку, не тільки демонструє діалектику суспільно-політичних і культурних процесів в межах єдиної європейської цивілізації, а й свідчить про регіональну специфіку згаданих процесів. Так, І.Богданова у своїй роботі досить переконливо відстоює думку про спадкоємність національного відродження від Просвітництва, останнє, на її думку, здійснило загальний вплив на все духовне і політичне життя Європи того часу. Більше того, намагаючись прослідкувати генезис, тобто продемонструвати наступність процесів, І.Богданова пише, що: «початковий період національного відродження, як правило, вважається просвітницьким, а по відношенню до певних держав його зміст визначається – «епохою Просвітництва»». Отже, епоха Просвітництва проглядається у національному пробудженні чехів, словаків, лужицьких сербів, а особливо поляків, у історії яких загальноприйнятою назвою XVIII ст. є «століття Просвітництва» [72, с.58]. Таким чином, діапазон хронологічних рамок слов'янського відродження-пробудження істориками був певним чином розширений до часів витоків XVIII ст. Цей факт, на нашу думку, дає можливість отримати досить цікаві результати порівняння різних слов'янських культур, відзначити їх специфіку, а головне – зробити певне припущення, що проблема відродження-пробудження не є однотипним процесом у слов'янському етносередовищі, а скоріше, є певною системою, що має свій об'єкт, загальноєвропейську наступність та системність з елементами етнокультурної своєрідності. Таким чином, передбачалося, що відродження-пробудження – це не окреме явище з хаотичними етнокультурними подіями, а системний процес – частина європейського історичного процесу.

Крім того, застосувавши логічний ланцюжок «Просвітництво – національне (слов'янське) відродження-пробудження», вважаємо більш продуктивним вивчення

проблеми також через використання цивілізаційних критеріїв. Застосування такої моделі дозволяє розглядати національне відродження-пробудження західних слов'ян у XIX ст., що є основним предметом і об'єктом нашого дослідження, дійсно більш комплексно і багатогранно. На тлі Просвітництва відбувався процес розширення національної слов'янської ідеології. Вона була тісно пов'язана як зі становленням власної національної слов'янської науки, так і з якісними змінами у загальній системі європейської освіти. В цьому зв'язку неможливо не погодитися із англійським істориком Д.Берналом. Він, аналізуючи масштабну інтернаціональність наукової сфери, вказує на особливість внутрішнього зв'язку, неодмінно притаманного європейській гуманітарній сфері. Отже ідеологи слов'янського ренесансу, будителі «свідомо або несвідомо, але все ж обов'язково керувалися теоріями і поглядами, які вони переймали із загального фонду людської культури» [67, с.15]. Тому цілком справедливо, що відомий російський славіст М.М. Петровський, рецензуючи широко відому «Історію слов'янських літератур» І.В. Ягіча, критикував останнього за те, що він слов'янську науку розглядав відірвано від сучасної європейської гуманітарної сфери, забуваючи, що слов'янське відродження першої половини XIX ст. «було лише частиною широкого суспільного процесу, який очолили національні патріоти» [416, с.183].

Осмислення слов'янського відродження лише як самостійного етнічного явища виглядає, на наше переконання, дещо штучним. Надто тісними були контакти західного слов'янства із своїми східними та західними сусідами і надто переплетеними виявились їхні історичні долі. Разом з цим, попри близькість і змішування слов'янських і неслов'янських народів, не відбулося очікуваної в таких умовах за американською термінологією процесу злиття народів у європейському «плавильному тиглі». З одного боку, це свідчить про стійкість слов'янського етнокультурного генотипу, а з іншого – про схожість історичних процесів та існування певної специфіки міжслов'янської взаємодії. Таким чином, національне слов'янське відродження-пробудження – це неповторний, своєрідний історичний процес зі своїми характеристиками і політичними наслідками.

Крім того, через регіональне розмаїття мультиетнічної Європи славісти схиляються розглядати слов'янське відродження як фундаментальну базу збереження етнокультурної мозаїки. Іншими словами, слов'янське відродження – це той регіональний процес, за яким слов'янська цивілізаційна органіка виділялася, а потім і розвивалася до змісту національних культур із наступним формуванням на їх тлі свого державно-правового статусу. Автор також вважає за потрібне зробити акцент на необхідності обов'язково враховувати в теорії слов'янського відродження фактор етнорегіональної своєрідності. В цьому зв'язку варто навести думку англійського соціального теоретика, філософа і антрополога чеського походження Е.Геллнера. Він, надаючи оцінку процесу слов'янського відродження, не просто простежує його як складову частину загальноєвропейської модернізації, а зауважує, що розвиток слов'янської ідеології часів відродження і, відповідно, політична актуалізація етнічних почуттів у західних слов'ян та у інших європейських народів безумовно мали відмінні специфічні риси в соціально-політичній історії країн Центральної і Південно-Східної Європи XIX ст. [120, с.55].

Вважаємо, що в цьому зв'язку варто погодитися із історіософськими поглядами українського дослідника Ю.В.Павленка, який регіональні процеси розглядає як дискретне ціле на фоні всесвітньо-історичного процесу. В кінці XVIII ст. – на початку XIX ст., розвиває свою думку український дослідник, у Європі склалися всі передумови для подолання наслідків феодальної наднаціональної мозаїчності і локальності, відбувається перехід «від традиційного до буржуазно-індустріального світу сучасної всесвітньої макроцивілізації» [400, с.36]. В цьому процесі слов'янське відродження, згідно з термінологією А.Тойнбі, було «відповіддю» регіональної особливості на уніфікуючий «виклик» буржуазної Новоевропейської цивілізації, що поступово стала каталізатором всіх трансформаційних процесів. Звідси виникає специфіка і необхідність регіонального слов'янського відроджувального процесу. Відповідно, історикам, які намагаються цілком заперечити «слов'янське відродження», аргументуючи свою позицію лише тим, що воно не мало магістральної загальності, необхідно пам'ятати про нерівномірність розвитку слов'янства як у діахронічному, тобто у вузьких регіональних рамках, так і у синхронічному відношеннях. Таким чином, культурні, політичні і суспільно-економічні процеси, безумовно, необхідно розглядати з огляду на їх широку цивілізаційну масштабність, але при врахуванні об'єктивно існуючої регіональної історико-культурної своєрідності. Можливо, звідси формуються витоки того, з чого етноси починають усвідомлювати свою відмінність і своєрідність та з часом групуються на основі культурної, цивілізаційної компліментарності. Поступово на перший план виходять більш фундаментальні відмінності – національного, культурного, релігійного походження. Вони склалися століттями, й для їх модернізації, пробудження на спільному етнічному слов'янському ґрунті з наступною інтродукцією до європейської цивілізації необхідний був певний час, що припав на кінець XVIII – середину XIX ст. Саме цей період і процес регіональної культурно-історичної специфіки з часом отримав назву «слов'янське відродження» [37].

В історіографії (українські славісти Б.М.Гончар, Л.О.Зашкільняк, М.М.Кріль, В.М.Мордвінцев, В.І.Яровий, російські славісти Л.П.Лаптева, З.С.Ненашева, болгарська – Р.Конєва, сербські – Р.Люшич та М.Йованович) існує цілком справедлива думка, за якою формування нової капіталістичної системи в Центральній Європі стало також однією з причин слов'янського відродження. Як справедливо з цього приводу зазначили І.Пригожин і Й.Стенгерс, становлення нових ринкових відносин стимулювало створення такої картини світу, в якій динаміка розвитку соціально-економічних відносин демонструвала нелінійність та регіональну специфіку [461, с.6–9]. Нелінійність регіонального економічного розвитку європейських народів стала одним із факторів слов'янського відродження. Відштовхуючись від «нелінійності», дослідники впевнено говорять про формування мозаїки національно-культурного розвитку слов'ян. Поділяючи думку згаданих славістів, підкреслимо, що ми не ведемо мову про економіку слов'янських регіонів як про основну детермінанту відроджувальних процесів, мова, скоріше, йде про такий фундаментальний методологічний постулат історичного матеріалізму, як роль економічної мотивації в процесі людської діяльності.

Вважаємо також занадто спрощеним розуміння поняття «національного відродження» тільки як вторинного наслідку процесу становлення націй в результаті дії першопричини – переходу від феодалізму до капіталізму, а у ще відвертішій формі економічного детермінізму – промислового перевороту або переходу до індустріальної стадії виробництва. Національне відродження-пробудження у західних слов'ян і, відповідно, відсутність цього феномена у поляків скоріше варто розглядати як процес розвитку буржуазних поглядів та ідей, національної ідеології, а не процес становлення капіталістичних відносин. Такий підхід дозволяє пояснити певну загальність ідеї слов'янського ренесансу на фоні нерівномірності суспільно-економічних відносин. Можливість такого підходу витікає з певної самостійності ідеології. Етнопроцеси набагато складніші і далеко не прямолінійно залежать від зміни матеріальної бази виробництва або системи соціально-економічних відносин. Етноекволюція виразніше пов'язана із культурними змінами, ніж зі «способом виробництва». Загалом, варто уже звикнути до постулату, що різні сфери суспільного життя, в т.ч. культурні або культурно-національні процеси, мають певну автономність, функціонуючи за власними внутрішніми закономірностями. Інакше вони не були б окремими складовими елементами або підсистемами єдиного суспільства як цілісної системи більш високого порядку.

Наш теоретичний висновок має цілком практичне підтвердження в змісті заходів культурного слов'янського відродження-пробудження, що активно здійснювалися етнонаціональними будителями. Якщо взяти до уваги, що у Європі XVII–XVIII ст. розвиток національних культур, всього гуманітарного комплексу був однією з головних умов збереження культурних і наукових традицій, то стає зрозуміло, чому ідеологічна платформа слов'янського відродження-пробудження набрала переважно мовно-культурного змісту та лише до кінця 30-х років XIX ст. почала набувати змісту національної програми. Як справедливо зазначив В.Дьяков, в процесі емансипації нації важливе місце посідає мова. «Без єдиної мови не може розвинути інтеграція ... Становлення єдиної національної мови та її функціонування у економічному житті й повсякденному спілкуванні, у літературі та мистецтві – це особливе коло питань, вельми важливих для процесу «національного пробудження»» [187, с.30].

Сьогодні славісти схильні констатувати: розглядаючи передумови і зміст слов'янського відродження-пробудження, дослідники не завжди приділяють належну увагу такому аспекту загальнокультурної програми, як національна культура і наука. Такий стан пояснюється багаторічним пануванням в науці теорії економічного детермінізму соціокультурних і політичних процесів. На практиці в кінці XVIII ст. культура та наука західних слов'ян починають проявляти себе як певна ієрархічно побудована система. До того ж, наукові, науково-популярні праці з слов'янської тематики почали друкуватися в слов'янських періодичних виданнях. Все це, безумовно, сприяло пробудженню інтересу до слов'янського питання, підвищенню рівня слов'янської самосвідомості. А тому не буде перебільшенням стверджувати, що процес національної модернізації західнослов'янських народів, їх відродження стали причиною піднесення національних рухів.

Певна невизначеність у розумінні процесу відродження-пробудження демонструється також відсутністю чітких хронологічних рамок цього історичного

процесу. У чеського славіста М.Гроха закінчення процесу відродження в часі співпадає із періодом завершення формування нації. «Про завершення формування малої нації, – пише чеський дослідник, – можна говорити тоді, коли вона досягла своєї органічної класової структури, яка є типовою для капіталістичного суспільства» [890, s.286–287]. Не всі славісти погоджуються із М.Грохом, існують інші бачення та хронологічні уточнення цієї проблеми (словаки В.Матула, Я.Гучко, Є.Ковальська, чех А.Брандер, українці В.Яровий, М.Кріль, польська славістка Є.Святковська, росіяни І.Міллер, В.Фредзон, І.Чуркіна, дослідниця з Естонії І.Абісогомьян, англієць Д.Стоун) [324, p.381 – 401; 893, s.123–126; 1196, s.405; 221, с. 204–231; 690, s.113; 224, с.396; 551, с.207–216; 330, с.33; 589, с.96; 601, с.154; 3, с. 173–176; 1240, s.4–9]. Більш детально про це ми писали у монографії [55, с.47–49].

Таким чином, з огляду на зазначене вище, дещо схоластичними виглядають в історіографії дискусії з казуїстичним запитанням: «Чи було що відроджувати і чи взагалі щось відроджувалося?». Насправді, саме в ХІХ ст. реально були відроджені й пробуджені масова етнокультура та етнотрадиції західних слов'ян, які знаходилися під загрозою, а у лужицьких сербів навіть на грані забуття. І без етнічного пробудження та відновлення їх було б неможливо зберегти. До речі, ті західнослов'янські полабсько-прибалтійські племена на території Німеччини, які не пройшли в ХІХ ст. етапу пробудження, розчинилися назавжди в німецькому середовищі.

Отже, незважаючи на нечіткість поняття «національне відродження-пробудження» у загальнослов'янському вимірі, зазначимо, що його застосування стосовно культурно-національного піднесення у західних слов'ян у ХІХ ст. є більш-менш виправданим. По-перше, у них на початку ХІХ ст. навіть мова не йшла про формування нації або їх державно-політичне усамостійнення. Вони відносилися до тієї групи слов'янських народів, які повністю були позбавлені власної державності або, наприклад, як лужицькі серби, ніколи її не мали. Щоправда, сучасна наука, в т.ч. західна, відмовилася від концепції «історичні-неісторичні» народи; в марксистській славистиці використовується досить громіздкий і спірний термін – «суспільства (народи, нації) з повною або неповною етносоціальною структурою». В історіографії ця тема досить ґрунтовно була розроблена такими дослідниками, як О.Мильніков [348, с.68], І.Міллер, В.Фрейдзон [332, с.82], котрі доводили, що західні слов'яни відносилися до типу так званих суспільств з неповною соціальною структурою, які стала наслідком процесу денационалізації. Тому національне відродження, констатує ціла низка дослідників [71, с. 64–65; 389, с.181; 323, с.86–88; 380, с.50–51; 588, с.36–37; 324, p.382; 503, с.114–142; 487, с.89; 1299, s.55–69; 892, s. 23], було справою нечисленних слов'янських інтелектуалів.

Попри це, концептуальний підхід, згідно з яким процес відродження слов'янського суспільства був справою переважно «нечисленного соціального прошарку» – інтелігенції, безумовно, варто розглядати як базове судження. Але при цьому уважне прочитання вже існуючого наукового матеріалу дозволяє дещо додатково уточнити тезу про неповну соціальну структуру західнослов'янського соціуму. Політика денационалізації вищих слов'янських верств населення привела, на нашу думку, скоріше не до утворення суспільства з «неповною соціальною структурою», а до «стратифікаційної невірноваженості» соціальної структури

слов'янського соціуму. Відповідно, специфіка диференційованої структури панівного класу стала умовою його «стратифікаційної неврівноваженості» та каталізатором аномально низької соціально-політичної активності, що з часом визначило індиферентне ставлення еліти до національного відродження-пробудження.

Ми з'ясували, що західні слов'яни протягом значного періоду своєї історії існували в домінуючому німецькому середовищі, яке поглинало цей слов'янський масив шляхом асиміляції. Їх національне відродження-пробудження у ХІХ ст., з одного боку, стало відгуком на формування загальнонімецьких об'єднавчих настроїв та процес формування німецької нації, а з іншого – було самозахисною реакцією слов'янських народів на асиміляційний наступ титульної німецької нації. Фактично шляхом відродження-пробудження етнічної самосвідомості через активну культурно-просвітницьку та іншу суспільно-політичну діяльність інтелектуалів-будителів вдалося пригальмувати процес втрати етнічної пам'яті слов'янського населення Західної Європи. Сформувалася літературна мова, були закладені основи національної ідеї.

З огляду на викладене, поняття «відродження» автором пропонується розглядати як історичну категорію з понятійного апарату теорії розвитку цивілізації, яка мала практику втілення у суспільно-політичне життя цілої низки слов'янських народів. Це означає, що поняття «відродження» має у змісті свого предмета не унікальну подію з європейської історії, а цілком закономірне явище, яке було характерним для багатьох слов'янських етносів. Відповідно, якщо виходити з припущення, що кожен соціальний феномен, а таким є етнос, на певних історичних відрізках мобілізує весь внутрішній потенціал для забезпечення власного збереження і наступної національної модернізації, то саме до такого періоду історії відноситься й слов'янське відродження. Останнє стало особливою стадією соціокультурного розвитку та періодом переходу від феодального традиціоналізму до суспільства з новою системою цінностей, серед яких істотне місце зайняли етнокультурні цінності. В той же час, відродження, пробудження стали каталізаторами національної та етнічної ідеології, яка відкрила перспективу розвитку слов'янських національно-державних культур.

1.3. Огляд джерел з теми дослідження

Лєвова частка неопублікованих джерел з проблеми національного відродження чехів, ідеологізації їх національного руху зберігається в архівах Чеської Республіки. Відповідно, особливий інтерес в плані вивчення динаміки розвитку національно-патріотичних настроїв у чехів являють матеріали таких чеських архівів, як Архів національного музею в Празі (Archiv Národního muzea – ANM) та Бібліотека Інституту чеської літератури Академії наук Чеської Республіки (Knihovna Ústavu pro českou literaturu AV ČR – KÚČL AV ČR). Численні документи, що зберігаються в цих установах, дозволяють прослідкувати процес національного відродження та ідеологізації чеської нації.

Надзвичайно великий масив матеріалів з теми дослідження зберігається в Архіві національного музею в Празі. При цьому сам архів було організовано на вимогу Ф.Палацького. Саме за його ініціативою у березні 1846 р. при

Національному музеї було організовано архівний відділ, а його першим керівником став Яромір Єрбер. На сьогодні всю колекцію Архіву національного музею можна розділити на три основні частини. Насамперед – це колекція документів з історії Чехії. Наступна частина – це особисті документи; саме в цих фондах зберігаються документи про діяльність багатьох чеських національних діячів, ідеологів та видатних постатей, науковців й інтелектуалів (Ф.Палацького, К.Гавлічека Ф.Л. Рігера). У третій частині сконцентровано різноманітні документи, які датуються XIX – початком XX ст.

З-поміж значного числа різноманітних документів особливу цінність для нас становлять матеріали із особистого сімейного архіву відомої родини чеських аристократів і меценатів Штернбергів. Матеріали почали надходити до Національного музею з 30-х рр. XIX ст. Серед різноманітних за змістом і призначенням документів нас зацікавило численне листування графа К.М. Штернберга. Винятковий особистий його внесок у справу відродження чехів це – майже сто вісімдесят різноманітних одиниць збереження (в т.ч. рекомендації, накази, листи К.М.Штернберга), які були опрацьовані та систематизовані чеським істориком і спеціалістом з проблем національного відродження Ф.Кутнаром [1115]. Зміст документів досить чітко віддзеркалює патерналістське ставлення чеської аристократії до своєї духовної культури та її інтелектуальних представників.

Особливий інтерес для дослідників мають документи Ф.Палацького. Їх зміст дозволяє значно розширити наше уявлення про політичну діяльність цього чеського національного ідеолога і теоретика австрославізму. З-поміж документів, насамперед, заслуговують на увагу матеріали, зібрані Л.Брафовой – онукою Ф.Палацького і донькою Ф.Л.Рігера. Л.Брафова мала можливість сконцентрувати значний документальний масив (понад тридцять унікальних документів), який дозволяє розширити наше уявлення про масштаби національно-політичної діяльності її діда [1075].

Між матеріалами духовного і національного ідеолога чехів особливої уваги заслуговують такі окремі тематичні добірки документів, як «Палацький у Відні» [725], його чернетки записів політичних виступів і газетних статей [975]. Надзвичайно цікавими в плані обґрунтування Палацьким національної ідеології чеського народу є його полеміка із представниками німецьких політичних партій та добірка документів із інвентарними номерами – 771, 1182 [771;783]. За означеними номерами знаходяться документи, які містять роздуми батька чеської нації з проблем національного будівництва.

Безумовно, своє гідне місце в архівній установі посіли також документи фонду ідеолога чеського відродження, одного з лідерів ліберальної буржуазії – Ф.Л. Рігера [1139]. В особистому фондї Ф.Л.Рігера міститься кореспонденція, рукописи, телеграми, чернетки листів та його особисте листування з родичами і знайомими. Зміст документів дозволяє прослідкувати діалектику поглядів Рігера, демонструє особливий інтерес будителя до концепції мовного відродження чеського народу [1138]. Серед інших документів слід звернути особливу увагу на його листування з В.Фрічем, М.Бакуніним, Ф.Кампеліком [1060]. Ці документи висвітлюють діяльність Рігера під час революції 1848–1849 рр., містять його виступи в австрійському парламенті в часи «Весни народів».

Значний масив джерел з проблеми чеського національного відродження зберігається в Бібліотеці Інституту чеської літератури Академії наук Чеської Республіки (KÚČL AV ČR). Сьогодні у книгосховищах Праги і Брно можна знайти різноманітні рукописи, стародруки книг, а також праці чеських інтелектуалів періоду відродження. В 1982 р. працівниками інституту було видано предметний покажчик «Чеські письменники ХІХ – початку ХХ ст.» [713], який містить коротку інформацію про багатьох чеських діячів національної культури. Довідник допомагає дослідникам орієнтуватися у значному масиві інтелектуальної спадщини багатьох чеських письменників, публіцистів.

Для написання роботи нами були використані архівні документи, що зберігаються сьогодні у фондах Словацької Республіки. Але перед тим, як надати характеристику використаним рукописним фондам, хотілося б відзначити, з якою любов'ю і старанністю словацькі науковці ставляться до своєї культурно-національної спадщини. Насамперед, слід відзначити професійність архіваріусів, науковців, з якою вони намагаються максимально використати сучасні можливості всесвітньої мережі Інтернет [25; 40] заради презентації світовій спільноті багаторічних державницьких традицій і, в тому числі, наполегливих прагнень багатьох словацьких інтелектуалів (Я.Коллар, П.Й.Шафарик, Л.Штур, М.Годжа, Й. М.Гурбан, М.Гамуляк), які утверджували світоглядну систему національних переконань та ідеалів в середовищі словацького народу.

Для реалізації цього важливого завдання в світовому інформаційному середовищі словацькі науковці розмістили цілий масив різноманітних документів з історії національного пробудження і національної боротьби словацького народу. Серед багатьох презентованих широкому загалу електронних документів на особливу увагу заслуговують окремі сайти: «Людовіт Штур» [1001], систематизована збірка документів «Золота колекція» зі словацького національного руху [1347]. Колекція містить оцифрований матеріал (документи, листи, газети) Я. Коллара, А.Бернолака, Ю.Палковіча, Й.Добровського, Ю.Рібая, Б.Табліца і багатьох інших. На особливу увагу дослідників заслуговує також архівна збірка примірників такої відомої газети, як «Словацька народна газета» (Slovenskje národnje novini) з літературним додатком «Орел Татранський» (Orol Tatránski).

Під час роботи над проблемою ідеологізації словацького національного руху ми визнали концептуально необхідним скористатися рукописними фондами Л. Штура. Значна частина духовної спадщини будителя зберігається у Словацькій національній бібліотеці (Slovenská národná knižnica – SNK), у так званому спеціалізованому Архіві літератури та мистецтва (Archív literatúry a umenia – ALU). Його головним завданням є збирання та систематизація різноманітних колекцій, які є частиною культурної спадщини з практики словацького національного будівництва. Для нас особливу цінність складають рукописи і фотодокументи самого Л.Штура. Так, у Словацькій національній бібліотеці зберігається дагерротип (фото) одинадцяти членів посольської делегації (А.Кардош, М.Годжа, Л.Штур, Й. Гурбан, К.Кузмані, І.Козачек, С.Халупка та ін.) [726], які 20 травня 1849 р. подали до особистої канцелярії цісаря документ «Прохання словаків про визнання словацького народу і провінційної незалежності Словаччини». Загалом всю колекцію умовно можна розділити на дві частини. Перша – це особистий фонд Л.

Штура (листи до близьких, друзів, патріотів, записки та автобіографія). Між численними документами нас зацікавила добірка листів Л.Штура до Само Богдана Хробона, Мартіна Гамуляка, Стибоха Зоха, Михала Годжі. Документи однозначно вказують на мовно-культурний фундамент національно-культурної програми словацького пробудження. Молодий будитель, як стає зрозуміло із листів, першочерговим завданням своєї публічної діяльності визначав проблему мовної кодифікації та підготовку і публікацію різноманітних видань для національних шкіл [1245, s.4–6; 1243, s.3–4; 1249, s.2–5].

Друга частина колекції містить документи щодо діяльності словацьких національних лідерів в період революції 1848–1849 рр. Ми мали можливість ознайомитися з низкою документів, які дозволяють не тільки з'ясувати позицію словацьких патріотів в період революційних потрясінь, але й зрозуміти мотиви переходу словацького добровольчого корпусу на бік контрреволюційних сил, а відтак їхню участь у придушенні угорської революції. Нашу увагу привернули також дві рукописні карти, на яких особисто рукою Л.Штура нанесений маршрут руху словацьких добровольців під час їх походу в Угорщину [984; 985]. Крім того, ця частина колекції містить полемічне листування Штура і Гурбана щодо тактики словацького національного руху періоду революції. Сюди необхідно віднести також накази та листівку комісара уряду Л.Беніцького з обіцянкою винагороди за видачу Л.Штура, М.Годжі, Й.М.Гурбана угорському уряду [1338]. В цілому, незважаючи на літературно-освітні завдання та літературне спрямування Словацької національної бібліотеки, її архівний відділ однозначно містить достатню кількість ще не опрацьованих науковцями архівних пам'яток періоду словацького національного пробудження.

Найбільш змістовний матеріал з проблеми серболужицького пробудження сконцентровано, безумовно, у ФРН, насамперед у фондах Серболужицького інституту (м. Баутцен). У складі Інституту є Сербська центральна бібліотека (СЦБ) (Serbski institut Bautzen – SIB), Сербський культурний архів (СКА) (Sorbische Kulturarchiv – SK) [31, с. 224-226].

Зокрема, у фондах СКА знаходиться майже повне документальне зібрання – так звана Історична колекція (Historische Bestände) архіву і фондів «Матиці Сербської» [868]. Друга частина колекції СКА представлена численними серболужицькими періодичними виданнями (Sorbische Periodika). Хронологічні рамки колекції – від початку XIX ст. по 2008 рік включно. Серед чималого переліку газет і журналів зустрічаються і такі раритетні видання періоду пробудження, як «Тижневі новини» («Tydžewne Nowiny»), «Ютнічка» («Jutnička»), «Часопис Матиці» («Časopis Maćicy Serbskeje»), «Сербські новини» («Serbske Nowiny») [1224]. Окремо виділені рукописні фонди провідних діячів національно-культурного руху, зокрема, лідера серболужицького пробудження Я.А.Смолера (1816–1884).

Українські архіви мають дещо обмежену, порівняно, наприклад, з німецькими, чеськими і словацькими, кількість документів з культурно-національного руху західних слов'ян кінця XVIII – першої половини XIX ст. Тут зібрані переважно фрагментарні матеріали, але у наявності досить вагомий масив документів стосовно міжслов'янських зв'язків західних слов'ян і контактів їх національних лідерів із тогочасною українською науково-інтелектуальною елітою [38]. Більш докладно

обставини формування, форми наукових і духовних зв'язків між українськими і західними слов'янськими інтелектуалами ми розкрили у Додатку А.

Так, фонди Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК) м. Києва містять достатню кількість архівного матеріалу, який допомагає не тільки відкрити невідомі сторінки з минулого західного слов'янства, особливо щодо їх наукових та культурних стосунків із інтелектуалами Наддніпрянщини, але й дозволяє певним чином з'ясувати особливості політики європейських імперій XIX ст. щодо слов'ян.

Особливий інтерес для оцінки розвитку слов'янських національних рухів та впливу на них зовнішніх обставин, в т.ч. і російського уряду конкретно, викликає фонд «Управління Київського учбового округу» (Ф.707). Фонд містить листування Міністерства народної освіти Російської імперії із губерніями, численні циркуляри, протоколи засідань та рекомендації. На наш погляд, вагомим джерелом в плані нашого дослідження є документи зі збірки листування із міністром народної освіти. Вони містять гідні уваги та оцінки сучасними дослідниками рекомендації керівництву навчальних закладів з приводу слов'янства і слов'янських національних рухів. В ЦДІАК зберігається 16 аркушів таких міністерських рекомендацій [335].

Історію західного слов'янства XIX ст. в загальному руслі розвитку слов'янознавства висвітлюють також і матеріали особистих документів, що зберігаються у архівних фондах ЦДІАК [33, с.446–452]. Наприклад, надрукований щоденник основоположника слов'янознавства в Російській імперії О.Бодянського, якого водночас варто вважати і одним з перших професійних вчених-сорабістів Росії й України, міститься в особистому фонді Павловського [83]. Слушні міркування із загальнотеоретичних питань слов'янознавства можна знайти і у листуванні М. Грушевського з провідними російськими славістами [282; 435].

Особливий інтерес для нашого дослідження мають документи з фонду ЦДІАК «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» (Ф.422). Фонд містить понад 278 тис. одиниць збереження. У фондах зберігаються офіційні документи російських імперських державних установ, які проливають світло на політику імперії щодо західного слов'янства. Матеріали цієї збірки, як засвідчують реєстраційні записи, майже не вивчалися дослідниками, тому більшість із них вперше залучаються нами до наукового обігу. Зокрема, конкретно для теми нашого дослідження цінна документальна колекція з генерал-губернаторського фонду (Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора), яка стосується революційних подій 1848–1849 рр. у Європі та консолідації слов'янства. У фонді розміщено «Заклик богемських слов'ян», розісланий В.Ганкою до слов'янських народів [105]. Особливий інтерес для дослідників становлять документи опису 1 (Поліцейська частина), опису 789 (Секретна частина 1848 р.) та описи 804–810 (Політичний стіл. Секретна частина) згаданого фонду. З цього приводу, на нашу думку, цікавими є документи, в яких відбивається діяльність російського уряду з придушення польського національно-визвольного повстання 1830–1831 рр. та подальша співпраця російського і австрійського урядів задля сумісних дій при переслідуванні західних слов'янських і, насамперед, польських національних патріотів [155;157].

Загалом наявні архівні матеріали з фонду канцелярії Київського генерал-губернатора досить яскраво доповнюють розуміння зовнішніх обставин формування ідеології західних слов'янських рухів. При цьому, у період з 1848–1849 рр. (час, коли революція з'єдналася із слов'янськими національними рухами) розширилася як географія надходжень, так і кількість рапортів, звітів, донесень, що отримувала канцелярія [105;199; 202]. Наведені факти однозначно дозволяють припустити, що російський імператор, його міністри були відверто стурбовані процесом радикалізації слов'янських національних рухів.

З цього приводу, на нашу думку, цікавими будуть документи, в яких відображається діяльність слов'янських добродійних товариств [393]. Відомо, що протягом багатьох років товариства підтримували тісні стосунки з слов'янськими «Матицями». В архівах України зібрана достатня кількість документів, присвячених діяльності національно-культурних об'єднань [577]. Вони свідчать, що уряд Російської імперії з допомогою фіскального апарату стежив за діяльністю слов'янських товариств [114].

Цікаві документи як з історії відродження західних слов'ян, так і їх зв'язків з інтелектуалами Західної України виявлені нами у фондах Центрального державного історичного архіву України, який знаходиться у м. Львові (ЦДІАЛ України). Якщо київські архівні збірки містять матеріали стосовно співробітництва вчених-славістів і громадських діячів Наддніпрянщини, яка входила до складу Російської імперії, із лідерами західного слов'янського культурно-національного руху ХІХ ст., то у фондах ЦДІАЛ м. Львова знаходяться документи щодо участі в цих зв'язках представників Галичини, яка, як відомо, входила до складу Австрійської монархії. Найбільший інтерес для теми нашої дисертаційної роботи з-поміж матеріалів ЦДІАЛ України становлять документальні збірки із фонду №309 «Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка». Нами опрацьовані чотири листи Я.А.Смолера до професора української літератури Львівського університету, одного з ініціаторів національного відродження і засновника «Руської Трійці» Я.Ф.Головацького (1814–1888 рр.) [421]. Ці листи були виявлені у першій половині 80-х років ХХ ст. у збірці листів до Я.Ф.Головацького львівським істориком М.М.Крілем [268].

Під час роботи у фондах ЦДІАЛ України нами було виявлено відповідь Головацького на запитанні вище 4 листи Я.Смолера [423]. Крім того, заслуговують на увагу й інші матеріали ЦДІАЛ України щодо міжслов'янських зв'язків, наприклад, листування Д.Зубрицького із московським славістом, українцем за походженням О. Бодяньським – одним із «першовідкривачів» Лужиці для Росії, відомим чеським вченим В'ячеславом Ганкою та братами Яковом й Іваном Головацькими [419].

Ціла низка неопрацьованих до сьогодні документів, надзвичайно важливих для славістики, зберігається у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, а точніше, в її філії – «Інституті рукопису» (ІР НБ НАН України). У фондах Інституту рукопису знаходяться документи, що відтворюють не тільки картину розвитку української славістики, історичної науки, але й дозволяють з'ясувати значення міжслов'янських інтелектуальних взаємин першої половини ХІХ ст. для процесу формування національних ідеологій чехів, словаків, лужичан.

Так, в документосховищі зберігаються матеріали з архіву Київського університету ХІХ ст. Вони дозволяють проілюструвати обставини виникнення і

поширення у західних слов'ян відроджувальних ідей. Нами знайдено кілька відомостей стосовно направлення у 40-і роки на закордонне стажування до Німеччини таких вчених Київського університету, як І.Вігура, М.Пілянкевич, П. Тутковський [113]. До того ж, фонди ІР НБ НАН України містять листи, звіти, нотатки слов'янських діячів минулого століття (В.Ганки, М.Погодіна) [442] та рукописну спадщину (щоденники П.Куліша, В.Тімковського) [275;556].

Щоденник подорожі В.Ф.Тімковського – важливий документ з історії, культури та побуту лужицьких сербів початку ХІХ ст. Історичні описи-екскурси в тексті переплітаються з етнографічними й мовознавчими викладками і свідчать про високий науковий рівень дослідника. Тому це наукове неупереджене свідчення очевидця викликало великий інтерес і, водночас, гостру дискусію в радянській сорабістиці 80-х рр. ХХ ст. Більш докладно полеміка між Л.А.Шейманом [621] і Л.П.Лаптевою [291, с.83–85] навколо питання першого відкриття щоденника описана нами в монографії [64, с.15]. При цьому, опрацювавши ретельно матеріали Тімковського, можемо стверджувати, що першим у 30-х роках ХХ ст. відкрив і детально проаналізував цей документ з історії Лужиці київський славіст Степович [547].

Чимале значення для дослідження мають зібрані у фондах «Інституту рукопису» звернення та заяви з'їздів і зборів зарубіжних слов'ян за 1848 р., які надсилалися також і в Російську імперію [199; 104].

Як вже згадувалося вище, на українській території в ХІХ ст. формувалися окремі слов'янознавчі центри, з-поміж фундаторів яких був і такий блискучий славіст, як І.І.Срезневський (1812–1880), що починав науковий шлях у Харкові та пізніше набув визнання у Петербурзі та Москві. У фондах Інституту рукопису НБУ ім. В.Вернадського нами виявлено його лист від 20 квітня 1840 р. до М.А.Максимовича з Праги, де він згадує про свою мандрівку слов'янськими землями [522].

У фондах Інституту рукопису НБ НАН України знаходиться великий масив неопрацьованої рукописної спадщини відомих славістів Російської імперії ХІХ ст., частина з яких займалася не тільки теоретичними проблемами слов'янознавства, але й серболужицькою проблематикою. Так, існує окремий фонд М.П.Погодіна (1800–1875) – одного із найвпливовіших діячів наукового і громадського життя країни. З 1839 р. М.П.Погодін був особисто знайомий з Я.А.Смолером, організовував та особисто надавав фінансову допомогу слов'янським культурно-національним рухам. В інституті зберігаються деякі звіти про закордонні поїздки вченого, листи, де він розмірковує про об'єднання слов'ян, створення слов'янської федерації та про необхідність допомоги зарубіжним слов'янам з боку Росії [449;450]. Тут також знаходяться тези дисертації В.А.Францева, на увагу з-поміж яких заслуговують його висновки про розвиток національної самосвідомості слов'янства ХVІІІ–ХІХ ст. та процес їх відродження [550].

Окремі виявлені нами матеріали з фондів Інституту рукопису характеризують міжслов'янські взаємини напередодні революційних подій 1848–1849 років. Це стосується, насамперед, документів щодо активності чеського славіста В.Ганки. В архіві зберігається копія листа П.Куліша до В.Ганки (28.04.1846). Лист містить таку оцінку особистого внеску Ганки у справу пробудження західного слов'янства:

«Розклали Ви між слов'янами таке вогнище, що за Вами і нас стало трохи видно» [274].

З-поміж джерел, нашу увагу привернули «П'ять документів про Угорську кампанію». Ці надзвичайно цікаві з точки зору наявного фактажу, але, безумовно, емоційні спогади були надіслані до редакції учасником угорського походу, надвірним радником К.П.Аберюхтіним для їх опублікування в журналі «Київська старовина» [2]. Незважаючи на пафосний стиль спогадів та схвальну оцінку дій військової експедиції генерала Паскевича в Угорщині, документ дозволяє конкретизувати як ставлення Росії до революцій, так і до «слов'янської весни» конкретно.

Значний науковий інтерес для славістичних студій становлять рукописні фонди, розміщені у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (ВРФТ НАН України). На сьогодні фонди відділу є найбільшим в Україні спеціалізованим зібранням матеріалів з історії української літератури та культури. Особливу цінність для дослідників-славістів має фонд О.М. Бодяньського (Фонд 99) – основоположника слов'янознавства як в Наддніпрянщині, так і в Російській імперії першої половини ХІХ ст.

Зрозуміло, що не потрібно, навіть з націонал-патріотичною метою, вульгаризувати минуле й намагатися зображати, Бодяньського тільки основоположником української славістики, адже його творча спадщина належить як українському, російському, так й іншим народам. Найбільш ґрунтовно до нас над документами фонду О.М.Бодяньського ще на початку 80-х років ХХ ст. працював відомий львівський славіст М.М.Кріль. Як відомо, результати його архівних пошуків увійшли до його кандидатської роботи «Українсько-чесько-словацькі громадські і культурні зв'язки в 20-х – 60-х роках ХІХ ст.» [264].

Фонд Бодяньського має свою цікаву історію формування. Розглядаючи численні листи і записки, ми звернули увагу, що на багатьох сторінках міститься штамп «Бібліотека А.О.Тітова», на зворотній обкладинці екслібрис Тітова, а на форзаці – «Ростовський музей старожитностей».

У 1880 році, після смерті славіста, його вдова продала частину архіву Бодяньського, в тому числі бібліотеку, археографу А.О.Тітову. Таким чином, сьогодні значна частина творчої і наукової спадщини О.М.Бодяньського опинилася і зберігається в РДБ (Фонд 36. Бодянский Осип Максимович. Филолог-славист, профессор Московского ун-та). Інша частина особистого архіву Бодяньського, яку зібрав Тітов, потрапила до Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка. Вона і становить левову частку фонду славіста.

Серед матеріалів Бодяньського – записи українських народних пісень, щоденник, який дослідник особисто вів під час своєї подорожі слов'янськими землями у 1840–1842 рр., записник з виписками із стародавніх рукописів, лінгвістичні записи, зроблені різними мовами, бібліографічні нотатки і, безумовно, особисте листування Бодяньського з багатьма діячами і науковцями епохи слов'янського відродження [80;81]. Серед них: українець – І.Вагилевич, чехи – К. Гавлічек, В.Ганка, Й.Юнгман, словак – Л.Штур, лужичани – Я.А.Смолер, Я.П. Йордан, росіяни – І.Срезневський, М.Погодін [75; 529; 1244]. Як свідчать «Листи ознайомлення», в різні роки у фонді Бодяньського працювали такі відомі славісти, як

М.Кріль (Львів), В.Матула (Братислава), Л.Лаптева (Москва).

Показовою є старанність, з якою відомий славист опрацьовував пошту, що надходила із-за кордону. На всіх листах він власноруч проставляв дату отримання кореспонденції. На цікавих для нього місцях особисто робив позначки. Значне місце в колекції займають листи В.Ганки до О.М.Бодянського. При цьому низку листів, як свідчить текст, Ганка написав, змішуючи чеські і російські слова, у той же час, латиниця інколи заміняла в російських словах кирилицю [814].

Форма привітань, з якими відомі особистості зверталися один до одного, свідчить про зміст їх стосунків. Так, Бодянський на початку листа до Ганки писав «Милостивий государ» [77, арк.8]. Чеський будитель використовував менш офіційну, скоріше дружню форму звернення – «Дорогий друже Осип Максимович» [817, арк. 28].

Таку різницю у привітаннях певною мірою можна пояснити високим ступенем особистої зацікавленості В.Ганки в розширенні дружніх стосунків із закордонним славистом. Бодянський, як відомо, протягом всього свого життя збирав слов'янську бібліотеку, тому регулярно купував у Ганки, Шафарика, Гавлічека [811; 1153; 834] чеську літературу та пересилав їм різноманітні російські видання. В той же час, суто меркантильне трактування їх міжособистісних взаємин, безумовно, буде упередженим і необ'єктивним. Нам пощастило отримати і опрацювати вісімнадцять листів від Ганки і шість від Шафарика до слависта. Більшість із них, судячи з дати, були написані в проміжку від початку 40-х років і до початку «Весни народів». Зрозуміло, що таке інтенсивне листування пояснюється не тільки високим ступенем наукового і літературного обміну, але й активною стадією розвитку чеського і словацького національних рухів у цей період.

У фондах Відділу рукописних фондів ми також мали можливість ознайомитися із двадцятьма листами до Бодянського від таких діячів лужицького пробудження, як Я.А.Смолер, Я.П.Йордан. Переважна більшість листів від лужицьких будителів написані російською мовою. При цьому, незважаючи на багаторічну просвітницьку та наукову діяльність згаданих будителів та присутність в їх національній риториці романтичних міжслов'янських гасел про взаємність, неможливо не помітити присутність в їх листах здорового економічного прагматизму. Як Йордан, так і особливо Смолер акцентують увагу Бодянського на такому аспекті їх взаємин, як обмін або оплата за надіслані книги [1200; 915].

У нашій роботі ми використали окремі матеріали з фондів Державного архіву Закарпатської області. Фонди цієї архівної установи – фонд 10 (Наджупан Березької Жупи), фонд 61 (Архів п'яти коронних міст) розширюють уявлення про соціально-економічний та культурний стан слов'ян Угорщини напередодні та під час революції 1848–1849 рр.

Російські архіви містять значні колекції документів з проблеми міжслов'янських зв'язків західних слов'ян і контактів їх національних лідерів із російською науково-інтелектуальною елітою. Відповідно значна група джерел з проблеми дослідження зберігається в Російському державному архіві літератури і мистецтва (РАЛМ). На увагу дослідників заслуговує насамперед колекція з фонду І.І.Срезневського. Крім різноманітних праць і документів видатного слависта, фонд містить його особисте листування з такими діячами західного слов'янського

національного руху, як П.Й.Шафарик, Л.Штур, Я.Коллар, Я.Пуркіньє, Ф. Челаковський, В.Ганка та ін. У фонді розміщена також значна кількість різноманітних записів, нотаток та звітів, які були зроблені І.І.Срезневським під час його наукової подорожі слов'янськими землями (1839–1842). Розширити уявлення славистів про хід і обставини процесу слов'янського пробудження дозволяє колекція листів науковця періоду 30-х – 40-х рр. XIX ст. До числа адресатів Срезневського в різні роки входили такі постаті західного слов'янського національно-культурного руху, як Я.Коллар [427], Л.Штур [541; 422], П.Й.Шафарик. Із змісту листування Срезневського із Шафариком формується переконання про існування їх особливо теплих стосунків. Як відомо, Шафарик виступив таким собі гідом для російського слависта в європейському інтелектуальному світі. В листі він рекомендує Срезневському прізвища осіб, з якими, на думку Шафарика, росіянин обов'язково мав би познайомитися під час свого наукового відрядження [620]. У фонді сконцентровано також різноманітні статті, публікації, які зібрав І.І.Срезневський на своєму довгому науковому шляху. Саме тут зберігається праця В.Ганки «Нотатки з чеської історії» [542], уривки перекладу та аналізу Краледворського рукопису [544], які здійснив особисто Срезневський.

Розширити та конкретизувати обставини і зміст розвитку процесу національного відродження західних слов'ян дозволяє колекція документів, сконцентрована у документосховищах Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ). З-поміж різноманітних фондів вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР та РРФСР зберігається дореволюційний комплект документів ДАРФ, представлений фондами III відділення імператорської канцелярії. У фонді 119 (Трете відділення) можна знайти докази прискіпливої уваги російського імператора до слов'янських національних ідеологів і всеслов'янських ідей. Нас зацікавила доповідь головного начальника III відділення Особистої його величності канцелярії та шефа жандармів, генерал-ад'ютанта О.Ф.Орлова. Доповідь є типовим прикладом охоронної ідеології. Серед ілюстрацій на тему політичних настроїв в Європі Орлов вважав за необхідне висловити побоювання щодо поширення «патріотичних слов'янських ідей» у Росії, за якими, вважав генерал, приховується «протиправна для нашого уряду мета» [388].

До групи джерел, що допомагають конкретизувати процес політизації словацького національного руху, варто віднести документи контактів із Л.Штуром майбутнього голови Київського слов'янського благодійного товариства М.А. Рігельмана та суспільного діяча Ф.В.Чижова. Останнього було затримано у зв'язку зі справою Кирило-Мефодіївського товариства. Відповіді Рігельмана і Чижова на запитання слідчого містять характеристику поглядів Штура на національну політику Дунайської монархії [375; 369].

У Російському державному історичному архіві Санкт-Петербурга (РДІА СПб) своєю науково-пізнавальною цінністю вирізняються збірки документів, які дозволяють розкрити практичний бік інтересу російського уряду як до слов'янських діячів зокрема, так і до слов'янських рухів конкретно. Документи розкривають процес відродження західного слов'янства і демонструють характер відносин між слов'янськими національними лідерами і офіційними установами Російської імперії, окремими науковими і політичними діячами. Вельми цікавими, на нашу думку, є

листи-звернення від серболужичан до міністерств освіти та іноземних справ Росії та доповідні записки від міністрів С.Уварова, О.Головіна, Д.Толстого, що були складені на ім'я імператора після опрацювання відповідних звернень, які надходили до Петербурга з Лужиці. Зразки цих документів зберігаються у фонді 733 (Департамент міністра народної освіти). Документи демонструють заступницький характер російського царизму стосовно західних слов'янських національно-культурних рухів та уважне ставлення до їх фінансових проблем [170; 391].

Гідний уваги матеріал міститься у фонді 772 (Головне управління цензури Міністерства народної освіти). Серед документів нашу увагу привернула доповідь, яка була представлена Олександрю II. Її зміст, особисті зауваження імператора дозволяють говорити про наявність прискіпливої уваги російського царя не тільки до слов'янського культурного руху як такого, але й до процесу його ідеологізації і політизації [172].

Найбільш цікавий матеріал, що підкреслює практичне ставлення російського уряду до слов'янства, розміщено у фонді 735 (Канцелярія міністра народної освіти). Нашу увагу привернули листи, які надходили до С.С.Уварова від професора Московського університету М.Погодіна [441;443]. Ця кореспонденція носила відверто політичний характер. М.Погодін у своїх листах окреслює конкретні заходи щодо зміцнення і розширення зв'язків з австрійськими слов'янами [441]. Серед різноманітних заходів він вказує на необхідність здійснення грошової допомоги слов'янським лідерам. Архівна колекція РДІА СПб містить цілу низку документального підтвердження матеріальної допомоги з боку приватних осіб і російського уряду багатьом західним слов'янським діячам [441; 169; 170; 367]. Наявні матеріали дозволяють припустити, що російський уряд не тільки здійснював пожертви із філантропських мотивів, але й мав далекоглядні політичні плани в Європі.

Крім того, неодноразові прохання від діячів національного відродження Я. Смолера, М.Горніка, А.Муки, лужицьких студентів до таких приватних осіб, як академіки І.Срезневський і П.Кеппен, історики-славісти М.Погодін, І.Аксаков та інших [390; 429] є ілюстрацією достатньо тісних наукових зв'язків. Загалом такі зв'язки для лужичан слугували не тільки меті їх інтродукції в загальну славістику, а також мали певне етнопідтримуюче значення.

Важливу групу джерел, що допомагають конкретизувати фактори формування та ідеологізації слов'янського національного руху, становлять документи, що зберігаються в Санкт-Петербурзі у філії архіву Російської академії наук (ПФА РАН). В документосховищах цієї академічної установи зосереджені матеріали, що ілюструють інтелектуальні зв'язки науковців Східної імперії зі слов'янськими діячами. До архівних документів приватного характеру відносяться численні матеріали з колекційних збірок М.П.Погодіна, П.І.Прейса, І.І.Срезневського [540], П.І.Кеппена [458; 543].

Не менш корисними для нас є записи В.І.Ламанського і, особливо, спостереження П.І.Прейса. Як відомо, останній у 1839 р. був відправлений на три роки у закордонне відрядження. Там Прейс не тільки вивчав слов'янські мови і літературу, але й вів спостереження за практичним процесом соціальної поляризації і фактами міжконфесійних відносин у середовищі західних слов'ян [232]. Наявний

архівний матеріал (В.І.Ламанський, П.І.Прейс) [283; 456] дозволяє більш чітко зрозуміти причини лінгвоцентричності національних програм західного слов'янства.

Беззаперечно, що до джерельної бази дисертаційної роботи відносяться також опубліковані документи. Між ними праці, спогади вчених-славістів, звіти, огляди, листи, звернення ідеологів слов'янських національних рухів та вчених-славістів, які побачили світ у ХІХ ст. З них необхідно виділити, по-перше, чеські, словацькі, лужицькі видання національною та німецькою мовами ХІХ ст.; по-друге, газети, журнали, що виходили в Австрійській і Російській імперіях та в Пруссії протягом ХІХ ст., в т.ч. україномовні видання Галичини. Більш докладно цю групу джерел з теми дослідження ми розглянули у монографії [64, с.20-21].

Таким чином, здійснений нами в цьому параграфі аналіз дозволяє говорити про існування широкої джерельної бази з історії процесу національного відродження західного слов'янства у ХІХ ст.

Висновок до розділу 1

З огляду на сказане варто підсумувати, що в останні десятиліття актуалізувалася проблема методології славістичних досліджень. Таке твердження має цілком логічне пояснення: теорія історичного пізнання дозволяє конкретизувати обставини формування національних парадигм, успіхів і помилок національних інтелектуалів, досвід яких завжди буде важливим в плані дослідження еволюції і захисту української національної ідеї. В той самий час гострота проблеми зумовлена й тим, що низкою російських славістів вона надмірно політизована і розглядається з позицій, які несуть в собі значний заряд ідеологічного навантаження.

Критичний аналіз категорій та існуючого понятійного апарату однак не означає нігілістське заперечення всього попереднього, що досягнуто славістикою ХІХ–ХХІ ст. у вивченні проблеми. Попри виключно формаційний підхід радянських і деяких сучасних російських вчених до характеристики і періодизації становлення модерної ідентичності чехів, словаків і лужицьких сербів, не доцільно абсолютно відкидати їх позитивні досягнення, в т.ч. методи комплексного дослідження та логічно побудовану етапізацію, але при цьому позбавивши виняткового класового антагонізму та збагативши теорію культурно-національними характеристиками. Крім того, застосувавши логічний ланцюжок «Відродження – Просвітництво – національне (слов'янське) відродження», вважаємо більш продуктивним вивчення проблеми також і через цивілізаційні критерії. Застосування такої моделі дозволяє розглядати процес формування модерної ідентичності слов'ян, який є основним предметом і об'єктом нашого дослідження, дійсно більш комплексно і багатогранно. У цьому контексті інтелектуальну раціональність має ідея становлення новоєвропейської цивілізації, яка набула універсалізації і стала конститутивом європейського соціокультурного простору та невід'ємною раціональною складовою подолання різноманітних міжетнічних, міжнаціональних та суспільно-політичних конфліктів. Відповідно, в нових історичних умовах модернізаційного періоду, в міру розвитку суспільства, його духовних і продуктивних сил, актуалізувалися питання становлення європейських націй та проблема закріплення і розширення своєї позитивної ідентичності. На тлі геополітичних змін кінця ХVІІІ ст. відбувся процес самоорганізації новоєвропейської цивілізації. В її рамках відбувалися політичні,

соціально-економічні процеси, які й обумовили приєднання слов'ян до західноєвропейського націотворчого процесу, а у їх інтелектуальної еліти сформувало відповідну парадигмальну рефлексію, що в кінцевому рахунку і стало причиною чеського відродження, словацького пробудження, а лужицьким сербам забезпечило практику їх етнічного збереження.

Вважаємо, що новоєвропейське цивілізаційне бачення історії утверджує в славистиці більш гнучку уяву про розвиток людського суспільства: перехід від однієї форми суспільного буття до іншої вже не розуміється як явище, що є абсолютно визначеним певним суспільним законом, а тому в історичному процесі допускаються різноманітні відхилення і варіації. Обмеженому набору історичних форм суспільного існування традиційної історії «нова історія» протиставила значне число різних «культур», «цивілізацій», «субрегіонів», що зводяться у визначені типи за сукупністю різних «феноменів», «діалогів» етнокультурних, політичних, господарських, ідеологічних та інших ознак.

РОЗДІЛ 2. ФАКТОРИ, ЩО ЗУМОВИЛИ ПОЯВУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН

2.1. Соціально-економічні зміни на землях Чеської корони як умова процесу модернізації чеської нації

Історично до імперії входили слов'янські австрійські провінції, так звані коронні землі – Богемія, Моравія та Сілезія, які становили 11 відсотків території монархії Габсбургів. Землі Чеського королівства завжди займали особливе місце у загальній економічній структурі Австрійської імперії. Слов'янська провінція була міцно пов'язана з німецьким світом, німецькою культурою та мовною стихією германського світу. До початку XIX ст. чеські землі приносили від 25 до 35 відсотків фінансових надходжень до імперської скарбниці [623, с.147]. До того ж, з 1775 р. провінція була приєднана до єдиного митного союзу, при цьому Чехія була позбавлена самостійного бюджету та фінансово підпорядковувалась Австрії. Тому, з огляду на це, цілком справедливо Чехію можна вважати донором Австрійської корони.

Своєрідністю національного розвитку Чехії можна вважати й особливість формування етнічного ландшафту на коронних землях. У цьому зв'язку доречно звернутися до статистики. Так, за австрійськими статистичними даними, в Чехії, Моравії і Сілезії в кінці XVIII ст. мешкало 4 908 000 осіб [1229, s.353–357]. Пізніше чеський історик М.Мишка відповідно порахував: у Чехії проживало 12 відсотків, у Моравії – 4,6, а у Сілезії лише 1,1 відсотка від загальної чисельності мешканців Австрійської імперії [1042, s.34–35]. Існують також статистичні дані відомого діяча чеського відродження К.Запа. Вони, безумовно, заслуговують на увагу, але, гадаємо, їх все ж не варто вважати до кінця об'єктивними [1337, s.19; 150]. Дещо інші статистичні дані пізніше навів у своїй монографії редактор відділу інформації радіо «Свобода» Я. Шімов. Дослідник вважає, що у 90-і рр. XVIII ст. на чеських землях, на які припадало 10 відсотків території імперії, проживало 14 відсотків мешканців імперії Габсбургів [623, с.147].

Додаткове уявлення про обставини формування чеської національної парадигми в умовах панування австрійської монархії Габсбургів ми можемо отримати із праць О.Гільфердінга. За його статистичними даними, австрійська армія в першій половині XIX ст., у мирний час налічувала 647 тис. чоловік. Із них більшу половину становило слов'янство, а частка чехів і словаків навіть доходила до 126700 чоловік (для порівняння, німців було 168800 чоловік, а угорців в армії нараховувалося лише 42800 чоловік) [129, с.12–13]. В цілому резюмуючи, додамо, що статистична картина, хоча і характеризується певною «строкатістю», але в загальному дозволяє говорити про етнічну самодостатність та численний людський потенціал чеського населення Австрійської імперії. Фактично, саме чисельна перевага етнічних чехів у двох коронних землях – Богемії та Моравії – стала важливою передумовою не тільки чеського національного відродження, але й фундаментом процесу формування чеської нації.

Практика політичного розвитку імперії привела до того, що у західній, слов'янській частині монархічної держави Габсбургів протягом багатьох століть зберігався адміністративний розподіл земель – «Land». При цьому справедливим буде відзначити: всі чеські землі, хоча і мали свої формальні кордони, але в той же час їх лінії до кінця не співпадали із реальними етнічними кордонами розселення чеського народу. Важко заперечити той факт, що адміністративно-політичний розподіл земель Святого Вацлава привносив певну специфіку як у зміст процесу становлення чеської нації, так і в практику національного розвитку всіх інших

етносів, які населяли землі Чеської корони. Навіть у свідомості титульних австрійських німців значна роль відводилась ідеї приналежності до тієї чи іншої землі. Тому не випадково, що німці Чехії відрізняли себе від інших німців, що навіть відбилося в самоназві *Deutsch-Böhme*. В той самий час їх земельна свідомість співіснувала майже поряд із свідомістю німецької нації, а земельна ідея австрійських німців поєднувалася з ідеєю приналежності до Австрійської імперії.

Поступово локальні традиції, регіональні інтереси земської шляхти і місцевий патріотизм до подій «Весни народів» стали гальмівним механізмом процесу чеської національної консолідації. Земельні сейми були формальними символами політичного представництва в державній системі мультиетнічної абсолютистської монархії Габсбургів. При цьому чеський народ, з огляду на національну катастрофу 1620 р., майже втратив свій національний клас феодалів. Рештки чеської шляхти переважно були інтродуковані до австрійського панівного класу. Цю думку справедливо буде прокоментувати твердженням М.Погодіна, який в одному з своїх листів напише: «дворянство, особливо в Богемії, переважно тримається австрійців та майже абсолютно переродилося на німців» [447, с.19]. У цілому в народі переважала «земельна», локальна самосвідомість, що було особливо характерним для Моравії.

Лише окремі представники чеської шляхти сприяли збереженню своєї етнічної культури, фінансово підтримували чеські вчені товариства, а інколи навіть поділяли патріотичні національні ідеї. Природно, що в основі їх суспільно-політичних прагнень лежали не тільки національно-культурні мотиви, а, в тому числі, і програма захисту чеською шляхтою свого станового правового і економічного положення. Але говорити про винятковий внесок етнічної чеської шляхти у справу розвитку національного руху буде, на нашу думку, перебільшенням. В історіографії ця тема досить ретельно була досліджена такими вченими, як М.Грох, Ю.Коралка, К.Гогіна, О.Мильніков [888, s.374–395; 976, s.5–10; 134, с.82; 348, с.68–70]. Згадані науковці відносять чеське суспільство до типу так званих «суспільств з неповною соціальною структурою», що стало наслідком денаціоналізації, а тому, вважають згадані славісти, дрібне та середнє дворянство не являло собою вагової політичної сили. Відповідно, практична сторона активності національно-патріотичних дворянських сил пояснювалася, насамперед, метою зберегти особисті станові привілеї від централізованих та бюрократичних рухів з боку офіційного Відня.

Як відомо, відправною точкою соціально-економічних змін на землях Габсбургів стали, насамперед, економічні зміни на селі і сільськогосподарська революція. Її початком впевнено можна вважати саме реформаторську діяльність старшого сина Марії Терезії – Йосифа II, який отримав у спадок ерцгерцогство Австрійське, королівства Богемське і Угорське та все своє життя енергійно і з ентузіазмом прагнув змінити та модернізувати власну державу. Зміни були неоднозначними. Тому барон Нолькен, який довгий час був посланцем Швеції в Росії, надіслав донесення уряду із оцінкою імператора та його реформ. В ньому посланець писав своєму королю: «Йосиф одного разу сам про себе висловився, що у підвладних йому різноплеми́нних народах бачить масу, що позбавлена волі ... і як монарх-філософ він намагається поєднати свої різні народи ланцюгом одного законодавства та управління» [364, с.323].

В той самий час реформи Йосифа II переважно позитивно оцінювалися низкою чеських будителів. Варто констатувати, що М.Шимек, К.І.Там, В.М. Крамеріус, Й.Добровський, А.Пухмайєр та такі представники його поетичної школи, як Ш.Гневкомський, Ян Неєдлий та Войтех Неєдлий, із притаманною для богемських духовних етнократів обережністю ставилися до віденських бюрократів, але в той самий час комплементарно оцінювали комплекс соціально-економічних реформ імператора. Для прикладу, Ф.М.Пелцл серед чеських національних діячів поряд із Я.Гусом зазначив ім'я австрійського імператора. В своєму щоденнику Пелцл для себе зазначив: «Joannes Hus I – Josef Hus II» («Ян Гус I – Йозеф Гус II») [1091, s.46]. В цілому реформи Йосифа II населенням земель Чеської корони сприймалися досить позитивно. Показовим аргументом на користь авторитетності монарха-реформатора звучала оцінка сучасників, в якій Йосифа II «багато людей з любов'ю називали «селянським імператором» [670, s.39].

В той самий час для представників консервативної віденської титульної аристократії – радника Меттерніха Фрідріха фон Гейнца (1764–1832), а також корінного баварця, який переїхав до Відня, Адама-Генріха Мюллера (1779–1829) національна політика Габсбургів, а головне – їх загравання із периферійною туземною аристократією ставало предметом критики і полеміки. Так, Адам Мюллер, критикуючи ліберальну політику Меттерніха в Австрії, стверджував, що космополітична ідеологія руйнує етику країн і німецького співтовариства тому, що регіональна, автономна мораль, на жаль, є більш стійкою та агресивною і обов'язково призведе до руйнації імперії [1040, s.183].

Але заради історичної об'єктивності зазначимо: реформи були проведені імператором в дусі йосифіністського трактування етичної філософії Шефтсбері. Сутність останньої вибудовувалася на індивідуалізмі, внутрішній гідності і особистій незалежності імператора. Проведені реформи надавали Дунайським монархам можливість і в подальшому втручатися в усі сфери суспільно-політичного життя та вважати покору державі найважливішим громадянським обов'язком всіх етносів імперії. Фактично бюрократизована централізована влада прагматично ставилася до політичних традицій і етнокультурних особливостей різноманітних земель імперії.

Однією з перших, хто зрозумів необхідність модернізувати освітню сферу імперії, була Марія Терезія. Вона запроваджувалася нововведення в міру усвідомлення їх практичної необхідності. Тому декретом від 1763 р. імператриця, з метою розширити використання в бюрократичній сфері чеської мови, вимагала, щоб «діти старанно вивчали чеську мову, тому що чеська мова в Чеському королівстві та Моравському маркграфстві, на жаль, поступово зникає» [757, s.32].

Поширення на чеських землях загальної грамотності позитивно відбилося на зростанні культурного рівня населення, що, відповідно, ефективно вплинуло як на закріплення в чеському суспільстві мовного модусу чеської національної ідеологеми, так і на еволюцію політичної сфери чеського суспільства. Достатньо нагадати, що за період з 1775 по 1825 рр. чеські читачі побачили 14 словників, 28 чеських граматик і 28 різноманітних праць із чеської мови. За статистичними даними, що містить збірка «Австрійська імперська статистика» («Österreichische Statistik»), на чеських землях на початку XIX ст. чисельність неписьменних сягала

майже 21 відсотка, а в другій половині XIX ст. вона скоротилася аж до 4 відсотків [733, s.XXXVIII].

Далі буде логічно пов'язати початок процесу чеського національного відродження із відомим «Патентом про толерантність» (1781 р.) Йосифа II Габсбурга [923]. Цим указом монарх зокрема ліквідував орден єзуїтів. У записці М.Погодіна до міністра освіти можна прочитати, що чехи відчували багатолітню ненависть до єзуїтів ще з часів гуситів і, таким чином, позитивно сприйняли реформу цісаря [444, арк.2]. Після опису конфіскованого майна, а на момент початку реформ нерухомість і капіталовкладення ордену у володіннях Габсбурзької монархії оцінювалися майже у 8 млн форинтів, воно перейшло до рук держави і стало фінансовою основою шкільної реформи [1023, old.248].

Ареною особливо прискіпливої уваги з боку світської держави стає початкова освіта. З 1774 р. запроваджується обов'язкова початкова освіта, яка міцно увійшла до фундаменту нової соціальної структури та означила процес емансипації свідомості мешканців чеських коронних земель. Якщо до цього на коронних землях нараховувалося 1500 шкіл, то до кінця 90-х рр. XVIII ст. їх чисельність становила вже 2601. Фактично була підірвана вікова монополія католицької церкви як єдиного духовного центру розвитку суспільства. До того ж, усім представникам інших християнських конфесій: православним, лютеранам, кальвіністам дарувалися громадянські права, а з 1782 р. відмова від пануючої віри припинила вважатися кримінальним злочином [227, с.350–368].

Таким чином, цілком справедливо буде говорити про проведення імперським центром зваженої політики підтримки чеської освіти, науково-просвітницьких установ, що, безумовно, опосередковано сприяло утворенню та поширенню в чеському середовищі принципу національності. Останнє ми б хотіли підтвердити судженнями і фактичним матеріалом від таких богемістів, як О.Мильніков [346, с. 5–6], Ф.Цуржін [721, s.69], Л.Лаптева [293, с.341], Я.Шимов [624, с.259–260], И. Абисогомян [3, с.21]. Дослідники аргументовано доводять, що на чеських землях Габсбурги досить послідовно проводили реформи в системі шкільної освіти. Освітня реформа насамперед передбачала обов'язкове початкове навчання (чеською, німецькою) з шести років для всіх мешканців земель Чеського королівства. Фактично, варто говорити про формування особливої системи культурних стосунків між центром та чеською земельною периферією. З часом такий характер прагматичних відносин Відня та слов'янської Праги став умовою зародження ідеології особливих «прагматичних стосунків».

Поряд з «Патентом про толерантність», що надавав чехам релігійні та основні особисті права, в 1780, 1784 рр. прийнято кілька рішень, метою яких було здійснення політики германізації різних суспільних інститутів імперії, в тому числі освітньої та мовної сфер мешканців коронних земель. Зазначимо, що у результаті цілеспрямованої дискримінаційної політики Габсбургів у Богемії до середини XIX ст. 61 відсоток населення був представлений етнічними чехами. Іншу частину, пише чеський історик Ю.Вітула, а це приблизно 39 відсотків, становили німці. У Моравії співвідношення слов'ян і німців було ще більшим на користь слов'ян: 72 відсотки чехів і 28 відсотків німців [1320, s.52]. Додамо, що голод і чума в останній треті XVIII ст. (майже півмільйона мешканців Чехії померло) [723, s.87–90], висока

смертність в період наполеонівських війн, що становила 57,8 відсотка [1229, § 16] (цифра складається з воєнних і холерних втрат), стали причиною нестійкої демографічної ситуації в Чехії. Не заперечуючи статистики, яку ми використали, на нашу думку, все ж необхідно дещо роз'яснити та, відповідно, доповнити етносоціальну картину чеського соціуму, виходячи з реальної, більш повної – не бієтнічної, а поліетнічної картини чеських земель.

Навіть більше, ніж через півстоліття алгоритм дискримінаційних національних обмежень Йосифа II давав про себе знати в чеському середовищі. Так, у 1848 р. навчання чеською мовою дозволялося лише в десяти гімназіях [908, s.31]. Відповідно в Празі чехи, яких М.Погодін назвав «мужніми спадкоємцями стародавньої освіти і хранителями слов'янської національності» [442, арк.8], навіть напередодні «Весни народів» переважно були білінгвістичними і легко комунікували німецькою. Пізніше в своїй записці на ім'я міністра Погодін, надаючи критичну оцінку обставинам існування чеського національного соціокультурного середовища, писав, що у школах було введено німецьку мову, а «чеська мова майже не вивчалася» [444, арк.1]. Майже в унісон Погодіну в спогадах О.Бодянського ми читаємо, що чехам, їх мові і традиціям загрожувала повна германізація [80, арк.65]. З часом наявна непроста ситуація дала І.Удальцову підстави навіть заявити про провал «реформістських задумів Йосифа II» [570, с.25].

У цілому можна стверджувати: імперські реформи XVIII ст. утворювали як позитивні передумови для дозрівання чеської національної ідеї, так і перешкоди цьому процесу, що вимагало додаткових зусиль для подолання труднощів перехідного періоду з боку етнічних слов'янських сил. Відповідно, германізація, що загрожувала, сприяла і першим спробам позитивної національної реакції. Немає сумніву, що німецькі гуманістичні ідеї стали одними з найголовніших двигунів, яким чеська культурна сфера зобов'язана своїм відновленням. При цьому, якщо взяти до уваги соціальні процеси та врахувати їх позитивний вплив на подальший розвиток чеської мови, культури, реформ в освітній сфері, які вже починали здійснюватися з 70-х рр. XVIII ст., а також паралельний процес активізації духовної діяльності з боку активної частини чеського соціуму, то, відповідно, можна говорити про те, що соціальні аспекти реформ слугували передумовами чеського національного відродження вже з кінця 60-х – початку 70-х рр. XVIII ст.

Загальна освітня ситуація досить швидко змінювалася. Так, Н.Кузьмін, досліджуючи розвиток шкільної освіти земель Святого Вацлава (Чехії), наводить такі цифри – з 1828 р. до початку революції 1848–1849 рр. системою загальної освіти вже було охоплено від 91 до 95 відсотків чеських дітей шкільного віку [272, с.76–78]. Безумовно, таке швидке поширення освіти сприяло розростанню чеської національної активності та зміні його соціальної структури.

Незважаючи на енергійні дії імператора-реформатора, австрійська бюрократична армія зростала в геометричній прогресії та стійкою стіною стояла на шляху реалізації суспільних і промислових проектів свого володаря. Це твердження доцільно продемонструвати статистичними даними від чеського дослідника О.Ріхі. Він писав, що згідно із статистичними даними, в 1780–1840 рр. кількість селян (в порівнянні із попереднім періодом) зросла лише на 9 відсотків, а чиновників і загалом представників середніх верств населення – на 192 відсотки [1142, s.12].

Пізніше племінник Йосифа – Франц II (1792–1835) продовжив традицію формування бюрократичного апарату Австрійської імперії в її слов'янських провінціях. При цьому цар, підкреслив австрійський історик М.Бах, переймався переважно механічною канцелярською роботою, кожен день прочитуючи і списуючи гори паперів [24, с.129]. Сам Франц II вважав внутрішньополітичний стан імперії досить стабільним, а тому впевнено публічно проголошував: «На мій вік і вік Меттерніха його вистачить» [340, с.261–262]. Хоча в той же час окремі богемські політики і публіцисти (Л.Л.Тун, Ф.Шузелька, Й.М.Тун) [1295, s.70–74; 1178, s.93–98; 1297, s.9–13] у своїх виступах відзначали і прорікали невизначеність перспективи розв'язання національної проблеми в імперії. Пізніше один з ідеологів етнозберігаючої серболужицької парадигми Я.Йордан з цього приводу написав, що цар у своїй внутрішній політиці уповав на Меттерніха, який не мав задатків «творчості й геніальності», а удвох вони занадто «поклалися на традиційно повільний державний механізм, цензуру і шпигунів» [919, s.6].

При цьому варто додати, що політичний консерватизм Франца II для чехів в умовах європейської модернізації все ж не був тією нездоланою перешкодою, яка б могла остаточно зупинити процес чеського національного ренесансу. Мимоволі Франц II санкціонував радикалізацію соціальних процесів та запустив механізм духовної модернізації для багатьох верств населення, що проживали на чеських землях. Нечисленна етнічна чеська шляхта (за статистичними даними загальна чисельність великих чеських дворянських родів до кінця XVIII ст. становила приблизно 300 сімей [1104, s.226–227] або один відсоток населення [1094, s.69]), намагалася зберегти свій статус регіонального лідера і залишитися опорою династії Габсбургів. При цьому цей пласт аристократичних родів, вихідців з коронних чеських земель – Шварценберги, Штернберки, Кінські, Туни, Кауніци, Коловрати, Гаррахи, Жеротіни, Лобковіці, Ностиці, Подебради, Рожемберки, Кларі-Альдрінгени – забезпечували адміністрування як в імперії, так і на своїй етнічній батьківщині [54].

Відповідно, чеська шляхта традиційно не тільки особливо не протистояла значному збільшенню німецького населення, але й мляво реагувала на ознаки германізації власного народу, що стало підставою для М.Погодіна заявити: «шляхта Богемії тримається австрійців і майже повністю переродилася» [442, арк.4]. Цей факт має своє пояснення. Асиміляція чеської шляхти була особливо помітною тому, що етносоціальна структура привілейованої нації значно перевершувала за ступенем своєї зрілості структуру чеського народу і почала слабнути лише в міру соціального і культурного підйому слов'янського народу періоду структурних перемін.

Загалом в кінці XVIII – на початку XIX ст., від моменту появи у шляхти і місцевої еліти стійкого інтересу до розширення своїх земських привілеїв, ситуація дещо змінюється. Природне намагання феодалів і надалі забезпечувати своє економічне благополуччя привело до того, що вони почали змінювати своє ставлення до багатовікової ідеологічної чесько-німецької феодальної спільності. При цьому, безумовно, немає ніяких підстав надавати вищому феодальному чеському стану роль локомотива чеського національного руху, але процес побудови чеської національної парадигми, що спирався на антагонізм між чеським та німецьким, не міг не спонукати окремих представників шляхти сприйняти

національно-патріотичну ідеологію з її протиставленням чеського елемента німецькому.

Справедливо буде припустити, що подальша соціальна диференціація населення чеських земель безумовно привела до появи різноманітних національно-політичних течій та до їх ідеологізації. Маючи на меті підтвердити нашу думку, звернемося до виступів та праць чеських радикальних демократів. Саме в їх інтелектуальній спадщині соціальна та національна проблеми максимально були детерміновані практикою економічної модернізації імперії в цілому та Чехії зокрема. Так, головною причиною люмпенізації чеського населення Е.Арнольд визначив наявну систему капіталістичної приватної власності на землю і те, що промислове виробництво належало незначному соціальному прошарку людей, звідси, на його думку, виникли системні соціальні протиріччя та класи. «У промисловості, – пише Арнольд, – при нинішньому нашому порядку є лише два класи: фабрикант і робітник» [14, с.316]. Інший радикально налаштований чеський письменник, публіцист та літературний критик Карел Сабіна, розвиваючи далі ідею соціально-економічної нерівності, фактично інтродукує її у площину радикально-демократичної ідеології. Відповідно, «національна ідея», стверджував К.Сабіна, «повинна проникнути в свідомість людей, щоб простий народ зміг пізнати свої завдання і свою силу, аби в кінцевому рахунку він не помилився в засобах досягнення своєї мети» [220]. Отже, у наведеному ланцюжку висловлювань чеських радикальних демократів досить чітко прослідковується закономірність зв'язку становлення ідеї національно-демократичної боротьби із практикою соціально-економічної диференціації чеського соціуму.

Соціальна база формування чеської буржуазії була традиційною: її становила шляхта та середні суспільні прошарки – торговці, ремісники, заможне селянство та багаті городяни. Крім того, у процес нагромадження капіталу включилося і духовенство. Наприклад, у промисловому підприємстві Моравії, на відміну від Чехії, у капіталістичному виробництві поряд із шляхтою активно конкурували представники духівництва [42, с.47–49].

З огляду на особливий статус духовенства в суспільній організації того часу варто також додати, що процес залучення духовенства до підприємницької діяльності на теренах національного економічного простору варто вважати позитивним явищем. Фактично цим духовенство опосередковано дещо сприяло процесу загальної чеської національної емансипації, зростав їх інтерес та активність, а звідси навіть з'являлися додаткові можливості для поширення своїх ідей та переконань. Не випадково пізніше М.Погодін констатував: «У духовенстві кількість патріотів також поступово зростає, хоча їм, з так би мовити «зв'язаними руками», у надрах римської церкви дуже важко діяти ... До того ж книжки вони можуть купувати лише за власні гроші, тому що казенні бібліотеки наповнюються тільки німецькими творами» [242, с.136]. Таким чином, можна припустити, що з появою дрібних форм бізнесу, а відповідно і додаткових матеріальних надлишків, вільні кошти могли спрямовуватися на підтримку духовних потреб чеського народу.

Необхідно також враховувати, що формування чеської буржуазії, її еволюція, як ми вказували, відбувалися в умовах активного процесу германізації чеського суспільства в цілому. З часом це стало причиною зростання німецького етнічного

компоненту не тільки в культурній, але й у соціально-економічній структурі чеських земель [41, с.177]. При цьому, безумовно, не варто заперечувати посередницьких послуг німецької культури при трансляції західноєвропейських стандартів до чеського духовного середовища, однак збільшення активної підприємницької частини німецького населення на землях Чеської корони все ж не могло не утворювати атмосфери конкуренції та опосередковано сприяло ідеологізації чеської національної програми.

Добре відомо, що у загальній структурі зайнятості представники чеського етносу проживали переважно у сільській місцевості. При цьому слов'янські працівники сільськогосподарських і промислових підприємств, як правило, були національно налаштованим соціальним прошарком. Однією з причин наявності такого національно-патріотичного настрою були певні фінансові преференції, які отримували виключно німецькі працівники. Така несправедливість, на думку російського мандрівника О.І.Тургенєва, стала причиною того, що богемські селяни «є заклятими ворогами німців» [469, с.15]. Німці, у порівнянні зі слов'янами, за свою працю досить часто отримували більш високу оплату, але варто визнати, що німецькі працівники досить часто мали і більш високу кваліфікацію. В середньому німецькі промислові працівники на етапі становлення в Чехії промислових підприємств отримували на 20 відсотків вищу заробітну плату, ніж їх чеські колеги [1102, s.39]. Таким чином, можна припустити, що в соціально-економічних обставинах, що склалися до середини XIX ст., слов'яни цілком справедливо бажали подолати існуючу економічну дискримінацію за національною ознакою.

Досліджуючи процес розвитку соціально-економічного простору чеських земель, варто підкреслити, що в соціальній структурі Чехії у першій половині XIX ст. помітну виробничу роль відігравали ремісники. Первинним джерелом їх формування ставали цехові організації, що розташовувалися у сільській місцевості. Але поступово промисловий розвиток привів до втрати зв'язку з цеховим виробництвом та став умовою мобілізації нових «батальйонів робітників» у зростаючу індустріальну армію [905, s.36–39].

Проте процес руйнування цехів затягнувся аж до середини XIX ст., а питома вага цехового виробництва залишалася істотною з точки зору їх внеску у загальний валовий продукт імперії. У найбільш розвиненому у промисловому відношенні регіоні – Північно-Східній Чехії навіть до початку 50-х рр. XIX ст. не менше 80 підприємств продовжували мати цехову організацію [1101, s.71]. Це стало причиною уповільнення процесу накопичення первинного капіталу. На цей факт у своєму статистичному дослідженні Чехії вказав Й.Н.Мюллер. Він дійшов висновку, що «причиною уповільнення технологічного прогресу і промислового розвитку Богемії продовжує бути брак капіталу і кваліфікованих людей» [1041, s.38].

До того ж, високий ступінь бюрократизації процедури при організації виробництва, вважав М.Бах, надзвичайно ускладнював процес розвитку підприємництва. «Деякі галузі промисловості були прямо проголошені нецеховими, а тому для їх роботи був потрібен спеціальний дозвіл від влади. ... Вся ця колосальна маса статутів, розпоряджень переслідувала одну мету: так регламентувати господарське життя країни, щоб, залишаючись загалом на ґрунті цехового ладу, за допомогою виняткових ухвал дати дорогу новим господарським

силам, що народжувалися» [24, с.25–26]. Всеосяжне регулювання просто придушувало розвиток чеського підприємництва. Відповідно, поява на арені соціального життя інших суспільних класів – буржуазії та робітників – була значною мірою детермінована активністю регіональних чеських сил, а домінування дрібнотоварних ремісників у структурі зайнятості чеського населення (45 відсотків з числа працюючих були задіяні у дрібнотоварному ремісничому виробництві [1054, s.269]) побічно сприяло формуванню поміркованого соціального середовища, яке і стало ідеологічним майданчиком діячів чеського національного руху.

Безпосередньо промисловий переворот у чехів став наслідком трансформації аграрного ладу в індустріальне виробництво. Відповідно, низка чеських дослідників – П.Горска, Я.Пурш, О.Урбан, М.Грох, І.Якубек, З.Індра, Ф.Дудек [882, s.15–37; 1123, s.11–35; 1314, s.20–33; 891, s.18–33; 905, s.63; 760, s.73] – дотримуються думки про те, що на цей період припали не тільки масштабні економічні зміни, а, в тому числі, відбувався процес формування чеської нації та чеського громадянського суспільства. З огляду на тему нашого дослідження, цілком логічно буде звернути увагу на наявність зв'язку між модернізацією і становленням чеської нації. Сама модернізація – це не просто процес переходу від традиційного суспільства до сучасного, а скоріше – перехід від традицій до інновацій, від релігійної, міфологічної активності до світського обґрунтування діяльності, від етнічності до національних держав, від простих соціальних утворень до чіткого усвідомлення власного соціально-політичного інтересу з наступним формуванням певного ідеологічного кліше.

В новий час національну активність демонстрували, насамперед, різночинська інтелігенція, міщанство, шляхта. До них приєднувалася етнічна буржуазія. Як справедливо зазначив відомий чеський історик О.Урбан: «Долаючи труднощі, важкі передумови, вони прокидалися і починали спочатку майже мимоволі займатися «неполітичною політикою», ... започатковували певні організаційні структури та писали програмні заяви» [1316, s.17].

Процес появи нової соціальної самосвідомості, національно-духовної переорієнтації можна прослідкувати, досліджуючи соціальну історію «Товариства з підтримки промисловості в Чехії». Характерно, що промислове товариство спочатку об'єднувало лише представників шляхти. Про це свідчить соціальний аналіз складу товариства, до якого в момент заснування 1 березня 1833 р входило 37 князів, 82 графи, 27 баронів, 17 лицарів, 2 прелати і 15 вікаріїв [1225, s.6–8; 5–19]. У міру розвитку промисловості та соціальної структури чеських земель розширюється соціальний склад Товариства та змінюються напрями його діяльності. Збори Товариства стають центром національно-політичного життя, а його членами були такі ідеологи чеського національного руху, як Ф.Л.Рігер, А.Штробах, А.П.Троян, К. Гавлічек, Ф.А.Браунер та інші. Таким чином, приклад діяльності Товариства варто розглядати як яскраву ілюстрацію процесу трансформації громадсько-економічної організації, зміст якої наповнювався інтересом старої соціальної групи, у нове публічне товариство. Останнє вже активно пропагувало та захищало інтереси цілого соціального прошарку чеського суспільства – національного чеського виробника.

Становлення суспільної структури нового типу, вважають такі співробітники Інституту соціології Академії наук Чеської Республіки, як П.Горска, Е.Маур, Ю.

Мусел, супроводжувалося не тільки масштабним підвищенням продуктивності праці та початком економічного зростання, а й характерною для чехів стрімкою урбанізацією [884, s.12–14]. В цьому зв'язку особливо варто згадати етнічну столицю чехів Прагу, яка не тільки, за висловом О.М.Бодянського, була наповнена цікавими слов'янськими міфами і руїнами, а продовжувала надалі залишатися загальнослов'янським культурним центром [77, арк.9]. На початку XIX ст. в місті проживало приблизно 50 тис. мешканців. За неповні п'ятдесят років до початку революції 1848–1849 рр. у богемській столиці вже мешкало 115 тис. жителів. Інші міста були набагато меншими, але й вони зростали за рахунок сільського населення.

Поступово у першій половині XIX ст. промисловими і культурними осередками національного відродження стають чеські міста Брно, Острава, Пльзень, Оломоуц та ін. На процес якісної зміни чеських міст вказували і сучасники. Так, майбутній таємний радник Ф.П.Лубяновський свої враження від стану розвитку Богемської промисловості передав такими словами: «Майже в кожному селищі й в кожному місті я знаходив якесь промислове виробництво» [313, с.107]. У цілому наприкінці XVIII ст. на чеських землях нараховувалося до 466 невеликих містечок і понад 400 середніх міст [1140, s.263]. На той час у них вже мешкало приблизно до 10 відсотків чеського населення, і саме чеські міста ставали центрами етнокультурної модернізації суспільства в умовах промислової революції [942, s.87].

У процес товаризації своїх феодальних господарств активно включилися такі відомі богемсько-австрійські аристократичні роди, як Штернберги, Шварценберги, Еггенберги. Яскравим прикладом їх активної підприємницької практики може бути діяльність богемських князів Шварценбергів. Навіть після скасування кріпосного права династія мала у своєму володінні близько 145 тис. га землі [631, с.171]. Модернізуючи свої феодальні господарства, Шварценберги активно створювали сучасні молочні ферми, побудували два цукрових заводи, близько 10 пивоварень та придбали кілька рудників. До кінця XIX ст. Шварценбергам належали 34 цегельні заводи, 13 пивоварень, 9 млинів, 13 фабрик, 7 алебастрових заводів, 15 лісопилен і 4 шахти [555, с.201]. Загалом до середини XIX ст. вимальовується така соціальна картина відносно власників у промисловому секторі – 70,9 відсотка підприємців становила шляхта, 8,9 відсотка промисловості знаходилась у власності церкви, і лише 17,7 відсотка металургійних підприємств становила власність нового класу – буржуазії [729, s.42].

В той самий час на чеських землях ще на початку XIX ст. в середньому кожен десятий житель країни був працівником легкої промисловості, при цьому 70 відсотків працівників продовжувало зберігати також зв'язок із сільським господарством [1340, s.146–150]. Такий стан зайнятості зумовив особливість соціального розвитку чеського населення. Останнє, за марксистською методологією, ще багато років в соціальному плані неможливо було чітко віднести до певного класу. Можливо, саме це з часом визначило певну поміркованість чеської національно-революційної ідеології. В цьому випадку можна говорити про деяку «розмитість» соціально-політичних орієнтирів чеського соціуму.

Ґрунтуючись на дослідженнях таких зарубіжних істориків, як А.Велкова, Г. Цайтлхофер, варто відзначити, що чеські землі у першій половині XIX ст. у промисловому відношенні були не просто однією з найрозвиненіших частин

Австрійської імперії, а тією частиною Дунайської монархії, в якій існували стійкі темпи формування нової соціальної структури [1319, s.5–8; 1340, s.127–131]. При цьому промисловий переворот в Чехії викликав занепад значної кількості традиційних виробництв. Цей процес супроводжувався подальшим поживленням національних почуттів і опозиційних настроїв, оскільки значна частина промисловості спочатку належала австронімецькій буржуазії, а державне управління продовжувало знаходитись в німецьких руках. У цих умовах чеська дрібна буржуазія ставала опозиційною не тільки щодо колишніх феодалів, що зберегли свої станові привілеї, а й стосовно великої інонаціональної буржуазії. Це з часом призвело до появи тенденції поєднання в чеському національному русі демократизму із консерватизмом.

Безумовно, з'ясування причин та обставин процесу модернізації чеської нації неможливе без дослідження процесу соціально-економічного розвитку аграрного сектора чеських земель. Останній протягом низки століть суттєво доповнював австрійський ринок своєю сільськогосподарською продукцією, за що сучасники навіть називали Богемію «запасним магазином для Австрії» [313, с.106].

Хронологічно початок аграрної революції в сільському господарстві Чехії більшість істориків відносить до кінця XVIII ст. та пов'язує з Патентом про толерантність (1781 р.) [922] Йосифа II Габсбурга. Як відомо, цим Патентом цар «зняв з богемців кайдани, за що вони його продовжують обожнювати і навіть довгі роки не хотіли вірити, що він помер» [469, с.15]. Проте окремі анклавні вільної праці в Чехії, Сілезії і Галичині не могли кардинально змінити загальної соціально-політичної та економічної атмосфери імперії. Згодом Патент про підданих було поширено на Штірію, Карінтію, Угорщину, Крайну і Трансільванію. В цьому зв'язку необхідно підкреслити, що реформи в аграрному секторі Габсбурзької абсолютистської держави приховували певний позитивний потенціал для становлення та розвитку національної чеської парадигми. Це пояснюється тим, що в феодальних, аграрних, мультиетнічних країнах, а саме такою була Австрійська імперія, переважну більшість населення становило селянство [45, с.8-10]. Процес їх економічної стратифікації був досить тісно пов'язаний із процесом етнічної стратифікації. Цілком логічно, що мешканці сільської місцевості не виявляли стійкого прагнення змінювати свої соціальні позиції, духовні та культурні уподобання. Як писав граф Хартінг, «наші селяни завжди воліли і, сподіваюся, й надалі будуть прагнути демонструвати свою відданість монаршому дому і надалі будуть старанно виконувати свою роботу» [827, s.137]. В міру модернізації та формування нової капіталістичної структури аграрного сектора чеські селяни все ж змушені були порушувати вікові традиції, переселятися, а значить – привносити етнокультурну своєрідність до різних регіонів імперії. В подальшому міська периферія, а вона була тісно пов'язана з селом, утворювала той внутрішній провінційний моноліт, який, хоча і важко піддавався лібералізації, але все ж стійко зберігав архаїчний, первинний зміст своєї етнічної культури. До речі, саме ця обставина, на нашу думку, з часом вплинула на формування політичної поміркованості чеських національних ідеологів.

Позитивною дією царя, спрямованою на поліпшення продуктивності аграрного сектора економіки, став указ 1784 р., яким заборонялося примушувати

селян до продажу або купівлі сільськогосподарської продукції. Проте реальні якісні зміни на селі почалися з моменту прийняття урбаріального Патенту 1789 р., відповідно до якого панщина замінювалася на оброк, який сплачувався у вигляді грошової компенсації поміщикам. Грошовий оброк поміщикам не міг перевищувати суми у 17 відсотків доходу селянина. Крім того, патент передбачав фіксований податок, що сплачувався селянином на користь держави. Він обмежувався виплатою у розмірі не більше 12 відсотків від суми річного доходу селянської сім'ї [453, с.218]. Більше того, поземельний податок ставав уніфікованим і поширювався не тільки на селянські, але і на дворянські землі. Впорядкування нової податкової системи, у свою чергу, стало потужним чинником, що сприяв забезпеченню поступовості подальших змін у сільськогосподарській галузі на землях Габсбурзької монархії в цілому.

Таким чином, нова податкова система, хоча і не знищувала в цілому економічну основу існування селянських господарств, але, з огляду на відсутність у метрополії бажання стимулювати процес формування нових сільськогосподарських форм на периферії, все ж, як вважають такі чеські історики, як В.Шмелхаус, К. Свободова [1197, s.152–153; 1279, s.136–137], розтягнула в часі процес реформування чеського села. Але, незважаючи на наявні об'єктивні труднощі, окремі селянські господарства все ж отримали можливість зміцнити своє положення і за сприятливих умов поступово перетворювалися на вузький прошарок землевласників буржуазного походження. Лише під тиском соціальної революції 18 березня 1848 р. Фердинанд I видав Патент про обов'язкове скасування панщини в Чехії, Моравії і Сілезії.

У чеському селі у першій половині XIX ст. переважали малоземельні та безземельні селяни. Їх загальна кількість по різних регіонах коливалась від 60 до 80 відсотків чисельності мешканців району. Отже, більша частина населення земель Чеської корони стабільно продовжувала працювати в аграрному секторі. При цьому саме селянство протягом багатьох років залишалося основною соціальною базою для формування чеського пролетаріату. До процесу формування нового класу були залучені не тільки малоземельні і безземельні селяни, а й селяни із багатодітних сімей седлаків. У чеському селі на початку XIX ст. седлаки становили 16 відсотків населення села. Седлаки, будучи молодшими в сім'ї, не могли отримати у спадщину землю, а тому повинні були заробляти собі на життя працею на мануфактурах або найматися сільськогосподарськими робітниками до власників велькостатків.

Наступною причиною зростання чисельності нової соціальної групи стала висока сумарна величина загального податку, що накладався на селян. Низка дослідників, чия оцінка соціально-економічних процесів формувалася на тлі марксистської парадигми, – Я.Пурш, О.Урбан [1122, s.42; 1123, s.124; 1314, s.25] – відстоювали думку, що величина податкового тиску була значно вищою за межу оптимальних економічних видатків. За оцінкою М.Полтавського, навіть на початку XIX ст. у австрійського сільськогосподарського виробника після виконання всіх покладених на нього повинностей, залишалося лише близько 30 відсотків від створеного ним продукту [453, с.324].

Особливо слід підкреслити таку обставину специфіки капіталізації аграрного сектора чеських земель, як повільність зміни соціальної картини у сільській

місцевості та відсутність процесу швидкого розорення та обезземелення чеського селянства. Фактично приблизно до середини XIX ст. безпосередньо у сільському господарстві було зайнято до 55 відсотків всього дієздатного населення [883, s.97]. Відповідно, обережний характер реформ та стабільний відсоток активного чеського населення, зайнятого в сільському господарстві, забезпечили збереження світоглядного консерватизму не тільки у сільського населення, але й стали тією критичною масою, яка сприяла формуванню поміркованого змісту національної чеської парадигми.

Теза про обережність, а точніше консервативність соціально-політичної позиції чеського селянства, на нашу думку, потребує додаткового роз'яснення. Справа в тому, що специфічні риси ментальності селянства були пов'язані не тільки із матеріальним життям цього суспільного прошарку. Вони історично склалися із системи світоглядного уявлення селянина про навколишній світ, про соціальну справедливість та громаду. Остання і забезпечувала існування системи суспільних цінностей та поглядів селянина. Ментальність селянства – це общинна ментальність, що формувалася в рамках замкнутого локального співтовариства. Історичні умови, в яких знаходилося чеське селянство, зробили його заручником общинного менталітету. З одного боку, традиційний консерватизм селян дещо гальмував процес радикалізації національної чеської ідеології, з іншого – саме в сільській місцевості збереглися як етнічні традиції, так і мовна чеська своєрідність, яка з часом, на думку американського філолога та історика Радо Л.Ленчека, не тільки увійшла до змісту ідеологем чеського національного відродження, а й сприяла формуванню «загальної системи цінностей цілої нації» [300, с.16]. У цілому, в першій половині XIX ст. на чеських землях переважав аграрний сектор. Лише з часом подальший розвиток економіки на тлі промислової революції дозволяє говорити про встановлення нового співвідношення промисловості і сільського господарства, що, відповідно, призвело до змін у сфері зайнятості та сформувало нову картину соціальної мобільності та соціальної стратифікації.

Загалом на підставі наведеного вище матеріалу ми можемо стверджувати, що процес промислової революції в першій половині XIX ст. на чеських землях зачепив практично всі найважливіші галузі виробництва і всі регіони країни. Промисловими і культурними осередками національної модернізації стають чеські міста. В той самий час соціальна структура чеського і словацького суспільств наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. знаходилася у стадії становлення і не мала характерних для класичного капіталізму ознак, хоча початок промислової революції створював необхідні умови для переростання неосновних соціальних груп у основні. При цьому в кризовий період феодальної соціально-політичної системи починається ерозія соціальних зв'язків, а, відповідно, спостерігається тенденція і до змін світоглядних переконань представників всіх класів. У процесі становлення нових економічних відносин і соціальних зв'язків не залишається винятком дворянство. Такий його стан однозначно можна вважати початком дефеодалізації чеського суспільства. Зазначимо, що особиста незалежність чеського селянина зробила його соціально мобільним. Цей аспект знаменував собою початок процесу формування у селян чітко вираженого соціально-політичного інтересу. Останній, хоч і не завжди співпадав із метою молодого чеського національного руху, але все ж свідчив про

початок процесу національної консолідації. Модерну соціальну структуру чеського соціуму доповнювала національна буржуазія, яка в силу об'єктивних обставин була консервативно-реформістською, а тому схилалася до пошуку компромісу із інонаціональною австрійською і власною, національною переважно, богемською аристократією. Інтегральна за своїм призначенням чеська інтелігенція в означений період, з огляду на багаторічну політику германізації, була нечисленною, а тому переважно політично обережною, що з часом і визначило її лояльність до монархії.

2.2. Політичні умови та соціальні особливості розвитку словацьких земель як чинник становлення словацької нації

У словаків національне пробудження, а його неможливо відділити від процесу становлення нової соціальної структури, певним чином формувалося як протидія політиці мадяризації, яка проводилася угорською національною елітою. Як підкреслює Е.Арато, «навіть найскромніші прагнення національних рухів середня угорська шляхта розглядала як замах на цілісність угорської держави» [16, с.6]. Ще раніше про практику утиску словацького соціуму у своїх листах до І.І. Срезневського та у публіцистичних працях писав Л.Штур [1260, s.18]. З огляду на сказане, варто визнати, що угорська етнонаціональна політика на теренах як імперії, так і королівства носила досить активний характер, що, за висловом М.П.Погодіна, «викликало таємне занепокоєння з боку Австрії» [442, арк.1]. У цьому зв'язку цілком доречно згадати відомий історичний факт фізичних погроз на адресу Я. Коллара. Про це ми можемо дізнатися із матеріалів архіву О.М.Бодянського, що зберігаються у фондах Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України [76, арк.7].

Але високий ступінь угорської політичної колонізації словацьких земель мав негативні наслідки як для процесу соціокультурного розвитку, так і для змісту формування словацької національної ідентичності. З високою долею вірогідності можна стверджувати, що словаки частково втратили почуття етнічної цілісності та солідарності. Політика мадяризації, а про неї писали навіть сучасники [1005, s.22; 960, s.198; 125, s.95], надовго визначила позитивне ставлення «задавленої» словацької еліти до угорської культури, але все ж до кінця не змогла знищити прагнення словацького соціуму відділити свою етнокультурну самобутність від угорського впливу.

Однак рішучий тон угорської політичної еліти, а вона була зорієнтована на енергійний захист своєї етнічності, у свою чергу не міг не викликати протидії з боку окремих верств словацького населення королівства. Практика зростаючої національної свідомості в угорців ставала однією з умов відповідної ланцюгової реакції у слов'янському соціумі, який, за висловом М.Погодіна, «стогнав під угорським ярмом» [444, арк.2]. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що наявні соціально-політичні та економічні обставини сприяли утворенню конфліктної атмосфери не тільки у відносинах між людьми в середині Угорського королівства. В цьому зв'язку справедливо буде додати, що Відень стимулював появу суперечностей між такими великими етносоціальними групами, як словаки та угорці. Не випадково відомий австрійський чиновник Л.-Л.Тун, формулюючи імперське ставлення до ідеологем словацького пробудження, висловився, що Австрія

«потребує словаків настільки, наскільки вони потребують нас» [1296, s.18].

Тому цілком логічно, що з 20-х рр. XIX ст. у представників австрійської політичної еліти – наприклад, у канцлера Меттерніха, Ф.А.Коловрат-Либштейнського, богемсько-австрійського аристократа Л.-Л.Туна особливе занепокоєння викликав «неприборканий мадяризм» та рішучість їх національних лідерів, національна активність угорців, про що вони писали в своїх публіцистичних працях [1295, s.86] (Докладніше цю проблему ми розглянули у таких працях: 64, с. 82–84; 55, с.98–99; 43, с.73–75). При цьому варто додати, що досить прогнозована ситуація соціального конфлікту за принципом протиставлення «свого» «чужому» ставала не тільки умовою формування ідеологічної національної словацької доктрини, а й багаторічною повсякденною життєвою практикою. Міжетнічна напруга втілювалася у багаторічну повсякденну життєву практику.

У зв'язку із зазначеним варто додати, що подальший розвиток соціальних процесів та, відповідно, наступну національну активізацію словацького народу варто розглядати як логічну реакцію на активізацію асиміляційної політики угорської політичної еліти, яку вона стала активно втілювати в практику міжнаціонального життя Угорського королівства з початку XIX ст. Цю думку поділяють професор Гарвардського університету Е.Лоуелл [311, с.330] та російські славісти Т.Ісламов, А.Пушкеш [262, с.186–187], В.Шайдуров [603, с.55], словацькі – І.Мрва, В.Сегеш [1034, s.6–10]. (Докладніше цю проблему ми розглянули у монографії [64, с. 81–82]).

Повертаючись до історичних обставин процесу модернізації словацької соціальної структури, варто нагадати, що ще у 1830 р. на землях Угорської корони було введено обов'язкове знання угорської мови чиновниками. Протягом 1836–1840 рр. угорська мова повністю витіснила латинську в усіх офіційних структурах, а з 1844 р. її вивчення стало обов'язковим в усіх школах країни. З цього часу мова для угорської еліти стала інструментом утворення своєї нації та засобом гальмування національних процесів у слов'ян. Відповідно словацька мова як найголовніший атрибут нації була представлена лише на побутовому рівні, що дозволило М. Погодіну критично написати: «Австрійський уряд ненавидить слов'ян, тобто чехів, морован, словаків» [442, арк.2]. Більш докладно проблему мови в змісті словацької національної ідеї ми розкриємо в наступних розділах цієї роботи.

Однак сили та духовний потенціал словацького і угорського соціумів не були однаковими. Угорський соціум, його етнічна культура отримували значну підтримку від своєї патріотично налаштованої шляхти. Словацькі етнолідери та національний рух, який вони намагалися очолити, максимально залежали від свого етнічного провінційного середовища та нечисленного соціального прошарку словацького міського населення, яке мешкало за європейськими мірками все ж у невеликих містах, таких, як Кошице, Братислава, Нітра, Жиліна, Прешов, Банська Штявниця. Для підтвердження наших слів вважаємо за доцільне послатись на висновок авторів «Історії Словаччини», в якому вони досить чітко констатували: «Незважаючи на всі ретельні намагання, соціальну базу словацького національного руху презентував лише надзвичайно тонкий пласт досвідчених людей» [221, с. 232–233].

Не заперечуючи історико-політичної специфіки словацької соціальної еволюції (подвійний етнокультурний тиск, слабка етнічна еліта, регіональна маргінальність спочатку в межах Угорського королівства, а з часом у межах дуалістичної Австро-Угорської монархії), необхідно все ж визнати, що словацький народ споконвічно існував у соціокультурних межах європейської цивілізації. В той самий час, незважаючи на загальність «появи» принципу національного на теренах європейського простору, словацьке населення кінця XVIII – першої половини XIX ст. все ж залишалося досить пасивною соціальною спільнотою з відносно низьким рівнем самоорганізації та загальної освіти, що, до речі, одразу ж кидалось в очі сучасникам. Тільки в окремих містах у той час грамотність населення становила 60 відсотків [221, с.218]. Не випадково, М.А.Рігельман, передаючи зміст свого спілкування із Штуром, відтворив думку останнього, в якій прозвучала критика історичних «обставин» існування словацького народу та життєстверджуюча віра у просвітництво як засіб емансипації словацького соціуму. Рігельман дещо оптимістично заявив, що словацький народ «з часом все ж підійметься ..., в тому я переконаний, в наш час освіта є єдиною, потужною силою, яка рано чи пізно має піднести наш народ» [375, арк.7]. З огляду на сказане зазначимо, що в цілому словацьке пробудження, а його неможливо розглядати, не екстраполюючи на зміст процесу утворення нової соціальної структури, розвивалося досить повільно, насамперед з огляду недостатньо швидких темпів становлення нових буржуазних відносин на словацьких землях. Цей факт став причиною того, що ще у тридцятих роках XIX ст. у словаків переважали саме просвітницькі ідеї. У той же час на землях Чеської корони активна частина чеських етнократів вже сповідувала ідеї романтизму.

З кінця XVIII – у першій половині XIX ст. процес становлення нової соціальної структури суспільства охопив територію Словаччини з населенням приблизно у 1,8 млн чоловік, яка офіційно іменувалася Верхньою Угорщиною. Тому цілком справедливо виникає запитання: що ж, крім угорського фактора, заважало процесу словацького націотворення? Відповідь варто шукати в специфіці процесу становлення нової словацької соціальної структури. Словацький народ в умовах багатовікової угорської асиміляції фактично позбувся власної активної національної шляхти, а її місце намагалися зайняти феодали угорського походження, які розчиняли автохтонну шляхту у власному інтелектуальному середовищі [58, с.7-9]. Відповідно, в період національного пробудження словацьке майже двохмільйонне населення, на думку таких істориків, як В.Дьяков, Т.Ісламов, І.Лещіловська [389, с. 181], Л.Обушенкова [380, с.50-51], В.Фрейдзон [588, с.36-37], В.Матула [324, р.382], Г.Рокіна [487, с.89], було представлене досить умовно власною етнічною елітою. Я.Тибенський воліє використовувати цифру «десять тисяч» сімей дрібної духовної словацької еліти [938, s.34], що, на його думку, стало однією з умов певної політичної поміркованості, ба навіть консерватизму словацьких етнократів. Останній факт пізніше дасть привід австрійському чиновнику Л.-Л.Туну заявити, що словацький народ виходить з ідеї монолітності імперії та поряд із іншими слов'янами «демонструє світу благородний приклад того, як всі нації повинні жити одна з одною» [1295, s.89].

Варто підкреслити, що в соціальному відношенні еліта словацького національного руху сформувалася переважно з міського соціального середовища. У ньому більшість патріотів була вчителями початкових шкіл, клерками нижчого розряду або ж представниками духовенства. Таке твердження проілюстрував статистичними даними відомий словацький історик А.Шпіс. Дослідник навів цифри, які виразно підкреслюють факт високої чисельності священиків у словацькому етнічному середовищі [632, с.131]. Показово, що прихильниками мовної ідеології словацького національного руху були окремі служителі духовенства, середь яких А. Бернолак, Ю.Фандлі, Я.Холли, Я.Халупка, Б.Табліц та ін.

Тож цілком логічно постає запитання: чи можна пояснити проблему повільного розвитку словацького національного руху лише слабкістю етнічної еліти, до складу якої, як стверджують дослідники, входили лише представники духовенства та нечисленна інтелігенція? У цьому зв'язку варто звернутися до відомої тези про своєрідність та складність процесу націотворення для суспільств із неповною соціальною структурою. Право на існування наукової концепції про неповну соціальну структуру досить аргументовано довели та, відповідно, розвивали цю тему у своїх дослідженнях такі науковці марксистського толку, як О. Мильніков, Я.Шолта, А.Шпіс, В.Фрейдзон, І.Лещіловська [348, с.72–73; 629, с87–89; 632, с.133–134; 587, с.166–169; 302, с.30]. З часом ця концепція була підтримана низкою дослідників; у своїх працях її використовують такі сучасні дослідники процесу слов'янського націотворення, як М.Хорх [594], О.Сальков [489, с.9–10], І. Чуркіна [602, с.10], Н.Коровіцина [252, с.103–104] та ін. Перераховані дослідники досить типово описують специфіку соціальної структури словаків або чехів. Для ілюстрації варто навести цитату із спільної праці відомих славістів: І.І.Лещіловської та В.І.Фрейдзона, які пишуть: «чехи, словаки, серби, словенці, румуни (в Угорщині), українці по суті були позбавлені національного дворянства» [302, с.30]. У руслі заявленого наукового трактування пізніше Н.Коровіцина напише про слов'янські народи, що «нації формувалися в умовах, по-перше, відсутності національної незалежності в рамках Габсбурзької імперії і, по-друге, неповної соціальної структури, в якій не було представлено національне дворянство» [252, с.104–105]. Дещо іншими словами опише соціальну структуру Словаччини угорський історик Е. Нідерхаузен: «у деяких етносів була своя феодальна еліта, свій панівний клас, а у деяких не було. Перших для простоти назвемо дворянським народом, других недворянським» [355, с.29]. Наведений вище ланцюжок цитат є концептуально спільним місцем у численних роботах, присвячених епосі слов'янського національного пробудження. При цьому відсутність етнічної шляхти визначалася авторами як несприятливий чинник для процесу формування нації [53, с.17]. І з цим твердженням важко не погодитися. Але все ж, якщо взяти до уваги принаймні лист Л.Штура до І.І.Срезневського, в якому він намагався означити соціальні рамки своєї мовної реформи, то із штурівського листа вималюються ті соціальні об'єкти, на які словацький будитель спрямовував свою енергію. Безпосередньо будитель писав, що він намагається «об'єднати всі стани, дворянський, буржуазний люд, має бажання об'єднати релігійні партії, протестантську чеську та католицьку» [1260, s.237] частини словацького соціуму. Таким чином, Л.Штур, маючи ідеалістично-романтичну уяву про власну мову, пропонує не просто ідею реформування

словацького національного руху на тлі мовно-літературної ідеологемі, а включає у цей процес і словацьку шляхту.

Отже, наведений вище матеріал свідчить про актуальність та серйозну наукову увагу до її змісту концепції про неповну соціальну структуру, що має, на нашу думку, своє логічне пояснення. Сама по собі концепція як науково-теоретична конструкція дозволяє досить логічно та послідовно пояснити цілу низку обставин розвитку національних рухів першої половини XIX ст., а головне – уточнити причини як недостатньої політизації національних рухів, особливо слов'янських, так і переважно мовний характер їх національних ідеологем. Так, професор Карлового університету М.Хорх, який також використовує поняття «неповна соціальна структура», вважає, що в багатьох програмах національних рухів ми можемо досить чітко визначити перевагу мовної ідеологемі над політичною. Відповідно, стверджує далі М.Хорх, в суспільствах, у яких соціальна структура непануючої етнічної групи була неповною, в національній програмі домінували мовна вимога та стійке бажання надати власній культурі офіційного статусу. З іншого боку, там, де соціальна структура була більш розвиненою і до неї входили представники правлячих класів та еліт, до національних програм переважно включали політичні цілі [594].

Стосовно питання неповної соціальної структури словацького соціуму періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст., автор хотів би дещо додати. Отже, справедливо вважати, що саме така категорія етнічної еліти, як шляхта, не просто відстоювала свої соціальні привілеї, в тому числі плекаючи ідею певного політичного реваншу, зберігала пам'ять про історичну велич свого минулого, а з часом слугувала і додатковим соціальним джерелом не тільки для становлення нової політичної та духовної еліти, а, в тому числі, була суб'єктом процесу національної модернізації. В окремих випадках саме феодална еліта ставала рушійною силою соціальної та національно-політичної активності. В цьому випадку можна взяти за приклад факт активної участі угорської та польської шляхти у національно-визвольному русі своїх країн. Польська шляхта, як відомо, хоча і не змогла домогтись таких результатів, але все ж разом із своїми землями з 1815 р. увійшла до складу Російської імперії на правах Царства Польського. До того ж, шляхта неодноразово піднімала антиросійські повстання, склався протестний рух (існує достатня кількість архівних джерел, які підтверджують це) [156, арк. 1-19; 161, арк. 1; 158, арк.1-112; 370, арк.63-65], який Східна імперія змушена була придушувати значними військовими силами або поліцейським терором.

З огляду на заявлене, цілком справедливо виникає запитання: де приховується той механізм, що запуслав почуття особистої гідності та високий ступінь національної активності й чому угорська та польська шляхта знайшла сили проявити себе в активній фазі національного руху, а, наприклад, чеська, а тим більше словацька шляхта залишалася майже непомітним учасником в періоди радикальних випробувань? Відповідь на поставлене запитання, на перший погляд, варто шукати в кількісних показниках шляхти. Так, в соціальному розрізі наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. в структурі населення Угорщини особливу сходинку стабільно посідало дворянство, яке налічувало приблизно 617 тис. осіб або п'ять відсотків від всієї чисельності угорського населення [4]. До речі, якщо взяти до уваги інші статистичні дані, якими користувалася Р.Авербух, то, проаналізувавши їх

, можна порахувати, що угорська шляхта за своєю чисельністю майже в чотири рази перевищувала чисельність ремісників Угорського королівства. За статистичним матеріалом Е.Фенеша – відомого фундатора угорської економічної статистики, члена-кореспондента Угорської академії наук з 1837 р., на початку 40-х рр. XIX ст. на землях Угорської корони проживала приблизно восьмисоттисячна шляхта [779, s. 68–75].

Ще більш вражаючу статистику чисельності вищого дворянського стану в соціальній структурі польського суспільства ми можемо знайти на сторінках широко відомого видання «Польська енциклопедія шляхти». В енциклопедії представлена така картина соціальної структури польського народу: на десятимільйонне польське населення припадало більше мільйона представників шляхти або десять відсотків від чисельності всіх поляків [1198]. Таким чином, наведені вище кількісні показники дещо пояснюють причину «високої градусності» національно-визвольних рухів угорського та польського народів.

Відповідно, напрошуються певні екстраполяції з польсько-угорської практики національного руху на словацький етноісторичний фундамент. Для визначення показника загальної чисельності словацької шляхти варто звернутися до «Історії Словаччини». Автори академічного видання вказують на такий факт: «Найбільш важливий за середніми європейськими мірками і досить чисельний прошарок населення становила шляхта, яка в процентному відношенні дорівнювала майже 5 відсоткам від всього населення Угорщини. При цьому на території Словаччини, яка займала п'яту частину території Угорщини, мешкало більше половини від загальної кількості привілейованого стану (у 1787 р. їх було понад 95 700, до 1846 р. їх чисельність зростає до 163 500) [221, с.210-211]. Таким чином, бачимо, що за своєю чисельністю словацький привілейований стан принципово не відрізнявся від подібних показників сусідніх слов'янських народів.

Однак схематична екстраполяція методологічної процедури дослідження польсько-угорської практики словацького соціуму «впирається» не тільки в своєрідність словацької історії, але й в оціночні судження низки науковців. Як стверджують дослідники, словацький етнос був позбавлений можливості спиратися на свою етнічну феодальну еліту, а тому її місце в процесі національного пробудження зайняла різночинна інтелігенція та словацьке духовництво. Тому, за визначенням багатьох дослідників [938, s.55–69; 71, с.64–65; 503, с.114–142; 380, с. 56–58; 323, с.86–88], модернізація словацької духовної культури, мови, її світський рівень на рубежі XVIII–XIX ст., були справою нечисленного соціального прошарку словацької інтелігенції (священики, вчителі, лікарі), а не місцевої шляхти. Останнє твердження, особливо з огляду на появу праці Я.Гучко, на нашу думку, потребує уточнення та додаткових наукових досліджень. Я.Гучко вважає, що соціальна база словацької національної літературної та творчої інтелігенції була більше насичена представниками різних станових верств і в тому числі на 20–25 відсотків формувалася з числа місцевої шляхти [892, s.2].

Попри це, концептуальний підхід, згідно з яким процес національної модернізації словацького соціуму був справою переважно «нечисленного соціального прошарку» словацької інтелігенції, безумовно, варто розглядати як базовий. Але при цьому уважне прочитання вже існуючого наукового матеріалу

дозволяє дещо додатково уточнити тезу про неповну соціальну структуру словацького соціуму. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне звернутися до праці А. Шпіса «Основні риси соціального розвитку Словаччини в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.». На наше переконання, ця робота не привернула належної наукової уваги науковців, не отримала заслуженої високої оцінки. Але ми не ставимо перед собою завдання шукати причину недостатньої уваги до цієї теми. Нас цікавитимуть ті сторінки праці А.Шпіса, в яких він наводить та аналізує структуру однієї зі словацьких жуп – Турієц, що знаходилася в центральній частині Словаччини. Для більшої наочності варто навести такий уривок з праці словацького історика: «У цій жупі, було 100 сіл та дрібних поселень сільського типу. У 1770 р. тільки 16 з них належали двом існуючим тут великим маєткам; три села належали одному феодалу, а саме – католицькій церкві; в кожному іншому селі кріпосні селяни ділилися між двома феодалами. Таких сіл було десять. Далі в кожному наступному селі із восьми сіл селяни були розподілені між трьома феодалами; в шести – між чотирма; в десяти – між п'ятьма; у восьми – між шістьма феодалами; в трьох – між сімома; одне село ділилося між вісьмома феодалами, у чотирьох – між десятьма, у двох – між одинадцятьма і в одному селі селяни ділилися навіть між дев'ятнадцятьма феодалами» [632, с.134]. Таким чином, якщо взяти до уваги наведений вище матеріал та зробити прості математичні підрахунки, то перед нами вимальовується досить показова картина: із ста сіл Турієцької жупи 19 сіл належало трьом великим землевласникам, 81 село, а відповідно і селяни, ділилися між 276 представниками шляхти, яка, до речі, наприкінці XVIII ст. становила вищий стан в соціальній ієрархії Угорського королівства. Для того, щоб повніше висвітлити соціальну картину словацького села та з'ясувати обставини формування вищого прошарку, вважаємо за доцільне знову зацитувати А.Шпіса: «Села, які ми розглядали, були різного розміру. У найменшому з них було всього 3, а в найбільшому – 95 кріпаків. Дослідимо конкретно ті чотири села, в яких кріпосні належали десятьом різним феодалам. У селі Блатниця з 95 кріпаків 32 належали одному поміщику, 24 – іншому, решта 8 поміщиків мали від 2 до 10 кріпаків. У селі Бела з 93 кріпаків 19-ма володів один феодал, 17-ма – другий, наступні відповідно володіли: 12, 10, 9, 7-ма (двоє), 5, 4 і 2-ма селянами. У селі Коштяни-над-Турцем десять дворян-поміщиків володіли лише 34-ма кріпаками. Найбільший з них мав 9 селян, інший – 6, двоє мали по 4, один – 3, ще один – 2 і четверо по одному селянину. У селі Прібовці було 35 кріпаків. Найбільший феодал володів 11-ма селянами, наступний – шістьма, двоє мали по чотири селянина, чотири – по два і двоє – по одному кріпакові. Крім того, у двох поміщиків не було жодного кріпака з наділом, а володіли вони лише батраками (домкарами і безземельними селянами). У селі, де 19-ом поміщикам належало всього 69 кріпаків, найбільший феодал володів 17-ма селянами, наступний – 12-ма; семеро найдрібніші мали лише по одному селянину» [632, с.134]. Продовжуючи розкривати тему соціальної структури словацького села кінця XVIII ст., А.Шпіс робить такі статистичні узагальнення: «Взагалі близько 3800 кріпаків цієї жупи належали приблизно 200–300 феодалам, і на кожного з них в середньому припадало по 15–20 селян. Якщо взяти, наприклад, найбільший феодалський рід цієї місцевості – Рева, то жоден з його представників не володів одноосібно хоча б одним селом. Такий стан речей існував і в інших великих

феодалних родинах Турця – у Раковських, Беницьких, Задурецьких та ін. Найнижчий щабель соціальної драбини феодального класу становили так звані личакові дворяни. У розглянутій жупі налічувалося 30 сіл або селищ, де взагалі не було жодного кріпака і всі їх жителі були дворянами. Вони володіли крихітними наділами, і їм не залишалося нічого іншого, як самим цю землю обробляти» [632, с. 134].

Підсумовуючи наведені дані, можна стверджувати, що соціальна структура словацького села була досить типовою та принципово не відрізнялася від соціальної структури районів Центральної та Центрально-Східної Європи. Іншими словами, народи та етноси, що мешкали на словацьких територіях, історично були інтегровані у європейське коло політичних впливів та соціальних тенденцій. Словацьке село останньої треті XVIII – першої половини XIX ст. було взагалі представлене двома групами – кріпосними селянами та панівною групою – шляхтою. Останні в економічному, соціально-статусному, правовому розумінні переважно не відрізнялися від інших представників панівного класу з різних регіонів імперії Габсбургів. «До категорії «шляхти», – визнають автори академічної «Історії Словаччини», – входили не тільки члени заможних та впливових родин (магнатів), але й власники грамот про привілеї, які не мали особливо значного майна і суспільного статусу..., однак вони також мали право брати участь в самоврядуванні комітетів та в роботі сеймів» [221, с.211]. Словацька шляхта повністю або частково жила за рахунок спочатку прямої, а пізніше і непрямой експлуатації селян. При цьому вони користувалися всіма дворянськими привілеями, мали активне і пасивне виборче право в шляхетських виборних органах, до того ж не платили податків, були звільнені від військового постю, від виконання громадських повинностей і т. д.

Таким чином, цілком справедливо припустити, що соціальна структура словацького суспільства все ж була достатньо «насиченою» представниками панівного феодального стану, а наведений вище матеріал дозволяє дещо по-новому подивитися на усталене поняття «неповна соціальна структура словацького народу». При цьому автор ні в якому разі не намагається ревізувати існуючий понятійний апарат, а лише, спираючись на дослідження попередників, робить спробу уточнити деякі соціальні аспекти з історичного минулого Словаччини. Насамперед доречно буде навести базову цитату з листа Л.Штура до І.І.Срезневського. Л.Штур мету словацького національного руху визначає так: «нагально необхідно об'єднати всі стани, дворянський, міщанський та простий люд» [1260, с.237]. До речі, в подорожніх записках М.П.Погодіна та в записці І.Францици до губернського предводителя дворянства князя Г.П.Галагана, їх автори вживають словосполучення «слов'янське дворянство Угорщини» [442, арк.3; 782, арк.4]. З часом на факт наявності певної методологічної невизначеності та нестиківки історичної дійсності із парадигмальним підходом до змісту соціальної словацької структури у своїй роботі толерантно вказав А.Шпіс. Він відзначив: «У нашій марксистській історіографії досі існує проблема, що виникла в результаті певної аномалії середньовіччя: чи вважати дворянство (земанство), яке займалося фізичною працею, вищим шаром селянства або ж нижчим шаром дворянства» [632, с.136]. Пізніше український історик, завідувач кафедри всесвітньої історії Українського

католицького університету В.Ададуров навів сформульоване раніше словацьким істориком Владіміром Міначем риторичне запитання «де знаходяться наші замки?» [5].

У нашому випадку відповідь на поставлені запитання буде залежати від змісту обраної методології. Якщо спиратися на марксистський підхід, то феодальна власність на землю насамперед становила матеріальну основу взаємин шляхти і селян. Вона ж ставала основою економічної залежності останніх від шляхти. Відповідно, експлуатація селян шляхтою здійснювалася шляхом стягнення з них певного виду феодальної ренти. Таким чином, всі наведені ознаки феодального суспільства та притаманна йому динаміка змін були представлені в суспільно-економічній повсякденності Турієцької жупи. Тому із змісту наведеного вище матеріалу вимальовується реальна соціальна структура, за якою не вся шляхта жупи, а приблизно до десяти відсотків від її загальної чисельності – земани, являли собою дрібноземельних власників, які своїми руками обробляли власний земельний фонд та, відповідно, за існуючих економічних обставин не могли експлуатувати селян. На перший погляд, таку шляхту ми можемо з певною «натяжкою» віднести до представників вищого панівного класу Словаччини. Але цілком справедливо стверджувати, що саме ця частина шляхти стала однією з підстав для висновку про неповну соціальну структуру словацького народу періоду національного пробудження. При цьому реальний стан соціально-економічної ситуації останньої треті XVIII ст. дозволяє нам констатувати, що, незважаючи на те, що «дворянство-земанство» не мало можливості безпосередньо експлуатувати селян і було змушене своїми руками виконувати сільськогосподарські роботи, земани все ж, на відміну від кріпаків, володіли власним, хоча і дрібним, земельним капіталом. До того ж, дрібне дворянство, наскільки дозволяло їхнє матеріальне становище, намагалось вести такий спосіб життя, як й інші представники панівного класу.

Головне, що відрізняло словацьку дрібну шляхту від селян, це система феодального права. Його основна мета полягала в юридичному оформленні та закріпленні феодальної власності на землю та на інші засоби виробництва. Тогочасним правом закріплювалася система ієрархічних соціальних відносин. Таким чином, незважаючи на незначний розмір матеріальних статків, дрібна словацька шляхта, в будь-якому випадку, в правовому відношенні мала значно більше привілеїв, ніж селяни, що стояли нижче на соціальній драбині. Відповідно, наближаючись до періоду своєї історії, який в історичній науці отримав назву «національного пробудження», шляхта, в тому числі і дрібноземельна, за всіма формальними показниками становила правлячу складову соціальної структури словацького соціуму. Більше того, варто підкреслити, що соціальна структура словацького суспільства в цілому та його панівного класу зокрема була більш складною і диференційованою, ніж в інших країнах Центральної і Західної Європи. Відповідно, в епоху пізнього феодалізму прошарок дрібних землевласників не просто не зник, а в результаті подрібнення великих землеволодінь навпаки збільшився. Саме тому поряд із великими феодальними латифундіями на словацьких землях, до речі, як і у всьому Угорському королівстві, за даними Л. Контлера [251, с.294], все ж існувала численна дрібна шляхта. Але виникає закономірне запитання: чому протягом багатьох років дослідники «наполегливо

експлуатують» поняття неповної соціальної структури словацького народу? Відповідь на поставлене запитання, на нашу думку, варто шукати не в економічному базисі, який лежить у змісті феодальної ієрархії суспільства, а, скоріше, в специфіці історичної долі словацької шляхти; звідси варто шукати також витoki такої важливої риси етнічної еліти, як національний патріотизм. При цьому додамо, що у нашому твердженні ми спираємося на думку Л.Штура, яку він висловив ще в листі до О.М.Бодянського 13 березня 1843 року [1242, арк.112]. Розмірковуючи над долею свого народу, словацький будитель стан і проблеми свого народу волів розглядати не з позиції економічного детермінізму, а з огляду на минуле і духовно-культурний стан словацького народу.

Як відомо, історико-політичний зміст словацького минулого, висока інтенсивність процесу мадяризації словацького народу стали умовами формування специфічного словацького менталітету. При цьому зазначимо, що мова не йде лише про формування словацького менталітету. Довготривалий процес формування соціально-психологічного портрету європейської етнічної спільноти не оминув й інші народи. Цю ситуаційну палітру змін вдало прокоментував В.Ададуров. Він говорить про формування «ментальних мап різних регіонів». Цим дослідник фактично «підкреслює культурне багатоманіття» історичного простору [5]. Звідси досить логічно випливає висновок, що регіональна ментальна специфіка словацького народу відобразилася і на змісті політичної поведінки різних соціальних словацьких станів. Варто визнати, що словацьке минуле – це не лише історія пошуку та боротьби за національний інтерес, але й вірнопідданська політична культура із усіма характерними для історичних рамок особливостями – від «імперського ідолопоклонства», регіональної «політичної індиферентності», а з часом і прагненням до автономізму. Історично так склалося, що існування, зміна словацької соціальної структури відбувалися на тлі більш широких, ніж власна автохтонна територія, політичних, соціально-економічних та ідейних просторів. Тому процес емансипації словацької соціальної структури варто вивчати не лише як якісну зміну внутрішнього складу, а з врахуванням іманентного процесу взаємодії з «іншими», більш потужними, сусідніми соціальними етноструктурами. Словацька етноспільнота, а особливо її феодальна еліта, не були тим монолітом, який непохитно протистояв зовнішнім впливам.

З часом виникає характерна для цього народу пристосованість до існуючих політичних обставин. Не випадково, що помірковані політичні погляди протягом багатьох десятиліть в середовищі словацької еліти мали особливу підтримку. Цей факт підтвердився в період революції 1848–1849 рр. При цьому все ж словацький народ не зник, він залишався домінуючим етнічним елементом на своїх землях, його феодальна еліта продовжувала фізично існувати, але з огляду на бажання зберегти свою соціальну статусність воєна «домислювала» себе частиною правлячої угорської нації. Такий підхід словацької еліти до своєї етнічності варто визначити як етнічний конформізм, але він має своє пояснення. Відомо, що тогочасна угорська політична еліта, незалежно від етнічної приналежності, все населення Угорського королівства відносила до «єдиної угорської політичної нації». Цієї думки дотримується Е.Нідерхаузер [355, с.34] та Й.Л.Піч, який писав: «Досі сейм вважався представником «угорської землі» або «угорського народу», до якого відносилися і

всі мешканці Угорії без національної різниці» [432, с.161]. При цьому, безумовно, в королівстві Святого Стефана визнавалося «титульне становище» угорців. Саме остання обставина і ставала спонукальним фактором як для політичної, так і для національної аморфності словацької шляхти. Для підтвердження наших припущень доцільно звернутися до колективної праці вчених Словацького інституту історії «Історія Словаччини», в якій вони стверджують, що для словацької шляхти її станова приналежність уявно збігалася із терміном «угорський», при цьому це означало не стільки членство в угорській етнічній групі, скільки факт приналежності до привілейованого соціального прошарку, серед якого етнічні відмінності не мали жодного значення [221, с.150–152; с.187–188].

Таким чином, варто зауважити, що в суспільній конструкції словацького соціуму періоду національного пробудження існував власний панівний клас, хоча структура останнього була досить складною та диференційованою. З огляду на сказане, доцільно говорити не про остаточну завершеність процесу денаціоналізації словацької правлячої еліти, а про високий ступінь її національної аморфності, конформізм, яким пояснюється бажання шляхти зберегти свій статус феодала, оскільки носієм політичних прав було тільки дворянство, що ототожнювало себе із угорською нацією. Такий стан речей був, до певної міри, даниною традиційній станово-елітарній політичній солідарності дворянства. Хоча необхідно відзначити, що політика денаціоналізації вищих словацьких верств привела, на нашу думку, скоріше не до утворення суспільства з «неповною соціальною структурою», а до «стратифікаційної неврівноваженості» соціальної структури словацького соціуму. Це словосполучення, яке використала в одній із своїх праць Н.Коровіцина [252, с. 104], гадаємо, більш точно віддзеркалює реальний зміст структури словацького народу. Відповідно, внаслідок історико-політичного словацького минулого складна диференційована структура панівного класу стала умовою його «стратифікаційної неврівноваженості» та каталізатором аномально низької соціально-політичної активності, що з часом визначило індиферентне ставлення панівної еліти до словацького національного пробудження.

Сама суспільна практика аморфності національного словацького панівного класу пояснює факт появи досить різночинного прошарку словацьких духовних етнократів. Останні, хоча і входили до складу активної частини діячів словацького національного руху, але з причини соціальної «незрілості» нерідко ставали науковими та політичними опонентами. Достатньо згадати мовну дискусію Л.Штура із Я.Колларом та П.Й.Шафариком [1305, s.74]. При цьому, можливо, фактом наявності «стратифікаційної неврівноваженості» старої етнічної словацької еліти ми можемо пояснити присутність в словацькому національному русі невеликої за чисельністю, але у той же час нової та досить активної радикальної національної інтелектуальної еліти в особі Л.Штура, М.Годжи, Й.М.Гурбана. Досліджуючи процес становлення словацької літературної мови, Л.Смирнов робить висновок, що саме вони – радикально налаштовані «люди недворянського походження» – стали в «словацькому національному пробудженні вагомим демократичним прошарком» [507, с.6]. Не випадково, що останній, реалізуючи програму національного словацького пробудження, включив до її змісту також ідею звільнення селянства від феодалної залежності, що повинно було якісно змінити зміст соціальної структури

Словаччини. Він неодноразово закликав відмінити феодальні повинності, тому що вони «загалом не відповідають духу нашого століття» [1275].

Безумовно, картина соціального розвитку словацьких земель не буде достатньо об'єктивною, якщо не врахувати її конфесійні особливості. Зазначимо, що загальним місцем листів та доповідних записок від таких сучасників, як обер-прокурор російського синоду А.М. Голіцин, митрополит Феофілакт, архієпископ Філарет [521], генерал-майор Муравйов [345], а пізніше і наукових праць, присвячених епосі словацького національного пробудження, таких авторів, як Л. Смирнов, С.Кришбаум, Є.Ковальська (Словацький інститут історії) [504, с.197; 946, р.105; 221, с.21], стало визначення конфесійної проблеми словацького соціуму – важливого чинника як соціальної, так і етнічної диференціації словацького населення. Подальший розвиток механізму інституційного забезпечення динаміки мовно-літературної ідеології словацького етнонаціонального пробудження значною мірою залежав від політичної активності релігійної еліти з її фактором конфесійної самоідентифікації і боротьбою «за аудиторію прихожан». Таким чином, подолання міжконфесійних бар'єрів стало однією з умов формування нової політично та культурно цілісної словацької інтелігенції. Факт належності до одного з двох конфесійних таборів багато в чому визначав і політичну позицію. Ставити інтереси всього національного колективу вище інтересів окремих конфесій інтелігенція почала лише з 30-х рр. XIX ст., що привело, зокрема, до прийняття в 1843 р. загальної писемної форми словацької літературної мови.

Про наявність проблеми внутрішньої консолідації двох конфесійних гілок – протестантів і католиків та відповідних їм літературно-мовних сфер неодноразово писав Л.Штур у своїх листах до Ф.Палацького та І.І.Срезневського [1260, с.237]. Ф. Палацькому Л.Штур писав у плані міжконфесійної злагоди і мовної ситуації наступне: «Ми знаходимося в справжньому Пеклі» [1255, с.60]. Подібним чином будитель висловився у своїй науковій праці, що була присвячена концепції формування літературної словацької мови. Автор праці висловлював сподівання, що протестанти об'єднаються із католиками та досягнуть національної єдності на фундаменті єдиної літературної мови, і тим самим словацький соціум подолає «велике лихо», що роз'єднує його «на дві партії» [1269]. До речі, дещо схожий підхід в плані досягнення суспільної злагоди та міжконфесійного спокою в словацькому соціумі можемо знайти у видатного чеського історика XIX ст., професора Празького університету Й.Л.Піча. Він наполягав на необхідності забезпечити пошук шляхів досягнення міжконфесійного компромісу та проводити політику «дотримання прав обох протестантських віросповідань» [432, с.155–156]. Як бачимо, визначення конфесійної неоднорідності у якості актуальної соціальної проблеми словацького соціуму є обґрунтованим. Конфесійна поляризація була досить помітним явищем та розділяла словацький соціум на дві соціальні групи. За статистичними даними П.І.Прейса [456, арк.15] та Й.Л.Піча [432, с.108], протестантів нараховувалося понад 800 тис. чоловік, що становило більше, ніж третину словацького населення Угорського королівства.

У цьому зв'язку вважаємо за необхідне розставити деякі акценти. Так, в хронологічно означений нами період майже жодний соціальний прошарок населення словацьких земель Угорського королівства не був ні етнічно, ні, на жаль,

конфесійно однорідним. При цьому остання ознака в першій половині XIX ст. була більш важливою, ніж особиста етнічна ідентифікація. Повертаючись до «Статистики Угорського королівства» Е.Фенеша, в якій він, хоч і зробив спробу класифікувати населення земель корони Святого Стефана за національно-мовним принципом, але не міг оминати та не враховувати конфесійної роз'єднаності населення цих земель [779, s.62–79], чим фактично підкреслив вагомість цього фактора для соціально-політичної практики королівства. Конфесійна приналежність ще кілька десятиліть буде однією з ідентифікаційних ознак для народів мультинаціональної монархії Габсбургів.

У цьому зв'язку доречно нагадати, що наприкінці XVIII ст. майже 75 відсотків словаків сповідували католицьку віру і тільки 20 відсотків (правда, ця статистика відчутно не співпадає із статистичними даними П.І.Прейса [200, арк.15] та О.Піча) [432, с.108] були протестантами [221, с.212]. Історично лютеранська і кальвіністська церкви з'явилися на теренах етнічних словацьких земель ще в період Реформації. При цьому, враховуючи зміст високої соціальної активності реформаційних рухів, насамперед – гусизму, шляхта все ж, майже без винятку, зберегла особисту відданість католицькій церкві. Таким чином, специфіка соціальної та конфесійної структури словацького народу позначилась як на змісті, так і на темпах національного руху. На практиці навіть в лавах національної словацької еліти не існувало однастайності не тільки щодо визначення рамок власної національної свободи, а й вибору методів подолання національно-політичної дискримінації та тактики подальшого розвитку громадянського суспільства.

Безумовно, до об'єктивних показників соціально-економічного розвитку словацького суспільства варто віднести стан та динаміку змін, що мали місце у словацьких містах. Проблему визначення загального і специфічного в розвитку промисловості й сільського господарства на словацьких землях Угорської корони більш докладно ми розглянули у монографії [64, с.93–98].

Підбиваючи підсумок, варто констатувати: соціальна структура словацького соціуму, зважаючи на історико-політичну специфіку словацьких земель на початку XIX ст., являла собою структуру, яка, хоча і розвивалася, але, в той самий час, її змістовні морально-ментальні критерії були позбавлені етнічної елітарності. До головних причин такого стану, на нашу думку, варто віднести розширення міжетнічної конкуренції між словацьким та угорським соціумами та, відповідно, високий ступінь національної активності з боку угорських етнократів. При цьому варто визнати, що в соціальній структурі словацького соціуму почали відбуватися певні зміни. Селянство, дрібна міська буржуазія, шляхта, різночинна інтелігенція – всі ці існуючі стани – в силу політичних і економічних обставин були втягнуті у процес внутрішньої диференціації. Варто також констатувати, що соціальна структура словацького панівного класу була більш складною і диференційованою, ніж в інших країнах Центральної і Західної Європи. В той же час політика денационалізації словацького населення в цілому і вищих словацьких верств зокрема з боку угорської панівної еліти призвела не до утворення суспільства з «неповною соціальною структурою», а скоріше до «стратифікаційної неврівноваженості» соціальної структури словацького соціуму [62, с.77–78]. При цьому наявні економічні зміни приводили хоча і до недостатніх, але все ж до позитивних змін в

статусі селян, особливо безземельних. Для них умови європейської промислової революції відкрили не лише можливість самостійно шукати різноманітні шляхи забезпечення свого існування, а, насамперед, надали шанс використовувати «соціальні ліфти».

Незважаючи на те, що початковий період капіталістичного розвитку, сприяв радше деградації старих соціально-економічних форм, ніж їх соціальному просуванню, все ж позитивом для Словаччини періоду модернізації стало просування на вищий щабель соціально-політичної організації національної інтелігенції. Пізніше остання зіграла роль локомотива словацького пробудження, однак, з огляду на її нечисельність, на жаль, не отримала належної соціальної підтримки з боку соціально активної частини словацького населення. Для Словаччини в цілому це був період млявого становлення соціальної структури буржуазного суспільства у процесі формування нації.

2.3. Політична та соціально-економічна специфіка генези серболужицьких земель

Проблему політичного та соціально-економічного розвитку серболужицьких земель неможливо відокремити від історичної долі Німеччини. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – це історичний період становлення німецької нації. При цьому варто зазначити, що проходив він в умовах політично роздробленої Німеччини, доцентрових процесів, що не могло не вплинути й на серболужицьке пробудження. Відповідно, соціальні, економічні, культурні зв'язки між окремими районами ще багато років відзначались фрагментарним характером.

Історико-політична доля лужицьких сербів досить міцно переплелась із долею двох німецьких королівств – Саксонського та Пруського. При цьому саме географічне поняття «Нижня» та «Верхня» Лужиці було сформульовано чиновниками угорського короля Матяша Корвіна. Метою королівської канцелярії, пояснює відомий німецький дослідник Ф.Лехман, було намагання закріпити у територіальній назві факт захоплення угорцями (1469–1490) та відмежування частини Лужиці – *Lusatia superior* (Верхня Лужиця) від іншої її частини, яка залишилася за межами володінь угорської корони, а саме від *Lusatia inferior* (Нижньої Лужиці) [994, s.184].

Таким чином, доля найзахіднішого слов'янського народу значною мірою залежала від політико-соціальної динаміки та процесу реформ, що мали місце у низці європейських королівств. Додатковим ускладнюючим фактором для сербського соціуму стали наполеонівські війни. Через нові європейські геополітичні зміни – наполеонівську гегемонію – лужицький народ був втягнутий у водоверт як великої європейської політики, так і міжетнічних комунікацій, що супроводжували війну. Фактично, пише польський історик К.Качмарек, під час воєнних дій серболужицький народ вперше побачив велику кількість слов'ян – українців, росіян, поляків [939, s.5–7] та ін., мав з ними безпосередні вербальні контакти, що, безумовно, розширило уявлення найменшого за чисельністю слов'янського народу про широку етнічну палітру європейського континенту. Можна припустити, що саме з цього часу серболужицький соціум стає об'єктом інтересу для інших східних дослідників. Наприклад, здійснюючи в 1804 р. подорож слов'янськими землями,

випускник Геттінгенського університету О.І.Тургенєв у листі до батьків від 29 травня писав: «в Лужиці і Помор'янні ... бачимо ще деякі залишки древніх слов'янських традицій і звичаїв» [469, с.5].

Нові європейські геополітичні обставини стали умовою для того, щоб Фрідріх Август III (1750–1827) – курфюрст саксонський, а з 1806 року король, що правив під ім'ям Фрідріх Август I, зумів максимально об'єднати під своєю владою лужицькі землі і народи, що проживали на цих територіях. Цей історичний факт був наслідком поразки саксонців у битві при Єні, у якій саксонці билися проти французів. Після поразки Фрідріх Август I підписав мирний договір із Францією. За договором від 11 грудня 1806 р. він отримав титул короля, але був змушений приєднатися до Рейнського союзу і взяти участь у війнах на боці Наполеона. Наступного, 1807 року згідно з Тільзітською мирною угодою, Саксонія отримала Котбуський округ. На деякий час 95 відсотків серболужицького народу возз'єдналось у складі Саксонського королівства. В той самий час відчутну шкоду цьому району завдали активні воєнні дії на території Лужиці. У травні 1813 р. під Будишином відбулася битва союзницьких військ із наполеонівськими [26, с.139-145]. Для лужицьких районів це стало причиною подальшого занепаду сільськогосподарських угідь. Землевласник граф Ріш констатував: «З'явилося багато сухих, необроблених земель і пасовищ, що належали спільнотам. З часом вони взагалі покрилися бур'янами, ялівцем або колючими кущами. Ці землі вже неможливо перетворити на пасовища або використати для вирощування травостою чи конюшини» [1141, s.17]. Активний діяч романтичного періоду Я.Веля-Радисерб відзначав, що значна частина Верхньої Лужиці на багато років була спустошена [1124, с.35–42].

Незважаючи на наведені вище критичні наслідки наполеонівських війн на теренах Лужиць, все ж вважаємо за доцільне висловити наступне судження. Досі в історичній науці, особливо в російській, переважно однобічно висвітлюється негативний аспект окупації Лужицьких районів. Здебільшого розглядають економічний бік цього процесу. Такий підхід є цілком зрозумілим з огляду на вторгнення французької армії в Росію та Вітчизняну війну 1812 р. Але сучасні дослідження дозволяють дещо по-новому поглянути на проблему. Наприклад, словенський дослідник А.Ленарчич, білоруські – А.Ерашевич, О.Радзюк, російський – М.Кірчанов дійшли висновку, що поява наполеонівських військ повсюдно супроводжувалася процесом «так званого провітрювання, ідеологізації» місцевих громад. Хід військових дій супроводжувався поширенням ідей громадянського суспільства та занепадом старої бюрократично-адміністративної структури. З появою наполеонівських військ з'являлася французька адміністрація, яка пригнобленим народам несла ідеї французької революції. Саме цей аспект наслідків наполеонівських війн отримав нову оцінку у деяких працях сучасних науковців [299, с.11; 192, с.44; 476, с.70; 237, с.17]. Таким чином, Пруське королівство, відчувши потужний зовнішній удар, змушене було стати на шлях економічних, політичних та ідеологічних реформ як єдиного можливого засобу збереження власної ідентичності на теренах європейської цивілізації.

Подальші події – остаточна поразка військ Наполеона Бонапарта та новий перерозподіл кордонів згідно з рішеннями Віденського конгресу санкціонували

роздрібненість імперії німецької нації. При цьому Пруссія за свою участь у антинаполеонівській коаліції вимагала повернення Котбуського округу, в якому проживали лужичани. Рішенням Віденського конгресу новий кордон Пруссії фактично ділив Верхню Лужицю на дві частини. Саксонія поступилася Пруссії 367, 5 кв миль своєї території, на якій проживало 864 тис. населення. До складу останніх, пишуть сучасні дослідники, увійшли слов'янські мешканці двох Лужиць, а це приблизно 200 тис. серболужичан або 80 відсотків від загальної кількості найбільш нечисленної західної гілки слов'ян. Відповідно, 50 тис. лужичан й надалі залишалися підданими Саксонської корони [1236, s.36]. Наведений статистичний матеріал дещо відрізняється від статистичної картини, представлені словацьким будителем Л.Штуром. Відомо, що останній, здійснюючи мандрівку лужицькими землями, зі слів місцевого чиновника і майбутнього голови «Сербської матиці» доктора Б.А. Кліна, записав: «уряд саксонської Верхньої Лужиці заявив кількість сербів у 50 тис. людей. При цьому в Нижній Лужиці, що належить Пруссії, проживає 30 тис. Разом вони складають 80 тис. людей» [1278]. Як бачимо, пізніше сорабісти дещо уточнили статистичні дані щодо кількості лужичан Пруссського королівства.

Узгоджуючи межі нових кордонів, автори договору керувалися лише своїми військовими інтересами і загалом не враховували існуючих регіональних історико-економічних, а тим більше етнічних зв'язків. Таким чином, новий адміністративний поділ порушив дихотомічний принцип «народ – простір». Як наслідок, традиційним економічним, а головне культурним зв'язкам самого слов'янського соціуму було завдано відчутної шкоди. Про сумні наслідки територіальних змін ми можемо дізнатися з листа О.Гільфердінга до відомого публіциста та слов'янофіла О. Кошелева. О.Гільфердінг проілюстрував цю ситуацію такими словами: «для народу, який чисельно не перевищує населення будь-якого другорядного міста, як, наприклад, Варшава або Гамбург» [123, с.21], їх поділ стає причиною того, що з цього часу «... у верхньолужичан Пруссії інтелектуальна діяльність дуже уповільнюється, а нижньолужицьке плем'я сербів, можна сказати, і досі продовжує залишатися в повній несвідомості» [124, с.128].

Відповідно до нового адміністративно-територіального розподілу, колишні маркграфства Верхньої і Нижньої Лужиць, які раніше входили до складу обох німецьких держав, припиняли своє існування. Фактично тільки третина регіону Верхньої Лужиці залишилася у складі королівства Саксонія, основна ж частина території Верхньої Лужиці, а також вся Нижня Лужиця увійшли до складу Пруссського королівства. Своєю чергою, Пруссія приєднала лужицькі території до складу двох своїх провінцій – Сілезії і Бранденбурга [792, s.247–253]. Нові кордони не лише не сприяли сербському пробудженню, але навіть перешкоджали життєво важливим інтересам серболужицького народу, доля якого, на думку В.Тімковського – чиновника канцелярії Державного секретаря Російської імперії О.С.Шишкова – і надалі залишалася туманною. Відвідуючи у вересні – на початку жовтня 1814 р. Лужицю (в часі ця подія співпала із початком Віденського конгресу), В.Тімковський у своєму подорожньому щоденнику із сумом зазначав, маючи на увазі національну політику німецької влади: «... наріччя сербо-вендське повинно померти і помре. Але для чого прискорювати його загибель, для чого втручатися в плани природи,

пригнічувати простий і добрий народ?» [556, арк.27]. Однозначно, що факт практики прискореної асиміляції лужичан, пояснювався принциповою політикою прусського уряду щодо слов'янської меншини. Так, до шкіл та церковних парафій на керівні посади практично завжди призначались німці, які у своїй діяльності керувались інтересами німецької більшості, а не залишками реліктового слов'янства

З моменту прийняття остаточного рішення членами Віденського конгресу стосовно нового адміністративного поділу лужичани фактично опинилися в меншості у кожному історичному районі свого етнічного проживання. В подальшому, в ході процесу утворення німецьких місцевих адміністрацій, також не враховувалася етнорегіональна специфіка та самобутність слов'янської меншини. Особливо відзначимо, що жертвами необґрунтованого адміністративного розподілу стали слов'яни західних лужицьких районів. На цих прикордонних територіях процентний склад лужичан ледь сягав 18 відсотків від загальної чисельності населення регіону [1027, s.100–101]. Більш детально статистична картина, що ілюструє частку лужицького етносу в загальній структурі населення регіонів представлена в Додатку Б. Факт закріплення етносу в межах різних адміністративних одиниць перешкоджав як духовним контактам представників серболужицької інтелігенції, так і процесу серболужицького пробудження. Пізніше М.Горнік, надаючи оцінку цьому факту, відзначив, що процес лужицького пробудження відбувався б ефективніше, «якби лужицькі серби раніше опинилися під спільною як світською, так і адміністративною владою» [880, s.157].

В цілому лужицькі землі були переважно інкорпоровані до прусської економічної системи, але, з огляду на регіонально-географічну специфіку та сільськогосподарську придатність цих земель, стали об'єктом лише аграрних перетворень, чим, фактично, і можна пояснити повільність соціально-економічних реформ та світоглядний консерватизм мешканців Лужицького регіону. До того ж, Пруссія, яка володіла Нижньою Лужицею, досить активно проводила політику онімечення. В одному із варіантів звіту М.П.Погодіна, який зберігається в Інституті рукописних фондів Національної бібліотеки НАН України, відомий історик після відрядження 1839 р. написав: «в Пруссії слов'яни вже онімечені» [442, арк.3]. На підтвердження існування такої тенденції варто навести статистичні дані, за якими до початку XIX ст. кількість лужицьких сіл скоротилася удвічі. Реально в межах прусських володінь залишилося приблизно 300 сербських сільських населених пунктів [791, s.307].

Загалом дослідження проблеми соціальних процесів на землях лужицьких сербів кінця XVIII – першої половини XIX ст. досі представлені переважно у працях славістів-марксистів – Д.Чехмана, Я.Шолта, А.Кунце та ін. Подібна зацікавленість є цілком виправданою з огляду на особливу актуальність соціального фактора для досліджень істориків марксистської школи. В цілому процес соціально-економічної модернізації у такому аграрному регіоні, як Лужиця, проходив досить повільно. Відповідно, переважну частину серболужицького народу становило селянство. Його на рубежі XVIII і XIX ст., за даними, що їх наводять Л.Штур [633, с.19], Т. Ленартович [996, s.65] та Я.Йордан [212, с.90], нараховувалося приблизно від 80 до 250 тис. чоловік. Варто мати на увазі, що головною умовою достатку селянства

завжди була якість землі. Для лужичан цей аспект в силу географічних обставин мав особливе значення. Лужицькі райони були представлені складними орними землями в болотистих місцевостях біля річки Шпревальд. Цей факт навіть спонукав О. Гільфердінга написати: «лужичани були відрізані ... непрохідними лісами та болотами» [122, с.5]. Звідси логічно припустити, що лужицькі землі не мали високої ринкової вартості та не приносили значного прибутку своїм власникам, чим і пояснюється бідність сільських мешканців цього регіону. Наявна економічна ситуація підштовхнула лужицького просвітника А.Тамма описати побутові умови існування серболужицького селянства: «Я їх часто бачив в їхніх хатинках, де вони жили в таких умовах, в яких деінде живе худоба. Іноді марними були мої спроби знайти на фермах шматок їстівного житнього хліба» [1286, s.162].

Якщо говорити про лужицьких слов'ян, то форми і методи їх господарювання і експлуатації феодалами суттєво не відрізнялись від економічних форм експлуатації, що застосовувалися відносно німецьких селян. У Лужиці кріпосництво мало «просту», класичну форму феодальної експлуатації. Із архівних документів можемо дізнатися, що лужицьке селянство було об'єктом експлуатації не власних, а німецьких феодалів. «Селяни, – вказувалося у записці невідомого автора, – були кріпосними німецького дворянства, на його користь вони були змушені відпрацьовувати цілий рік щоденну панщину, до того ж вони цілком залежали від нього і не мали ніякої власності» [198, арк. 235].

У цілому Німеччина в першій половині XIX ст. все ще залишалася аграрною державою, де понад 70 відсотків населення проживало у сільській місцевості [413, с. 25]. В аграрній Лужиці цей процент був навіть вищим та сягав 85 відсотків. Поземельний податок у прусській Лужиці для селян визначався у розмірі 33, 3 відсотка, в той самий час дворянство вносило до казни менше – 25 відсотків від чистого прибутку [256, с.30]. Картина непростой економічної ситуації доповнювалася зростаючими податками, які йшли на ліквідацію наслідків війни та погашення державних боргів. До того ж вийти із економічної пастки не дозволяли інфляційні процеси. На рубежі XVIII–XIX ст. майже на всій території Німеччини ціни на споживчі товари зросли на 50, а часом і на 100 відсотків [799, p.27].

Каталізатором для соціально-економічних перетворень у прусській Лужиці стало прийняття і поширення королівського Едикту про відміну особистої залежності 1807 р., автором якого був імперський граф фон Штейн. Едикт проголошував відміну особистої залежності селян, а також передбачав можливість відчуження землі. Однак поштовх процесу аграрно-соціальної модернізації Німеччини в цілому і Лужиці зокрема надали реформи канцлера фон Гарденберга [951, s.509-511]. Його енергійна діяльність стала початком майбутньої німецької державної могутності на теренах європейської цивілізації. Завдячуючи Едикту про регулювання від 1811 р., відмічали сучасники, «економічні реформи, дали селянам свободу і власність за умови, що вони за це сплачуватимуть дворянству винагороду» [198, арк. 235]. За Едиктом селяни отримували право викуповувати свої земельні ділянки, але фактичний розмір викупних платежів був досить високим. За землю поміщику необхідно було заплатити 25-кратну вартість річної ренти. Існував варіант, за яким за умови передачі селянином половини або третини землі поміщикові решту землі він отримував у свою повну власність. Відомий славист О.

Гільфердінг після свого перебування в Лужицях так описав практику проведення земельної реформи: «Якщо, для прикладу, колишній підданий лицаря мав землю, оціночна вартість якої становила 400 талерів, то він мав вибір – або заплатити 200 талерів і залишитися повним власником своєї землі, або передати половину землі лицарю, а іншою половиною володіти самостійно». «Хліборобам подібна практика реалізації аграрної реформи, – пише далі О.Гільфердінг, – здавалася важкою, а названі грошові суми їм не було звідки взяти» [123, с.22-29].

Крім того, змінювалася податкова система, запровадження якої створювало умови для консолідації внутрішнього німецького ринку. Регіональний спадок феодальної політичної і економічної самостійності поступово починає відступати під тиском уніфікаційних дій абсолютистського королівського інтересу. Лужицькі райони включаються до загальної податкової системи Пруської монархії. До того ж, податки для всіх підданих королівства стають загальними. Навіть привілейовані феодальні баналітети, як податок на помол зерна, виробництво горілки і улюбленого німецького напою – пива відтепер з Лужицьких районів надходить у королівську казну [165, с.59]. Таким чином, приналежність до вищого соціального стану або особисті заслуги вже не можуть бути підставою для несплати податків, відтепер їх зобов'язані сплачувати всі піддані королівства.

Едиктом вводилася свобода на здійснення промислової і ремісничої діяльності. Відмова від цехової монополії, згідно із законом від 1811 р., відкривала широкі можливості для розвитку промисловості. При цьому дозволялась ліквідація феодальних цехів і гільдій за рішенням більшої частини їх членів або за рішенням адміністрації, до того ж цехові організації позбавлялися своїх багатотисячних привілеїв. Фактично, починається ера вільної торгівлі і вільної промисловості. Таким чином, реформаторські ініціативи уряду привели до зміни соціально-економічної картини в Лужицькому регіоні. Значна частина селян після втрати власних господарств була змушена поповнити лави промислових робітників. Головною причиною люмпенізації лужицьких селян, як писали сучасники, стала неможливість останніх виконувати свої фінансові зобов'язання перед поміщиками. У випадку, коли селяни не були спроможними сплачувати дворянству винагороду за свою земельну ділянку, останнім допомагав уряд, який надавав дворянству винагороду цінними державними паперами, які при цьому забезпечувалися нерухомою власністю самих селян [198, арк. 235].

Дії правлячого класу стали причиною того, що у таких районах, як Бранденбург і Лужиця, селяни незабаром втратили близько 20 відсотків власних земель [229, с.284]. За оцінкою історика-аграрія І.Костюшка, лише в 1837 р. у Пруссії до юнкерських господарств фактично було приєднано близько 30 тис. слабких селянських господарств, і саме за їх рахунок відбувався процес укрупнення німецьких господарств [255, с.132]. У цьому зв'язку буде цілком доречно висловлювання І.Костюшка доповнити особистими враженнями О.Гільфердінга. Останній, спостерігаючи за практикою реалізації аграрної реформи в Пруссії, дійшов висновку, що серболужицьке селянство Пруссії є менш заможним, ніж селянство Саксонії [123, с.42]. Слід, однак, відзначити, що «враження» Гільфердінга, його порівняльна характеристика соціально-економічного становища прусського і саксонського лужицького селянства були записані російським мандрівником зі слів

Я.А. Смолера. Саме тому його оцінка лужицького побуту виглядає такою собі суспільною ідилією. Сам же Я.А. Смолер, його політичні переконання, як відомо, були далекими від радикалізму. Не випадково, в листі до О.М. Бодянського від 5 вересня 1844 р. він змальовує ситуацію гармонійного економічного існування лужицького народу [512, арк. 85].

На нашу думку, аграрна революція була фундаментальним соціально-економічним явищем. При цьому, з огляду на більш високу економічну продуктивність великих аграрних господарств у порівнянні із дрібними, укрупнення панських маєтків все ж варто вважати позитивним економічним, але руйнівним соціальним явищем. У Лужицях обезземелення селян збільшувало панське землеволодіння за рахунок селянських наділів, з часом це привело до появи юнкерських маєтків капіталістичного типу. Самі ж реформи проводилися на користь панівного класу і в основному за рахунок селянства. Архівні документи містять спостереження, які дозволяють з'ясувати реальні наслідки земельних реформ. Збідніння лужицького селянства стало причиною того, що «селяни можуть рідко дозволити собі їсти м'ясо і ще менше – витратити копійку на інші потреби за межами свого господарства» [198, арк. 235]. При цьому варто додати, що економічні реформи не лише сприяли появі нового типу аграрного власника, а побічно ставали причиною подальшої колонізації слов'янських районів та асиміляції їх мешканців. Вільний обіг землі призвів до того, що німецькі господарі почали активно скуповувати землі лужицьких сербів і, таким чином, колонізувати їх села. Почала змінюватися етнічна палітра регіону. Наприклад, у сімнадцяти селах, в яких раніше проживали виключно серболужичани, за п'ятнадцять років, що минули з часу ліквідації феодалної залежності, частка німецького населення вже становила 16 відсотків. Фактично внаслідок внутрішньої міграції і значного відтоку безземельних слов'ян на роботу з Лужиці до інших регіонів Німеччини загальна чисельність сербів протягом першої половини XIX ст. зменшилася з 245 до 164 тис. [297, с.11]. Отже, нові економічні аграрні реформи побічно спричинили прискорення процесу лужицької асиміляції.

З приводу наведених вище статистичних даних автор хотів би дещо пояснити. Сьогодні в сорабістиці проблема чисельності лужицьких сербів потребує додаткового дослідження, уточнення та моделювання (Додаток В). Протягом років чисельність серболужицького населення, питання його демографії у багатьох працях мали не науковий характер, а скоріше, були аргументами в політичних та ідеологічних суперечках. Відповідно, протягом низки десятиліть в сорабістиці існували досить суперечливі статистичні дані щодо чисельності реліктового народу [633, с.3–29; 904, s.15-43; 89, с.8; 137, с.88; 492, с.63; 180, с.82; 580, с.429; 437, с.211; 327, с.6; 1241, p.31; 996, s.65]. Окремий статистичний матеріал, наприклад, у Я. Йордана, мав, скоріше, рекламно-пропагандистський характер з метою привернути увагу до лужицько-слов'янської спільноти. Це відчувається як у романтичних тонах викладу «героїчної» історії народу, так і в намаганні збільшити чисельність меншини до 250 тис. осіб, [212, с.90] хоча, наприклад, в той самий час П.Й.Шафарик вважав, що кількість серболужичан у першій третині XIX ст. сягала приблизно 142 тис. осіб [619]. Про наявність в сорабістиці різних статистичних оцінок чисельності лужицьких сербів більш докладно йдеться в Додатку Д.

Основною причиною досить суттєвих статистичних розбіжностей в різних джерелах варто вважати, насамперед, відсутність як об'єктивних, польових досліджень, так і відсутність у першій половині XIX ст. офіційних відомостей про етнонаціональний склад підданих Прусської і Саксонської монархій. Історично склалося так, що раніше перепис проводився не за мовно-культурним, а за територіальним принципом. До того ж, саме уявлення про «національність» в документах державних установ, як правило, обмежувалося констатацією віросповідання. Лише у 1884 р. світ побачило статистичне дослідження А.Муки. Його «Статистика» – перше польове дослідження, у якому максимально було реалізовано завдання зібрати об'єктивні дані стосовно чисельності зникаючого народу. До змісту свого статистичного дослідження А.Мука намагався внести принцип етнічності, що вибудовувався з мовного критерію: людина добровільно визначала, яка мова є для неї рідною. Зіставляючи «материнську мову» і конфесію, А.Мука намагався визначити національність опитаних. Однак обидві ці «титультні» ознаки в умовах Німецької імперії слугували досить умовною підставою для національної ідентифікації. Як відомо, в лужицьких районах існувала білінгвістична ситуація, коли населення, незалежно від національного походження, вільно спілкувалося як серболужицькою, так і німецькою мовами. Однак зібраний А.Мукою статистичний матеріал підкріпив теорію пробудження сербського народу не тільки презентацією їх культурних досягнень в галузі створення власної літератури і писемності, але й реальною статистичною картиною підтвердив факт існування в Німеччині носіїв слов'янської серболужицької культури [1035, s.6–8; 1037, s.14-55; 344, 10 с.].

Повертаючись до проблеми економічного розвитку сербських земель, варто додати, що кріпосна залежність в саксонській Лужиці була відмінена у 1832 р. При цьому більшість селян залишилась економічно залежною від своїх колишніх власників, оскільки мала здійснити викупні платежі за землю. У порівнянні з Пруссією, саксонське аграрне законодавство було більш лояльним до економічних інтересів селян, хоча в цілому Саксонія також пішла прусським шляхом буржуазного аграрного розвитку. Так, за саксонськими законами, формально всі селяни мали однакові права, а згідно із прусським законодавством земельна реформа базувалася на юридичній диференціації селян на окремі групи. До того ж, за саксонським законом, частина лужицьких селян мала можливість звільнитися від феодалної залежності за умови сплати разового викупу, інша частина змушена була протягом десятиліть сплачувати щорічну грошову ренту, що не створювало сприятливих умов для економічного розвитку села [1325, s.15]. У пруських Лужицях селяни, згідно із Загальним земським правом від 1794 р., передавалися в спадок, а їх володар мав право власності на своїх підлеглих. Тому селяни цих районів під час реформи, як правило, змушені були віддавати третину власної землі і сплачувати великі грошові суми як викуп, або вносити щорічну грошову ренту протягом багатьох років за умови виконання селянських повинностей на користь поміщика. Своєрідний характер капіталізації сільського господарства у Німеччині шляхом високих викупних платежів зробив перехідний період до нових форм господарювання складним та довготривалим [791, s.28-29].

Надаючи оцінку прусському шляху проведення аграрної реформи, варто констатувати, що реформа нагадує собою дволикого Януса, що дивиться одночасно і в майбутнє, і в минуле. Революційний за своїм духом порив реалізовувався методами, цілком традиційними для абсолютистської монархії. Аграрні реформи в Німеччині загалом і в Лужицькому районі зокрема насамперед прискорили процес соціальної диференціації на селі та стали трампліном, як вважає німецький історик, проф. Карл-Хайнц Шнайдер, для трансформації тогочасного селянського суспільства до сучасного німецького модернізованого суспільства [1175, s.1-2]. При цьому, як підкреслювали учасники наукового семінару істориків-аграріїв, що відбувся у 2005 р. у Ганноверському університеті, аграрні реформи, які конкретно проводилися у Пруссії та Саксонії, і зокрема у Лужицях, продовжують і надалі залишатися об'єктом гострих наукових дискусій [772]. Так, представник марксистської сорабістики Я.Шолта [629, 1221] вказує на те, що реформи проводилися переважно в інтересах однієї соціальної групи – юнкерства. Інші говорять про неефективність реформ. На практиці, аграрна реформа вийшла половинчастою, тому німецький історик і політик Ф.Мерінг констатував, що Пруссії «знадобилися два покоління, аби у жалюгідній формі досягти того, чого французька революція досягла за одну ніч» [328, с.120-121]. Але, якщо абстрагуватися від марксистського морально-соціального підходу та від інших емоційних оцінок наслідків реформ в аграрному секторі Лужицького регіону, то необхідно визнати, що масштабні зміни у сільському господарстві все ж принесли позитивні економічні наслідки для Пруського і Саксонського королівств. За оцінками таких дослідників, як В.Зомбарт, В.Гріневич, О.Омельченко та М.Ашенкамф [204, с.327; 146, с.63–64; 384, с.223–247; 18, с.10], Пруссія та Саксонія в результаті реформ вже у 30-х роках ХІХ ст. змогли стати експортерами зернових культур і вовни навіть на англійський ринок [18, с.10].

У цілому оцінюючи аграрні перетворення в Лужицькому регіоні, можна стверджувати, що буржуазна аграрна революція за прусською моделлю у економічно відсталих регіонах стала причиною не тільки того, що реформи у часі розтягнулися аж до 60-х рр. ХІХ ст., але й були каталізатором подальшої асиміляції серболужичан та причиною значного зменшення частки серболужичького елемента в Лужицьких районах. Прокоментувати цей висновок варто таким статистичним матеріалом. Так, порівняно з початком ХVІ ст. в кінці ХVІІІ ст. територія компактного проживання лужицьких сербів скоротилася більше, ніж удвічі, а чисельність етнічних сербських сіл вже не досягала навіть однієї тисячі. Фактично, як підраховали Я.Шолта, Г.Цвахр, за зазначений вище історичний період в результаті природної асиміляції, економічної політики влади та онімечення у Нижній Лужиці зникло 300, а у Верхній – 90 слов'янських сіл [791, s.307]. Крім того, прусський шлях капіталізації виробництва на селі в лужицьких етнічних районах призвів до значного зростання фінансової заборгованості селян, яка до кінця ХІХ ст. зросла майже на чотириста відсотків, що не могло не призвести до занепаду дрібних сільських господарств та міграції слов'ян із регіону. Безумовно, нашу критику можна було б вважати такою собі інтелектуальною даниною марксистській методології. Але на користь нашого висновку свідчать висновки та спостереження одного з сучасників тих подій. Так, діяч серболужичького пробудження А.Зейлер,

син простого верхньолужицького селянина, розповідаючи своїм друзям про бідність і злидні своєї родини, вважав, що їх причиною були високі платежі за особисту свободу, і саме вони залишалися протягом багатьох років не тільки важким економічним тягарем, але й призводили до сербської міграції [878, s.63]. З архівних документів ми можемо дізнатися також про таке: «Щоб погасити борг, уряд у 1859 р . постановив, аби селянство замість попереднього оброку сплачувало чотири відсотки заснованому для цієї мети банку земельних доходів, щоб вони протягом 55-и років могли погасити свій державний борг. Це розпорядження вельми привабливе, але, незважаючи на його доступну форму, залишалось чималим тягарем аж до 1914 року» [198, арк. 235].

Не меншою мірою, як би це парадоксально не звучало, фактором асиміляції етносу стала німецька промислова революція. Нові умови господарювання спричинили хвилю збідніння та пролетаризації певної частини серболужичан. Це зумовило їх міграцію до міст, де вони досить швидко втрачали свої етнічні ознаки. Для прикладу, у таких слов'янських центрах, як Будишин і Котбус, змішано проживало понад 13 тис. мешканців, але слов'янська частка до початку промислової революції становила лише одну третину від чисельності населення міст. Дещо краща ситуація із збереженням серболужицького населення складалася у малих містечках, у яких частка німецького населення була дещо меншою. В цілому, за підрахунками Ф.Метцка, у Верхній і Нижній Лужицях загальна міська чисельність слов'янського елемента заледве сягала 6 відсотків [1026, s.55]. Розвиток промисловості, урбанізація явно руйнували багатовікову ізоляцію та етнічну слов'янську специфіку Лужицьких районів. Характеризуючи процес індустріалізації регіону, відзначаючи його вплив на асиміляцію серболужицького народу, відомий серболужицький демограф та будитель А.Мука писав, що такі малі міста, як Земісу та Тумісу, які раніше були дрібними лужицькими селами, в результаті збільшення притоку у регіон німців, італійців та чехів перетворилися на міста з незначним відсотком лужичан [1037, s.134].

З огляду на сказане, в наведеному вище матеріалі досить логічно буде шукати відповідь на запитання: де криються причини як пробудження, так і появи неабиякої політичної лояльності або покірності серболужичан щодо політики, яка проводилася німецькою владою? На нашу думку, відповідь на поставлене запитання варто шукати у трьох площинах – історичній, соціальній та релігійній. Так, окремі дослідники причину соціополітичної специфіки серболужицького населення в часи пробудження пов'язують із особливостями історичної долі народності. Германіст Гордон Крейг вважає, що відчуття своєї поваги до держави у лужицького народу сформувалося як наслідок масштабної міжусобної Тридцятирічної війни, в ході якої Німеччина і Лужицькі райони зазнали значних людських втрат. З того часу «люди були постійно охоплені атавістичним жахом перед вірогідними наслідками будь-якого розпаду існуючих соціальних відносин, відповідно принижено приймали непомірні вимоги князів; з часом таке приниження стало ніби нормою і набуло сили традиції» [263, с.19]. Для лужичан війна мала не просто суто негативні економічні наслідки. На думку польського дослідника Т.Яворського, жахлива кризова ситуація, зменшення щільності слов'янського населення стали причинами значної міграції німецького елемента до Лужицьких районів. З цього часу «похитнулася внутрішня

однорідність сербської ідентичності», саме тому, не бажаючи бути остаточно знищеними німецьким чинником, лужицани свідомо прийшли «до ширшого використання німецької мови» [907, s.53]. Наступним наслідком Тридцятилітньої війни стало входження Верхньої та Нижньої Лужиць до Німеччини, але проблема їх територіальної роздробленості, як пише Г.Фасске, аж ніяк не зникла. Фактично до початку XVIII ст. серболужицани проживали на семи різних політико-адміністративних територіях.

Постає цілком логічне запитання: де в історії серболужицького народу шукати ту тонку грань, коли етнос, його духовні лідери почали усвідомлювати свою самобутність та самоідентифікувати себе із лужицькою культурою. У цьому зв'язку логічно буде припустити, що процес модернізації, який набрав силу в Німеччині, сприяв не тільки становленню нової німецької нації з її яскраво вираженою національною самосвідомістю, але й став спонукальним чинником етнічної емансипації лужичан. Можемо стверджувати, що фактично з кінця XVIII та до початку XIX ст. масштабні економічні зміни, модернізація соціальної структури німецьких земель стали факторами того, що культурницький рух сербів-лужичан постійно розвивався по висхідній лінії зростаючої самоідентифікації, про що свідчить соціокультурна практика лужичан та історичні джерела [304, с.107–108]. Наприклад, фактичні обставини співіснування німецького та сербського соціумів стали підставою для В.Ф.Тимковського, нащадка козацької старшини, випускника Києво-Могилянської академії, зробити спостереження і цілу низку записів у щоденнику. Відомо, що Тимковський обіймав посаду чиновника канцелярії Державного секретаря Російської імперії О.С. Шишкова. Разом вони супроводжували імператора Олександра I у поїздах Європою після поразки Наполеона в Росії і перенесення військових дій в 1813 р. на територію Європи. Після подорожі Лужицьким районом Німеччини Тимковський у 1814 р. зробив запис у своєму щоденнику про те, що між слов'янами та німцями виникла атмосфера «взаємної ворожнечі» [556, арк.4]. Твердження, безумовно, неоднозначне і навіть дещо «віддає» ідеєю всеслов'янського інтересу, але не визнавати факту формування на початку XIX ст. ідентичності серболужицького соціуму з нашого боку також буде неправильно.

Підкреслимо, що лужицькі серби – чи не єдиний слов'янський народ, який мав надзвичайно одноманітну або неповну соціальну структуру. Так, незважаючи на загальність і подібність соціальних процесів, що відбувались в Німеччині, соціальна структура серболужицького населення мала свою знакову відмінність. Про соціальний склад і майнове становище серболужицького населення у першій половині XIX ст. ми можемо дізнатися із архівних матеріалів. «Лужицькі серби, – пише автор одного з документів, – не мають власного дворянства; дворянство у них німецьке, оскільки німці, підкоривши лужичан, землю їх розділили між собою. У лужичан немає ні багатих, ні купців, ні ремісників, тому що раніше вони не мали можливості бути включеними до цих станів, якщо не хотіли відмовитись від своєї народності. Тому лужичани, за винятком духовних осіб, вчителів, чотирьох-п'яти вчених, юристів, лікарів і кількох молодих незаможних ремісників, купців – це тільки селяни» [198, арк. 235]. З огляду на сказане вище, вважаємо за необхідне додати, що військові дії франків проти полабських племен, а потім асиміляція та

християнізація сербських районів стали причиною того, що серболужицька племінна еліта була знищена або германізована ще на етапі її політичного становлення. До речі, відвідуючи у 1839 р. Саксонію, Л.Штур написав: «навіть найменші сліди стародавніх жителів зникли внаслідок насильницького вторгнення іноземців» [1278]. Саме тому, на нашу думку, у випадку із лужицькими сербами буде доречно застосувати таке поняття, як деформація соціальної структури. Звідси, варто говорити про подібність соціальної структури серболужичан до так званої «концепції неповної соціальної структури». Відповідно, в суспільній ієрархії лужичан вище місце посіли німецькі феодалі, що стало причиною подвійного гноблення серболужичан – феодального та національного.

У зв'язку з цим варто приділити увагу таким соціальним складовим серболужицького пробудження, як інтелігенція та буржуазія. У марксистській історіографії (Л.Лаптева, Я.Шолта) [287, с.96–102; 629, с.86–93] довгий час існувала традиція посилалися переважно на тезу про своєрідність процесу пробудження лужицьких сербів, зміст якого полягав насамперед у відсутності етнічної еліти та буржуазії. Додаткову неясність до змісту окресленої проблеми – участі серболужицької буржуазії у національному русі – привносять і окремі документи, що зберігаються у архівах. Наприклад, в одному з них стверджується: «У лужичан немає ні багатих, ні купців, ні ремісників, тому що раніше вони не мали права вступати до цих станів» [198, арк. 235]. У науці сформувався уявлення, за яким окремі категорії серболужицького населення в силу історичних обставин не могли брати участі в процесі етнокультурного пробудження і фактично були вилучені із цього процесу. На нашу думку, незважаючи на наявність об'єктивних підстав для існування подібних тверджень, можна стверджувати, що з моменту розвитку капіталістичних відносин в серболужицькому середовищі виник нечисленний прошарок слабкої, переважно аграрної буржуазії. Для підтвердження нашої думки варто навести витяг із листа І.І. Срезневського до його матері Е.І. Срезневської, в якому він, відвідавши Лужицю у вересні 1840 р., дійшов висновку, що «Лужицькі серби – народ добрий, розумний, не бідний» [536, с.148]. Думку І.І. Срезневського поділяли Л.Штур та М.Горнік. Обидва стверджували: «срби народ обережний, ощадливий» [1278, с.91]. Беззаперечним, однак, є той факт, що з причини своєї нечисленності та своєрідності історичного шляху, який визначався правовими обмеженнями, лужичани могли мати лише незначну чисельно і економічно слабку національну буржуазію. Разом з тим твердити про її відсутність в соціальній структурі лужичан буде не зовсім правильно. Якщо ж порівнювати серболужицьке пробудження з відродженням інших народів, то можна констатувати: у країнах, де національна буржуазія була заможною, консолідованою частиною суспільства, вона з часом ставила вищу мету – утворення власної державності. У нашому випадку лужицька дрібна, переважно сільська буржуазія та мізерна інтелігенція могли ставити перед собою завдання лише культурно-регіонального змісту.

Відповідно, інтелігенцію, (її інтелектуальна діяльність, поєднувалася із підприємницькою практикою, про це свідчать численні документи [1202, арк.107; 1201, арк.87; 450, арк.3; 449, арк.7]), можна вважати головною рушійною силою серболужицького пробудження. Наше твердження має цілком обґрунтоване пояснення. Серболужицький етнозберігаючий рух могла очолити лише інтелігенція,

що складалася із духовних осіб євангелістського і католицького віросповідань, юристів, вчителів, і студентів. Всі вони посіли місце лідерів у неповній соціальній структурі сербського соціуму. До того ж лужичанам, як нікому іншому із слов'янських народів, для консолідації необхідна була загальна ідея, доступна для розуміння кожного члена соціуму, яка відповідала б їх інтересам і емоційному настрою. Єдиною спільною модернізаційною основою, близькою селянину, священику, а також міщанину, могли стати ідеї Просвітництва. Реалізація цих ідей могла бути лише справою такої частини лужицьких етнолідерів, як духовна еліта. Фактично мала частина серболужицької інтелігенції, до якої також увійшли і служителі релігійного культу, стала рушійною силою етнічного пробудження та носієм ідеї етнічної свідомості.

Крім того, своєрідність лужицької етноісторичної долі, соціально-економічної специфіки, а звідси і причин процесу пробудження у їх середовищі, неможливо розглядати без врахування специфіки релігійного фактора в історії найбільш нечисленного слов'янського народу. Не випадково процес насильницької християнізації лужичан пізніше став підставою для діяча чеського пробудження В. Ганки написати у своєму листі до А.Я. Стороженка, що саме «з німецькими єпископами прийшло рабське хрещення, саме тому у тих країнах зовсім зникла слов'янська мова та залишилися досить слабкі сліди їхніх звичаїв та обрядів» [818, арк. 4–5]. Наведена оцінка є цілком логічною для змісту слов'янської історіографії XIX ст., в якій досить активно критикувався факт окатоличення лужичан. На наше переконання, релігійний фактор, його недоліки та позитиви в історії лужицьких сербів варто розглядати з огляду на особливості історичного моменту.

Таким чином, історико-політична специфіка розвитку лужицьких земель безумовно позначилася не тільки на змісті економічного процесу, але й визначила особливості соціального розвитку серболужичан. У цьому зв'язку додамо, що тезу про неповну соціальну структуру серболужицького народу варто розглядати як цілком обґрунтоване наукове твердження. Впродовж першої половини XIX ст. на територіях проживання лужицьких сербів був запроваджений комплекс найважливіших економічних перетворень, що включав три основних елементи: аграрну і фінансову реформи та ліквідацію цехового устрою. При цьому варто визнати, що вказані реформи, незважаючи на їх важливу соціальну значущість, ставали каталізатором подальшої деетнізації та причиною значного зменшення частки серболужицького елемента в районах Нижньої і Верхньої Лужиць. Варто визнати, що позитивним наслідком ліквідації кріпацтва стало формування нових суспільних верств: дрібної сільськогосподарської буржуазії і власної інтелігенції. Остання стала носієм етнічної самосвідомості й рушійною силою серболужицького пробудження.

Висновок до розділу 2

На підставі викладеного вище матеріалу можемо стверджувати: формування національної ідентичності чехів, словаків і лужицьких сербів відбувалося на тлі процесу промислової революції, яка мала місце в Німеччині і Австрії, і, відповідно, стосувалося практично всіх найважливіших галузей виробництва і всіх регіонів країн. Відповідно, промислові і культурні осередки національної модернізації

прискорюють становлення нової соціальної структури західних слов'ян, створюють необхідні умови для переростання неосновних соціальних груп у основні. При цьому починається ерозія соціальних зв'язків і як наслідок спостерігається тенденція до перегляду світоглядних переконань представників всіх соціальних груп. Осторонь від процесу становлення нових економічних відносин і соціальних зв'язків, безумовно, не залишається шляхта. Такий її стан однозначно можна вважати початком дефеодалізації, як це було у чехів. До того ж, особиста незалежність селянина зробила його соціально мобільним. Цей аспект знаменував собою початок процесу формування у селян чітко вираженого соціального інтересу. Останній, хоч і не завжди співпадав із метою молодих слов'янських національних рухів, але все ж свідчив про початок процесу національної і етнічної консолідації. Модерну соціальну структуру слов'янського соціуму доповнювала національна буржуазія, яка в силу об'єктивних обставин була консервативно реформістською, а тому схилилася до пошуку компромісу із інонаціональною німецькою і австрійською аристократією.

Наступне: соціальна структура словацького соціуму, зважаючи на історико-політичну специфіку словацьких земель на початку XIX ст., являла собою структуру, яка, хоча і розвивалася, але, в той самий час, її змістові морально-ментальні критерії були позбавлені етнічної елітарності. При цьому варто визнати, що в соціальній структурі словацького соціуму також почали відбуватися певні зміни. Селянство, дрібна міська буржуазія, шляхта, різночинна інтелігенція – всі ці поки що неформально існуючі стани – в силу політичних і економічних обставин були втягнуті у процес внутрішньої диференціації. Варто також констатувати, що соціальна структура словацького панівного класу була більш складною і диференційованою, ніж в інших країнах Центральної і Західної Європи. В той же час політика денационалізації словацького населення в цілому і вищих словацьких верств зокрема, яка проводилась угорською панівною елітою призвела, скоріше, не до утворення суспільства з «неповною соціальною структурою», а до «стратифікаційної неврівноваженості» соціальної структури словацького соціуму.

Незважаючи на те, що початковий період капіталістичного розвитку сприяв скоріше деградації старих соціально-економічних форм, ніж їх соціальному просуванню, все ж позитивом для Словаччини періоду модернізації стало просування на вищій щабель соціально-політичної організації суспільства національної інтелігенції. Пізніше остання посіла місце локомотива словацького пробудження, але, з огляду на її нечисленність, вона, на жаль, не отримала гідної підтримки з боку соціально активної частини словацького населення. Для Словаччини в цілому це був період млявого становлення соціальної структури буржуазного суспільства у процесі формування нації.

Зазначимо також, що історико-політична специфіка розвитку лужицьких земель безумовно позначилася не тільки на змісті економічного процесу, але, насамперед, визначила особливості соціального розвитку серболужичан. У цьому зв'язку додамо, що тезу про неповну соціальну структуру серболужицького народу варто розглядати як цілком обґрунтоване наукове твердження. Впродовж першої половини XIX ст. на територіях проживання лужицьких сербів був запроваджений комплекс найважливіших економічних перетворень, що включав три основних

елементи: аграрну і фінансову реформи та ліквідацію цехового ладу. При цьому варто визнати, що реформи, незважаючи на їх важливу соціальну значимість, ставали каталізатором подальшої деетнізації та причиною значного зменшення частки серболужицького елемента в районах Нижньої і Верхньої Лужиць. Варто зазначити також, що позитивним наслідком ліквідації кріпацтва стало формування нових суспільних верств: дрібної сільськогосподарської буржуазії і власної інтелігенції. Остання стала носієм етнічної самосвідомості й рушійною силою серболужицького пробудження.

РОЗДІЛ 3. ПРИСКОРЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЗАХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА У КІНЦІ ХVІІІ СТ. – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

3.1. Мовно-історична парадигма як імператив становлення чеської національної ідентичності

Хронологічно чеське відродження – це симбіоз Просвітництва та Романтизму, що припав на епоху масштабних соціально-політичних змін. Датування початкового періоду чеського відродження в історичній науці дещо різне (О.М.Піпін [474, с.919] В.І.Яровий [224, с.396], І.В.Чуркіна [601, с.154]). Втім, запропонована науковцями нижня межа початку відродження принципово не різниться і відноситься до останньої чверті ХVІІІ ст.. Завершення першого періоду, в якому було закладено принципові фундаментальні основи подальшої національної чеської модернізації, хронологічно датується початком другого десятиліття ХІХ ст. Цей період можна вважати часом появи і становлення системи ідей чеського націоналізму, які поступово трансформувалися в світоглядну основу національного руху чехів.

Необхідно зазначити, що сьогодні окремі богемісти відстоюють концепцію безперервності розвитку чеської духовної сфери, чим розширяють початкові рамки як періоду чеського відродження, так і витоків системи етнонаціональних ідей. Концептуально такий підхід раніше означив Й.Юнгман, який вважав «золоте століття» плідним часом чеської національної літератури» [927]. Відповідно майже через два століття «мовну ідею «золотого» ХVІ століття» Юнгмана, реанімував Ю.Кириллов [236, с.14]. Його висновок не варто вважати заявкою на наукову ексклюзивність. Витоки подібного методологічного підходу до розв'язання проблеми появи системи чеських світоглядних ідей були у значній мірі зумовлені переконаннями та дослідженнями таких чеських будителів, як Г.Добнер, І.Борн, Ф.Пельцель, Ф.Прохазка, Й.Добровський, як історик-слов'янофіл В.А.Панов [408, с. 39–40], дипломат та консервативний публіцист Ф.І.Тютчев [562, с.296], приват-доцент університету св. Володимира А.І.Степович [549, арк.8-10], проф. університету, російський націоналіст Т.Д.Флорінський [579, арк.2-5], а пізніше їх

думку підтримав і Т.Г.Масарик. Ґенезу становлення чеської національної парадигми Масарик простежує через діяльність Я.Гуса з його пошуками правди та «чеських братів» і діячів епохи Відродження, які боролися з німецьким засиллям «філологічними» методами [1013, s.15]. Таким чином, поява національної чеської парадигми у Масарика – це не прерогатива будителів, а процес безперервної копіткої діяльності багатьох поколінь інтелектуалів. Наведена Масарикова концепція безперервної наступності у розвитку національної чеської ідеї досить логічно відповідає лінійній концепції часу, детермінізму та логоцентризму.

Дещо своє бачення процесу становлення чеської мовно-історичної ідеологемі національного відродження чехів наводить Ф.Цуржіна. Він відзначає факт наявності значної лакуни як у знаннях про чеську історію, так і говорить про «уривчастість» мовної, а відповідно й ідеологічної динаміки розвитку чеського суспільства. На думку дослідника, пік найбільшого занепаду чеського етнодуховного середовища історично прийшовся на першу половину XVIII ст. [721, s.72]. Відповідно, вважає Ф.Цуржіна, незважаючи на історичну реальність, мовно-історична ідеологема чеського відродження світоглядними переконаннями таких будителів, як Добнер, Пельцель, Прохазка, Добровський, а пізніше Масарик та Пражак [1110, s.124], була дещо позбавлена модернізаційної новизни. У Ф.Цуржіні відродження – це не проста лінійна історія від чеського минулого до сучасності, а, скоріше за все, єдність і протилежність чеських провінцій та регіонів. Відповідно відродження – це процес, на якому долалася мовна, історико-культурна і земська (Богемія, Моравія, Сілезія) специфіка на тлі європейського простору.

Як би не було, але, на нашу думку, як Масарикова лінійна концепція розвитку чеської національної ідеї, так і регіональна концепція Цуржіні мають право на існування в змісті теорії чеського національного відродження. Їх актуалізація залежить від політичного моменту і світоглядних підходів їх авторів. Так, для Масарика в період будівництва чеської державності були важливими моменти історичної безперервності чеських національних традицій. Для Цуржіні універсалістські тенденції європейської цивілізації актуалізують завдання захисту регіональної чеської специфіки. Але до кінця обидві концепції слугують одній меті – збереженню чеської ідентичності, а тому не суперечать одна одній.

Підбиваючи підсумок багаторічної полеміки навколо проблеми змісту національної парадигми розвитку чеської нації, вважаємо за доцільне визнати базовою думку, яка була сформульована українськими славістами. Так, В.Яровий пов'язує фундамент ідеології чеського відродження, процес відновлення народних традицій та становлення модерної культури із стрімким поверненням чеських ідеологів-будителів до своєї національної і культурно-історичної спадщини [224, с. 396]. Таким чином, ідея культурно-історичної спадщини як ґрунту модернізації (ми дещо звуємо до мовно-історичної ідеї) буде нами розглядатися базовою рисою ідеологемі національного відродження чехів.

Процес формування чеської національної ідеї очолили діячі, що залишилися відомими в історії як «будителі». В той самий час, «філологізм» будителів, їхня характерна заангажованість саме мовно-культурною проблемою у кінці XVIII ст. можна вважати частиною національної ідеології. Характеризуючи особливості формування будителями мовно-історичної ідеї чеської нації, необхідно зазначити,

що мова для них була не тільки знаменником загальної етнічної спільності, але в той же час ставала домінантою в плані підняття статусу чеського народу. Не випадково, що Я.Ш.В.Тама в 1785 р. заявив: «нашою мовою, так само, як й іноземною, можна творити – писати вірші та пісні» [1288, s.30]. В наведеній цитаті звучить поєднання ідеології Просвітництва із чеською національно-патріотичною ідеєю. Таким чином, з огляду на сказане (думку поділяють В.К.Журавльов [195, с.18–20], А.Г.Широкова [625], Й.Кочі [953]), варто говорити про переважаючу лінгвоцентричну діяльність ранніх ідеологів чеського відродження [49, с.294].

При цьому з початку чеського відродження і до кінця не існувало єдиної розробленої, усталеної концепції чеської національно-просвітницької думки. Спираючись на тексти чеських ідеологів відродження (Палацького, Челаковського, Юнгмана, Гневковського, Вінаржіцко, Ганки, Хмеленського), можна припустити, що ідеологи чеського національного руху, незважаючи на свою переважно мовну заангажованість, все ж проявляли певний скепсис відносно можливості остаточно сформуванню чеську культуру і націю як самостійну, самодостатню та суверенну одиницю, лише виключно на основі чеської мови. В якості підтвердження варто згадати висловлювання богемського етнократа Й.М.Туна, в якому він означив чеську як «мову простолюдинів» і засіб комунікації «вузького кола людей» [1297, s. 7].

Відповідно, гадаємо, варто говорити про існування двох поколінь чеських будителів та ідеологів. В основі такої ієрархії безумовно лежить процес формування на землях Чеської корони національної філософської традиції. Перше покоління чеських духовних діячів представлене науковою та публічною діяльністю В.М. Крамеріуса, К.І.Тама, В.Тама, А.Я.Пухмайєра, Ф.Я.Томси, Й.Добровського. В листі до К.Гавлічека О.Бодянський висловить думку, в якій вкаже на переважно лінгвістичну спрямованість діяльності чеських будителів-ідеологів [79, арк.9]. Це покоління переважно репрезентувалося на науковій ниві. Лише з часом, вважають Г. П.Нещіменко [351; 352, с.179–180], А.Г.Широкова [625, с.166–168], В.Мацура [1003, s.6–12], Й.Новотний [1050, s.200–203], Й.Кочі [953, s.23–35], Г.Гладкова [132, s. 335–351], Т.Гланц [133, с.234], початкова мовна організаційно-наукова форма діяльності цього покоління діячів перетворюватиметься на інструмент боротьби за власні національні права. В плані відстоювання мовно-літературної ідеологемі національної парадигми будителі інколи схилилися до компромісу, не вважали відновлення функціональності чеської мови головною метою своєї діяльності та активно користувалися німецькою як науковим комунікаційним засобом. Друге покоління будителів Юнгман, Палацький Гавлічек – це покоління сформованих національних ідеологів й патріотів, які, підкреслюючи мету своєї публічної діяльності, власну національну парадигму заключали переважно у чеську мовну форму.

З огляду на заявлену нами мовно-історичну ідеологему як станову базу чеської національної парадигми, на нашу думку, доцільно буде більш детально розглянути мовну складову системи чеських національних ідей. При цьому все ж помилково стверджувати, що мовна ідея замислювалася будителями лише як єдиний шлях емансипації чеського народу. Про існування інших альтернативних ідей, тобто немовної ідеологемі відродження для фундаменту чеського національного руху,

можна дізнатися зі спадщини відомого чеського математика, філософа та теолога Бернарда Больцано (1781–1848).

Суспільно-філософську складову діяльності Больцано дослідив відомий чеський славіст Ян Паточка, який переконливо довів, що концепція мовного націоналізму не була єдиною можливою ідеєю чеського становлення нації [1084, s. 134–145]. Великий математик сформулював свою ідеологію чеського національного відродження. Він був переконаний, що ідею етнічності з її мовною особливістю, безумовно, можна розглядати у якості програми розвитку чеського народу, але її просування в соціум – це довготривалий шлях досягнення кінцевої мети. Больцано запропонував альтернативну ідеологію. Він розглядав народ, насамперед, як політичну «богемсько-географічну» єдність, чим фактично заперечив гердеровську теорію. Як відомо, великий німецький теоретик процес націотворення визначив виключно, як процес мовно-духовної емансипації.

Больцанівський підхід не відповідав мовній концепції становлення чеської нації таких відомих будителів, як Добровський і, особливо, Юнгман. Останні спиралися виключно на мову. Больцано, як вважав О.Бобраков-Тімошкін, вважав, що Чехія має високі шанси для утворення багатомовного співтовариства на кшталт швейцарського. При цьому буде утворена особлива «богемська» нація, яка об'єднає місцевих чехів і німців не за мовним принципом, а за домінантою приналежності до певної території [69]. Таким чином, Больцано аргументовано та послідовно плекав принцип чеського національного патріотизму, витoki якого уходили в надра загальних моральних і державних цінностей. Саме патріотизм, за задумом Больцано, має в подальшому стати однією із складових для конструювання національної чеської ідеї. Зазначимо, що така позиція великого математика не заперечувала саму практику становлення модерної ідентичності чехів та цілком відповідала просвітницькому духу епохи. Якщо розглядати Просвітництво як шлях до культу раціоналізму на етапі просування до конкретної мети, то цілком справедливо вважати, що больцанівська ідея патріотизму та моральних цінностей безумовно мала право на існування, але її практична реалізація, навіть з причини слабо розвинутої національної мовно-культурної сфери, значно ускладнювалася.

Відповідно, чеські будителі досить рано зрозуміли важливість використання мовно-літературної оболонки в якості засобу емансипації свого народу. Для підтвердження цієї думки варто опертися на висновки Юнгмана. Вивчаючи його спадщину, неможливо не помітити, якого великого значення він надавав мові в змісті процесу становлення і розвитку чеської національної ідеї. «Мова є найбільш характерною прикметою нашої сутності» [931, s.6], – стверджував чеський будитель. Як справедливо з цього powodu констатував К.І.Там, «нічого так не відрізняє одну націю від іншої, як мова» [1291, s.XXX]. З часом їх теза про фундаментальне значення мови для практики національного відродження була розвинута в наукових працях багатьох славістів (Францев, Зейковські, Кочі, Мильніков, Лаптева, Мацура, Коржалка, Грох) [584;1282;953;347;293;1003;978;891], а Погодін підсумує результати подолання деформації базових ментальних основ чеської етнічності такими словами: «багато хороших змін відбулося на слов'янських австрійських землях. В Богемії значно посилилася увага до національності ... навіть у відомих дворянських родинах, які вже давно онімечилися і спілкувалися виключно

німецькою» [444, арк1-3].

Закономірну причину розвитку мовно-історичної ідеї в процесі становлення чеської нації необхідно шукати в специфіці історичної долі та своєрідності мовної ситуації в Чехії XVII–XVIII ст. Вона характеризувалася низкою показників, між якими, насамперед, обмежена сфера використання (лише побутова); звідси – звуження соціального складу та відсутність стабільної літературної норми, культурний тиск з боку пануючого титульного етносу, що призводило до практичної конкуренції чеської і німецької мов; білінгвізм міського населення; наявність діалектів на території поширення мови. Вказані особливості мовно-літературного розвитку чеської нації визначили рефрен змістовно-мовного наповнення ідеологічної програми чеського національного відродження пропагандистською «антинімецькою риторикою» (цю тезу показово ілюструють листи В.Ганки до А. Стороженка, записка Погодіна, лист Й.Юнгмана до О.Бодянського, щоденник Бодянського) [818; 442; 930; 81], в якій емансипаційна боротьба будителів із німецькою культурою та їх установка на мову як основу культури і національної ідентичності стали головним пунктом у фундаменті ранньої чеської національної парадигми.

Досліджуючи процес становлення принципу національності періоду відродження руху, з'ясуємо, наскільки німецька мова та духовність витіснили чеський етнічний елемент. У цьому зв'язку варто констатувати, що у кінці XVIII ст. доля чехів, їх місце в суспільно-політичному житті Австрійської монархії все ж являли собою досить непростий, з оціночної точки зору, науковий сюжет. Але наведений вислів, на нашу думку, дещо грішить категоричністю. На чехів не могли не вплинути ідеї А.Л.Шлецера, Й.К.Аделунга, Й.Г.Гердера. Останній висунув доленосну для слов'ян тезу про людство, яке втілюється в окремих історично сформованих націях, а тому «нема на землі народу, виключно обраного Господом». Далі в його послідовній логіці ідентичність народу, насамперед, втілювалася в його мові та минулому [862, s.50–52]. Відповідно, гердеровські погляди просто-таки закликали до того, щоб узурпувати все загальнолюдське у власному відродженні і саме за допомогою мови покласти початок конституюванню чеської нації. В той самий час, багатовікове співіснування чехів поряд із німцями не стало причиною відставання чеської емансипації від схожих європейських процесів і навіть призвело до втрати окремими чеськими етнократами своєї ідентичності. Навіть богемський аристократ Й.М.Тун (останнього важко вважати прихильником чеської національної ідеї) пізніше зробить висновок, що в першій чверті XIX ст. чеську мову як комунікативний засіб використовували одиниці [1297, s.7].

Фактичний стан світської нерозвиненості чеського народу, його мови, вилучення останньої із адміністративно-державного використання стало підставою для будителів не просто писати про наявність високого рівня дискримінаційних обмежень чехів з боку австрійської влади, а, в тому числі, заявляти (наприклад, як Ганка) про кризовий стан чеської духовної сфери, який загрожує перспективі існування етносу [818, арк.5]. Відповідно, практика неоднозначних політичних умов існування чеського народу стала причиною того, що Й.Добровський в листі до Копитара буде критично стверджувати, що у владних кабінетах народилася «диявольська ідея германізації» [751, s.404]. Далі Добровський писав, що в Чехії в

1780 р. нараховувалося до 130 шкіл, навчання в яких велося чеською мовою, а зараз – виключно німецькою.

Продовжуючи огляд проблеми асиміляції чехів як складової ідеї мовно-історичної ідеологеми чеського відродження, додамо, що окремі будителі (Ф.М. Пельцель, Й.Добровський) в своїх працях старанно обґрунтовували тезу про довгий період чеського занепаду, а звідси й виникли тенденції повного онімечення чеського народу. Достатньо нагадати, що Пельцель вважав, що наявний стан речей в культурній сфері Австрійської монархії з часом призведе до зникнення чехів, а в наших згадках залишаться «лише назви міст, сіл та річок» [1321, s.11]. Подібною думкою поділився Добровський в листі до словенського лінгвіста Копітара. Із прикрістю він констатував: «Справи нашого народу, якщо Господь не допоможе, майже безнадійні» [887, s.408]. Як бачимо, чеські будителі в змісті ідеології відродження особливо розвивали ідею занепаду чеської духовної сфери.

Наведені вище висловлювання від іменитих ідеологів чеського відродження, безумовно, варто розглядати як існування в науковій гуманітарній сфері принципу суб'єктивності. Так, поряд із критикою внутрішньої національної політики Габсбургів ми можемо знайти інші оцінки стану існування чеського народу. У якості коментаря варто звернутися до записок Ф.П.Лубяновського, в майбутньому російського сенатора, якого важко зарахувати до числа прихильників німецької національної ідеї. Лубяновський безпосередньо писав: «Богемію неможливо порівняти із Саксонією. Я побачив значну різницю між духом цих країн. ... Між тим вони (чехи – автор) живуть краще саксонців, вони існують за таким висловом: саксонець кладе все на себе, богемець – все у себе» [313, с.107]. Як бачимо, різні автори, характеризуючи стан внутрішньої соціально-психологічної атмосфери в імперії у своїх оцінках далеко не одностайні. Окремі з них досить легко редуциували культурно-побутові звички до змісту ідеологічних конструкцій.

З огляду на викладене, варто говорити, насамперед, про існування на землях Австрійської монархії вже в другій половині XVIII ст. атмосфери мовно-духовної конкуренції. Вона стала не тільки умовою появи ранньої чеської національної парадигми, але в той самий час і причиною розгортання будителями полеміки навколо питання масштабності проникнення германізації у чеське середовище. Така дискусія, писав М.Драгоманов у жовтні 1841 р. в листі до О.Піпіна, не тільки була причиною інтелектуальної активізації чехів, а «в певній мірі привносила слов'янофільські погляди та антинімецький дух» [179, арк1].

Фактично, стараннями діячів епохи національного відродження до національної системи ідей міцно увійшла теза про те, що чеське духовне середовище, його мова з часів побелогородського періоду існували в стані глибокої кризи та занепаду. При цьому, залежно від позиції того або іншого діяча чеської культури, увага акцентувалася на різних аспектах цієї колоніальної спадщини. Так, К.І.Там (1763–1816) у своїй праці «На захист чеської мови від злісних її кривдників» у 1783 р., спираючись на минуле свого народу, написав: «Якби тепер ожили милі наші предки, ... то вони надзвичайно б засмутилися, побачивши, що їх улюблена мова ... ганебно забута і принижена» [714, s.186; 183].

Тому, з огляду на загальність обставин чеського відродження, заради наукової об'єктивності варто відзначити, що, в порівнянні з іншими західними слов'янами

чехи все ж на початковому етапі відродження мали значно кращі «стартові умови» та, відповідно, кращу перспективу для відновлення свого національного та державного статусу. Можна припустити, що ідеологема будителів формувалася на антитезі, протиставленні «чеського та німецького», або, як раніше сформулював Погодін, на спробі захистити чеський народ від «недоброзичливої політики австрійського уряду» [442, арк.3]. Відповідно, в подальшому нерідко відбувалося ототожнення ідей діячів національного відродження із історичною правдою. А наступні покоління дослідників досить часто «приймали на віру» все те, що говорили учасники чеського національного відродження, чим закріпили вже в епоху відродження незаперечне ставлення до ідей будителів, як до аксіом, які не потребують свого підтвердження. Цілком в руслі зазначеного додамо, що на першому етапі формування чеської національної думки, як вважають В.Яровий, Л. Лаптева, Г.Ліліч, І.Абісогомьян, В.Мацура, Р.Постоловський [224, с.396–398; 293, с. 591; 303, с.162; 3, с.23; 455, с.177], ранні будителі не просто розставляли ідеологічні акценти, а закладали світоглядну доміную в ідеологему для діячів другого етапу чеського відродження Ганки, Юнгмана, Палацького та ін. Всі вони вважали період німецько-чеської літературної конкуренції не просто найголовнішою рисою емансипації народу, що в цілому відповідало загальному алгоритму розв'язання цієї проблеми чеськими будителями, але також керувалися ідеєю міфотворчості.

Поява будительської «риторики» навколо проблеми дискримінації чеської мови та обмежень на право реалізовувати народом свої духовні потреби слугувала, як би це парадоксально не звучало, особистим інтересам будителів. По-перше, цим вони надавали власній діяльності масштабності, по-друге, висловлювали свій скепсис у визнанні вагомості ролі німецької культури як донора чеського відродження

Попри наявність усталеної будительської тези про «кризовий стан чеської етнічної і культурної сфер», все ж варто визнати, що наслідком цілої низки пізніх досліджень (Бобраков-Тимошкін [69, с.211], Гланц [133, с.241], Шимов [624, с.259-260.], Гладкова [132, с.343]) стало переосмислення і навіть відмова від концепції «кризової тези». Зміст їх досліджень дозволяє говорити про те, що функціональний – мовний та історико-політичний занепад не був стрімкою атрофією чеського соціуму, а тим більше не призвів до абсолютного знищення чеської духовно-інтелектуальної сфери. Її реальний стан не міг принципово загрожувати перспективі чеського національного відродження. При цьому, як би це парадоксально не звучало, на землях чеської корони паралельно відбувався процес ослов'янення окремих представників німецького соціуму. На підтвердження цього нашого переконання варто навести думку сучасника чеського відродження, празького письменника Ф. Клутчака. Він стверджував, що на землях Чеської корони поряд із германізованими чехами сьогодні існують чехізовані німці [952, с.41].

У цілому процес становлення мовно-історичної ідеологеми чеської національної парадигми відобразив політико-соціальну драму мультикультурності центру європейського континенту, що проявила себе у «зустрічі» слов'янської і німецької цивілізацій. Це процес так званої історико-культурної конвергенції. Отже, незважаючи на те, що чехи у переважній більшості залишалися білінгвістичними, що, безумовно, гальмувало процес емансипації чеської культури на тлі національної

ідеї, але у той же час білінгвізм був фактором загальної високої чеської освіченості. Як пізніше зауважив анонімний празький автор в журналі «Руська бесіда», ці обмеження спонукали «молодь ознайомитися із численними скарбами німецької літератури, що збагатило зубожілий дух чеського народу» [597, с.34], а це, відповідно, справило позитивний вплив на процес емансипації та політизації чеського народу, що входив до складу Габсбурзьких династичних володінь.

Для підтвердження цієї тези достатньо згадати про практичну роботу патріотів-будителів Тама [1290], Томси [1309], Добровського [741, s.3–12] з акомодатії німецької мови до культурного чеського середовища. Навіть Пипін змушений був констатувати, що чеська духовна сфера була хоча і самостійною, але для неї завжди були близькими німецькі зразки [474, с.928]. Така оцінка – лише фактичне відтворення реальної якості тих змін, що мали місце в середовищі чеських інтелектуалів періоду раннього відродження. Як справедливо пише у своєму дисертаційному дослідженні Абісогомьян, а вона у якості аргументу спирається на чеських дослідників Ф.Цуржину [721, s.76] та Б.Хавранека [858, s.88], навіть такий маститий «законодавець» чеської мовної модернізації, як Добровський, висуваючи думку про необхідність формування «хорошої або правильної» чеської мови як засобу націотворення, в той самий час ніколи не наполягав на необхідності практично реалізувати своє бачення, тому що особисто мріючи про ідеальне, він на практиці майже ніколи не відчував ілюзій з приводу можливості досягти цього ідеального стану в дійсності.

Фактично чеський духовно-культурний пуризм в деякій мірі був результатом довгострокового оніменення та обмеження функції використання чеської літературної мови. Відповідно до часу та рівня потреб розвитку чеської національної парадигми з'явився «Посібник для викладачів чеської літератури» [1187] М.Шимека. Незважаючи на те, що в посібнику чеське національне постало, скоріше, як відлуння німецького бюрократичного прагматизму, все ж цей навчальний посібник був свідченням необхідності інтенсифікації комунікації між імперським центром та чеським соціумом. Майже в той самий час чеський будитель К.І.Там збагачує німецьку і чеську культуру «Німецько-чеським національним лексиконом» [1290]. «Екземпляр словника», – у вступі із гордістю напише Там, – «було передано великому імператору Йосифу II ..., і він надзвичайно позитивно про нього відгукнувся» [1292, s.LXXI-LXXII]. Через рік після лексикону К.І.Тама Ф.Я. Томса видає свій «Малий німецько-чеський словник» [1309]. Пізніше, в 1802 р., з'являється словник Добровського [741, s.3–12]. Перераховані чеські лексикографічні пам'ятки лише підкреслили наявність переважаючого впливу німецького наукового середовища на чеський соціум. При цьому низка ідеологів не вмiла спочатку навіть розмовляти рідною мовою, вони все життя творили німецькою і використовували її у політичній практиці.

Для прикладу достатньо згадати Добровського та його широко відомі «Історію чеської мови та літератури» [746, s.120], «Детальну граматику чеської мови» [744] або його праці, присвячені чеському словотворенню [739]. Всі вони, незважаючи на патріотизм національного ідеолога, були видані німецькою, іншими словами, мовою титульного імперського етносу. Наявні обставини навіть стали підставою для Юнгмана у листі до свого друга А.Марека від 13 лютого звинуватити Добровського

у відсутності патріотизму: «Складається враження, що в Добровському ... все ж переважає німецьке» [353, с.4]. Також показовим аргументом на користь нашого твердження може бути визначення німецької у якості робочої мови для делегатів Першого Всеслов'янського конгресу.

Особливе місце у «сузір'ї раних будителів-ідеологів» посів чеський журналіст і видавець Вацлав Матей Крамеріус (1753–1808). Просвітницька діяльність Вацлава Крамеріуса була типовою для раннього чеського націоналізму. Влітку 1789 р. Крамеріус розпочинає власну справу, видає «Імператорсько-королівську празьку поштову газету Крамеріуса», а в 1790 р. Крамеріус засновує власне видавництво та книжковий магазин «Чеська експедиція», який поступово стає богемським літературно-науковим центром з видання різноманітної літератури [987]. За два десятиліття чеський будитель видав майже сто книжок для широкої народної аудиторії.

Варто відзначити, що кінець XVIII ст. став золотим періодом становлення чеських раних культурно-національних форм, а саме так відбувалася емансипація національної чеської парадигми. Насамперед виникла мережа різноманітних творчих гуртків, товариств, об'єднань, в яких розвивалася літературна творчість та земська наука. Фактично появилися інституції, які були покликані зберігати та модернізувати етнічні культурні цінності. Всі вони були паростками поки ще національного принципу, який розвивався разом із ними, мав спільну динаміку та відображав слабкі й сильні риси процесу чеського відродження. Перша культурно-національна організація чехів була заснована в 1746 р. в Оломоуце – «Товариство анонімних вчених». Пізніше, з 1753 по 1761 рр. воно вже діяло в Празі. Не менший внесок у зміст чеської емансипації привнесло «Приватне товариство в Чехії для розвитку математики, вітчизняної науки та природних наук», засноване в 1769 р. І. Борном та богемським аристократом Й.Кінські. З 1790 р. товариство було визнане австрійською владою і отримало високий статус «Королівського чеського наукового товариства». Особливий інтерес з точки зору витоків чеської мовно-історичної національної ідеології, на нашу думку, викликають такі науково-освітні установи, в яких викладалася чеська мова. Так, зі спадщини будителя першої хвилі Добровського ми дізнаємося, що ще з 1752 р. чеська мова вивчалася у віденській Військовій академії, із 1754 р. – у військово-інженерній школі Відня, а з 1775 р. – у Віденському університеті [746, s.120]. При цьому особливу вагу для зростання чеської самоідентифікації мав факт відкриття в 1793 р. на землях Чеської корони в Карловому університеті кафедри чеської мови, яка здійснювала підготовку майбутніх чиновників та священиків для коронної землі.

Не меншу підтримку чеська національна ідея мала в інших сферах високої духовної культури. Її реальним проявом стала поява у 1810 р. «Товариства сприяння розвитку музичного мистецтва у Чехії». Через рік відкривається перша чеська консерваторія, народжувався чеський національний театр у Празі, який «відвідується більше, ніж німецький» [444, арк.1]. Театр одразу ж став предметом офіційної уваги з боку австрійської влади.

Відповідно, з'ясування умов розвитку чеської духовно-культурної сфери в другій половині XVIII століття показує, що риторика будителів, яка була спрямована на порятуюнок зникаючої чеської мови як головної національної ознаки,

до кінця все ж не відповідала дійсному стану справ. Навіть Ян Ганус, дослідник, який здебільшого хоч й ідеалізував чеське відродження, у своїй книзі «Чеська література дев'ятнадцятого століття» змушений був визнати, що якісні зміни в освітній сфері Чехії, поширення застосування чеської мови у школах, вищих навчальних закладах не в останню чергу були обумовлені бажанням віденської влади забезпечити адміністративно-бюрократичне управління слов'янською провінцією [825, s.295–315].

У той же час національна чеська парадигма знаходила свою підтримку у науковій діяльності філолога К.І.Тама. Ідея «регіонально-лінгвістичного» патріотизму у Тама логічно знайшла своє продовження в принципі протиставлення чеського національно-культурного елемента німецькому. Такий дещо суб'єктивний розподіл етнічних груп за принципом «ми» – «вони», є цілком обґрунтованою дією національних ідеологів у ході процесу творення соціальної єдності. Цим прийомом на практиці володіли чеські будителі й старанно його використовували. Так, Погодін, перебуваючи під враженнями своєї подорожі й від спілкування із будителями, виніс досить «неоднозначне», але все-таки в дусі того часу, переконання: «слов'яни усвідомлюють свою кількісну і якісну перевагу над австрійцями: кількісно тому, що п'ять слов'ян припадає на одного австрійця, якісно тому, що тупіше австрійця немає людини у Європі» [442, арк.3].

Також Там у низці своїх статей емоційно експлуатує тему жалюгідного стану чеської духовної сфери загалом і мови зокрема [1290, s.49–52; 1293, s.26–28]. В своїх працях він робить досить сміливий висновок про проведення Віднем проти чехів антимовної політики. Свої патріотичні переконання і негативну оцінку існуючої ситуації К.І.Там озвучить у трактаті «Захист чеської мови від злових її кривдників» [1289]. Трактат написаний у притаманному раннім будителям пафосно-патріотичному стилі й являє собою не політичну відозву, а звернення до національних почуттів чеської молоді: «О, як вразити нашу завзяту молодь, яка звикла базікати хто знає що про вченість і високе життя чужинців; так вона в'ється навколо них, так намагається в усьому їх наслідувати, ... соромно, що нащадки далеко, так далеко віддалилися від стежки своїх славних пращурів!» [1289, s.18–19].

Наївний з точки зору емоційно-патріотичної насиченості інтелектуальний посыл будителя відрізнявся від джерел оригінальної філософської спадщини Яна Рулика, Яна Гібля, Вацлава Тама насамперед свідомою і неприхованою національно-патріотичною позицією. Парадоксально, але беззаперечне бажання К.І.Тама заявити про мовні права чехів, чим фактично протиставити процесу онімення ідею чеського мовного відродження, пізніше стало причиною появи критики його позиції навіть окремими російськими славістами. Безпосередньо писалося: «Ця полум'яна філіппіка побачила світ лише завдячуючи тому, що імператор Йосиф II дарував повну свободу печаті, що і викликало значне піднесення у чеському суспільстві» [552]. Безсумнівною підставою для появи подібного судження варто вважати нову якість самої творчості К.І.Тама. Основоположним, як нам здається, тут є поступове розширення в лінгвоцентристській ідеї чеського відродження як національної, так і політичної складових, що логічно сприяло ідеологізації чеського суспільства та створювало умови для появи ідей соціального критицизму.

До того ж, відмінністю чеського відродження від пробудження інших західних слов'ян було бажання будителів передати власне чеське героїчне минуле в літературній формі. Загалом ідея героїзації свого етнічного минулого відповідала загальній тенденції поширення принципу національного. Європейські народи на цей момент поступово втягувалися в новий період своєї історії – суперництва національних ідентичностей. При цьому система національних ідей цих народів ґрунтувалася не лише на спільності мови і культури. Одні народи, наприклад чехи (Добнер, Пельцель, Добровський), намагалися історично обґрунтувати своє національне право, відроджували спогади про своє славетне минуле. Інші – німці (Ф. Шлейермахер [628, 25–30], К.Л. фон Галлер [801, s.8–14]) – вимагали визнати їх німецьку велич, дух нації і традиції державності. Звідси формувалося бажання чеських будителів поєднати в змісті своєї національної парадигми етнокультурні доцентрові процеси, синтез історико-культурних цінностей із спадщиною чеських середньовічних пам'яток.

Такий підхід був цілком послідовним. Окремі елементи чеської етнічної концепції можна знайти вже в ранніх історико-політичних документах. Це Далімілова хроніка (XIV ст.) [1147], вона проливає світло на стосунки короля із чеською шляхтою, і тексти гуситського періоду. Фактично полеміка точилася навколо проблеми уточнення межі між міфом, реальним історичним досвідом та завданням мовної емансипації народу, що в цілому становило ідеологему чеського національного руху. Перераховані складові набрали змісту магістральної лінії в чеській традиції національної самоідентифікації. Таке бачення системи націотворчих цінностей було близьким і природним для низки слов'янських народів. Проте у чехів бачення національної ідеології як синтезу ідей почалося дещо раніше, з середини XVIII ст., та втілювалося в більш різноманітних і розгалужених наукових формах – в історії, мові, літературі.

З огляду на сказане, з нашого боку буде логічним проаналізувати духовну спадщину талановитого чеського вченого, педагога, а з часом – австрійського придворного історіографа, піариста Геласія Добнера (1719–1790). Освітньо-культурні реалії земель Чеської корони стимулювали його бажання дослідити та надати нового суспільного змісту майже втраченій історичній пам'яті свого народу. Цей крок неможливо було здійснити без модернізації старої системи наукових знань, що було доволі складно в умовах накопичення і конкуренції різних національних історичних знань.

При цьому додамо, що в структурі науково-літературної спадщини, яка існувала на землях Чеської корони, майже до кінця XVIII ст. переважали твори релігійно-морального змісту. Філософія таких творів у принципі проста. Ранні богемські історики в міру своїх можливостей намагалися протистояти національно асимілюючим діям центру та, відповідно, почали приділяти увагу популяризації своєї етнічної історії. І в цьому випадку йдеться про вплив і відповідальність історика за формування змісту національних історичних символів. Наявність зв'язку між символами і національною позицією дослідника, так чи інакше, завжди визнавалася як самими будителями, так і наступними поколіннями богемістів. Можливо, саме тому образ минулого в історіографії не може бути до кінця об'єктивним, а головне – творитися без національного інтересу й ідеологічної

оболонки.

На нашу думку, варто визнати, що історичний спосіб дослідження природи національного у Добнера визначався примордіальним підходом Гердера, тому в кращому випадку являв собою реконструкцію, а інколи навіть конструкцію, яка нерідко мала віддалене відношення до справжнього минулого. Однією з причин кризового стану ранньої методології чеської історичної науки можна вважати панування в чеській історичній науці католицько-єзуїтського пояснення чеського минулого. Це твердження варто підкріпити висновком В.Тама, який він зробить у вступі до свого поетичного альманаху. В.Там звинувачує єзуїтів у «жалюгідному, спотвореному стані» чеської літератури та історії, вони, вважає автор поетичної антології, намагалися «до кінця викоринити найкращі наукові праці наших славетних пращурів» [1288, s.6–12].

До речі, кризові ознаки чеської науково-історичної сфери давали про себе знати навіть ще в середині XIX ст.. Пояснюючи такий інфантильний стан чеської історичної науки, не можна пройти повз роз'яснення вагомості її інтелектуального ренесансу. Фактично методологічна думка ранніх істориків переважно була паралізована офіційною наукою, а тому визначалася виключно національною мотивацією. В той самий час будителі вирішували надзвичайно важливе і необхідне, але в певному сенсі нескладне завдання. Їм належало розчистити «завали» середньовічного догматизму, відмовитися від офіційної німецької вульгаризації та очевидних спрощень. І в цьому відношенні чимало було зроблено. Але фактично все, що було тоді сказано ранніми чеськими істориками, творилося в рамках офіційної австрійської історичної концепції, в контексті все тієї ж методології, правильність якої ніхто навіть не ставив під сумнів. Тому завдання будителями формулювалося так: повернутися до свого неспотвореного і бажано героїчного минулого. Поступово таке «нове прочитання» ставало змістом і сенсом національної чеської ідеології.

Безумовно, в силу різних обставин такі представники чеського історичного ремесла, як Добнер, Пельцель, Фойгт, Унгар, лише починали вишукувати методологічні підходи до трактування національної історичної частини у власній ідеологемі. Тому обійтись на початку процесу становлення національної парадигми без міфотворчості було неможливо. Подібний підхід до принципу творення національної парадигми, безумовно, не можемо вважати суто чеським «винаходом». Період національної міфотворчості пережили майже всі майбутні європейські нації, а тому варто схвалити їх стійке бажання відтворювати історію свого народу як ланцюжок лінійного розгортання подій з минулого до сучасності. Тим самим будителями забезпечувалася історико-політична наступність, а етнічне сприйняття історії переходило у просторову площину цілісності чеських земель.

Із зазначеного вище можемо констатувати, що сьогодні вітчизняні історики, на жаль, недостатньо уваги приділяють дослідженню теорії і практики формування національного міфу. Як нам здається, історичні міфи, їх «книжну матеріалізацію» чеськими будителями варто розглядати як складову частину процесу вибудовування національної ідеологічної конструкції. При цьому для досягнення об'єктивної оцінки досліднику важливо з'ясувати, як у чеській національній міфологізованій історії одночасно співвідносяться і співіснують достатньо стійкий набір реальних історичних якостей і сюжетів та надумане формулювання бажаної кінцевої мети. На

нашу думку, будителі свідомо залучали в реальні рамки процесу історичної еволюції чеської нації міфотворчість. Остання стала для них таким собі засобом національної інтеграції. Відповідно, особливе розумове тяжіння чеської еліти до міфотворчості на пряму залежало від особливостей минулого і етнополітичної ситуації, що мала місце на Чеських коронних землях.

У нашому випадку під міфом ми будемо розуміти комплекс доступних етнічних символів, систему ідей, образів та уявлень, крізь яку чеський народ усвідомлював себе та, відповідно, визначав своє місце в європейському культурно-історичному процесі. При цьому все ж варто визнати, що «міфотворчість» як засіб досягнення мети – емансипації чеського народу, безумовно, з точки зору науковості і об'єктивності все ж підпадає під критичне осмислення. Загалом чеська історична наука періоду національного відродження була покликана творити міфологеми. Останні ставали ідеологічними скріпами, які цементували чеську націю, а певна фальсифікація етнічної історії, таким чином, формувала націоутворюючий ідеологічний простір. Але в нашому випадку, враховуючи період активного поширення національного принципу та високий рівень міжетнічної конкуренції, все ж варто визнати, що кінцева мета виправдовувала засіб її досягнення. Відповідно, активне втручання чеських будителів в маніпулювання минулим, на нашу думку, було зумовлене, в тому числі, й самими обставинами історичної конкуренції чехів із німцями.

Таким чином, «міфотворчість» стараннями чеських будителів була сформована як послідовно спроектована ідеологічна конструкція, а чеська національна парадигма доповнилася логікою містифікацій, сміливих гіпотез і важкододовірливих тверджень, які на пряму зачіпали чеське минуле. І такий підхід не став випадковою фантазією інтелектуалів. Ідею чеської нації будителі черпали із своєї історії. Для ілюстрації додамо: з 1810 р. до середини XIX ст. будителі, маючи на меті обґрунтувати ідею історичності чеської державності, штучно виготовили низку «стародавніх пам'яток культури». Між ними такі тексти джерел, як Зеленогорський рукопис (*Rukopis zelenohorský*), Краледворський рукопис (*Rukopis králové dvorský*), Пісня про кохання короля Вацлава (*Milostná píseň krále Václava*), Вишеградська пісня («*Píseň Vyšehradská*») тощо. Опубліковані будителями джерела містили сюжети з героїчної боротьби із «німецькою» стихією. Але, незважаючи на згадане вище, варто визнати: чеська міфізація історії була органічна як відносно змісту чеської історико-політичної практики, так і відносно потреби земельно-локальної самоідентифікації. З огляду на це, ґенезу національного чеського міфу варто розглядати як наслідок процесу емансипації їх уявлення про свій народ. При цьому не в останню чергу зміст міфу складався як з уявленої історії земель Чеської корони, так і визначався перспективою еволюції чеської нації на теренах Дунайської монархії Габсбургів.

Як бачимо, історико-політичне минуле та духовно-культурна самобутність слугували емоційно-мобілізуючою силою для чеських національних ідеологів. Але при цьому буде перебільшенням стверджувати, що цей історико-політичний потенціал використовувався масою як інтелектуальне джерело самоідентифікації. Чеська історія являє собою «руїни», які були сформовані на середньовічних догмах та прописані латиною. Наведені обставини робили минуле чехів непривабливим і

маловідомим історичним сюжетом для більшості. П.І.Прейс вказував на цю проблему як у своїх лекціях [456, арк.2-3], так і в листах до С.С.Куторгі. В одному з них російський славіст стверджував: «чехи краще знають історію Швеції, ніж свою власну. Історичні відчуття у чехів – п'яте колесо у возі. Це дуже прикро» [457, с.40]. Тому ранні старання будителів доповнити національну ідеологему історичними сюжетами викликали супротив опонентів і не отримували належної підтримки від прихильників мовно-літературної ідеї емансипації чеського народу.

Так, Добнер був змушений наодинці відбиватися від цілого табору єзуїтських істориків, які вважали його твори шкідливими. В той самий час Добнер відкрив читачеві інформаційний масив з національної історії. Для цього він вишукував і систематизував різноманітні архівні документи, створив їх реєстр, до якого поступово вніс понад 10 тис. документів [832]. До реєстру увійшов матеріал з церковної і політичної історії Чехії. Цілком справедливо, що на Добнера як на потужного чеського історіографа посилались такі відомі славісти ХІХ ст., як Бодянський [84, с.179–181; 85, с.532–533], Вікторов [99, с.322], Пипін [475, с.322] та інші, а чеський дослідник В.Бартишек назве його справжнім «провінційним патріотом» [667, s.118]. Сучасні чеські історики – Є.Хаубелт, Ф.Кутнар, Ю.Марек, В.Бартушек [831, s.25–27; 992, s.147–152; 667] справедливо наречуть Добнера засновником критичного напрямку в чеській історіографії. І така оцінка спадщини будителя є не стільки даниною його просвітницькій діяльності, скільки визнанням його у якості ідейного передвісника романтичного напрямку дослідження чеського етнічного минулого. Сам Добнер своє бачення мети існування національного історика означить як процес «осягнення істини при обов'язковій любові до батьківщини та науки», «історик, – продовжує далі свою думку будитель, – «має відштовхувати все, що було раніше надумано і тим самим захистити свій народ від кепкувань різних чужинців» [736, р.4-5]. При цьому заради наукової об'єктивності додамо, що не тільки в минулому, а навіть і сьогодні творчо-патріотичні новації будителя неоднозначно сприймаються і навіть критикуються окремими німецькими офіційними істориками.

Добнер одним з перших у чеській історіографії звернеться до дослідження Великоморавської держави. Як чеський патріот він полемізує із угорськими істориками. Намагається довести, що східні кочові угорські племена перервали і загальмували поступовість процесу розвитку державності у західного слов'янства [789, s.35–41]. Добнеровські історичні конструкції в ранній чеській історичній науці були типовим ідейно-тематичним фундаментом, з якого будуть складатися наступні моделі національної ідентичності слов'янських етносів – чехів, словаків, лужицьких сербів. Для чехів, до речі, як і для багатьох інших народів Центрально-Східної Європи, процес формування національної парадигми, як ми вже вище зазначали, відрізнявся активною творчою працею ідеологів навколо власної мови, ідентифікаційної моделі індивідуума, що поступово вкорінювалося в етнічному історизмі. Оскільки науковий метод історизму передбачає динаміку та фактологічну спадкоємність між минулим і майбутнім, його використання дозволило раннім будителям підготувати ідеологічну платформу для майбутніх чеських національних лідерів з їх прагненням в перспективі реалізувати право чеського народу на політичне існування і культурну автономію.

Добнер – дослідник-полеміст, і це особливо стає помітним під час видання ним часопису священника і хроніста Вацлава Гаєка «Чеська Хроніка» [800]. В шеститомних коментарях до хроніки, які за обсягом далеко перевищили сам твір Гаєка, Добнер продемонстрував не лише глибоке знання чеської історії, але також навів відомості про помилки у документах та рукописах, які він зміг сам дослідити. Необхідно зауважити, що хроніка Гаєка для свого часу була досить популярним джерелом історичних знань, але при цьому містила значну кількість надуманих фактів «з чеського минулого» [183].

Справжнім систематизованим науковим доробком Добнера з чеської національної історії стала його шеститомна «Історія Богемії» [736]. Свою «Історію» він писав, переважно використовуючи слов'янські джерела, що цілком логічно відповідало ідеї ренесансного відтворення чеського минулого. З переліку наукового доробку Добнера варто згадати також його життєопис Болеслава II Благочестивого, славетного представника династії Пржемисловичів, який будитель написав, використавши цілу низку монастирських архівних матеріалів [735, s.25–27].

Історичний критицизм Добнера можна впевнено вважати початком революційної ломки догматизованої спадщини попередніх літописців і хронографів. Щоправда, наше твердження дещо не співпадає із думкою Добровського, в якій він, критикуючи Добнера, називав його «провінціалом» і вимагав фактичних «доказів», а «не історичних декламацій» [754, s.62–63]. Але ми вважаємо: варто визнати, що на етапі становлення чеської мовно-історичної ідеології критицизм та історичні припущення, безумовно, були виправданим інтелектуальним інструментарієм періоду, коли існувала прірва між науковістю та міфом, а завданням ідеолога в процесі ідентифікаційної роботи було творення універсальної величини. І Добнер, безумовно, для цього зробив чимало.

Можна стверджувати, що на землях Чеської корони в силу історико-політичних обставин існувало певне відставання наукової сфери та філософської і суспільно-політичної думки від схожих духовних складових просвітницького процесу, що мав місце у сусідніх німців. Відповідно, стан чеської історичної науки був сумний з причини багаторічного втілення католицької свідомості до змісту чеських історичних творів. Панування такої методології стало причиною присутності в історіографії переважно історичних сюжетів із вихваланням церкви, католицизму і діяльності королів.

Але мова йде не про те, що чеська історична наука ще не була «розцвічена» «політико-економічними» сюжетами або барвистими деталями індивідуальної діяльності будителів та їх психологічними портретами. Проблема лежала зовсім в іншій площині. Це проблема природи історичного пояснення, іншими словами, методологічна проблема. У чеських інтелектуалів на тлі Просвітництва лише почався процес формування системи світоглядних переконань як синтез науково-культурних, патріотичних і політичних ідей. Релігійно-політичний феномен у змісті історії витіснявся загальним світоглядним розвитком. Разом перераховані ідеї починали перетворюватись на символ віри в чеському національному русі з його мовно-історичною системою ідей.

Можливо, саме тому в діяльності першої хвилі будителів (Добнер, Борн, Пельцель, Фойгт, Прохазка) на відміну від чеських хронографів, які переважно

індиферентно ставилися до власної етнічності, додалася національна мовно-історична ідеологема. При цьому, незважаючи на незначне число ранніх чеських історичних праць, до їх головного позитиву, як це не дивно, варто віднести сам факт їх появи. Ранні праці будителів ставали точкою відліку для наступного змістовного процесу – романтизації власного етнічного минулого.

До причини певного відставання чеського Просвітництва від німецького та, відповідно, наявних труднощів становлення національної чеської парадигми, варто віднести нечисленність чеської інтелектуальної еліти. Як відомо, соціальною базою початку чеського націотворення було вузьке коло прихильників чеської культури та аматорів-любителів своєї мови, історії. Наглядним доказом цього твердження може слугувати вислів Юнгмана: «нова чеська література є наслідком діяльності кількох любителів, які кинули виклик ворогу» [927].

В той самий час, земська шляхта, принаймні її патріотична частина, намагалася зберегти і розширити свої обмежені права земського самоврядування. Тому вона підтримувала зусилля науковців у плані їх досліджень як історичного минулого, так і символів земського самоуправління. Відповідно, керуючись своїми провінційними інтересами, родини чеської шляхти створювали будителям досить комфортні умови для можливості доступу до осередків високої духовної культури, зокрема бібліотек місцевих аристократів, які були наповнені літературними та іншими високохудожніми зразками [707, s.69–71].

Тому майже не випадково, що імперський аристократ граф Франціск Кінскі, маючи на меті привернути увагу до богемських земель та надати земській історії більшої ваги в династичній історії австрійських Габсбургів, видасть брошуру на захист чеської мови «Спогади чеха про один важливий предмет» [945]. Пізніше інший представник славетного богемського роду Кінскіх князь Рудольф також не в меншій мірі прославиться як меценат. Це саме про нього Ф.Челаковський в листі до К.Вінаріцького буде із жалем писати: «смерть шляхетного князя стала для нас страшною втратою, ... я сумую і плачу, тому що це була чудова людина і благодійник нашого народу» [703, s.409]. Але варто визнати, що інтерес богемської шляхти до чеської історії та мови пояснювався не стільки патріотичними мотивами або пізнавальним історико-культурним інтересом, скільки прагненням зберегти свій статус регіональної шляхти та протидіяти існуючим централізаторським тенденціям у внутрішній політиці абсолютистської монархії Габсбургів.

У цілому кінець XVIII ст. ознаменувався появою діяльних та творчо самодостатніх етнічних патріотів. До їх кола, насамперед, можна віднести Ф.М. Пельцеля (1734–1801). Його філософсько-історична думка була консервативною і далекою від сміливих ідеологічних висновків. Майже не випадково, що навіть Йосип II здавався досліднику революціонером або навіть другим Яном Гусом [1091, s.46].

У 1773–1782 рр. Пельцель разом з Фойгтом та Борном випускають тритомний біографічний словник «Зображення чеських і моравських вчених та художників». Незважаючи на те, що перші дві книги вийшли німецькою та латинською мовами, їх спільна праця була вагомим внеском у справу презентації зразків чеської культури європейському науковому товариству. Як публічний діяч Пельцель палко вітає скасування цензури, пише кілька статей, присвячених чеській історії, в тому числі

таку відому працю, як «Скорочена історія Богемії» [1089] (книга витримала чотири видання з 1774 по 1817 рр.), яку пізніше Палацький навіть назве «кращою і найповнішою роботою з нашої історії» [1069, s.238].

Вершиною творчості Пельцеля стала його монографія, присвячена Карлу IV і Вацлаву IV із династії Люксембургів. «Книга була наповнена високою працелюбністю її автора, хоча, – продовжує далі свою думку Палацький, – її навряд чи можна вважати легкою і приємною для читання» [404, с.123]. Але всупереч відгуку Палацького, самостійність авторської роботи, системність накопичених фактів з національної історії давали підстави заявити про наявність у чехів власної політичної історії.

Методологія Пельцеля – це еkleктизм пізніх ідей креаціонізму із Просвітництвом. Його історичний метод являв собою скрупульозний перелік різноманітних грамот, літописів та іноземних анналів. Відповідно, праці раннього національного ідеолога [1090] – це подальше накопичення чеських історичних пам'яток, з яких вимальовувався національний історичний сюжет. Головне для Пельцеля – це трансформація гуманістичних ідеалів та втілення гуманістичної традиції епохи реформації у зміст практики національного відродження. Тому не випадково, що у своєму щоденнику 16 лютого 1781 р. будитель занотує: «Кожний чех, який читає чеські книги і знає історію своєї батьківщини, трохи є гуситом» [1091, s.36]. На думку Пельцеля, особливість чеського народу криється в його людяності, гуманізмі, прагненні до істини. Все це яскраво проявилось в найбільш знаменних історичних подіях та історичних постатях Чехії, насамперед у особистості Я.Гуса, постраждалого за свою правду і релігійні інтереси чеської громади. Сійке намагання дослідника привнести гусизм у зміст чеської національної парадигми уявляється нам історично обґрунтованим та ідеологічно виправданим.

Загалом у різні роки епохи Просвітництва такі чеські будители, як Пельцель, Фойгт, Унгар, Добровський, не просто репрезентували європейській науковій спільноті середньовічні сторінки історії Чеського королівства, а змалювали позитивний символ чеських незалежних політичних інститутів, чим фактично вибудували ідеологію чеської нації із середньовічної епохи та гуситського періоду. При цьому заради об'єктивності варто визнати, що формування нової історичної конструкції, у відповідності до національного принципу, вимагала від будителів безкомпромісно захищати свої символи, що досить часто призводило до міфологізації історичних сюжетів і гіпертрофації фактів. На підтвердження наших слів наведемо судження А.Фойгта, який в 1771 р. писав: «Ми, чехи, можемо по праву пишатися Богуславом Гасіштейнським, зіркою першої величини, яка сяяла в нашій батьківщині вже в кінці XV, на початку XVI ст. ... Чи були у наших сусідів в той час схожі постаті?» [1323, s.257–258]. Правомірним буде вважати, що антагонізм по відношенню як до німецької політичної епохи, так і до німецьких матеріальних і духовних культурних зразків свідомо використовувався ранніми будителями. Одним з перших подібну методологію протиставлення використав проповідник і публіцист Аугустін Зітте [1346].

Але розгортати проект нової історичної реконструкції було неможливо без повернення історичної спадщини чеському народові. Тому розглядати практику

становлення чеської національної парадигми без врахування традиційного інтересу чеських національних ідеологів до періоду гуситської історії чехів, безумовно, було б помилкою. Долаючи наслідки періоду культурної кризи, «нове відкриття» Я.Гуса будуть здійснювати Ф.Пельцель [1091, s.46], К.Ройко [1145], В.Ганка [818, арк.5-6], Й.Добровський. Вони почали заповнювати світоглядний вакуум національними стереотипами і міфічними сюжетами. Я.Гус в історичних реконструкціях Добровського постає символом боротьби нової чеської ідентичності із гальмівним німецьким світом. Звідси, з одного боку, Я.Гус – це «невинна жертва тиранії церковних ієрархів» [754, s.140], з іншого – головний захисник «гідності співвітчизників», який відкрив «нову епоху історії чеського народу» [752, s.123; 755, s.140].

Науково-національна позиція згаданих істориків була підхоплена Палацьким, який у листі до Слов'янського благодійного комітету назве Я.Гуса не тільки «гідною людиною та патріотом», а навіть «великим європейським реформатором своєї епохи» [406, с.24]. Таким чином ідентифікація будителів своєї національної ідеї із діяльністю таких чеських національних героїв, як Я.Гус і Я.Жіжка (наприклад, на них посилається Е.Арнольд) [662, s.55], стала досить ефективним засобом у побудові історичної ідеології, а ототожнення Гуса – середньовічного реформатора із символом національної свободи стає одним із наріжних каменів чеської національної ідентичності нового часу.

Над всіма іншими представниками чеської патріотичної інтелігенції постає особистість, діяльність якої є фундаментальною для процесу національного відродження не тільки чехів, а всього західного слов'янства, це – Йозеф Добровський (1753–1829). Тому цілком природно, що богемісти написали достатню кількість праць (Палецкий [407], Францев [584], Снегірьов [517], Нецименко [352], Науменко [353], Лаптева [294]), присвячених духовній спадщині чеського будителя.

Цей факт лише підкреслює особливу вагомість постаті Добровського для змісту чеської етнокультурної модернізації. У цьому зв'язку необхідно звернути увагу на ті історичні факти та відповідні політичні обставини, які опосередковано сприяли формуванню атмосфери духовного чеського ренесансу зокрема і конкретно світоглядної парадигми Добровського, в якій мовна складова навіть якісно переважала його наукові історичні та публічні політичні досягнення. Стараннями інтелектуала стара чеська літературна мова XVI ст. була покладена до мовного фундаменту чеської нації. Відповідно, кодифікація граматичного чеського ряду базувалася на працях будителя, і в першу чергу – на його «Докладній граматиці чеської мови» [744]. Тому цілком справедливим є висновок Юнгмана, в якому він називає Добровського «фундатором чеської граматики і літературної мови» [932, s. 359; 929, s.6].

Маючи на меті просувати свою мовну тактику національного відродження, будитель у 1779 р. видав журнал «Чеська література» («Böhmische Literatur auf das Jahr»), а в 1780 р. – «Чеська і моравська література» («Böhmische und mährische Literatur auf das Jahr»). В 1806 р. розпочався друк наукової славістичної збірки «Славін», («Slavin»). Загалом світ побачило шість примірників періодичного видання. Протягом двох років (1814–1815) будитель видає два випуски романтичної етнографічної збірки «Слов'янка» («Slovanka»). На титульній сторінці збірки її

редактор анонсує мету цього видання: «вивчення старих та нових слов'янських літератур, мов із всіма наріччями історії і старожитностей» [745, s.3]. Означена мета навіть стане підставою для Гільфердінга дещо гіперболізовано але все ж в слов'янофільському дусі стверджувати: «Добровський створив панславизм і продемонстрував живу спорідненість всіх слов'янських діалектів» [130, с.73].

При цьому варто нагадати той факт, що слов'янська історико-культурна риторика Добровського з часом навіть стала підставою для імперського Санкт-Петербургу визнати його у якості загальнослов'янського політичного діяча. Тому після високого дозволу від Олександра I [1105] державний секретар імператора, а з часом член Державної ради Російської імперії О.Шишков надсилає на адресу Добровського імператорський диплом. У листі російський чиновник від імені Російської академії наук повідомляв Добровському про його обрання «почесним членом» академії [626, с.380]. Наявні документи дозволяють стверджувати, що російські імператори – Олександр I [172, арк.101-102], Микола I [371] були достатньо поінформованими про діяльність чеських будителів.

Однак вважати чеського інтелектуала класичним прихильником ідеї всеслов'янства, особливо в її русофільському значенні, все ж буде науково упередженим. Сам Добровський в листі до словенського мовознавця Копітара такими словами пояснив своє бачення ідеї всеслов'янства: «на жаль, у нас немає політичних відносин. До того ж, скільки б ми не волали про необхідність створити спільний правопис, наш аргумент не діє» [748, с.213]. В іншому листі до Копітара Добровський просить його передати держсекретарю Шишкову пропозицію своїх послуг «посередника між сходом і заходом» [749, с.355]. Як бачимо, думка точиться не навколо ідеї слов'янської національно-політичної співдружності, а навпаки, Добровський пише про необхідність комунікації різних слов'янських одиниць. Відповідно, у чеського будителя всеслов'янство – це не політичний аргумент, а такий собі інтелектуально-історичний тезаурус для підтримки процесу відродження чеської духовності.

Майже вся інтелектуальна спадщина будителя переважно містила матеріал з мовно-літературної проблематики. В той самий час він, особливо на початку наукової діяльності, навіть дещо скептично поставився до ідеї набуття чеською мовою у перспективі статусу національної. Це стало підставою для його противників писати про Добровського як про досить послідовного прихильника німецької історико-філологічної школи. Критицизм Добровського був навіть підданий принциповим коментарям з боку Палацького, Юнгмана та окремих представників романтичної школи чеської історіографії. Всі вони, як вважають Д. Купер [718, s.67–78] та М.Одесьський [383], не сприймали раціоналізм Добровського. Окремі опоненти навіть звинуватять чеського інтелектуала у антипатріотизмі «слов'янствующего німця» та зарахують його до числа душевнохворих людей, чим поставлять під сумнів об'єктивність його наукових досягнень.

Наприклад, у Пипіна існує добірка витягів з праць «новітніх чеських письменників», в яких автори висловлюють своє співчуття «з приводу притаманної Добровському слабкості – дратівливої впертості, із якою він намагається протистояти новим поглядам і яку вони частково пояснюють його хворобливим станом» [474, с.296]. Останнє твердження представників чеського романтизму

підтримував славист І.Снегірьов, він пише про «напади душевної хвороби великого чеха» [517, 161–162]. З нашого боку немає підстав заперечувати факт існування душевної неврівноваженості чеського історика, але вважаємо справедливою думку сучасного американського історика-слависта Е.Л.Кінана. Останній доводив, що Добровський періодично страждав загостренням своєї хвороби і галюцинаціями. При цьому ця обставина, підкреслює американський славист, не заважала йому залишатися талановитим вченим і патріотом [944, р.99–136]. Здається, справедливо припустити, що настання нового етапу в розвитку національно-історичної думки в Чехії актуалізувало боротьбу зі старими забобонами та ілюзіями. Це утворювало атмосферу найжорстокішої боротьби зі старим світоглядом, атмосферу міжособистісної конкуренції та сприяло появі різноманітних інсинуацій, які виникали на ґрунті особистої неприязні.

Не в останню чергу критичне ставлення до Добровського з боку окремих чеських національних діячів було результатом його методології скептицизму. Будитель справедливо намагався ідею мовної емансипації народу підсилити ідеєю національної чеської історії. В процесі вибудовування програми чеського національного відродження, не відкидаючи діалектику її лінгвоцентричної частини, Добровський і його послідовники «вельми міцно» прив'язали чеську національну парадигму до чеського минулого та ідеї войовничого німецького романтизму. Фактично, історичні реконструкції у виконанні Добровського – це науково-методологічна система, в якій присутня ідея, що виходить з переконання про необхідність протистояти насильству. Тому Добровський, хоч і визнавав мовно-літературну ідеологему становлення чеської нації, але все ж міцно прив'язав діалектичний ланцюжок «мова – нація» до необхідності пізнати і відтворити історичні та політичні обставини існування чеського народу. Національна наука потребувала нових категорій мислення – причинності, закономірності, а звідси і національної індивідуальності. Відповідно, заслуга Добровського полягає у стійкому бажанні розглядати чеську національну парадигму як сукупність мовної та історичної складових.

Задля побудови національної парадигмальної основи будителем передбачалося вирішити завдання відтворення чеської історії. Досягнення цієї мети було неможливим без використання критичного методу. Все історичне оцінювалося будителем критично. Класичним взірцем цього методу може бути його цикл статей «Критичні дослідження очищення чеської історії від пізніших вигадок». Перша праця присвячувалася періоду хрещення князя Боржівоя [742], у другій критично розглянуто життя двох чеських княгинь – Людмили, бабки князя Вацлава, та його дружини Драгоміри [743]. У третій книзі описувалася історія Вацлава і Болеслава [742].

Останню – четверту книгу з серії «Критичного опису» дослідник не встиг закінчити, хоча в ній тема спотворень історичного матеріалу знайшла свій подальший розвиток. З особливою недовірою Добровський поставився до сфальсифікованих догматів, які досить активно створювалися чеськими національними ідеологами романтичного періоду відродження. У якості доказу нашого твердження наведемо уривки з листа Добровського до Копітара. В ньому чеський будитель з гіркотою констатує, що Ганка своїми «підробками обманює

людей», і далі висловлює жаль з приводу того, що Копітар не може «приїхати до Праги, щоби поглянути на цю мазанину (мова йде про сфальсифіковані Ганкою рукописи)» [750, с.616].

Загалом скептичне ставлення до джерел та енциклопедичні знання були характерними особливостями чеського інтелектуала. Такий методологічний підхід має своє наступне пояснення.

У цей час процес міфологізації національного минулого у чеських інтелектуалів став такою собі сумнівною грою, що базувалася як на об'єктивному фундаменті етнічної історії, так і на фальсифікаціях та містифікаціях. При всіх своїх розмовах про бажання бути максимально об'єктивними, близькими до принципів науковості чеські будителі-ідеологи рідко могли встояти перед спокусою створити односторонню «історію нації», а багато хто із них навіть і не прагнув до об'єктивності. Таких будителів, як Палацький, Ганка, Лінда (1789–1834), поглинав європейський принцип національності, вони не бачили принципового протиріччя між професійними вимогами і працею над «утилітарною» національною історією. Тому, осмислюючи наслідки багатовікового пригніченого стану чеської духовної сфери, молоді ідеологи вважали за можливе повернути Чехії її колишню державну велич шляхом гіперболізації історичних сюжетів і, таким чином, сприяти омолодженню народного духу.

До фундаменту ідеологеми чеського національного відродження Добровський вкладає ідею земської і духовної своєрідності. Про такий підхід свідчать його праці: «Літературний журнал Богемії та Моравії» [754; 755], «Критичний досвід очищення чеської історії від старих вимислів» [742], «Історія вивчення чеської мови» [746]. В означених працях, чеський національний теоретик Добровський розширив ідею відродження «духу чеської нації», яка, на думку будителя, на початку XVII ст. була «паралізована, ослаблена» та в результаті німецької експансії опинилася в стані глибокої кризи [746, s.113]. З огляду на заявлене, додамо, що Добровський, Добнер, Пельцель, Марек, Ганка не тільки розширили, а набагато років визначили зміст і спрямованість доктрини критичного ставлення до «руйнівного німецького фактора» в чеській національній історії. В цю доктрину Добровський навіть впише майже містичну тезу (вона представлена в листі до В.Ф.Дуріха (1795 р.) про бога, від якого чехи «у чималій кількості отримали божий дар», а в той самий час німецькому царству за їх дії загрожують нещастя» [517, с.62]. Далі священник А.Марек (1785–1877) підхопить доктрину і з ентузіазмом слов'янофіла буде скаржитися в листі до Юнгмана (1813 р.) на жахливу «долю слов'ян» і «трагедію, тому що нас гноблять німці» [1121, s.114]. Потім кодифікатор чеської мови Юнгман розів'є тему і в листі до Бодянського буде писати про німецьку експансію, яка знищує мову чехів [930, арк.116]. Своім баченням проблеми чесько-німецької конкуренції буде ділитися із Бодянським Шафарик [1155, арк.19]. Не менш барвисто про «рабський» стан слов'ян буде писати в листах до Стороженка чех Ганка [807, арк.1; 812, арк.3; 818, арк.5]. Пізніше доктрину підхопили та використовували в тій чи іншій формі богемісти (А.Гіндели, П.О.Лавровський, О.О.Кочубинський) [794; 280; 259]. При цьому оціночні судження згаданих чеських інтелектуалів до певної міри були зумовлені як ідеєю лінгвоцентризму чеського відродження, так і критичним ставленням окремих чеських будителів до австрійської католицької династії.

Конкретизуючи зміст доктрини «паралізованої чеської нації», додамо: за крапку відліку чеські національні ідеологи брали період з 1520 по 1620 рр. З моменту поразки чеського повстання 1618–1620 рр., як пише Палацький у листі до Юнгмана, «ми втратили свою батьківщину» [1110, s.121]. Відповідно, стверджували далі автори доктрини, у чехів настає період довгого національного занепаду, а його масштабність визначалася німецькою асиміляторською політикою на землях Чеської корони [746, s.121–122]. Для чеських ідеологів доктрина, насамперед, ставала таким собі роз'яснювальним прийомом, який дозволяв пояснити причину перерваності чеської державності. Далі формувався символічний момент наступності і легітимізації своєї національності між державотворчими європейськими народами. Відповідно, зображення історичних сюжетів поразки чеського станового повстання в працях чеських ідеологів (Й.Добровський [746, 113–122], К.І.Там [1289], s.18–19) супроводжувалося досить емоційними судженнями їх авторів. Так, Добровський у таких словах опише трагізм ситуації, що склалася на землях Чеського королівства: «Після битви у Білої гори ... вся країна була настільки спустошена, що патріотичний єзуїт Бальбіно навіть висловлював своє здивування відносно того, як взагалі тут можна жити» [746, s.113].

Таким чином, доктрина до кінця все ж не сприяла виробленню об'єктивних наукових суджень, але була частиною чеської національної парадигми періоду відродження. Пізніше доктрину «паралізованої і ослабленої чеської нації», її знищення Габсбургами, взяв на озброєння відомий чехословацький суспільний діяч та історик Альберт Пражак [1110, s.120], а закладений будителями та чеськими науковцями доктринальний алгоритм був в тій або іншій мірі представлений в працях О.Л.Вайнштейна, Б.Ф.Поршнева, В.М.Алексєєва [134, с.82].

Історичні розробки сучасних науковців дозволяють дещо уточнити концепцію катастрофи і перерваності розвитку чеської нації, причиною якої стала битва у Білої гори. Сучасні історики заперечують лінійність твердження чеських будителів (Й.Полишенський, С.Фредерік [1108], Й.Петраня [1095], О.Левченков [298], Г.Котов [257]). Вони акцентують увагу на поліконфесійності та етнічній полікультурності процесів, що мали місце на землях корони. Цим вони фактично включають до кола членів станового конфлікту на Богемських і Моравських землях не тільки чехів, але й німців. Таким чином, повстання представників різних станів земель Чеської корони, їх поразка в битві у Білої гори – це не виключно чесько-німецький конфлікт, а результат загальноєвропейської кризи, до якої були втягнуті переважно всі стани і етноси земель Чеської корони.

Таким чином, на рубежі XVIII–XIX ст. було закладено фундамент в основу чеської національної парадигми. Відповідно, копітка та результативна діяльність чеських «будителів» сприяла масштабній інтелектуалізації чеського мовно-літературного середовища, що ефективно вплинуло як на закріплення в чеському суспільстві мовного модусу чеської національної ідеологеми, так і на еволюцію політичної сфери у чехів. Обрання власної мовно-історичної ідеологеми у якості фундаменту національної парадигми вже скоро створить нові якісні умови для позитивної динаміки чеського національного руху. Ранні чеські будителі радикально змінили ставлення чехів до свого історичного минулого. У зміст чеської національної парадигми міцно увійшла ідея насильницької перерваної національної

історії. До початку чеського відродження власна історія для чехів була повернута у минуле, а тому сприймалася як безальтернативне дійство. З появою національної парадигми із її історичною ідеологією створюються умови для спрямування історичної пам'яті чеського соціуму у майбутнє в формі свого національного проекту.

3.2. Мовно-літературний модус становлення ранньої парадигми пробудження словацького народу

Цілком логічно, що тема становлення модерної ідентичності словаків з часом опинилася у центрі багатьох наукових досліджень. Але, з огляду на специфіку словацького пробудження, тут ми погоджуємося із А.Бранднером, що питання виникнення початкових етапів розвитку слов'янських літературних мов, процесу ідеологізації національних рухів і сьогодні залишається не до кінця вивченим, а в методологічному плані й відкритим [690, s.113]. Для вирішення та конкретизації проблеми варто звернутися до «Історії Словаччини». Словацькі науковці початковий момент словацького національно-культурного руху відносять до 1711 року, коли в Сату-Маре була підписана угода про припинення антигабсбурзького повстання на чолі з Ференцем II Ракоці. Далі епоху національно-культурного словацького руху автори комплексної праці ділять на два етапи. Перший включає процес створення літературної мови, формування наукових уявлень про минуле свого народу, а також визначення самого поняття «народ» як фундаментального поняття в змісті національної ідеології. Другий етап трактується словацькими дослідниками як час поширення вже існуючих національних концептуальних уявлень у народному словацькому середовищі [221, с.204–231].

Сьогодні дехто із славістів дотримується думки, що перший, найбільш строкатий і недиференційований етап словацького національного пробудження припав на період останньої чверті XVIII ст. – кінця 20-х рр. XIX ст. [763, s. 40–41; 1196, s. 405; 507, с.5; 893. s.123–152; 324, p.381–384; 3, с.173–176]. Цей період словацької історії, стверджують дослідники, не варто вважати класичним пробудженням, а, рідше періодом появи наукового інтересу окремих особистостей до своєї етнічної своєрідності і, насамперед, до власної словацької духовності й мови. Такі словакісти, як І.Богданова, В.Журавльов, А.Бранднер, С.Кіршбаум, Л. Лаптева, Л.Смирнов, І.Абісогомьян, Г.Ліліч, Я.Дорула, А.Матовчик, Е.Пугач [71, с. 63–66; 194, с.10; 195, с.20; 690, s.113; 946, p.20–23; 293, с. 591; 506, s.141–149; 221. с .230; 3. с.175–176; 304, с.7–9; 759, s.222–223; 1014, s.11–12; 1015, s.127; 468], причину визначення саме таких хронологічних рамок початку процесу словацького пробудження пов'язують із «мовним» характером словацького етнонаціонального руху, який визначив суть самого процесу формування словацької нації. Наведене вище твердження у нашому випадку фактично може слугувати аргументом на користь нашого критичного ставлення до методологічного переконання про обов'язковість політизації процесу формування національної ідеології. Як відомо, раннє словацьке пробудження не мало суто політичного змісту, а переважно покладалось на ідею духовного розширення мовно-культурної своєрідності свого національного руху [61]. До того ж, наше твердження дещо заперечує марксистську лінійність економічної детермінації процесу слов'янського пробудження, згідно з

якою «феодалний суспільний порядок у Словаччині відкрив епоху політичної кризи, яка поступово охопила всі сфери суспільного життя» [1196, s.405]. Не вдаючись до методологічної дискусії, вважаємо, що говорити про кризу словацького культурно-етнічного елемента в добу пробудження періоду «пізнього феодалізму», на нашу думку, буде не до кінця об'єктивним. Навпаки: кінець XVIII ст. для Словаччини став початком процесу соціокультурної модернізації.

Просвітницькі реформи імператора Йосифа II (1765–1790) однозначно мали сприятливе значення для процесу становлення модерної ідентичності словацького соціуму. Можливо, саме це спонукало Ю.Фандлі пишномовно висловитися: «Для нас з новою силою зайнялася зоря освіченої ери ... постараємося за допомогою нашої мови наше плем'я хоч би до срібного віку підняти» [936, s.173]. Реформа 1789 р. відкрила нові якісні можливості для організації словацького національно-культурного руху. В 1781 р. імператором була послаблена цензура, а в 1786 і 1787 роках прийнято нові закони про цензуру [921; 924].

Водночас варто підкреслити: австрійська модернізація не була дією, спрямованою виключно на процес становлення національної ідентичності словаків. Центр намагався повністю підпорядкувати суспільний, економічний і культурний розвиток етнічних периферій своїм імперським інтересам. На практиці нова імперська модель ізолювала розвиток словацької культури рамками Угорського королівства.

Відповідно до існуючих історичних обставин, процес модернізації словацького народу, його духовної культури, мови, її світський рівень на рубежі XVIII–XIX ст., вважає низка науковців [892, s.23; 1299, s.55–69; 123, s.34–42; 71, с. 64–65; 503, с.114–142; 380, с.56–58; 323, с.86–88], був справою нечисленного прошарку словацької інтелігенції, представників релігійних кіл та окремих осіб з числа аморфної шляхти. Словацька мова виконувала лише функцію побутового спілкування. Як висловився з цього приводу представник старовинного шляхетського роду, словацький адвокат і публіцист Я.Чаплович (1780–1847), «на жаль, сьогодні інтелектуали ганьбляться спілкуватися своєю рідною словацькою, а між собою намагаються розмовляти латиною або німецькою» [697].

Таку тенденцію словацької асиміляції помітив і описав уродженець Полтавської губернії Ф.П.Лубяновський. Він по закінченні Московського університету, в 1789 р. супроводжує князя М.В.Репніна в закордонне відрядження у якості ад'ютанта. Пізніше Ф.П.Лубяновський видав свої «Спогади», в яких зазначив, що словаки, як й інші народи на початку XIX ст., переважно ідентифікували себе не за етнічним принципом, а визначали себе мешканцями певної історико-географічної області, тобто підданими Угорського королівства [313, с.107].

За свідченням сучасників, у першій половині XIX ст. словацький народ, його феодальна еліта досить часто ідентифікували себе як «угорські слов'яни» [442, арк.5 ; 1157, арк.3]. На користь нашого твердження можна навести приклад із життя словацького студентства. Так, під час навчання в європейських університетах словацькі студенти часто проявляли і публічно демонстрували почуття земельно-регіональної солідарності із угорськомовним студентством. Доказом наявності подібної земельної спільності може слугувати звернення від студентів колларовського кола із проханням до керівництва Єнського університету. Словацьке

студентство прохало надати їм можливість отримувати харчове забезпечення окремо від німців і мешканців Трансільванії: «ми всі угорці, а тому не маємо ніякого бажання на віддалі від своєї батьківщини остаточно втратити почуття вітчизни» [1237, s.18].

Як відомо, мовно-літературна ідеологема «будівництва словацької нації», її змістове наповнення в значній мірі визначалися специфікою історико-політичної ґенези словацького етносу. Характерні риси словацького історичного минулого стали умовою того, що в словацькому соціумі існувало переважно регіональне мовно-комунікативне розмаїття, що стало причиною регіональної соціалізації словаків. Це надало підставу П.І.Прейсу заявити про неоднорідність словацького народу і про існування у словаків різноманітних мовно-регіональних діалектів [459, арк.4]. Тому «політична кристалізація» словацької нації – це переважно процес поступового подолання регіональної роз'єднаності, повільного психологічного усвідомлення словаками себе нацією. Цей процес супроводжувався переростанням мовної модернізації у соціополітичну ідею. Тому цілком не випадково, що сьогодні дослідники [504, с.198–199; 195, с.18; 795, s.119–127] визначають ідею мовної уніфікації, лінгвоцентричність національної ідеології головними елементами початкового періоду процесу становлення словацької нації.

При цьому історично відомо, що такий підхід до змісту своєї національної ідеї у словацьких інтелектуалів, на жаль, одразу не набув значення парадигмально-спільного знаменника. Навіть в інтелектуальному середовищі словацьких ідеологів довгий час, майже до другої половини 40-х рр. XIX ст., не існувало до кінця єдиної розробленої концепції національно-просвітницької стратегії, а словацька мовна сфера ділилася між представниками різних наукових шкіл і напрямів. Щоб довести це, нам варто послатись на спадщину словацьких будителів А.Ф.Коллара, Ю.Фандлі, А.Бернолака, Й.І.Байзи, Ю.Палковіча. В їх листах та працях відсутні будь-які натяки на спробу надати словацькій мові не тільки загальнонаціонального, а навіть полуфункціонального регіонального статусу. Наприклад, Ю.Фандлі в одній із своїх публіцистичних праць із гордістю буде згадувати «про пам'ятну словацьку історію» та «гідне минуле словаків» [936], але його твердження будуть звучати блідо і непереконливо, тому що латинська мова його праці продовжувала бути чужою і малодоступною для словацької національної аудиторії.

Хоча заради справедливості необхідно визнати, що окремі інтелектуали, наприклад, представник угорської і словацької культури Матей Бел (1684–1749) ще в середині XVIII ст. намагався дещо вийти за рамки концепції лінгвоцентричності словацького пробудження. М.Бел пише про рівність словацького народу і його мови між іншими народами Європи [669, р.3-8]. Таку філософську основу розуміння ідеї словацького патріотизму підхопив П.Долежал. Він написав: «істиною буде те, що словацька ні в чому не поступається глибокості й шляхетності таких мов, як іспанська, французька, англійська та німецька» [759, р.9]. Як нам здається, подібний підхід варто вважати основоположним. Поступова, дедалі більша підтримка словацької етнічної специфіки, а в кінцевому підсумку мови, культури, сприяла виникненню в словацькому суспільстві ідей національного пробудження.

Парадоксально, але в деяких випадках мовно-лінгвістична ідея словацької національно-культурної програми вимагала від будителів як одночасного вивчення

власної мови, так і практичного вирішення питання її кодифікації. Звідси незрозумілий, на перший погляд, факт «непатріотичної» діяльності будителів раннього періоду етнонаціонального пробудження.

Ранні словацькі ідеологи «визнавали» двомовність, а інколи і багатомовність, що втілювалась у практичному застосуванні латині, чеської, німецької мов у якості засобів своєї наукової і публічної діяльності. Цю особливість формування поліетнічного і полікультурного словацького національного досвіду з часом було досліджено низкою словакістів [243, с.20-50; 107, с.25-69; 396, с.43-60; 486, с.39-100; 221, с.230]. При цьому дослідники, визнаючи факт комунікативної незручності німецької мови для поширення ідей Просвітництва у етносередовищі, довели, що німецькі інтелектуальні зразки на ранньому етапі пробудження виконали функцію модернізаційного модусу інтродукції словаків у європейське середовище. Згадаємо, що навіть одне з перших періодичних видань, що поширювалося територією всієї Словаччини з 1764 р. – «Прессбургер цайтунг» (1764–1924) виходило виключно німецькою мовою накладом в 4 тис. примірників [1116].

Використовуючи досягнення німецького інтелектуального середовища, будителі опосередковано підкреслювали свою станово-елітарну рівність із імперським соціумом, що сприяло публічності та легітимізації словацької національної ідеї. В цьому зв'язку доречно згадати про науковий доробок А. Бернолака [676; 677; 678], проповідника С.Лешка [997], богослова Ю.Палковіча [1076; 1077]. Пізніше у своєму коментарі Й.Добровський працю Ю.Палковіча охарактеризував як надзвичайно корисну наукову роботу [738, s.6]. Навіть П.Й. Шафарик для написання своєї «Історії слов'янської мови та літератури на всіх діалектах» [1159] (1826) використав німецьку мову. На цей науковий парадокс вказували навіть сучасники великого слов'янського дослідника [78, арк.17]. Наведений фактаж пояснюється як відсутністю кодифікованої словацької мови, так і бажанням будителів свідомо використати багатомовність своїх видань з метою презентувати європейському науковому товариству цивілізовану словацьку мову як символ підтвердження своєї етнічної легітимізації.

Таким чином, незважаючи на логіку слов'янського пуризму по відношенню до всього німецького, все ж необхідно визнати, що німецькій науково-творчій спільноті, її мові історично була відведена роль посередника між зразками європейської культури, а потім і змістом словацького пробудження. До того ж, практичний інтерес використовувати німецьку мову як засіб для наукової комунікації у словаків був продиктований і меркантильною причиною. Однак прагматичний підхід отримав у Й.Добровського достатньо критичну оцінку. Він з прикрістю констатував, що будь-яке намагання видати слов'яномовну працю завжди було складною справою не з причини наявності певних дискримінаційних обмежень, а, насамперед, з причини нечисленної читацької аудиторії, а звідси – меркантильного небажання видавців друкувати книги, в яких немає німецького перекладу [738, s.6]. Таким чином, початок словацького пробудження варто розглядати як регіональний процес, який за своїм потенціалом був національним явищем в умовах масштабної європейської модернізації. Остання супроводжувалася закономірною духовною конкуренцією різних народів.

В той самий час, як би це парадоксально не звучало, ідеологія національного словацького пробудження в певній мірі була наслідком діалектичного впливу конкурентного «німецького національного духу» та гердеровської ідеї про те, що «кожна нація має свій внутрішній світ» [121, с.32–33]. Можна припустити, що його філософія спонукала словацьких будителів здійснити спробу романтичної емансипації свого історичного минулого. Звідси поява в змісті програми словацького національно-культурного розвитку мотивів перерваної зовнішніми силами історичної можливості. У історіософії Я.Коллара це було озвучено як засудження німецького натиску, який призвів до того, що «все слов'янське, його минуле здавалося мені могилою» [247, с.9], а П.Й.Шафарик критично зауважить: «майже до жодного народу в історії не ставилися так дурно, як до слов'ян» [1159, s. 44].

Варто визнати, що в наведених оціночних судженнях присутні переважно антагоністичні міркування про багатовікову історію співіснування словацького народу поряд із німецьким. Такий підхід має своє пояснення: формування ідеології національної словацької доктрини практично неможливо було розпочати без визначення конкуруючого об'єкта. Деякі підстави для цього твердження нам надають спостереження окремих російських науковців, які мали можливість безпосередньо спілкуватися із словацькими інтелектуалами, а свої думки, хоча і в дещо гіпертрофованих висловах, передали у подорожніх щоденниках, нотатках або звітах [80, арк.86.; 438, арк.2; 444, арк.1–3].

Поступово до словацької національної ідеологічної програми вкоренився елемент міфологізації власної культури та безапеляційність публічних суджень національних політиків. Міфи та категоричність тверджень політичних інтелектуалів почали сприйматися наступниками як цілком реалістичні історичні факти. Таку позицію будителів варто вважати логічною даниною романтизації національної ідеї, а мотиви безапеляційності визначалися переважно публічним характером їх діяльності, а не бажанням втілити свої заяви у реальне політичне життя. Вочевидь, словацьке пробудження можна вважати наслідком дії «німецького духу», який варто віднести до фактора появи словацької національно-культурної парадигми.

В той самий час, чинником становлення національної ідентичності словаків стало посилення партикуляристської тенденції в Угорському королівстві. В 1781 р. Йосифом II видається закон про використання німецької мови замість латинської. До цього часу, майже за 800 років своєї історії, в Угорському королівстві не було прийнято жодного закону на користь угорської мови. Але у відповідь на закон 1781 р. (німецька проголошувалася державною мовою Австрійської імперії, тому закон однозначно сприймався як практика онімечення) у 1791 [766;769], 1792 [767; 768], 1805 [764; 770] рр. угорці прийняли кілька своїх мовних законів. З цього часу все діловодство та богослужіння почали проводити «виключно мадярською мовою, яка є абсолютно чужою і незрозумілою для словацького народу» [375, л.4]. Схожу ситуацію мовно-національних протиріч описав в листі до Й.Юнгмана Я.Коллар [957, s.78]. Фактично угорська мовна політика звела словацьку до суто побутового рівня та гальмувала процес словацького пробудження на тлі власної етнічно-культурної платформи. Більше того, угорські мовні закони остаточно поховали право словаків

на їх етнічну індивідуальність.

Певний політичний підсумок такої культурної експансії на слов'ян, і словаків зокрема, конкретно підбив Я.Малий, він констатував: «з цього часу німці з мадярами остаточно поділили владу над австрійськими слов'янами» [1005, s.22]. Незважаючи на критичну заяву чеського національного патріота Я.Малого, варто все ж зазначити, що угорський фактор в період формування словацької національної ідеї, а, відповідно, і в процесі становлення модерної ідентичності словаків, все ж надав поштовх для актуалізації ідеї словацького пробудження.

Але на тлі розвитку національної угорської ідеї словацька парадигма духовної емансипації до певної міри навіть почала резонувати із інтересами імперського Відня. Процес зростаючої угорської національної активності, регіональне політичне та духовне лідерство угорців на слов'янських землях імперії викликали стурбованість імператорського оточення. В перспективі це відкривало перед словаками шанс використати австро-угорські протиріччя заради реалізації етнокультурної складової своєї національно-культурної програми. Як підсумував з цього приводу М.Погодін, «австрійці ... завжди протиставляли слов'ян угорцям» [442, арк.2]. Імперська влада використовувала міжнаціональні протиріччя на свою користь. На факт напружених стосунків, «присутність постійної ворожнечі між угорцями і німцями» вкаже Я.Коллар у листі до Ф.Палацького [958, s.37]. Тому, скоріше всупереч бажанню угорських націоналістів, ніж заради духовного пробудження словаків, Відень посприяє відкриттю мовних словацьких кафедр та дозволить друк словацьких періодичних видань у ліцеях Братислави і Банської Штявниці.

Незважаючи на зазначене вище, варто підкреслити, що словацьке національне пробудження на пряму залежало від практики системної модернізації європейського цивілізаційного середовища. При цьому сама географія розташування словаків на межі цивілізацій заходу і слов'янського сходу однозначно спонукала словаків до міжкультурного діалогу. Втім, на нашу думку, з огляду на наявність методологічної неоднозначності поняття «цивілізаційні кордони», його використання відносно словаків потребує особливої толерантності в плані формування наукових суджень [136, с.120]. Відсутність методологічної одностайності і наявність політичних інтересів призводили до появи різноманітних гібридних цивілізаційних форм, наповнення яких безпосередньо залежало від міжнародно-політичної кон'юнктури і особистого національного інтересу того або іншого політика. Так, австрійський канцлер Меттерніх стверджував, що «Азія починається за Ландштрассе». Тобто виходило так, що австрійці мешкають в умовах протистояння із народами, що проживають на сході. Вирушаючи з Відня до Праги, Моцарт вважав, що їде виключно на слов'янський схід. Пізніше міністр російського імператора Олександра II П.Валуєв назве напрям між Белградом і Бухарестом лише «напівєвропою» між Європою та Азією [92, с.263]. А сучасний історик-марксист Є.Хобсбаум взагалі постосманський регіон та окремі райони Південної та Східної Європи буде називати «європейськими» лише із ввічливості [593, с.27–28]. Як бачимо, проблема загалом була і продовжує бути не лише географічною. Саму проблему словаків у європейському цивілізаційному середовищі варто віднести до соціокультурної уяви, яка до кінця виявляється світоглядною проблемою історичного пізнання. Таким

чином, можна стверджувати, що в XVIII–XIX ст. духовна практика національних ідеологів містила інтелектуальну роботу, в якій: нація уявлялася, географічний простір структурувався, а власне історичне минуле конструювалася під потреби свого націотворчого завдання.

На нашу думку, становлення національної ідентичності словаків – це процес мімезису на тлі європейської цивілізаційної системи. Відповідно, системне бачення національного у словаків відбувалося на тлі ексцерпції мовно-літературного і лінгвістичного матеріалу від багатьох сусідніх народів в межах європейської цивілізації. Наприклад, Л.Штур та А.Сладкович отримали освіту у м. Галле, а Й.М. Гурбан закінчив юридичний факультет Пештського університету. У Пешті здійснювало свою науково-просвітницьку діяльність «Словацьке читацьке товариство» (1826 р.). Пізніше, в першій половині 30-х рр. XIX ст., в Буді виникає перше словацьке культурне товариство «Асоціація прихильників словацької мови та літератури». Як справедливо констатували сучасники, словацькі будителі «виховалися на іноземних зразках, переважно німецьких та французьких, але при цьому були сповнені любові до своєї батьківщини» [597, с.37]. Особливий внесок у справу словацького пробудження здійснив Ёнський університет, який був справжнім центром міжєвропейської науково-освітньої комунікації. Читаючи звернення Ёнського сенату до Австрійського імператора, ми дізнаємося: «майже жоден із старих університетів Північної Німеччини не навчає такої кількості студентів із Угорщини і Трансільванії, як наш» [1237, s.13]. Тому показово, що випускниками університету була ціла низка словацьких будителів: Ю.Рібай, Б. Табліц, Я.Коллар, Ю.Палковіч, П.Й.Шафарик, Я.Халупка.

На нашу думку, загальним знаменником для регіонально та конфесійно різнорідних словацьких патріотів, скоріш за все, могла стати ідея етнокультурної, а не історико-політичної спільності. Відповідно, єдиним спільним ідейним знаменником, що був би близьким і зрозумілим для священика, міщанина та різнорідних словацьких соціальних груп, могло стати лише їх усвідомлення причетності до своєї культурно-регіональної батьківщини із її мовною своєрідністю. З часом це трансформувалося у мовно-літературну ідею словацької національно-культурної програми та навіть надало пізніше підставу О.Гільфердінгу пишномовно заявити: «із цього хаосу з часом утворився досить продуктивний початок» [130, с.77–78]. У подальшому самоствердження словацької національної ідеології розвивалося як наростаюче усвідомлення самотності етнонаціонального колективу, насамперед, у мовному, етнокультурному, а не історичному напрямі, як це, наприклад, було у чехів. Саму ідею лінгвоцентричності у ідеології національно-культурного відродження можна знайти в змісті багатьох національних європейських програм. Але у словаків ідея мовно-літературного синтезу з причини високого ступеня діалектично-регіональної мозаїчності (про цю проблему писали В. І.Ламанський, П.І.Прейс) [283, л.1–4; 456, л.6–7] набула більшої вагомості в змісті словацької національно-культурної програми.

Ранні будителі до своєї мовної ідеології ставилися не як до політичного символу етнічної ідентичності (А.Ф.Коллар, Ю.Фандлі, А.Бернолак, Й.І.Байза, Ю. Палковіч, Ю.Рібай, Я.Грдлічка, Б.Табліц), а, скоріше, як до наукового академічного об'єкта. Будителі проводили лексикографічні дослідження, що були невід'ємною

частиною самого процесу пробудження, та цим фактично сприяли мовно-духовній емансипації словацького народу. Наприклад, створюючи свій словник, євангелістський проповідник Ю.Рібай збагатив вербальну сферу словацького соціуму на 15 тис. слів [796, s.82], не менш цінними для змісту словацького пробудження були словники С.Лешка, А.Бернолака, Ю.Палковіча.

Хоча необхідно визнати: як суспільне комунікативне, об'єднуюче явище словацька мовна ідея знаходилася лише на ранній стадії інтродукції до фундаментальних витоків національно-культурної ідеологічної конструкції словацької нації. Тому цілком логічно, що творчий парадигмальний пошук будителів першого періоду супроводжувався різномовною контамінацією. Саме на цей недолік пізніше вкаже Й.Юнгман. Він критично зазначить, що у Прокопіуса «роз'яснення словацьких слів», на жаль, представлене лише незрозумілою для народу латинською мовою. У Ю.Палковіча, розвиває далі свою думку Й.Юнгман, роз'яснення словацьких слів хоча і надано трьома мовами – чеською, німецькою та латинською, але відсутність роз'яснення слів словацькою, на жаль, не сприяє як освіченості, так і подоланню діалектичної і регіональної відстані між словаками [928, s.VIII]. Але стараннями ранніх ідеологів словацької нації мовно-літературного періоду (Ю.Фандлі, А.Бернолак, Й.І.Байза, Ю.Палковіч, Ю.Рібай, Б.Табліц) закладалася національна світоглядна платформа для наступного покоління словацьких лідерів – Л.Штура, Й.М.Гурбана, М.М.Ходжи, С.Халупки. Останні, як відомо, вже намагалися використовувати словацьку мову в якості засобу комунікації та національної пропаганди (пізніше з цього виникла навіть ідея словацького панславізму).

При цьому заради справедливості все ж необхідно визнати, що в світоглядній ідеологемі низки будителів необхідність реалізації завдання «мовно-діалектичного синтезу» словацького народу, на жаль, одразу не набрала єдиного парадигмального змісту, а проявилася у багаторічній практиці мовно-лінгвістичних «змагань» між будителями. Останні замість того, щоб на ранньому етапі пробудження подолати діалектичну мозаїку мовного етнонаціонального розвитку, багато років «обслуговували» свої мовно-лінгвістичні, а за своєю суттю регіональні ідеї, чим гальмували процес становлення єдиного словацького політичного суспільства.

Відомо, що такі діячі словацького пробудження, як пастор С.Лешко [1086, s. 234] і науковець П.Й.Шафарик [52, с.110–111] активно допомагали Юнгману у його роботі над «Чесько-німецьким словником», а останній скептично ставився до ідеї можливої кодифікації словацької мови [1085, s.269]. Навіть Я.Коллар не ставив проблему національно-культурного словацького розвитку у пряму залежність від кодифікації рідної мови, а переважно схилявся до ідеї модернізації словацької нації на тлі чеської мовно-лінгвістичної ідіоми [51, с.15–16]. На відсутність мовної однакості в словацькому середовищі вказав і колишній випускник Харківського університету П.І.Кеппенен. Він, мандруючи слов'янськими землями, відзначив у своїх нотатках наявність мовної невизначеності, яка призвела до того, що «богемська і словацька мови змішалися одна з одною» [233, стб.312]. Відповідно, відсутність консенсусної мовної політики з боку будителів відтягнула появу словацького мовного стандарту аж до другої половини 40-х рр. XIX ст., що гальмувало процес формування та реалізації словацької національно-культурної

програми.

Що же стало причиною формування у представників раннього періоду пробудження переконань про необхідність здійснити певні організаційні й наукові кроки в напрямі визнання мовно-культурної специфіки словацького народу, а звідси і їх права на національно-культурне пробудження? Відповідь на поставлене запитання неможлива без врахування історико-культурних фактів. Цілком логічно, що наприкінці 80-х рр. XVIII ст. процес подальшого усвідомлення словаками своєї самобутності лежав у площині подолання регіональної роз'єднаності та діалектної розрізненості. Наявну ситуацію О.Гільфердінг описав у таких словах: «словаки, як й інші слов'яни, хоч і знаходилися в одній Австрійській імперії, однак самі, на жаль, породили сім, вісім різноманітних літературних мов, що становило значну проблему для їх внутрішнього суспільного і морального розвитку» [130, с.85–86]. Такий стан речей привносив у суспільно-політичну і наукову практику носіїв етнічної свідомості концептуальну мовно-лінгвістичну невизначеність та ідеологічну розрізненість. Відомо, що до початку періоду національного пробудження на словацьких землях історично існувало три групи діалектів. Таким чином, завдання подолання регіональної роз'єднаності стимулювало появу і поширення серед певної частини суспільства ідей єдності словацького народу, а з часом і їх пропаганду.

Відповідно зазначимо, що словацька духовна еліта на ранньому етапі пробудження стояла перед проблемою обрання базового шляху національної модернізації: або концепція етнічної самобутності словаків (Бернолак, Гамуляк, Фандлі, Байза), або ідея культурної спорідненості словаків із чехами (Рібай, Табліц, Палковіч), або пізніше – ідея мовно-літературної слов'янської спорідненості (Коллар). Останню Л.Нідерле вважав іманентною тенденцією, яка супроводжувала розвиток національно-культурної словацької ідеології. Відомий славіст у дещо гіпертрофованій формі стверджував, що словацький соціум «ніколи не втрачав етнічності» завдяки пам'яті про свою «єдність із всім слов'янством» та «дотримувався братського вчення, що проголошувало справедливість, загальну рівність та любов до всього слов'янського» [354, с.461].

Загалом мовно-парадигмальна невизначеність у словацьких будителів, безумовно, не утворювала сприятливої атмосфери для прискореного становлення єдиної консолідованої національної словацької ідеології. Наприклад, католицьке духовенство, переважно єзуїти, орієнтувалися на народне трнавське наріччя. Вони проводили діяльність з надання наріччю статусу загальнолітературної словацької мови. Основна організаційна заслуга у реалізації цього плану, вважає Я.Тібенскі, належала католицькому священику А.Бернолаку та його послідовникам А.Брестанському та І.Оравцю [1298, s.558]. Безпосередньо практична діяльність цього будителя дещо неоднозначно оцінювалася як сучасниками, так і наступними поколіннями дослідників, опоненти і прихильники висловлювали різні судження. Так, Б.Табліц не просто звинувачував А.Бернолака в завданні шкоди чесько-словацькій єдності, а загалом заявив, що він «вніс до нашої літератури шкідливий для наших народів розбрат» [1283, s.579]. Пізніше марксистські славісти, на нашу думку, дещо перебільшували, коли намагалися репрезентувати А.Бернолака у якості «глибокого критика феодальних відносин» [361, с.323].

На нашу думку, А.Бернолак одним з перших між словацькими будителями розпочав формування модернізаційної мовної ідеологемі розвитку словацького народу. Як будитель практичний бік пробудження словацького народу А.Бернолак вирішував шляхом здійснення науково обґрунтованої програми кодифікації літературної словацької мови. До фундаменту своєї мовної ідеологемі, національно-культурної програми він включає діалект, який переважно використовувався у середовищі представників словацької католицької інтелігенції. З часом ця мовна база отримала назву «бернолаччини». Позитивною ідеєю в світоглядній платформі Бернолака було його намагання зберегти словацьку від поглинання чеською мовою. Такими діями бернолаківці намагалися підкреслити факт етнічної і мовної індивідуальності словаків. При цьому їх ідею слов'янської мовної і етнічної своєрідності не варто трактувати як античеські протести словацьких будителів першого покоління, а тим більше політизувати їх наукову позицію.

Спираючись на переконання про появу і становлення словацької мови ще в стародавні часи, цим самим А.Бернолак намагався додати історичної величі словацькій мові, що логічно повинно було стати умовою підвищення статусу словацького народу між іншими європейськими народами. У якості засобу національної модернізації А.Бернолаком обиралася літературна мова, «невизначений та незрозумілий спосіб написання якої є неприйнятним для нас, а тому, – продовжує свою думку будитель, – її необхідно привести до встановлених загальних правил» [679, s.23]. Вперше ще в 1787 р. у своїй праці «Філологічно-критичні роздуми про слов'янську писемність» («Dissertatio philologico-critica de litteris slavorum») А.Бернолак оприлюднює ідею використати словацьку мову замість старочеської у якості літературної мови [674, p.3]. Пізніше побачила світ його «Слов'янська граматики» [676]. Незважаючи на те, що граматики стала якісно новим явищем у словацькій лексикографії, для нас вона є науковим джерелом, що презентує паростки національно-ідеологічної основи новаторських праць А. Бернолака і таких його наступників, як М.Гамуляк, Ю.Фандлі, Й.І.Байза. У вступі до граматики автор виходить із судження про приналежність словаків до єдиного слов'янського народу, конкретно до «паннонських слов'ян». Таким чином, у А. Бернолака словаки як нащадки «паннонських слов'ян» не просто розвивали свої мовні традиції, а продовжували розвиватися як народ на досить стародавньому культурно-історичному фундаменті [679, s.129]. Додамо, близьку позицію з цього питання мали такі словацькі автори, як Ю.Папанек і Я.Грдличка. Вони в «Історії слов'янського народу» словаків віднесли до «паннонських слов'ян», але наголошували, що словаки є народом, який має власну мову [1082, s.51–53]. Таким чином, у розумінні як Ю.Папанека, так і Я.Грдличкі словаки – це близькоспоріднений із слов'янами народ, але він має свою відмінність та індивідуальні риси.

Безпосередньо концептуальні засади бачення мовно-літературної модернізації словацького народу А.Бернолак виклав у додатку до дисертації «Правопис слов'янської мови, що використовується в Угорському королівстві» («Linguae slavonicae per Regnum Hungariae usitatae orthographia») [675]. Дисертаційне дослідження стало практичним втіленням наукового мовного лінгвізму в ідеологію раннього словацького національно-культурного пробудження. Цей процес, на нашу

думку, варто розцінити як еманацию наукового у практику мовної словацької сфери та пуристичну реакцію будителя на вплив німецького і угорського культурного оточення.

З огляду на сказане, логічно виникає запитання, наскільки бернолаччина як можлива мовно-культурна платформа ідеологізації словацької нації визнавалася словацьким соціумом, а не була абстрактною комунікативною якістю? Для відповіді на це запитання звернемося до оцінки П.І.Кеппена. Після подорожі Словащиною він констатував, не зовсім оптимістично занотувавши у щоденнику, що завдяки діяльності Бернолака «деякі римо-католицькі священники навіть почали писати простонародною мовою» [232, л.137]. Бернолаччину як можливий засіб просвітництва словацького народу розглядали та використовували римо-католицькі священники Ю.Фандлі та Й.І.Байза [773; 666]. Католицький священник Я.Холли перекладає Вергілієву «Енеїду», пише героїчні поеми – «Sviatopluk» (Святополк) і «Cyrillo-Methodiada» (Кирило-Мефодіада) [1045]. Загалом же науково-патріотичні зусилля А.Бернолака та його послідовників не знайшли належної підтримки в середовищі словацької інтелектуальної спільноти. Тому майже не випадково, що П. І.Прейс, оцінивши «велику скромність» прихильників бернолаччини, скептично напише в щоденнику: «Незважаючи на виняткові зусилля католиків Бернолака і Голлаго, словацьке нарiччя і надалі продовжує залишатися мовою черні й, здається, воно не може мати майбутнього, тому що далі продовжує ділитися на багато нарiч» [200, арк.15].

Але варто підсумувати та виділити позитиви і недоліки в змісті пробуджувальної діяльності А.Бернолака та його послідовників. Насамперед, творення ідейної мовно-літературної діалектичної домінанти – «бернолаччини» – це, безумовно, тенденція до самоідентифікації словаків з використанням власної мовної бази. До речі, такий підхід не подобався чеським національним ідеологам. Так, Й. Юнгман критикує А.Бернолака саме за те, що він заперечив можливість побудувати мовно-культурну основу словацької національно-культурної програми на еклектичному чесько-словацькому ідейному та культурному фундаменті і таким чином сприяти інтродукції словацького етносу до чеського народу [935, s.72]. До наступного позитиву діяльності Бернолака варто віднести появу словацької національної науки. Парадоксально, але у час раннього словацького пробудження мовно-літературна ідеологема національно-культурної програми А.Бернолака ініціювала інтелектуальний розкол словацького народу на словаків-католиків та групу прихильників використання старочеської мовної норми. З цього часу до співіснування двох словацьких конфесій (католиків і протестантів) додалися різні літературно-мовні напрями на тлі словацького пробудження, що ставало певним гальмівним фактором національного словацького розвитку.

На відміну від будителів-католиків, словацькі будителі-протестанти першого періоду словацького національно-культурного пробудження свідомо відмовлялися від використання словацької мови, а старочеську вважали можливим засобом національної духовної емансипації. В середовищі протестантів існувала ідея культурної і мовної близькості словаків із чехами, а чеська вважалася вищою, вже модернізованою формою словацької мови. Сама ідея детермінувалася історичною практикою словацького народу. Як зазначив з цього приводу П.І.Прейс у своєму

подорожньому щоденнику, «у словацьких протестантів чеське нарiччя ще з часiв реформацiї стало мовою книг i проповiдей» [200, арк.15]. На практицi подiл на двi мовнi гiлки i, вiдповiдно, iснування рiзних правописiв у словакiв спостерiгалося до середини ХІХ ст., коли завдяки зусиллям словацької протестантської iнтелiгенцiї – Л.Штура, М.Годжi, Й.Гурбана – був кодифiкований i введений в життя новий варiант лiтературної словацької мови. Основну ж причину затягування процесу мовного i регiонального зближення словацького народу варто пов'язати iз багаторiчним використанням рiзного лексичного матерiалу та фактом релiгiйно-регiональної роз'єднаностi словацького народу.

Отже iз викладеного вище цiлком закономірно впливає запитання: наскiльки iдея спорiдненостi словакiв iз чехами, а з неї вибудовувалася iдеологiчна конструкцiя чесько-словацького народу (в тiй або iншій мiрi до неї зверталися – Ю.Рiбай, Б.Таблиц, Й.Палковiч), ускладнювала розвиток словацького нацiонально-культурного пробудження? Перед тим, як вiдповiсти на поставлене запитання, доречно буде звернутися до думки Л.Штура. Надаючи в цiлому характеристику iсторiї словацької iнтелектуальної сфери, її сучасного стану, кодифiкатор словацької мови констатував iснування багаторiчної «iнтелектуальної зверхностi» з боку апологетiв чеськомовної iдеї по вiдношенню до словацькомовної нацiонально-культурної програми розвитку словацького народу. Першi словацьку дещо емоцiйно назвали «мовою свинопасiв» [369, арк.96], а їх мовно-лiтературну платформу пробудження вважали «згубною дiєю» [474, с.1000] для справи збереження словацького народу. Пiзніше своє бачення вагомостi впливу чеського фактора на процес словацького пробудження висловив Т.Г.Масарик. Вiн констатував: «Просвiтництво ХVІІІ столiття, а в ньому просвiтництво нiмецьке, англiйське i французьке, було за своєю суттю продовженням головних iдей чеської реформацiї ... остання, безумовно, визначила i словацьку перспективу». Таким чином, у Т.Г. Масарика процес формування чеської нацiональної парадигми не просто проходив у руслi європейської культури, але й мав iнiцiативне значення для європейського Просвiтництва та був фундаментальною основою для модернiзацiї словацької культури i науки, а також створив умови для виникнення пробуджувальних iдей в словацькому середовищi [1012, s.10].

З огляду на зазначене, констатуємо: варто погодитися iз дослiдниками, якi дотримуються думки, що словацькi будителi iз своєю лiнговоцентричною нацiонально-культурною програмою на етапi її формування спиралися не тiльки на гердеровське фiлософсько-романтичне твердження про особливiсть слов'янського духу [863], але й, головне, взяли на своє «iнтелектуальне озброєння» позитивний нацiотворчий принцип чеських нацiональних теоретикiв-будителiв: мова – народ. Тому правомiрно говорити про iсторично сформовану чесько-словацьку етнiчну близькiсть, яка стала цiлком логiчною причиною звернення словацьких будителiв до чеських, iнтелектуальнi досягнення яких об'єктивно становили джерело не тiльки для наукової рецепцiї, але також слугували прикладом для формування словацької iдеологiчної доктрини. Тому майже закономірно, що Я.Коллар, розповiдаючи про полiтичнi проблеми i труднощi формування словацької нацiонально-культурної сфери, буде шукати пiдтримки i порад вiд чеського нацiонального iдеолога Ф. Палацького. «Ми всi знаходимося, мов у глибокому снi, – звертається Я.Коллар до

ключової фігури чеського національного руху. – Слово «нація», її мова слугують у нас майже для висловлювання звинувачень і для образи ..., але ми сподіваємося, що й далі будемо разом працювати – і тоді все буде добре» [956, s.30]. Як бачимо, для Я. Коллара як словацького інтелектуала-патріота була вкрай важливою співпраця із таким масштабним чеським діячем, як Ф.Палацький.

Пояснити причину словацької рецепції можна тим, що довгий час у словаків не існувало жодної розробленої концепції національно-просвітницької думки і навіть спільного мовного знаменника у словацькій національно-культурній програмі. Відповідно, обрання сусіднього чеського інтелектуального матеріалу у якості донорського для словацьких будителів стало досить логічним кроком. Політична історія Чехії, особливо епоха Карла IV, яка, за визначенням Й.Добровського, була «золотим віком» чеської мови [737, s.73], стимулювала факт орієнтації словацьких будителів на просвітницькі зразки чеської духовності. Тому частина словацьких будителів (Ю.Рібай, Б.Табліц, Й.Палковіч) старочеську літературну мову розглядала у якості можливого фундаменту лінгво-комунікативної модернізації, що потенційно мало би стати фактором національної консолідації. Наведений вище сценарій духовної емансипації словацького народу був закладений стараннями ранніх словацьких інтелектуалів XV–XVI ст. Вони старочеську мову визначали для себе як «lingua slavonica», тобто «слов'янська мова» або як «lingua vernacula» – «рідна мова» [1317, s.87]. Пізніше регіональна євангелістська інтелігенція в особах Д. Крамана, М.Бела, П.Долежала із його «Слов'яно-чеською граматикою» [758] вже в середині XVIII ст. на тлі словацько-чеської концепції (lingva Slavico – Bohemica) продовжувала практику духовного запозичення від чехів, чим розширяла фундамент ідеї «словацько-чеського національного зближення». Тому зовсім не випадково, що пізніше редактори газети «Братиславські новини» (1780) Й.Вискіденській, Ш.Кромп, Ш.Лешка для випуску газети використовували «стриманий формат» біблійної (старочеської) мовної форми [267, с.112]. Хоча такий підхід, на нашу думку, був не стільки ефективним націотворчим інструментом, скільки все ж «обережною» просвітницькою спробою.

Як ми зазначали, високу організаційну активність у справі словацького національного пробудження на чеському моно-лінгвістичному ґрунті виявляли словацькі протестанти – Ю.Рібай, Б.Табліц, Й.Палковіч. Їх діяльність варто розглядати не стільки як прагнення будителів поширити чеську мовно-історичну ідеологему відродження на словацьке етнічне середовище, скільки як факт позитивного ставлення до власної. Мовно-культурну близькість словацького і чеського народів протестантські будителі вважали сприятливим фактором в програмі духовної емансипації свого народу. Головним словацьким осередком розвитку чеської мовно-літературної ідеї з 1801 р. стає Товариство чесько-словенської літератури та мови. На чолі братиславського товариства студентів-протестантів стояли Б.Табліц та Й.Палковіч. Пізніше, в 1803 р., у братиславському євангелістському лицейі був організований «Інститут чехословацької літератури і мови». Посаду першого керівника обіймав Ю.Палковіч. Світоглядна парадигма національного пробудження свого народу за Палковічем базувалася на ідеї інтродукції чеських мовно-культурних зразків до словацького етнічного середовища. Саме в ідеї літературно-мовної спільності словаків і чехів протестанти вбачали

можливість протистояти наявній тенденції мадяризації словацького народу, вважали спільністю умовою словацького національного руху. Такий підхід дозволив Й. Юнгману в деяких своїх працях фактично назвати Ю.Палковича «пристрасним» захисником чехів [935, s.72].

На захист своєї мовної ідеї словацького пробудження Ю.Палкович навіть напише працю під назвою «Заперечення нововведень до чеської орфографії» [1078, s.4–8]. Зміст праці дозволяє стверджувати, що для словацького науковця в фундаменті процесу словацького націотворення, його комунікаційної складової лежала виключно чеська мова. Тому з часом, не зрозумівши важливості штурівської мовної реформи для процесу формування словацької нації, Ю.Палкович буде писати: «в доленосний час, в момент істини у словаків і чехів відбувся розкол, що призвело до повернення назад – від сучасного до гальмівного старого» [1079, s.15]. Таким чином, незважаючи на своє етнічне коріння, Ю.Палкович, як і Б.Табліц, схилився до ідеї спільності словацької і чеської історичних долей та відстоював концепцію єдиного «чехословацького племені» [1103, s.199–201]. Цим він фактично лишав словацький народ не тільки національної перспективи, а навіть ставив під сумнів доцільність їх подальшої культурної ідентифікації. Національно-культурні переконання Ю.Палковича поділяв Б.Табліц, що, можливо, мотивувало Л.Штура іронічно висловитися: «Табліц був величезним шанувальником свого народу і грошей» [474, с.1024]. Загалом же, досліджуючи етапи розвитку словацького минулого, Б.Табліц дійшов висновку, що навіть після падіння Великоморавської держави, з моменту, коли словаки увійшли до складу Угорського королівства, «вони все ж не втратили тісних зв'язків із чехами і продовжували зберігати «єдність своїх звичаїв, мови і культури» [1283, s.579]. У цілому світоглядну ідеологему «словацько-чеського зближення» Ю.Палковича і Б.Табліца можна охарактеризувати як ідею симбіозу двох етнокультур у рамках однієї чеської духовно-історичної форми. Загалом такий інтелектуальний підхід до змісту перспективи словацького пробудження не створював перешкод на шляху асиміляції словаків чехами.

З огляду на те, що на початку ХІХ ст. будителі досить часто зверталися до ідеї «словацько-чеського зближення» й використовували її, на нашу думку, варто розглянути етнонім «словак» з точки зору співвідношення його змісту із такою його етнічною ознакою, як мова. Для дослідників практичне використання мови (остання є головною ознакою такого соціокультурного феномену, як етнос) цікаве тому, що ця ознака безпосередньо ставала фундаментом багатьох ідеологічних дискусій і змістом національних конструкцій. Наявні джерела і література дозволяють стверджувати, що в тридцятих роках ХІХ ст. згадки про словацький народ переважно подавалися у контексті інформації про богемське культурне, наукове та політичне життя. Сама ж словацька мова виглядала таким собі діалектом чеського лінгволітературного контексту. Цікаво, що журнал «Вулик» розмістив промову віленського єпископа Іоанна Косаківського, який у 1803 р., мандруючи Дунаєм, назвав словаків народом, який спілкується «чеським діалектом» [98, с.97]. В іншому джерелі – «Віснику Європи» (1821 р.), посилаючись на братиславські періодичні видання, невідомий автор пише про зростання числа чеських письменників [366]. Майже у той самий час редактори російських журналів «Син Вітчизни» та «Московський спостерігач» відрекомендували читачу П.Й.Шафарика «доктором і

професором, який посідає почесне місце між богемськими поетами». При цьому такі словацькі діячі пробудження, як Б.Табліц та Ю.Палковіч, підкреслювалося в російських журнальних статтях, свої наукові праці пишуть виключно «богемською мовою» [377, с.77; 222].

Авторитетний славист І.І.Срезневський, який на початку своєї діяльності визнав національну своєрідність словаків [543, л.3], з часом віднесе словацьку мову до «чехословенського діалекту» [533, с.57]. Своїми думками з цього приводу він поділиться у листах до О.М.Бодяньського [524, арк.17; 527, арк.44]. Фактично І.І.Срезневський відмовив словакам у їх праві на національну мовну своєрідність. Також згадку про ідейно-інтелектуальний рефрен будителів-словаків у царині теорії нації в бік чеських національних конструкцій ми знаходимо у російського мандрівника Кеппена. В 1822 р. він у своєму подорожньому щоденнику напише: «Коллар є словацько-богемським духовним промовцем» [232, л.137]. Схожі думки у своїх працях висловлювали чеський історик, археолог Й.Л.Піч і російський славист П.І.Прейс [460, л.7]. Останній навіть стверджував, що «сучасна словацька мова є суто древньою чеською мовою і вона загалом майже залишилася без значних змін» [458, л.5]. Як бачимо, на початку ХІХ ст. у середовищі будителів, науковців, публіцистів не існувало єдності у визначенні словацької мови як остаточної етнічної ознаки словацького народу, що дещо ставило під сумнів зміст самого процесу словацького національно-культурного пробудження.

Загалом підсумуємо: використання посередницького формату чеської мови словацькими будителями, з одного боку, слугувало позитивній меті ретрансляції зразків чеської і німецької культур до словацького середовища, а з іншого – опосередковано надавало поштовх прогресивній частині словацьких будителів-патріотів для формування власної етнічної мовно-культурної ідеології будівництва словацької нації. Тому необхідно визнати, що в цілому чеська етнокультурна та історико-політична своєрідність з її акцентом на ідеологізацію і міфологізацію свого національного руху все ж мали позитивне емансипуюче значення для змісту першого періоду словацького національного пробудження.

Розвиваючи ідею лінгвоцентричності раннього словацького пробудження, зазначимо, що процес перетворення словацької мови на «ідейний національний капітал», безперечно, не міг бути справою лише нечисленної словацької інтелігенції, відсутність якої з часом стала підставою для деяких радянських і чехословацьких славистів говорити про словаків як про народ з неповною соціальною структурою [389, с.181; 324, с.382]. Відповідно, механізм інституціонального забезпечення динаміки мовно-літературної ідеології словацької національно-культурної програми в значній мірі залежав від активності релігійної еліти у справі конфесійної самоідентифікації та боротьбі «за аудиторію прихожан».

Цілком логічно, що духовний та інтелектуальний розвиток словацького соціуму не міг бути поза увагою служителів релігійного культу. В кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. словацький народ був розділений за конфесійною ознакою на католиків і протестантів. Складну, але однозначно тенденційну картину багатовікових традицій співіснування двох названих релігійних християнських гілок ми можемо знайти у листах та доповідних записках представників вищого російського духовництва, генералітету та в звітах студентів, що були відряджені за

кордон. Серед них листи обер-прокурора російського синоду А.М.Голіцина, митрополита Феофілакта, архієпископа Філарета [521, арк.12-20], генерал-майора Муравйова [346, арк.4], студентів М.І.Пілянкевича, П.Л.Тутковського, І.М.Вігури [113, арк.2-3]. Безпосередньо статистичні дані розподілу за конфесійною ознакою можна знайти у П.І.Прейса [200, арк.15], О.Піча [432, с.108]. Вони пишуть про 800 тис. протестантів, що становило майже третину словаків, дещо схожі статистичні дані наводить Ф.Сасінек [1163, s.13]. Словацький суспільно-політичний діяч, будитель Ш.М.Дакснер у своїх працях пише про «500 тисяч душ» [150, с.561]. Сучасні дослідники дотримуються думки, за якою лютерани становили приблизно п'яту частину населення Словаччини [221, с.212; 190, с.139]. Як бачимо, оцінки чисельності представників двох християнських гілок суттєво різняться, що має своє цілком логічне пояснення.

Розкриваючи проблему позитивного значення релігійного чинника для словацького пробудження, вкажемо, що подібне твердження, як би воно несподівано не звучало, потрібно розглядати в рамках того часу. Симбіоз мовної ідеї словацького пробудження із конфесійними інтересами є ситуативним і цілком природним для держав імперського типу в період історії, коли національні ідеології і рухи тільки формуються і мають патріотично-конфесійний формат без яскраво вираженої соціально-політичної складової, а тим більше – без партійної диференціації.

У міру «дозрівання» етносоціальної структури, зміцнення внутрішньо-етнічних зв'язків у словаків все частіше спостерігалось тяжіння до консолідації в рамках свого соціального середовища. У народів, які мали переважно асимільовану національну шляхту, на ранньому етапі формування націй захист інтересів народу, а також і участь у суспільних рухах, переважно були представлені світською і духовною інтелігенцією. Остання як частина етносоціальної структури до початку ХІХ ст. майже втратила свої феодально-станові риси та перетворилася на професійну групу. Її подальша доля залежала від матеріального, інтелектуального і політичного стану соціуму, в якому вони здійснювали свою професійну діяльність.

Тому духівництво, яке раніше презентувало інтереси суспільства в духовній і культурній царинах, змушене було все більше втягуватися в соціально-політичну сферу протиріч. Ця обставина має своє пояснення. Служителі релігійного культу були не тільки частиною словацької етносоціальної структури, але й основними носіями освіченості, тому вони були здатні брати участь у формуванні системи ідей, в яких відображалися б духовні потреби суспільства. Відповідно, умовою успішного розвитку і діяльності духівництва була наявність діалогу із соціумом рідною мовою, а це вимагало утворити і розвивати систему національної освіти. Не випадково, що намагаючись загальмувати цей процес, як писав М.Погодін, правлячі кола Угорщини з початку ХІХ ст. почали наполегливо проводити політику мадяризації не тільки освіти, а в тому числі й релігійної сфери на словацьких землях [44, арк.3]. Пізніше демонстрацією цієї політики стала діяльність генерального інспектора кальвіністської церкви в Угорщині графа К.Зая. Нагадаємо, він у 1841 р. звернувся до суперінтендантів із циркулярним листом «Мадяризація Угрії с точки зору інтересів протестантства», а потім на сторінках своєї полемічної брошури «Protestantismus, Magyarismus, Slawismus» [1339, s.20], оприлюднить парадигму

угорської офіційної релігійно-національної політики.

Наведені обставини утворювали досить міцний зв'язок між інтересами духівництва і релігійних громад. Частина духовної інтелігенції знайшла своє місце в стані творців національної культури, освіти й ідеології, що, безумовно, варто віднести до позитивного фактора в процесі словацького націотворення. Відповідно, представники словацького католицького і протестантського духівництва активно сприяли розширенню просвітницького чинника у змісті словацької національної парадигми.

При цьому, як вважають історики, а саме чеський М.Хрох і канадський С.Й. Кіршбаум, між духівництвом західного слов'янства найвищий відсоток творчості та конструктивно-патріотичної активності припадав на протестантів, з кола яких переважно формувалися політичні лідери словацького національного руху [889, р.48 ; 946, р.102–104]. До ХІХ ст. в межах словацького протестантизму з його ідеєю «розумного егоїзму» позначилася тенденція ідейного відходу словацької протестантської літературно-духовної сфери від ортодоксальних релігійно-феодальних догматів. Виникла, майже напівсвідомо, культурно-інтуїтивна форма етнічного протесту, що реалізувалася у вигляді нової мовно-літературної форми соціальної етики словацького населення. До числа відомих представників будителів-протестантів входили Ю.Рібай, Ю.Палковіч, Б.Табліц, Й.М.Гурбан, М.Годжа, Л. Желло, С.Халупка. До того ж, мовно-лінгвістична ідеологема протестантських послідовників словацького пробудження набувала інституціональної форми. Хоча в Словаччині цей процес був представлений лише окремими прикладами, але це не применшує його вагомості для словацького націотворення.

Загалом перша хвиля наукових і культурно-просвітницьких словацьких інститутів переважно створювалася за конфесійним принципом. Так, у Банській Штявниці (1785) було створене «Слов'янське товариство». Воно було причетним до видання євангелістського щомісячника «Стара газета літературного мистецтва» (1785–1786) за редакцією Ондрея Плахи [306, с.362]. Просвітницьку функцію виконував гурток Карла Готліба фон Віндіша в Братиславі, який групувався навколо регіонального періодичного видання «Хунгарішес магацін» (1781–1783) [221, с.224]. Протестантські священники Б.Табліц, Ю.Рібай беруть активну участь у заснуванні в 1810 р. нового «Літературного товариства гірської області», а у Банській Штявниці відкривається кафедра чесько-словацької мови [696, с.85–90]. Пізніше за ініціативою С.Халупки створюється студентське науково-патріотичне «Слов'янське літературне товариство». До кола засновників товариства увійшли: старший брат Людовіта Штура Карл, С.Бабілон, С.Годра, М.Голко, Й.Клімачек, Д.Ліхард. За словами Л. Штура, причиною появи товариства стала патріотична ініціатива словацької молоді [634, с.51].

Серед католицьких об'єднань вирізнявся католицький літературний гурток «Словацьке вчене товариство» (Slovenské učené Tovariss'ta) [305, с.119], який було засновано в 1792 р. А.Бернолаком, Ю.Фандлі у місті Трнава. Науково-просвітницький гурток поступово став нараховувати до 500 членів, а його представницькі осередки розташовувалися в Кошицях, Нітрі, Рожняві, Банській Бистриці. Метою товариства, як гадав Ю.Фандлі, було «написання і захист суто слов'янських» за формою і змістом літературних зразків, що, як вважав будитель,

слугувало справі збереження словацького народу [776, s.254].

Можливо, активна просвітницька та патріотична позиція протестантської частини словацьких національних товариств стала причиною того, що австрійська влада, як інформував у своїй записці обер-прокурор синоду Н.Протасов імператора, протестанти залишаються політично надійними підданими Габсбургів [371, л.4]. Для такої оцінки існували певні підстави: «Ян Коллар, – написав в подорожніх записках П.Кеппен, – євангелістський духівник, що проповідує своєю словацько-богемською мовою і навіть утворив власне народне училище» [232, л.137]. Показовою ілюстрацією нашого твердження може бути декрет імперської придворної канцелярії від 1822 р. Згідно з ним, до імперських військових навчальних закладів приймалася лише та молодь євангелістського віросповідання, яка «не заперечувала католицької системи віросповідання» [94, с.121]. І цього принципу конфесійного пріоритету влада дотримувалася і при проведенні своєї етнонаціональної політики. Цілком відповідно до змісту своєї імперської національної політики, австрійський уряд у 1825 р. забороняє викладання протестантизму у гімназіях, а колишнього випускника протестантського лицю П.Й. Шафарика навіть знімають з посади директора сербської православної гімназії [1161]. Поява нових словацьких емансипованих мовно-літературних форм та національних об'єднань до кінця не співпадала з внутрішньополітичними інтересами Габсбургів, які за кінцеву мету ставили реалізацію німецькомовної уніфікації підданих імперії. Сучасники писали про «тверду австрійську руку» і факти утисків редакторів словацьких періодичних видань. Така практика була багаторічною, що навіть стало підставою для філолога А.Я.Пухмайера написати в листі до редактора «Руської бесіди»: «На жаль, загальна атмосфера в Австрії ще недостатньо пом'якшилася, а це не дозволяє нам навіть навести ім'я автора статті, що ми Вам надіслали» [597, с.37].

Але, у твердження про позитивний внесок представників двох словацьких конфесій в процес формування «тонкої тканини» ідеології словацького національного пробудження, на нашу думку, бажано все ж внести і деякі доповнення. Мова йде про необхідність уточнення межі між міфом і реальним історичним внеском конфесійних словацьких діячів у справу раннього пробудження. Для прикладу, словацький будитель, дослідник-славіст Ш.М.Дакснер констатує, що протестантське крило діячів словацького пробудження «з самого початку обрало освіту і виховання інтелігенції як засіб збереження і розвитку свого народу» [150, с. 615]. З часом проблема, зміст якої раніше окреслив Ш.М.Дакснер, отримала своє подальше вивчення в працях низки марксистських науковців [322, с.79–83; 323, с. 85–90; 324, р.381–401; 250, с.318–328]. Їх прискіпливий інтерес до цієї теми логічно наповнювався змістом традиційного для марксистів ідеолого-символічного сюжету протистояння реформаторів та католиків.

Сучасні словакісти [946, Р.105; 221, с.213.; 981, s.22-48] спадщину будителів, вихідців з різних словацьких релігійних кіл, не тільки реформаторів, але й католиків, презентують у своїх дослідженнях такою собі емансипованою матрицею у фундаменті словацької національної самоідентифікації. Відповідно, історично існуючий конфесійний розподіл словаків на дві християнські гілки не провокував до взаємної ворожнечі та не ставав фактором ідеологічного протистояння. Більше того,

боротьба за загальнонаціональну літературну мову як доцентровий принцип формування нації, навпаки – відіграла головну роль у процесі об'єднання двох таборів у національному словацькому русі – католицького та протестантського. Таким чином, життєздатність мовно-літературної ідеологемі національного словацького розвитку на ранньому етапі пробудження випробовувалася і в тій, або іншій мірі підтримувалася духовними лідерами обидвох словацьких конфесій.

Незважаючи на те, що концепція мовно-літературної ідеологемі розвитку словацького соціуму у світогляді переважної частини словацьких будителів визначала їх наукову і публічну позицію, необхідно додати: на рубежі XVIII – XIX ст. національна словацька парадигма поступово починає збагачуватися етноісторичними сюжетами. Історична наука однозначно ставала ідейним фактором становлення національного колективу. На відміну від чеських будителів (Г.Добнер, І.Борн, А.Фойгт, Ф.Прохазка, Ф.Пельцель, В.Гайка), їх ідея міфологізації і містифікації своїх етноісторичних сюжетів для словацьких будителів не могла підійти у якості можливого модусу становлення національної ідентичності словаків. Хоча деякі спроби розвитку цього напрямку для змісту словацької національної парадигми духовні лідери все ж здійснювали.

Стараннями таких істориків епохи гуманізму, як Я.Б.Магін і С.Тімон була сформована «теорія гостинної зустрічі» словаків з угорцями-переселенцями з наступним укладанням між ними угоди про утворення спільної угорської держави. Наприклад, Я.Б.Магін у своїй «Апології» напише про діяння угорського короля Матяша Корвіна (1443–1490), який захистив свободу стародавніх словацьких міст. Більше того, малюючи масштабне полотно міжфеодальних конфліктів періоду середньовіччя, Я.Б.Магін напише: «чехи не просто вдерлися в Тренчін, а хижацькі пограбували всіх людей і угнали весь скот. Король розцінив подібний акт як велике неподобство, а тому у відповідь на таку несправедливість із своєю армією вдерся в Чехію. Потім угорці вогнем і мечем спустошили всю Богемію». Далі автор «Апології» з вдячністю пише про імператора Священної Римської імперії і угорського короля Сігізмунда (1387–1437), який після звільнення Тренчіна підтвердив право міста на особисту церковну парафію і самоврядування [1004, s. 37–38].

Але більш цікавими в плані формування національної історичної концепції словаків є праці засновника угорської історіографії, словака за походженням С.Тімона, який написав низку історичних праць [1301; 1303]. У розрізі «теорії гостинної зустрічі» особливий інтерес для нас становить його «Нова історія стародавньої Угорщини». Праця не тільки заклала фундамент критичної угорської історіографії, але й концептуальні основи словацької історіографії періоду пробудження. Безпосередньо С.Тімон написав: «Угорці поступово осіли в басейнах річок Морава, Ваг, Нитра і домовились про союз із словаками ... слов'яни гостинно прийняли угорців. Помалу дехто з нащадків словацького народу зміг підвищити свій статус, вони придбали великі маєтки і навіть стали засновниками багатьох стародавніх родів» [1302, р.98]. Така «безболісна» інтродукція минулого словацького народу до політичної історії Угорського королівства дозволяла раннім словацьким історикам обґрунтувати статусно-правову рівність словаків поряд із державотворчим угорським етносом. Недоліком «теорії гостинної зустрічі» була

можливість використати її в майбутньому для обґрунтування практики включення словаків в процес формування «єдиної угорської політичної нації», що в перспективі й здійснив угорський національний теоретик Л.Кошут.

Загалом такий методологічний підхід до дослідження історії словацького народу проіснував майже до середини XIX ст. та в тій або іншій мірі підтримувався М.Белом, А.Ф.Колларом, чеським істориком Й.Л.Пічем. Для прикладу, останній написав, що «Св. Стефан всіма силами намагався в своєму королівстві утворювати та підтримувати установи на кшталт тих, що існували раніше ... тому на слов'янській землі з часом нічого не змінилося» [433, с.92]. Б.Табліц, Ю.Папанек, Я. Чаплович культивували в своїх працях тему спадкоємності словаків від Великоморавської держави. З метою додати політичної ваги «словацькому племені» вони доводили, що словаки навіть після падіння Великоморавської держави і переходу їх під владу угорських королів все ж не тільки зуміли зберегти свою соціокультурну своєрідність, але й спільність з чехами і мораванами [1283, s.579; 1081, p.33-40; 697, s.34-55]. При цьому, незважаючи на те, що ранні словацькі історики-будителі своє минуле розглядали у площині загальноугорської історії, сама спроба дослідити багатовікову історію свого етнічного минулого, на нашу думку, була сміливим, прогресивним кроком, який розширяв як зміст словацького пробудження періоду Просвітництва, так і фундамент словацької національної історії. В цей час Ю.Папанек латинською пише книгу «Історія слов'янського народу» (1780). Він використовує одне з найбільш цікавих історичних оповідань, створених в слов'янському світі в епоху раннього середньовіччя – «Хроніку» [225] Вінцента Кадлубека (1160–1223). Незважаючи на те, що сучасні науковці – росіянка Н.І.Щавелева [637,с.76], поляк Ф.Дворнік – працю краківського єпископа вважають тенденційною та стверджують, що «Хроніка» була написана переважно не на фактичному матеріалі, а на легендах [152, с.212], Ю.Папанек спробу В.Кадлубека дослідити походження слов'янських етнізмів вважав корисною справою для формування позитивного образу словацької історії [1081, p.30-31].

Концептуально підтримували «теорію гостинної зустрічі» такі будителі, як Ю. Скленар, А.Бернолак. У 1788 р. Ю.Скленар латинню видав книгу «Стародавнє становище Великої Моравії, перший прихід та напад на неї угорців». У книзі автор не тільки розвиває тезу про автохтонність словаків у античній Паннонії, але й малює спільне історичне полотно діянь словаків із угорцями. Такий підхід закріплював у словацькій історіографії концепцію причетності словаків до угорської держави, а головне, включав словацьку еліту до «угорської станової нації» [1191, p.2-8]. Світоглядна платформа А.Бернолака та його послідовників – це уявлення про приналежність словаків (паннонського слов'янства) до єдиного слов'янського народу. Для підтвердження своєї концепції ранні словацькі історики наводять екскурси в минуле Великоморавського князівства та історію діянь на заході християнських проповідників Кирила і Мефодія [1081, s.IX]. Загальність методичного підходу і оцінку діяльності слов'янських просвітників ми можемо зрозуміти із історичного панегірика Ю.Фандлі. Головні проповідники християнства зображені словацьким будителем, насамперед, як ревні християни, що «спромоглися душі язичників, які заблукали, привести в лоно католицької віри христової обителі». Ю.Фандлі в руслі європейського Просвітництва надає високу оцінку Кирилу і

Мефодію, що змогли «надати народу рятівну можливість читати боже слово» [775, р. 338]. З огляду на сказане, можна дещо підсумувати, словацька історико-політична генеза А.Бернолака і релігійна історія Ю.Фандлі – це переконання і, відповідно, бачення своїх «історичних» територій як землі слов'янської, християнської, а не угорської.

Певний інтерес для нашого дослідження становить «Скорочена історія словацького народу» Ю.Фандлі. Це, скоріше, компіляція праць істориків-будителів Ю.Папанека і Ю.Скленара, ніж самостійне дослідження, тому в книзі відсутня історична критика, а наявний риторичний туман і загальний панегіричний напрям праці залишають за нею скоріше літературні, ніж наукові переваги. В той самий час компіляція все ж достатньо органічно лягала у загальність процесу емансипації та ідеологізації словацького народу. Ю.Фандлі відтворює позитивну словацьку історію, героїзує діяння князя Великої Моравії Святополка I у його боротьбі із Людовіком II, королем Східно-Франкського королівства [936, р.108-114]. До того ж, Ю.Фандлі поділяє «теорію гостинної зустрічі» Я.Б.Магіна і С.Тімона. Акт злуки язичників – словаків із християнською угорською політичною верхівкою Ю.Фандлі передає такими рядками: «в минулому словацьким народом правили словацькі лідери, які були язичниками, все змінилося на краще з моменту, коли угорські християнські королі католицької віри почали правити сучасною і новою Угорщиною» [936, р.11-12].

На нашу думку, такий дещо суб'єктивний підхід низки словацьких будителів, а інколи навіть навмисні їх вигадки (типовий прийом міфотворчості західноєвропейських інтелектуалів), все ж створювали духовний фундамент для розширення національної самосвідомості пригнічених словаків. Загалом певну ідеологізацію словацької історії в працях будителів першої хвили пробудження варто розглядати як фактичний бік процесу боротьби в рамках ідеології Просвітництва та обережну спробу визначити своє етнічне минуле в політичній історії Угорського королівства. Такий підхід не тільки мав у своїй основі опозиційний характер, але й перетворювався на своєрідний моральний аргумент на користь необхідності й реальності боротьби за модернізацію своєї мови та літератури як засобу зміцнення словацької національної свідомості.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. – у першій чверті XIX ст. раннє покоління словацьких будителів-просвітників, а їх справедливо вважають фундаторами матриці етнічної самоідентифікації, поклало початок творенню парадигми розвитку словацької нації. Вагому частину в змісті національної програми зайняла мовно-лінгвістична ідея національно-культурної програми словацького пробудження. Домінування просвітницького над національно-патріотичним становило основну особливість раннього періоду словацького пробудження. Реконструкція основних подій, пов'язаних із становленням ранньої словацької національної ідеології, дозволяє стверджувати, що мовно-літературна модернізація була справою незначної словацької духовної еліти, здебільше церковних служителів різних конфесійних таборів, і ця обставина багато в чому впливала на їх ідейну позицію, вибір базових діалектів для модернізації, але не «знищувала» прихильність до власних етнічних принципів.

Відсутність власної шляхти, тенденція до своєї самоідентифікації в якості угорської шляхти на ранньому етапі національного руху привели до того, що рушійною силою модернізації стала різночинна інтелігенція, яка з часом наповнила словацьке пробудження демократичним змістом. Відповідно, мовна ідея словацької національної програми лежала в фундаменті процесу їх суспільної та культурної модернізації. Остання з часом об'єктивно почала втрачати свою елітарність, розширилася сфера її соціальної дії як джерела та смислових суспільних інспірацій.

Безумовно, вплив чеського етнічного середовища на процес словацького пробудження важко заперечити. Прямо чи опосередковано чеський національний рух сприяв становленню словацької науки, літератури та ідеологізації словацького пробудження в цілому. Наявність таких двох головних мовних ідеологем, як «бернолаччина» та «біблійна чеська», лише відтіняла факт присутності двох духовних таборів у словацькому ранньому національному пробудженні – католицького та протестантського, що не сприяло прискоренню консолідації словацького національного руху, а, навпаки, стало причиною існування різних бачень шляхів інтеграції словацького народу.

Отже, початковий етап формування словацької національної парадигми був переважно представлений мовно-літературною ідеологією, що дозволяє нам говорити про лінгвоцентричність процесу словацького націотворення. В той самий час, нечисленні історичні праці таких словацьких істориків, як Б.Магін, С.Тімон, Ю. Папанек, Я.Грдлічка, Ю.Скленар, Ю.Фандлі – це, скоріше, не проста «інвентаризація» власної історії, а намагання «презентувати» словаків у якості історичного народу, що зберіг свою етнокультурну самостійність. При цьому стараннями будителів були окреслені деякі «компромісні контури» національного історичного міфу, який свідомо не виходив за рамки імперської та угорської політичної історії.

3.3. Духовне пробудження серболужицького етносу

Хронологічні рамки серболужицького пробудження до цих пір залишаються дискусійною темою в сорабістиці. Хід дискусій, позиції їх учасників Я.А.Смолера [1219, s.10], В.Моторного, К.Трофимовича [343, с.25], О.Гугніна [147, с.613–619], Є. Святковської [551, с.207–216] та інших ми детально розглянули у монографії «Формування національної ідентичності західних слов'ян» [64, с.183–185].

Зазначимо, що лужицьке становлення модерної ідентичності із його концепцією емансипації етнічної свідомості варто трактувати як процес, тісно пов'язаний із німецьким Просвітництвом та Романтизмом. З огляду на це, утворення атмосфери етнічного пробудження у сербів, на нашу думку, в часовому вимірі варто віднести на останню чверть XVIII ст. Ця нижня межа нами свідомо екстраполюється у зміст загальноєвропейського процесу Просвітництва. На лужицьких інтелектуалів цього періоду основний вплив здійснили німецькі теоретики нації та просвітники Й. Г.Циммерман, Й.Г.Гердер, К.Г.Антон [1345; 862; 654; 653]. Завершення першого періоду, в якому було закладено принципові фундаментальні риси етнічного збереження, припадає на початок 20-х рр. XIX ст. Для більш конкретного уявлення про витоки, хід та розуміння специфіки становлення лужицької модерної ідентичності її необхідно розглядати як певний духовно-ідейний ланцюжок, в якому

присутні спадкоємність Реформації та Просвітництва. Період Реформації охоплює – першу половину XVII ст.). У ньому розрізняється пізньогуманістичний етап, в якому панує ідеологія раціоналізму (друга половина XVII – початок XVIII ст.. Далі – період Просвітництва. В ньому відповідно розрізняють два етапи – ранньопросвітницький (перша половина XVIII ст.) та період зрілого Просвітництва (друга половина XVIII ст. – початок 20-х рр. XIX ст.) [681].

Другий період становлення лужицької модерної ідентичності періоду пробудження варто означити такими хронологічними рамками: 20-і рр. XIX ст. – переддень революції 1848–1849 рр. На цей період припала діяльність духовно-ініціативної частини серболужицьких інтелектуалів, які генерують ідею етнічної емансипації свого народу. Хронологічно рамки третього періоду припадають на час «Весни народів». Відповідно, перемога консервативної партії, наступна реакція стають причинами зниження соціально-політичної активності серболужичан.

Цілком логічно як щодо змісту історії, так і з огляду на специфіку процесу становлення лужицької модерної ідентичності цього нечисленного народу, що одним з джерел етнічної емансипації стало християнство в цілому і такі його конкретні вчення, як католицизм та протестантизм. Відповідно, тема християнізації лужицьких сербів, їх окатоличування як сучасниками, так і науковцями-славістами XIX ст. оцінювалася неоднозначно (В.Тімковський, М.Погодін, А.Гільфердінг, В. Григорович, В.Богуславський, М.Горнік, О.Піпін, В.Францев [556, арк.27; 450, арк. 12; 449, арк.7; 125, с.127–128; 689. s.107; 474, с.1064–1065; 583, с.302–331]). Для конкретизації їх світоглядного бачення цієї проблеми, на нашу думку, варто звернутися до інтелектуальної спадщини чеського національного ідеолога В.Ганки. Так, В.Ганка в листі до таємного радника А.Я.Стороженка із прикрістю напише, що, на жаль, православні «промені так і не дійшли до слов'янських племен, а з німецькими єпископами прийшло тільки рабське хрещення» [819, арк.5].

Наведене судження чеського будителя варто розглядати не як переконання науковця-одинака, а, на нашу думку, як певний світоглядний алгоритм, у зміст якого закладений підхід до оцінки етнозберігаючої парадигми лужичан. В.Ганка – прихильник ідеї, згідно з якою процес окатоличення, безумовно, був не тільки насильницькою дією, але й, по суті, професійною дією католицьких німецьких священиків, спрямованою на послаблення ідентичності населення Лужицьких районів. Схожу критичну оцінку процесу окатоличення лужичан містять праці доктора богослов'я з університету в Галле Вільгельма Готтліба Бейєра (1801–1881). Останній з приводу цього історичного факту писав: «одночасно християнізація слов'ян супроводжувалася появою ворожих для них військ, з цього часу християнство стало для них рівнозначним поняттю «рабство» [866, s.286]. Наведене судження дозволяє нам припустити, що навіть окремі німецькі дослідники погоджувалися з тим фактом, що проблему лужицької ідентичності неможливо відділити від багатовікового впливу етноконфесійного фактора.

У цілому не заперечуючи тверджень В.Ганки, В.Г.Бейєра, все ж вважаємо, що необхідно навести дещо інший погляд на процес християнізації лужичан. Для цього звернемося до наукової спадщини Я.А.Смолера. Останній розцінює християнізацію і наступну появу писемного «Малого катехісису» Лютера як певний рубіж, на якому поєдналися ранні ідейні уявлення про етнокультурну самобутність із ранньою

духовною етнозберігаючою практикою. Безпосередньо будитель вважає, що факт сприйняття християнства і вихід «першої сербської книги» змінили систему «світосприйняття сербського народу» [1207, s.24]. Думку Смолера розділили А. Кайсаров і О.Тургенєв. Протягом десятиліть їх особисті спостереження були джерелом і системою методологічних суджень для багатьох науковців-сорабістів [469; 222; 585; 310; 362]. Зміст «Записок» О.Тургенєва дозволяє стверджувати: у становленні нижньолужицької і верхньолужицької писемності роль «культурного трампліну» виконали переклади Біблії та інших богослужбових текстів лужицькими діалектами. Безпосередньо в листі до батьків 29 травня 1804 р. О.Тургенєв писав: «Ми придбали собі Біблію й деякі інші вендські книги. І надалі ми будемо намагатися збирати Біблії на всіх інших діалектах» [469, с.52].

Світоглядну позицію згаданих вище інтелектуалів підтримував І.І. Срезневський. Славіст справу сербського етнозбереження пов'язує із практикою поширення християнства у лужицькому середовищі з сусідніх слов'янських – чеських земель. На користь подібного твердження, на думку Срезневського, свідчили численні чеські рукописи і стародруки, які зберігалися в лужицьких родинах та передавалися як духовний спадок предків. До речі, схожу думку в різні часи висловлювали в своїх листах і працях П.Й.Шафарик [1153, арк. 21] та О.Піпін [474, с.1071]. Срезневський припустив, що спочатку ідеї християнства проповідувалися у лужичан церковною старослов'янською або старою чеською мовами. Звідси висновок дослідника: «Чеське нарiччя, ймовiрно, досить довго панувало, i це, можливо, стало головною причиною неуваги сербiв-лужичан до своєї рiдної мови» [538, s.197–198].

Таким чином, наукова гіпотеза І.І.Срезневського про чеський вектор християнізації серболужичан містить певний критицизм стосовно ранньої практики чеського культурно-духовного впливу на лужичан. Але, як здається, із історичної долі лужичан, з процесу їх Реформації і пробудження неможливо вилучити етнозберігаючий позитив чеського соціуму.

З іншого боку, не викликає заперечень той факт, що регулярні зв'язки католицької сербської громади з Чехією, Польщею зміцнювали позиції католицької церкви в окремих лужицьких районах. До речі, католицька церква для послаблення впливу протестантства в Лужиці дозволяла здійснення церковних обрядів рідною мовою. Парадоксально, але католицька меншість, адже «в Лужицькій землі, – напише О.Гільфердінг після своєї зустрічі в 1855 р. із Я.А.Смолером, – залишилося лише 10 тис. сербів-католиків», [128, с.22] як виявилось, на практиці була менш схильною до германізації, ніж протестанти. На переконання чеського етнографа Л. Куби, а він неодноразово мандрував та вивчав цей західний слов'янський народ, до кінця ХІХ ст. «у малій католицькій області фактично з давніх часів не було онімечене жодне село, чого не можна сказати про протестантів. Одна з причин цього, – вважає етнограф, – криється в тому, що протестантизм презентує себе і сприймається як німецька національна релігія і тим самим готує основу для германізації» [989, s.71]. Пізніше думку Л.Куби в тій або іншій мірі розділили М. Кікешев О.Гугнін, П.Янеке, Р.Марті, М.Шорх, В.Месканк-Мішканк, Є.Тчерник, П. Янеке, М.Валде [235, с.10-41; 148, с.62–64; 903, s.23–30; 320, с.342; 1176, s.43; 1025, s.94; 1311, s.33; 903, s.23–30; 1325, s.15].

У руслі сказаного доречно буде навести також наступну статистику: до першої чверті XIX ст. переважна більшість серболужичан – 86,9 відсотка – розділила духовну долю німецького населення, що проживало на теренах Пруського та Саксонського королівств, та обрала лютеранство. Лише 13 відсотків сербів залишилися в лоні римокатолицької церкви. Відповідно, менше одного відсотка етноменшини обрало для себе участь у інших релігійних конфесіях [149, с.74–78].

З огляду на сказане вище, можна констатувати, що процес становлення лужицької модерної ідентичності, масова самосвідомість лужичан були об'єктом прискіпливої конфесійної маніпуляції. Таким чином, протягом багатьох століть на лужицький народ поволі, але масштабно і цілеспрямовано здійснювалася релігійно-психокультурна експансія з боку релігійної еліти. Остання штучно репродукувала появу у сербів етнорегіональних і локально-містечкових ідентичностей, що з часом ускладнило процес емансипації серболужицького соціуму і формування єдиного духовно-культурного знаменника.

Загалом конфесійні відмінності все ж утворювали неоднозначні та складні тенденції. Наприклад, розподіл лужицьких сербів на католиків і протестантів ускладнив процес утворення єдиної лужицької мови. Майже не випадково Я.П. Йордан процес пробудження свого народу пов'язав із необхідністю знищити перешкоду, «що колись виникла на тлі релігійної ненависті, нам необхідно вибудувати нову будівлю, яка би стала для нас зручним і світлим житлом» [913, s.17]. До того ж, зміст конфесійної відмінності підкреслювався й відсутністю єдиного літературного стандарту, на що вказував Я.А.Смолер [1172, s.V]. З часом, після багаторічних зусиль верхньолужицького католицького священика з Радвору Ю.Г. Светлика, була створена католицька верхньолужицька літературна мова. До наших днів дійшов перший «Латино-сербський словник» верхньолужицькою мовою [1280]. В той самий час мовно-писемний алгоритм світоглядних переконань Светлика відрізнявся від протестантської ідеї, яка будувалася на тлі верхньолужицької літературної мови, що, безумовно, не сприяло подоланню мовно-регіональних відмінностей у лужичан.

На практиці протягом XVII–XVIII ст. стараннями релігійних інтелектуалів формуються зразки нижньолужицької і верхньолужицької писемних мов. Як наслідок, у одного народу утворилася ситуація так званої «мовно-літературної дихотомії». Про існування дихотомії в лужицькому мовному середовищі ми можемо дізнатися з листів О.М.Бодянського. Історично відомий факт, що останній приділяв «багато часу, – про це ми дізнаємося із його листа до М.Максимовича, – для вивчення мов сорабо-вендської і сербської» [74, арк. 6]. А у 1843 р. Бодянський напише своєму батькові перелік мов, з якими він зміг ознайомитися за кордоном, це – «серболужицька нижня» та «серболужицька верхня» [249, с.25]. Остання мова – «серболужицька верхня» навіть стала основою для протестантського (євангелістського, центрального) і католицького (периферійного) варіанту писемних мов [559, с.160; 182, с.26].

Наявні джерела та дослідження дозволяють нам стверджувати, що процес становлення серболужицьких літературних мов, останні ми визначаємо як етноідею та фактор консолідації, досить складно втиснути в рамки однозначної оцінки. Фактично у лужичан склався певний світоглядний парадокс, у змісті якого було

розмаїття лужицьких діалектів. Насамперед, конкуренція духівників різних релігійних конфесій стимулювала творчу активність в плані творення на тлі діалекту певного мовно-літературного стандарту. Наступне: католицька конкуренція створила умови для членів релігійної партії толерантно сприймати серболужицьку мову, що побічно підштовхнуло лужичан до національно-культурної активності.

На користь нашого твердження наведемо думку, яку висловив ще в першій чверті XIX ст., після своєї мандрівки слов'янськими землями, випускник Віленського університету, канонік Брестського капітулу, уніат М.Бобровський. Він дійшов висновку, що лише завдячуючи діяльності різних релігійних парафій «мова лужицька утрималася на такому малому просторі землі між німецькими племенами» [70, с.256].

З нашого боку додамо, що саме сільські й міські духовники довгі роки були тією єдиною єднавчою ланкою між лужицькими дисперсними етнічними фрагментами. Переважно духівництво визначало горизонт суспільних і культурних уявлень неграмотного селянства настільки, щоби вони хоча б приблизно змогли уявити собі безліч етнічних інтересів і протиріч на широкому німецькому просторі. Отже, варто визнати, що етнічний фундамент та його релігійні компоненти в суспільному житті лужичан XVIII–XIX ст. практично ніколи не виступали в так званому «чистому» вигляді. Не підлягає сумніву, що релігія та її інститути за допомогою своїх ціннісних установок активно впливали на міжнаціональні відносини в Лужицьких районах Німеччини. Таким чином, можемо констатувати, що суперництво на рівні конфесійних інтересів дещо «заморозило» наявне розмаїття діалектів. Це стало додатковим, поряд із політичним, стримуючим чинником становлення єдиного мовно-культурного знаменника в змісті концепції серболужицької етнічної емансипації. При цьому цей чинник протягом багатьох років як створювали, так і активно долали лужицькі релігійно-духовні лідери.

Пояснимо наше твердження таким фактом: з кінця XVII і до початку XIX ст. в інтересах своїх релігійних конфесій лужицькі духовно-релігійні лідери «підганяли» лужицьке діалектне розмаїття до змісту своїх релігійно-конфесійних інтересів. При цьому варто згадати мовно-інтелектуальні проекти Ю.Г.Светлика, М.Н.Шимона, Ю.Й.Шимона, Я.Б.Фабріціуса. Такий стан дозволив Смолеру критично констатувати: «сміхотворна різниця євангельської і католицької орфографій гальмує уявлення про наші власні духовні досягнення» [1172, s.4–6]. Його світоглядні переконання поділяв інший діяч пробудження – М.Горнік [880, s.162].

Цілком логічно, що влада Пруссії та Саксонії індиферентно ставилася до релігійно-духовного інтелектуального проекту становлення лужицької модерної ідентичності, що також має своє пояснення. Наприклад, навіть окремі лужицькі священики вважали лужицьку мову емансипацію непотрібною і шкідливою справою. Так, у 1826 році священик Рихтар (народився у лужицькому селі Сорно, що розташовувалося поблизу містечка Зенфтенберг) на сторінках герлицького «Нового лужицького журналу» висловився проти збереження такої важливої етнічної ознаки лужичан, як рідна мова, тому що «лужицька мова вже сьогодні позбавляє державу своєї внутрішньої єдності» [1137, s.305].

Підкреслимо наступне: регіональні слов'янські лідери не тільки не використовували ідею антагонізму по відношенню до чогось німецького, але

стримано реагували та переважно пристосовувалися до владної практики регіональної етнополітики. Наприклад, лужицькому суперінтендантству Бішофсверд в другій половині XVIII ст. належало 24 церковних приходи. При цьому суперінтендант, за походженням німець, виконував функцію спостерігача за приходами. Далі, у 1738 р. в Люббені німецька адміністрація об'єднує свої зусилля із місцевою церковною владою та розпочинає випуск щомісячника «Літературні судження і Лужицькі фрагменти» («*Destinata literaria et fragmenta Lusatica*») [731, s. 1041–1152]. Фактично можна говорити про формування своєрідного духовного німецько-лужицького інституту, за яким закріплювалися функції управління серболужицькими церковними установами і прагматичного контролю за змістом просвітницьких ідей, які потрапили в Лужицькі землі.

Таким чином, до кінця XVIII ст. створився певний духовний фундамент становлення лужицької модерної ідентичності. Його зміст лежав, з одного боку, в площині визнання посередницьких послуг німецького компонента в процесі трансформації західноєвропейської культури до змісту етнозберігаючої концепції лужичан.

З іншого боку, філософська основа лужицького патріотизму складалася з ідеї емансипації народу на тлі науково-релігійного компонента. Безумовно, неправомірним буде твердження, що такий підхід та відповідна політико-культурна практика з самого початку замислювалися лужицькими діячами як єдино можливий шлях власного етнічного збереження та розвитку. Але варто визнати, що об'єктивні умови існування лужицького народу, його історія та соціальна картина також не створювали сприятливої атмосфери для появи радикального політичного проекту етнічного пробудження.

Для підтвердження нашої думки наведемо статистичний матеріал із практики підготовки кадрів церковних служителів в Лужицьких областях Німеччини. Так, якщо до 20-х рр. XIX ст. серболужицьке духовенство переважно формувалося з родин церковних служителів, то вже через чверть століття кількість вихідців з вищезгаданих родин зменшується. В той самий час майже у вісім разів збільшується кількість священнослужителів, які належали до селянських родин [991, s.144]. Наведені статистичні дані (Додаток Е.) свідчать не тільки на користь процесу соціальної лібералізації в сербському соціумі, але підтверджують як факт соціальної статусності церковних посад, так і динаміку кількісного зростання інтелектуальної частини діячів серболужицького пробудження за рахунок збільшення чисельності духовників.

Фактично до початку XX ст. серболужицькі науково-інтелектуальні зразки в своєму основному масиві створювалися теологами. Навіть найвідоміші народні класики, представники третього покоління лужицьких етнодіячів, були теологами. Так, Якуб Барт-Чишинський і Міклавш Андріцкій – католицькі священники, Гандріх Зейлер був протестантським пастором, а Ян Смолер почав свою кар'єру народного лідера в 1836 р. з навчання в університеті на факультеті богослов'я у м. Бреслау [514, арк. 1]. Як нам здається, майже незмінний статус етнічної еліти, його незначне розширення за рахунок селян, вихідців із середовища дрібних виробників, теологів, відповідно неповна соціальна структура соціуму в умовах активності німецького національного руху ставали головною причиною «дрейфу» серболужицького

етнозберігаючого руху в бік обережності та консерватизму.

З огляду на зазначене, з нашого боку справедливим буде наголосити на лінгвоцентричному чиннику лужицького пробудження, зміст якого становив науково-релігійний фундамент. Споконвіку серби були об'єднані релігійним, традиційно селянським культом та етнічною свідомістю. Остання відрізняла їх від німців, але не виходила за рамки традицій і релігії. Релігійність серболужичан була даниною їх історичній долі. Не в останню чергу вона підтримувалася устроєм традиційного селянського побуту. Навіть сучасні німецькі дослідники (М.Валде) [1325, s.16]., визнають релігійність ментальною рисою сербського соціуму та частиною світоглядних переконань, на яких вибудовується позитивна етнічність лужичан.

Для підтвердження наших слів наведемо вислів польського правника, одного з інтелектуальних натхненників серболужицького пробудження В.Богуславського. Останній стверджував: «жоден серболужицький район, в якому постійно відбувалися проповіді народною мовою, не онімечився», що не можемо сказати про ті райони, в яких відсутність проповідей «рідною мовою» призводила до «втрати почуття народності, що ставало причиною їх онімечення» [688, s.241]. Таким чином, у період активізації лужицького руху за власне етнічне збереження духовна практика обох християнських конфесій здійснювала помітний вплив на процес лужицького пробудження. Відповідно, реформаторська, раннепросвітницька, а потім і просвітницька активність лужицьких теологів і вчителів створювала певні умови для ідеологізації лужицького етнозберігаючого руху.

Загалом серболужицьке пробудження варто вважати рухом соціально активної частини суспільства, яка переважно зосереджувала свій творчий потенціал у напрямі реалізації програми духовної емансипації народу. В цій програмі неможливо заперечити її лінгвоцентричну основу. На цю обставину прямо вказували в своїх працях серболужицькі будителі Я.А.Смолер, Я.П.Йордан, М. Горнік [1217, s.13–14; 913, s.17; 880, s.162].

Зазначимо, що процес побудови будителями концепції мовного пробудження, а, відповідно, й етнозберігаючої програми не міг спиратися виключно на національно-патріотичну ідеологію, а тим більше – на антагонізм між німецьким реформаторством та лужицькою етнозберігаючою ідеєю. Відповідно, об'єктивність появи мовної ідеології в природі лужицького етнозберігаючого руху, практику суспільно-політичної толерантності та релігійну терпимість у змісті парадигми власного збереження, безумовно, можна вважати етнополітичною програмою, тому що, з огляду на чисельність самого серболужицького народу, можливе втілення в практику етнозбереження програми активної політичної боротьби таїла в собі загрозу значних репресій з боку влади та, відповідно, перспективу повного знищення сербів. Іншими словами, в природі змісту концепції серболужицької етнічної емансипації внутрішньополітичні аспекти, на відміну від мовних і психологічних, у цей період лужицької історії об'єктивно не могли визначати основну сутність етнозберігаючої програми.

До того ж існував потужний німецький чинник, наслідки впливу якого В. Ганка в листі до А.Я.Стороженка прокоментував так: «на жаль, мова слов'янська зовсім зникла і залишилися лише мізерні сліди звичаїв та обрядів цього народу» [

818, арк.5]. Відповідно, лужицькі етнодіячі уникали безапеляційних суджень навколо німецького фактора в лужицькій історії. При цьому такий підхід не був притаманним для змісту чеської доктрини пробудження. Для прикладу можна взяти ідейні переконання того ж В.Ганки [117, арк.3], а він та такі будителі, як К.І.Там, Я. Рулик, В.-М.Крамеріус, Й.Добровський, Й.Юнгман, використовували метод протиставлення «свого» «чужому» із досить прогнозованою критичною оцінкою німецького чинника.

Відносно лужичан також справедливо додати, що, незважаючи на іманентний, внутрішній характер ідеї лужицької емансипації, вона являє собою також невід'ємну частину слов'яно-німецького духовно-культурного контексту. Відповідно до цього, процесам становлення лужицької модерної ідентичності та етнозберігаючої ідеології були притаманні політична толерантність та певний симбіоз етноідеології та процесу німецького націотворення. В той самий час, в ієрархії ціннісних духовних орієнтирів періоду лужицького пробудження існував власний етнічний елемент з усвідомленням індивідуальності та самотності. При цьому в свідомості народу поняття «лужичанин», «німець» існували все ж досить ізольовано. На користь цього нашого твердження можна навести те, що присутність образу «німецького» в серболужицькій народній творчості була відтворена в досить «стриманих» фарбах. Однак в той самий час, як констатують німецькі дослідники П.Янеке, Р.Марті, німецька мова, фактично зростаюча лужицька двомовність залишалися частиною духовної практики серболужичан [903, s.49–50; 321, с.112].

При цьому парадоксально, але головна лужицька етнозберігаюча ідея своїм теоретичним розвитком в багатьох випадках зобов'язана німецькій національній ідеї в цілому і німецькій славістичній школі зокрема. Остання тривалий час впливала на процес становлення лужицької модерної ідентичності з двох протилежних напрямів. До першого належали вчені, які своїми працями намагались довести, що німецька та слов'янська культури «протилежні одна одній, як сонце та тінь» [1173, s.65]. Безпосередньо тон німецькій національній та державно-політичній ідеї на багато років вперед задавав Г.В.Гегель. За Гегелем ідея етнокультурного пробудження серболужичан як історичний процес взагалі не може мати місця, тому що вона «становить щось середнє між європейським та азійським духом» [860, s.42]. Близькими до теорії Гегеля були погляди К.Г.Карусса та німецького історика XIX ст . Й.Коля. Перший обґрунтовував ідею природної відсталості слов'ян [700, s.80], другий висловлювався на користь «духовної величі» німців [954, s.37]. На нашу думку, варто припустити, що, незважаючи на наявність обґрунтованих німецьких амбіцій щодо змісту їх націотворчої перспективи, критичне ставлення німецьких ідеологів до інших етнозберігуючих та національних ідей варто вважати тим «діалектичним парадоксом», який всупереч його фундаторам, все ж утворював атмосферу творчого пошуку та ідейної екстраполяції. Остання у лужичан в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин, не могла розвиватися в напрямі формування ідеї політичного етносу, а лише – в бік розвитку та збереження мовної і культурної сербської спільності.

У другому напрямі в розвитку німецької славістичної науки панували Просвітництво, гуманізм. Так, просвітницькі ідеї Й.Г.Гердера мали величезне значення для слов'янського пробудження в цілому, не випадково, що Л.Штур у

своїх нотатках, які він зробив у 1839 р. під час мандрівки Лужицями, високо оцінує ідеї Й.Г.Гердера [1274]. Саме під впливом гердеровських історіософських переконань німецькі вчені починають цікавитися серболужицькою мовою і культурою, писати наукові праці з їх історії та культури.

Знаковою фігурою періоду пізньогуманістичних раціональних переконань в лужицькому етнозберігаючому русі безумовно був Михайло Френцель-старший (1628–1706). Незважаючи на той факт, що хронологічно його діяльність виходить за рамки нашого дослідження, але його гуманістичні та раціоналістичні переконання та інтелектуальна спадщина не одне десятиріччя підживлювали ідеологів серболужицького руху (М.Горніка, К.Йенча) [877, s.55–56; 910, s.11], а пізніше надихали славістів відносити факт появи ідеї всеслов'янства в змісті ідеологеми серболужицького пробудження навіть на XVII ст.

У низці праць (К.Вебер, О.Брікнер, Р.Марті, Ф.Каульфест) [1328, s.336–350; 87, c.727–734; 320, c.341; 943, s.135] активно згадується факт написання і передачі М. Френцелем «Вітального послання» Петру I. Пізніше, в період активізації етнозберігаючого лужицького руху, послання було надруковано в лужицькій газеті «Ютнічка» [988, s.88]. Безпосередньо зміст документа, сутність міфу ми навели і розглянули у монографії [64, c.196–197]. Але попри сказане додамо, що сучасний німецький сорабіст Р.Марті переконливо довів: М.Френцель, скоріш за все, не мав зустрічі з російським царем [320, c.353].

Відповідно, «Вітальне послання» варто розглядати не як рафінований приклад ранніх російсько-лужицьких зв'язків або ілюстрацію панславістичних переконань Френцеля, а як появу наукової тенденції в змісті серболужицького пробудження, спрямованої на подолання своєї етнічної замкнутості в межах німецького панівного соціуму. На нашу думку, окремі славісти (К.Йенч, О.Піпін, М.І.Семіряга, О.Гугнін, Л.Лаптева, П.Кунце, А.Великодна) [909, s.80; 474, c.1075; 498, c.4; 149, c.38; 297, c.6; 93, c.306] дещо гіперболізовано припустили, що зміст послання М.Френцеля був визначений прихильним ставленням будителя до ранніх ідей слов'янської солідарності. Раніше дещо схожу із нашою думку висловив Срезневський. «Френцель, – стверджував відомий славіст, – вже в ті часи був переконаний у тому, що слов'янська взаємність є надзвичайно важливою для збереження його народу» [1231, s.201]. І.І. Срезневський у листах до О.М.Бодяньського далі розвиває думку про «слов'янську взаємність і слов'янські зв'язки», які для кількох поколінь лужицьких етнічних лідерів виконали роль інтелектуального донора [526, арк.55; 528, арк.38]. Незважаючи на сказане, варто визнати, що лінгвістичні інтереси Френцеля ніколи не були політичними, а носили виключно науково-теоретичний характер.

У змісті формування процесу становлення лужицької модерної ідентичності особливе місце посіло Просвітництво. Воно, вважає київський істрик-славіст А.І. Степович, справило винятково позитивний вплив «на чорногорців, словаків, кашубів, лужичан та словенців» [48, арк.1]. Додамо: Просвітництво в Лужицькому регіоні продовжувало розвиватися передусім в традиціях позитивного ставлення до ідейних аспектів релігійно-духовної емансипації. Відповідно, соціально-економічні ідеї з їх активною ідеологією, а тим більше радикальні протестні форми критики пануючого суспільного ладу в змісті лужицької етнозберігаючої парадигми періоду Просвітництва, продовжували займати другорядне місце. В той самий час в природі

специфіки ідеологеми серболужицького пробудження, як би це парадоксально не звучало, лежить німецько-лужицький симбіоз. Отже, без значного перебільшення можемо стверджувати, що серболужицьке пробудження було і плодом «німецького духу» та Просвітництва.

Отже, фактом домінування німецького в Просвітництві можна також пояснити своєрідне тяжіння лужицьких інтелектуалів до практики використання німецьких соціальних ідей, німецької мови у якості фундаменту для своїх наукових робіт. Тому не випадково, що А.Френцель (1656–1740) для написання своїх наукових робіт використовував німецьку або латинську мови. На підтвердження цього достатньо згадати його багатотомну працю «Про походження лужицької мови» [784]. Перші чотири томи з десятитомного твору були надруковані у 1693–1696 рр. і стали тим сорабістичним твором, який справедливо отримав визнання європейської наукової спільноти. До того ж, досі існують численні лужицькі переклади з німецької Х.Тари, Г.Мартіна, М.Френцеля-старшого. На нашу думку, використання ними паралельних німецько-латинських текстів або наукові проекти А.Френцеля, Й.Г. Ріхтера, К.Г.Антонна варто розглядати як певну форму ранньої міжкультурної комунікації.

Необхідно також враховувати, що зростаюча активність німецьких просвітників, подальше формування німецької славістики (К.Г.Антон, Й.Г.Шлецер, А.Л.Шлецер, Й.К.Аделунг, Ю.А.Ремер), а потім і відповідна поява та поширення німецької національної ідеї ставали причинами для розширення німецькомовної інтелектуальної продукції в лужицькому середовищі. Для прикладу, з 1768 р. в Герлице почав виходити німецький «Лужицький журнал» (*Neues Lausitzisches Magazin*), в якому роль фундаторів видання та основну редакційну політику виконували і визначали німці [993].

Загалом співвідношення німецької наукової «якості й кількості» у змісті початку лужицької духовної модернізації буде завжди дискусійною темою. У цьому зв'язку цілком справедливо постає запитання: чи може, наприклад, науковий доробок Й.Г.Ріхтера (1703–1765) бути символом лужицького пробудження? Питання виникає з огляду на те, що Ріхтер із змісту мовно-культурної парадигми етнічного розвитку самим фактом використання німецької мови як основної мови своїх інтелектуальних проектів фактично викреслив із процесу серболужицького пробудження основний його аспект – лінгвоцентричність.

Втім, як нам здається, історико-публіцистичні праці Й.Г.Ріхтера варто вважати сполучною ланкою між мовно-ідеологічною концепцією етнічної емансипації і практичним аспектом становлення лужицької модерної ідентичності. На нашу думку, переважно мовно-культурна парадигма етнічного розвитку лужицької ідеології поступово пристосувалася до контексту лужицько-німецького діалогу. Звідси цілком обґрунтованим є обрання Ріхтером німецької мови для написання своїх праць. Такий формат видань дозволяв презентувати лужицький народ і його історію німецькому соціуму. Перша німецькомовна книга науковця «Збори деяких повідомлень про місто Котбус у Нижній Лужиці й про прилеглі до нього території» [1028, s.78] була опублікована в 1730 р. Але наступна німецькомовна праця Й.Г. Ріхтера «Історичне повідомлення про Рампіце на Одері» має і досі форму актуального наукового дослідження, тому що вона базувалася на принципі

історичних аналогій і на порівняльному методі. На нашу думку, «Історичне повідомлення» також варто вважати певним методичним зразком для подальшого розширення та реалізації науково-освітньої частини програми лужицького пробудження. Додатковим плюсом праці будителя варто вважати його висновок про автохтонність лужичан [1028, s.78]. Стійке бажання нижньолужицького дослідника дотримуватися судження про індивідуальне минуле лужицького народу в поєднанні із німецькомовним викладом фактичного матеріалу варто розглядати у якості інтелектуальної дії, метою якої був як захист, так і презентація сербської народності у оточуючому німецькому середовищі.

Таким чином, з другої половини XVIII ст. система світоглядних переконань переважної частини лужицьких духовно-релігійних діячів продовжувала формуватися на тлі мовно-лінгвістичної концепції етнічного збереження та розвитку серболужицького соціуму. В той самий час, завдячуючи творчій діяльності другого покоління лужицьких діячів – А.Френцеля, Й.Г.Ріхтера, Г.Б.Шераха [1168, s.273] – сербська етнозберігаюча програма починає поступово збагачуватися етноісторичними сюжетами. Безумовно, для лужицьких сербів їх рання історія поки ще не стала фактором становлення нової колективної ідентичності. На відміну від чеських, словацьких будителів (Г.Добнера, Ф.Прохазкі, А.Фойгта, І.Борна, Ф. Пельцеля, В.Гайка, А.Бернолака, Й.І. Байзи, Ю.Палковіча, Ю.Рібая, Я.Грдлічка, Б. Табліца) з їх практикою міфологізації своїх етноісторичних сюжетів, для серболужицьких ідеологів такий підхід не міг бути обраний у якості можливої складової частини етнопробуджувальної концепції. Все ж занадто малою, з точки зору історичного проміжку, була власна етноадміністративна історія лужичан. Хоча деякі спроби досліджувати своє історичне минуле у контексті релігійної історії лужицького народу, як ми вище відзначали, А.Френцель, Й.Г.Ріхтер, Г.Б.Шерах все ж намагалися робити.

З огляду на сказане вище, цілком в руслі ідеології німецького Просвітництва та боротьби лужичан за власне етнічне збереження, виникла низка ранньопросвітницьких товариств (див.: Додаток Ж). При цьому, процес етнічної емансипації лужичан, його імплементація у товариствах на лужицьких землях, як би це парадоксально не звучало, була в значній мірі справою теологів. Не випадково, що саме члени «Сербського проповідницького товариства» (*Wendisches Predigerkolloquium*) [694, s.682] переклали та видали у 1728 р. верхньолужицькою мовою Біблію [684], чим, на переконання відомого діяча сербського пробудження М.Горніка, створили міцну основу для кодифікації верхньолужицької літературної мови [881, s.61–62]. Більш детальну оцінку діяльності серболужицьких товариств XVIII ст. ми представили в монографії [64, с.202–204].

Одним з найвідоміших членів ранньопросвітницької установи був лютеранський священик і лужицький поет Г.З. Шерах (1693–1758). Його діяльність стане особливо ваговою для активізації процесу становлення лужицької модерної ідентичності не стільки завдяки численним релігійним творам, скільки з причини написання у 1756 р. поетом майже програмної праці – «Послання на захист давніх слов'ян і лужичан» [1168]. Цей твір не лише віддзеркалив факт трансформації завдань лужицького товариства з суто релігійної площини у культурно-просвітницький напрям, але й став майже політичним маніфестом, написаним з

метою захистити етнокультурні особливості найзахіднішого слов'янства. На нашу думку, Г.Б.Шерах, використавши ідейний арсенал німецького Просвітництва, задовго до Гердера означив ідею рівноцінності великих і малих народів.

Позитивними моментами в діяльності товариства в 60-х рр. XVIII ст. стало рішення надавати статус члена організації німецьким вченим-лінгвістам та видавати верхньолужицькою мовою газету – «Ліпські новини та узагальнення» («Lipske nowizny a wš itkizny») та перший в історії етносу журнал «Місячник для повчання і розради» («Mesačne pismo k rozwičenju a wokřewjenju») 1790 р. [694, s.683]. На початку XIX століття товариство втрачає свої провідні позиції у змісті серболужицького пробудження, а тому з ініціативи німецьких членів організації у 1809 р. воно було перейменовано в «Лужицьке проповідницьке товариство».

Також лінгвопросвітницькі завдання ставили перед собою і члени Верхньолужицького герліцкогo наукового товариства «Мужаковській гурток просвітителів» [988, s.89–93]. Його членами були Н.Б.Леска (1751–1786), Я.Ю. Фогель (1739–1826), Я.Б.Юнгхенель (1753–1809), А.Тамм (1767–1795). Останній особливо вирізнявся серед низки традиційних сербських ідеологів новою політичною якістю. Він одним з перших в своєму романтичному есе «Дещо про рабство, кріпосництво в Лужиці» висловив ідею громадянської рівності. Пише про «неприродність кріпосного стану», тому що «він знищує внутрішню гідність людини» [672, s.28]. Але головним внеском А.Тамма до змісту етнозберігаючої парадигми стала його публічна заява про правову рівність лужичан із німцями. Він заявляв: «лужицьких людей, яких в інших регіонах Саксонії чомусь вважають такими собі татарами, я не вважаю кращими або гіршими у порівнянні з німцями» [1286, s.162].

Наприкінці XVIII ст. завдання емансипації лужицької масової свідомості перебрало на себе «Верхньолужицьке наукове товариство» (Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften). У різні роки членами інтелектуально-просвітницького об'єднання були К.Г.Антон (1751–1818), Я.Б.Фрицо (1747–1819), Генрих фон Бюнау (1750–1817), Я.Горчанський (1722–1799). Товариство було засноване в 1779 р. у Герлице за участі відомого німецького славіста, лужицького мецената і патріота К.Г.Антонa. Після знайомства з останнім О.Тургенєв в листі від 29 травня 1804 р. захоплено написав із Праги до батьків: «він збагатив мої знання та відкрив для нас нові джерела про слов'ян» [469, с.14–16]. Безпосередньо про значний інтелектуальний потенціал німецько-сербського славіста свідчить ціла низка його праць різноманітної тематики, між ними й історія тамплієрів [652], «Історія німецької нації» [654] та тритомна «Історія німецького сільського господарства з найдавніших часів і до кінця п'ятнадцятого віку» [655]. Безпосереднім внеском К.Г. Антона у справу становлення славістики зокрема і конкретно процесу становлення лужицької модерної ідентичності стала його двотомна праця «Початковий досвід вивчення походження, звичаїв, традицій, поглядів і знань стародавніх слов'ян» [653]. Фактично це перша спроба описати політичний устрій полабсько-лужицьких племен у часи раннього середньовіччя. Цю працю пізніше використав Гердер. До того ж, варто зазначити, що К.Г. Антон розпочав дослідження теми походження і ранньої історії слов'янських народів майже на півстоліття раніше, ніж відомий чесько-словацький будитель П.Й.

Шафарик із його «Історією слов'янської мови та літератури» [1159].

Іншим відомим членом «Верхньолужицького наукового товариства» був Я. Горчанський. Надаючи оцінку внеску Я.Горчанського у справу формування ідеологеми сербської ідентичності, варто відзначити, що він не тільки використав духовно-естетичні досягнення своїх попередників, солідаризувався із світоглядними переконаннями Лейбніца про рівність всіх народів, а фактично переніс згаданий вище принцип на лужицький соціум. Озвучені мотиви Я.Горчанський представив у 1782 р. у невеличкій за обсягом книзі «Роздуми верхньолужицького серба про долю свого народу». Безпосередньо автор книги констатує: «вендський народ, який проживає у Верхній Лужиці, на жаль, не має можливості зберегти свої духовні традиції». Далі автор книги закликає уряд докласти максимальних зусиль до збереження цього «невеличкого народу» [885, s.5–6].

Через рік в журналі «Провінційні відомості» («*Lausitzer Provinzial-Blätter*») Я. Горчанський намагається продовжити розставляти ідеологічні акценти у темі збереження та емансипації лужицької культури. В статті «Про характер та звичаї лужицького народу» він пов'язує перспективу збереження «підкореного народу, якого примусили прийняти мову своїх завойовників», із практикою дотримання принципу «людської рівності, а вона надана людині богом» та побудови суспільства на домінанті «розуму» [885, s.5–7]. Такі висловлювання надають нам можливість говорити не тільки про подальшу підтримку мови та культури лужицького народу, але й про намагання легітимізувати на правовій основі саму програму етнічного збереження та розвитку в німецькомовному соціумі. До того ж, вельми актуально до часу, в канун революційних потрясінь прозвучать критичні зауваження Я. Горчанського відносно «рабського стану» людей, «бідність» та «терпимість» яких, на думку невідомого автора, не сприяють гармонізації відносин в суспільстві [885, s. 15–19]. Варто визнати, що така постановка питання як утворювала атмосферу появи в серболужицькому соціумі ідей духовно-культурної емансипації, так і формувала позитивні уявлення в народі про громадянську ідентичність у лужичан.

У цілому Я.Горчанський обґрунтовує право лужичан відстоювати свою самобутність, свою традиційну культуру, мову та звичаї. При цьому в змісті програми духовної емансипації сербського народу етнозберігаюче значення відводилося мові. Відповідно, констатує далі ідеолог сербської мовної емансипації, загроза втрати лужичанами свою мову стане першопричиною можливого «зникнення самого народу» [732].

Загалом мовні амбіції членів лужицьких просвітницьких установ варто розглядати у якості продовження інтелектуально-конфесійного проекту в змісті становлення лужицької модерної ідентичності. При цьому потенціал широкої освітньої перспективи в змісті самого проекту його творцями братами Шимонами, Г.З.Шерахом, Г.Б.Шерахом, Ю.Менем, Я.Горчанським, К.Г.Антоном особливо не брався до уваги, а, відповідно, і не дуже стимулювався. Левова частка видань була релігійного спрямування, а періодика була дорогою і малотиражною. Так, верхньолужицькі «Провінційні відомості» мали лише шість випусків [1119], «Щомісячник для повчання і розради» (К.Б.Шерах) вийшов лише один раз, газета «Ліпські новини та узагальнення» вийшла в двох номерах [694, s.683]. Їх долю розділила верхньолужицька газета «Лужицький оповідач і кур'єр», нечисленні

примірники якої періоду 1809–1812 рр. досі зберігаються у архіві Сербського інституту. Однак з точки зору забезпечення перспективи самого лінгвоцентричного проекту та враховуючи стійкі спроби запустити його в практику суспільної лужицької емансипації, появу періодичних видань варто вважати позитивним явищем.

Тому майже не випадково, що реакцією влади на появу «Щомісячника для повчання і розради» стала його заборона. Фактично майже до XIX ст. лужичани більше не здійснювали спроб видавати газети або журнали рідною мовою. При цьому члени Верхньолужицького герліцкого наукового товариства продовжували до 1808 р. регулярно випускати журнал німецькою мовою.

Цей факт свідчив про наявність упередженості офіційної влади навіть до спроб лужицьких консервативних ідеологів розширити кількість сербських духовно-культурних видань. Таким чином, наведений фактаж переконливо демонструє, що визначення серболужицької літературної мови у якості головного атрибуту збереження народу, а також фактора етнічної консолідації визнавався не тільки лужицькими патріотами. Офіційна влада критично сприймала процес поглиблення лужицької ідентифікації. При цьому відмінність між позицією патріотів і німецьких бюрократів полягала в несхожості оцінки наслідків цього процесу. Перші розглядали мову як джерело збереження народу, другі ж як джерело можливої міжетнічної конфронтації.

Нова якість серболужицького пробудження представлена діями третього покоління ідеологів – Я.А.Смолером, Д.Глованом, Я.Любушем, П.Болом, Я.Б. Дейкою. Варто відзначити, що для етнодіячів третьої хвилі в змісті сербської етнозберігаючої програми мова припинила бути виключно рафінованим науковим об'єктом або прикладною складовою конфесійного інтересу. Мовний чинник, а точніше інтродукція мови до інформаційного середовища, бажання будителів надати засобу міжетнічного спілкування світської форми, а звідси і політизація мовної ідеологеми сербського пробудження, вважають В.Голдендах, Г.Мінов, Р. Марті [797, s.7–12; 321, с.112], поступово починають робити мовне питання елементом ліберальної ідеї. З цього приводу, відзначаючи наявність початку якісної зміни сербської духовно-світоглядної сфери, а звідси і практики поширення етнозберігаючої ідеї в серболужицькому середовищі, Я.Смолер справедливо констатував: «якщо не рахувати граматики Матея і Зейлера та словників Светлика, у нас раніше неможливо знайти майже нічого, крім релігійних книг, а це недостатньо сприяло підтримці духовних сил нашого народу» [1207, s.24–25]. З таким висновком варто погодитися.

Не в останню чергу становленню лужицької модерної ідентичності сприяв процес швидкої політизації ідеї німецької нації. До того ж необхідно мати на увазі результати Французької революції. Остання створила атмосферу для ідеологізації та розростання загальнонімецького національного руху, а його зміст неможливо уявити без ідеї громадянської свободи, остання ж поступово проникала в усі куточки Німеччини. Це навіть стало підставою для російського мандрівника О.І. Тургенєва констатувати: «лужичани почали користуватися рівними правами з німецькими жителями» [469, с.14–16]. Безумовно, такий тургенєвський висновок можна в деякій мірі віднести до його певної теоретичної необізнаності відносно

змісту теми забезпечення і захисту прав етнічних меншин. У цьому зв'язку з нашого боку справедливо додати, що проблема правового забезпечення співіснування національної більшості із етнічною меншістю поки що знаходилася на стадії своєї теоретичної розробки. Можливо, саме тому російський мандрівник в іншому місці щоденника всупереч своєму твердженню про «рівність прав» напише: «Венди ненавидять саксонців, своїх переможців, які намагаються відняти у них останнє – їх мову» [469, с.14–15]. Але в цілому ми можемо припустити, що існував достатньо високий ступінь інкорпорації лужицького соціуму до політичного і соціокультурного німецького середовища. В нашому твердженні ми спираємося на матеріали фондів ЦДІАК України. В них містяться комплекти документів щодо перебування вчених з України на стажуваннях чи у наукових відрядженнях за кордоном, в т.ч. у слов'янських країнах та Німеччині. Так метою перебування В.Я. Яроцького в Пруссії, згідно з документом, було ознайомлення із лужицькою мовою та літературою [490]. Історик-медієвіст Ф.Я. Фортинський в Геттінгенському університеті займався ранньою історією західного слов'янства та за результатами дослідження у 1877 р. захистив дисертацію «Приморські вендські міста і їх вплив на утворення Ганзейського союзу» [491, арк.27–30; 209, арк.45]. В наявних джерелах досить чітко прослідковується думка дослідників про існування досить тісної багатовікової економічної і культурної близькості західних слов'ян із німецькими народами.

Відповідно, необхідно говорити про безумовне проникнення ідей нової суспільно-політичної й інтелектуальної якості від німецького соціуму на лужицькі землі. Мовна ідеологема сербського пробудження припиняє бути виключною складовою просвітницького процесу або міжконфесійного діалогу. Мова поступово набуває світського, публічного і навіть політичного значення в мовно-культурній парадигмі розвитку народності. Тому Я.Б.Дейка робить нову спробу використати періодичне видання у якості символу етнічної пропаганди. Він з 1809–1812 рр. видає щомісячну верхньолужицьку громадсько-політичну газету «Лужицький оповідач і кур'єр» (Serbski Powědar a Kurěr). Зміст номерів газет, а вони розміщені на сторінках електронного архіву Сербського інституту в Будишині [1184], дозволяє стверджувати, що метою періодичного видання було культурне і політичне пробудження серболужицького народу.

У першому номері газети Я.Б. Дейка розмістив програмну заяву про мету своєї газети. До того ж він обіцяє приділяти увагу на газетних шпальтах актуальним моментам європейської політики. В квітні 1812 р. верхньолужицький будитель, з огляду на явну збитковість свого видання, напише своєму знайомому: «оскільки читачів все ще дуже мало, то я повинен працювати майже безкоштовно; на жаль, у цьому році я маю бажання завершити друк цього журналу» [728, s.148]. Хоча періодичне видання фактично проіснувало лише кілька років, головним його позитивом можна вважати старанність і навіть ідеалізм, з якими будителі намагалися протистояти натиску потужного німецького асимілюючого середовища.

Таким чином, початок процесу духовного пробудження лужицьких сербів, на наше переконання, неможливо втиснути у рамки традиційного підходу до слов'янського пробудження як до процесу, початок якого переважно відносили до останньої чверті XVIII ст. Лужицьке пробудження, на нашу думку, варто уявляти як

певний духовно-культурний ланцюжок, у змісті якого лежить триєдиність послідовних процесів – Реформація, Просвітництво і саме лужицьке пробудження. Цей історичний період можна вважати часом появи і становлення системних духовних елементів, а потім і етнокультурних ідей сербського народу, які з часом трансформувалися в світоглядну основу їх руху за власну емансипацію.

Складовими частинами етнозберігаючої парадигми лужицького народу у цей час стали мовні ідеологеми в змісті концепції серболужицької етнічної емансипації, практика суспільно-політичної толерантності та релігійна терпимість у змісті програми, що, безумовно, можна вважати консервативною політичною програмою етнічного руху. При цьому саме духовний мімесис з боку лужицьких інтелектуалів до німецьких, а потім і вплив «німецького націоналізму» стали спонукальним чинником для усвідомлення сербами необхідності збереження своєї етнічної специфіки. Відповідно до світоглядних зразків ідеї німецької національної консолідації з неминучістю підштовхували лужичан у бік емансипації соціального, етнокультурного і, не в останню чергу, власного мовно-літературного контексту.

Висновок до розділу 3

Таким чином, на рубежі кінця XVIII – першої третини XIX ст. була закладена фундаментальна основа чеської і словацької національних парадигм. Так, копітка та результативна діяльність чеських будителів сприяла масштабній інтелектуалізації чеського мовно-літературного середовища, що ефективно вплинуло як на закріплення в суспільстві мовного модусу чеської національної ідеологеми, так і на еволюцію політичної сфери у чехів. Обрання власної мовно-історичної ідеологеми у якості фундаменту національної парадигми вже скоро створить якісно нові умови для позитивної динаміки чеського національного руху. Ранні чеські будителі радикально змінили ставлення чехів до свого історичного минулого. У зміст чеської національної парадигми міцно увійшла ідея насильницьки перерваної національної історії. До початку чеського відродження власна історія для чехів була сконцентрована на минулому, а тому сприймалася як безальтернативне дійство. З появою національної парадигми із її історичною ідеологемою створюються умови для спрямування історичної пам'яті чеського соціуму в майбутнє у формі свого національного проекту.

Відповідно, раннє покоління словацьких будителів-просвітників поклато початок творенню парадигми розвитку словацької нації. Вагому частину в змісті національної програми зайняла мовно-лінгвістична ідея національно-культурної програми словацького пробудження. Домінування просвітницького над національно-патріотичним становило основну особливість раннього періоду словацького пробудження. Реконструкція основних подій, пов'язаних із становленням ранньої словацької національної ідеології, дозволяє стверджувати, що мовно-літературна модернізація була справою незначної словацької духовної еліти, переважно церковних служителів різних конфесійних таборів, і ця обставина багато в чому впливала на їх ідейну позицію, вибір базових діалектів для модернізації, але не «знищувала» прихильність до власних етнічних принципів.

Отже, початковий етап формування словацької національної парадигми був переважно представлений мовно-літературною ідеологемою, що дозволяє нам

говорити про лінгвоцентричність процесу словацького націотворення. В той самий час, нечисленні історичні праці таких словацьких істориків, як Б.Магіна, С.Тімон, Ю.Папанек, Я.Грдлічка, Ю.Скленар, Ю.Фандлі – це, скоріше, не проста «інвентаризація» власної історії, а намагання презентувати словаків у якості історичного народу, що зберіг свою етнокультурну самостійність. При цьому стараннями будителів були окреслені деякі «компромісні контури» національного історичного міфу, який свідомо не виходив за рамки імперської та угорської політичної історії.

Початок процесу духовного пробудження лужицьких сербів, на наше переконання, неможливо втиснути у рамки традиційного підходу до слов'янського пробудження як до процесу, початок якого переважно відносили до останньої чверті XVIII ст. Лужицьке пробудження, на нашу думку, варто уявляти як певний духовно-культурний ланцюжок, у змісті якого лежить триєдиність послідовних процесів – Реформація, Просвітництво і саме лужицьке пробудження. Цей історичний період можна вважати часом появи і становлення системних духовних елементів, а потім і етнокультурних ідей сербського народу, які з часом трансформувалися в світоглядну основу їх руху за власну емансипацію.

Складовими елементами етнозберігаючої парадигми лужицького народу у цей час стали мовні ідеологеми в змісті концепції серболужицької етнічної емансипації, практика суспільно-політичної толерантності та релігійна терпимість у змісті програми, що, безумовно, можна вважати консервативною політичною програмою етнічного руху. При цьому саме духовний мімесис з боку лужицьких інтелектуалів до німецьких, а потім і вплив «німецького націоналізму» стали спонукальним чинниками для усвідомлення сербами необхідності збереження своєї етнічної специфіки.

РОЗДІЛ 4. НАЦІОНАЛЬНІ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ІДЕЇ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНОЇ ПАРАДИГМИ У ЗАХІДНОГО

СЛОВ'ЯНСТВА

4.1. Формування ідеології національної гомогенності на чеських землях

Новий період становлення чеської модерної національної ідентичності припадає на 20-ті роки XIX ст., а його верхня межа фактично сягає початку масштабних революційних подій 1848 р. В означений історичний період у чехів спостерігалася стійка тенденція зростаючої самоідентифікації. При цьому варто підкреслити, що ідеологізація чеського суспільства та національного руху, безумовно, була наслідком як суспільно-економічних змін, так і зростаючого загальноосвітнього рівня населення земель Чеської корони. Магістральний зв'язок між економічними потребами та інтелектуальним рівнем суспільства апіорі привів до масової ліквідації неписьменності, в тому числі у чеському середовищі.

У надрах процесу самоідентифікації націй продовжувала зміцнюватися чеська інтелігенція. Не випадково, що М.Погодін у своєму інформаційному донесенні від 4 червня 1843 р. на ім'я міністра С.С.Уварова після поїздки землями західних слов'ян відзначить поступовість подолання деформації базового ментального фундаменту етнічної культури. Його лист свідчить про процес зростання національної свідомості: «З 1839 р. багато змін відбулося на слов'янських землях Австрійської монархії. У Богемії значно посилилася національність. ... У головних дворянських будинках ... діти тепер вчать чеською мовою і мають чеських гувернерів» [444, арк.1]. Незважаючи на висловлену в донесенні Погодіним думку, хронологічно майже у той самий час В.О.Панов у своїх листах до матері розставляє трохи інші акценти, надаючи таку характеристику мовній ситуації на землях Чеської корони: «між богемцями ... чеська мова майже стала кухонною, нею говорять тільки із власними слугами», хоча варто визнати, що в цьому «майже мертвому тілі все ж б'ється пульс. І щойно він почав битися вже більш помітно» [408, с.39-40]. Але в той же час, на нашу думку, наявність якісних змін в національному чеському середовищі набувала змісту невідворотного національного процесу.

При цьому особливо вагоме значення для процесу становлення модерної національної ідентичності чехів мала освітня сфера. Зростаюча освіченість населення ставала «поживним гумусом» для поширення національної ідеології та радикалізації національних настроїв. Про наявність якісних змін, що мали місце на освітянській ниві в Австрійській імперії, свідчить статистика. Так, якщо у першому десятилітті XIX ст. у районах із чеським населенням чисельність грамотних сягала 66 відсотків, то напередодні революції 1848 р. цей відсоток дорівнював вже 85. При цьому саме у цей час, незважаючи на наявність дискримінаційних утисків з боку офіційного Відня, рівень грамотності у чеського населення був навіть вищим, ніж у німців [272, с.70-78]. Перераховані обставини мотивували Погодіна визнати факт зростаючої етнічної свідомості та патріотизму у чеському середовищі. Він був змушений констатувати: «всюди дивовижні успіхи» [444, арк.3-4].

На перший погляд, таку прискіпливу увагу російського мандрівника як до атрибутів, так і до практичної емансипації чеської духовної сфери, можна було б вважати інтелектуальною даниною науковця, світоглядно наближеного до слов'янофілів. Але, на нашу думку, Погодін лише приєднався до чеських будителів (Палацького, Челаковського, Юнгмана, Гневковського, Вінаржіцкого, Ганки,

Хмеленського) і старанно намагався заперечити риторичне твердження німецьких теоретиків, які скептично сприймали чесько-слов'янську культуру, її духовні можливості. Підтримання останньої, вважали теоретики німецької нації, призводило лише до втрати духовної енергії, яку можна було б використати на процес інтродукції до німецької, більш стабільної культурно-освітньої сфери. Цим самим фактично ставилася під сумнів перспектива існування самого народу. Відповідно, формування національної філософської традиції в Чехії було нерозривно пов'язане, насамперед, з освітньо-культурною ідеєю, а вже потім – з політичним розвитком чеської нації.

Чеський романтизм став реакцією на Просвітництво XVIII ст.. Романтизм був логічною даниною поширенню в Європі принципу національності. Відповідно, «ідеологічним майданчиком» для національного чеського руху стає Романтизм, який на практиці був не стільки ідеологією, скільки суспільним творчим процесом, який прискорював розвиток чеського національно-патріотичного руху і сприяв емансипації національної ідеологеми. Фактично романтики перетворили кабінетні дослідження Просвітництва на ідеологію войовничого націоналізму, якому у майбутньому належало зіграти масштабну революційну роль. Саме романтики вперше розгорнули програму слов'янської політики і сміливо підняли питання про зміст чеської історії. Можна стверджувати, що мовознавці часу Просвітництва навряд чи змогли б розпочати радикальне національне реформаторство. Романтики ж створили нову чеську літературну мову, історію, а звідси й відчували національну ідею.

Загальним джерелом ідеї романтизму для Й.Юнгмана, Ф.Чалаковського, В.Ганки, Ф.Палацького, крім історичного минулого, не в меншій мірі була самобутність власної етнічної культури. Високий ступінь зацікавленості народною культурою, фольклором та ідеєю «національного духу» був невід'ємним елементом епохи етнічного романтизму. Так, для романтичного ідеолога Челаковського народна поезія стала джерелом переконання та ідеальним художнім національним зразком. Відповідно до своїх світоглядних переконань він стверджував: «не існує нічого більш високого, ніж народне ... тільки в ньому насправді втілюється національний характер» [706, s.12]. Загалом Челаковський виявляв досить типове бажання для багатьох ідеологів цього періоду чеського відродження: спиратися не тільки на власну культуру, але й на культурні зразки сусідніх слов'янських народів [702]. Фактично, романтичне ставлення до власного слов'янського етнічного минулого підігрівало ідею слов'янської спільності в змісті чеської національної ідеологеми. Цей теоретичний постулат у працях будителів розвився до універсальної наукової концепції, яка з часом програмно оформилася у зміст конкретної об'єднавчої наднаціональної теорії.

З огляду на сказане, можна припустити, що чеська національна парадигма в цей період відродження продовжувала проявлятися себе в мовній та історичній ідеях. Наведені аспекти варто віднести до внутрішніх традиційних, іманентних складових чеської національної парадигми. Наступну, нову складову чеської національної парадигми варто вважати наслідком зовнішнього впливу – слов'янського та австрійського факторів. Самі інтеграційні ідеї були частиною світогляду Добнера, Пельцеля, Гавлічека, Добровського, Юнгмана, Палацького. При

цьому, безумовно, немає підстав вважати всіх перерахованих вище чеських ідеологів політично однаковими. На практиці зміст національної концепції, а, відповідно, й ідеологеми мовно-історичного відродження, у окремого будителя визначався світоглядними переконаннями кожного чеського національного діяча.

В досліджуваний нами період мовна ситуація на чеських землях однозначно припинила бути суто лінгвістичною проблемою науковців. Вона, скоріше, перетворилася на такий собі майданчик міжнаціональної конкуренції для західнослов'янських і німецьких ідеологів. Останні в особі своїх провідних політиків: Ф.Шузелькі (він видає книгу «Німецьке слово австрійця») [1177, s.95], члена ландтагу Тіроля, барона фон Андріана-Вербурга (1813–1858) з національним ентузіазмом і традиційним егоїзмом титульної нації говорили про дискримінацію німецької мови зокрема. Наприклад, Андріан-Вербург емоційно писав: «Австрія, а в ній і наша мова – все це стало майже суто уявним...» [649, s.6–7].

Як бачимо, на землях Чеської корони як німецькі, так і чеські політики однозначно не стояли осторонь від актуалізації і політизації своїх національних інтересів. При цьому переважною частиною чеських, слов'янських ідеологів було не тільки сформоване негативно-оціночне ставлення до німців, а навіть прагматично тиражувалася думка про німців як про войовничу (Ганка [810, арк.12], Юнгман [930, арк.116]), «тупу» меншість (Погодін) [442, арк.1-2]. Таке бачення однозначно було помилковим. Німці на землях Чеської корони, і особливо в Богемії, не були простою нечисленною величиною. Для багатьох з них Чехія також була батьківщиною. Відповідно, такий прийом політизації чеського національного руху із опорою не на міжнаціональний діалог, а на національний егоїзм однозначно не сприяв консолідації чеського і німецького рухів у їх боротьбі за громадянське суспільство. Незабаром це протиріччя розділить чеський і німецький рухи величезною прірвою.

При цьому варто додати, що у романтичному періоді чеського відродження на землях Чеської корони продовжував існувати чесько-німецький білінгвізм. Не випадково, що Ф.Палацький, який стояв біля витоків національної ідеології, чітко усвідомлював своєрідність існуючої ситуації, а тому підкреслював, що землі Чеської корони продовжують являти собою синтез первинної форми «слов'янства» і «германства», який продовжував існувати на коронній землі. Навіть пізніше, вже в 1868 р., будитель констатує: «Існує богемська нація, а на це, панове, ми не можемо і не повинні заплющувати очі – вже досить давно вона є двомовною нацією» [1071, s. 303]. Іншими словами, процес мовно-духовної емансипації, а, відповідно, ідеологізації нації на тлі мовно-історичної ідеологеми чеського відродження, був непростим соціально-політичним явищем.

До успіхів цього періоду чеського національного відродження необхідно віднести також зростання чисельності носіїв чеської мови. Так, за першими статистичними даними на початку другої половини ХІХ ст. в Празі проживало майже 82 відсотки чехів [1234, s.124]. Особливо інтенсивно в цей час змінювалися чеські міста, які перетворювалися на інтелектуальні національні центри. Про формування нової національної якості духовних центрів писав у листах Ганка [813, арк.20], відмічали у своїх подорожніх записках Погодін [444, арк.2], Бодянський [81, арк.57]. Саме завдячуючи старанням мешканців міст та інтелігенції, що в них проживала, мова починає активно використовуватися в науці, літературі, а головне – стає

засобом політичної комунікації.

У цей період чеського відродження свою інформаційну нішу досить повільно, але все ж продовжувала розширяти чеська друкована продукція. Найбільш популярними в другий період чеського відродження були «Журнал Чеського музею» (з 1827 р.), «Чеська бджілка» (з 1834 р.) «Квіти» (з 1833 р.), помітний слід залишили «Чехослав» (1830–1831рр.), «Властіміл» (1840–1841 рр.), пізніше виходять «Празькі новини» Гавлічека (*Pražské noviny*; 1846–1848). Однак варто визнати, що періодика поки що не перетворилася на масовий засіб для ідеологізації народних мас. Тому зовсім не випадково, що Гавлічек із прикрістю змушений був констатувати, що його чеська патріотична газета «на жаль, налічує лише трохи більше однієї тисячі передплатників. При цьому переважна більшість чехів «не розуміє ... і навіть не має слів для позначення більш складних за своїм змістом речей», а тому, на жаль, продовжує віддавати перевагу німецькій періодиці [853].

В плані оцінки змістовної якості ідеології чеського національного руху зазначимо, що чеські національні діячі продовжували інтенсивну роботу в напрямі розвитку мовно-історичної ідеології становлення чеської нації. При цьому, мовна ідея не втратила своєї актуальності в змісті національної парадигми. На нашу думку досить доказово буде прокоментувати наше твердження, опершись на висновки Анненкова та Пипіна. Анненков у своїх «Подорожніх записках» 1842–1843 рр. передав наявний стан політизації мовної ідеології такими словами: «Богемія вже становить тепер опозицію до Австрії. ... Завдячуючи потугам таких її вчених і письменників, як Ганка, Шафарик та ін., ... вони дійшли до того, що на своїй батьківщині встигли зародити ту особливу гордість національного походження, яка сьогодні відома у них під ім'ям чехізм» [13, с.275]. Наявний матеріал дозволяє стверджувати, що етнокультурний націоналізм із його акцентом на мовних цінностях для Ганки та низки інших будителів не був причиною відторгнення ними ідеї чеського історичного права, яка своїм корінням уходила в чеські історично-феодальні традиції. Як відомо, мовна та історична ідеї були включені ними до свого ідейного і політичного арсеналу.

Практика політизації мовної ідеології чеського національного будівництва на цьому етапі відродження в значній мірі визначалася публічною діяльністю Юнгмана, про якого Погодін в своєму «Дорожньому щоденнику» напише: «Юнгман – Нестор чеської мови. Усі празькі вчені дивляться на нього як на власного батька і прародича» [445, с.119]. Фактично Юнгман проблемі мовної кодифікації надав характеру доцентрової ідеї, за допомогою якої буде долатися регіонально-провінційна специфіка та вибудовуватися формування чеської нації. В руслі сказаного Юнгман, засуджуючи діалектичне мовне розмаїття, яке заважає національній чеській консолідації, констатував: «Якщо справи будуть й надалі так йти, то скоро в нас будуть книги ... на бог знає якому ще діалекті, ... а це означає остаточно розділити наш народ і його національну мову на різноманітні діалекти» [934, s.166-167]. В іншій своїй роботі він майже у вигляді програмно-політичної сентенції констатує: «єдність літератури, єдність мови, єдність нації» [933, s.16-17].

У цілому стратегія мовної модернізації чеської нації у Юнгмана змістовно не випадала із концепції мовного національно-етнічного будівництва таких західних слов'янських діячів, як Б.Табліц, Я.Коллар, Л.Штур, В.Ганка, Я.А.Смолер, Я.П.

Йордан. При цьому загальним місцем чисельних праць західних слов'янських національних діячів було визначення народу у якості основного носія етнічної мови.

Відносно Юнгмана додамо, у якості головного символу чеської національної ідеї інтелектуал все ж обирає мовний принцип побудови нації, потім – історичний та культурний, а лише в останню чергу – принцип територіальної єдності. І такий його підхід неможливо вважати необґрунтованим. Він був доречним та, на нашу думку, в цілому відповідав стану підготовки чеського середовища до сприйняття національної ідеї саме у зазначеній мовній, ідеалізовано-романтичній формі. Відповідно, ознакою самовизначення, культурної і громадянської гідності та взагалі національної культури для чехів, в широкому розумінні цього процесу, слугувала, насамперед, мова. Все інше – політичні, ідейні, філософські, територіально-етнічні, громадянські або релігійні принципи – поступалися мові з точки зору їх місця в «національно-відроджувальній» ієрархії цінностей. Таким чином, можна припустити, що, будь-який, навіть «громадянський» і «політичний» націоналізм, особливо на етапі становлення нації, при більш уважному ретроспективному розгляді виявляється одночасно як «етнічним», так і, в тому числі, «лінгвістичним».

Повертаючись до змісту розширення мовної ідеологеми становлення чеської національної парадигми, додамо, що Юнгман пов'язував зміст емансипації чеської нації із практикою модернізації чеської літературної мови. З цього приводу він досить пафосно виголошував: «слава богу, до цього часу живою мовою є чеська мова» [928, s.III]. В листі до Бодянського він називає також мову «символом чеського духу» і частиною «нашої історії» [930, арк.116]. Як відомо, така концепція відродження не становила нової ідеї в процесі чеського націотворення, а лише продовжувала традицію розширення мовно-історичної ідеологеми чеської національної парадигми (Г.Добнер, Ф.Пельцель, В.М.Крамеріус, Ф.Прохазка, Й.Добровський). Але за пройдений період чеського відродження не тільки змінилася соціальна функція чеської мови, а, в тому числі, відбувся процес переосмислення змісту національно-ідеологічних завдань, що покладалися на мову ідеологами. В цьому зв'язку доречним буде звернутися до юнгманівського мовного ідейно-програмного документа, яким був публіцистичний трактат «Дві бесіди про чеську мову». Для нас трактат цікавий з кількох причин. Насамперед, з причини визнання Юнгманом мовоцентризму в якості ідеологеми національного відродження. Тут він, безумовно, спирався на вже згадані ідеї німецького романтизму, гердеровські ідеї та філософію мови, що разом утворювали органічний ланцюжок перспективної остаточної ідеологеми, це мова – нація – держава. Показово, що в наведеній тріаді перше місце посіла мова у якості ідеологічної основи збереженої національної культури та ідентичності. Тому цілком справедливо, що у трактаті до змісту своєї мовної національної концепції Юнгман додає висновок про майбутню перспективу збереження чеської нації: «Безсумнівно одне: поки величезна маса простого народу розмовляє чеською, смішно танцювати над могилою чеха» [925].

Наступне: мимоволі, скоріше підсвідомо, ніж свідомо, Юнгман мовний модус ідеологеми чеського відродження пов'язує із труднощами соціальної модернізації Австрійської імперії. Слід враховувати, що національне відродження ініціювала незначна кількість інтелектуалів, які на початку процесу пов'язували себе із будь-якою значимою соціальною базою. Тому цілком логічно, що ідеолог Юнгман,

безумовно, був далеким від ідеї соціально-економічного детермінізму, він справедливо виходив із реального стану соціально-культурного чеського розвитку, тому в основі розвитку соціуму, вважав будитель, лежить не матеріальний, а духовний фактор. Відповідно, націотворча практика у чеського ідеолога зумовлюється, насамперед, мовно-культурними особливостями чеського народу. Тому соціальним фоном та джерелом для чеської національної модернізації у Юнгмана виступає духовна культура такої стабільно консервативної соціальної групи, як селянство. «Чеський народ існує, – стверджує Юнгман, – шляхта нехай собі говорить французькою або халдейською (розумні люди люблять мову свого народу), що з того? ... Бідолахи! Вони не знають, що кожна мова у себе вдома і є селянською, і що селянин – найважливіша особа у своїй країні» [925]. Таким чином, скоріше підсвідомо, ніж свідомо спираючись на ідею «вагомості» соціального детермінізму для процесу збереження мовної ідентичності, Юнгман дещо зв'язав процес національного відродження із фактичною приналежністю до певної соціальної групи, а його віра в селянство як основного носія мови та етнічних традицій здійснювала деякий вплив на національно-культурні орієнтири ідеологів прогресивного крила чеського громадського руху [935, s.38–40].

Як ми вже зазначали вище, у якості інструменту становлення чеської національної парадигми будителями обиралася мовна ідеологема. Однією із рушійних сил цього процесу, як би це парадоксально не звучало, ідеологами обиралася не мовна чеська «емансипація», а, скоріше, мовне «відторгнення», точніше протиставлення чеського мовного середовища існуючому німецькому середовищу. Отже, для конструювання нової чеської колективної ідентичності будителям знадобилася ідея мовного «міжетнічного непорозуміння» із німецьким соціумом. Досить вдало ситуацію, що мала місце на землях Чеської корони в той час охарактеризував Т.Гланц. Він писав, що «культивування мови супроводжувалося культивуванням ксенофобії» [133]. При цьому, на нашу думку, не буде значним перебільшенням стверджувати, що ідея чесько-німецького дисконікативного стану «підігрівалася» в тому числі й ззовні. Наприклад, дипломат та консервативний публіцист Ф.І.Тютчев, підтримуючи ідею чеських ідеологів, досить виразно означив її концептуальні рамки, протиставляючи всьому німецькому слов'яно-чеську духовну ідентичність. Безпосередньо він писав: «ми якимось забули, що ... в Богемській області та навколишніх слов'янських землях живе шість чи сім мільйонів людей, для яких протягом століть, із покоління в покоління, німець ні на мить не припиняв сприйматися як щось незрівнянно гірше, ніж чужинець, одним словом, він завжди залишається Німцем» [562]. До того ж існує значна кількість джерел (В.Ламанський, М.Погодін), які свідчать про те, що чесько-німецький дисконікативний стан «підігрівався» ззовні [253, л. 7–8; 450, арк.12; 449, 10 арк.; 449, 42 арк.].

У цьому зв'язку, вважаємо за необхідне дещо резюмувати. На тлі чеського відродження мова в національній чеській програмі продовжувала залишатися дещо гіпертрофованим ідеологічним символом відродження. Про певне перебільшення оцінки реального стану мовної сфери на землях Чеської корони ми писали вище (див 3.1.), але ця ідея все ж продовжувала експлуатуватися і діячами другого періоду відродження – Добровським [753, s.113], Юнгманом [935, s.38–40], Малим [1005, s.

16], Гавлічеком [853].

Певними прикладами установки «на відторгнення всього німецького» може служити як саме ставлення будителів до німецьких культурних елементів в чеській духовній сфері, так і приклади ранньої чеської лексикографії. Взірцем «розмитої» науково-ідейної позиції в підходах до розвитку мовної ідеологеми чеського відродження може бути наукова полеміка між Юнгманом і Добровським. Так, Й. Юнгман в листі від 13 лютого 1819 р. до свого друга А.Марека таким чином охарактеризує світоглядну позицію Й.Добровського: в ньому «переважає німець», звідси висновок одного із батьків ідеології австрославізму: «не стільки чех, скільки німець, що симпатизує слов'янам» [353, с.4]. Іншим прикладом «намагань відторгнення» від німецького мовного світу слугує низка граматик та чесько-німецьких словників таких чеських національних інтелектуалів, як К.І.Там [1292, s. LXXI-LXXII], Й.Добровський [740,s.3-12]. На нашу думку, у цьому зв'язку особливо варто відзначити п'ятитомний «Чесько-німецький словник» [928] Юнгмана, про який Срезневський схвально відгукнеться словами «чудовий твір» [532, с.235]. При цьому зазначимо, що сам Юнгман до кінця життя цей словник буде вважати лише своїм творчим «початком» для організації подальшої продуктивної праці науковців, які реалізовували практичний бік двоєдиного процесу: емансипації чеської мови та наступне протиставлення чеської мови німецькій. Як пророцтво майбутньої перемоги обраного мовного шляху націотворення звучать його слова із передмови до видання «Чесько-німецького словника»: «Прийде час, ми подолаємо труднощі ... вітчизняна література буде квітнути ..., але того, що вже досягнуто, буде недостатньо для чеха, який тепер вже пише та читає» [928, s.IV]. Наведений вислів дозволяє краще відтінити наявну суперечливість міжетнічної чесько-німецької атмосфери духовно мовного періоду в плані конструювання чеської ідентичності.

Про зміст історичної концепції чеської національної ідеологеми ми вже дещо писали вище (див. 3.3.). Але цілком справедливо додати, що в другий період відродження актуалізація цієї складової чеської національної парадигми продовжувала визначати зміст духовного продукту будителів. Основою для подібної наукової стратегії було бажання сформувати позитивний образ етнічно-історичної ідентичності. Національна чеська історична наука часів другого періоду відродження сприяла утвердженню відчуття групової психологічної безпеки, стабільності та національної перспективи в умовах розвитку етносу в новій ситуації культурної європейської модернізації. Як свідчить суспільно-політична практика ХІХ ст., у чехів, поряд з іншими народами Європи, існувала потреба в усвідомленні власної етнічної спільності та безперервності національної історичної традиції. А тому зовсім не є секретом, що ці уявлення можуть ґрунтуватися як на точних історичних знаннях, так і на гіперболах та міфах, які для чеських національних діячів стали потужним ідеологічним засобом впливу на історико-національну свідомість.

Відповідно до сказаного, одним із джерел впливу на процес становлення чеської національності стає історична свідомість етносу, що своїм корінням покоїлася на ідеї земського патріотизму та героїзації минулого. Досить показово наше твердження прокоментувати висловлюванням Гавлічека: «ми, чеський

слов'янський народ, зможемо здійснити значний вплив на розвиток всієї центральної і східної Європи... Тільки чехи здатні повернути собі славу й навіть здобути ще більшу славу, ніж колись її мали Карл та Отакар» [848]. В реальності для чеських ідеологів часів відродження національна свідомість та регіональний патріотизм являли собою певну сукупність уявлень як про минуле свого народу, так і про його сучасний стан, що було наслідком колишнього чеського героїчного минулого. До того ж, рушійною силою для різномірних соціальних чеських прошарків могла стати тільки спільна ідея, що була б доступною для розуміння кожної соціальної групи. В цих умовах єдиною спільною основою, насправді близькою як аристократу, так і священику, а також міщанину, стало усвідомлення причетності до історичної долі своєї батьківщини з її традицією земського патріотизму.

Наведене вище доречно буде проілюструвати, звернувшись до спадщини колоритного чеського політика, філософа, історика Ф.Палацького (1798–1876). Його національна парадигма формувалася під впливом ідеалістичної філософії Гегеля, етики Канта, гердеровського романтичного уявлення про слов'ян та бажання «похитнути традиції рабського поклоніння чужим авторитетам» [284, л.3]. На думку дослідника, на історичну і культурну долю Чехії значний вплив мала боротьба двох антоганістичних стихій – слов'янської та германської. В своєму концептуальному конструюванні національної програми Палацький намагався синтезувати мовно-історичну ідеологію національного чеського руху з антагонізмом між чеською та німецькою мовами, чого в принципі у «його виконанні» було важко досягти. В цьому зв'язку він, фактично, суперечив сам собі, оскільки, висловлюючись про існування постійної боротьби чехів із німцями, все ж одночасно закликав, як це і сталося на Слов'янському конгресі, зберегти Австрійську монархію. Більш конкретно позиція Палацького на конгресі нами представлена у Додатку 3. Внеском Палацького до формування змісту національної чеської парадигми стало накреслення ним парадигми національної історії без домагань на національну ексклюзивність або містику, а, швидше, із дотриманням конкретних моральних, національних орієнтирів. Будитель, хоч і бачив головний зміст чеського відродження в боротьбі проти духовного всесилля німців, але парадигма його боротьби втілювалася в ненасильницьку, насамперед, релігійну, етичну ідею [57, с. 62–63].

Філософська основа національного патріотизму Палацького базувалася на зваженому критицизмі німецького. У цьому зв'язку його «Історія чеського народу» [1068, s.160] стала справжнім науковим та ідейним проектом та зробила певний внесок у розширення мовно-історичної ідеології чеського національного відродження. Дослідник на змістовному фактичному матеріалі представив історію чехів як безперервний процес національного розвитку. Історіософія Палацького поставила під сумнів твердження німецьких науковців про особливість масштабу впливу німецького фактора на чеське політичне та духовне минуле.

Як ми вже зазначали, концепція національно-патріотичної ідеології, як і раніше, будувалася на вибірковості історичних фактів, які, насамперед, підкреслювали факт негативних наслідків втрати незалежності Чеським королівством. Фактично судження про «насильницьке зупинення» поступального

розвитку чеської державності стало відправним пунктом політичних міфів та інсинуацій для багатьох чеських ідеологів. Про це докладніше ми писали в параграфі 3.1. Так, наприклад, Добровський вважав, що «битва у Білої Гори паралізувала та зробила слабшим дух чеської нації» [753, s.113]. Загалом ця тема на багато років стала не тільки символом національної катастрофи, але, як не дивно символом національної інтеграції.

У романтичну епоху до вдосконалення трактування цього мотиву залучився і Юнгман. У своїй «Історії чеської літератури» [926] він зробив цей етап чеської історії навіть відправною точкою лінгвістичного та літературного занепаду. Саме на цей факт трансформації Юнгманом концепту мовно-літературного чеського національного занепаду до змісту національно-патріотичної ідеї досить чітко вказав Пипін [475, с.329].

Відзначимо наступне: певною формою інтелектуальної гри, в якій будителі протиставляли «німецькому чеське», варто вважати моменти творення містифікацій відносно окремих «сторінок» чеської історії та фальсифікації будителями чеських джерел. Чеські інтелектуали протягом всього відродження неодноразово «експериментували» із джерелами. У цьому зв'язку особливо варто вказати на діяльність Ганки. Ця неординарна особистість завжди знаходилася у центрі наукових досліджень та скандалів, а тому породила значну за обсягом історіографію. При цьому, з огляду на підвищений інтерес Ганки до Східної імперії, російська славістика приділяла йому протягом кількох століть особливу увагу, що, відповідно, проявилось в значній кількості публікацій, присвячених самому чеському будителю [279, 14 с.; 181, с.34–42; 531, с.215–229; 288, с.67–94; 296, с.78; 7, с.92–101]. Можливо, ця кількість навіть переважає все те, що написав сам Ганка.

Націоналізм Ганки – це ідеологія нового взірця. На відміну від традиційних мовних, етнокультурних цінностей в своїх працях [819;820; 821] Ганка старанно намагався розширити ідейний і політичний арсенал чеського національного руху за рахунок сюжетів героїзації чеської історії. Звідси виток його щирого ентузіазму в плані написання якщо не вигаданої, так принаймні домисленої чеської історії у вигляді Кралодворського і Зеленогорського рукописів [822; 823]. Епічні перекази, покликані були довести існування епосу у чехів ще на зорі їхньої державності. Своїми історичними «реконструкціями» будитель змальовує чехів суб'єктом не тільки австрійського суспільно-політичного середовища, але й намагається представити чеську індивідуальність та ідентичність за межами імперії Габсбургів. Існують листи до Бодянського, в яких Ганка старанно презентує російському славісту свій рукопис [809, арк.14; 816, арк.26]. Рукописи демонстрували справді щире бажання їх «справжнього автора» захистити право етносу не тільки на власне історичне минуле, а головне, на думку Пипіна, ставали «підставою для національної самоповаги» [474, с.932–933]. До речі, розглядати рукописи не стільки з науково-дослідницької позиції, скільки з ідеї дотримання національного принципу вважав за доцільне ще Юнгман. З цього приводу він зазначав, що рукописи є «національним скарбом нашого народу» [934, s.169].

Відповідно, поява документів легітимізувалася навіть не стільки претензією чеського народу на ідею свого історичного існування, яка і так була доведена фактом наявного історичного чеського минулого, скільки бажанням Ганки надати

богемському регіону статусу автономної цивілізації: безумовно, специфічно чеської за своїм змістом, але все ж слов'янської та самостійної у загальному етнічному минулому. Для Ганки сукупність фундаментальних наукових установок слугувала із його гіперболами і міфами одному конкретному завданню, «щоб довести всім, що і у нашому слов'янському минулому чимало є величі» [806, арк.10].

В цілому, проблеми, які поставив Ганка – про культурну та історичну самобутність чехів, про способи її збереження і стосовно того, що є найбільш важливим – чи має це світоглядний сенс, чи має чеський народ право на існування з точки зору філософії історії – були настільки серйозні, що не могли бути просто так відправлені на інтелектуальне сміттєве звалище. Його філософський підхід отримав подальший розвиток і своїх прихильників.

Відповідно, історія написання рукописів Ганки тісно переплелася із інтелектуально-патріотичною атмосферою епохи і культурно-ідеологічними переконаннями романтиків-патріотів. Окремі зразки фальсифікації належали Йозефу Лінде (1793–1834), який за таємничих обставин знайшов «Пісню під Вишеградом». В той самий час, в дусі героїзації чеської національної історії Лінде озвучить сюжет легендарної перемоги Ярослава Штернберга над татаро-монгольським військом у Моравії в 1241 році [998, s.112–124]. Не в меншій мірі, намагаючись відстояти ідею багатовікової історії чеської християнської держави, яка розвивалася всупереч німецькій експансії, історик-ідеолог досить «пафосно» відтворив легендарні сюжети періоду правління чеського князя з роду Пржемысловичів – Святого Вацлава.

Високий рівень інтересу до рукописів середніх віків як джерел, що слугували меті підтвердити вагомість чеської національно-духовної спадщини, логічно привів до заперечення Кралодворського і Зеленогорського рукописів з боку розсудливих та дотепних європейських інтелектуалів. Їх «справжність» одразу ж поставив під сумнів Добровський (критика міститься в його листі до Копітара [750, с.616]). Але чеські вчені та громадські діячі не бажали навіть прислухатися до аргументів Добровського. Тому Палацький, Шафарик, не допускаючи навіть думки про підробку, в унісон рукописам Ганки в 1840 р. видають книгу «Древні пам'ятки чеської мови» [1158]. Збірка двох духовних ідеологів слугувала черговим аргументом на користь свідчення про існування особливої середньовічної чеської літературної школи вже у X–XIII ст. Таке твердження, хоча і було певною «науковою натяжкою» від чеських інтелектуалів, але все ж слугувало головної меті – творенню чеської історичної ідеології національного відродження. І в цьому випадку, здається, дотепно згадати твердження стародавніх римлян – «*Finis sanctificat media*» («Мета виправдовує засіб»).

Таким чином, популяризація пам'яток національної культури, розширення наукової і літературної діяльності чеських будителів слугували не тільки меті розширення освітньої діяльності, але й надавали багатовікового європейського цивілізаційного змісту минулому західних слов'ян. До того ж, як підсумував Добровський: «праці Ганки і Тама сприяли формуванню у чехів більш прискіпливої уваги до їх рідної мови» [753, s.123].

Підбиваючи підсумок зазначеному вище, зауважимо, що з початком другого періоду відродження стараннями чеських будителів розвивається як національна

ідеологема, так і методологічна парадигма чеської національної історії, в якій досить чітко було окреслено розуміння того, що наукове знання про минуле вже не існувало лише у вигляді послідовно-хронологічної розповіді. Загалом же «історизм» будителів, їх заангажованість саме історико-культурною проблемою можна впевнено вважати елементом національного руху або адекватною формою прояву етнічної специфіки у процесі національної модернізації. Національна історія стала для слов'янських будителів елементом програми національного ренесансу, вагомість цього аспекту для національного чеського руху визнавав Бодянський. Він стверджував, що історія поряд із мовою слов'ян – «це ціла бібліотека, жива енциклопедія всієї слов'янської ідеї» [82, с.24–25]. Як нам здається, головним досягненням історіографів нової романтичної хвилі (Палацького, Юнгмана, Ганки, Лінди) стало не банальне протиставлення ідеї свого національного минулого німецькому, що інколи досягалося навіть за допомогою надуманих історичних конструкцій (Ганка – «Краледворський рукопис», Лінда – «Пісня під Вишеградом»), а шляхом надання послідовному ланцюжку історичних чеських фактів нового якісного змісту – національного ідеологічного символу. При цьому гіпертрофію окремих історичних моментів чеськими ідеологами варто розглядати у якості данини риториці періоду чесько-німецького ідеологічного протистояння.

При цьому необхідно додати, що досить часто зміст світоглядних переконань ідеологів дещо корелювався статусом та матеріальними можливостями їх носіїв. Відповідно, ідеологеми Палацького визначалися не тільки науковою об'єктивністю, а, в тому числі, станом його стосунків із владою. Показово, що Палацького сучасники вважали офіційним «земським історіографом», на утримання якого влада щорічно виділяла 1000 гульденів [111, с.124]. Останнє, до речі, не заважало Палацькому дотримуватися думки про німецький прагматизм. На жаль, західні слов'янські будителі в багатьох випадках для вирішення своїх побутових проблем були змушені обслуговувати «духовні забаганки» своїх «маститих спонсорів», що, безумовно, дещо заважало процесу реалізації їх особистих творчих планів і звужувало систему світоглядних переконань. До цього варто додати, що Російська імперія, з огляду на зміст своєї слов'янської політики, через урядові структури, використовуючи науковців, також підтримувала будителів [367, л.8; 564, с.347–351; 565, с.72–78; 441, л.31].

Для прикладу, майже не випадково, що у 1829 р. Челаковський розглядав пропозицію від міністра народної освіти Шишкова та академіка Петербурзької АН П.І.Кеппена очолити кафедру слов'янських мов у Московському університеті. Але інтриги Ганки зірвали ці плани. До речі, розмір річного утримання, про що ми дізнаємося із запису Челаковського, мав сягати 3 тис. рублів [1056, s.21]. Пізніше за посередництва близького до офіційної влади Палацького Челаковський буде отримувати щорічний австрійський пенсіон в розмірі 600 золотих від імперської австрійської влади [707]. Погодін організував збір грошей для допомоги Шафаріку [438, арк.2]. У плані ілюстрації нашої тези про важкий матеріальний стан низки західних слов'янських будителів варто згадати джерела, у яких ми знайдемо прізвища словаків Шафаріка [606, с.128; 440, с.195; 448, с.427], Штура [418, с.465–467], або лужицького серба Смолера [515]. Навіть майбутній лідер національного чеського лібералізму Гавлічек за рекомендацією Шафаріка знайшов собі місце

домашнього вчителя в Москві, де і прожив з 1843 по 1844 р. З цього приводу Шафарик в листі Бодянському скаржився: «Його речі лежать у мене, а він майже два роки нічого мені не пише» [608, с.154]. Документи свідчать, що всі згадані будителі використовували будь-яку можливість додатково «підгодувати» свої духовні проекти грошовою допомогою від східного імперського сусіда. Особливо на цій ниві намагався «досягти успіху» В.Ганка. Він продемонстрував максимальні «дипломатичні здібності», торгуючись із російським міністром народної освіти Шишковим з приводу умов праці та суми матеріальної винагороди за роботу на посаді професора університету [584, с.132].

Загалом з огляду на наведений ланцюжок прізвищ будителів, які в тій або іншій мірі або отримували, або просили матеріальних преференцій зі Сходу, складається враження, що низка чеських і словацьких національних діячів не просто дещо підгодовувалися із російської «фінансової годівнички», а інколи навіть знаходилися на утриманні Росії. У деяких працях російських науковців (О. Французова, Б.Прокудіна, Г.Рокіної, Р.Загори [586, с.99; 464, с.87; 487, с.192; 197, с. 73–73]) наводяться факти взаємин, надання фінансової допомоги та підтримки ідейних західнослов'янських будителів з боку великого східного партнера. Такий прагматичний підхід російського уряду є зрозумілим з огляду на бажання підтримувати привабливий імідж імперії як головного натхненника слов'янського ренесансу, особливо в частині широко розтиражованої протягом кількох століть інтеграційної ідеологеми слов'янської єдності.

Відповідно, всі згадані ідеологи не просто активно співпрацювали зі своїми східними партнерами, а в той же час віддавали «належне» насамперед тим посадам і фінансовим преференціям, які вони отримували від австрійських монархів. Наприклад, Палацького цісар Франц Йосиф I призначив «довічним» членом Шляхетської ради. Шафарик обіймав посаду цензора [606, с.128], пізніше був «штатним кустосом королівської бібліотеки» [609, с.141], а Челаковський отримав можливість стати професором Празького університету. Оцінюючи фактичну фінансову допомогу як з боку Росії, так і від окремих російських науковців, досить логічно буде звернутися до матеріалу листування Шафарика з Бодянським. Солідна добірка листів Шафарика (85 листів зібрано та видано окремим виданням) [420], архівні матеріали дозволяють зробити висновок як про побутові умови життя будителя, так і про труднощі його наукової та видавничої діяльності. Реальний висновок ми можемо зробити, проаналізувавши низку листів будителя. Відповідно, лівова частка тексту з листів представлена Шафариком у вигляді його розмірковувань над науковою проблематикою (див. наступні листи) [1151, арк. 115–117; 1154, арк. 93–93а; 1157, арк. 5; 608, с.140–141; 611, с.152–153; 612, с.166]. При цьому Шафарик піднімає фінансову тему лише у тих випадках, коли питання стосується умов оплати грошових сум при взаєморозрахунках за продані книги або коли мова йде про порядок розрахунків при книгообміні, що також було пов'язане із обігом певних коштів (див. наступні листи) [1150, арк.107; 1153, арк.21–22; 1154, арк.19; 1156, арк.18; 605, с.126; 607, с.133; 610, с.141–142]. В той самий час варто зазначити, що зміст листів дозволяє стверджувати про існування високого рівня особистої довіри Шафарика до Бодянського. Більш конкретно зміст і характер листування Шафарика і Бодянського ми розкрили у своїй монографії [64, с.236–238

].

В цілому наявний в нашому розпорядженні науковий матеріал дозволяє припустити, що Шафарик максимально намагався не виглядати в очах власного уряду прохачем матеріальних благ у Східної слов'янської імперії. Як слов'янський інтелектуал та духовний натхненник ідеї слов'янської етнічності Шафарик ні в якому разі не бажав прославитися опонентом австрійської монархії. До речі, така його особиста позиція в цілому відповідала ідеї поміркованого, компромісного чеського та словацького політичних рухів.

Але цілком обґрунтовано можна стверджувати, що зміст чеської національної парадигми до певної міри визначався ідеологічною позицією консервативної частини чеських діячів. Відповідно до сказаного, особливий інтерес для з'ясування динаміки розвитку чеської національної ідеології являє собою позиція консервативної частини ідеологів земель Чеської корони. Показово, що політична позиція лібералів, особливо в її етнокультурній частині, знаходила свою підтримку у колі відомих богемських консерваторів-меценатів – графа Каспара Франца Штернберга і графа Л.Л.Туна. Останній навіть виступив захисником чеської мови та сформулював програму обережних реформ в імперії Габсбургів, за що був позитивно відзначений офіційними петербурзькими науковцями [444, арк.1].

Відповідно, буде доречним приділити увагу дослідженню національно-політичної позиції ідеолога-консерватора, відомого богемського філантропа, аристократа, графа Леопольд Лео фон Туна. Він виступив у якості автора чеського шляхетського варіанта австрославізму і при цьому позиціонувався у якості активного противника царофільського панславізму. До того ж, Л.Л.Тун, допускав можливість проведення контрольованих реформ зверху за умови збереження політичного устрою Австрії, що цілком логічно заперечувало можливість використання ідеї панславізму у якості складової частини чеської національної ідеології. Пізніше аристократ-консерватор напише в одній із своїх книг, у розділі «Заклопотаність з приводу небезпеки панславізму» [1295, s.71]: «панславізм є загрозою для існування Австрійської монархії, а ідеологізація національного слов'янського руху на принципах панславізму спрямовує духовність слов'ян Австрії у бік «Сходу» і загрожує можливістю створення «слов'янської універсальної монархії» [1295, s.69–81]. На нашу думку, подібні твердження були викликані, скоріше, політичною заклопотаністю консерваторів відносно майбутньої долі мультиетнічної імперії, а не чеськими національно-політичними реаліями.

Як суспільно-політичний ідеолог богемський аристократ не міг не замислитися над природою та причинами появи у середовищі чеських ідеологів такої протестної ідеї, як ідея всеслов'янства. Відповідно, презентацію австрославістських поглядів Л.Л.Тун починає із критики ідеї політичного всеслов'янства із його фундаментальним принципом етнічної спорідненості. Богемський аристократ стверджує: «спільна національна спорідненість, яка має об'єднувати народи у єдину державу», є, скоріше, «ілюзорною підставою» для досягнення спільної загальнослов'янської політичної мети [1295, s.81]. У цьому зв'язку доречно визнати, що подібні твердження не були даниною системі світоглядних переконань лише для консервативної частини чеських ідеологів. Досить послідовну однаковість із консерваторами у цьому питанні демонстрували

навіть ліберальні політики Я.Малий та К.Гавлічек.

В той самий час, маючи на меті запобігти можливості політизації чеського національного руху на тлі ідеї всеслов'янства, Л.Л.Туна вважає за доцільне рекомендувати імперському уряду і надалі поблажливо ставитися до «мовно-літературних прагнень» слов'янства і тим самим «не заважати вільному розвитку різноманітних національностей, що населяють Австрійську державу» [1295, s.83]. Така система слов'яно-політичних поглядів богемського консерватора Л.Л.Туна з часом була віднесена до еволюційних витоків фундаменту національно-політичної ідеології збереження Габсбурзької монархії та стала певним джерелом для майбутніх теоретиків австрійської соціал-демократії, які запозичили від богемських консерваторів ідею фундаментального значення для процесу становлення нації духовної та культурної спільності за умови обов'язкової наявності національної літератури, яка є, фактично, формою прояву цієї спільності. До речі, подібний погляд поділяла не тільки поміркована чеська і словацька політична еліта, а також окремі представники східної наукової еліти. Так, історики – О.Бодянський, Д.Валуєв, відвідавши центральну Європу і в тому числі Чехію, привезли звідти неоднозначні враження від змісту процесу чеського національного відродження. Бодянський дозволив собі припустити, що Відень магістральну слов'янську національну проблему Австрійської держави, на відміну від пруської практики войовничого експансіонізму, намагався «розплутати» шляхом проведення просвітницьких реформ [80, арк.86]. Навіть Валуєв, незважаючи на його слов'янофільські погляди, все ж був змушений констатувати: «Австрія, наперекір всім злостивцям, являє собою яскравий історичний приклад вдалої випадковості ..., тому що однаково задовольняє усіх своїх різnorідних підданих і з кожним роком встигає все краще і краще вирішувати ці завдання» [91, с.248]. Як бачимо, навіть окремі російські науковці визнавали позитив австрофільської тенденції в змісті політичної ідеології консервативної частини чеських ідеологів та вважали об'єктивно вмотивованою тенденцію політичної лояльності чехів до існуючої Дунайської монархії.

Наступна праця Л.Л.Туна «Про поточний стан богемської літератури і її значення» [1295]. У ній він розмірковує над причинами занепаду чеської літератури та рекомендує консолідуватися богемській духовно-культурній еліті з метою зосередити свою творчу енергію в напрямі вдосконалення мовно-культурного аспекту відродження. Слід підкреслити, що богемський аристократ продовжує оцінювати ідею літературної слов'янської взаємності як прихований ідеологічний модус, в якому незримо присутня антиавстрійська ідея [1295, s.77].

В цілому етнокультурний лібералізм Л.Л.Туна пояснювався не стільки його турботою про майбутню долю західного слов'янства, скільки логікою користі богемського аристократа. Загалом у цей період чеський національний рух досить виразно виставляв напоказ свою схильність до політичної мімікрії. Наше твердження має наступне пояснення. Масштабний процес ідеологізації і політизації європейських національних рухів сформував своєрідну ідеологічну палітру чеського національного руху, яка парадоксально поєднала націоналізм, демократичний принцип особистої свободи із діалектикою «місцевого земського патріотизму». Остання була даниною чеського феномену історико-культурних провінцій із його етнічною межею та філософією земсько-шляхетського інтересу. У період

поширення національного принципу об'єктивна регіональна чеська ідентичність, яка сформувалася із політико-історичної, етноконфесійної та лінгвістичної складових, не могла не стати фактором чеського національного відродження, що, відповідно, з часом призвело до появи конфліктної ситуації по лінії «центр – провінція». Парадоксально, але в той самий час протиріччя між центром з його імперською ідеологією, чеським регіоном з його поміркованою земською опозицією, патріотизмом стали в майбутньому фундаментом їх особливих партнерських стосунків та визначали діалектику і консерватизм цих відносин.

У сенсі демонстрації процесу пошуку консервативними чеськими ідеологами парадигми взаємовідносин між центром та регіоном варто звернутися до праці відомого богемського аристократа Йозефа Матіаса Туна. Його публікація «Славизм у Богемії» [1297] – це своєрідний інтелектуальний тезаурус для прихильників ідеї патерналістських стосунків між монархічним центром і прибічниками ідеї богемського земського патріотизму. При цьому доречно підкреслити, що в своїх інтелектуальних роздумах Й.М.Тун не був самотнім теоретиком богемського консерватизму. В тій або іншій мірі його ідеї привернули увагу багатьох слов'янських інтелектуалів (Палацького, Гавлічека, Шафарика). Наприклад, П.Й. Шафарик у своєму листі (1845 р.) наполегливо рекомендує О.М.Бодянському прочитати «Графа Йозефа Матіаса Туна, який нещодавно видав невеличкий твір: *Der Slawismus in Böhmen*. Цей твір має мету виявити наш реальний стан та може суттєво допомогти нашій згоді та спокою» [613, с.172].

Можна стверджувати, що історико-політична реальність, етнічна своєрідність населення земель корони Святого Вацлава стимулювали появу у певній частині суспільства еkleктичної форми національно-патріотичних ідей. Їх витоки – це синтез первинних слов'янських і німецьких етнічних форм. Відповідно, існувала компромісна політична ідея, що була близькою як чеським, так і австро-богемським інтелектуалам. Разом вони не фрондували, а намагалися спільно коригувати на свою користь стосунки між центром і провінцією.

Проілюструвати наше твердження варто словами Й.М.Туна. Він чесько-австрійську і австро-німецьку соціально-економічну еліту визначив, скоріше, як частину такої собі протонаціональної спільноти. Безпосередньо Й.М.Тун написав: «Ні чех, ні німець, а тільки – богемець» [1297, s.17]. До речі, записки Ф. Лубяновського містять виключно поняття «богемець» в значенні мешканець Богемії, і у них відсутнє поняття «чех» [313, с.106–108]. В процесі формування національної чеської парадигми поняття «богемець» небезпідставно було дещо політизовано Туном. Саме тому загальний аспект становлення і розвитку чеської національної парадигми, її динаміку неможливо розглядати відірвано від специфіки і світоглядних переконань як протонаціональної спільноти, так і німецько-австрійського населення земель Богемії.

Останніх не варто розглядати виключно як слов'янську антитезу. Чеський історик О.Леговец, дослідивши етнічні процеси в Богемії [995, s.90–91], дійшов висновку, що низка німецьких мешканців Богемії протягом багатьох років без особливих труднощів сприйняла культурні слов'янські коди, відповідно ідентифікувала себе із чеським етносом, а тому безболісно включилася у процес чеського національного відродження. Подібна ситуація є цілком природною для

держав імперського типу. Більш докладно тема співвідношення чеської та німецької соціально-політичних форм в процесі становлення чеської нації досліджена в колективній роботі чеських та німецьких науковців «Німці та чехи: історія, культура, політика» [979, s.186–192] та в працях німецького славіста, професора слов'янської лінгвістики Тюбінгенського університету Тильмана Бергера [673, s.252–259]. В цілому погоджуючись із аргументацією згаданих вище дослідників, додамо: сама ідея своєрідної богемської спільності була не тільки недостатньо теоретично розробленою національними теоретиками, але з політичної точки зору була нереалістичною.

У передреволюційні роки політична платформа ідеологів «богемсько-земського патріотизму» являла собою концептуальну еkleктику з різних національних програм. З одного боку, в їх національній платформі проглядалося ліберальне прагнення розширити процес «етнічної емансипації», що в перспективі передбачало досягнення правової рівності всіх народів, які населяли Австрійську державу [48, с.17–18]. З іншого – сам метод досягнення цієї рівності визначався становим прагненням консерваторів зберегти Дунайську монархію майже в незмінному вигляді. Саме тому Й.М.Тун уявлену, «особливу богемську етнокультурну спільноту» розглядає як певний інтелектуально-політичний осередок. Останній має стати як ядром емансипації всіх підданих Чеського королівства, так і міцною основою Австрійської монархії. Звідси формується остаточний висновок богемського ідеолога: «незважаючи на те, що імперська влада хоч сьогодні і не являє собою союзу держав, але вона, без сумніву, є союзом всіх народів» [1297, s.10]. Далі Й.М.Тун резюмує: «Тільки у союзі із своєю могутньою імперією, Богемія зможе зберегти ... та, відповідно, розвинути свою національність» [1297, s.10].

При цьому Й.М.Тун як богемський патріот й ідеолог австрославізму досить критично ставиться до тієї «зачарованої панславізмом» частини чеських та словацьких діячів, які, на його думку, свідомо перебільшують масштаб проникнення ідеології панславізму в етносередовище західних слов'ян [1297, s.11]. Симптоматично, що саме в цей час, майже в унісон статті Й.М.Туна, була видана публіцистична праця Йогана Шлоссера «Російська східно-православна церква і європейський Захід». Її зміст дозволяє говорити про близькість світоглядних позицій Й.М.Туна і Й.Шлоссера. На переконання німецького публіциста, рання ідея культурологічної єдності слов'ян істотно розширилася мотивами релігійної і політичної слов'янської спільності і перетворилася на засіб російської експансії в Європі [1169, s.24–25].

На нашу думку, реальна оцінка масштабу проникнення панславістичної ідеї у її русофільському варіанті до змісту чеської національної ідеології все ж є завищеною. Скоріш за все, варто говорити про існування стійкої практики моніторингу настроїв у чеському соціумі з боку Росії. Як вже згадувалось, конкретика російського імперського інтересу до чеського соціуму задовольнялась за допомогою як дипломатичних каналів (Ф.Тютчев, О.Троянський), суспільних та наукових діячів (П.Анненков, О.Піпін, М.Погодін, І.Срезневський), так, навіть, і російських військових (генерал-майор Мурав'їов) [345, арк.2-4].

Для представників ліберально-національного напрямку ідея чеського мовно-історичного відродження, безумовно, була магістральною у фундаменті

національної парадигми. На відміну від ранніх будителів В.М.Крамеріуса, К.Тама, В.Тама, А.Я.Пухмайєра, Ф.Я.Томси, нова хвиля ліберальних інтелектуалів відстоювала національно-ліберальні принципи, визнавала реформізм у якості засобу боротьби за національні права населення земель Чеської корони і шукала шляхів компромісу з офіційною владою та наполягала на необхідності діалогу із поміркованою шляхтою.

В той самий час було б помилкою стверджувати, що представники чеського національно-ліберального напрямку були заангажовані виключно мовно-історичною ідеологією чеського національного відродження. Характерною рисою політичної програми нового покоління чеських національних лідерів стало їх позитивне уявлення про необхідність розвивати норми громадянського суспільства в цілому та ідею свободи як природного права людини зокрема. При цьому чеськими лібералами «свобода» сприймалася не тільки як виключне відображення ліберальних цінностей та особисті права кожного громадянина, а переважно в якості символу свободи розвитку своєї національної спільноти. Наше твердження варто прокоментувати цитатою з одного із виступів Гавлічека: «Не захоплюйтеся улесливими словами тих, хто говорить, що народність є справою другорядною, що є інтереси загальні (тут Гавлічек має на увазі ідею «громадянських свобод») для всіх народів, і тому вони є більш високими, а тому і більш священними. Так кажуть таємні вороги нашого народу. Свобода без народності не має жодного значення...» [838].

Отже, доречно зазначити, що процес становлення у чехів громадянської та національної ідентичності супроводжувався формуванням в суспільній свідомості чехів особливого двоїстого символу «свободи», який відрізнявся від нормативного ліберального уявлення про громадянську свободу. Для чеських ідеологів грань між «національним» і «громадянським» була досить примарною. Більше того, у публіцистичних матеріалах чеських національних ідеологів ця грань з часом перетворювалася на величезну прірву, що розділяла учасників політичних рухів на демократів і національних лібералів.

Загалом австрославізм як ідея чеської національної парадигми являв собою програму компромісу між етнічним чеським інтересом та імперською моделлю Дунайської монархії. Згідно з австрославістською концепцією Палацького, тільки сильна «слов'янська Австрія» зможе протистояти небезпеці об'єднання з Німеччиною та врятує західне слов'янство від міцних обіймів «російського ведмедя». Пізніше ідеолог австрославізму чітко конкретизує: «Об'єднання чеської корони з великою Австрійською державою, якщо остання переросте у федеративну державу, стане кращою гарантією для нашої історико-політичної та лінгвістичної індивідуальності» [1073, s.32]. Як бачимо, політична програма, яку досить чітко накреслив Палацький, була програмою конституційного федералізму і автономії народностей, об'єднаних під скіпетром австрійського імператора. При цьому природа його автономії для народів імперії не обмежувалася лише мовно-культурними аспектами. Чеський інтелектуал до змісту концепції автономно відокремленої етнічної групи включив ідею етнічного контролю над політичними і економічними аспектами певної території, що логічно впливало із земельно-провінційної специфіки Чехії.

З часом ідею Палацького підхопили та пропагували журналіст К.Гавлічек, юристи Ф.Браунер і Ф.Рігер, історики В.Томек і Я.Воцель. Їх суспільно-політична програма, світоглядні принципи – це еkleктика етнічної мовно-культурної модернізації «слов'янського філологізму» із «обережними політичними заявами» про місце власного етносу у мультиетнічній Австрійській імперії. Слов'янофіл В.О. Панов, мандруючи Європою, зробив припущення, що ідеологічні потреби ліберально-центристської частини чеських ідеологів не вибудовувалися з ідеї антагонізму до існуючої політичної системи, це стало запорукою того, що вони «завжди діють з незвичайною розсудливістю, обережністю, а іноді навіть хитрістю, що і забезпечує успіх їх справі» [408, с.42]. Як відомо, політична «обережність» довгий час забезпечувала їм підтримку не тільки консерваторів, але й представників аристократичних родин – Каспарів, Штернбергів, Тунів. Можливо, саме тому вони охоче субсидували видання чеських книжок, надавали фінансову підтримку Чеському музею, а граф Тун навіть сформулював програму обережних реформ в імперії Габсбургів.

До процесу формування змісту базових ідеологічних ціннісних орієнтирів чеської національної парадигми залучився і чеський правий ліберал Я.Малий. Його ідеї, коментарі і переконання фундаментально не відрізнялися від світоглядної позиції таких відомих слов'яно-богемських консерваторів, як Й.М.Тун та Л.Л.Тун. Незначна за обсягом праця чеського літератора Я.Малого у регіональній європейській політичній думці відома під назвою «Слова одного чеха з приводу брошури графа Й.М.Туна «Славизм у Богемії» [1005]. Вона являє собою такий собі ліберально-національний варіант твору, написаного в душі австрославизму. Я.Малий обґрунтовує історичне право чеського етносу на визнання його особливого регіонального статусу за умови збереження цілісності монархії.

Такий підхід є характерним для ідеологів раннього слов'янського націоналізму. Їх раціональна філософія переважно простягалася у площину компромісного визнання доцільності існування наднаціональної форми. В той же час політична слов'янська програма Я.Малого лежить поза рамками великогерманської політичної думки, тому що можлива інтродукція західного слов'янства у площину ідеології пангерманізму, на переконання політичного інтелектуала, призведе до онімечення «ненімецькомовних народів і втрати останніми своєї ідентичності» [1005, s.16].

Національна ідея Я.Малого, хоч і наповнена переважно національно-культурними символами, в той же час виконує важливу соціальну функцію становлення нової системи національних відносин в буржуазному суспільстві. Тому Малий критично ставиться до таких австрійських ідеологів, як Ф.Шузелька, Й. Шлоссер, для яких ідея мовно-історичної модернізації чехів інколи слугує підставою для звинувачень чеських ідеологів у їх сприянні слов'янському сепаратизму. Ідеологія міжнаціонального компромісу у чеського літератора лежить у форматі поєднання чеського національно-культурного інтересу із динамікою реформ імперської політичної системи. Я.Малий озвучує майже типову для ідеологів австрославизму тезу: «На даний час Австрія не є німецькою державою ... половину всього населення Австрії становить 18 мільйонів слов'ян, з яких 7 мільйонів використовують чеську мову як письмову. Відповідно, для свого

збереження Австрія повинна врахувати слов'янський фактор, якщо не хоче поставити під загрозу своє майбутнє існування» [1005, s.17–18]. Подібна аргументація достатньо органічно лягала до змістової основи австрославистської ідеологічної конструкції і в той же час дратувала австрійських політиків.

Так Шузелька, який, як відомо, надавав в процесі формування національної німецької ідентичності пріоритет ідеї етномовної спільності всіх німців, в своїй книзі «Чи є Австрія німецькою?» наголошує на необхідності більш принципово захищати інтереси титульної нації. Тому австрійський політик робить висновок, що такий стан «викликає занепокоєння» з причини незрозумілої перспективи розвитку національної проблеми на цій коронній землі [1178, s.16]. Наведений вище висновок австро-богемського публіциста можна було б вважати риторикою войовничого ліберального одинака, якби твердження про існування «стану непростих» міжнаціональних відносин між західним слов'янством і німецьким народом не містились, наприклад, у «Записці» генерал-майора Муравйова [345, арк.2-4] або в брошурі німецького публіциста Й.Шлоссера «Східно-православна церква і європейський Захід» [1169, s.23–30].

Продовжуючи тему інтродукції чеського соціуму до змісту інтеграційної ідеї австрославізму, вважаємо за доцільне більш уважно розглянути працю Я.Малого «Спогади і нотатки старого чеського патріота». В роботі публіцист продовжує розвивати тезу про існування ситуації «безхмарних» стосунків між чехами і австрійським урядом. З огляду на це, вважає публіцист, в змісті ідеології чеського національного руху можуть успішно співіснувати «громадянський зародок» – визнання імперських австрійських символів та атрибутів і «національний зародок».

Така еклектична й компромісна форма ідеології чеського національного руху конкретизувалася політиком у вислові: «... ми ні в якому разі не відрікаємося від Австрії, ми бажаємо і надалі жити в ній, але вже ні як ілоти, а як народ, що має статус, рівний з іншими ... , а тому ми й далі продовжуємо працювати на користь нашої держави» [316, с.109]. Загалом як національний теоретик Я.Малий наближений до системи концептуальних поглядів, які характеризують його як представника поміркованої земсько-ліберальної частини чеських патріотів. Звідси спроба поєднати наднаціональну імперську ідею із філософією етнорегіональної і етнокультурної модернізації.

Основні положення політичної програми австрославізму були сформульовані чеським поетом і публіцистом К.Гавлічеком (1821–1856). Він належав до нового покоління чеської національної інтелігенції, яка за своїм характером вже не була суто романтичною частиною суспільства, а усвідомлювала свій статус етнічного лідера. На етапі становлення своєї політичної кар'єри Гавлічек концептуально цікавився і дещо наближався до ідеї культурного панславізму, яку він почерпнув із колларовської «Доньки Слави», «уривки з якої ми захоплено декламували» [851, s. 37]. При цьому, романтичне захоплення Гавлічека ідеєю всеслов'янства не варто відносити на рахунок «незрілого політичного інтелекту» майбутнього лідера чеського національного руху. Чимало політків у різні роки цікавилися всеслов'янською ідеєю. Не випадково, що керівник Третього жандармського відділення у своїй доповіді Миколі I говорив про існування в риторичі багатьох слов'янських інтелектуалів наднаціональних ідей. Безпосередньо О.Ф.Орлов

доповідав: «У Парижі ... є Міцкевич, на землях західних слов'ян – Шафарик, Ганка, Штур, Гай та інші відомі науковці ... переконують слов'ян об'єднатися в одну патріархальну, народно-представницьку державу» [388, л.71].

Варто підкреслити, що ранні оціночні судження майбутнього лідера чеського національного руху містили романтичне захоплення «варварською Росією», яка, на думку Гавлічека, може у національному аспекті навіть слугувати прикладом для «освіченої Європи» [852]. Але буденна внутрішньополітична практика російського деспотизму та філософія експансіонізму російських слов'янофілів «загасили» у Гавлічека «останню іскру всеслов'янської любові» [846] та розвіяли ілюзії слов'янської єдності, з якими майбутній ідеолог австрославізму приїхав до Росії в 1843 р. За піврічне перебування на теренах Росії його оцінка суспільно-політичної дійсності стає відверто негативною та містить переконання про неможливість реалізувати ідею інтеграції слов'янства із царською Росією з причини соціально-політичних, економічних, культурних відмінностей та «значної апатії, відсталості та дурості» [850, s.184–185], що панують у Східній імперії. Відповідно, повертаючись з Росії на батьківщину, за висловом самого Гавлічека, він вже став «справжнім чехом» [851, s.37]. При цьому можна стверджувати, що молодий чеський патріот із своєї подорожі до Росії виніс переконання про неможливість інтродукції чеського народу до Східної імперської деспотії.

Пізніше, вважаючи за необхідність модернізувати мовно-історичну ідеологему раннього чеського відродження, К.Гавлічек приходив до переконання, що подальший розвиток національної ідеї у чехів та інших західних слов'ян має здійснюватися у напрямі її інтродукції до інтелектуального поля Заходу і конкретно оформитися у концепцію європоавстрійської інтеграції слов'ян. Остання, з часом, стала логічним продовженням політичної і суспільної теорії слов'янського ліберального австрославізму або ідеології багатонаціонального австрійства.

Тому як ліберальний європоавстрійський ідеолог в національному чеському русі К.Гавлічек намагається дистанціюватися від інтеграційних східних ідей, він навіть підкреслено твердить, що «ім'я слов'янин на сьогодні є і назавжди має залишатися лише географічним і науковим поняттям, але аж ніяк не символом духовної симпатії» [851, s.69]. Відповідно, рання романтична ідея слов'янської єдності має бути замінена практикою взаємного культурного мімесису на рівні етносів, а не політичного зближення на національному рівні.

Пізніше, у 1848 році, у статті «Захист слов'янських федералістів» К.Гавлічек остаточно сформулює своє ставлення до «російського панславізму» як до експансійної політичної практики в змісті російської зовнішньої політики. «Розуміючи це, – пише ідеолог, – ми повинні панславізм зупинити ... , цілком логічно, що наше майбутнє пов'язане із людьми, які підтримують австрійський уряд , а наш уряд є ворогом російського панславізму» [849].

Як нам здається, подібні концептуальні принципи були виправданими не тільки з політичної і цивілізаційної точок зору, але й, в тому числі, з процесу лінгвістичної і етнічної діалектики. Незважаючи на те, що існування лінгвістичної концепції слов'янської спільності виправдовувалося типологічною близькістю слов'янських мов, принцип національного інтересу змінював систему світоглядних переконань. Колишнє твердження про фундаментальність ідеї єдності слов'янських

«мов і літератур» для чеського відродження вже припинило бути безперечним фактом. При цьому твердження «значної відмінності, яка існує сьогодні між слов'янськими народами» [851, s.51], хоч і стало дещо шокуючою відвертістю для низки слов'янських інтелектуалів, але вже вкоренилося у зміст чеської національної теорії. Спостерігалися відцентрові процеси. Слов'яни, і в тому числі чехи, демонстрували стійке бажання до розбудови власної кодифікації літературної мови (Л.Штур, Й.Юнгман, Я.Смолер). Відповідно, для ліберальних чеських національних ідеологів типологічна мовна спорідненість вже не могла до кінця виконувати функцію інтеграційної якості, за допомогою якої обґрунтовувалося формування такого штучного явища, як «слов'янська мовно-літературна спорідненість». Фактично цей концепт більше не міг бути змістовним ідейним фундаментом для розширення національного чеського індивідуалізму.

Отже нові політичні обставини і стали причиною того, що Гавлічек та його прихильники дещо переосмислили своє ставлення до окремих наднаціональних ідей в змісті чеського національного руху.

Так, Гавлічек не відкидає повністю ідею інтеграції, а скоріше за все розглядає її як процес зближення окремих, близьких за культурою та історією західних слов'янських племен. У такій інтерпретації інтеграційна ідея в змісті процесу формування чеської національної спільності постає як певна інтелектуальна платформа для утворення етнічної «чехословацької» спільності і практики закріплення відчуття «єдиного чеського і моравського народу» [842; 845]. Появу таких ідей не варто вважати несподіваною концепцією в змісті чеської національної ідеології. Для прикладу, Шафарик у листі до російського славіста Бодянського висловлював своє щире співчуття з приводу існування мовної і політичної роз'єднаності у середовищі західних слов'ян [615, с.185]. Тому з огляду на чесько-словацьке минуле, близькість їх культур, Гавлічек чехам відводить роль політичного локомотива у загальному слов'янському русі на теренах Австрійської імперії. До того ж, будучи впевненим у «високій організованості чеського народу», політичний діяч надасть чехам право виступати від імені єдиного «чехословацького племені». Таке програмне бачення ідеологами чеського національного руху відповідало змістовним ідеям чеських австрославів та, безумовно, заперечувало штуровську національну концепцію індивідуальності та самостійності словацького народу.

Загалом політична концепція Гавлічека не передбачала принципової прив'язки до незмінності політичних імперських інститутів та не примушувала чеський етнос приносити в жертву свою індивідуальність на користь загальнослов'янській спільності. Таким чином, він намагався відстоювати ідею нероздільності володінь австрійських монархів. Особисто, вже в часи революції, чеський ідеолог в одному із номерів своєї газети «Празькі новини» пояснив причину і мету появи свого міжкомпромисного чесько-австрійського політичного проекту такими словами: «австрійська імперія є кращою гарантією збереження нашої національності ... при цьому для чехів не існує іншого порятунку від онімечення ... як створити тісний союз із австрійським урядом, який обіцяв нам заступництво і рівні права усім народностям у своїй державі» [845].

К.Гавлічек – апологет ідеї та практики конструювання і розширення політичного союзу, що історично склався між австрійською державою та

слов'янством. Тому цілком послідовно до своїх переконань в умовах загального революційного і національного піднесення він буде вірнопіддано стверджувати: «Австрійська монархія об'єднала разом значну кількість слов'ян, і ми повинні триматися цього союзу» [844]. Саме у цьому ідеолог австрославізму вбачає політичну перспективу для збереження і розвитку чеської етнічності. Відповідно, концептуальна модель Гавлічека інтродукції чехів у федеративну Австрійську державу може слугувати прикладом формування домінантної національної ідеї, в змісті якої переважає практика національного конформізму, яка отримала назву австрославізм.

З огляду на сказане вище, виникає цілком закономірне запитання: наскільки політично виправданою є поява та ґенеза наднаціональної ідеї в змісті чеської національної парадигми? Варто визнати, що процес народження слов'янських націй відбувався в умовах непростих міждержавних відносин Російської та Австрійської імперій. При цьому, незважаючи на той факт, що перший досвід національної політики, яку проводили західні слов'янські діячі, хоч і був в цілому зорієнтований на союз із Габсбурзькою династією, але сам Відень обережно ставився до практики розширення національних слов'янських рухів зокрема і конкретно чеського.

На нашу думку, для такої політики існували певні об'єктивні і суб'єктивні підстави. У цьому зв'язку буде не зайвим навести деякі вислови з наукових спостережень П.Анненкова і М.Погодіна. Перший впевнено стверджував, що «очі Австрії постійно звернені у бік Праги, яка багатьма сьогодні вважається майбутнім зародком тієї сили ..., яка стане умовою загибелі» імперії [13, с.275–276]. Другий у своєму звіті до міністра народної освіти констатував: «В Богемії значно посилилася національність» [442, арк.2-3]. Такий погляд російських мандрівників можна пояснити не тільки їх суб'єктивною оцінкою, але й об'єктивною причиною – високим ступенем етнічної строкатості імперії.

Але в своїй переважній більшості діячі чеського національного руху все ж залишалися політично обережними та не виголошували сепаратистських ідей. Головні чеські інтелектуали (Палацький, Гавлічек) Австрійську монархію вважали гарантом етнокультурних чеських прагнень. При цьому чеські ідеологи не манкірували своїми зв'язками із могутнім Східним слов'янським сусідом. Про це свідчать їх наукові подорожі, численне листування і навіть отримані будителями матеріальні винагороди від російського уряду. До того ж, свій внесок у справу актуалізації національної діяльності чехів здійснювали інтелектуали Російської імперії. Останні, справедливо визнав М.П.Драгоманов, не тільки здійснювали науковий обмін, але й привносили до світогляду чехів «слов'янофільський погляд та антинімецький дух» [179, арк.1]. Отже, можна припустити, що чеські національні ідеологи все ж свідомо використовували всеслов'янську інтеграційну ідею та розглядали її не тільки як такий собі інтелектуальний тезаурус, а в тому числі як певний аргумент для актуалізації свого політичного діалогу із австрійською владою.

Загалом, не занурюючись глибоко в питання панславізму (вплив наднаціональної панславістичної ідеї на становлення та розвиток національних парадигм західних слов'ян ми розглянули у Додатку К) в змісті чеської національної парадигми, варто відзначити, що оминати до кінця саму ідею чехи не могли. Вона в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин «крутилася» в голові багатьох західних

слов'янських інтелектуалів. Для прикладу, Я.Коллар із його твердженням про «літературну взаємність» [244, с.3], Я.П.Йордан з його ідеєю «консолідації із нашими слов'янськими братами» [913, s.17]. Навіть на польських територіях існували прихильники ідеї наднаціональної слов'янської інтеграції. Так, М. Грабовський, псевдонім письменника та журналіста проросійської орієнтації Едварда Тарша (1804–1863), надаючи свою оцінку факту знищення польської державності, стверджував, що її падіння «досить сильно наблизило слов'янську еру» [205, с.342]. Іншими словами, Грабовський підтримував силовий варіант реалізації інтеграційної ідеї всеслов'янства, яку принципово не сприймали Палацький, Юнгман, Челаковський, Шафарик.

В той же час, вважаємо за необхідне підкреслити, що окремі чеські будителі (Палацький, Челаковський, Юнгман, Шафарик) розглядали інтеграційну ідею панславізму скоріше як фактор емансипації етнічної духовності чеського народу, а не можливу політичну практику розвитку чеського національного руху.

Наприклад, у В.Ганки наднаціональна ідея абсорбує не тільки його думку про велич і самостійність спільного слов'янського минулого, але й ідею особливого значення російської мови для відродження слов'ян. Остання в теоретичній інтерпретації Ганки стала таким собі символом загальнослов'янської спільності і навіть видавалася за надетнічну емоційно мобілізуючу силу. Аналіз наявних листів Ганки до Бодянського дозволяє стверджувати, що вони містять не тільки значну кількість його роздумів відносно лінгвістичних аспектів слов'янської близькості. Справедливо вважати, що досить реалістичне і навіть адекватне сприйняття Ганкою германізуючої соціально-політичної практики стало причиною формування у нього доктринальної орієнтації на «слов'янський схід». Звідси в його національній ідеологемі «особлива емоційна симпатія до своїх північних одноплеменників» [77, арк.8] та твердження про «благодійні православні проміні» [118, арк 1–3; 117, арк 1].

При цьому Ганка – далека від практичної політики людина, на нашу думку, мав досить ілюзорні й навіть необґрунтовані уявлення про Росію. Зміст його листів до Раєвського, Бодянського дозволяє віднести чеського будителя радше до числа наукових теоретиків, мрійників, ніж до ідеологів-реалістів [804, s.88–89]. В листі до Раєвського (листування відбувалося під час військової інтервенції Росії до Угорщини) Ганка писав: «мені досі не довелося ступити на святу землю Росії, тому я хотів би побачити її хоробрих синів» [803, s.76–87]. Бодянського він неодноразово запевняє про свою «мрію відвідати матінку-Москву на святій Русі» [817, арк.28; 814, арк.21]. Епатажна схильність В.Ганки до демонстрації своєї всеслов'янської відданості була належним чином оцінена російським урядом. Ганку оберуть членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Він активно листується з О.С. Шишковим – членом Державної ради, майбутнім міністром народної освіти [627, с. 390], а імператор Олександр I навіть подарує Ганці діамантовий перстень [584, с.132].

Наведена вище позиція будителів (Челаковського, Ганки) – це результат багатовікового панування у поліетнічній австрійській державі переважно германського культурно-цивілізаційного типу. Можливо тому, вказуючи на небезпеку для чехів пангерманізму та асиміляторської політики з боку австрійської влади, Челаковський, на нашу думку, дещо гіпертрофовано визначить Росію

позитивною умовою збереження чеської етнічності. Челаковський писав: «якби нашій владі не доводилося озиратися на росіян, онімечення та знищення слов'ян досягло б у нас таких розмірів, що скоро неможливо було б розгледіти слов'янського одягу і почути слов'янське слово» [704, s.418].

Вважаємо, подібний вислів з вуст чеського інтелектуала – це не визнання політичного змісту інтеграційної ідеї, реалізувати яку на той момент однозначно було неможливо, а, скоріше, використання інтеграційної ідеї поряд із російським фактором у якості певного «важкого» аргумента у процесі діалогу чеських ідеологів із австрійською владою. У цьому зв'язку доречно буде зауважити, що, читаючи виступи та праці діячів чеського національного руху, виникає відчуття, що подеколи вони свідомо «підбадьорювали», «тримали в тонусі» австрійський уряд, демонструючи інтерес до інтеграційних ідей. Відповідно, ідейні натхненники відродження час від часу наважувалися розмірковувати в рамках русофільської ідеології, що було таким собі прийомом привернення уваги австрійського уряду до своїх проблем. Наше твердження буде показово проілюстроване цитатою від «батька» австрославізму Палацького, він заявив: «Якщо в Австрії не буде здійснена рівноправність народів і якщо слов'ян і в подальшому будуть вважати «підлеглим плем'ям», то спалахне боротьба і зародиться «панславізм» у тій формі, якої ми менше за все бажаємо» [1073, s.35].

Але внутрішньополітична практика Російської імперії, безкомпромисне ставлення царизму до національних рухів, як це було із польським національно-визвольним повстанням 1830–1831 рр., численні репресії проти національних польських рухів (докази ми знаходимо в численних архівних матеріалах [378; 481; 160; 171; 595; 155; 157]) змінили думку багатьох чеських ідеологів (Шафарика, Палацького, Гавлічека, Челаковського) відносно месіанської ролі Східної імперії в справі захисту слов'янського світу. І в своїх переконаннях Челаковський не був самотнім. Наприклад, Шафарик у листі до Коллара (1831 р.) ще більш критично висловиться відносно деспотичної поведінки російських володарів відносно західних слов'ян. П.Й.Шафарик писав, що перспектива слов'янської інтеграції із російським народом неможлива тому, що він: «напівонімечений, напівотатарений північний народ» [604, с.165–166].

Як бачимо, Шафарик песимістично оцінює можливості переростання ідеї слов'янської етнокультурної спільності у буд-який інший політичний наднаціональний проект. Втім і сам Челаковський після придушення польського повстання 1830–1831 рр. стане більш диференційовано ставитися до змістового наповнення наднаціональної інтеграційної ідеї [705, s.279].

Дещо відмінну від низки чеських національних ідеологів позицію в плані інтерпретації змісту наднаціональної ідеї всеслов'янства займав Юнгман. Останній – пропагандист концепції культурної інтеграції слов'янських народів. На відміну від Гавлічека, він – прихильник концепції чесько-російського зближення на тлі ідеї можливого утворення єдиної слов'янської літературної мови, такого собі засобу міжнаціональної комунікації. З точки зору наявної типологічної та генетичної спільності слов'янських мов, існування такої концепції можна вважати цілком виправданим. Безпосередні розмірковування над всеслов'янською ідеєю Й.Юнгман озвучить у своїх мемуарних «Записках», що були надруковані лише після смерті їх

автора, у 1871 р.

У праці представлені й дещо концептуально поєднані чеська національна ідея із утопізмом панславистичних мотивів. Подібна інтелектуальна еkleктика віддзеркалювала притаманний багатьом представникам чеського народу стан «розмитой» національної ідентичності – базових принципів і уявлень про свій етнос, які на практиці мали стати інтегруючим знаменником для гетерогенного чеського соціуму. Тому як можливий засіб збереження чеської етнічності Юнгман обирає мовну інтеграцію. Він стверджує: «недалеким є той час, коли Європа буде вчити російську мову так, як сьогодні вона вчить англійську». Далі він висловлює думку про можливість створення єдиної спільнослов'янської письмової мови, а заради її існування він навіть «готовий принести у жертву чеську мову, знаючи при цьому, що якою б мовою ми не писали, ми залишилися б слов'янами» [933, s.17].

Розвиваючи теорію всеслов'янської мовної ідеї, Й.Юнгман надасть романтичного ареолу всьому «колективу слов'янських народів». Він апелює до «великого монарха» Олександра I, який має здійснити місію «рятівника всього слов'янського світу» [935, s.147]. Подібна точка зору не є новою в світоглядній філософії Юнгмана. Раніше, ще в листі до поета і богослова Антоніна Марека від 4 травня 1814 р. чеський ідеолог безпосередньо констатував: «пройде небагато років і, я думаю, що буквар буде знати вся Європа ..., хоча, безумовно, вже сьогодні музи заявляють про своє перебування на півночі» [584, с.20]. Таку ідею Юнгмана можна було б назвати ілюзорною, якщо не брати до уваги, що лише політична практика визначає життєвість або фантастичність таких теорій, а реальна дійсність не завжди розвивається так, як припускають ідеологи.

Незважаючи на наведений нами вище ланцюжок юнгманівських цитат, будителя варто вважати, скоріше, популяризатором російської мови, ніж головним «конструктором каркасу» наднаціональної ідеї у її політичній панславистичній інтерпретації. Інтеграційна мовна концепція в фундаменті мовно-історичної ідеологеми чеського національного розвитку, на нашу думку, це, скоріше, свідчення того, що чеська національна ідея в її мовній інтерпретації все ж піднімалася на новий виток свого розвитку. Подальше використання мовної ідеї у її всеслов'янській інтерпретації було викликано бажанням не просто зберегти, а й збагатити національну мову, і в тому числі за рахунок розширення її лексичного складу. І у цьому зв'язку звернення до інших мов – те, що інколи трактувалося як слов'янська мовна взаємність, варто розглядати як певну складову культурно-наукової, а не політичної інтеграційної ідеї.

Посилаючись на це твердження, додамо: класична наука загалом тяжіє до інтернаціоналізації. І в даному випадку присутності інтеграційної ідеї в чеській ідеологемі відродження із її мовним рефреном у бік російської слов'янської мови, безумовно, було важко уникнути. Тому нерідко мовні інтерпретації в головах будителів набували відверто спірних концепцій етнічної спорідненості – панславізму, русофільства, єдності. На цьому етапі чеського національного руху наднаціональні ідеї в тій або іншій мірі відповідали інтересам і позиції чеських ідеологів, а тому існували підстави для їх поширення. Що стосується спроб використовувати уявлення про слов'янську спільність для формулювання доктрини чеської національної єдності, то її невідповідність об'єктивному стану політичного

процесу з'ясовувалася в міру формування чеської нації.

Таким чином, означений період характеризується процесом ідеологізації мовно-історичної парадигми чеського відродження. Змістова особливість історичної складової чеської національної парадигми характеризується не запитом на пошук загальних закономірностей розвитку європейської історії, а, перш за все, визначенням місця свого народу в історичному процесі, що безпосередньо відповідало метафізичному виправданню його існування. Таким чином, питання про зміст чеського минулого у будителів, по суті, перетворилося на парадигмальну проблему. З нею тісно було пов'язане й питання національної самобутності чеського народу.

В той же час, на відміну від еволюційного значення мовно-історичної ідеологеми першого етапу відродження, переважна «експлуатація» суто культурної ідеї на другому етапі національного руху стала причиною формування конформізму у чеському національному русі. Загалом низка чеських інтелектуалів у цей період досить виразно демонструвала свою схильність до політичної мімікрії. На тлі ідеологізації і політизації європейських національних рухів формувалася така ідеологічна палітра, яка парадоксально поєднала націоналізм, демократичні принципи особистої свободи із діалектикою «провінційного земського патріотизму». І, як би це парадоксально не звучало, чеське відродження, його позитивна динаміка у деякій мірі залежала від дій богемського консервативного табору ідеологів, які досить прагматично намагалися поєднати земський інтерес із політичною практикою Австрійської монархії. При цьому особливе місце в національній чеській ідеології зайняла наднаціональна інтеграційна ідея, яка завдяки діяльності чеських інтелектуалів поступово втілювалася в інтеграційну модель австрославізму. Росія в цій концепції вже не виступала такою собі слов'янською опорою, а самі слов'яни вже не розглядались як провідники російського впливу. В той же час чеські ліберальні лідери свідомо використовували всеслов'янську інтеграційну ідею у якості певного аргумента для актуалізації політичного діалогу із австрійською владою, щоб таким чином захистити національні права свого народу.

4.2. Розвиток словацького національного руху в 30-х – 40-х рр. XIX ст.

Подальший розвиток модерної національної ідентичності словацького соціуму в 30-х – 40-х рр. XIX ст. віддзеркалював як іманентність словацької етнічності, так і його субрегіональну історико-політичну специфіку. Однозначно, що у хронологічно означений період спостерігався процес втягування словацького національного руху, його ідеологів у орбіту імперських внутрішньополітичних інтересів, що було цілком закономірним продовженням міжнаціональної політики Габсбургів. Безпосередньо словацький національно-культурний рух, його ідеологічне ядро, на відміну від прагнень угорців, були далекими від ідеї творення національної держави. Відповідно, окремі австрійські політики (В.Андріан-Вербур [649, s.6–7], Л.-Л.Тун [1296]), старанно прищеплювали словакам ідею злагодженого співіснування народів на теренах єдиної Австрійської імперії: «всі народи Австрійської імперії прагнуть до вищої мети людства та демонструють всьому світу високий приклад, як всі нації повинні мирно жити одна із одною» [1295, s.89].

На цьому досить безхмарному фоні міжетнічних відносин практичний бік політичної перспективи для словацького народу, враховуючи позицію канцлера Меттерніха, виглядав досить песимістично: останній волів вважати, що словаків навіть не варто називати «нацією». На його переконання, таке визначення, як «нація», мали право отримати лише ті народи, що володіють досвідом історичної і політичної діяльності [1029, s.77]. Безумовно, австрійські бюрократи намагалися максимально контролювати слов'янські народи. Тому уряд Фердинанда I, розуміючи небезпеку консолідації різноманітних національних рухів імперії, принципово дотримуючись, як пише М.Погодін, правила «*vidi impera*» («я володарю») [442, арк.2], старанно намагався протидіяти їх можливому зближенню.

Причиною появи такої стійкої уваги до народів імперії стало «постійне відчуття небезпеки, – констатує в своїй «Записці» М.Погодін, – якої чекав австрійський уряд з боку слов'ян» [442, арк.2]. Загалом, можна вважати, що зусиллями низки австрійських бюрократів і національних ідеологів у цей час була сформульована теза, за якою майбутня доля словацького народу напряду визначатиметься не його національною перспективою і етнічним потенціалом, а залежатиме від долі Австрійської імперії. Саме тому словацький народ був віднесений до категорії імперських народів – «*Staatsnation*», тобто «народів, які об'єднані загальною державною приналежністю», що концептуально співпадало із погодінським твердженням про наполегливе бажання «австрійців вирвати мову з вуст слов'ян ... і тим самим знищити їх як народ» [442, арк.2].

Зазначимо однак, що еліта імперії все частіше починає виявляти неприхований інтерес до словацького національного руху із його мовно-літературною ідеологією. Одним з перших, хто відчув необхідність звернути увагу влади на етнічні інтереси периферійних територій, став граф Л.-Л.Тун. Цей аристократ виходив з того, що словаки, як й інші слов'янські народи, являють собою «силу і міць держави ... та утворюють принцип існування Австрійської монархії» [1295, s.83]. Така зацікавленість долею словаків була продиктована метою збереження цілісності імперії. Центр меркантильно намагався утворити в межах земель Угорської корони біполярний макрокультурний світ. З одного боку, він мав справляти враження системи, що створювала умови для етнокультурного розвитку етнічних спільнот, з іншого – словаки мали підтримувати Відень у його боротьбі з угорським сепаратизмом. Фактично Л.-Л.Тун рекомендує віденському уряду протиставити словацькі національні прагнення угорським [1295, s.86].

Загалом Л.-Л.Тун скеровує розвиток парадигми словацького національного руху не в площину політичного радикалізму, а в бік регіональної «метушні» навколо культурної теми. «Мовна боротьба у Північній Угорщині є вкрай важливою, – пише імперський чиновник, – і тут ми зацікавлені у словаках так само, як вони зацікавлені у нашій допомозі» [1296, s.18]. У цій частині імперська політика «розділяти і володарювати», незважаючи на неприховане бажання влади зіткнутися словаків із угорцями, все ж співпадала із політичним інтересом словацької еліти, яка, наприклад, в 30-х – на початку 40-х рр. в особах Л.Штура, Й.Гурбана та М.Годжі намагалася скористатися австро-угорськими протиріччями на свою користь.

Але, з огляду на зазначене, все ж необхідно визнати, що не ідеологізація, а саме керована актуалізація духовної активності словацького народного руху

задовольняла Відень. Для останнього головною умовою збереження імперської стабільності була нейтралізація можливих проявів сепаратизму в середовищі нетитульних етнічних меншин. Відповідно до цього, князь Меттерніх (він не приховував своєї антипатії до угорців), його колега-суперник по міністерству Ф.А. Коловрат-Либштейнський (він симпатизував слов'янам), граф Л.-Л.Тун, богемський німець, публіцист Ф.Щузелька слов'янську та зокрема словацьку парадигму національного пробудження спрямовували у рамки німецького політичного інтересу, де пріоритетною була ідея контрольованого компромісу національних інтересів між словацьким народом та амбітною програмою угорців – «*natio hungarica*».

Цілком логічно, що до 40-х рр. XIX ст. на тлі наявної соціально-політичної і міжнаціональної ситуації перед словацькими будителями актуалізувалася проблема окреслення змістових рамок тактики словацького національно-культурного руху. У якості тактики своєї боротьби, словацькі ідеологи обирають не радикалізацію руху, а політично зважений і доступний для них метод публічних звернень до влади. Тому не випадково, що у 1842 р. від імені словацького народу євангелістська словацька інтелігенція звертається до Австрійського імператора Фердинанда I із петицією. Такі словацькі інтелектуали, як П.Йозеффі, Я.Халупка, М.Годжа, вірнопіддано прохали «імператора захистити їх від непомірних угорських домагань» [1118, s. 550–551]. Як відомо, головними ініціаторами цієї національно-патріотичної справи були Л.Штур і Я.Коллар. Показово, що делегація із «проханням від словацького народу» була, як написав Я.Малий, надзвичайно тепло прийнята віденським двором, а організатор петиційної справи Я.Коллар навіть отримав довготривалу аудієнцію у імперського міністра Ф.А.Коловрата-Либштейнського [1005, s.22]. В 1844 р. на наполегливу вимогу Л.Штура до Відня була відправлена друга делегація. Візит другої делегації до австрійського імператора також не приніс реальних результатів, але до головного його досягнення варто віднести як сам факт розгляду словацької петиції, так і наступну формальну обіцянку сприяти «захисту словаків від угорського утиску» [634, с.54]. Як бачимо, австрійська влада намагалася бути відкритою до діалогу, маючи на меті утримувати від радикалізації і контролювати молодий словацький національно-культурний рух.

Але варто визнати, що в цілому словацька політична риторика на цьому етапі становлення словацької модерної національної ідентичності не передбачала антагоністичного заперечення існування самої австрійської імперської системи. На нашу думку, навіть можна говорити про відсутність у переважної частини словацької еліти схильності до сприйняття радикальних ідей в процесі творення своєї парадигмальної ідеології. Подібну позицію поділяють словацькі науковці Д. Шкварна, М.Резнік [1192, s.13; 1136, s.161–167], австрійський історик Г.Румплер [1146, p.168]. Близький до згаданих дослідників С.Венк. Взагалі австрійську національну політику на землях Угорської корони він вважає недостатньо далекоглядною, тому що помилки австрійської політичної еліти в національному питанні на цих землях в майбутньому стали причиною революційних потрясінь 1848–1849 рр. [95, с.19].

Таким чином, старанність, з якою австрійський уряд намагався утримати словацький національно-культурний рух у певних рамках, має своє пояснення. В цей час Л.Штур і окремі його прибічники починають спрямовувати свою енергію в

бік критики австрійського уряду і навіть висловлювались про захист національних та соціальних інтересів словаків. Для підтвердження нашої думки варто звернутися до інтелектуальної спадщини словацького політичного лідера – Л.Штура. Прокоментувати його ставлення до австрійської монархії можна на підставі показів, які надав чиновник київського генерал-губернаторства М.А.Рігельман третьому відділенню імператорської канцелярії у справі Кирило-Мефодіївського товариства. М.А.Рігельман через Пантелеймона Куліша (останній був відряджений в Західну Європу для вивчення слов'янських мов) [275, арк.25-27] передав Л.Штуру свої листи. Після арешту, на допиті М.А.Рігельман детально переказує зміст їх листування. З матеріалів слідства стає відомим, що Л.Штур «називав Австрію деспотичною» [375, л.4]. Пізніше, вже склавши присягу та обов'язки депутата Угорського сейму, Л.Штур [1109] з високої трибуни в умовах революційної ситуації, у промові буде палко закликати якомога скоріше ліквідувати соціальну нерівність в імперії. «Свята справа розвитку людства, – заявляв Л.Штур, – закликає нас сформулювати раз і назавжди основні принципи для звільнення народу... Як я розумію, ми стоїмо на межі двох століть: одного, що уходить, коли права надавалися лише окремим людям і кастам, та іншого – того, що настає, коли вони будуть надані кожному і дійсно їх зміст буде гідним людини» [1272].

Як бачимо, Л.Штур, безумовно, виступає критиком існуючої соціально-політичної ситуації в імперії. При цьому політичний критицизм низки словацьких ідеологів – це елемент творення ідеологічної словацької доктрини, в якій поділ за принципом «чужий – свій» був логічним продовженням процесу зростання етнічності та даниною наростаючій міжетнічній конкуренції на теренах Дунайської монархії. Хоча для словаків із їх переважною мовно-літературною парадигмою національного руху 30-х – початку 40-х рр. намагання надати словацькому національному руху ореол радикалізму – це все ж, скоріше, ігровий політичний елемент, ніж реальна масова політика.

Виникає закономірне запитання: що, крім внутрішнього потенціалу, було умовою словацької активності 30-х – 40-х рр. XIX ст.? Науковці Братиславського інституту суспільних проблем у своїй колективній праці зробили такий висновок: розвиток національної ідентичності словацького соціуму необхідно шукати саме у патріотичній діяльності молодих словацьких інтелектуалів, які були, в більшості своїй, виховані у празькому середовищі. Для підтвердження тези про «обмеженість» культурних, освітніх можливостей словацької етнічної еліти варто скористатися творчою спадщиною таких словацьких будителів, як Ю.Рібай, Ю.Палковіч, Б.Табліц, Я.Коллар, П.Й.Шафарик. Вони не тільки здійснювали взаємний словацько-чеський інтелектуальний обмін, але також тісно пов'язували ідею словацького пробудження із чеським національним рухом. Тому майже не випадково, що інколи словацьких будителів (російські дослідники Кеппенен, Срезневський та інші) називали чеськими, а не словацькими інтелектуалами [459, л.5; 543, л.1–12; 377, с.77,222,223]. Наприклад, в журналі професора Московського університету М.І.Надеждіна «Телескоп» Я.Коллара віднесли «до божественних поетів» [643, с.400]. Також в цьому питанні досить доказовим є лист Я.Коллара від 29 травня 1830 р. до чеського будителя Ф.Палацького. Автор листа схвально пише про факт зростаючої інтелектуальної активності молодих бернолаковців, але в той самий час робить

висновок про те, що своєю діяльністю вони «вносять розкол у наш союз» і знищують «ланцюжок нашої спільної чехословацької літератури» [959, s.100].

Загалом автор поділяє думку братиславських науковців у частині визнання етносприятливого значення «чесько-словацької взаємності» [385, с.11]. Беззаперечно, словацьких і чеських будителів пов'язували багаторічні тісні творчі і наукові стосунки. Так, Ю.Палковіч взагалі одним із перших серед європейців написав лексикографічну роботу з чеської мови [1077]. П.Й.Шафарик, як виходить із його листа від 21 жовтня 1836 р. до М.П.Погодіна, допомагав Й.Юнгману працювати над його чесько-німецьким словником [1086, s.237]. Як бачимо, на рівні інтелектуальної еліти існували жваві наукові стосунки, що варто віднести до позитивного моменту в словацькому пробудженні. В той самий час практика розширення діалогу між словацькими і чеськими інтелектуалами породжувала перспективу конфлікту. В міру утвердження і чеського, і словацького національних рухів міцність їх науково-літературної спільності починає піддаватися випробуванням. Наявність такої кризової ситуації в листі до О.Бодяньського опише П.Й.Шафарик. Він констатує: «Між словаками та чехами почався розрив і роздвоєння в літературі й навіть почалися гострі сутички, на щастя, пером із чорнилом, а не з мечем і кровопролиттям» [615, с.185].

Загалом прояви словацько-чеських протиріч в царині стратегії розвитку словацького національного руху варто вважати діалектичним явищем. Незважаючи на паростки власної словацької національної еліти, професійна зрілість чеських, богемсько-австрійських ідеологів (Ф.Палацькій, Я.Малий, Л.-Л.Тун, Ф.Щузелька), їх політична позиція не могли не здійснювати тиск на становлення словацької національної парадигми. Відповідно, в цьому процесі чеські, чесько-богемські інтелектуали відвели собі роль домінуючого культурно-політичного донора для словацького народу. Цей факт не міг не викликати певної протидії з боку окремих словацьких будителів. Наприклад, в брошурі «Старе та нове століття словаків» (1842 р.) [1273] Л.Штур підкреслено намагався продемонструвати наявність відмінностей між словацькою і чеською мовами та протидіяти розвитку словацької мови на тлі концепції «словацько-чеської мови» (*lingua Slavico-Bohemica*). До того ж, наявні історичні документи з контактів слов'янофілів М.А.Ригельмана [375, арк.3-15], Ф.В.Чижова переконують нас, що Л.Штур критично оцінював чеський австрославізм із його поняттям «громадянської свободи» [369, арк.97-98].

Однією з причин загострення ідеологічної боротьби між словацькими і чеськими ідеологами, як ми відзначили вище, стало формування досить чітких контурів чеської програми австрославізму. Її прибічники в душі чеського месіанства привласнили собі право репрезентувати національні інтереси словаків як частини єдиного «чесько-словацького племені». Особливо помітними стали розбіжності між ідеологами двох рухів після публікації статті К.Гавлічека «Слов'янин і чех» [851]. Так Л.Штур в діалозі з фундаторами чеського австрославізму – К.Гавлічеком, Ф.Палацьким наполегливо відстоює право словацького племені на свою мовну, а звідси і національну індивідуальність [1255, s.60-61; 1256, s.93; 1257, s.270]. Він справедливо вважає, що наднаціональна за своєю суттю парадигма австрославізму згубно вплине на процес формування словацької нації. Така принципова оцінка фактично означала виокремлення словаків із чесько-словацької літературно-мовної

спільноти і заявляла про домагання словацьких ідеологів на власне бачення програми словацького національного розвитку.

Безумовно, в 30-і – 40-і рр. XIX ст. словацький соціум, його національна парадигма формувались під впливом потужних національних рухів. Найбільш активними були дії угорців, етнічне ядро яких виношувало і почало розширяти ідею «єдиної угорської політичної нації». Не в останню чергу це було причиною того, що словацькі мешканці міст були переважно змушені «відтворювати» культурно-бюрократичні зразки центру, які культивувалися угорсько-німецькими бюрократами. Це стосувалося зокрема мови. На підтвердження наших слів, у якості доказу, наведемо деякі враження сучасників тих подій. Так, про наявність чітко вираженого асиміляційного процесу поділився своїми враженнями І.І.Срезневський у листі до Л. Штура. Російський славист розгублено констатував у Братиславі: «я залишився абсолютно один, і тим більше один, що і мова людей, їх дії для мене були незрозумілими, навіть чужими» [1230, s.69]. Деякий фактичний матеріал про умови становлення словацького національного руху ми можемо також знайти в листах М. Рігельмана [482, с.23-231]. Подібну думку висловлював представник земського богемського патріотизму Л.-Л.Тун. Він стверджував, що «сьогодні без зайвих забобонів відносно мови або національності угорцями, на жаль, вважають майже всіх підданих в Угорщині» [1296, s.10–20].

З огляду на сказане, подальша логіка нашого дослідження потребує з'ясувати роль словацької еліти в справі збереження свого народу на теренах Угорського королівства. Нечисленна словацька еліта в першій половині XIX ст. все ще залишалася відірваною від народу, тому вона до певної міри негативно поставилася до самої ідеї нобілітації словацької мови, яка була стрижнем національної пропаганди будителів. Не випадково, що М.Погодін, розуміючи реальний стан проблеми етнокультурної індиферентності переважної частини словацької еліти, напише: «шляхта майже повністю переродилася у німецьку та угорську» [442, арк.4]. Показово, що навіть Л.Штура, активного творця національної словацької парадигми, сучасники інколи називали угорцем, а М.Погодін у своїй записці на ім'я російського міністра народної освіти передав атмосферу етнічності та проблему самоідентифікації словаків у таких словах: «угорські слов'яни можуть існувати лише як угорці» [444, арк.2]. Таким чином, навіть тонкий пласт словацької духовної еліти, незважаючи на процес модернізації, в цілому залишався амбівалентним та переважно до кінця ще не визначився із своїми етнополітичними та мовно-літературними уподобаннями.

Відповідно, в зазначений хронологічний період процесу мадяризації особливо піддалася словацька шляхта. Вона поповнила лави угорського дворянства і майже повністю втратила свій етнонаціональний характер [153; 414]. В результаті процесу стійкої деетнізації вже до закінчення тридцятих років XIX ст. все населення таких словацьких міст, як Кошиці, Братислава, у якості офіційної мови використовувало німецьку або керувалося бюрократичним угорськомовним сленгом. Не випадково, що І.І.Срезневський в той час занотував: «лише у Братиславі окремі слов'яни мають можливість слухати читання про себе своєю мовою, чесько-словацькою говіркою» [523, с.48].

Традиційно асимільованих словаків називали «мадяронами», тому що вони перейняли угорську мову, основні риси повсякденного життя угорців та були далекими від націотворчого завдання словацького пробудження. Саме питання масштабності мадяризації і досі являє собою предмет для наукових дискусій [193; 269]. Так, Бодянський після своєї мандрівки підсумував, що словаки за своїм соціокультурним та ментальним змістом продовжують і надалі залишатися відчутно інтродукованими в угорське суспільство, а тому народ «поки ще не прийшов до власного самоусвідомлення» [81, арк.60]. Таким чином, існувала драматична ситуація, за якою нова словацька міська духовна еліта поки що знаходилася у зародковому стані, а стара еліта, на жаль, вже остаточно зникла і навіть стала угорською.

В цих умовах угорська патріотична еліта, маючи на меті інтродукцію своєї національної ідеї до словацького етнічного середовища, мобілізує як власні політичні можливості, так і адміністративний ресурс. Наприклад, генеральний інспектор кальвіністської церкви в Угорщині граф К.Зай в 1841 р., звертаючись до суперінтендантів із циркулярним листом «Мадяризація Угрії з точки зору інтересів протестантства», а потім на сторінках своєї полемічної брошури «Protestantismus, Magyarismus, Slawismus» [1339, s.20] введе парадигму офіційної релігійно-національної політики. Згідно з документом, освітянам дозволялося допускати прояви словацької самоідентичності тільки в етнографічному вимірі й ні в якому разі не створювати умови для політизації національних почуттів у словацькому соціумі. До того ж, К.Зай вимагав сприяти проникненню угорського кальвіністського духівництва до керівництва церковними установами Словаччини.

Варто додати, що брошура К.Зая з моменту її публікації одразу ж стала об'єктом інтересу і критики для низки європейських інтелектуалів і, особливо, німецьких, які, на перший погляд, навіть обережно висловились на захист словацьких національних прагнень. На думку анонімного німецького автора, наполегливе намагання графа Зая радикально вирішувати релігійно-національні суперечності в регіоні загрожують підірвати атмосферу політичної стабільності в Угорському королівстві Австрійської імперії [1339, s.8]. Інший німецький полеміст З.Нойтзі (він приховав своє авторство книги за ініціалами «S.H») критикує графа К. Зая за його підкреслене намагання практикою реалізації ідеї угорської єдності майже повністю лишити словаків їх ідентичності: «В Угорщині, – цитує графа К.Зая З.Нойтзі, – є і надалі буде тільки одна нація – угорці» [1148, s.20]. Показово, що чиновник-аристократ Л.-Л.Тун, з огляду на свій імперський політичний інтерес, також стане на захист словаків: «Той, хто ... силою намагається нав'язувати свою мову іншим, – Л.-Л.Тун мав на увазі політику мадяризації, – той сіє чвари між народами, порушує принцип, який забезпечує єдність і могутність Австрійської монархії» [1295, s.86].

Таким чином, згадані вище політичні публіцисти визнавали необхідність захищати мову як атрибут словацької етнічності. В цьому пункті вони навіть близькі до переконань словацьких національно-патріотичних інтелектуалів М.Гамуляка, Л. Штура, Я.Коллара, М.Годжі, П.Й.Шафарика. В той же час, тунівську ідеологему словацького етнічного збереження варто розглядати як консервативний інтелектуальний проект, здійснення якого сприяло практиці контрольованої

політизації словацького руху і скеровувало його подальший розвиток у бік «симбіозу політичних інтересів» народного із імперським. Таке, на перший погляд, дбайливе ставлення німецьких і віденських політиків до словацьких культурних прагнень, позитивне ставлення до окремих патріотично налаштованих слов'янських інтелектуалів має своє пояснення. Символи, ритуали, інтелектуальні прояви національної угорської інтеграції несли загрозу цілісності Габсбурзької монархії. Саме тому імперськими ідеологами словацький народ розглядався як можлива антитеза угорському національному руху.

Справжньою перешкодою для формування національної словацької ідентичності стали угорські мовні закони [764; 765]. Фактично угорці, яких до цього часу «тихо і систематично онімечували австрійці», перебрали політичну і законодавчу ініціативу в національному питанні в свої руки [444, арк.2]. Особистими враженнями про наслідки політики системних етнокультурних утисків, що проводилася угорською шляхтою проти словаків, у своїх листах поділиться М. Рігельман. Він пише: «закляті мадяромани уявили собі, що немає порятунку для Угорщини до того часу, доки всі жителі у ній ... не забудуть своїх природних мов і не заговорять мадярською» [482, с.218]. Дещо доповнити картину загострення міжетнічних протиріч на теренах Угорського королівства може записка майбутнього капітана національної гвардії в Прешові І.Францисци до київського губернського предводителя дворянства князя Г.П.Галагана. В ній можна прочитати: «словаки, хоча і дещо прокинулися, але все ж частіше продовжують знаходитися під угорським гнітом» [782, арк.6]. Пізніше свою критичну оцінку багаторічної політики національного утиску словаків угорцями ми знаходимо в листах та працях Л.Штура [1244, арк.110], Я.Малого [1005, s.22]. Втім, незважаючи на сказане, варто визнати, що однозначно зворотним наслідком активного угорського «насильницького тиску», як написав в той час Штур у листі Бодянському, «стало зростання нашого прагнення до єднання» [1242, арк.112].

Показово, що майже одразу ж після виходу брошури К.Зая Л.Штур пише свою гостру працю «Старе та нове століття словаків» (1842 р.) [1273]. У ній він полемізує із численними угорськими публіцистами, які віднесли словацький народ до незначної етнічної групи, чим, фактично, лишили словаків їх прав на національне майбутнє. Особливо Л.Штур критично відгукується про тривалий процес мовно-культурної асиміляції словаків на теренах Угорського королівства. Тому вже в 1843 р. у Лейпцігу німецькою мовою вийде спочатку його публіцистична праця «Протести та скарги слов'ян в Угорщині на протизаконне свавілля угорців» [1058, s. 515–548], а пізніше – книга під назвою «Дев'ятнадцяте століття і мадяризм» [634, с. 54–55]. У цих працях він не просто наводить перелік фактів асимілюючого тиску на словаків, а, насамперед, просить європейську громадськість підтримати словацький народ.

Загалом можна припустити, що середина 40-х рр. стає тією крапкою, після якої словацькі ідеологи визначили тактику своєї протидії амбітній угорській програмі – «*natio hungarica*». Як нам здається, з цього часу за політичною елітою Угорського королівства в змісті словацької національної концепції був закріплений образ активного опонента словацького національного пробудження. Пізніше, в листах до І.Срезневського та О.Бодянського, розмірковуючи над процесом

асиміляції словаків, Л.Штур визначить саме угорців, а не віденську владу, відповідальними за фазу гострого міжнаціонального протистояння на теренах земель Угорської корони. Словацький ідеолог писав в листі до І.Срезневського: «Мадяри завжди бажали свободи і влади над всіма іншими народами імперії» [1260, s.237]. О.Бодянському він також жалівся та констатував: «мадяри постійно тиснуть на нас» [1242, арк.112].

Принципово не заперечуючи тези Штура про визнання угорських національно активних сил, а не Відня, гальмівною силою процесу становлення національної ідентичності словаків, зі свого боку вважаємо необхідно дещо уточнити: на нашу думку, прихильне ставлення австрійських політиків до проявів словацької етнонаціональної ідентичності на тлі перманентної конкуренції словаків із угорцями розглядалося Віднем як певний політичний «гральний» проект, на кінцеву реалізацію якого центр все ж не розраховував. Тут важливою була риторика, а не спроба її реалізації. Але в наявній внутрішній політичній ситуації угорці, що територіально співіснували із словаками, опинившись у силовому полі австрійства і всеслов'янських єднавчих тенденцій, рішуче почали протидіяти слов'яно-словацькому фактору на землях Угорської корони. В цілому погоджуючись із існуючим твердженням низки науковців (Д.Рапант, Є.Ткачікова, Я.Чаплович, Ю. Мейсарош, Л.А.Обушенкова, В.Матула, Є.Ковальська) про мадяризацію словацького етносу [1130;1304;698;1024;380;323;454;221], а вона визначається ледь не головним фактором, що уповільнював становлення словацької національної ідеї, автор вважає за необхідне висловити наступне: беззаперечне визнання «мадяризації» як єдиної причини, що стримувала ідеологізацію словацького національного руху, буде, на нашу думку, помилковим. Необхідно відзначити, що окремі угорські політики – політик-реформатор І.Сечені [1188, p.146], угорський історик, міністр культури Угорщини у 1849 р. Михайл Горват (1809–1878) [886, old. 327-328], реалізуючи принцип «*natio hungarica*», закликали не зводити процес культурної експансії до практики насильницької мадяризації словацького народу.

До того ж, фактом, що підтверджує практичний бік активної мадяризації словаків, міг би стати статистичний матеріал, і, наприклад, праці Є.Фенеша, які ми використали в своїй роботі [778]. Але з високою долею достовірності можна стверджувати, спираючись лише на наявні офіційні статистичні дані, в тому числі офіційної австрійської статистики [1313, s.23] першої половини XIX ст., вкрай важко об'єктивно висвітлити картину асиміляції словаків з причини певної необ'єктивності статистичних даних та відсутності на той час сталої методики обліку національно-етнічного складу багатонаціональних імперських держав. Більш докладно цю проблему ми розглянули у монографії [64, s.23 (с.276–278)].

Таким чином, розглядаючи розширення мовно-літературної словацької ідеологеми, необхідно вказати, що як наслідок угорського політико-культурного панування на словацьких землях, навіть в період модернізації народності у націю, стабільно існувала, як мінімум, білінгвістична ситуація, а слов'янське населення, незалежно від свого етнічного походження, користувалося як словацькою мовою, так, відповідно, розуміло й угорську та німецьку. Справжнє загострення міжнаціональних стосунків на землях Угорської корони припадає на другу половину 40-х рр. XIX ст. Показово, що низка представників словацького народу навіть

напередодні «Весни народів» продовжувала вважати своєю батьківщиною землі Угорської корони, а на запитання «хто ти?» досить часто називали себе угорцями, що лише підкреслювало нестійкий стан їх національної ідентифікації [221, с.224].

Не випадково, що навіть російський славіст П.І.Прейс після зустрічі з Л. Штуром в листі до М.І.Куторгі напише: «Цілком несподіваною для мене була зустріч у Галле із двома угорськими словаками» [457, с.33], а М.А.Рігельман про такого лідера словацького пробудження, як Л.Штур, скаже: «Штур, будучи угорцем» [375, арк.5]. Також досить показовим з точки зору визначення суб'єктності словаків у першій половині XIX ст. є вислів близького до слов'янофілів О.Ф. Гільфердінга, він напише: «між угорських слов'ян народилася ідея панславізму» [127, с.34]. Ототожнювало словацьких студентів із угорцями і керівництво Єнського університету. Всі студенти із Угорського королівства об'єднувалися Єнським Конвіктом за так званим «угорським столом» [1237, s.13] (студентство в університеті об'єднувалося у товариства за етнічним принципом. Відповідно, під час приймання їжі вони займали відведені їх товариству столи).

В умовах міжетнічних протиріч в імперії словацька національно-культурна естетична програма, скоріше, поза волею словацьких ідеологів перетворюється як у політичний «аргумент» проти вузькоетнічного угорського націоналізму, так і у заперечення великодержавних прагнень низки австрійських німців, німецьких національних патріотів, які з 30-х рр. XIX ст. вже активно пропагували ідею створення єдиної держави для всіх німців. В той же час «лагідний» критицизм словацьких будителів національно-романтичного періоду своїми витокami уходив у зміст «активних ідеологій» сусідніх духовно й політично домінуючих народів – німців, угорців, що апріорі сприяло розвитку словацького пробудження, а з часом і націоналізму.

Щодо персоніфікації словацької національної ідеї (друга половина 30-х – початок 40-х рр. XIX ст.) необхідно відзначити, що цей період освячений інтелектуальною діяльністю Шафарика, Коллара, Гамуляка, Гурбана, Годжі, типових діячів епохи «синтезу» та «політизації», а у філософському плані – їх усвідомлення наявності слов'янського етнічного простору. Поняття «простір» інтелектуальними стараннями словацьких, чеських і російських славістів XIX ст. із геоетнічного поступово перетворювалося на поняття простору духовної спорідненості, що презентувалося у інформаційних засобах. Словацькі періодичні видання – це явище знакове, але драматичне як з причини вузької читацької аудиторії, так і з причини недостатнього їх фінансування. Аналізуючи практику створення словацьких національних періодичних видань, Й.Л.Піч напише: «двічі (1823, 1831) М.Гамуляк брався за видання «Словенської газети» і двічі з причини значної нестачі грошей спроби були невдалими» [432, с.141]. Загалом М.Гамуляк був переконаний в тому, що кожний народ в рамках просвітництва має право розвивати свою культуру рідною мовою, а тому він закликав розширяти словацький національний фундамент на тлі власної, а не чеської культури.

Не в останню чергу гальмівною дією для справи розширення словацької інтелектуальної сфери була загальна бідність словацького народу. До нас дійшли численні документальні скарги на матеріальні проблеми діячів словацького національного руху. «Словаки, – жаліється Я.Коллар в листі до М.Надеждіна, – в

своїй більшості є бідними людьми, а тому вони купують копійчані книжки» [245, с. 1220]. Прикладом для нашого твердження може бути той факт, що М.М.Годжа зміг видати свою книгу «Словаки. Внесок у висвітлення слов'янського питання в Угорщині» [873] тільки німецькою мовою і здійснив свій задум лише після того, як виїхав з Угорської частини Австрійської імперії. Загалом же матеріальна скрута змушувала словацьких будителів зосереджувати свою творчу енергію на торгівлі своїми науковими працями. В архівах існують листи, які містять фінансові розрахунки і наполегливі прохання: як можна скоріше повернути гроші за продані примірники книг [1153].

У цілому національно-культурний ренесанс словацького народу «впирався» у духовно-культурну і політичну реальність Угорського королівства Австрійської імперії. Незважаючи на неабияку енергію словацьких діячів, їх діяльність, спрямована на модернізацію етнічної свідомості народу, на практиці являла собою копітку і складну працю з огляду на високий ступінь супротиву з боку угорської влади. Самі ж словацькі ідеологи однозначно пов'язували становлення словацької національної інформаційної сфери із проблемою формування національної освітньої системи, яка, фактично, стала складовою частиною національно-культурної програми словацького пробудження. Досить предметно про важливість виховання молоді в словацьких національних школах Л.Штур буде розмірковувати в листах до С.Зоха і С.Б.Хробона. Молодий будитель першочерговим завданням інтелектуальної спільноти національних словацьких патріотів (у відповідності до національно-культурної програми словацького пробудження) визначить підготовку і публікацію книг для національних шкіл [1245, s.4–6]. Більше того, Л.Штур навіть запропонує систему матеріальної винагороди «в п'ять, а то навіть і десять дукатів викладачам, які самі напишуть словацькі підручники» [1243, s.3–4].

До того ж, певними труднощами для процесу подальшої емансипації словацького національного руху були як нерозвиненість національної видавничої справи, так і активний супротив з боку влади словацьким національно-культурним прагненням. В листі до О.Бодяньського Л.Штур жалівся: «Дозвіл для словацької газети я до цих пір, на жаль, не зміг отримати, хоча заяву надіслав ще в кінці травня минулого року. Але в мене є надія, що незабаром я його отримаю. Весь наш словацький народ бажає мати цю газету. В угорців сьогодні є 18 газет, у німців 4, у сербів є, у хорватів є, а у нас, у словаків, хоч і чисельно нас більше, ніж всіх інших поокремо взятих, немає ніякої газети» [1242, арк.112].

Маючи на меті протистояти угорському інформаційному впливу, словацькі патріоти запускають проект словацької національної газети. Л.Штур в листі до М. Годжі пояснює причину такого рішення: «газета має пробудити в народі розуміння нашого національного і політичного значення» [1249, s.2–5]. Дозвіл на видання першої національної словацької газети – «Словацька народна газета» (Slovenskije národné novini) з літературним додатком «Орел Татранській» (Orol Tatránski) довгий час не надавався владою. Але навесні 1845 р., після безпосереднього розгляду прохання цісарем Фердинандом I, було надано дозвіл на видавництво газети. Слід відзначити, що факт появи словацької газети Л.Штур назвав «Перемогою!» і знаковою подією «в справі духовного розвитку нашого народу» [1248, арк.111], тому що з моменту отримання дозволу на «Словацьку народну газету» та її

літературний додаток «Орел Татранській», вважав Л.Штур, проявляється нова політична якість словацького національного руху [1269, s.2].

В той же час періодичне видання демонструвало наявність ідейних протиріч та відсутність політичної однаковості в середовищі словацьких інтелектуалів. Про це ми дізнаємося із листа П.Й.Шафарика до О.М.Бодяньського. «У словаків, – пише П.Й.Шафарик, – Штур почав видавати газету словацькою. Коллар та протестантське духовенство цим фактом надзвичайно невдоволені. І мені це нововведення здається несвоєчасним та непрактичним: боюся, що Штур завдав цим собі досить великої шкоди та й іншим навряд чимось зможе допомогти» [614, с.174]. Варто підкреслити, що з листа П.Й.Шафарика досить чітко вимальовується принциповість штуровського та колларовського протиріччя. Дискусія лежала не в формальній площині вибору правопису словацької мови, а, скоріше, в змісті обрання формату мовної ідеології словацького національного пробудження.

Загалом факт появи навіть нечисленних словацьких газет ставав подією в процесі словацького національного руху. Наприклад, Л.Штур використав потенціал газети для проведення передвиборчої агітації під час його обрання до Угорського сейму (Л.Штура було обрано депутатом до сейму від міста Зволена) [1061]. Фактично з жовтня 1847 р. до моменту свого обрання до представницького органу у листопаді 1847 р. він буде регулярно на газетних шпальтах подавати читачу бачення мети та завдань своєї майбутньої парламентської діяльності. Так, в жовтневому номері газети була розміщена стаття «Наші надія та очікування перед майбутнім засіданням Сейму» [1267]. В публікації Л.Штур озвучить чотири пункти. Вони містили традиційні вимоги введення «в початкових школах материнської мови», запровадження використання словацької мови в богослов'ї, її знання медиками та юристами. Як бачимо, ідея мовної рівності залишалася головною ідеєю словаків у їх боротьбі за свої громадянські права.

Історично вважалось, що в багатонаціональній, але централізованій Австрійській державі існували дискримінаційні обмеження відносно культур і мов нетитульних націй. Обмеження ставали стартовим майданчиком для об'єднувачих ідей, а з часом і для боротьби за широкі національні права. В той самий час, автор не схильний абсолютизувати мовний чинник у змісті словацького націотворення, але його вагоме значення для процесу словацької національної модернізації важко заперечити. На користь мовної парадигми процесу словацького національного розвитку висловлюються науковці Інституту словацької літератури (Матіца) [1039, s.98–116; 1030, s.147–164; 1000, s.67–75; 1001, s.101–109]. У польського дослідника Й.Хлебовчіка формування «національності» починається з уніфікації та інтеграції окремих мовних і етнічних груп, при цьому основну перспективу виникнення національності, на переконання дослідника, відкриває процес стандартизації мови [715, s.56].

Тому цілком логічно, що в парадигмі національно-культурного пробудження словацького соціуму мовно-літературна ідеологема продовжувала домінувати та вважалася будителями головним засобом національної ідентифікації. Після певного періоду спаду національно-культурної активності кінця 20-х рр., 30-ті рр. XIX ст. позначилися активізацією національно-культурної діяльності. Як зауважив один із активних словацьких будителів М.Гамуляк, «словаки з новою силою заговорили про

свою мову і своє майбутнє» [802, s.260–267]. Активізувалася науково-інтелектуальна дискусія. П.Й.Шафарик збирає матеріал і готує до друку свої «Слов'янські старожитності», а тому особливо інтенсивно дискутує і обмінюється думками із обізнаними у своїй справі істориками і мовознавцями того часу, наприклад, із І.І.Срезневським [1151, арк.115].

В той самий час словацька мова як інтеграційна ідея так і не стала спільним національним знаменником. На цей факт вказували Л.Штур у своєму листі до Ф. Палацького [1255, s.60–61], філолог-славист П.І.Прейс у своїй «Записці» [456, л.4]. Наявні обставини навіть мотивували М.М.Годжу заявити про існування «трьох партій», при цьому в основі їх взаємного несприйняття та міжособистісного конфлікту, на переконання будителя, лежала мовна проблема [874, s.83]. Одна із трьох «мовних партій», а саме бернолаковці, була представлена католиками. В світоглядному плані вони схилилися до традиційності, спиралися на етнорегіональний духовно-культурний потенціал, а в політичному плані орієнтувалися на владу. Другі – протестанти (Б.Табліц, Ю.Палковіч) ідею мовно-світоглядної модернізації словацького народу виводили зі «спільності мови та звичаїв» з чехами [1284, s.579]. Відповідно Я.Коллар, П.Й.Шафарик не заперечували можливості реалізувати суперечливу програму втілення симбіозу чесько-словацької літературної мови, що логічно могло перерости у парадигму чехізації словацького народу. Останню ідею Л.Штур вважав особливо небезпечною для практики розвитку словацької ідентичності. Тому «третья партія» (Штур, Гурбан, Годжа) та їхні прихильники дотримувалися ідеї розширення власного етнокультурного елемента в змісті становлення своєї національної ідентичності.

Варто визнати, що особливе місце в процесі становлення словацької національної ідентичності з ідеєю естетичної слов'янської літературної єдності посів Я.Коллар. Внесок останнього до національної словацької програми – це, насамперед, позитивне усвідомлення будителем наявності племінного слов'янського розмаїття та вагомості ідеї «єдності коріння» слов'янських племен для збереження ідентичності слов'янських народів між іншими європейськими народами. Не випадково, що сам же Я.Коллар означить слов'янські народи як соціокультурне, «абсолютно нове явище для Європи, і воно при цьому не схоже на будь-яке інше явище» [244, с.3].

Концептуальною сутністю задуму Я.Коллара про духовне єднання слов'янських народів стало трактування західного слов'янства як єдиного цілого – «слов'янської нації». Загальні рамки цієї проблеми Я.Коллар сформулював ще у праці «Про добрі властивості слов'янської нації» [967, s.215–240] (1822 р). Автор трактату першим з-поміж словацьких будителів державно-адміністративне трактування поняття нації пропонує замінити поняттям нації, що об'єднується «спільністю єдиної мови». Тому, спираючись на гердеровське положення про мову як основну ознаку нації, Я.Коллар стверджував: нація – це спільність таких людей, які об'єднані узами єдності мови і традицій [967, s.219]. Пізніше він введе остаточну дефініцію поняття нації як «єдності людей, які об'єднані спільністю єдиної мови, однакових звичаїв та побуту» [973, s.219]. При цьому він поширює це визначення на всіх слов'ян, які проживають у п'ятнадцятих європейських країнах та відзначає такі специфічні духовні риси цих народів, як любов до своєї мови і

терпимість до інших народів [569, s.499–500].

Така дефініція, хоча і була покликана відповідати соціополітичній специфіці формування словацької нації, але все ж передбачала наповнення самого поняття насамперед мовно-етнічним змістом національної ідеології словацького народного руху. Тому вже на початку 40-х рр. XIX ст. колларовське поняття нації вже не відповідало змісту нової національно-політичної реальності в Австрійській імперії. Для порівняння: в 1842 р. угорська газета «Пешти хірлап» до поняття «нація» включила не тільки «загальну мову», а в тому числі «загальну конституцію», «загальну потребу у прогресі» та «славетне історичне минуле» [658, old. 128]. Словацький народ, на думку угорських авторів дефініції, фактично не вписувався у запропоновану понятійну конструкцію нації.

В той же час, «слов'янські племена» у Я.Коллара з причини їх спільного мовно-літературного знаменника знаходилися в процесі свого доцентрового руху. З цієї причини словацький будитель на «вівтар спільності» поклав навіть окремі слов'янські діалекти. Так, Я.Коллар дійшов висновку, що слов'янство складалося з чотирьох основних племен – руського, чехословацького, польського та іллірійського. Звідси «Слов'янська нація і література, – пише словацький інтелектуал, – це дерево з чотирма міцними гілками, кожна з яких квітне і плодоносить, кожна ... утворює єдину крону» [971]. Схоже бачення розвитку слов'янських націй Я.Коллар відобразить в листі від 10 листопада 1842 р. до діяча польського національного руху А.Міцкевича [246, с.680]. Загалом поряд із термінами «слов'янська нація», «слов'янська література» словацький діяч вживає термін «слов'янська мова». «Ця мова, – констатує Я.Коллар, – ні в якій мірі не поступається західноєвропейським мовам і навіть має перевагу перед ними» [963, s.351]. Отже, як національний ідеолог Я.Коллар, скоріше, теоретик наднаціонального у рамках етнічної спільності.

Незважаючи на своє словацьке коріння, Я.Коллар, як і П.Й.Шафарик, векторально був зорієнтований на чеське духовне середовище. Щоправда, такий підхід не означав нігілістського заперечення існування словацького народу. Я.Коллар писав про естетичну привабливість словацької мови [964, s.32–47.], хоча в той самий час він її відносив до чеського діалекту. Можливо, саме тому словацький інтелектуал заперечував використання словацького мовно-духовного фундаменту, цієї «жалюгідної недорозвиненої рослини» [974, s.14], у якості парадигми словацького пробудження.

Не в останню чергу причину такої колларовської позиції варто розглядати як спробу протидіяти практиці мадяризації словаків. На думку інтелектуала, регіональна концепція «єдності» чеського і словацького племені дозволила би об'єднати антиугорські патріотичні сили. Цю думку він вперше оприлюднить у своїй словацькій «Читанці», до якої включить розділ із правилами чесько-словацького правопису [965]. З цього моменту національна словацька ідея за Я.Колларом отримує оболонку мовно-культурної спільності «чехословацького племені» [971, s.38–53.]. Як практик своєї теорії літературної взаємності Я.Коллар випробує різноманітні варіанти змішаного «чехословацького» діалекту і не дотримується граматики чеської мови та доповнює свої праці багатьма словакізмами

Повертаючись до старих ілюзій єдності слов'янського народу, Я.Коллар, перебуваючи в Празі, у 1846 р. видає книгу «Голос про необхідність єдності літературної мови для чехів, мораван і словаків» [966]. До збірки він включив статті словацьких та чеських будителів, які за своїм змістом були переважно спрямовані проти мовної реформи Л.Штура. Для доказу своєї наукової правоти Я.Коллар широко цитує вже померлих будителів – Й.Добровського, Я.А.Коменського, Б.Табліца, цитує сучасників – Й.Юнгмана, Ф.Палацького, П.Й.Шафарика, Я.Халупку. Далі Я.Коллар піддає критиці мовну реформу Л.Штура, яка, на його думку, загрожує чесько-словацькій єдності. При цьому він як ретроград заявить: «Я вже ненавиджу все те, що нас розділяє та ослаблює» [966, s.151]. Публічне небажання Я.Коллара визнати штуровський проект словацької мовної кодифікації правильним і однозначно жорстким, принциповий лист Л.Штура (07.02.1846), в якому молодий інтелектуал дії Я.Коллара називає помилкою проти нащадків [1254, s.113], остаточно розділили словацьких інтелектуалів на партію компромісних політиків – ретроградів і молодих національно налаштованих патріотів. На нашу думку, мовний конфлікт між двома ідеологами словацького національного руху однозначно мав не стільки мовно-літературну природу, скільки політичну [1087, s.193].

Не випадково, що для кількох поколінь національних теоретиків колларовська ідея «єдності» двох західних слов'янських народів була таким собі інтелектуальним джерелом конструювання єдиного чехословацького народу. Так, колларовська ідея отримала подальший розвиток і теоретично обґрунтовувалася пізніше у праці «Слов'янська взаємність Яна Коллара», що належала перу відомого політичного діяча Чехословацької республіки Т.Г.Масарика [1009, s.483–485], який ідею «єдності» чехословацького племені вже модернізував у концепцію чехословацької національної єдності.

Загалом переважно мовно-етнічний зміст процесу формування нації Коллара цілком відповідав мовній специфіці процесу словацького національного пробудження. Тому як теоретик він цілком логічний відносно словацького мовно-літературного національного розвитку і близький до світоглядних переконань П.Й.Шафарика. Відповідно, Я.Коллар як ідеолог нації все ж не оригінальний, а у своєму трактаті «Про літературну взаємність» [244, с.2] він сміливо використовує теоретичні припущення П.Й.Шафарика [1159, s.17; 370–380] та інкорпорує словаків фактично в зміст процесу чеського націотворення. Намагання Я.Коллара ув'язати словацький національний розвиток із зовнішніми чеськими слов'янськими факторами дещо віддаляло його як ідеолога від суті справи – ідеологізації словацького національного руху.

Щоправда, колларовська помилка є характерною і для деяких інших ідеологів початкового періоду будівництва націй. Для ранніх теоретиків нації їх особиста приналежність до недомінантної етнічної групи, практичний бік емансипації та ідеологізації своєї власної етнічності потребували зовнішньої підтримки і визнання. Тому низка словацьких будителів процес етнічної легітимізації намагалася пройти шляхом використання принципу чесько-словацької близькості. Показова в цьому плані позиція Я.Голлого. Він, залишаючись апологетом своєї національно-ідеологічної концепції, все ж був прихильником мовної кодифікації словацької літературної мови на тлі бернолаковщини (наддіалектна форма, що поєднувала в

собі елементи західнославацького діалекту і чеської літературної мови) [781, s. 264–273].

Розглядаючи теорію слов'янської взаємності як наукову проблему словацького національного пробудження, низка дослідників: В.Фрейдзон, І. Лещиловська, І.Чуркіна, І.Достян, В.Дьяков, В.Волков, Г.Боголюбова [110;301;600; 178;188;186;296] трактують взаємність як фабулу, що має «словацьке походження» і пов'язують її, насамперед, з інтелектуальною діяльністю Я.Коллара. До того ж погляди частини сучасних дослідників (Ева Ковальська, Єлена Маннова, Роман Голец) [221, с.230–231] на проблему однозначно співпадають відносно того, що ідея взаємності стала виключно словацькою реакцією на умови їх національного розвитку, а характерною рисою початкового етапу стало підкреслене бажання словацьких ідеологів відносити себе до слов'янства [35, с.86–87; 59, с.9]. Можливо, саме тому відомий словацький історик Д.Ковач словацьке національне пробудження вважає частиною процесу становлення «нової словацької нації». При цьому, на його думку, невід'ємною частиною ранньої національної ідеології була така її складова, як ідея «всеслов'янської взаємності». Тому колларовське трактування змісту ідеї «слов'янської взаємності» розвиває думку Д.Ковача, що було цілком логічно інтродуковано у його національну програму і навіть носило політичний характер [981, s.398–400].

Свою поетично-світоглядну діяльність на ниві ідеї «всеслов'янської взаємності» Я.Коллар розпочав з видання у 1821 р. ліричної збірки віршів «Bá sně». Пізніше сонети з цієї книги були покладені в основу поеми «Донька Слави» («Slá vy dceři», 1824). З моменту опублікування поеми термін «слов'янська взаємність» входить у науковий, історичний і політичний обіг. Поема вважалася літературним гімном слов'янського відродження, хоча в той самий час такі славісти, як І. Грігорович, А.Буділович, вважали поему не традиційно літературним, а панславістичним поетичним твором [142, с.137–138; 90, с.1–14]. Розмірковуючи над обставинами створення поеми, російський слов'янофіл О.Гільфердінг доходить висновку про цілком логічні панславістичні мотиви поеми, а тому він пише: «зрозуміло, чому саме між угорськими слов'янами зародилася ідея панславізму – для них завжди притаманною була їх роз'єднаність і слабкість, ... тому завжди відчутною була потреба союзу та моральної єдності» [126, с.143].

У плані нашого дослідження особливо цікавим є трактат «Про літературну взаємність між окремими слов'янськими племенами і нарідччями». У трактаті Я. Коллар сформулював принцип розвитку культурних та літературних зв'язків між слов'янами. У вступі до праці автор пояснює мету свого трактату. Він пише: «Слов'янський народ знову прагне до свого початкового стану – єдності, як рослина , яка досягла свого цвітіння та плоду – до свого насіння і зерна» [244, с.3.]. Концептуально трактат наповнений думками про необхідність взаємного літературного і культурного зближення слов'ян. Автор вважав, що причиною занепаду слов'янства є їхня роз'єднаність та регіональна замкнутість їхніх культур. Відповідно, засіб етнічного пробудження прописаний цілком логічно у дусі Просвітництва. Не випадково, що О.Піпін після ознайомлення із працею доходить висновку, що, на перший погляд, в літературному творі Я.Коллара однозначно рекомендується слов'янським народом проводити політику культурно-

літературного обміну [1, с.145–147].

Я.Коллар у словацькому національному русі скоріше політик-консерватор, монархіст, який намагається діяти методами просвітництва на тлі загальних етнокультурних процесів, а тому, на його глибоке переконання, «взаємність не може перебувати у політичному єднанні всіх слов'ян, або у будь-яких демагогічних діях, або у революційних збуреннях проти урядів і держав. ... Літературна взаємність може бути і там, де народ перебуває під різними скіпетрами. ... Отже, важливою є любов до нашого народу і мови, але разом з відданістю, покірністю государям...» [1, с.148].

Далі цілком логічним продовженням процесу словацького пробудження, за Я. Колларом, має стати певна мовна уніфікація, що може у кінцевому рахунку навіть привести до зникнення окремих слов'янських мов і утворити умови для існування ідеалу всеслов'янської мови, «яку могли б легко використовувати і розуміти будь-які слов'яни» [970, s.39–42.]. Сама по собі означена ідея Я.Коллара не є концептуальною новиною. Ще раніше, в 1823 р., у преамбулі до своєї збірки пісень словацький будитель прагматично писав: «Для нас зникнення будь-якого із діалектів не повинно бути важкою втратою, бо, втративши мале, ми можемо отримати значно більшу користь» [972, s.XVI].

З високою долею вірогідності можна припустити, що словацька національна парадигма Я.Колларом екстраполювалася через ідею загальнослов'янської мови та зміст концепції про єдиний слов'янський народ. Такий підхід не залишився поза критичною увагою австрійського історика А.Шпрингера. Він так охарактеризував національну позицію словацького будителя: «Коллар мріяв про велике визнання слов'янського племені, про «літературну взаємність» слов'ян між собою, в останній була прихована думка про створення з часом загальнослов'янської мови» [645, с. 323–324]. З точки зору перспективи подібну концепцію, а тим більше спробу її реалізації, безумовно, варто вважати інтелектуальною ілюзією науковця-мрійника. Багато хто з сучасників так і оцінював націотворчі ініціативи словацького будителя. Так, австрійський історик А.Шпрингер назвав Я.Коллара «мрійником літературної взаємності» [645], О.Піпін колларовський панславизм охрестив «платонічним» [471, с.615]. З часом цю думку висловили і сучасні дослідники – К.Розембаум, Л. Гараксім, Л.Н.Смирнов, О.О.Французова, Г.В.Рокіна, Т.Івантишинова, Р.Бртан [1143 ; 826; 505; 586; 901; 693]. Сам зміст колларовської теоретичної платформи єднання як можливого ідейного фундаменту розвитку словацької нації досить вдало прокоментував львівський славист М.Криль: «Утопізм його програми полягав у тому, що сам принцип розподілу слов'янських літературних мов на чотири групи (російська, сербська, чехословацька і польська) не відповідав потребі розвитку інших слов'янських націй» [264, с.32].

Загалом ідея слов'янської взаємності – це, скоріше, романтична теорія, ніж політична ідея. Вона виникла в досить вузькому колі будителів, сприймалася лише невеликою групою ентузіастів і для практичної реалізації була абсолютно непридатною. У реальному житті ніякої слов'янської взаємності майже не було, за розмовами про неї завжди ховалися конкретні політичні інтереси різних етнічних і соціальних груп і навіть держав. Взагалі ідея взаємності стає тією «поживною» темою, а точніше ґрунтом, на якому у національному європейському

консолідованому русі виникали різні політичні інсинуації. Хоча Я.Коллар у зміст терміну «взаємність» вкладав, скоріше, не політичний, а переважно духовний, культурний зміст. Безпосередньо він зазначив: «Якби усі ці окремі дрібні держави і племена з'єдналися в одному народному союзі (мова йде про слов'янські племена – автор), якщо не в політичному, наприклад, як німецький союз при імператорах, то хоча б в духовному ... » [244, с.23]. Подібна думка досить часто озвучувалася у словацького інтелектуала. В іншій праці він напише: «неясне відчуття того, що всі ми становимо одну націю і маємо одну мову, поступово перетворилося у свідоме уявлення своєї загальності» [967, s.219].

З нашого боку було б занадто спрощено розглядати Я.Коллара у якості єдиного словацького наднаціонального теоретика. В тій або іншій мірі ця тема була близькою цілій низці ідеологів західного слов'янства. Ідея загальнослов'янського духовного фундаменту розвивалася П.Й.Шафариком в його «Історії слов'янських літератур» [1159], Л.Штуром у «Науці словацької мови» [1268, s.41]. Цілком закономірно, що факт етнічної слов'янської спільності особливо визнавав Л.Штур, за що О.М.Піпін назвав його «справжнім панславистом і, причому, панславистом з російської точки зору» [473, с.133]. На нашу думку, Л.Штур старанно намагався знайти аксіологічну середину між загальнослов'янською і словацькою національними ідеями. Своє особисте бачення розв'язання проблеми наднаціонального і національного він викладе в листі до М.Погодіна. «Кожне слов'янське плем'я є самим собою у слов'янстві, і тому воно не пов'язане через інше зі слов'янством, а прямо співвідноситься з ним через мовну своєрідність» [1242, арк. 112]. Праці та висновки згаданих будителів варто вважати ознакою наукового дослідження етнічних інтеграційних мовно-літературних форм, а не проявом політизації наднаціональних ідей. До певної міри подібні праці були умовою закріплення в масовій словацькій свідомості ренесансного колективного почуття етнокультурної солідарності. Остання логічно формувалася зі слов'янської етнічної спільності.

Однак, з огляду на викладене, було б занадто категоричним стверджувати, що колларовська «національна естетична програма» такий собі простий синтез почуття та розуму – це лише безневинна культурна теорія в словацькій національній ідеологемі. Необхідно визнати, що концепція Я.Коллара все ж мала свій внутрішній політичний аспект, вона стала такою собі частиною словацького супротиву існуючому політичному і національному насильству. Навіть сам факт існування всеслов'янської мовної ідеї на тлі процесу радикалізації національних настроїв в Дунайській імперії вже сприяв появі упередження перед можливістю її переростання в подальшому у політичну ідеологію словацького народу. Не випадково, що чеський ліберал-австрославист Я.Малий, аналізуючи ґенезу словацької національної ідеї, буде писати про тенденцію переростання культурного прагнення словаків у політичну ідею. Він напише: «навіть «Донька Слави» розвивала ідею слов'янської єдності» [316, с.40], а Л.-Л.Тун критично констатував: «літературна взаємність Я.Коллара, скоріше, більше сприяє іншій справі, ніж літературному об'єднанню слов'ян» [1296, s.41].

Зазначимо, що наднаціональна ідея замислювалася Я.Колларом, скоріше, як наднаціональна духовно-культурна ідея, а не політичний рух, а її зміст переважно

наповнювався мотивами мовно-літературної взаємності, що, до речі, відзначав О. Пипін. Він підкреслював, що Я.Коллар завжди відкидав політичний панславизм [475, с.32]. Цю думку розділяв також І.Франко. Він, позитивно оцінивши колларовську ідею взаємності, наголосив, що за своїм змістом вона була культурологічною, а не політичною слов'янською ідеєю [581, с.65].

Необхідно підкреслити, що «ідею слов'янської спільності і всеслов'янства» у передреволюційні роки по-своєму інтерпретували деякі словацькі й слов'янські національні ідеологи. Так, Я.Коллар, П.Й.Шафарик, які, не заперечуючи етнічної спільності, були виразниками цієї ідеї, але із сумнівом ставилися до сценарію «слов'янської політичної загальності». Якісно інша концепція, що була зорієнтована не на все слов'янство, а на слов'ян імперії Габсбургів, а саме – австрославизм, існувала в ідеологемі Ф.Палацького. Діяч сербського національного руху І. Гарашанін мріяв про об'єднання південних слов'ян навколо Сербії, хорват Л.Гай – навколо Хорватії, а кириломедодіївські братчики виношували програму слов'янської демократичної федерації із центром у Києві [546, с.150–152]. Взагалі сама ідея всеслов'янства у словаків, як і у інших західних слов'ян, навіть з часом не набрала змісту стрижневої національної ідеологемі. Достатньо згадати, що лише через кілька років після революції 1848 р. «політичний трибун» західних слов'ян К. Гавлічек, який був світоглядним донором для багатьох словацьких політиків, песимістично констатував: «слов'яни ... не являють із себе єдиного народу» [856, s. 57].

Таким чином, колларовська доктрина пробудження, активізації словацького народу була суперечливою. З одного боку, в європейській публіцистиці Я.Коллара постійно звинувачували у панславизмі. З іншого, його відстоювання ідеї «єдності» чехословацького племені не суперечило програмі політичного руху чеських австрославистів. Такий еkleктичний стан ідейних переконань словацького ідеолога не міг задовольнити національно-патріотичну частину словацького соціуму.

Безумовно знаково-масштабною фігурою в словацькому національно-культурному русі є Л.Штур. В історичній літературі Л.Штура справедливо називають батьком словацької нації (В.Матула, П.Подолан) [1019, s.643–658; 1322, s.9–20; 1106, s.239–254], а автор «Історії Словаччини» Д.Ковач вважає, що з інтелектуальної діяльності Штура починається етап зрілого словацького національного руху [981, s.399]. Така характеристика Л.Штура з боку науковців пояснюється, насамперед, тим, що він був як ідеологом словацького національно-культурного пробудження, так і автором словацького мовного стандарту, що сприяло становленню сучасної словацької літературної мови. Для словацьких дрібнобуржуазних кіл боротьба за національність, спочатку хоча б у формі руху за розвиток мови і культури, в кінцевому підсумку означала відстоювання своїх соціальних інтересів у виступах проти феодалських привілеїв заради інтересів розвитку етнічного інтелектуального середовища в умовах інонаціональної конкуренції [46, с.286–294].

Майже змолоду Л.Штур посів лідируючі позиції в словацькому національному русі. До кола близьких знайомих молодого словацького патріота входили відомі діячі науки: П.Й.Шафарик [1276, s.1–3.], Й.М.Гурбан, М.М.Годжа, В.Ганка, О.М. Бодянський, П.І.Прейс, І.І.Срезневський. В одному із своїх листів до І.І.

Срезневського Л.Штур надав деякі міркування відносно стану словацької мови та виклав російському славісту як окремі аспекти програми подолання діалектичного словацького мовного розмаїття, так і своє бачення практичного реформування словацької мови [1259, s.356–357].

В цілому словацький інтелектуал надавав мові етнозберігаючого значення. Такий підхід був принциповим і фундаментальним, тому що надавав можливість дотримуватися тези про соціальну єдність і абсолютну спільність загальнонаціональних інтересів. При цьому його словацька мовно-національна ідеологема формувалася в розрізі чотирьох факторів: одного внутрішнього – це завдання її кодифікації, і трох зовнішніх – протистояння угорській духовній асиміляції, протидія чеському мовно-культурному поглинанню і останнє – використання слов'янської етнічної взаємності як додаткового фактора свого національного розвитку.

В існуючих політичних реаліях Л.Штур, на його думку, обирає найбільш дійовий варіант для збереження і розвитку словацької ідентичності. Молодий словацький інтелектуал актуалізує питання кодифікації своєї «материнської мови». Безпосередньо сама ідея творення словацького мовного стандарту у Л.Штура та його соратників (Самуель Штур, Само Возар, Ян Францисці-Римавський) виникла ще на початку лютого 1843 р.

За задумом авторів проекту він мав сприяти пожвавленню мовно-літературної діяльності словаків. Таким чином, в основі формування, а потім і дозрівання нації у авторів нової програми перебував не процес становлення буржуазної структури багатонаціонального суспільства регіону або багатонаціональної держави взагалі, а, перш за все, дозрівання таких національних ознак, як мова, культура, самосвідомість. Саме останні визначалися основними критеріями зрілості нації. Про практичний бік реалізації штуровської програми в словацькому національно-культурному русі ми можемо дізнатися із його листа до О.Бодяньського. Безпосередньо будитель констатує: «в наших євангелічних школах продовжують розвиватися словацькі інститути, досяг успіху наш братиславський інститут ... Цього року знову піднялися і розквітли інститути в Штявниці і в Прешеві. ... У Штявниці п'ятдесят слухачів. Також у Модров і в Левоче під керівництвом наших професорів молодь старається у вивченні нашої мови, чого ще кілька років тому в Словаччині взагалі не було» [1244, арк.11]. Незважаючи на оптимістичний тон листа Л.Штура, все ж зазначимо, що цифра в п'ятдесят осіб молодих патріотів – це, скоріше, свідчення наявності факту словацького етнокультурного пробудження, а не демонстрація факту масштабності словацької емансипації.

Аргумент на користь нашого твердження про «зародковий стан» словацького національного руху ми знайдемо в листі В.О.Панова до його матері [408, с.111-116], «Листах із Відня» М.А.Рігельмана [483, с.199], у щоденнику Ф.В.Чижова [599, с. 257–258]. Пізніше до такого ж висновку дійшли сучасні словацькі історики Е. Ковальська, Е.Маннова, Р.Голец [221, с.204-230]. Таким чином, незважаючи на те, що враження свідків словацького пробудження випромінювали оптимізм, вони, скоріш за все, слугували підтвердженням того, що національний словацький ренесанс був справою обмеженого кола інтелігенції.

З огляду на зазначене, додамо, що сама ідея негайної кодифікації словацької мови вже не викликала сумніву у переважній більшості словацьких будителів. Л. Штур бере за основу колларовську концепцію взаємності слов'янських «племен» та виділяє із слов'янської спільності ідею самобутнього і самостійного словацького народу, який «являє собою сформоване одне ціле, одну індивідуальність, одну особистість (die Persönlichkeit)» [1264, s.42]. В листі до О.Бодяньського він конкретизує цю думку у таких словах: «згідний з Вами цілком ..., думку про те, що нібито тільки чотири мови і чотири племені в слов'янському світі існують, потрібно відкинути, оскільки таким формулюванням ми надаємо можливість егоїстичного дроблення і це не дозволяє нам пізнати наш народ. ... Все, що є словацьке, потрібно пізнати і показати, щоб нічого не загинуло і щоб все це слугувало багатогранному майбутньому нашого народу» [1244, арк.111]. Отже, лексикографічне визначення поняття нації є більш ніж очевидним.

Як бачимо, Штур досить чітко визначає фундаментальну базу початку словацького націотворення. А оскільки за мовою в цей час вже міцно закріпився статус національного атрибута, то цілком зрозуміло, чому мета збереження і стандартизації національної мови займає центральне місце у штуровській національній ідеології. Деякі свої конкретні погляди на зміст та завдання практичного здійснення емансипації словацького народу на цьому етапі Л.Штур також викладе в листуванні з О.Бодяньським. У своїх судженнях молодий ідеолог відштовхується від тези про складні політичні умови існування словацького народу, що, на його переконання, вимагає додаткових зусиль і енергії від словацьких патріотів. Далі Л.Штур пише: «Нашою щоденною турботою має стати регулярна праця, спрямована на підтримку духовних сил. Необхідно зробити так, щоби кожний мав високе відчуття приналежності до справи свого народу» [1244, арк.111]. Як бачимо, Л.Штур продовжує послідовно розвивати ідею широкої консолідації всіх верств словацького населення на тлі однорідної культурно-мовної спільності в рамках Австрійської імперії. У цей час як ідеолог він однозначно приходить до формули словацького націотворення: «тільки мова, – публічно заявляє Штур німецькою мовою, – робить націю нацією, без неї вона була б нічим; нація визнається нацією лише за умови, якщо вона має власну мову» [1274, s.14].

В серпні 1844 р. на засіданні товариства «Татрін» в Ліптовському Микулаші приймається остаточне рішення доручити Л.Штуру написати граматику нової словацької літературної мови. Літом 1845 р. публікується штуровське «Оголошення», в якому він означив своє подальше бачення емансипації духовної сфери словацького соціуму на тлі мовно-літературної модернізації. «Оголошення» фактично можна вважати програмним виступом Л.Штура, в якому панує модернізм і гегелівська діалектика. Насамперед будитель висловив своє сподівання, що влада як можна скоріше почне процедуру визнання рівності словацької мови поряд із угорською і для початку хоча би дозволить видавати газету: «на нашій дідівській мові» [1251, s.95]. У якості невідкладного завдання національного словацького руху визначається необхідність подолання розколу між протестантами, у яких існували різні «мовні партії (світоглядні позиції – авт.)» [1269, s.36]. Фактично, подолання літературно-писемної двомовності та встановлення форм єдиної словацької літературної мови розглядаються Л.Штуром у якості магістрального завдання

словацької консолідації.

Л.Штур публічно заявляє про національну самобутність свого народу. Свої аргументи на користь формування національної словацької ідеології на тлі нової літературної мови він виклав у двох своїх працях «Словацька мова, або необхідність писати цією мовою» [1266] та «Наука словацької мови» [1268]. Обидві роботи були присвячені як філологічній проблемі, так і завданням політичного і культурного розвитку словацького народу. Безпосередньо про деякі мотиваційні аспекти підготовки і написання праць ми можемо дізнатися з листів Л.Штура. Так, словацький науковець ділиться такими судженнями з О.Бодянським: «з чеською мовою наш народ, на жаль, не зможе духовно піднятися» [1244, арк.110]. Не менш цікавим у розрізі нашого дослідження є факт написання Л.Штуром листа до В.Ганки. Словацький інтелектуал в листі до чеського будителя пише про надісланий останньому примірник своєї праці «Словацька мова». Цей факт дозволяє нам припустити, що передану В.Ганці, духовному ідеологу чеської нації, на знак поваги книгу із науковим і, головне, ідеологічним обґрунтуванням необхідності створення словацької мови, варто розглядати як публічну заяву Л.Штура про дистанціювання від чехів та заперечення чесько-словацької ідеології словацького національного розвитку.

Таким чином, штуровська команда з причини ідеалістично-романтичної уяви про власну мову запропонувала не просто реформування словацького руху на тлі мовно-літературної ідеології, а пропонує загальність етнічної духовної емансипації, в тому числі в подоланні конфесійної і соціальної роз'єднаності. Не випадково в листі до І.І.Срезневського Л.Штур означає мету своєї мовної реформи «бажанням об'єднати всі стани, дворянський, буржуазний люд, релігійні партії, протестантську чеську та католицьку бернолаковську» [1260, s.237].

Подібний підхід розширив «географію» словацької парадигми розвитку словацької нації, в якій мові відводилася роль не засобу народного спілкування, а засобу суспільної комунікації, що дозволить об'єднати всі регіони і соціальні верстви словацького народу. Відповідно, сам факт досягнення мовного національного знаменника відкривав перед патріотичною частиною словацького народу можливість пропагувати ідею словацьких духовно-історичних традицій і заявляти про правову рівність словацького народу між іншими народами. Тому в багатьох будительських працях ідея досягнення єдиної словацької мови ставала головною проблемою словацького пробудження, атрибутом нації і головним фактором національної консолідації. Саме як національний радикальний інтелектуальний проект означає мету своєї творчої праці Л.Штур. В листі до М. Гамуляка він однозначно змальовує перспективу, яка відкрилася перед ним: сформуванню словацьку культуру і націю на тлі кодифікованої словацької мови в якості самодостатньої і самостійної одиниці. І буде це пишномовно називати «перемогою ... для всього словацького народу» [1252, s.2-3].

В той самий час національна мовна прагматична позиція Л.Штура отримала неоднозначну оцінку з боку словацьких і чеських політиків та інтелектуалів. Відмова від чеського правопису та перехід на літературний стандарт на основі рідної словацької одразу ж викликали різку критику з боку Я.Коллара із його національною ідеєю «чесько-словацького племені» [966, s.140-141]. Він скептично

поставився до ідеї сформувати словацьку культуру і націю на тлі словацької мови, чим, фактично, відмовив словакам у їх перспективі утворити самостійну і самодостатню національну одиницю. Колларовський скепсис поділяв і Ф.Палацький. Він був переконаний в тому, що старанність, з якою національні патріоти на чолі із Л.Штуром працюють в напрямі творення суверенної словацької національної одиниці «на жаль, є фатальною і сумною помилкою», тому що така діяльність завдає шкоду перспективі єднання двох слов'янських племен – словацького із чеським [966, s.32]. Подібна оцінка мала не стільки науковий характер, скільки свідчила про нову політичну якість дискусії, що точилася навколо словацької національно-культурної доктрини. У якості аргумента на користь нашого твердження варто звернутися до одного із листів Л.Штура до М.Гамуляка. В листі своєму другу і політичному соратнику Л.Штур розповідає, що його зусилля, спрямовані на уніфікацію словацької мови, на жаль, не підтримуються Я.Колларом, а така позиція не сприяє єднанню словацького народу [1253, s.2].

Лінгвістичний платонізм активної частини словацьких патріотів в другій половині 40-х рр. XIX ст. припинив бути лише безневинним науковим захопленням, а перетворився на національно-політичний пункт ідеологічної програми словацького національно-культурного пробудження, який вже активно пропагувався і перетворився на непорушну установку визнавати мову не тільки фундаментом етнічної культури, але й основою національної ідентичності. Загалом формування словацької національної ідеології – це класичний варіант процесу творення національної парадигми в умовах деформованої етносоціальної структури при відсутності суттєвих етносоціальних традицій, в тому числі мовно-літературного знаменника, розмиті етнічної свідомості та незначних елементів національної державності в історичному минулому. Відповідно, в 30-х – 40-х рр. XIX ст. словацька мовна ідея з початкової організаційно-наукової форми поступово починає перетворюватися на інструмент боротьби за власні національні права. Національний процес у словаків був наслідком еволюції власної етносоціальної структури та деяких інших факторів. Як би парадоксально це не звучало, але на процес формування словацької парадигмальної конструкції «народ – нація», крім власної етнонаціональної еліти, в тій або іншій міри намагалися впливати як чеські національні ідеологи, так і російська науково-політична еліта. Відповідно, національна свідомість словаків, незважаючи на наявність помітного інтелектуального прогресу, в умовах активної ідеологічної і політичної підтримки з боку чехів, все ще залишалась менш зрілою, а національний рух менш структурованим і організованим у порівнянні з чеським рухом.

4.3. Активізація етнозберігаючої діяльності лужицьких сербів у 20-х – 40-х рр. XIX ст.

Процес розширення домінантності серболужицької ідентичності з 20-х рр. XIX ст. і до початку «Весни народів» відбуватиметься в умовах подальшого широкого домінування німців. Тому офіційна німецька наука, як й ідеологія, в умовах поглиблення міжетнічної конкуренції в окремих випадках навіть схилилася до обґрунтування тези про неповноцінність культури слов'янських народів.

Для прикладу, О.Кохль в записках, виданих ним після мандрівки слов'янськими районами Лужиці, писав про «духовну перевагу німців» [954, s.37]. Майже в той самий час інший німецький національний теоретик Г.Карусс пише філософські роздуми, в яких обґрунтовує перевагу свого народу над іншими [701, s. 80]. Окремі німецькі теоретики загалом презентували в науковій сфері сербів як безперспективний, зникаючий народ: «Венди, – написав Г.Г.Граве, – є втраченим для слов'янства народом» [798, s.34], а берлінський професор, представник школи младограматиків А.Лескин охарактеризував серболужицьку мову як «німецьку мову з сербськими словами» [1185, s.71]. Такої ж точки зору дотримувався Г.Клемм, який без зайвої дипломатії стверджував, що «вся земля в Лужиці завжди належала німцям», а сорби «в наш час не являють із себе ніякої особливої цінності» [239, с. 213]. Можна припустити, що німецька національна ідея, а вона зародилася і як «охоронна» від слов'ян в цілому та лужицької етнічної групи зокрема, легко трансформувалася в «ідею зверхності» відносно інших народів, що і слугувало обґрунтуванню практики проведення «принципової» внутрішньої політики на теренах Пруського і Саксонського королівств.

Отже, наведений ланцюжок суджень з праць німецьких консерваторів може слугувати достатнім прикладом того, як розвинута, потужна національна німецька ідея при наявності значного потенціалу духовно-культурних цінностей та історико-політичних міфів демонструвала високий ступінь опору мовно-культурним прагненням малого лужицького соціуму. При цьому, як би це парадоксально не звучало, але наше бажання знайти контраргументацію світоглядним переконанням консервативної частини німецьких ідеологів навіть дещо не резонує із переконаннями низки слов'янських науковців й ідеологів. За словами І.І. Срезневського, цей маленький народ, «оточений зі всіх боків представниками іншого племені», був примушений «відмовитися від своєї народності, від своїх звичаїв і мови» [525, с.26]. «Старі слов'янські звичаї піддавалися забуттю, всі ознаки слов'янського походження з дивним завзяттям перекреслювалися» [688, s.261]. При цьому, якщо продовжувати логічний ланцюжок та далі спиратися на судження О.Ф. Гільфердінга, який своїм висновком, «що в першій чверті нашого століття серболужицька народність спала глибоким сном, а освічений лужичанин навіть не намагався бути кимось іншим, крім німця» [128, с.20–21], то варто визнати, що Гільфердінг фактично перекреслив увесь попередній етап серболужицької історичної індивідуальності із його Реформацією та етнозберігаючим Просвітництвом. Таким чином, для Срезневського, Гільфердінга історія лужичан починається лише з момента входження народності у нову «пробуджу вальну» якість своєї історії. Навіть не усвідомлюючи цього, Гільфердінг «погодився» із теоретичними судженнями О.Кохля, Ф.Шелце, Г.Карусса, які, плекаючи ідею свого національного інтересу, писали про відсутність у лужичан власного історичного минулого.

Відповідно, варто визнати, що активна ідеологія німецького національно-патріотичного критицизму не змогла не стати предметом уваги для лужицьких ідеологів – сербів. Тому Смолер дійшов висновку, що офіційна політика не завжди характеризується етнічною толерантністю, а німецька наука об'єктивністю. Разом, констатує Смолер, вони несуть «*periculum in mora*» (ризик в затримці), тобто

приховують реальну «небезпеку загальмувати» не тільки мовну кодифікацію, але й національний розвиток народності [1202, арк.107]. Такий висновок будителя має своє пояснення. Лужицькі діалекти фактично не застосовувалися в публічній сфері. Це здається парадоксальним, але місцевим «*lingua franco*» була німецька мова. А серболужичани з їх намаганням плекати свої етнічні атрибути в німецькому середовищі й надалі залишалися «неприродним» соціальним об'єднанням, що, відповідно, викликало критику з боку німецьких національно налаштованих ідеологів.

З деяким перебільшенням, але можна вважати, що сербське пробудження було інтелектуальним наслідком як «німецького духу», так і слов'янських національних ідей. Тому дослідники так чи інакше визнають наявність факту інтелектуальної рецепції, взаємний вплив лужицьких ідеологів та діячів інших слов'янських національних рухів. Наприклад, Я.А.Смолер, О.Піпін, І.Первольф, В.Францев, А. Матеняк, Я.Шолта, В.Мрушкович, О.Дибенко, Я.Петр, М.Зимомря, Г.Щустер-Шевц [1201, арк.106–108; 474, с.1081; 550, 2 арк.; 411, с.23–56; 1020, s.23–27; 1222, s.59–60; 1033, s.7–15; 166, с.11–116; 1093, p.176; 203, с.117–118] пишуть про зв'язки лужичан із слов'янськими науковцями й ідеологами та, відповідно, тісно пов'язують лужицьке пробудження із загальнослов'янським піднесенням. Л.Лаптева, Л.Шейман, Я.Чиж, Г.Щустер-Шевц [289, с.30–39; 290, с.82–86; 291, с.85 – 91; 621, s.12–53; 722, s.97–113; 636, с.4–23] цілком логічно уявляють інтелектуальне серболужицьке середовище до певної міри як об'єкт діяльності таких українських та російських науковців, як О.Кайсаров, О.Тургенєв, І.Срезневський, Й.Бодянський, В. Григорович [144, с.251–252].

Тому, розкриваючи цей аспект лужицького етнозберігаючого руху, додамо, що історично буде справедливим вважати, що активним фактором, який вплинув на формування етнозберігаючої ідеологеми лужицького пробудження, стали традиційні багатолітні культурні, наукові, а з часом й ідейні слов'янські міжетнічні стосунки. Наприклад, лужицький лінгвіст К.Б.Пфуль, про якого І.І.Срезневський написав, що його діяльність має «значення загальноєвропейське» [390, л.5], дотримувався думки, що етнічна та культурна спорідненість слов'янства перешкоджала «розростанню» процесу асиміляції в лужицькому середовищі, а також сприяла появі у сербів ідеї «об'єднання задля духовного розвитку» [1097, s.65]. Інший «головний діяч пробудження невеличкої згасаючої народності» [131, с.134] Я.А.Смолер достатньо емоційно стриманий в німецькомовних виданнях, в російських «Слов'янських вістях» сміливо напише: «В інтересах всього слов'янства потрібно побажати впровадження загальнослов'янської мови, щоб слов'яни припинили працювати на користь своїх старих ворогів – німців» [516, с.298]. В той же час ліберально-поміркоаний ідеолог «по духу» та етнопатріот по суті Я.А.Смолер крізь весь зміст своїх праць пронесе стриману критику національної німецької політики. Взагалі для більшості серболужицьких ідеологів та суспільних діячів було притаманне вибіркоче пропагування в своїх працях або ідеї співдружнього існування лужичан з німцями, або ідеї загальнослов'янської спільності. Вибір «ідеї» залежав від змісту національної аудиторії, на яку розраховував автор матеріалу.

Таким чином, вважаємо, що одними з чинників становлення лужицької модерної ідентичності стали міжслов'янські контакти. Особливо інтенсивні традиції

зв'язку між передовими діячами лужицького району та вченими, науковцями, публіцистами із зарубіжного слов'янства починають простежуватися з 20-х – 40-х рр. XIX ст. Так, у квітні 1839 р. Л.Штур, відвідавши будишинських гімназистів, закликав їх «об'єднатися із нами, цей союз дозволить вам бути сильніше» [1278]. Інший теоретик слов'янської спільності Я.Коллар в листі до лужицької молоді писав: «Прошу вас, підтримуйте спільність, лише вона може звільнити і нас, і вас» [968, s.201]. У цілому сьогодні історичній науці відомі численні приклади ідейного обміну та творчих стосунків лужицьких будителів з такими західнослов'янськими науковцями, національними ідеологами, як П.Й.Шафарик, Л.Штур, Ф.Палацький, В.Ганка, Ф.Л.Челаковський. Науковим прикладам уваги до сербів з боку інших слов'янських народів може бути діяльність поляка В.Богуславського. Завдяки йому європейці вперше отримали не етнографічний серболужицький нарис, а хронологічну історію народу [689]. Певною ілюстрацією поєднання наукового інтересу із етнозберігаючою ідеєю можна вважати статтю Л.Штура [1278], яку він написав після своєї мандрівки по Лужицях у 1839 р. Але для нас згадана праця є цікавою, насамперед, не як факт присутності словацького національного діяча на землях нечисленного слов'янського народу, а з точки зору безумовної трансформації Л.Штуром своїх національних ідей до середовища активних лужицьких діячів. Як відомо, словацький суспільний діяч був прихильником процесу етнічної диференціації як засобу досягнення національної консолідації. Л.Штур виходив з того, що структура слов'янства характеризується «розмаїттям племен», тим самим він визнавав існування суверенних слов'янських народів. Пізніше, в своєму листі до О.М.Бодяньського Л.Штур у таких словах відобразить тенденції і потреби процесу формування витоків ідеології слов'янських народів: «кожне слов'янське плем'я є самим собою у слов'янстві» [1242, арк.112]. В той же час, фактом внесення до числа одинадцяти слов'янських народів лужицьких сербів він не тільки визнав етнічну своєрідність лужичан між слов'янськими народами, але й висловив своє ставлення як слов'янського ідеолога до перспектив існування самого народу із його мовною етнозберігаючою ідеологією.

Одночасно передові національні ідеї потрапляли до лужицького середовища завдяки власній молоді, що отримувала освіту в різних навчальних європейських закладах. У стінах Празького, Краківського, Вроцлавського, Лейпцігського університетів відшліфовувався формат міжслов'янських зв'язків. Наприклад, такі діячі серболужицького пробудження, як Г.Зейлер і Г.А.Крікар, знаходячись на студіях у Лейпцігу, підтримували дружні стосунки з сербським поетом С.Милутіновичем та чеським істориком-будителем Ф.Палацьким. А факт регулярного листування Г.Зейлера у 1827–1830 рр. з Й.Добровським і Ф.Л.Челаковським переконливо свідчить не просто на користь їх спільної наукової роботи, але й про взаємну зацікавленість. Не менш дружні відносини з польською національно-патріотично налаштованою молоддю підтримували Я.П.Йордан, К.А.Мосак-Колосопольський.

У 1838 р. Я.А.Смолер разом з майбутнім проф. Геттінгенського університету А.Реслером заснували у Вроцлаві лужицьке студентське товариство, при якому було серболужицьке відділення – «Академічне товариство з вивчення лужицької історії та мови». Загалом діяльність Я.А.Смолера мала неабияке значення для збереження

народу та формування його концепції етнічної емансипації. У фондах ЦДІАУ (м. Львів), а саме у справі Я.Ф.Головацького, зберігається аркуш паперу, на якому написаний такий текст: «Смоляр Ів. Ернест ... Він розбудив лужицьких сербів.» далі в тексті старанно перераховуються слов'янські зв'язки Смолера [421, арк.23]. Як бачимо з короткої біографічної довідки, Смолер підтримував, і досить старанно, міжслов'янські контакти.

З огляду на наведений вище матеріал, можна прослідкувати наявність досить послідовного зв'язуючого ланцюжка між всіма діячами західнослов'янського пробудження та лужицькими ідеологами. Всіх їх об'єднувала ідея лінгвоцентризму. Мова, таким чином, сприймалася як важливий ідеологічний засіб консолідації народу. При цьому ідеологами «мовна спорідненість» розглядалася як засіб духовної та моральної підтримки з боку слов'янських народів проти політики німецької дискримінації. Тому не випадково, що у вступі до німецько-лужицького словника Я.А.Смолера ми читаємо «його особлива мета, – будитель має на увазі свій словник, – з допомогою максимального зближення з орфографією інших слов'ян зробити досягнення наших серболужицьких пісенників відомими для них і в той самий час для серболужичан відкрити твори їх одноплемінників» [902, s. XII].

Як бачимо з наведеної цитати, у Я.А.Смолера немає жодного натяку на ідею панславізму. Мова йде виключно про використання мовної слов'янської спільності у якості одного із джерел лужицького пробудження. Саме про таке розуміння спільності напише у листі до О.Бодяньського від 28 серпня 1843 р. Смолер [1200, арк. 115]. Навіть вже після видання словника, маючи, насамперед, мету отримати підтримку для своєї праці на теренах Російської імперії, Смолер в листі від 25 січня 1844 р. ділиться із Бодяньським труднощами філологічного характеру, що виникали в процесі написання словника, зупиняється на проблемі поширення та продажу видання. При цьому в листі Смолер жодним чином не просто не згадує, а навіть не натякає українсько-російському філологу-славісту на антинімецьку, а тим більше панславістичну спрямованість своєї праці [1201, арк. 87]. Смолеровський словник навпаки слугував меті полегшення комунікації німецького та лужицького народів.

Але загалом для серболужицького пробудження, особливо для появи в його середовищі мовнозберігаючих, а тим більше загальнослов'янських ідей, значення ідеологічного та духовного донора переважно виконувала сусідня Чехія. Тому цілком логічно, що в працях багатьох будителів, а пізніше і славістів-науковців кінця XIX – початку XX стст. [467;635;166;206;412;596;1055;1083], експлуатувалася думка, за якою лужицька етнозберігаюча ідея завдяки чеському інтелектуальному простору нібито опинилася в точці чеської біфуркації, доленосному етапі лужицької історії, що і надало нового імпульсу лужицькому пробудженню. Докладніше цей аспект лужицького пробудження ми описали в монографії [64, с.311-313]. Відповідно у 2004 р. чеський літературознавець Петер Піч висунув ідею, за якою становлення лужицької модерної ідентичності варто розглядати як певний інтелектуальний проект західнослов'янських будителів [1100].

Такий оціночний підхід не є новим. Так, О.Гільфердінг писав, що лужичани «поверталися із чеської столиці хорошими слов'яністами» [128, с.22]. Раніше на цей факт вказував також В.Ганка. Безпосередньо він у своєму листі з Праги до київського славіста О.Я.Стороженка від 4 липня 1847 р. написав: «Я впевнений, що

якби слабкий промінь з сусідньої Чехії до Лужиці був сильнішим, то скоріш за все на річках Сале та на Нижній Лабе – німецької віри не залишилося б взагалі» [118, арк.5]. До того ж, у Л.Штура [1265, s.163–165; 1258, s.171–172] ми знаходимо численні підтвердження як інтенсивності чесько-лужицького духовно-культурного обміну, так і наполегливе прагнення низки науковців прослідкувати та висвітлити факт чесько-лужицької інтелектуальної близькості [547, арк.3; 210, арк.2; 442, арк.1; 1202, арк.107]. Про еволюцію парадигми лужицького етнозберігаючого руху та вплив на неї чеського фактора писав А.Черний, який в останній чверті XIX ст. неодноразово відвідав лужицькі райони [711;709;710;711]. Відповідно, в змісті лужицького пробудження простежується безумовний вплив чеського національного руху на лужицький етнозберігаючий рух 30-х рр. XIX ст.

У руслі визначення впливу чеського чинника на процес становлення сербської етнозберігаючої парадигми цілком доречно буде згадати про роботу празької студентської «Лужицької семінарії святого Петра». В ній навчалися такі представники лужицького пробудження, як Ф.Г.Лок, М.Чорлих, Я.Кучанк, Я.Бук. До того ж, напередодні революції, в 1846 р., саме студентами «Лужицької семінарії» на чолі із Я.Буком була заснована перша слов'янська студентська асоціація в Празі. Асоціація була відома під назвою «Сербовка», її членами були М.Горнік, Я.Барт-Чішинський, Я.Лоренц-Залеський та інші лужицькі патріоти й інтелектуали [1183].

Отже, з огляду на типологічну схожість слов'янського пробудження загалом і безумовну близькість лужицьких ідеологів до їх чеських колег, твердження про лужицький мімесис чеських інтелектуальних зразків та ідейних переконань, на нашу думку, варто вважати базовим.

При цьому виникають цілком природні запитання: наскільки була обґрунтована тактика «мімесису», а також, чи правильно обрана тактика подальшої ідеологізації серболужицького пробудження на тлі ідеї духовно-культурної емансипації етносу? Історії відомі випадки, коли у якості магістральної ідеологеми національного руху обиралися радикальні ідеї, а їх супроводжували радикально-культурні трансформації, для прикладу згадаємо угорський і польський національні рухи. Здається, можливість втілення у програму лужицького пробудження радикального етнозберігаючого проекту є занадто «сміливим» припущенням. У цьому конкретному випадку помірковані чеський і словацький національні рухи, які були представлені такими його чеськими ідеологами, як Й.Добровський, Й.М.Тун, В.Ганка, Я.Малий, К.Гавлічек та словаками П.Й.Шафариком, Я.Колларом були обґрунтовано ідейним тезаурусом для формування програми етнозберігаючого серболужицького руху.

У той самий час окремі загальнослов'янські діячі – редактор «Деніци» П.Дубровський, ідеолог словацького пробудження Л.Штур заявляли про «загальність слов'янської самодостатності». М.П.Погодін після другої подорожі слов'янськими землями (1842) пише про поживлення національного життя слов'ян [444, арк. 6]. Звідси згадані сучасники переважно виводили ідею сплеску серболужицької національної активності.

З огляду на сказане, автор хотів би додати, що, безумовно, національна слов'янська активність дала лужицьким будителям значний поштовх для становлення лужицької модерної ідентичності. Лужицький соціум мав досить

скромний етнічний потенціал, він просто не мав достатньої духовної сили для висунення радикальної пробуджувальної програми, а тим більше – для перспективи її подальшої реалізації на тлі політизації ідеї загального слов'янського пробудження. Доречно згадати, що навіть досить зважені культурологічні ідеали, що лежали в змісті освітніх, етнозберігаючих і при цьому релігійних завдань діяльності самої «Лужицької семінарії», стали об'єктом уваги з боку австро-німецької і саксонської бюрократії. Досить показовим прикладом може бути звинувачення членів «Лужицької семінарії» у нібито схильності членів товариства до ідеології панславізму. При цьому офіційною владою не тільки не брався до уваги виключно теологічний фундамент діяльності самого релігійного закладу, а навіть і той факт, що в стінах установи «Вендського семінару» в той самий час отримувала теологічну освіту і німецька молодь. Так, з моменту заснування семінарії у 1728 р. до моменту її закриття у 1922 р. в закладі навчалося 768 семінаристів. З них більшість – 428 слухачів – були сербами, дещо менша частина, 319 слухачів, були німцями, решта 21 студент були представниками інших національностей [1144. s.552–555; 780. s.64]. Як бачимо, національна картина щодо слухачів семінарії досить яскраво свідчить про інтернаціональний склад студентства, що дозволяє стверджувати, що «Лужицька семінарія» априорі не могла бути центром або «розсадником» ідей панславізму.

Відносно українсько-російського чинника у змісті серболужицької етнозберігаючої ідеології зазначимо, що практика слов'яно-лужицького духовного обміну достатньо представлена в історії. Існує велика кількість щоденників, нотатків (О.Бодянський, І.Срезневський, М.Пільнякевич, П. Тутковський, В.Григорович, М.Бобровський) [1199, арк.62–63; 522, 1 арк.; 113, арк.2.; 144, с.251; 70, с.252–264] із власними враженнями про мандрівки різними країнами, лужицькими районами (див.: Додаток Л).

На нашу думку, сама тема визначення вагомості слов'яно-російського чинника в змісті становлення та розвитку етнозберігаючої програми серболужицького народу має не тільки науково-прикладне значення, але й є дещо політизованою темою. Відомо, слов'янська проблема завжди знаходилася в центрі уваги російського уряду, що викликало занепокоєння німецьких урядів. Підтвердженням цього слугують архівні документи. Вельми цікавими є листи-звернення від серболужичан до міністерств освіти та іноземних справ Росії та доповідні записки від міністрів С. Уварова, О.Головіна, Д.Толстого, що були складені на ім'я імператора після опрацювання відповідних звернень, які надходили до Петербурга з Лужиці [170, л.1; 169, л.1–2]. Ці документи демонструють заступницьке ставлення російського царського двору до серболужицького етнокультурного руху. Крім того, неодноразові прохання від ідеологів сербського пробудження Я.Смолера, М.Горніка, Є.Муки, Я. Йордана, лужицьких студентів до таких приватних осіб, як О. Бодянський, І.Срезневський, П.Кеппен, М.Погодін, І.Аксаков та інших [429, л.2–3; 1214, л.2; 1208, л.1; 1213, л.1; 915, арк.51–52] свідчать про існування достатньо міцних наукових зв'язків, які для лужичан ставали підставою не тільки для інтродукції в загальну славистику, але також мали певне етнопідтримуюче значення. У якості доказового аргумента звернемося до листа Я.А.Смолера О.М.Бодянському від 5 вересня 1844 р. Автор листа не просто інформує Бодянського про свої наукові

плани, але й у таких словах розкриває зміст та спонукальні мотиви зростаючого інтересу лужицької духовної еліти до Російської імперії. «Якби тільки бог зміг змусити наших руських приятелів як можна частіше надавати нам підтримку зі Святої Русі, – пише Я.А.Смолер, – вона нам необхідна, чим скоріше ми її відчуємо, тим швидше і краще зуміємо в усьому нашому краї слов'янський дух відродити ..., а це надзвичайно потрібно для нашого сербського народу і для його майбутнього існування» [1202, арк.107]. Незважаючи на пишномовний тон смолеровських рядків, однозначно за вигадливими словами приховується і фінансовий інтерес лужицького будителя. Хоча останній не варто огульно засуджувати. Завдання збереження етносу, а тим більше мета його духовної емансипації потребували значних фінансових витрат. Я.А.Смолер просто не міг розраховувати на матеріальну підтримку з боку саксонського, а тим більше прусського урядів. В той самий час Росія як слов'янська імперія представала в уявленнях лужицьких будителів таким собі Східним тезаурусом для слов'янського Ренесансу.

Згадана обставина ставала причиною закріплення у європейських урядів переконання про існування ідеології панславізму в змісті всіх слов'янських рухів. Хоча панславізм, як відомо, в тій або іншій мірі, прямо або опосередковано, в різних формах підтримувався російською монархією. Так, О.І.Тургенєв, мандруючи лужицькими землями, зробив досить несподіваний і цікавий висновок, «як венди люблять росіян і як вони ненавидять саксонців» [469, с.15].

Незважаючи на наведені рядки Тургенєва, можна стверджувати, що лужицький народ у першій половині XIX ст., безумовно, мав досить абстрактні уявлення про своїх східних слов'янських братів. Тому тургенєвські зауваження, скоріш за все, продиктовані ідеєю так званого «культурного панславізму».

Безпосередньо політичні настрої, які мали місце в певних російських колах, озвучив офіційний російський історик М.Погодін. Він написав, що слов'янство має увійти до вільної федерації, а, відповідно, з приводу «загальних справ відноситися до Константинопольського сейму і російського імператора» [450, арк.12; 449, 10арк.]. До того ж, М.П.Погодін, який був особисто знайомий з 1839 р. із Смолером, організував та надавав фінансову допомогу серболужицькому культурно-національному руху. Джерела [439, арк. 2; 442, арк.1, 3] дозволяють стверджувати, що Погодін особисто неодноразово звертався до російського імператора з проханням «обов'язково допомагати бідним нашим братам і бути їх покровителем». У своїх листах Погодін розмірковує про можливе створення слов'янської федерації [450, арк.3], пише про необхідність спрямовувати кошти на допомогу західним слов'янам і в тому числі лужичанам, підтримувати їх дії в справі пробудження власної національної самобутності [449, арк.7].

Таким чином, варто визнати, що російський царизм з 30-х рр. XIX ст. проводив політику контрольованої підтримки західних слов'янських народів і в тому числі лужицьких сербів з їх романтичною ідеєю слов'янської спільності. Загальний російський фактор у змісті впливу на практику становлення серболужицької етнозберігаючої ідеології можна розподілити на такі складові. По-перше, особисті наукові контакти, подорожі [209, 34 арк.; 159, 70 арк.; 113, 2 арк.]. Наступна складова – надання ізольованому народу наукової підтримки у вигляді книжок, підручників для етнічних товариств та бібліотек [429, л.2–3; 513, с.27–28;

138, с.32] або інші форми моральної підтримки. Наприклад, М.Горніка та Я.А. Смолера обирають членами-кореспондентами Харківського університету, а останнього нагороджують російським орденом св. Анни другого ступеня [515, арк.1]. І, по-третє, варто визнати, що існувало фінансування з боку імперського уряду окремих лужицьких етнозберігаючих проектів, а також надавалася матеріальна допомога окремим особам з числа представників сербського народу [428, с. 280; 431, с.272; 367, л.8; 564, с.347–351; 565, с.72–78; 606, л.31; 1205, арк.96; 1209, арк.1034; 1209, арк.1035; 1206, арк.100; 1211, арк.1049; 1212, арк.1063]. Про лужичан як об'єкт меценатства ми докладно писали в монографії [64, с.315-318].

На російську підтримку також розраховував Я.Йордан перед початком видання у 1842 р. журналу «Ютнічка». У своєму листі до О.Бодяньського він написав, що «Ютнічка» без російської підтримки існувати не може, «тому що в Лужиці, Чехії і Польщі я не маю стільки абонентів, скільки потрібно для покриття витрат на моє видання. Так що єдина моя надія на Вас та Росію. І якщо Ви не придбаєте певну кількість екземплярів, я не зможу видавати «Ютнічку», яка конче потрібна для підтримки наших слов'яно-сербських сил» [915, арк.51]. З архівного матеріалу, яким зміг скористатися автор дослідження, створюється враження, за яким серболужицький рух та його ідеологи постійно відчували брак коштів для своїх етнозберігаючих проектів. Відповідно, Російська імперія виступала для лужицьких лідерів певним «грошовим тезаурусом». Можливо, саме це стало підставою для німецької влади говорити про появу панславистичних ідей в лужицькому середовищі, хоча самі лужицькі ідеологи ніколи не вважали ідею панславізму частиною своєї етнозберігаючої програми. Показово, що з часом протестантський пастор та суспільний діяч Г.Іміш (1819–1898) свідомо підкреслював суто культурний, а не політичний характер зовнішніх зв'язків лужицьких сербів. Він писав: «між нами, лужичанами, в Саксонії і Пруссії взагалі немає жодного панславіста» [395, с.33]. До речі, незважаючи на подібну заяву та відверте бажання лужицьких діячів максимально дистанціюватися від панславистичної ідеології, Г.Іміш все ж не уникнув судового процесу, на якому його звинуватили у поширенні панславистичних ідей [906, с.68–69].

Таким чином, переважно науковий обмін і деякі моменти матеріальної підтримки лужичан з боку активної частини російської імперської спільноти вважати цілеспрямованою політикою, яка замислювалася як інтродукція ідеї політичного панславізму до сербського середовища, буде, на нашу думку, все ж не до кінця обґрунтованим. Російська інтелектуальна еліта переважно схилалася до меценатських проявів. Останнє, на думку М.П.Драгоманова, а про це він пізніше напише в листі до О.М.Піпіна, «в деякій мірі все ж привносили слов'янофільський погляд та антинімецький дух» [179, арк.1] до слов'янського середовища. В той самий час російський уряд, скоріш за все, виходив із мети підтримки свого іміжду великої слов'янської країни, що, безумовно, не могло не нести політичного підтексту.

Наступне: слід звернути особливу увагу на появу в другій половині 20-х – 40-х рр. XIX ст. активного бажання у будителів поєднати процес етнічного збереження, а відповідно і мовного пробудження із етнопатріотичною ідеологією. В цей час лужицькі діячі реалізацію своєї етнозберігаючої парадигми пов'язували, за Я.А.

Смолером, із ідеєю «національної справедливості» та з «освітою та народною мовою» [516, с.298].

У цій частині серболужицька ідеологічна концепція співпадає з ідеями головного прихильника досить радикальних перетворень у словацькій мовній сфері – Л.Штура. Він імплікує ідеї «справедливості», «мови», «освіти» до етнозберігаючої програми сербського руху, що, на думку Л.Штура, має обов'язково викликати процес «зменшення регламентації» і «державного контролю» [1278] за громадським та приватним життям народності. При цьому варто враховувати: незважаючи на те, що мовна етнозберігаюча ідеологема лужицького пробудження, хоча і доповнювалася стараннями Смолера, Йордана, Кліна, Горніка ідеями «національної справедливості та рівності», але за своєю суттю в 30-х – 40-х рр. XIX ст. переважно залишалася мовно-культурною ідеєю в лужицькій парадигмі етнічного розвитку.

Для підтвердження нашої думки доцільно звернутися до творчої спадщини таких серболужицьких ідеологів, як Зейлер та Йордан. Так, Зейлер в листі до Ф.Л. Челаковського від 24 серпня 1827 р. висловом «Моя мета пробудити і розпалити духовну активність наших сербів» [911, s.290] фактично сформулював своє мовно-духовне кредо та зміст програми етнозберігаючого серболужицького руху. В руслі сказаного досить показово прозвучать слова Я.П.Йордана: «Я гадаю, що настав той час, коли і серб також вже повинен прокинутися ... для відчуття і усвідомлення своєї власної національної сили» [913, s.1–2].

Відповідно, в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст. мова стає правовим елементом життєзабезпечення концепції етнічної емансипації, джерелом пізнання як власної ідентичності, так і майбутньої модернізації. Тому Я.А.Смолер, пізніше надаючи характеристику цьому періоду серболужицького етнозберігаючого руху, відзначив у своїй статті існування тенденції відмови від формальної сторони мовного символізму і переходу до науково-практичного, правового аспекту забезпечення мовної ідеологеми сербського руху. «У нас справа національної справедливості досить швидко просунулася вперед, – констатує Я.А.Смолер, – сам Б.А.Клін неодноразово енергійно виступав у саксонському сеймі, маючи на меті відстояти нашу сербську мову у школах» [516, с.23].

В той же час в оцінці ідеї «національної справедливості», а пізніше й ідеї «національної свободи» з боку лужицьких ідеологів прослідковуємо стійке намагання сербів, на відміну від чехів, угорців, поляків, німців, не зациклюватися на образі «ворога» або «етнічного опонента». На нашу думку, схильність до соціального компромісу та стійке бажання дрібносоціальної лужицької еліти дистанціюватися від радикального політичного процесу було тактикою лужицьких ідеологів протягом всього XIX століття. Для підтвердження нашої думки варто навести цитату з одного із номерів «Тижневих новин». Редактори газети Г.Зейлер, Я.А.Смолер констатують: «навіть складні відносини, які існували раніше між лужицьким народом та німцями, починають змінюватися на краще» [1112].

Відповідно, етнопатріотичну діяльність лужицьких сербів ми розглядаємо як своєрідний процес, який попри наявність загальних закономірностей становлення слов'янської модерної ідентичності все ж мав свої специфічні риси. Якщо у чехів і словаків зміст національної програми складався з ланцюжка: мовно-літературна ідеологема (чехи В.М.Крамеріус, Й.Добровський, Й.Юнгман; словаки А.Берналак,

Ю.Фандлі, Й.І. Байза), далі «інвентаризація» та ренесанс власної історії (чехи – А. Фойгт, Ф.Прохазка, Ф.Пельцель; словаки – Ю.Папанек, Я.Грдлічка, Ю.Скленар), а завершала ідеологічний ланцюжок національна ідея, то для лужичан головною програмною ідеєю було збереження мови, її правове визнання. Можливо, саме тому сучасники розглядали освіту як невід’ємну частину етнозберігаючої концепції. Звідси стає зрозумілим, чому низка західних слов’янських інтелектуалів (Смолер, Богуславський, Горнік, Штур) [1207, s.24; 633, с.4]. намагалася стримано оцінювати умови існування лужицької культурно-освітньої сфери.

При цьому, на нашу думку, все ж ватро говорити про наявність певної упередженості з боку згаданих інтелектуалів щодо змісту постановки самої проблеми. Достатньо згадати лист І.Срезневського до матері від 26 вересня 1840 р. В листі славист неоднозначно констатує: «Лужицькі серби достатньо освічені, принаймні всі вміють читати» [536, с.148]. На нашу думку, як би це парадоксально не звучало, саме в період серболужицького пробудження стараннями етнічних ідеологів було сформоване і закріплене твердження про занепад, кризу, недостатній освітній рівень народності.

На практиці загальний освітній рівень серболужицького населення переважно відповідав освітньому і культурному рівню німецького населення лужицьких районів. Але при цьому продовжував існувати білінгвізм. Конкретні прояви останнього, практика його існування представлена в інтелектуальній спадщині Богуславського, Горніка, Смолера [689, s.65; 516, с.298], Штура [1278], у багатомовних словниках Шіндлера, Смолера [1167; 1215], в листі Йордана до Ганки [211, с.427]. Відповідно, лужицькі серби в першій половині ХІХ ст. продовжували бути двомовними.

При цьому, як нам здається, під тиском процесу національної модернізації і, в тому числі, в умовах активізації етнозберігаючого серболужицького руху, в 30-х – 40-х рр. ХІХ ст. намітилися обережні політичні поступки з боку урядів відносно визнання окремих лужицьких етнозберігаючих ідей. Так, у жовтні 1834 р. на розгляд депутатів першої палати був представлений проект саксонського міністра Д.Мюлера, у якому пропонувалося розглянути можливість дозволити «в школах із дітьми вендської національності вивчати лужицьку мову, ... тому що таке рішення відповідає політиці уряду і задовольнить інтереси неспокоїної вендської громади» [1238, s.170; 1112]. Але особливої уваги заслуговує висновок, який прозвучав з вуст королівського міністра. Його можна вважати прикладом появи в німецькому соціумі ідеї нової громадянської і національної ідентичності. Самі ідеї безпосередньо виникали в екзистенційних умовах національно-політичної активності 30-х рр. ХІХ ст., що стало причиною формування в суспільстві свідомості нового типу, де поряд співіснували символи свободи і національна ідея та ідея етнічної рівності. Саме тому королівський міністр, приймаючи об’єктивність нової суспільно-політичної ситуації, озвучує фундаментальний висновок, в якому говорить, що: «мова кожного народу – це його свята власність і кожний народ має своє законне право на її збереження» [1238, s.170].

Таким чином, на відміну від Пруссії (див.: Додаток М), саксонська влада дозволила вести навчання, читання Закону Божого серболужицькою мовою і оформила це юридично в 28-му параграфі закону про школу [791, s.88]. Можна

констатувати, що до середині 30-х рр. XIX ст. мовна ідеологема, яка лежала в змісті етнозберігаючої парадигми лужицького соціуму, отримала свою часткову реалізацію в освітній сфері Саксонського королівства.

У цілому, незважаючи на незначні поступки з боку німецької влади в плані правового визнання мовної особливості лужицького народу, все ж варто зазначити, що подальша доля лужицького народу, розвиток його етнозберігаючої парадигми, її імплементація в правову площину продовжували залежати від енергійної діяльності такого суспільного прошарку, як інтелігенція. При цьому майже одним із перших між слов'янськими ідеологами Я.А.Смолер привернув увагу до проблеми визначення як місця, так і значення етноеліти для практики становлення лужицької модерної ідентичності. Він спробував тему значення локальної слов'янської еліти для змісту становлення етнозберігаючої ідеології розвинути у своєму листі до О. Бодянського [1204, арк.85]. Як нам здається, подібний інтелектуальний пошук є цілком обґрунтованим з точки зору подальшого розвитку парадигми серболужицького етнічного збереження та розвитку. Вважаємо, варто аргументувати сказане вище таким парадоксом, що ще на початку XIX ст. між німецькою етноелітою і дрібною елітою західного слов'янства було більше духовно-культурної близькості, ніж із нижчими соціальними верствами своїх народів. Однак саме процес слов'янського відродження-пробудження посприяв зближенню соціальних прошарків, «запустився» процес духовної конвергенції.

Відповідно, на зміну хвилі етнічних діячів періоду Просвітництва приходять такі сербські ідеологи романтичного періоду, як Я.А.Смолер, Я.П.Йордан, Я.Веля-Радисерб, Я.Б.Мучінк, Я.Бартко, К.А.Мосак-Клосопольський. При цьому для всіх перерахованих серболужицьких будителів зв'язуючою ланкою в концепції етнічної емансипації був мовний символ як засіб досягнення внутрішньо культурної комунікації.

Гадаємо, що цілком правомірним буде пов'язати закріплення нової якості процесу становлення лужицької модерної ідентичності із суспільно-політичною позицією лютеранського священика Г.Любенського (1790–1840). Пізніше О.Погодін [436, с.435], І.Срезневський надали священику авторство становлення нової політичної якості лужицького етнозберігаючого руху і назвали його творцем «ідеї народності» [538, s.206]. Відповідно, лужицька мовна ідеологема як ідея незначної частини соціуму, трансформувалась у зразки світської, загальнодоступної інформації, поступово ставали масовим політичним феноменом. Варто додати, що праці Г.Любенського стали важливим чинником у змісті лужицького руху не стільки з причини їх популярності в середовищі таких науковців-славистів, як Й. Добровський, В.Ганк, Ф.Челаковський, П.Й.Шафарик, Л.Штур [1057, s.355], скільки з причини появи широкого інтересу до них та їх доступності для сербської релігійної та світської інтелігенції.

До того ж було б неправомірним з нашого боку не помічати появи фундаментальної доцентрової тенденції в лужицькому етнозберігаючому русі, яка на практиці втілювалася у організацію своїх товариств, що з часом стали публічною візитівкою «сербського народного світу» [81, арк.57]. Можна навести кілька аргументів на користь позитиву такої тенденції. Насамперед, багатовікова нерозвиненість комунікаційної сфери Лужицьких регіонів і слабкість інформаційних

потоків між Пруссією і Саксонією. Поява нових централізованих етнічних неформальних установ створювала умови для подолання дрібнолокального патріотизму, а головне – активізувала політичні інстинкти будителів у напрямі організації їх творчих зусиль на подолання локальної фрагментарності. Як констатував Я.А.Смолер, «з цього часу ... серби між собою ставали ближчими» [1199, арк.63].

До речі, думку Смолера розділив Срезневський. Особисті спостереження та наявний науковий матеріал дозволили маститому славісту зробити висновок, за яким без масштабної підготовчої роботи, яку ще з 60-х років XVIII ст. розгорнули на лужицьких землях спочатку Сербське проповідницьке товариство, а потім й інші товариства, етнічне пробудження не змогло б набрати в Сербській Лужиці того вражаючого розмаху, який з часом привів до закономірного успіху наступних патріотичних поколінь [530, арк.51].

Цілком логічно, що в умовах зростаючої міжнаціональної конкуренції діячі сербського етнозберігаючого руху намагалися визначити важелі для просування ідейного алгоритму подальшого розширення практики становлення лужицької модерної ідентичності. Тому, створюючи свою парадигму етнозберігаючого руху на ідеї «обережного протесту» у своїх відносинах з німецькою домінуючою владою, лужицькі ідеологи мимоволі втягнулися у дискусію відносно сутності й доцільності подальшого збереження мовної ідеологеми в змісті етнозберігаючої програми.

Дискусія виникла навколо суперечки між двома групами протестантських священників, так званих «ригористів» і «модераторів». Згідно з їх переконаннями, лужицька мова в кінцевому рахунку як рудимент у змісті масштабних модернізаційних завдань німецької нації може бути вилучена як із шкіл, так і з церковної служби. Щоправда, в плані обрання подальшої тактики своїх дій «ригористи» вважали політику прискорення адміністративної заборони на публічне використання серболужицьких мов виправданою дією влади. В той самий час «партія протестантських модераторів» дотримувалася ідеї поступових обмежень як мовних ініціатив, так і патріотично-пропагандистських науково-організаційних заходів, що дозволяло уникнути міжетнічних конфліктів і «безболісно» сприяти мовній деетнізації лужичан. До речі, з огляду на наведений вище матеріал, варто вкотре підкреслити, що протестантські священники, на відміну від католицьких, частіше йшли на поступки владі в плані захисту національних інтересів лужичан. На цей історичний факт вказували Є.Тчерник, П.Янеке, М.Валде [1311, s.33; 903, s. 23–30; 1325, s.15].

При цьому, безумовно, було б помилкою до ідеологів партій «ригористів» і «модераторів» включати всіх, без винятку, представників протестантського духовенства. Для прикладу, нижньо-лужицький протестантський священник Я.З.Б. Шіндлер (1758–1841) продовжував дотримуватися ідеї підтримки лужицького пробудження на тлі мовної ідеологеми. Тому він друкує «Малий німецько-сербсько-російсько-польський словник» [1167].

Ми вже згадували, що, незважаючи на притаманний представникам католицької конфесії політичний консерватизм в порівнянні із сербськими ідеологами протестантського віросповідання, серболужицькі католики, як вважають Х.Шустер-Шевц, Г.Шевц, О.Гугнін [1180, s.18; 186, s.32; 149, c.78–79],

демонстрували більшу толерантність відносно мовної ідеології в змісті процесу становлення лужицької модерної ідентичності.

Католики продовжували розширяти започатковану ще слухачами Празької серболужицької семінарії традицію вивчення семінаристами серболужицької мови. Багато років інтелектуальною базою для католицьких ідеологів лужицького походження продовжував залишатися Лейпцігський університет. Його випускником був один із активних діячів етнозберігаючого лужицького руху 30-х – 40-х рр. XIX ст. Г.Зейлер (1804–1872). Саме в роки навчання в університеті Г.Зейлер познайомився з відомим чеським істориком, патріотом слов'янства, прихильником слов'янської культурної єдності Ф.Палацьким [128, с.22]. З 1825 р. Г.Зейлер та його товариш по Лейпцігському університету Г.А.Крігар (1804–1858) стають членами товариства «Сорабія» [1342, с.59].

Але попри високу творчу продуктивність Г.Зейлера для змісту нашого дослідження він буде цікавий своєю постановкою програмної сутності ідеї етнічного пробудження. Отримати уявлення про ідеологічні переконання будителя ми можемо з його листа від 24 серпня 1827 р. до чеського будителя Ф.Л. Челаковського. В листі Зейлер так сформулював свою програму ренесансу лужицьких сербів: «Моя головна мета полягає в наступному: насамперед пробудити і розпалити духовну активність наших сербів, представивши їм плоди їх же власної творчості; потім я хочу знову поступово об'єднати їх в єдиний народ за допомогою друкованих видань» [911, с.290]. Цей текст дозволяє зробити такі припущення: насамперед, Г.Зейлер – прихильник обережно-організаційних дій, в змісті яких лежить концепція етнічного збереження, яка формується з ідеї пробудження серболужицької духовної культури, що дозволить подолати притаманну лужичанам конфесійну розрізненість та «об'єднатися в єдиний народ». При цьому Г.Зейлер, розуміючи неможливість для серболужичан імплікувати свій народ в зміст державницьких міфів та традицій, у якості загальноетнічного об'єднавчого знаменника продовжує розглядати етнокультурну спадщину. Як бачимо, Просвітництво як шлях до культу раціоналізму у лужичан на етапі просування до конкретної мети свого етнічного збереження продовжувало і надалі відігравати важливу роль. Схоже бачення інтеграційного змісту просвітницької практики в тій або іншій мірі визнавали Зейлер, Крикар, Йордан, Смолер.

З огляду на той факт, що поява значущих лужицьких періодичних проектів припадає саме на період активізації патріотичної діяльності сербів-лужичан у 30 – 40-х рр. XIX ст., автор хотів би далі приділити увагу саме інформаційній лужицькій сфері, в якій забезпечувався процес ідеологізації сербського народу. Насамперед зазначимо, що серболужицьке інтелектуальне середовище, незважаючи на достатній перелік назв власних газет та журналів (див.: Додаток Н) в 20-х – 40-х рр. XIX ст. не могло конкурувати із німецькими засобами масової інформації. Існував високий рівень зовнішнього інформаційно-національного німецького тиску, з іншого боку – наявний у лужичан внутрішній попит на інформаційний продукт не могла забезпечувати економічно слабка духовна еліта. У якості аргумента варто навести слова О.Гільфердінга. Він, згадуючи про свою зустріч із Я.А.Смолером, такими словами описав реальний фінансовий потенціал лужицького народу, який міг забезпечити процес матеріалізації ідеї лужицького пробудження: «Пісні були готові,

– тут О.Гільфердінг має на увазі «Пісні верхніх і нижніх лужицьких сербів» [859], – але де при цьому можна було б знайти для такої книги видавця, якщо серби без чужої допомоги навіть не могли надрукувати для себе простого перекладу Біблії» [128, с.27].

Іншими словами, індивідуальні якості будителів хоча і дозволяли створювати власний інтелектуальний продукт, але матеріальний бік економічного стану серболужицького соціуму не сприяв його інтродукції до сербського середовища. Тому «Сербські новини» Г.Зейлера, Г.А.Крігара вийшли лише в 60-и номерах. «Ютнічка» («Jutnička»), яка почала виходити з 1 січня 1842 р., за визнанням Йордана, на жаль, не отримала «ту кількість читачів, яку необхідно було для покриття витрат» [915, арк.51]. Дещо краща доля була у заснованих в 1842 р. Г. Зейлером і Я.А.Смолером «Тижневих новин» («Tydzeńska nowina»). О.М. Бодянський в подорожньому «Слов'янському щоденнику» пише про популярність цієї газети [81, арк. 57]. З 1854 р. газета була перейменована на «Сербські новини» («Serbske nowiny»). Попри досить високий тираж видання (1200 примірників) і наявність, за словами Смолера, «достатнього кола приятелів» [1199, арк.62], газета, на жаль, одразу ж не змогла стати політичним друкованим органом лужицького етнозберігаючого руху, тому що «не отримала права друкувати будь-які політичні звістки і публікації» [128, с.29–30]. Таким чином, ключові цінності етнозберігаючих ідей переважно не доходили до свого кінцевого адресата та виявлялися на периферії міжнаціональної конкуренції, що варто визнати у якості несприятливого чинника в змісті процесу серболужицького пробудження.

На передреволюційні роки припадає початок суспільної, громадської та етно-патріотичної діяльності Я.Радисерб-Вели та Я.А.Смолера. Першого вважають пропагандистом демократичних та республіканських поглядів. Його діяльність публіциста була широко відомою в Лужиці, а праці [1125;1126;1127] перевидавалися та слугували патріотичним посібником для наступних поколінь серболужицьких патріотів. Я.А.Смолера справедливо вважають лідером лужицького руху другої половини ХІХ ст. Консерватор за духом та патріот за своєю сутністю, він крізь весь зміст своєї діяльності проніс обережність відносно критики національної політики, яка проводилась у Німеччині, та з симпатією ставився до загальнослов'янського світу. Його програма етнічного збереження, а, відповідно, і мовного пробудження (Я.А.Смолер любив підкреслювати: «в мові відображається внутрішня сутність народу») [1171, s. 20], спиралася переважно на практику етнічної модернізації, в змісті якої незмінне місце посіли освіта та «народний дух», які, на переконання Смолера, мали сприяти звільненню слов'янських жителів Німеччини «від духовних злиднів» [1217, s.14]. У якості підтверджуючого аргументна варто згадати відому смолеровську збірку «Пісень верхніх і нижніх лужицьких сербів», яка була старанно доповнена «зображеннями національного одягу лужицьких сербів різних районів, планами сіл та селянських подвір'їв» [833, s.V–VI]. Безумовно, саме видання неможливо розглядати у якості політичного маніфесту лужицького народу. Але, крім наукової мети, автори збірки переслідували також завдання привернути увагу наукової громадськості до існування малої слов'янської етнічної спільноти на території Саксонії та Пруссії.

Серед найбільш відомих представників лужицького пробудження 30-х – 40-х рр. XIX ст. своєю ідейною позицією відрізнявся Я.П.Йордан (1818–1891 рр.) [213, арк.1]. Світоглядна система його суспільно-політичних переконань сформувалася під впливом чеського славіста В.Ганки під час навчання лужицького будителя у Празі. Доречно буде додати, що саме В.Ганка привніс до змісту етнозберігаючої серболужицької парадигми Я.П.Йордана політичні ідеї. Для підтвердження цього варто згадати П.Куліша та О.Піпіна. Перший в листі до В.Ганки висловив думку про вагомість духовної підтримки чеського будителя для справи емансипації лужицького етнозберігаючого руху [2754, арк.1]. О.Піпін у статті «В'ячеслав Ганка» вказав на вміння чеського ідеолога імплікувати «політичну мету своєї справи» у етнозберігаючу «справу малого слов'янського народу» [470, с.8–9].

Таким чином, до змісту програми сербського пробудження Я.П.Йордан від «панславіста» В.Ганки привніс ідею слов'янської спільності, яка, як нам здається, була наслідком досить прагматичного ставлення лужицького будителя до ідеї всеслов'янства як до певного ідейного механізму, що можна використати для зміцнення етнічності. Тому Я.П.Йордан, формулюючи програмне завдання серболужицького етнозберігаючого руху, напише: «Бурхливий зміст нашого часу потребує безпосередньої консолідації не тільки наших зусиль, але й об'єднання із нашими слов'янськими братами» [913, s.17]. Хоча саму ідею він все ж досить акуратно використовував в публіцистичних працях, які розміщувалися на сторінках щотижневика «Ютнічка» [914, s.1].

Підкреслимо, що у своїх публічних виступах, науково-популярних працях Я.П.Йордан [917; 918] намагався презентувати духовну культуру свого народу як цілісну та самодостатню слов'янську культуру, що існує поряд із німецькою культурою.

Віддаючи в наших судженнях належну увагу процесу становлення нової політичної якості серболужицького руху, перед нами постає питання: наскільки його ідеологи зуміли максимально використати атмосферу європейського національного піднесення для своєї консолідації і, в підсумку, консолідувати духовно-культурний потенціал самого етносу? У руслі сказаного додамо, що в процесі практичної реалізації етнічної модернізації будителі так і не змогли подолати розмаїття регіональних діалектів, чим дали можливість представникам цілого покоління лінгвістів (С.Міхалк, Г.Єнч, О.Недолужко, С.Скорвід, М.Валде, Є.Сятковська) досліджувати діалектичне розмаїття серболужицького мовного ареалу [337, с.21–31; 191; 1326; 1325, s.16; 551, с.211; 777, s.311]. Наприклад, становленню та розвитку верхньолужицької мови, а також подоланню розбіжностей між її двома літературними варіантами присвятили свої граматики та наукові праці такі сербські діячі, як Г.Зейлер, К.Пфуль, Я.П.Йордан [1341;1096;913].

На тлі такого «мовно-літературного хаосу», відсутності спільного комунікативного засобу для «ретрансляції» суспільно вагомих ідей у лужицький соціум Я.А.Смолер (1841 р.) створює свій лужицький правопис, який в подальшому використовує у своїх працях [1172;1218;1170]. Самі праці цікавлять нас не з філологічної точки зору, а, скоріше, як певний символ етнозберігаючої програми. У вступі до свого словника Я.А.Смолер неоднозначно свою «прекрасну мову» називає джерелом «збереження народності». Практичний зміст

етнозберігаючої парадигми лужичан періоду 40-х рр. XIX ст., на думку будителя, представлений досягненням внутрішньої єдності самого народу, а на заваді досягнення цієї мети стоїть, як і раніше, «сміховинна відмінність євангельської та католицької орфографій, прийняття нового загального правопису, що стане умовою бажаної єдності» [1172, s.V]. Незважаючи на зусилля Я.А. Смолера та інших будителів щодо досягнення мовної, а звідси й ідейної єдності лужицького народу, як відомо, поряд продовжувала існувати нижньолужицька мовна норма.

Загалом традиційна лужицька мовна ідея до початку 30-х рр. XIX ст. все ж імплікувалася у соціополітичний процес становлення громадянської свободи на теренах Німеччини. Додамо, що в цей час національна ідея у німців набувала характеру соціальної вимоги, а ліберальні рухи 30-х – 40-х рр., і в тому числі лужицький, починають використовувати національну ідею у політичних цілях. Наприклад, редактори газети «Тижневі новини» Г.Зейлер і Я.А.Смолер у 1842 р. розміщують статтю, у якій досить сміливо описали і передали атмосферу політичної активності часів Великої Французької революції. «Озброєні селяни піднялися і проголосили: земля – це народна власність. Народ незалежний, вільний, і так воно має бути у всьому світі» [1111]. Подібне надання інформації, її зміст однозначно мали антифеодальну спрямованість і навіть носили демократичний характер.

Отже, емансипація лужицької ідентичності супроводжувалася формуванням у змісті суспільної свідомості малого слов'янського соціуму зачатків нормативного ліберального уявлення про громадянську свободу. Певне позитивне значення для закріплення цього уявлення мали народні антифеодальні виступи 1830–1831 рр. Вони примусили саксонський уряд, як доводили вчені марксистки [990, s.62–99; 828, s.6–9], зробити кроки у бік лібералізації своєї мовної політики відносно автохтонної слов'янської меншини. Тому майже послідовно до теорії класової боротьби сорабістів НДР, період з початку 30-х рр. XIX ст. до 1849 р. сміливо визначають як етап «народної антифеодальної і революційної боротьби» та період «формування активної фази сербського національного руху» [791, s.75–80].

Вважаємо, що розвиток національно-демократичного слов'янського руху, його антифеодальна спрямованість, безумовно, не могли не віддзеркалитися на змісті та практичних подіях сербського етнозберігаючого руху. Саме тому, в 30-і рр. до ієрархії ціннісних суспільно-політичних орієнтирів лужицького соціуму із його мовною ідеологемою додаються ідеали громадянської рівності [687, s.6–67]. Останні варто розглядати у якості єдиної спільної основи, близької як для сербів, так і для німців. При цьому зрозуміло, що серболужицька мовна ідеологема не могла розглядатися у якості доцентрової німецько-сербської антифеодальної ідеї. Фактично протестний рух в лужицьких районах Пруссії і Саксонії восени 1830 р. був переважно спрямований проти принципу станово-феодальної організації суспільства. Більш докладно хід і перебіг протестних подій ми описали в монографії [64, с.330–332].

Таким чином, варто констатувати, що уявлення німецького і сербського населення саксонських і пруських Лужиць про принципи своїх громадянських і економічних свобод на початку 30-х рр. XIX ст. переважно зводилося до спільних для двох народів вимог до уряду: послабити економічний тягар викупних платежів та зменшити податки. Перераховані вимоги однозначно варто вважати складовою

частиною дрібнобуржуазної ідеології. Остання була світоглядним фундаментом лужицького селянства. Навіть Я.Р.Йордан не відмежувався від дрібнобуржуазної риторики, а тому проголошував: «Наше майбутнє у нашому вмінні охопити маси, ми маємо схилити на наш бік увесь наш селянський народ!» [916, s.1].

Загалом сам сербський етнозберігаючий рух у цей період своєї історії з причини нерозвиненості та консерватизму своїх лідерів не виходив за рамки легальності та лояльності до королівського трону. У цьому зв'язку доречно звернутися до «Історії сербського народу», в якій лужичанин М.Горнік і поляк В. Богуславський пропонують свою концепцію сербської історії. У ній вони відобразили зміст політичної та ідеологічної атмосфери, яка мала місце у сербів в передреволюційний період. Так, науковці в тексті досить старанно обходять слов'янофільський тезис про різницю німецького і слов'янського історико-культурних світів й також свідомо контекст лужицького минулого «втискають» у рамки політичної історії Німеччини. До того ж неприкритий монархізм авторів першого комплексного дослідження демонструє не думку окремо взятих науковців, а, скоріше, відображає загальність соціально-політичного настрою всього серболужицького народу – притаманну їм релігійність з елементами «поваги до королівської влади» [689, s.6–8]. Звідси впливало бачення ідеологічного змісту процесу пробудження серболужичан, воно представлене як співпраця окремих етнічних діячів із «доброю волею уряду».

Наведений вище матеріал дозволяє резюмувати: процес сербської етнічної інтеграції в умовах антифеодальної активності на початку 30-х рр. XIX ст. актуалізував надетнічну антифеодальну ідею, що має своє пояснення як соціально-політичний виклик часу та як факт домінування німецької політичної культури в цілому. Додамо, що на цей час в ієрархії ціннісних орієнтирів лужицького руху антифеодальна боротьба була більш привабливою ідеєю для широких народних лужицьких мас. Точніше, антифеодальна ідея проникала в лужицьке середовище більш інтенсивно, ніж будителі могли імплікувати ідею міжнаціональної рівності в лужицький соціум.

Процес розширення домінантності серболужицької ідентичності з 20-х рр. XIX ст. і до початку «Весни народів» супроводжувався її зростаючою актуалізацією в середовищі слов'янських мешканців Лужиць. При цьому в означений період серболужицьке пробудження остаточно сформувалося як регіональне явище, що мало свою аудиторію і своїх ідеологів. Гадаємо, справедливим буде вважати, що лужицькі діячі, на відміну від чехів, словаків, досить обережно експлуатували ідеологічну доктрину протиставлення «власного етнічного, чужому німецькому». Тому на тлі зростаючої етнокультурної і політичної активності сербів спостерігається тенденція до поступок і навіть визнання з боку держави етнічної лужицької специфіки.

Висновки до розділу 4

Таким чином, означений період відзначається процесом ідеологізації національних парадигм західних слов'ян. У цей час змістова особливість історичної складової чеської національної парадигми характеризується не запитом на пошук загальних закономірностей розвитку європейської історії, а, перш за все, визначенням місця свого народу в історичному процесі, що безпосередньо

відповідало метафізичному виправданню його існування.

В той же час, на відміну від еволюційного значення мовно-історичної ідеології першого етапу відродження, переважна «експлуатація» суто культурної ідеї на другому етапі національного руху стала причиною формування конформізму у чеському національному русі. На тлі ідеологізації і політизації європейських національних рухів формувалася така ідеологічна палітра, яка парадоксально поєднала націоналізм, демократичні принципи особистої свободи із діалектикою «провінційного земського патріотизму». При цьому особливе місце в національній чеській ідеології зайняла наднаціональна інтеграційна ідея, яка завдяки діяльності чеських інтелектуалів поступово перевтілювалася на інтеграційну модель австрославізму. Росія в цій концепції вже не виступала такою собі слов'янською опорою, а самі слов'яни вже не розглядались як провідники російського впливу. В той же час чеські ліберальні лідери свідомо використовували всеслов'янську інтеграційну ідею у якості певного аргументу для актуалізації політичного діалогу із австрійською владою, щоб таким чином захистити національні права свого народу.

Відзначимо також наступне: лінгвістичний платонізм активної частини словацьких патріотів у другій половині 40-х рр. XIX ст. припинив бути лише безневинним науковим захопленням, а перетворився на національно-політичний пункт ідеологічної програми словацького національно-культурного пробудження, який вже активно пропагувався і перетворився на непорушну установку визнавати мову не тільки фундаментом етнічної культури, але й основою національної ідентичності. Загалом формування словацької національної ідеології – це класичний варіант процесу творення національної парадигми в умовах неповної етносоціальної структури при відсутності суттєвих етносоціальних традицій, в тому числі мовно-літературного знаменника, розмиті етнічної свідомості та незначних елементів національної державності в історичному минулому. Відповідно, в 30-х – 40-х рр. XIX ст. словацька мовна ідея з початкової організаційно-наукової форми поступово починає перетворюватися на інструмент боротьби за власні національні права. Як би парадоксально це не звучало, але на процес формування словацької парадигмальної конструкції «народ – нація», крім власної етнонаціональної еліти, в тій або іншій міри намагалися впливати як чеські національні ідеологи, так і російська науково-політична еліта. Відповідно, національна свідомість словаків, незважаючи на наявність помітного інтелектуального прогресу, в умовах активної ідеологічної і політичної підтримки з боку чехів, все ще залишалась менш зрілою, а національний рух менш структурованим і організованим у порівнянні з чеським рухом.

Процес сербської етнічної інтеграції в умовах антифеодальної активності на початку 30-х рр. XIX ст. актуалізував надетнічну антифеодальну ідею, що має своє пояснення як соціально-політичний виклик часу та як факт домінування німецької політичної культури в цілому. Додамо, що на цей час в ієрархії ціннісних орієнтирів лужицького руху антифеодальна боротьба була більш привабливою ідеєю для широких народних лужицьких мас. Точніше, антифеодальна ідея проникала в лужицьке середовище більш інтенсивно, ніж будителі могли імплікувати ідею міжнаціональної рівності в лужицький соціум. При цьому в означений період серболужицьке пробудження остаточно сформувалося як регіональне явище, що

мало свою аудиторію і своїх ідеологів. Гадаємо, справедливо буде вважати, що лужицькі діячі, на відміну від чехів, словаків, досить обережно експлуатували ідеологічну доктрину протиставлення «власного етнічного, чужому німецькому». Тому на тлі зростаючої етнокультурної і політичної активності сербів спостерігається тенденція до поступок і навіть визнання з боку держави етнічної лужицької специфіки.

РОЗДІЛ 5. ЗАХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 РОКІВ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРАДИГМ

5.1. Чеська національна програма в контексті революції 1848–1849 рр.

1848 рік став роком випробувань для переважної більшості європейських монархій. При цьому у чехів національно-патріотичні настрої вже не обмежувалися лише вимогою культурних реформ, вони поступово трансформувалися у зміст політичних і соціально-економічних ідей. В той же час представники потужних австро-богемських кланів – Коловрат-Либштейнських, Турн-Таксисів, Штернбергів, Клам-Мартинців, Тунів уважно спостерігали за процесом зростаючого чеського національного патріотизму, маючи на меті утримати його у рамках певного другорядного слов'янського або земсько-регіонального культурно-політичного явища. Концептуально політичне кредо партії богемських консерваторів озвучив Й. М.Тун. Він конкретизував, що народ має «пройти випробування вогнем та водою, відповідно, завдячуючи цьому чеський народ очиститься та облагородиться» [1005, s.17]. З огляду на сказане, особливий інтерес, на нашу думку, викликає трактовка цієї ситуації австрійським канцлером Меттерніхом. На переконання провладного політика, національний чеський рух, якщо і мав право на еволюцію, то вона повинна була відбуватися у рамках загальноавстрійських реформ зверху «та обов'язково, – додає Меттерніх, – не мала бути нав'язаною вимогою тимчасового регіонального інтересу, тому що позитивні досягнення можуть і не принести користі у випадку, якщо дії уряду викликані острахом» [329, с.798].

Відповідно, практика уряду була зорієнтована на розгортання процесу контрольованих реформ шляхом розвитку представницького депутатського органу, до складу якого мали б увійти і, в тому числі, підготовлені до політичної діяльності представники чеської «історичної шляхти» та консервативна частина земських ідеологів.

Можна припустити, що австрійський уряд стимулював появу у певної частини чеської аристократії досить консервативних національно-патріотичних ідей. Консервативне крило чеського національного руху революційного періоду очолювали такі його ідеологи, як граф Карл Фрідріх Вількенштейн Тростбург. У 1848 р. він очолив Моравський сейм. Знаковими фігурами були також чеський дворянин, інтелектуал, публіцист Лев Тун та активний захисник чеських історичних прав і критик політики централізації Бедржіх Шварценберг (1799–1870). Не меншу активність проявляв батько відомого чеського консерватора Ярослава Карла Клам-

Мартиниця (1826–1887).

Відповідно, участь чесько-австрійських консерваторів у «незрілому» слов'янському національному русі мала сприяти як його контрольованій емансипації, так і привести до ідеї «зваженої германізації» західних слов'янських земель, що частково пізніше і було реалізовано у програмі австрославізму. У якості доказу нашого твердження варто згадати лист графа Карла Волькенштейна, який він адресував Л.Туну. В ньому він висловлюватиме свої побоювання відносно можливої неконтрольованості прийдешніх соціальних і національних перемін, а звідси ним сформульовано завдання для місцевих старих еліт очолити земські політичні сили [790, с.87]. Таким чином, не в останню чергу завдячуючи консервативним чеським ідеологам, національний рух так і не вийшов за рамки «пасивної опозиційності».

«Весна народів» вкрай актуалізувала питання трансформації чеської етнічності до чеської ідентичності. Мешканцям земель Чеської корони, особливо Богемії, необхідно було обрати між етнічним німцем та етнічним чехом. В умовах революції 1848–1849 рр. етнос, вважає О.М.Піпін, почав усвідомлювати себе «вільним чеським народом» [474, с.92], відповідно це також актуалізувало наявну тенденцію до розпаду протонаціональної богемської спільності, в рамках якої довгі роки існували слов'яни і німці.

Для чеських ідеологів процес становлення їх громадянської і національної ідентичності супроводжувався мотивами культурно-земського інтересу. При цьому низка етнічних чеських ідеологів продовжувала асоціювати себе із великими соціумами, і не останню роль у цих теоретичних проектах відіграли наднаціональні інтеграційні ідеї. Відповідно, із змісту наднаціональної інтеграційної ідеї також не випала традиційна ідея австрофільства. При цьому варто визнати: у певній частині чеських ідеологів існувало обережне, критично-оціночне судження відносно великого німецького народу із його доцентровою ідеєю. У цьому зв'язку доречно навести вислів Гавлічека, в якому він, незважаючи на інтернаціональність революційної ситуації, досить песимістично напише: «німці довели нас до стану вічного вмирання..., вони вічна сокира над нами» [1316, s.228]. В умовах національно-політичного загострення дехто з чеських ідеологів все ж не потрапив «під чари» німецької пангерманської ідеї, а інколи вони навіть відмовлялися від державних австро-німецьких обіймів та від своєї великої «Дунайської імперської батьківщини».

Так, Фр.Отт відстоював необхідність створення незалежної держави чехів, ідею перетворення Австрії на федерацію народів поділяли такі представники радикального напрямку, як Е.Арнольд, В.Вавра-Гаштальський. При цьому низка чеських національних діячів взагалі схилилася до ідеологічного обґрунтування необхідності зберегти регіональну специфіку у рамках великої інтернаціональної спільноти. В цьому руслі варто згадати всеслов'янські ідеї Коллара, «велику партію Ганки, яка дивилася на Росію як на єдину захисницю інтересів всіх слов'янських народів» [316, с.41–42]. Фр.Рігер висловлювався за об'єднання чехів, словаків і поляків в одну державу. Ф.К.Кампелік був прихильником політичного об'єднання слов'ян в загальнослов'янську державу, а Ф.Зах відстоював ідею слов'янської союзної держави. Радикал А.Сметана обґрунтував ідею слов'янської революційної співпраці [1198, s.55].

Як бачимо, чеські ідеологи не були байдужими до ідей наднаціонального змісту. Це пояснюється тим, що процес формування чеської нації на слов'янських землях Дунайської монархії тільки почав набирати обертів, відповідно, молоді національні спільноти та каркас їх ідеологічних конструкцій «народ-нація», що створювався та пропагувався ідеологами чеського національного руху, ще не отримав чітких етнокультурних кордонів. Останній факт обумовлював як компромісність, так і тяжіння до інтеграційних ідей у змісті національної чеської ідеології революційного періоду [60, с.268; 63, с.23–24].

При цьому інтеграційна «всеслов'янська» ідея в період революції продовжувала переважно заявляти про себе не у політичній площині, а у прагненні до взаємної культурної підтримки в процесі збереження своєї слов'янської ідентичності (Й.Добровський, А.Пухмайер, П.Й.Шафарик). Тому цілком послідовно до існуючої в змісті чеської національної парадигми наднаціональної ідеї, лідер чеських радикалів Е.Арнольд у революційний 1848 рік у своїй листівці «Дорогі чесько-німецькі брати» напише про необхідність підтримувати ідею культурної спорідненості слов'ян, і при цьому демонструвати прагнення до збереження своєї нації. В той же час Е.Арнольд висловив своє негативне ставлення до моментів проникнення до змісту чеської національної парадигми інтеграційного політичного панславізму в його царофільському варіанті. Цілком послідовно до своїх переконань Арнольд буде писати: «Наші російські брати страждають в кайданах тиранії, вони повинні навчитися бачити в нас своїх братів, відчувати до нас братерські почуття та довіряти нам, чого можна, безумовно, досягти лише за умови, що ми постанемо перед ними як справжні слов'яни» [662, s.56–57].

Схожий підхід до інтегральної якості національної та громадянської свободи, його принципову відмінність від інтеграційної ідеї царофільського славізму формував радикальний демократ К.Сабіна. Пізніше він констатував, що західне слов'янство «за своєю суттю є федеративним, а тому воно не бажає мати нічого спільного із московським панславізмом, який намагається все увібрати і пристосувати під себе» [1149, s.304]. Саме така оцінка не стала несподіваним політичним одкровенням регіонально-земського чеського політичного одинака. Продовжуючи ланцюжок панславістичної критики, варто також навести думку Палацького. Вона трохи пізніше прозвучить у його листі до Франкфуртського парламенту. Отже, на переконання Палацького, змістовним завданням австрійської держави та чеського народу має стати збереження та охорона народів Дунайської монархії від «списів кочівників», якими у випадку агресії стають турки, або «велика держава, що тримає весь Схід» [1067].

Не заперечуючи справедливості критики російської царської деспотії з боку активного національного чеського ідеолога, на нашу думку, різка тональність та критика царизму, як би це парадоксально не звучало, могли з'явитися в абсолютистській Австрії лише за умови наявності дозволу від імперської цензури. Існують численні докази того, що австрійський уряд активно співпрацював і мав схожі погляди зі своєю східною партнеркою у царині придушення національно-визвольних рухів [171, арк.5–6; 234, арк.138; 595, арк.6–7; 154, арк.138; 462, арк.11, 14], а тому намагався контролювати зміст публічних виступів багатьох політиків. Цей факт має певне символічне значення з точки зору практики формування

терпимого ставлення віденської влади до моментів революційної активності окремих стриманих, а може і частково контрольованих, національних рухів, якими, наприклад, були чеський і словацький національні рухи, принаймні його праві та центристські напрями. Більш докладно про вплив наднаціональної панславистичної ідеї на розвиток національних парадигм чехів в період «Весни народів» див. Додаток К.

Певним каталізатором політичної та революційної активності для чехів стали лютневі відомості про активізацію революційного руху в Європі. Насамперед таким повідомленням стала звістка про початок французької революції, про яку в листівці Е.Арнольд пафосно напише «Франція осяяла світ світлом свободи» [662, s.55]. Безперечно, загальна атмосфера європейської антифеодальної «революційної лихоманки» стала фактором еволюції чеської національної активності.

На початку «Весни народів» у загальній палітрі чеських національних ідеологів високим ступенем активності та радикалізмом відрізнялися представники таємного демократичного товариства «Ріпіл». Ріпілістами (К.Сабіна, Й.Фріч, В.Гауч, Ф.Копп, Й.Прохазка) був написаний та фактично поширений рукопис заклику із програмою буржуазно-революційних вимог. У заклику вони озвучили ліберальні державно-правові вимоги – конституція, звільнення селянства від панщини, поліпшення становища робітників. До того ж «ріпілісти» виступили за реалізацію принципу безумовної рівності перед законом та рівних прав і обов'язків для кожного [1310, s.24]. При цьому варто зазначити, що свою радикальну соціальну програму крайні ліві доповнили національною складовою, зміст якої все ж спирався на витоки мовної ідеологемі чеського відродження. Наприклад, Й.В.Фріч, навіть у березні 1849 р., звертаючись від імені Чесько-моравського братства до академічного сенату Празького університету, висловить жаль з приводу того, що сенат «на чеське прохання надасть суто німецьку відповідь, – таким чином, далі продовжував Фріч, – у подальшому просимо надсилати нам листи чеською, а не німецькою мовою» [785, s.18].

У запропонованому членами чеського «Ріпіла» проекті петиції до австрійського цісаря містилося двадцять вимог, в яких переважно демонструвалося прагнення радикальних демократів до здійснення громадянського суспільного ідеалу в Австрійській імперії. Можна стверджувати, що прохання до цісаря, зміст їх вимог стосувався звичайних ліберальних «свобод». В останню мить тяжко хворий політичний інтелектуал Браунер додав до петиції вимогу національного характеру – «повернути чеській мові в школах і канцеляріях однаковий правовий статус із німецькою мовою» [314, с.214].

Мотиви такої обережності, або, скоріше, політичної розсудливості, в змісті формулювання національних вимог варто шукати в причинах повільного еволюціонування чеського національного руху від мовно-історичної ідеологемі національного відродження у бік творення соціально активної ідеї чеського національного руху. І в цьому випадку радикально-інтелектуальний проект чеського «Ріпіла» переміг і визначив змістове наповнення петиції. При цьому з високою долею вірогідності можна стверджувати, що самі радикали особливо не розраховували на задоволення своїх вимог і їх визнання з боку віденського уряду. Однак, з одного боку, важливим став сам факт появи такого колективного

документа і можливість ввести його в дію. З іншого – існувала необхідність сміливої політичної риторики, а також бажання публічно заявити як про власну політичну силу, так і презентувати чеський народ у якості консолідованої політичної сили. Варто підкреслити, що для подібних публічних заяв від імені чеського народу вже склалися об'єктивні передумови.

Прохання визнати рівність чеської мови при переважній чисельності чеського населення варто розглядати як політично обґрунтоване, але, з огляду на статистичну чисельність чехів (Ф.Шузелька [1178, s.16], Ф.І.Тютчев [119], Л.Тайтак [1285]) все ж достатньо поміркованою і обережною вимогою. В цілому політичний радикалізм членів демократичного товариства (Е.Арнольд, Й.Фріч, К.Сабіна, Г.Страк, К.Цяшер, В.Вавра-Гаштальський), їх заклики до активних дій у боротьбі із політичним режимом викликали занепокоєння у поміркованої частини діячів національного чеського руху. Хоча варто віддати належне радикалам: саме вони винесли на публічний розгляд ідею громадянської свободи, чим стимулювали процес емансипації національної ідеї.

З огляду на зазначене вище, логічно буде уважніше розглянути таку форму прояву чеського національного протесту, як петиція до цісаря. На нашу думку, петицію варто вважати адекватною змісту чеської пасивної моделі національного виживання формою боротьби в національному русі. В умовах революції петиції стали формою колективної заяви, яка спиралася на феномен громадської думки.

Редагування радикального проекту петиції до цісаря було доручено ліберальному адвокату Ф.А.Браунеру, який, вважає консервативний політик А. Шпрингер: «зайняв правильну обережну позицію, виключивши із програми такі аспекти вимог, як організація праці та соціалістичні фантазії» [1228, s.590]. В остаточну редакцію петиції Браунер вніс на розгляд цісаря Фердинанда I пропозицію скликати єдиний представницький сейм з числа делегатів від всіх трьох земель чеської корони – Чехії, Моравії та Сілезії. Цим фактично пропонувалося цісарю розглянути можливість утворити нову адміністративну одиницю в межах Австрійської держави.

Формально у відредагованому документі були прописані вимоги рипілістів. При цьому, якщо для останніх це ставало лише початковим пунктом боротьби, то для лібералів поява самої петиції майже означала виконання їх максимальної програми. При цьому конституціоналізм, громадянські свободи, посилення ролі місцевих регіонально-земельних органів управління – всі ці вимоги були характерними не тільки для чеської політичної програми, але й, в тому числі, становили зміст австро-німецьких, угорських, словацьких національних ліберально-політичних програм.

На нашу думку, певний науковий інтерес являє собою наявний факт типологічної близькості бачення змісту громадянських свобод як чеськими ідеологами, так й ідеологами інших ліберальних європейських рухів періоду 1848–1849 рр. З огляду на це виникає закономірне запитання: а що тоді відрізняло чеських лібералів від європейських? У чеській історіографії сьогодні існує доволі широке трактування змісту поняття «ліберальна течія», а тому для відповіді на поставлене запитання буде цілком логічно послатись на думку відомого чеського історика Отто Урбана. Дослідник під чеським лібералізмом середини ХІХ ст.

розуміє широкий визвольний рух, основи якого базуються на ідеях захисту прав людини і зокрема її політичних прав [1316, s.15]. Таке розуміння ліберальної ідеї дозволяє віднести до неї більшість чеських політичних течій революційного періоду. Однак, на наше переконання, ліберальні ідеї періоду «Весни народів» все ж кардинально відрізнялися одна від одної, насамперед, завдяки особливостям лібералізму того часу – він був безпосередньо пов'язаний зі становленням принципу національності, що, відповідно, приводило до становлення та розвитку ліберальних, але обов'язково національних ідеологем.

Певною особливістю революційного руху 1848–1849 рр. на землях Чеської корони стала позитивна участь у антифеодальному русі земельних представників національної інтелігенції, різночинців та окремих представників земської шляхти. Шляхта не ставила перед собою завдання чіткого оформлення своїх національно-програмних вимог, а тому ситуативно приєднувалася до інших національних сил. При цьому, для дворянської консервативної політичної ідеї була характерна особлива увага до своїх історичних прав. Це пов'язане з тим, що, починаючи з 1848 р., чеська шляхта досить швидко почала втрачати свою політичну вагу як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин, які були пов'язані із особливостями політичного розвитку Австрійської монархії.

Тому, відповідно до принципів свого бачення політичного розвитку Чехії, земельна шляхта схвально поставилася до браунеровської ідеї скликання єдиного представницько-станового земського сейму. Хоча ідея максимальної вимоги «національної свободи» для цієї категорії учасників національного чеського руху до кінця все ж не виходила за рамки традиційної загальноімперської оболонки. В подальшому, як нам здається, це стало фундаментом політичної співпраці для низки етнократів, що сповідували різні політичні принципи. Тому цілком логічно, що зовсім скоро чеські ліберальні діячі, відчувши запити правого консервативного крила чеського національного руху – Фр.Штернберга, Л.Л.Туна, Й.М.Туна та інших, спрямовують свої зусилля у напрямі трансформації традиційного австрофільства до компромісної теорії австрославізму. На підтвердження цієї думки варто навести деякі факти. Так, Святовацлавський комітет очолював богемський аристократ граф Войтех Дейм. Пізніше до Тимчасового уряду Чехії увійшли такі національні ліберали та радикали, як Ф.Палацький, Ф.-Л.Ригер, Ф.Браунер, а очолив уряд богемський аристократ, консерватор Лев Тун-Гогенштейн.

Можна стверджувати, що такий підхід еліти до сутності ідеологеми національного чеського руху періоду революції відповідав пасивно-поміркованій моделі опозиційності чеського національного руху або чеській моделі національного виживання. Тому головна лінія чеської політики в той час визначалася як пасивна опозиція та кабінетна боротьба.

Типологічно близький до наших суджень В.Дьяков, В.Фрейдзон [189, с.54] та Р.Скрутон. Останній вважає, що місцевий консерватизм являв собою мікс регіональних ідей та, відповідно, містив історичні традиції, місцеві культурні цінності, соціальні та релігійні доктрини. Відповідно, чехи, продовжує думку Скрутон, «хоча і не люблять, коли їх називають консерваторами..., але все ж вони переважно тяжіють до консервативної культури та просякнуті регіональним духом» [1181].

Можна стверджувати, що наявні політичні обставини в умовах існування різних потужних наднаціональних і національних векторальних тисків (пангерманського, панслов'янського, німецького, угорського) [682, р.97;56, с.8–9] спонукали чеських ідеологів максимально залучати до кола своїх союзників хоч і консервативну, але все ж свою етнічну шляхту та в наступному обирати шлях зниження політичного градусу міжетнічних стосунків у своїх відносинах із австрійською владою.

В той же час, незважаючи на процес розширення національного ядра, саму чеську націю можна було вважати поки що досить уявною спільнотою. Сама національна єдність підточувалася провінційними інтересами чеських околиць. У якості ілюстрації варто навести такі факти. Навесні 1848 р. Гавлічек, відвідавши Моравію, із сумом озвучить мотиви чеської національної трагедії, в якій звучать мотиви переважно духовного, а не політичного порядку: «все виглядає однаково..., а освічена людина виглядає як німець» [845].

Здається, варто підкреслити, що відсутність національного моноліту у чехів, а звідси і політичної одностайності у різних провінційних і земельних ідеологів, не варто вважати несподіванкою часів революції. Достатньо навести цитату із виступу Палацького. На його думку, історична земельна особливість формування чеської нації привела до появи певної синтезованої слов'яно-німецької етнічності. Палацький напише: «Богемська нація, а на цей факт ми, панове, не можемо заплющувати очі, вже давно існує, вона є двомовною нацією» [1071, s.303]. Вважаємо, об'єктивно буде звучати наше твердження, що 1848–1849 рр. – це не тільки час активної фази боротьби чеського національного руху проти німецькомовної бюрократії імперії Габсбургів. В означений період відбувався процес усвідомлення реальних етнотериторіальних рамок майбутньої нації.

Історично досить закономірно вважати, що події 11 березня 1848 р. варто віднести до знакових у змісті чеської «Весни народів». В цей день у «Святовацлавських купальнях» Праги зібралися трьохтисячні національні збори, на яких передбачалося обговорити та прийняти браунерський проект петиції до цісаря. Дещо пізніше П.Й.Шафарик так опише настрої, що панували в суспільстві: «У нас в Празі тепер між людей велике бродіння: час для науки незручний. Хоча кров досі не пролита, а порядок та суспільний спокій не були порушені, але всі, від малого до старого, озброєні по самі вуха» [617, с.202].

Політична дискусія на першому зібранні здебільшого точилася навколо теми необхідності провести в імперії помірковані буржуазні реформи. До того ж, на порядку денному не стояло питання інтродукції «рафінованого» принципу національності у чеський національний рух. Не випадково, що у цей час навіть існував вислів «чех і німець – одне тіло» (*čech a nemeč jedno tělo*), а радикальний демократ Е.Арнольд закликав всіх об'єднатися і «йти рука об руку, тому що у нас одна історія, одна кров, один державний союз і ці обставини вводять нас до кола дуже тісного та гарячого братерства» [662, s.56].

Відповідно, початок антигабсбурзького руху на чеських землях можна характеризувати як міжнаціональну революційну співпрацю, яка протягом березня – і квітня 1848 р. приносила як для консервативних, так і для ліберальних ідеологів позитивні політичні преференції. Подібну політичну ситуацію варто вважати цілком

природною тому, що молодий національно-політичний чеський рух у цей період знаходився на своїй організаційній стадії і все ж являв собою виражену ідейно-патріотичну силу без значної соціальної та партійної диференціації. При цьому спостерігалася певна тенденція до становлення нової ситуаційної колективної ідентичності, яка змушувала людей різних соціальних станів, професій, а потім і прихильників різних політичних течій ситуативно об'єднуватися в єдиний національний рух.

Прокоментувати це варто шляхом наведення відомостей про окремих майбутніх представників Тимчасового уряду. У травні до уряду увійдуть граф Лев Тун, ліберали Ф.Палацький, Ф.Рігер, німецький політичний діяч та книготорговець Алоїз Боррош (1797–1869), адвокат Штробах, аристократи – графи А.Ностіц і В. Вурмбранд. З огляду на це, буде доречним навести думку з публікації Гавлічека, що мала назву «Стаття, яку б я хотів, щоби кожний прочитав та обміркував» [837], яку він розмістив на шпальтах своєї газети «Народні новини». Молодий ідеолог австрославізму, визнаючи тенденцію до радикалізації соціально-політичних настроїв в імперії, ставить перед чеськими політичними силами кілька актуальних, на його переконання, політичних принципів, насамперед «об'єднати свої сили ... заради збереження Австрії ...», і тут ми, відповідно, дотримуємося династії та монархічного принципу» [837]. Наступним закликком Гавлічек фактично озвучив думку про необхідність укладення політичного компромісу між представниками різних національних сил. Чеський ідеолог формулює такі рядки, які цілком органічно увійшли до його політичної філософії пасивної опозиційності: «Ми навмисно не згадуємо про слова «радикальний», «консервативний», «поміркований», оскільки ці форми слів зовсім не підходять для правильного визначення мети політичних партій, я переконаний в тому, що будь-який розумний і чесний демократ та ліберал повинен бути радикальним, консервативним і поміркованим одночасно» [837]. Таким чином, незважаючи на виражений національний зміст ідеології Гавлічека, вона до кінця являла собою типову світоглядну еkleктику, яка була класичним явищем у змісті ранніх слов'янських національних рухів [50, с.908–909].

Рішенням зборів із чеських та німецьких представників був утворений Святовацлавський комітет, який складався із 29 членів, а очолив його богемський аристократ граф Войтех Дейм. Як пізніше напише учасник пражських подій, німецький історик, політик А.Г.Спрингер (1825–1891) (його перу належить ціла низка досліджень, присвячених революції 1848–1849 рр. [1226;1227]), за дорученням комітету «далекий від національних пристрастей» журналіст А.Пінкас надасть «Святовацлавській резолюції» «поміркованого тону» [1228, s.593].

Петицію до цісаря умовно можна було розділити на три блоки: насамперед, блок громадянських свобод, наступний – територіально-земський устрій, останній – визнання права народу, який, як писалося в петиції, «є перлиною в цісарській короні ..., але розвиток якого до цих пір несправедливо стримувався» [1047, s.337-341]. У відповідності з ліберально-національною чеською моделлю національного виживання, петиція містила прохання «забезпечити збереження чеської національності у всіх землях Чеської корони та щоби обидві мови, чеська і німецька, отримали абсолютну рівноправність і вважалися однаковими в правах як в школах, так і в усіх державних установах». Другим пунктом петиції було прохання змінити

чеський земський устрій «відповідно до вимог часу, діяльність його установ розширити з умовою, що в них будуть представлені міста та сільські округи із вільно обраними представниками і союз між Чехією, Моравією і Сілезією буде зміцнений загальним статусом цих земель» [1047, s.339].

Однак навіть скоригована петиція була повторно піддана критиці головними політичними лідерами чеського національного руху – Палацьким та Гавлічком. Загалом «батько чеської історіографії» у цей час показав себе як стійкий прихильник тактики вичікування, що в цілому відповідало його політичній моделі національного виживання періоду революції. Він старанно просував на національно-політичну арену у якості символу міжнаціонального компромісу інтеграційну ідею австрославізму, яка в кінцевому рахунку стала антитезою проникнення пангерманської ідеології у чеське середовище.

Тому, цілком послідовно до змісту власних національних переконань, невдовзі Палацький на запрошення від організаторів Франкфуртського форуму взяти участь у загальногерманському національному зібранні дасть відповідь, яка логічно віддзеркалювала його прихильне ставлення до традиційного австрофільства та, відповідно, заперечувала інтеграційну ідею у її пангерманістському варіанті. Палацький писав: «Я не німець, або, принаймні, не вважаю себе німцем. Я – чех, слов'янин за походженням, і всі мої сили належать, насамперед, моєму народові. Безумовно, це невеликий народ, але, хоча наш цісар і вступив до кола німецьких государів, але самі ми ніколи не вважали себе німцями» [405, с.255]. В руслі сказаного, на нашу думку, цілком логічно буде зауважити, що досить стримане ставлення чеських національних ідеологів до ідеї скликання Франкфуртського зібрання пояснюється не лише їх прихильністю до ідеї австрославізму, а також і їх ставленням до принципу «політичної свободи». Існують всі підстави стверджувати: для чехів принцип «свободи» був другорядним. Не випадково, що Гавлічек ще у більш відвертому вигляді окреслить, на його думку, реальні мотиви участі чеського народу у революції: «Ви мрієте про політичну свободу, ми, слов'яни, бажаємо національної свободи» [835]. В унісон наведеному вислову буде звучати наступне твердження молодого чеського ідеолога: «політична свобода не має змісту без національної» [836]. Таким чином, демократичні принципи для Гавлічека асоціювалися не тільки із суспільством соціальних гарантій та соціальної рівності, але, швидше за все, із існуванням такої політичної системи, за якої всі національності в державі мали б однакові права.

Отже, наявність політичних розбіжностей щодо здійснення практики розвитку революційного руху як у колі керівництва «Святовацлавського зібрання», так і у середовищі чеських ідеологів не сприяла формуванню спільної національно-політичної платформи, в якій була б чітко представлена консолідована позиція всіх чеських політичних сил. І в цьому випадку єдиною спільною політичною основою, що була близькою як для консерваторів, так і для ліберальних націоналістів було свідоме розуміння своєї причетності до історико-політичної долі монаршого роду Габсбургів та позитивне уявлення про власну етнічність.

Тому цілком відповідно до обставин часу К.Гавлічек навесні 1848 р. досить чітко сформулює рамки компромісної ідеологемі національного чеського руху революційного періоду. В ідеологемі макронаціоналістична чеська ідея розвивалася

на тлі ідеї австрійської батьківщини. Відповідно, досить природно буде звучати його звернення до різних політичних сил: «якщо буде міцною Австрійська імперія, то також міцно будуть стояти на ногах і наші національності» [838]. Тут необхідно звернути увагу на досить стрімкий, на нашу думку, процес трансформації теорії австрославізму в політичну чеську практику. Подібна ідеологічна динаміка пояснювалася як іманентним розвитком чеського національного руху, так і наявною «інтервенцією» інтеграційних пан-ідей (пангерманізму, панславізму).

Не випадково, що, критикуючи проникнення пангерманських ідей на землі Чеської корони, Гавлічек критикує моравський і богемський «етнічний конформізм», а для його визначення вживає термін «чехо-німці», називає їх «найбільш завзятими франкфуртистами» [854], чим, фактично, засуджує їх великогерманський вектор політичних уподобань.

Наведений вище матеріал дозволяє стверджувати, що наявні в революційний період політичні обставини спонукали чеських національних патріотів певним чином лавірувати між різноманітними більш потужними та численними національними рухами та наднаціональними ідеологіями. Тому не випадково, що саме у період роботи Франкфуртського зібрання Гавлічек у серії своїх публіцистичних робіт «Наша політика» сформулює таку тезу щодо тактики чесько-німецького етнополітичного компромісу: «Дунай буде нашою слов'янською річкою, Австрія буде слов'янською імперією» [838]. Подібна політична компромісність, з одного боку, носила яскраво виражений політичний підтекст, з іншого – влаштовувала як самого Гавлічека, так і його прихильників своєю нейтральністю відносно подальшого утримання чеського національного руху від радикалізації. До того ж, його програма модернізації імперії Габсбургів – австрославізм, на відміну від угорської, польської національних програм, не була зорієнтована на практику створення власної національної держави, а лише відображала початок процесу національної інтеграції у слов'янських народів імперії на тлі компромісної ідеології розвитку чеського національного руху.

Остаточний варіант проекту петиції до цісаря був складений напередодні 14 березня і являв собою звернення до цісаря Фердинанда I з проханням надати народу основні демократичні права – свободу слова, друку, віросповідань та право на вільні вибори. Оновлені національні чеські вимоги склалися з кількох пунктів. Насамперед, з прохання забезпечити рівноправність чеської та німецької мов. Наступним пунктом прозвучали заклики до уряду об'єднати землі Богемії, Моравії і Сілезії у єдину адміністративну одиницю із загальним парламентом. Остання ідея не була новою, але з точки зору формування контурів чеської нації надзвичайно важливою.

Тому зовсім не випадково, що Гавлічек ставився до Моравії навіть дещо «трепетно», справедливо вважаючи її важливою складовою не тільки об'єднання земель Чеської корони в єдине ціле, але й умовою реалізації ідеї «малого панславізму» (солідарність австрійських слов'ян). Безпосередньо своє концептуальне уявлення можливого варіанту розв'язання озвученої проблеми – об'єднання низки західних слов'янських земель за сценарієм «малого панславізму» – Гавлічек формулює на сторінках «Народних новин» у своїй програмній статті «Наша політика». «Моравія, – стверджує ідеолог австрославізму, – є

найважливішою для збереження нашої національності та гідності, причому вона об'єднає всю чехослов'янську націю в одне ціле» [838].

Відповідно, Гавлічек свідомо вибудовував уявну суб'єктивну схему перманентного існування єдиної «чехослов'янської нації», яка підійшла до революційного періоду в своїй історії вже як монолітне та позбавлене будь-яких протиріч співтовариство. В умовах формування чеської національної ідентичності такий підхід мав колосальне значення для поширення та формування в чеському середовищі ідеї та відчуття чехоцентризму. Остання ідея сама по собі амбітна і ілюзорна, але її варто розглядати як природний етнічний егоїзм періоду формування нації, що, відповідно, і відбилосся на змісті національної чеської ідеологемі із її ідеєю «малого панславізму». Навіть пізніше, дещо на противагу активним прихильникам інтеграційних ідей – пангерманізму та панславізму, Гавлічек знову буде «жонглювати перед обличчям» кабінетних віденських політиків ідеєю «малого панславізму». А на сторінках «Народних новин» знову буде озвучений ілюзорний сценарій спільного майбутнього для «чехословен», які, на думку ліберала, «могли б стати єдиним сильним народом» [854, s.269–270]. Забігаючи наперед, додамо, що, незважаючи на бажання Гавлічека отримати за допомогою політичних меседжів певні національно-правові преференції від влади, все ж з'ясується, що подібна тактика боротьби буде малоефективною.

19 березня національна депутація Святовацлавського комітету з остаточним варіантом петиції відбула до австрійського цісаря. 22 березня у Відні празьких делегатів зустріли прихильно, але при цьому нічого конкретно не пообіцяли. На зустрічі із чеськими делегатами Фердинанд I лише обережно акцентував увагу на необхідності розглянути питання можливого об'єднання земель Чехії, Сілезії, Моравії, пообіцявши розгляд питання передати на обговорення земських сеймів, що одразу ж чеську національну ідею зробило заручницею інтересів наднаціональної земельної аристократії, яка і приймала рішення у земських сеймах.

Політичні маневри Габсбургів викликали протести в стані лівих чеських патріотів. Їх причиною, і цей факт визнає навіть прихильник австрославізму В. Томек, став «зміст цісарської відповіді... вона не задовольнила очікувань делегатів, а рішення багатьом здавалися невизначеними та нещирими» [558, с.803]. У другій петиції Святовацлавського комітету від 28 березня чеські політики переважно підтвердили всі свої попередні національні вимоги. Надаючи оцінку політичному діалогу, що розгорнувся на етапі підготовки другої петиції, В.І.Пічета [434, с.56], І. Удальцов [572, с.203–207; 570, с.27–30] дійшли висновку, що нові чеські політичні інтелектуали, на жаль, не змогли проявити належної волі та принциповості заради досягнення своєї політичної мети.

У цілому не заперечуючи думки згаданих дослідників, додамо: на нашу думку, чеський національний рух, незважаючи на його внутрішню революційність, завдяки переважаючій «критичній масі» поміркованих ліберальних національних політиків тяжів як до визнання з боку влади своєї легітимності, так і до компромісу із своєю консервативною шляхтою. Звідси актуалізація пасивної опозиційності чеського національного руху, що логічно відповідало багатомісячній чеській моделі національного виживання. До того ж, цілком послідовно до змісту реальної ідеологізації чеського соціуму, мовно-національна ідеологема чеського відродження

не могла одразу переродитися у радикальну ідеологію національно-революційного руху.

На цьому етапі революції обізнаність політичного тактика проявив голова місцевої адміністрації – земський президент граф Стадіон. Саме він, розуміючи наявність розбіжностей суспільно-політичного та національного змісту, намагається національний рух міцно поєднати із шляхетськими земськими принципами та протиставити радикальним чеським патріотам політичний важіль з числа чеських консерваторів та німецьких націоналістів. До того ж, на заваді розвитку національної чеської ідеї стали земські, регіональні інтереси протонаціональних еліт. Сподівання політиків на культурно-історичну чеську спільність, про яку Гавлічек писав так: «ми, слов'яни моравсько-чеські» [845], не переросли у тісний політичний союз чеських і моравських політиків. Подолати земський партикуляризм у масовій свідомості, навіть в умовах революційної загальності, було непросто, він підкріплювався і доповнювався, насамперед, егоїзмом і самолюбством місцевих князів і регіональних еліт, які зовсім не бажали втрачати свою владу і регіональний вплив.

Тому цілком не випадково, що 16 квітня представники станового моравського сейму, а вони вважали себе не чехами, а «мораванами», висловили протест проти ідеї об'єднання із Богемією. Цей факт лише підкреслив наявну слабкість існуючого етнічного уявлення про можливість чесько-моравської спільності, провінційна свідомість у цьому регіоні відверто перемагала наднаціональну ідею. Наше твердження варто прокоментувати враженнями Гавлічека, які він отримав навесні 1848 р., подорожуючи Моравією. Після подорожі політик буде вже досить скептично ставитися до ідеї формування «національного земельного ядра» з причини наявності значного онімечення моравських земель. Тому Гавлічек дратівливо напише: «слов'янство і вульгарність там виглядають однаково» [855].

В той самий час, раніше сформульована ідея чесько-австрійського аристократа Й.М.Туна, яка до того звучала як «ні чех, ні німець, а тільки богемець» [1005, s.17], вже до кінця не відображала реальність не тільки етнічної, але, в тому числі, соціально-політичної ситуації. Існуючий здавна місцевий земельний патріотизм, менталітет та мовно-культурна специфіка до початку «Весни народів» остаточно поступилися своїми позиціями чеському етнокультурному націоналізму, який активно наступав і ставив під сумнів подальше існування історичної єдності двох богемських спільнот.

З огляду на сказане, на нашу думку, варто говорити про наявність процесу розпаду протонаціональної богемської спільності та, відповідно, про існування диференціації світоглядної позиції в політичному середовищі богемських ідеологів на прихильників ідеї пангерманізму, австрославізму, а в окремих випадках і на прихильників слов'янської інтеграційної ідеї. В цих умовах, як ми зазначили, частина богемців свої ідеї богемської своєрідності поступово змінюють на німецьку національну ідею. Ідея об'єднання всіх німецьких земель в єдину державу на фундаменті пангерманізму позитивно сприймалася низкою німецьких лібералів, що мешкали на землях Богемії. Останні активно просували ідею великої Германії та з ентузіазмом цитували слова Гофмана фон Фаллерлебена: «Німеччина, Німеччина понад усе, понад усе на світі!» («Deutschland, Deutschland iiber alles, Uber alles in der

Welt!»).

В умовах активізації прихильників інтеграційної німецької доцентрової ідеї рушійною силою для чеських і частини німецьких патріотичних сил земель Чеської корони могла стати певна загальна ідея, що відповідала б спільним інтересам і емоційному настрою обох етносів. Але в умовах «пришестя націоналізму» розраховувати на можливість легко побудувати ідеологему національного руху, відкинувши при цьому національний принцип, було ілюзією. Таким чином, колишня богемська земельна однотайність в плані можливості реалізувати ідею ліберальної модернізації існуючої політичної австрійської системи розбивалася практикою національних інтересів різних етнічних груп.

З весни 1848 року загострення протиріч між чеськими і німецькими партіями стає політичним фактором. Канцелярія київського генерал-губернатора містить цікавий документ, він був надісланий російським дипломатом на адресу міністерства іноземних справ. На думку автора листа, в Богемії існує ситуація дисонансу і «навіть ненависті» між чеською і німецькою партіями [518, арк.314]. В умовах відсутності єдності чеські ідеологи, маючи на меті обґрунтувати історичне право чеського народу на національне існування, починають активно пропагувати свої національні символи: герб, прапор, кольори [1031, s.19]. В той же час символи німецького об'єднання у вигляді червоного, чорного і золотого кольорів прапору все частіше з'являються на вулицях різних чеських міст. У таких моравських і богемських містах, як Жатце, Літомержце, Ліберці, Карлові Вари, стараннями прогерманських активістів створювалися товариства пангерманської орієнтації. У столиці Богемії Празі самоорганізовується «Празький німецький союз». Паралельно у Відні утворюється «Союз німців Богемії, Моравії та Сілезії для захисту власної національності». Його очолили крайнє ліві революціонери, депутати австрійського рейхстагу Г.Кудліх і Л. фон Ленер. Вже на початку квітня члени Союзу висловили підтримку великогерманській інтеграційній ідеї та засудили бажання чеських націоналістів надати чеській мові офіційного статусу [719, р.91-92]. У той же час німецька періодична публіцистика вже не приховувала своїх надій на близький крах «слов'янської імперії з німецьким фасадом» та писала про приєднання земель Богемії і Моравії до Німецького союзу. Погодін так опише настрої, що взяли гору у середовищі богемських німецьких політиків: «у цей час утворилася та проявила найбільшу озлобленість партія пангерманістів ..., яка, не довіряючи здатності австрійського уряду відстояти політичну перевагу німців у країні, мріяла про об'єднання німецьких областей Австрії, а також Чехії із Германською імперією» [437, с.32-33]. Як бачимо, культурно-просвітницький період відродження перейшов у стадію національно-політичного руху, що, безумовно, не могло не бути причиною внутрішніх міжнаціональних протиріч і політичних турбот з боку уряду Австрійської монархії.

Безумовно, таку політичну метаморфозу чеського національного середовища австрійський уряд, німці сприйняли як прояв поширення інтеграційного наднаціонального панславізму. І для подібних настроїв існували підстави. Достатньо навести думку В.Ганки, якою він поділився в революційні часи із Ф.І. Тютчевим. Маститий дипломат у своїй праці «Росія і революція» передав у таких словах своє враження від спілкуванням з В.Ганкою: «Богемія, казав мені Ганка,

буде вільною і незалежною, вона досягне справжньої самостійності лише тоді, коли Росія знову заволодіє Галичиною» [119].

Але наведений вислів Ганки варто розцінювати не як частину політичної програми, а, скоріше, як політичний пасаж у бік російського дипломата. На наше переконання, панславизм не просто не міг, а навіть був неспроможний стати антитезою моноетнічному принципу націоналізму, який, до того ж, у цей час активно розвивався. Причина цієї безперспективності полягала в тому, що інтеграційний панславизм був заснований на психології та ідеї етнічної спорідненості, а тому був за своєю суттю поліетнічним націоналізмом. Ідея панславизму, що існувала у середовищі західного слов'янства, з часом могла розвинути до заперечення етнічної індивідуальності й тим самим увійти у протиріччя із процесом самовизначення чеської етнічної спільноти, що, безумовно, не входило у плани політичної і духовної чеської еліти.

Але, незважаючи на викладене вище, варто відзначити той факт, що на початку літа 1848 р. динаміка політичного процесу сприяла активізації дебатів навколо «панславизму», останній стає актуальною публіцистичною темою. У цей час під інтригуючою назвою виходить брошура «Червневі празькі події в дні Трійці 1848 року за даними розслідування, що проводилося з цього приводу». Автор роботи в епістолярному жанрі наводить «жахливі» факти політичної слов'янської змови [734, s.34–38]. З ним погоджується невідомий публіцист із «Загальної Аугсбурзької газети». До речі, про зміст дискусії між австро-німецькими публіцистами ми можемо дізнатися завдяки Палацькому. Активний чеський національний ліберал наводить у своїй праці уривок із німецького видання. Палацький пише, що німецький публіцист у своїй статті безпідставно стверджує: «Все більше і більше з'ясовується, що наявні празькі обурення – це результат панславистської змови ..., більше того, як вони стверджують, Палацький, Лібельт і Бакунін були заздалегідь призначені членами директорії, яка з часом мала намір очолити керівництво революціями в Богемії, Польщі та Угорщині» [1070, s.284–285].

На наше переконання, подібні твердження німецьких публіцистів про симбіоз чеської ліберальної національної ідеї із панславизмом та бакунінським радикалізмом є безпідставним судженням. Варто підкреслити, що сценарій конфронтації стосунків між чехами та титульною імперською нацією, а тим більше намір підірвати цілісність держави Габсбургів, відверто не відповідали принципам чеської національно-політичної програми. До того ж, німецькі гіперболи відносно можливості політизації міжслов'янських зв'язків, а особливо інсинуації навколо політичного союзу поміркованого Палацького із крайнім радикалом Бакуніним, варто вважати безпідставними і безперспективними.

Тому зовсім не випадково, що трохи пізніше у листі до парламенту один із ліберальних лідерів Ф.Палацький публічно дистанціює чеський національний рух від політики Російської імперії. Ідеолог австрославизму писав: «Ви знаєте, яка держава володіє цілим Сходом нашої частини світу; ви знаєте, що ця держава ... керується природним інстинктом, прагне і буде прагнути до розширення ..., відповідно, з часом це неминуче повинно привести до створення нової всесвітньої монархії ..., навіть думка про можливість появи всесвітньої Російської монархії

зустрічає у моїй особі найрішучішого противника. ... Ви знаєте, панове, що на південному сході Європи, уздовж кордонів з Російською імперією живуть багато народів, різних за походженням, мовою, історією та звичаями ... і ніхто з них сам по собі не в силах успішно і довго чинити опір своєму потужному східному сусідові; це можливо тільки за умови об'єднання їх усіх в один тісний і міцний союз. ... Тому, якби Австрійської держави не існувало з давніх пір, ми повинні були б в інтересах Європи і самого гуманізму зробити все можливе, щоб її створити» [405, с.256].

На наше переконання, Палацький та його політичні послідовники навіть в період революції 1848–1849 рр. всіляко прагнули знайти парадигму збалансованого інтересу по лінії слов'янська – романо-германська цивілізації. Це проявилось у їх намаганні уникнути гострої радикалізації національного питання на рівні чех – німець. Відносно наднаціональної інтеграційної ідеї панславізму, революційного періоду розвитку чеської національної ідеології, додамо: східна пан-ідея із її уособленням із царською Росією на той час для чеського національного руху – це, швидше, примарний, географічно далекий фактор, на відміну від близького потужного етнічного австро-німецького фактора. У цьому зв'язку доречно буде навести цитату з листа від російського імператора Миколи I до Польського намісника, командуючого російським експедиційним корпусом князя І.Ф.Паскевича. З листа стає зрозуміло, що в червні 1848 р. імператор досить критично дивився на ідею будь-якого великого панслов'янського геополітичного проекту [32, с.153].

Микола I безпосередньо написав генералу: «Ні Богемії, ні Моравії – нічого іншого не прийму під скіпетр Росії, навіть, якщо би про це мене наполегливо просили» [358, с.281]. З огляду на це, не менш важливим аргументом на користь наших суджень буде чеська статистика середини XIX ст. За підрахунками чеського історика І.Коржалки, на землях великого Богемського королівства напередодні революції 1848–1849 рр. проживало майже 39 відсотків етнічних німців [977, с. 129–130]. Не враховувати або ігнорувати етнокультурну ситуацію у регіоні для чеських національних ідеологів означало би поставити чеський рух під загрозу етнічного конфлікту із потужною німецькою нацією, чим фактично безпосередньо сприяти появі Великої Німеччини та політичному знищенню Австрії.

Зазначимо, що в період революції 1848–1849 рр. російський уряд намагався бути досить стриманим у відносинах із дружніми монархіями та обережно використовував панславістичну риторіку. В умовах європейської революції 1848–1849 рр. слов'янська пан-ідея стала другорядною проблемою. Пріоритетом, якщо взяти до уваги лист міністра народної освіти Уварова, стає завдання не допустити проникнення ліберальних ідей на терени імперії [335, арк.3]. Не менш типовою з точки зору антиреволюційної політики є доповідь керівника Третього жандармського відділення, графа О.Ф.Орлова російському імператору Миколі I. Орлов в 1847 р. доповідав: «Слов'янські ідеї проникли до Росії. ... Вони нерідко змушують сумніватися, чи не криється під їхніми патріотичними вигуками ... протиправна для нашого уряду мета» [388, л.72].

Панславістичні настрої у цей період підігрівалися не стільки зверху, скільки переважно на неофіційному рівні, у колі російських прихильників слов'янської ідеї (наприклад, М.Погодіна) [441], Ф.І.Тютчева [561, с.16]). Навіть російський радикал М.Бакунін здійснював спробу обіграти ідею панславізму. Намагаючись передати

імператору Росії «масштабність проникнення» панславистичної ідеології у середовище західних слов'ян у період 1848–1849 рр. він у відвертій гіпертрофованій формі напише: «Вам, государ, відомо, наскільки глибокими та сильними є симпатії слов'ян до могутнього російського царства, від якого вони сподівалися отримати підтримку і допомогу, і до якої міри австрійський уряд та й німці взагалі боялися і бояться російського панславізму!» [22]. Таким чином, як бачимо, австрійський уряд все ж мав підставу для внутріполітичної обережності в плані врахування у своїй національній політиці наявної інтеграційної слов'янської ідеї.

В той самий час продовженням практики співпраці та ідеології конформізму чеських національних ідеологів ліберального напрямку із консерваторами стало об'єднання 10 квітня Святовацлавського комітету із комітетом земського президента Чехії графа Стадіона. Було утворено «Національний комітет», а його головою було обрано графа Стадіона. Таким чином, відбувалося поступове політичне дрейфування керівництва національного чеського руху в бік консервативної партії. Фактично, революційний рух на чеських землях та національний рух опинилися під контролем офіційного урядового імперського чиновника. Відповідно, реалізуючи взаємне прагнення чеських консервативних та ліберальних національних ідеологів до збереження імперії Габсбургів, празький намісник австрійського уряду граф Стадіон головою губернської комісії призначає одного із творців концепції австрославізму Ф.Палацького. Вибір Палацького був свідомою дією празького намісника, який розраховував на політичну лояльність чеського ліберального діяча. Зовсім скоро Палацький напише: «якби Австрійської імперії не існувало, то було б необхідно ... негайно її створити» [405, с.257].

Але, незважаючи на досить вдале політичне маневрування центральної влади в Чехії, загальне революційне піднесення в імперії, угорська революція примушують Фердинанда I 25 квітня 1848 р. звернутися з конституційним «Маніфестом до мого народу». В документі проголошувалися буржуазні свободи та передбачалося створення двопалатного парламенту. Конституційний проект, як можна дізнатися з газети «Народні новини», був підтриманий його прихильниками – чеськими лібералами [1334]. Таким чином, для лібералів проект конституції став певним кроком у бік практичної реалізації їх понять про зміст ідейних рамок австрославізму. Загалом чеська ідеологічна конструкція австрославізму не була зорієнтована на створення національної держави, а спрямовувалася на досягнення міжнаціонального компромісу, взаємної інтеграції у рамках Австрійської монархічної держави.

Не випадково ще у травні 1848 року зміст політичного проекту модернізації імперії для Палацького за інерцією продовжував визначатися тактикою пошуку міжнаціонального компромісу, а умовою для його досягнення вважалась здатність до міжнаціонального компромісу з боку німецьких політиків. З огляду на сказане, доречно додати, що в цей час Е.Арнольд намагався дещо визначити місце німців у єдиному антифеодальному русі. Тому він напише звернення до «милих і дорогих німецьких братів у Чехії» [662, s.56], а Ф.Палацький виступить на спільних зборах чеських та німецьких літераторів із компромісною, на нашу думку, промовою «Заява літераторів про не зловживання свободою друку» [190, с.313]. Прийнятий на зборах документ не лише фіксував наявність політичної поміркованості в колі творчої інтелігенції, а й засвідчив, що у середовищі чеських національних ідеологів

існує стійке прагнення до пошуку політичної чесько-німецької єдності. Обидві національні групи чеської і німецької духовної еліти висловили своє несприйняття подальшої радикалізації суспільних настроїв.

Але в той же час, незважаючи на намагання консервативної та ліберальної частин чеських ідеологів надати національному руху революційного періоду певної стриманості, їх дії не змогли завадити початку 15-16 травня у Відні масштабних антиурядових виступів. Секретна дипломатична пошта, що надходила на ім'я генерал-ад'ютанта графа О.Ф.Орлова, містила докладний перелік фактів активізації антимоноархічних настроїв. При цьому особливо безкомпромісну позицію зайняла богемська молодь. Вона «збирається, – писалося у донесенні, – у великі групи, озброюється та говорить про необхідність негайно проголосити республіку» [175, арк.182]. Активна революційна стихія змушує Фердинанда I покинути Відень і переїхати до гірського Тіролю [479, арк.167]. Наявна російська дипломатична пошта дозволяє нам зробити висновок, за яким наприкінці весни імперія Габсбургів, як і вся Європа, втягнулася у активну стадію революційно-політичної кризи [373]. При цьому віденські революційні події стали певним каталізатором міжнародного роз'єднання. В системі буржуазно-ліберального руху Чехії назрів дисонанс між представниками чеської та німецької спільнот.

Головною причиною стало відкриття 17 травня 1848 р. у Франкфурті-на-Майні загальногерманського Національного зібрання. Участь у зібранні австрійської делегації під керівництвом ерцгерцога Йоганна Габсбурга лише додала недовіри до змісту політичних стосунків між чехами та німцями. Таким чином, можна резюмувати: якщо ще в березні чехи і німці виступали спільним, переважно ліберальним фронтом, то у квітні ідея об'єднання німецьких земель, вибори та початок Франкфуртського національного зібрання з новою силою загострили міжнародне питання у Чехії. На поверхню вийшла драматична ситуація, в якій визначення масштабу та межі власної «національної свободи» чеським національним рухом почало відверто суперечити німецьким національним амбіціям. Російський консул, завданням якого було відстежувати та інформувати свій уряд про політичні процеси в Австрійській імперії, у рапорті зафіксував факт появи принципових протиріч між чеською та німецькою партіями [334, арк.302].

З цього часу взаємини між чехами і німцями поступово почали набувати характеру серйозного соціального конфлікту. Першими про експансію «великогерманської ідеї» заговорили чеські ліберали, які відмовилися брати участь у виборах до Франкфуртського зібрання. Активний консервативний чеський політичний діяч, депутат австрійського рейхстагу В.Томек змушений був навіть визнати, що «дії прихильників франкфуртського парламенту і німецької єдності стали причиною значних безпорядків в Чехії ..., фактично утворилася атмосфера народної ненависті між чехами і німцями» [558, с.809–810].

У цей час нові чеські етнократи на чолі з Палацьким, Рігером, Браунером, Малим остаточно відхилили ідею можливості політичної інтродукції спадкових чеських земель і всієї Австрії у нову об'єднану Німеччину. Сталий локальний земельний патріотизм поряд із усвідомленням власної приналежності до Австрійської держави, австрофільство стали усвідомленими елементами модернізаційної національної чеської ідеології революційного періоду. І ця ідеологія

будувалася за етнічним ідейно-еклектичним принципом, який у цей час Я.Малий привселюдно озвучив так: «Ми як чехи також є австрійцями» [977, s.37]. Для чеських лібералів інтеграційна ідея «німецької партії» у її великогерманській інтерпретації остаточно стала неприйнятним варіантом вирішення слов'янського питання. У цей час солідаризувався із Малим навіть досить «політично гнучкий» Палацький. Він майже одразу ж відмовився підтримати ідею возз'єднання Австрійської імперії із іншими німецькими державами. На думку Палацького, «возз'єднання» апріорі несло загрозу для подальшого соціокультурного існування як чеського народу, так й інших європейських народів, а тому лідер чеського ліберального руху напише: «виходячи з усіх доступних нам новин, з яких ми дізнаємося про мету і наміри вашого зібрання (Палацький писав про Франкфуртські збори), ви неухильно наближаєтеся і будете прагнути того, щоб Австрія як самостійна імперія залишалася невиліковно виснаженою, і тим самим намагається зробити неможливим подальше існування цієї держави, хоча її збереження і цілісність були б важливою справою не тільки для мого народу, але і для всієї Європи» [405, с.256].

Подальший розвиток подій демонстрував тенденцію, в якій становлення громадянського суспільства у народів Центрально-Східної Європи почало супроводжуватися виникненням та розростанням міжетнічних конфліктів. Так, досить «заперечливу позицію» по відношенню до західних слов'янських народів у цей час демонстрували як консерватори-монархісти, так і екстремісти-республіканці. Наприклад, німецький поет, соціаліст, друг О.І.Герцена Г.Гервег у політичному дискурсі досить зверхньо заявляв, що «пастух не може дозволити собі ніяких домагань на рівність з ним з боку баранів», якими пастух природно покликаний керувати. Далі Г.Гервег безапеляційно, в кращих традиціях расової теорії, заявляє, що «в майбутній об'єднаній Німеччині угорці, поляки, чехи і слов'яни взагалі не будуть мати права голосувати або володіти землею, але будуть корисними, займаючись на землі ручною працею» [226, с.38].

У цих умовах 28 травня силами чеських національних патріотів був сформований Тимчасовий уряд Чехії. До тимчасового урядового кабінету увійшли керівники Національного комітету Ф.-Л.Ригер, Ф.Браунер, Ф.Палацький А.Ностіц, В.Вурмбранд. Очолив кабінет богемський аристократ, консерватор Лев Тун-Гогенштейн. Граф Тун досить вміло використав націоналістичні настрої чеського Національного комітету в якості антитези віденським антигабсбурзьким революційним силам. На тлі нових національно-політичних обставин голова комітету Л.Тун призначає вибори до спільного парламенту трьох чеських провінцій, що не тільки справило позитивне враження на настрої національно налаштованих чехів, а стало певним протиставленням німецькій національно-політичній активності.

Тимчасовий уряд спрямував до цісаря Фердинанда I в Інсбрук двох своїх членів – А.Ностіца та Ф.-Л.Ригера. Як писав очевидець подій В.Томек, посольство «відправили до цісарського двору, маючи бажання продемонструвати свої вірнопіддані почуття цісарському дому. У від'їзді цісаря із Відня здравомислячі люди вбачали найбільш логічний засіб не тільки проти загальної руйнівної тенденції, але, особливо, проти франкфуртоманів, для яких віденські хвилювання слугували

зброєю» [558, с.814]. Відправляючи делегатів, Тимчасовий чеський уряд намагався продемонструвати компромісність своєї політичної позиції і в той же час підкреслював свою політичну однаковість із внутрішньою політикою правлячої династії Габсбургів. Тому не випадково, що цісар, прихильно прийнявши чеських делегатів, призначить молодого Франца-Йосифа намісником Чехії та надасть високий дозвіл на скликання Чеського сейму.

Зазначимо, що від моменту аудієнції у цісаря чеські національні ліберальні ідеологи майже остаточно обирають своєю політичною тактикою практику відмови від подальшої радикалізації національного чеського руху в обмін на поступки з боку офіційного Відня. Досить вдало цю ситуацію у своїй «Сповіді» пізніше прокоментував Бакунін. Він писав: «склалася напівофіційна чеська партія, напівслов'янська і напівурядова: урядова тому, що вона хотіла врятувати династію, монархічний початок і цілісність Австрійської монархії» [22].

Влітку 1848 р. тенденція до загострення чесько-німецьких відносин стала вже дійсним політичним фактором у внутрішній і зовнішній політиці Австрійської імперії. При цьому Ф.Палацький робить титанічні зусилля, намагаючись максимально утримати Чехію від можливого пангерманського сценарію політичного розвитку і, відповідно, продовжує спрямовувати чеський національний рух у бік консолідації із австрійськими політичними силами. Звертає на себе увагу той факт, що до цього часу чеські ліберали дещо модернізували свою національну програму в частині змісту ідеї національної рівності. Так, якщо витокі ранніх чеських національних переконань формувалися переважно з ідеї історичного права чехів, мешканців колишніх земель Чеського королівства, то в нових умовах Палацьким чеська національна ідеологема знову надихається ідеєю природності та невід'ємності прав людини – на життя, свободу та рівність. Відповідно, чеський ліберально-національний діяч у своєму «Листі до Франкфуртського парламенту» від 5 червня 1848 р. пропонує «великому німецькому конгресу» ідею збереження монархії Габсбургів на принципах федералізації Австрійської держави за умови реалізації визнання природного права кожного слов'янина Австрії [1067].

Можливо, це звучить дивно, але «Лист» Палацького, на нашу думку, варто вважати як таким собі зверненням до його майбутніх європейських національно-ліберальних нащадків ХХІ ст., так і пророцтвом національно-ліберального ідеолога середини ХІХ ст. Головна ідея Палацького полягала в прагненні надати народам Дунайської монархії можливість цивілізовано перетворюватися в нації, які б склали рівноправні політичні суб'єкти Габсбурзької федерації. Остання мала поєднати в собі такі принципи, як мультирелігійність, мультикультурність, мультинаціональність і, безумовно, багатомовність (як все це є близьким і зрозумілим для сьогоденних політиків єдиної Європи). Але означене Палацьким в листі розуміння австрійської політичної системи, як би це не здавалось дивним, досить сильно наближало «пригнобленого чеха» Палацького до його «німецьких гнобителів» – цісаря Фердинанда І і, особливо, до поки ще молодого Франца-Йосифа Габсбурга.

Наша згадка про останнього, безумовно, не є даниною династичному ланцюжку монархії Габсбургів. Молодий Франц-Йосиф, посівши австрійський трон, як констатували російські дипломати, одразу ж став здійснювати політичні кроки на

зближення із керівництвом слов'янських рухів [518, арк.314]. Свою позицію цар озвучить публічно. Так, вступаючи на трон, Франц-Йосиф 2 грудня 1848 р. в Оломоуце повідомив населенню імперії такі свої рішення: «Ми впевнено вступаємо на шлях, який повинен вести нас до нового спасіння, організації та змін в усій нашій державі. На основі визнання свободи, на основі рівноправності всіх народів імперії та рівності всіх громадян перед законом, а також за участі народних представників у системі законодавства ми зможемо нашій батьківщині знову надати величі ... та створити умови для процвітання різних племен та їх мов ... Внутрішній мир є першою умовою успіху великої конституційної справи...» [1128, s.82–83].

Таким чином, складається враження, що царське звернення в деякій мірі формувалося під впливом чеських національно-ліберальних ідей, хоча, безумовно, таке твердження є певною науковою гіпотезою. В той же час, варто підкреслити, що політичні переконання Франца-Йосифа, безумовно, не просто віддзеркалювали, а, скоріше, «абсорбували» як суспільно-політичні настрої, так і світоглядну філософію епохи. І в цьому сенсі в кризовий період імперії компромісні ідеї Палацького та інших лібералів досить гармонійно підходили у якості опосередкованого джерела для формування владою своїх риторичних обіцянок.

Незважаючи в цілому на продовження процесу якісних змін у змісті національної чеської ідеологемі, що, безумовно, варто вважати позитивом, особливо в частині захисту національних і особистих свобод, Палацький як ідеолог національного руху в «Листі до Франкфуртського парламенту» являв собою, скоріше, політичного ідеаліста та відданого австрійській владі конформіста. З часом саме ця політична позиція буде підставою для відомого радянського славіста Удальцова назвати Палацького та інших чеських національних лібералів головними винуватцями того, що чеський національний рух, на чолі якого стояла ліберальна буржуазія, не був одностайним і зазнав зіткнення із інтересами європейської і австрійської революцій [573, с.56].

Враховуючи наведене вище наукове твердження, вважаємо, що чеська модель національного виживання в інтерпретації її активного архітектора все ж була достатньо обґрунтованою позицією національного політика. При цьому не варто вважати, що Палацький, його «пасивна опозиція» – це ідейна позиція політично інфантильного одинака. Його ідея боротьби за національну справедливість, а не символи громадянської свободи, як і раніше, продовжувала залишатися головним політичним кредо в змісті чеської національної ідеологемі революційного періоду. У цьому політична позиція Палацького однозначно співпадала із переконаннями Гавлічека, який заявляв: «для нас, насамперед, існує необхідність піклуватися про нашу національність і мову, тому що свобода без національності є не що інше, як свобода для іноземців, а не свобода для нас особисто» [835].

Додамо, що майже в унісон твердженню чеських ідеологів наприкінці літа 1848 р. буде звучати ситуативна, але все ж компромісна за своєю внутрішньою сутністю аксіома поміркованої ідеологемі подальшого розвитку національного руху Гавлічека: «Нам необхідні справедливість у національному питанні та поміркованість у політичному» [837]. З огляду на зазначене, на нашу думку, необхідно додати, що закладена ще у часи революції 1848–1849 рр. прагматична ідея «політичного виживання» чеської нації в умовах панування австрійської

наднаціональної монархічної конструкції з часом отримала позитивну оцінку Т.Г. Масарика. Він вважав за необхідне чітко визначити важливість компромісної ідеї не тільки в змісті збереження чеської етнічної культури але, насамперед, в плані формування самодостатньої чеської національної парадигми. «Палацький, – пізніше конкретизував перший чесько-словацький президент, – показав нам, що наша чеська ідея є мирною ідеєю» [1011, s.51].

В іншій роботі «Чеське питання» Т.Г.Масарик, піддаючи аналізу світоглядні позиції чеських національних діячів періоду відродження, вкотре окреслить своє позитивне ставлення до мирної форми чеської протестної боротьби у таких словах: «Не насильством, а лише мирним шляхом, не мечем, але плугом, не кров'ю, але працею, не смертю, але життям і заради життя – саме в цьому відповідь чеського генія, саме в цьому смисл нашої історії та заповіт великих предків» [1012, s.10].

Між тим, якщо чеські ліберали ХІХ ст. переважно поділяли тактику національної боротьби, що була сформована Палацьким на тлі ідеї національної «пасивної опозиції», то пізніше окремі чеські радикали першої половини ХХ ст. стали вважати її хибною. Прикладом такої безкомпромісної критики може слугувати досить різка оцінка філософа-самоучки, волонтариста та ніцшеанця Ладислава Кліма (1878–1928), який 23 червня 1924 р. зазначив у своєму філософському щоденнику: «у раболіпних чехів існує постійна пристрасть до цитування Палацького ... Палацький з них усіх був, здається, найраболіпніший» [949, s.287]. Але, з огляду на сказане, автор хотів би все ж зазначити, що, незважаючи на високий ступінь схильності Палацького до компромісу, про що ми зауважували вище, все ж не варто думку екзальтованого, радикально налаштованого філософа, який ще будучи гімназистом назвав правлячу габсбурзьку монархію «династією свиней», вважати об'єктивною та зваженою відносно його оцінки Палацького.

Подальший розвиток революційних подій в імперії лише прискорив наявні відцентрові національні процеси у Австрійській державі. З моменту проголошення міністром Піллерсдорфом рішення про проведення виборів на всіх землях імперії принцип національного інтересу остаточно переміг наднаціональний демократичний принцип свободи. 18 квітня 1848 р. чеський Національний комітет висловлює свій протест проти виборів до Франкфуртського національного зібрання, що одразу ж викликало зворотну реакцію у німців. Вони припинили свою участь у діяльності Національного комітету та висловилися за участь у виборах до Франкфуртського зібрання. З цього часу комітет перетворився на суто чеський національно-політичний орган.

Відповідно, політичні виступи навіть чеських національних лібералів австро-німцями вже сприймалися не інакше, як загроза їх власній національній культурі, тим більше, що у виступах Гавлічека вже проглядаються ідеї щодо необхідності надати чехам на землях корони Святого Вацлава додаткових культурних преференцій у порівнянні із німцями. Політична дискусія між чеськими і німецькими політиками переростала у відкрите політичне протистояння. У цих умовах колишня богемсько-моравська чесько-німецька історична та політична спільність остаточно розвалюється.

9 квітня 1848 року австрійські німці утворюють самостійний «Конституційний союз» на чолі із Гартманом, Риттером та Гроссом [861, s.45]. Метою союзу стала

пропаганда та реалізація ідеї приєднання чеських земель разом із Австрійською державою до нової Німеччини. Таким чином, демократична революція, в змісті якої спочатку лежали ідеологізовані антифеодальні інтереси всіх її учасників, майже несподівано для багатьох із них закінчилася. Суспільство та еліти, що були до того часу об'єднані антифеодальною ідеєю, опинилися по різні боки національних барикад.

У відповідь на активізацію національних настроїв австро-німецьких політиків за ініціативою членів чеського «Ріпіла» 30 квітня у Празі утворюють чеське політичне товариство «Слов'янська Ліпа». Дослідники І.І.Удальцов [572, с.34–36], Я.Новотний [1053, s.6] розглядають цю нову організаційну структуру як яскраво виражений чеський «національно-демократичний орган». Діяльність нової національної патріотично налаштованої політичної структури пізніше надзвичайно високо оцінить Бакунін. Він визнає товариство «центром усіх слов'янських товариств і клубів всієї Австрійської імперії. На переконання відомого анархіста-революціонера, «Слов'янська Ліпа» ... була заснована із практичних і реальних підстав розумними та практичними людьми. Вона стала потужним політичним продовженням організаційної дії тієї могутньої літературної пропаганди, яка напередодні революції 1848 р. пробудила і, можна стверджувати, створила основу для нового слов'янського життя» [22]. «Слов'янська Ліпа», за характеристикою Бакуніна, по суті стала загальночеським національним товариством, яке: «Спочатку захищало слов'янські інтереси від німців, а згодом розпалося на три фракції: консервативну, на чолі якої стояв Палацький, ліберальну ... і демократичну» [22].

Радикально-демократична фракція товариства орієнтувалася на вирішення національного питання у рамках революційно-демократичної парадигми розвитку суспільства, що не передбачало обов'язкового зосередження на реалізації принципу національності лише у рамках однієї нації, а дозволяло чеське національне питання пов'язувати з комплексом слов'янської проблематики у рамках інтеграційної ідеї єдності.

Пізніше, у грудні 1848 р., на з'їзді «Слов'янської Ліпи» К.Сабіна підтвердить це словами: «слов'янське майбутнє має соціальне значення, тому все слов'янство буде диктувати умови єдності націям» [661, s.430]. Але з причини вузькості соціального прошарку для діяльності радикальних демократів та з причини амбіційності та відсутності однастайності в їх середовищі вони не змогли висунути спільну консолідовану політичну програму та очолити чеський національний рух. Про що у своїй «Сповіді» так напише Бакунін: «Арнольд не дозволив навіть залучити Сабіну – частково тому, що не довіряв йому, частково, я думаю, через власну дрібну заздрість» [22].

Чеський історик А.Кліма, досліджуючи революцію 1848–1849 рр. в Чехії, підрахував, що навесні 1849 р. «Слов'янська Ліпа» була досить поширеною політичною організацією: на землях Чеської корони організація нараховувала майже 72 активні філії [948, s.37]. Головою першого комітету товариства став богемський аристократ граф Й.М.Тун, знакова фігура в консервативній богемській партії. В національному питанні він буде активно орієнтуватися переважно на сформовану ним же тезу про особливу богемську ідентичність чехів та німців як про «дітей однієї матері, хоч і від різних батьків». «Ми всі – богемці!» [1005, s.17] – буде

вигукувати голова «Слов'янської Ліпи». Посаду старости товариства посів П.Й. Шафарик, а секретаря – В.Гауч. Політично активність в діяльності «Слов'янської Ліпи» виявили такі видатні слов'янські патріоти, як Палацький, Рігер, Ганка, Йордан, Міковець.

Члени товариства ставили за мету боротьбу за реалізацію принципів національної рівності, вимагали визнати рівноправність чеської мови поряд із німецькою у всіх сферах державного та суспільного життя, відстоювали ідею автономної самостійності земель Чеської корони, що відповідало традиціям земельного патріотизму, який ще остаточно не звільнив позиції етнокультурному чеському націоналізму XIX ст. Як наслідок історичних земських традицій та чеського локального патріотизму варто розглядати і результати виборів до Франкфуртського парламенту. На землях корони Святого Вацлава із 66 виборчих округів вибори відбулися лише у 21 окрузі [389, с.396]. Цим чехи ще раз масово підтвердили свій свідомий вибір приналежності до Австрійської держави, а чеські ідеологи знову з'ясували для себе дієвість своїх компромісних політико-ідеологічних розрахунків. Фактично, хід та наслідки парламентських виборів до чесько-німецької інтелектуальної дискусії додали невпевненості щодо справедливого вирішення їх особистого національного майбутнього, яке кожен із двох народів уявляв по-своєму. Чехи хотіли залишитися в межах Австрійської держави, але за умови її реформування відповідно до їх національних вимог, у той час, як німці земель Святого Вацлава мріяли про Великонімецьке політичне об'єднання. Але ці політичні уявлення суперечили один одному.

Вибори до Франкфуртського парламенту вперше перетворили невиразні романтичні почуття чеської національної солідарності на чітку національну самосвідомість із її програмно-політичною «моделлю виживання». Пізніше в марксистській історіографії Удальцов у притаманній цьому інтелектуальному досліднику критичній формі висловить досить неоднозначний висновок, до розгляду якого все ж варто підійти з позиції можливого сучасного методологічного плюралізму. Так, майбутній директор Інституту слов'янознавства АН СРСР напише: «шкідлива політика німецьких буржуазних революціонерів та прогресистів у національному питанні була використана віденським двором, який, до того ж, був досвідченим у політиці стравлювання національностей, для протиставлення німців чехам та для роздмухування ворожнечі та боротьби між ними». Немає вагомих підстав не погодитися із цією частиною висновку Удальцова. Важко заперечити і той факт, що Відень старанно намагався використовувати національні протиріччя в імперії. Але в наступній частині свого висновку славіст фактично визнає доцільність розвитку консервативної моделі чеського національного руху як позитивної «моделі чеського національного виживання». «Ця політика, – пише дослідник, – надала можливість чеським консерваторам проголосити лозунг боротьби «цілого» народу, без розподілу на стани і класи, проти німецького націоналізму, але цим самим вони відволікли чеський народ від класової боротьби» [570, с.34]. На наше переконання, саме цей аспект утворення «цілого народу» як наслідок політичної діяльності чеських ідеологів варто вважати головним їх досягненням в часи революції 1848–1849 рр.

На практиці відбувся розподіл за принципом «свій – чужий», що і заклало алгоритм подальшого розвитку чеської національної парадигми. З цього часу на землях Чеської корони остаточно склався фундамент для розвитку двох «національних партій» – чеської та німецької. Але попри зазначене вище, завдячуючи марксистській оцінці революції 1848–1849 рр. в історіографії з'явилася стійка теза про інфантильність чеського національного руху та консерватизм його ідеологів. Хоча чеський славіст Й.Коржалка досить аргументовано довів, що така поведінка чехів була в значній мірі умотивована не тільки станом історичного розвитку земель Чеської корони, але також фактичними обставинами консолідації чеського суспільства. Остання, як би це парадоксально не звучало, відбувалася не всупереч, а завдячуючи внутрішній національній політиці Габсбургів та відповідній австрійській державній мультинаціональній структурі, що і забезпечувало переважно безконфліктність розвитку різних, в тому числі й чеського, національних рухів [978, s.63–65].

Найвищим проявом революційності у чехів стало Празьке повстання 12–17 червня 1848 р., яке на певний час навіть стало наднаціональним явищем. Його відгомін, на переконання російського консула в Бродах Краузе, був відчутний у Парижі, австрійській Венеції і навіть у різних районах Галичини [520, арк.322]. Пояснення мотивів такого загальноєвропейського резонансу празьких подій, ми можемо отримати з листа П.Й.Шафарика. На думку будителя, під час повстання об'єдналися люди «не за національним, а за суто політичним принципом. І це було таке повстання, в якому взяли участь чехи поряд з німцями» [788, s.717]. Таким чином, скоріш за все всупереч своїм досить поміркованим суспільно-політичним переконанням, чеський будитель визнає інтегральну якість повстання. Іншими словами, на празьких барикадах поняття національної свободи стало невід'ємною частиною поняття і принципу громадянських свобод, що, відповідно, і об'єднало учасників повстання.

Загалом поміркована центристська частина чеських ідеологів надала досить стриману, а інколи навіть відверто негативну оцінку празьким подіям. Наприклад, Палацький [1070, s.281], Томек [1308, s.524], Малий вважали повстання «нещастям, яке згубило всіляке суспільне життя в Празі» [1006, s.71]. Донесення російського консула в Бродах однозначно містить засудження антидержавного заклоту «чеського братерства», яке на заклики генерала Віндішгреца розійтися «почало будувати барикади» та на холості постріли військових відповіли кулями, на що військо було теж змушене відповісти кулями [334, арк.302], а потім «вже і роззброїти студентів і бунтівників» [336, арк.307]. Безумовно, наведені оцінки не відповідали марксистському трактуванню соціальної революції (наприклад, у І.І. Удальцова [571, с.98]) як прогресивного суспільного явища, але озвучена вище думка Я.Малого цілком конкретно вписувалася у алгоритм політичної пасивної опозиційності чеського національного руху.

Саме з моменту поразки празького повстання починається активний процес поступового розмежування чеського національного руху на різні політичні напрями. Так, окремі представники зайняли відверто консервативну позицію, підтримавши «уряд, який вів війну проти Угорщини у союзі із слов'янами» [980, s.82]. Протилежні консерваторам крайні радикали, яких Гавлічек назве «підбурювачами» [

837] за їх тяжіння до силового варіанту розвитку чеського національного руху, приєднуються до демократичних революційних угорських сил. Наприклад, Й.В.Фріч та деякі інші чеські діячі висловили бажання вступити до армії Елачіча та за її допомоги звільнити Прагу від Віндішгреца [787, s.207].

У цілому, підбиваючи підсумки, варто конкретизувати таке. Одним із наслідків революції на землях корони Святого Вацлава став занепад концепції богемізму із її наднаціонально-регіональним патріотизмом. Наднаціональні шляхи історико-політичного розвитку виявилися відтепер закритими. Богемізм як можлива альтернативна ідентичність для мешканців Богемії починає поступово зникати. А його головні носії в особі місцевої шляхти і частини чесько-німецької інтелігенції остаточно обирають для себе тактику поведінки глухої політичної оборони.

За висновком В.І. Ярового, на революцію 1848–1849 рр. припадає період найвищої активності чеських національно-патріотичних сил, які в цей час здійснили спробу «відновлення чеської державності» [224, с.396]. Але від моменту поразки революції у змісті національної парадигми чеського національного руху з новою силою актуалізувалася ідея поміркованості або пасивної опозиційності чеського національного руху, що в цілому відповідало чеській моделі національного виживання.

До речі, наше твердження цілком співзвучне із думкою Шафарика, якого, безумовно, неможливо зарахувати до лав радикальних слов'янських ідеологів, але, в той же час, неможливо будителя звинуватити і у відсутності національного патріотизму. Він у своєму листі до О.М.Бодянського дасть критичну оцінку активній фазі революційного періоду, яка, на його думку, стала причиною зниження творчої та духовної активності західного слов'янства: «У нас настали, – пише П.Й. Шафарик, – тяжкі часи, тому що всі сили спрямовуються в іншій бік. В газетах про все маєте достатньо відомостей, але багато їм не довіряйте, газети все брешуть...» [618, с.203]. Гадаємо, «політична обережність» не була випадковою забаганкою деяких конформістськи налаштованих чеських ідеологів. Як справедливо вважає американський професор угорського походження Іштван Деяк, практика реалізації максимальних вимог чеської національної програми не мала ніяких шансів на реалізацію з причини наявності більш потужних національних рухів – австрійського і, особливо, угорського [727, р.231-234]. З огляду на поліваріантність історичного процесу, спробуємо припустити, що у випадку позитивного сценарію реалізації принципу національного австрійцями або угорцями їх масштабність, скоріш за все, затягнула б у «воронку етнічного конфлікту» чехів. Останні були б змушені прийняти політичний і національний сценарій свого етнічного розвитку від більш «сильного», як це, наприклад, змушені були зробити бретонці, каталонці та інші етнічні групи періоду Великої французької революції. Як це не прикро, але національні революції «не люблять» малі національні або етнорегіональні рухи. Цим, на нашу думку, можна пояснити відповідну активізацію австрофільства, яке стало однією із причин подальшого концептуального оформлення в ідею австрославізму.

Відповідно, в складні для Дунайської монархії часи на тлі нової ідеї продовжували формуватися важливі принципи національного чеського руху, що увійшли до модернізаційного змісту чеської національної парадигми. Вони являли

собою певний мікс політичних ідей, в якому політичні свободи – демократія, соціальні і особисті гарантії – зайняли дещо другорядне місце. Відповідно, в змісті ідеологеми чеського національного руху пріоритетною домінантою стала боротьба за національну справедливість із її духовно-культурним принципом, витоки якого можна знайти в мовно-історичній ідеологемі чеського відродження.

5.2. Словацька національна ідея в часи революції 1848–1849 рр.

На тлі процесу становлення націй народи, позбавлені імперіями своєї державності, – німці, угорці, поляки – вимагали перегляду свого статусу, а словаки здійснили спробу досягти визнання своїх національних та соціальних прав. У цей час словацька політична практика рухалась в напрямі націоналізму – системи ідей, яка сформувалась в епоху Великої французької революції. Саме її суспільно-політична філософія міцно увійшла в етнонаціональну ідеологію західних слов'ян. Тому цілком не випадково, що Л.Штур, якого протоієрей, настоятель російської посольської церкви у Відні М.Ф.Раєвський нарік «душею словаків» [477, л.49], на звістку про початок французької революції піднесено відгукнеться статтею у «Словацькій народній газеті». Проаналізувавши причину буржуазно-демократичної революції у Франції, Л.Штур прозорливо передрече можливість поширення революційних ідей на словацьке середовище, що, відповідно, обумовить радикалізацію суспільних настроїв та стане «не тільки значним уроком для влади, але й значним уроком для всього нашого народу» [1263].

Словацька «революційна весна» періоду 1848–1849 рр. несла рудиментарні плями свого складного історико-політичного розвитку, які й визначали зміст ідеологічної практики національних словацьких діячів та компромісну тактику їх політичної поведінки. Саме за останню низка дослідників віднесе словаків до консервативної частини співучасників «конфлікту між прогресивними і реакційними націями» [592, с.202; 389, с.462], чим, скоріше, надасть словакам статусу гальмівної сили на шляху розвитку європейської демократії і свободи. Автор, не поділяючи наведеної оцінки, вважає думку сучасних словацьких дослідників Р.Голеца, Є.Маннової, Є.Ковальської більш толерантною і об'єктивною [221, с.258]. Цей період становлення національної ідентичності словаків варто вважати етапом «обґрунтованої політики прохань та меморандумів» в словацькому національному русі. В період «Весни народів» словаки справедливо намагалися отримати максимальну користь для себе від протиріч між більш потужними народами і тим самим прагнули зберегтися та отримати статус регіонального актора імперської внутрішньої політики.

Для словаків складним політичним явищем стала угорська революція. 3 березня на Державних зборах Л.Кошут зажадав негайного здійснення ліберальної програми реформ, введення конституції і формування національного уряду. До того ж оратор з трибуни сейму заявив: «Основу Австрійської імперії може становити лише повноправність кожної національності і конституційна система» [261, с.61–62]. Вже 14 березня 1848 р. у «Словацькій народній газеті» була розміщена стенограма виступів парламентарів Державних зборів. З неї ми дізнаємося, що словацькі депутати підтримали економічну частину національної угорської програми. У парламентському виступі Л.Штур заявив: «наш народ, особливо у

верхній частині Угорщини, після торішнього голоду і досі перебуває у злиднях, стогне від бідності й хвороб, люди просто не мають засобів для існування, ... тому необхідно негайно виправити цю ситуацію» [986].

Загалом революційна угорська весна 1848 р. була з ентузіазмом зустрінута словацьким народом, з осторогою – словацькими національними ідеологами та з жахом – правлячою віденською камарильєю. Незабаром цісар Фердинанд I біжить до Тіролю [479, арк.167а].

У цілому дії національного угорського уряду графа Л.Баттяні сприяли модернізації основ державно-правового ладу Угорського королівства, а прийняті Державними зборами Угорщини «Квітневі закони» 1848 р. [663] і низка доповнень до них (рівність громадян, скасування кріпосного права і панщини [664;665], свобода слова, друку, зборів [1162], віросповідання [646]) демонструвала прихильність уряду до демократичних принципів. В той самий час, за квітневими законами, зокрема за статтею «Про мову» угорська мова набувала статусу національної [762]. Останнє підкреслювало домінування коштуватої концепції «єдиної титульної політичної нації» як ідеологічної основи революційної модернізації Угорського королівства, але ставило під сумнів перспективу збереження ідентичності таких народів королівства, як словаки, румуни, хорвати, серби, українці.

Про угорський національний максималізм радикальних демократів на чолі із Л.Кошутом, в плані розв'язання словацького питання в часи революції, писали австрійсько-богемський аристократ Л.-Л.Тун та учасник військової кампанії в Угорщині 1849 р. Ф.Григоров (ад'ютант генерала від кавалерії, графа Ф.В.Рідігера). Ф.Григоров назве Л.Кошута «політичним мрійником», готовим «заради свого властолюбства принести в жертву все» і, таким чином, за будь-яку ціну реалізувати свій політичний задум – побудову національної держави на принципах «*natio hungarica*» [140, с.505].

Але, незважаючи на силове домінування на словацьких етнічних землях ідеї «угорської політичної нації», все ж необхідно визнати, що угорські реформи мотивували перехід словаків на вищий щабель організації національного руху та стали умовою політичної консолідації словацької еліти. Відносно політичної однастайності зазначимо, що до початку революції словацькі діячі підійшли як неоднорідна за ідеологічними переконаннями та рівнем активності політична маса, що і визначило її внутрішню, міжособистісну конфліктність. Подекуди, знайомлячись із періодикою революційного періоду, відчуваємо егоїзм і дріб'язковість особистих стосунків національних словацьких лідерів. Інколи політики, незважаючи на унікальність історичних подій 1848–1849 рр., зосереджували свою енергію на дріб'язкових меркантильних розбірках. Наприклад, розходження у поглядах Я.Коллара та Л.Штура в питанні вибору літературної мови призвело навіть до того, що Я.Коллар у листі до патріота і письменника Г.Фейєрпатакі конкретно звинувачує Штура, Халупку, Годжу в розколі словаків. Тому Я.Коллар наполегливо рекомендує Г.Фейєрпатакі забрати 4000 золотих залогу, який останній надав для відновлення видання «Словацької народної газети». Про наявність багаторічних непорозумінь між Я.Колларом і Л.Штуром з приводу тактики розвитку словацького національного руху ми також можемо дізнатися із

листів самого Л.Штура [1251, s.95].

Загалом словацькі політичні інтелектуали, відчувши перспективу, намагаються використати нові можливості продуктивно. Так, Л.Штур, перебуваючи під враженням несподіваних для нього березневих революційних подій у Відні, їх віддзеркалень в Угорщині, друкує 31 березня 1848 р. в «Словацькій народній газеті» статтю «Нове століття». Він пише: «ту значну відстань, той час, про які ми думали, що зможемо подолати їх лише через 20, 30, 40 років, ми здолали всього протягом однієї ночі» [1261, s.2]. Далі Л.Штур вітає березневі антифеодальні реформи Державних зборів Угорщини, схвалює запровадження свободи друку, недоторканність особи і власності, й особливо рівноправність християнських конфесій. Останнє, як занотував колись у своєму записнику І.Прейс, особливо загрожувало цілісності й «майбутньому існуванню словацького народу» [456, л.15].

У той самий час словацький лідер та його послідовники дійшли висновку, що декларовані угорськими реформаторами принципи «демократичної свободи» насправді не поширювалися на все населення королівства. На практиці склалася ситуація, коли, на думку Л.Штура, словаки, які дозріли в політичному відношенні, усвідомили свої права, а тому навіть були вже готові їх організовано захищати. Існує записка на ім'я прем'єр-міністра, графа Л.Баттяні, в якій доповідається «про наглі підбурювання вчителем Яном Ротарідесом та Яном Кралем селян селища Прібелці». Безпосередньо словацькі агітатори називали квітневі закони вимушеною поступкою правлячої угорської еліти, а їх національну політику недолугою та хижацькою [871, s.18]. Але навесні 1848 р. словацьке населення королівства у більшості все ж підтримало угорські економічні реформи в аграрному секторі. В них воно побачило практичний сенс свого звільнення від феодальних повинностей. Так, селяни Березького комітату в листі до фейшпана писали, що нова аграрна політика дозволила їм «відчути себе вільними від графського ярма» [163, арк.3].

Таким чином, селянство, яке задовольнило свої первинні економічні потреби, отримавши від першого національного угорського уряду графа Л.Баттяні «Березневі закони», поставилося до ініціатив ліберальних національних словацьких діячів з осторогою, вважаючи їх дії прихованою практикою віденських імперських зазіхань на позитивні досягнення угорських революційних лібералів. Отже, варто визнати існування досить чітко вираженого соціального інтересу селянства, який, втім, не завжди збігався з безпосередньою метою словацького національного руху.

Процес політизації словацького руху актуалізував вплив чеських національних ідеологів на зміст словацької національної парадигми часів революції. Надати однозначну оцінку цьому процесу і сьогодні не уявляється можливим, насамперед з точки зору наявності різних концептуальних поглядів на факт інтенсивності та глибини чесько-словацької ідеологічної спільності періоду революції 1848–1849 рр. Так, словацький історик Л.Голотік вважає, що сама ідея єдності чехів і словаків до початку «Весни народів» вже втратила свою актуальність з причини завершення до цього часу процесу національної диференціації між чехами і словаками [876, s.795]. Інший словацький дослідник Я.Новотний дотримується думки, що в часи революції знову актуалізувався проект чесько-словацького надетнічного об'єднання [1052, s. 87–96].

Ми вважаємо за доцільне стверджувати, що наявні історичні факти дозволяють говорити про певне «перезавантаження» чесько-словацьких відносин в період революції. При цьому, гадаємо, буде цілком правомірно вважати, що наявний критицизм відносно чеської національної парадигми і в той самий час неможливість розриву чесько-словацьких ідейно-духовних зносин періоду революції 1848–1849 рр. – це логічна данина процесу зростаючої ролі словацької національності. Словацько-чеська духовна спільність, незважаючи на наявність певних діалектичних протиріч між цими двома національними рухами, все ж позитивно впливала на розвиток словацької національної ідеології, науки, культури. Це, по-перше, логічно стимулювало словацьких діячів уважно ставитися до ідеологем чеських політиків (участь Гурбана, Годжі, Штура в Празькому з'їзді. Їх участь і полеміка із чеськими ідеологами під час Слов'янського конгресу ми представили у Додатку З), в той самий час наявність спільних стосунків та відроджувальних проектів періоду пробудження визначили як спільність, так і суперництво менш потужного словацького із більш зрілим чеським рухом.

Зростаючі надії австрійських і угорських слов'ян на близьке звільнення отримали подальше обґрунтування у Я.Коллара. Він активно продовжував доносити до словацького соціуму ідею загальнослов'янської духовної спільності. Як відомо, Я.Коллар був великим прихильником ідеї «чехословацького народу» [966, s.85; 973, s. 219]. В той же час, чеські національні ідеологи свідомо підкреслювали свою особливу культурно-історичну статусність в колі західного слов'янства, чим інколи зводили словацький народ до рівня певного додатку до власної ідентичності. На цьому тлі навіть виникли суперечки між словацькими і чеськими національними ідеологами. Нагадаємо, що ще в 40-х рр. П.Й.Шафарик у своєму листі на адресу О.Бодянського, засуджуючи намагання К.Гавлічека ігнорувати словацьку ідентичність, з гіркотою писав: «Між словаками і чехами відбувся розрив ... на щастя пером і чорнилами, а не мечем і кров'ю ...» [615, с.185]. Пізніше, лише через рік після закінчення революції 1848–1849 рр., Л.Штур в листі до О.Бодянського, передаючи свої враження від атмосфери постреволуційної реакції, напише: «жили ми в жахливій бурі». Далі словацький будитель конкретизує, що незважаючи на всі труднощі і страждання, «ми все ж не бажали схилитися до чехо-словацького сепаратизму» [1248, арк.70-71].

Навесні 1848 р. Л.Штур та його соратники практично намагалися не тільки оновити зв'язки і співпрацю із чехами, а навіть використати їх на свою користь. Так, Л.Штур помирився і зав'язав дружні стосунки із К.Гавлічеком. 20 квітня 1848 р. на запрошення радикального демократа Й.Фріча Л.Штур приїздить до Праги, де негайно розгортає бурхливу політичну діяльність між молодими чеськими радикалами. Так, 30 квітня він із запалом виступить на зборах на честь заснування демократичного чеського гуртка «Слов'янська липа». Метою гуртка було проголошено «захист конституційних принципів», боротьбу за рівноправність чеської і німецької мов, досягнення самостійності чеських земель від домагань Німецького союзу, захист слов'янської взаємності та самостійність всіх слов'янських народів в рамках Габсбурзької монархії [1220, s.401]. Незабаром «Слов'янська липа» відіграє важливу роль у здійсненні політичної та фінансової підтримки словацького руху.

Висока активність словацького національно-культурного руху спостерігається на початку квітня 1848 р., коли словацькі інтелектуали від поміркованих мовно-культурних вимог переходять до оприлюднення своїх національних політичних прагнень. Означений період можна вважати часом повноцінної словацької політики «прохань та меморандумів». В ієрархії ціннісних орієнтирів словацьких політиків пріоритетним символом «національної свободи», як і раніше, виступала національна культура.

9 квітня 1848 р. на зібранні віденських слов'ян у залі «У Шперла» з темпераментною промовою від імені словацького народу виступив Й.Гурбан. На його думку, головну перешкоду на шляху набуття словаками свободи в імперії становить відмова визнавати на королівських землях їх «священного права користуватися своєю батьківською мовою». Політичним фоном для подібної заяви, безумовно, слугувала розпочата у квітні угорцями військова експедиція проти повсталих селян Західної Словаччини в комітатах Гемер, Зволєн, Тренчін (докладно дії угорських військ у своїх спогадах описав полковник, комісар уряду Л.Беніцький) [671,old.354–358]. Відповідно, далі розвивав свою думку Й.Гурбан, словаки залишають за собою право отримати і відстояти цю життєво необхідну для їх народу свободу навіть з допомогою зброї [1195, s.16].

Наступною пам'ятною подією в словацькому національному русі стала квітнева гурбанівська листівка «Брати словаки!». Її варто розглядати не стільки як інструмент пропаганди, скільки як публічний аспект програми словацької національної інтеграції. Передбачаючи сценарій радикалізації міжнародних відносин в Угорському королівстві, Й.Гурбан заради єдності Словаччини закликає народ утворювати регіональні місцеві комітети і тим самим перебрати національно-політичну ініціативу на себе [898, s.22].

У цей час, в унісон політичній позиції Й.Гурбана буде звучати стаття Л.Штура «Погляд на розвиток західних і південних слов'ян», яку він опублікував 2 травня 1848 р. в чеській газеті «Народні новини» (*Národní noviny*) К.Гавлічека. В статті Л.Штур аналізує слов'янські національні програми з позиції всеслов'янського ідеолога і демонстративно спирається на концепцію слов'янської спільності. Під слов'янством словацький ідеолог воліє розуміти наднаціональне співтовариство самобутніх слов'янських народів, яке потрібно зміцнювати і захищати від німецьких і угорських зазіхань. Звідси його уявлення про можливість використати революційну ситуацію і реалізувати ідею слов'янської взаємності, яка у цей момент має «всі шанси втілитися у реальність» [1270]. Тому для обговорення завдань спільної безпеки австрійських слов'ян Л.Штур пропонує організувати їх спільну зустріч і навіть бере участь у написанні і поширенні всеслов'янської відозви [1165].

Загалом до першої декади травня 1848 р. стадія духовно-культурного словацького пробудження доповнюється змістом значної політизації словацького національного руху. Не в останню чергу спонукальними мотивами для цього стали поширення між німцями доцентрових настроїв (все частіше лунали заклики до створення Великої Німеччини) та подальша реалізація угорцями практики розширення регіональної гегемонії на теренах Угорського королівства. Незважаючи на те, що це суперечило фундаментальному принципу демократичної свободи, яка була декларована угорськими реформаторами, потужний заряд колективної

мобілізації суспільства, закладений «Весною народів», породив парадоксальне поєднання культурного націоналізму із демократичними принципами. На цьому фоні боротьби політичних інтересів, симбіозу і конфліктів національних ідеологій із ліберальними словацькі національні ідеологи активній ідеї утворення «угорської політичної нації» протиставили ідею словацької територіальної автономії.

Саму ідею словацької територіальної автономії і «політику прохань і меморандумів», на нашу думку, варто вважати обґрунтованою тактикою національної боротьби періоду революції 1848–1849 рр. До того ж, ми поділяємо думку тих дослідників (Є.Маннова, Р.Голец, Є.Ковальська), які, надаючи оцінку словацькому національному руху періоду 1848–1849 рр., воліють не використовувати термінологічне словосполучення «словацький національно-визвольний рух у 1848–1849 рр.», а вживають термін «національний рух» [1165, с. 258–259]. Такі оціночні судження, на нашу думку, не несуть емоційного забарвлення, притаманного марксистській школі дослідників словацького національного руху періоду 1848–1849 рр. (І.Удальцов [572, с.146], Я. Новотний [1051] та ін.). Відповідно, варто визнати, що атмосфера високої напруги політичних пристрастей, яка, безумовно, охопила словацьких національних політиків, хоча і торкалась безпосередньо словацького народного середовища, але так і не набрала змісту справжнього масштабного «визвольного протестного руху», як це, наприклад, в той самий час відбувалося в середовищі угорського народу. Більше того, як відомо, автори «Вимог словацького народу» висловлювали «щирю вдячність Всевишньому богові та Його Величності імператору» та «сподівалися на його Високу милість» [433, с.137].

У самій назві етапу «політики прохань і меморандумів» вбачається позитивне ставлення дослідників (Д.Рапант [1131, с.36], В.Матула [325, с.36].) до оцінки обраної словацькими ідеологами тактики політичної боротьби. Таким чином, словацькі меморандуми у порівнянні із програмами інших слов'янських народів, не мали притаманного їм формалізованого характеру та знаменували собою початок нового політичного періоду в словацькому національно-визвольному русі.

Дещо інші акценти в оцінках «меморандумів» розставляють такі західноєвропейські дослідники, як А.Тейлор, Р.А.Канн, А.Скід [941;1287;1190]. Вони не заперечують вагомості появи консолідованої позиції словацьких ідеологів, але її позитивне наповнення ідеєю автономії відносять на користь вдумливої внутрішньої наднаціональної політики Габсбургів. Концепція наднаціональної монархії (Х.Ханч, А.Вандрушко [824;1327]) і надалі продовжує визначати раціонально-критичний напрям в західній історіографії. Тому майже не випадково, що британський історик Тейлор піднесено констатував: «Габсбурги були найславетнішою династією сучасної історії, й історія Середньої Європи оберталася навколо них, а не навпаки» [1287, р.88].

Варто погодитися з тим, що династія багато століть виступала захисником етнічних спільнот Середньої Європи від зовнішніх ворогів зі сходу і заходу, що з часом надало їй символічного статусу, але, безумовно, імперія не була «ідеальним гуртожитком», а політична система монархії була далекою від досконалості, але все ж до «тюрми» їй було досить далеко» [216, с.3–5]. При цьому підкреслимо, що феодална імперська ідея до початку революції вже припинила бути виключно

«прогресивним фактором». Імперія увійшла у суперечність із суспільно-політичними інтересами словацького народу зокрема і кожного окремо взятого слов'янського народу.

Практичним результатом тактики «політики прохань і меморандумів» стало зібрання 10 травня 1848 р. у Ліптовському-св.-Мікулаші представників різних словацьких комітетів. У цей час «словаки вперше після тисячі років, – емоційно підсумував Л.Штур, – постали на боротьбу за своє власне життя» [1248, арк.71]. На зборах під головуванням Гурбана, Годжі, Штура були сформульовані «Вимоги словацького народу» [1344, s.23–26]. Присутнім їх зачитав молодий нотаріус Клайн. «Вимоги» містили оцінку угорської національної програми, березневих та інших законів Угорського сейму, проголошували національні свободи, ставили питання стосовно необхідності вирішення соціальної і селянської проблем.

Документ складався з 14 пунктів, мав загальнонаціональне значення та резонував із демократичним духом угорської національно-демократичної програми. До того ж, в ньому віддзеркалився властивий тій епосі «колерит вірнопідданських почуттів» до влади, недостатній рівень загальної політизації словацького народу. Словацька політична стриманість має своє пояснення. «Вимогам» передував факт дарування імператором Фердинандом I 25 квітня 1848 р. першої австрійської конституції Ф.К. фон Піллерсдорфа (Піллерсдорфська конституція). Незважаючи на те, що конституція була досить далекою від демократичного ідеалу, вона містила важливий для словаків четвертий параграф, згідно з яким «Всім народам монархії гарантується недоторканність їх національності і мови» [1098, § 4]. Показово, що більш демократичні на той час угорські квітневі реформи не містили подібної статті [663]. Наявність в дарованій конституції національних гарантій в подальшому сприяла виникненню і розширенню у словацького народу ілюзії відносно династії і сприяла консолідації окремих політичних і суто народних мас в їх протидії угорській революції. Відповідно, словацький маніфест містив прохання – дозволити утворити територіальну автономію, «обрати і власний сейм, який буде скликаний на основі народного представництва» [1344, s.25]. Як бачимо, документом пропонувалося на федеративних засадах реорганізувати устрій Угорського королівства та скликати загальноугорський парламент із числа представників всіх національностей королівства.

В основі «Вимог» лежала словацька мовно-культурна ідеологема, яка залишалася близькою та зрозумілою не тільки для поміркованих лібералів, але й для лівого крила на чолі із Л.Штуром. Останні традиційно «з запалом і захопленням не припиняли захищатися від надмірних вимог мадярів та намагалися своє діловодство та богуслуження захистити і здійснювати не мадярською мовою» [375, л.5]. Цей аспект національної ідеї не втратив своєї актуальності навіть в період революції. Зібрання просило визнати самобутність словацького народу, його право на використання словацької мови: «Щоби судочинство, адміністративне листування, закони і комітатське листування відбувалися народною мовою» [1344, s.25–26].

Зрозуміло, що у разі вручення «Вимог» угорському уряду їх позитивний розгляд був би неможливий. З моменту оприлюднення «Вимог», навіть не дочекавшись процедури вручення документа австрійському імператору та Угорському сейму, уряд Л.Баттяні видає ордери на арешт авторів першої словацької

державно-правової програми – Л.Штура, М.Годжі, Й.М.Гурбана. У розісланих листівках полковник гонведів та комісар уряду Л.Беніцький обіцяли особам, які допоможуть спіймати словацьких лідерів, видати винагороду у 100 срібних форинтів [1338, s.1]. Цілком логічно, що з моменту настання репресій словацькі діячі були змушені виїхати до Праги, де взяли участь в організації празького Слов'янського конгресу.

З огляду на те, що питання участі словацьких ідеологів у Слов'янському конгресі ми розглянули у Додатку 3, все ж вважаємо за доцільне приділити увагу такому документу з серії словацьких меморандумів, як «Вимоги словаків і угорських русинів» [897, s.26–27]. У вигляді доповіді вони були озвучені на празькому Слов'янському конгресі Й.Гурбаном. Саме за цей виступ сучасники назвуть його енергійною, освіченою та красномовною людиною [477, л.49]. Логічно постає завдання здійснити порівняння гурбанівського документа із попередніми «Вимогами словацького народу», що місяцем раніше були озвучені в Ліптовському-св.-Мікулаші [1344, s.23–26].

Однозначно, що однією з головних ознак еволюції словацької національної парадигми був тісний взаємозв'язок національної і культурної ідей, що, відповідно, і робить схожими вище згадані «Вимоги». Такий підхід сприяв закріпленню національно-культурних ідей та відповідних ідейно-політичних течій. Останні своєю метою, в умовах революції 1848 – 1849 рр., ставили завдання об'єднати суспільство і цим самим зменшити відстань між його різними верствами. Таким чином, ідея культурного пробудження фактично актуалізувалася ідеєю політичного згуртування народу на тлі власної етнічності. У цих умовах культурний націоналізм доповнився ідеєю соціальної політики, що і додалося до змісту словацької національної програми.

При цьому «Вимоги словацького народу» – це документальне свідчення процесу проникнення національної словацької ідеї у словацький соціум. Це підтверджується тим, що національні, політичні, культурні ініціативи були обговорені на зборах представників різних районів Словаччини. В той самий час «Вимоги словаків і угорських русинів» Й.Гурбана – це документальне підтвердження зрілості словацької політичної еліти.

Повертаючись до сформульованих Й.Гурбаном «Вимог словаків і угорських русинів», зазначимо, що документ відповідав новій якості інтеграційного моменту. Зі змісту «Вимог» стає зрозумілим, що словацьке та українське населення Австрії подане в документі як спільний об'єкт політичного інтересу словацьких інтелектуалів, що мешкали на теренах імперії. З огляду на сказане, варто додати, що наявний архівний матеріал дозволяє стверджувати: в часи революції представники як словацького, так і, особливо польського етнонаціональних рухів намагалися перетягнути на свій бік українські революційні сили [519, арк.354; 478, арк.174; 372, арк.3–5].

У «Вимогах» пропонувалося надати слов'янським народам королівства право скликати свій сейм, призупиняти рішення уряду за умови, якщо такі «будуть загрожувати словацькій і русинській народностям» [897, s.26]. Незважаючи на деяку неповноту, гурбанівська схема вирішення слов'янської проблеми на землях Угорської корони вдало поєднувала регіональний і структурний принципи

реформування мультиетнічної Угорщини та враховувала тяжіння периферійних еліт до утворення національних автономій.

Але наступ контрреволюції кардинально змінює політичну ситуацію. Далі, як доповідав російський консул в Бродах Краузе, енергійний князь Віндішгрець не тільки «розігнав слов'янську камарілью і звільнив Прагу, але й врятував державу від міжусобної війни» [520, арк.301]. Від моменту поразки 17 червня 1848 р. пражського повстання починається останній етап словацького руху періоду революції, в якому розвиток національної парадигми від своєї активної фази переходить у стан кінцевого визначення словацькими ідеологами компромісної тактики національного руху. На цьому етапі словацька тактика балансування між німецькою і угорською національними ідеями, Віднем і Пештом (двома силовими центрами) зазнає змін. Національні протиріччя і навіть «пражське кровопролиття із німецькою партією», як ми дізнаємося із архівних джерел, відходять на другий план [334, арк.301; 518, арк. 314].

Поступово віденська контрреволюційна німецька партія перебирає на себе функцію активного гравця при вирішенні долі словацького народу. В умовах переходу політичної ініціативи на бік консервативних і поміркованих сил у словаків актуалізуються радикальні ідеї і радикальні методи досягнення кінцевої мети словацького національного руху. Така політична ситуація до певної міри стимулювала зміну тактики національної боротьби. З цього часу політичний інтерес словацьких ідеологів поступово переплітається з діями віденського двору. Л.Штур навіть починає розглядати Австрію у якості ситуативного партнера, хоча ще на конгресі волів вигукувати: «З загибеллю Австрії ми не загинемо!» [1271, s.248].

Як відомо, на початку словацький національний рух не був політично пов'язаний із віденською контрреволюційною камарільєю і не ставив собі завдань, які б являли собою загрозу територіальній цілісності Угорщини. Але бездарна національна політика угорського керівництва на словацьких етнічних територіях підготувала підґрунтя для виникнення нового вогнища контрреволюції на словацьких землях.

Деякі оцінки причин розростання у слов'ян антиугорських настроїв Л.Штур надасть в своїх листах до О.Бодянського [1248, арк.69-70] та І.Срезневського. Останньому він напише: «Мадяри забажали свободи і влади над усіма іншими народами, а тому з мечем у руках повстали проти австрійського уряду» [1260, s.237].

У цьому зв'язку виникають запитання: наскільки наднаціональна ідея, а отже і ідея особливого значення Росії, могли практично виправдати сподівання такого національно-політичного мрійника, як Л.Штур? Вважаємо, бажання будителя в міру можливості використати словаками російський фактор для реалізації своєї національної програми в часи революції 1848–1849 рр. варто віднести до політичного утопізму. В той самий час ідея етнічної слов'янської спільності все ж продовжувала слугувати певним світоглядним і практичним майданчиком для словацьких інтелектуалів. Так, Л.Штур і його соратники, з огляду на ідею слов'янської спільності, продовжували розширяти зв'язки із іншими слов'янськими національно-визвольними рухами. Наприклад, капітан національної прешовської гвардії Ян Францисци (один із організаторів національної словацької журналістики) [782, арк.8] і духівник Янко Крол підтримували контакти з радикальним крилом

польської еміграції. У свою чергу польська еміграція, шукаючи підтримки у словаків, направила до них своїх емісарів [657,old.154]. В архівних документах зустрічаються згадки про «польських емігрантів зі всієї Галичини», які перебралися до Угорщини, маючи на меті увійти у військові слов'янські загони [424]. Наднаціональний формат ідеї слов'янської спільності дозволяв ідеологам словацького руху вибудовувати тактику своєї участі у революції 1848–1849 рр. Скоріш за все, саме ідея спільності стане одним із додаткових аргументів для Штура, Годжі, Гурбана пізніше утворити словацький корпус, який діяв у одній антиугорській коаліції поряд із російським експедиційним корпусом під командуванням генерал-фельдмаршала Паскевича. Бажання словацьких ідеологів опертися на російську військову міць для досягнення національної свободи було у своїй основі помилковою ідеєю.

Проілюструвати ілюзорність сподівань словацьких ідеологів відносно можливості використати імперську Росію у якості свого тактичного союзника ми можемо, звернувшись до спадщини чиновника російського міністерства іноземних справ Ф.І.Тютчева [561, с.43–50] та таємного радника, критика і цензора О.В. Нікітенка, який констатував: «західне слов'янство не повинно отримувати від нас жодного співчуття. Воно само по собі, а ми самі по собі» [357, с.306]. Ще більш промовистим аргументом на користь неможливості словацьких ідеологів опертися на східного слов'янського партнера може слугувати династична угода 1833 року.

Саме на останню буде посилатися віденський уряд, коли звернеться до Миколи I із проханням надати російську військову допомогу для боротьби із революційними рухами [648, old.236]. З'ясувати реальне ставлення російського імператора до західного слов'янства дозволяє маніфест від 14 травня та розпорядження від 26 травня 1848 р., в яких Микола I національно-визвольний рух в Австрії охарактеризує як «смуту», «руйнівний потік» [386, с.551; 363, с.45]. В той самий час, революційна опозиційність національних провінцій, на думку австрійської влади, навіть являла собою більшу загрозу для цілісності Габсбурзької монархії, ніж можливість військової експансії з боку Східної імперії.

Після розгрому празького повстання Л.Штур, Б.Носак, Б.Абаффі, Й.Гурбан вирушили до Загребу. Там вони працюють над побудовою антиугорської коаліції. Були надіслані листи чеху – Й.Фрічу [1246, s.273], полякам Е.Любомирському, К. Лібельту. В результаті домовленості із останніми було здійснене формування особливого польського легіону під командуванням капітана Бенковського, який згодом відзначився хоробрістю у вересневому повстанні словаків у Подбрадланському краї [896, s.666–667]. Прикладом інтернаціоналізації словацького руху з іншими слов'янськими рухами на тлі їх спільної боротьби з угорцями є також факт пошуку Л.Штуром та його спільниками джерел для фінансування словацьких добровольчих загонів. Для матеріального забезпечення словацького добровольчого корпусу Л.Штур веде переговори з найактивнішим учасником хорватського національного руху Л.Гаєм. Але реальна фінансова допомога надійшла від сербського князя Михайла Обреновича в розмірі 50 тис. злотих. Гроші передбачалося витратити на купівлю дев'ятисот бойових гармат. З огляду на максимальну чисельність словацького корпусу, яка становила 5 тис. добровольців, план придбати майже тисячу гармат (по одній на п'ятьох), на нашу думку, просто

вражає своїм масштабним задумом.

Але головними стратегічними слов'янськими партнерами для словаків у цей час стали хорвати. Їх очолював бан Хорватії барон Єлачич. Словаки очікували від нього самостійної слов'янської політики і швидкого початку військових дій. Не випадково, що Л.Штур в цей час висловлює свої сподівання на те, що боротьба угорських сербів і хорватів проти угорців допоможе згуртувати між собою всіх слов'ян [1262, s.28–29; s.35–38].

Підготовчий організаційний етап формування військової словацької антиугорської опозиції припадає на другу половину вересня 1848 р. [433, с.154]. У Відні 16–17 вересня 1848 р. було утворено перший військово-політичний орган – Словацьку національну раду (Slovenská národná rada). Рішенням установчих зборів (зібралось близько двохсот осіб) до ради увійшли Л.Штур, М.Годжа і М.Гурбан, секретарями були обрані Б.Носак та Д.Борик, а військову секцію ради очолили чехи Ф.Зах, Б.Блоудек, Б.Янечек [668]. Рада звертається до словацького народу з відозвою «Словаки, браття!». Відозва – це красномовне свідчення остаточного обрання радикальною частиною лідерів словацького національно-культурного руху воєнної тактики на шляху досягнення своєї кінцевої політичної мети. Рада закликала словацький народ наслідувати приклад сербів і хорватів та розпочати «боротьбу заради захисту національних прав і свобод словацького народу» [1164, с.40].

Тому вже у вересні словацький загін чисельністю у п'ятьсот волонтерів, під головуванням чеських офіцерів з території Південної Моравії, увійшов до Західної Словаччини. В «Істрії словацького повстання 1848 року» штуровського послідовника і сучасника воєнних подій М.Дохнаного передано атмосферу високого національного патріотизму і жертвності, яка панувала серед словацьких волонтерів [756, s.46–47]. Л.Штур також надасть схвальну оцінку словацьким добровольцям. Вже після революції в листі до Й.Гурбана він буде називати успіх словацьких добровольців під час наступу угорських революційних військ «днем великої вікторії словаків» [1247, s.2–3]. Загалом сприятлива політична ситуація дозволила керівникам Словацької національної ради 19 вересня 1848 р. від імені словацького народу декларувати незалежність Словаччини, закликати словацький народ розпочати військову боротьбу за свої національні й соціальні права.

Таким чином, практичною діяльністю Словацької національної ради стала організація військової складової словацького руху, матеріального забезпечення, ідеологічної підтримки членів добровольчого корпусу (про цей аспект діяльності ради свідчать її численні відозви) [1324, s.42–43; 870, s.43–45; 937, s.47–50], що в кінцевому підсумку опосередковано сприяло перемозі коаліції контрреволюційних сил. Фактично з моменту вторгнення хорватського війська і його союзників на територію Угорщини у вересні 1848 р. буржуазно-демократична революція переросла у визвольну війну угорського народу проти контрреволюційного абсолютизму, який підтримали радикальні словацькі ідеологи. «Словаки утворили корпус волонтерів із 4000 чоловік під керівництвом Штура і Гурбана, – написав про цей факт в своєму щоденнику протоієрей М.Ф.Раєвський, – потім вони пішли воювати проти угорців, але на цей час вони приєдналися до корпусу генерала Сімонича і їх вже очолюють імператорські офіцери» [477, арк.49].

Загалом статистичні дані про чисельність словацького корпусу різняться. Так, в «Нарисах Угорської війни», які побачили світ одразу ж після придушення революції, ми можемо прочитати наступне: «Майже двотисячний добровольчий загін словаків залишився вірним імператору» [394,с.15]. Л.Штур взагалі наводить цифру «у двадцять тисяч чоловік», які «цілий рік носили мечі» та брали участь у військових діях проти угорського уряду [1260, s.237]. Сучасні словацькі дослідники переважно воліють писати про шість тисяч словацьких волонтерів [668].

Показово, що на момент організації і під час військових експедицій словацьких волонтерів словацькі ідеологи продовжували використовувати гасло слов'янської солідарності. На підтвердження наших слів звернемося до листа, який надіслав Л.Штур 24 листопада 1848 р. невідомому польському патріоту (можливо, учаснику Слов'янського конгресу К.Лібельту). Його словацький лідер написав безпосередньо перед своїм від'їздом з Праги у військову зимову експедицію проти угорців. Л.Штур пояснює адресату, що словаки не можуть вчинити по-іншому з причини свого жахливого становища, але при цьому вони продовжують зберігати вірність «слов'янській ідеї». Далі Л.Штур високо оцінює хорвата Елачіча, називає його ворогом угорців та всеслов'янським патріотом.

Загалом свій політичний вибір на користь Відня члени Словацької національної ради пояснювали шовінізмом угорського революційного уряду, який не бажав задовольняти справедливі вимоги словаків і цим обґрунтовував своє бажання за будь-яку ціну звільнити свій народ. Для досягнення цієї мети рада виробила тактику та ідеологію боротьби. Складовим елементом ідеологічної конструкції продовжувало бути гасло слов'янської солідарності. Наприклад, М. Годжа в газеті «Народні новини», її редактором був К.Гавлічек, у лютому 1849 р. розміщує статтю «Голос словака на захист словацької нації». В ній М.Годжа прямо пише, що словаки продовжують самостійно боротися і проливати кров за права і свободу свого народу, але подальша їх боротьба потребує допомоги від братерських слов'янських народів. Тому, робить висновок словацький ідеолог, слов'янська солідарність і надалі залишається тим знаряддям, за допомогою якого слов'яни зможуть досягти своєї мети [875].

Під кінець 1848 р. дії радикальної частини словацького національного руху все тісніше співвідносяться із політикою австрійської контрреволюційної партії. Імператорська армія Віндішгреця вирушила від Відня до революційної Буди. З огляду на нові політичні обставини, в словацькому таборі революціонерів все гучніше починають лунати заклики скористатися моментом, успіхом австрійського двору і уряду та в союзі із монархом вирішити не тільки мовне питання, але й отримати від нього для себе гарантії забезпечення своїх національних прав. В архіві Київського генерал-губернатора зберігається таємний лист від невідомого автора, в якому він доповідає губернатору: «Я отримав відомості, за якими народи слов'янського походження – хорвати, долмати, словаки й інші, хто належав до Угорщини, від'єдналися від останньої і приєдналися до Австрії» [317, арк.160]. Додатковою підставою для прийняття такого політичного рішення, як писав Л.Штур, стало те, що уряд «пообіцяв нам однакові права із іншими народами» [1260, s.237].

Відповідно, Словацька національна рада готова була співпрацювати «на рівних» із імперським Віднем. На підтвердження цієї думки цілком доречно буде

навести цитату Л.Штура із його листа до І.Срезневського, в якому він заявить про наявність певного статусу словацького корпусу у складі австрійської армії: «ми ... як союзники австрійських військ» [1260, s.237]. Такий політичний вибір, на нашу думку, варто вважати ситуативним. Доцільно згадати штуровський вислів, який навів М.А.Рігельман на допиті 1847 р. у справі про кириломефодіївців. Російський чиновник такими словами характеризує політичні уподобання лідера словацького національного руху: «будучи угорцем, він завжди називав Австрію деспотичною, Угорщину вільною» [375, л.5-6]. Як бачимо, революція 1848–1849 рр. скоординувала світоглядну парадигму радикальної частини словацьких патріотів. У ієрархії їх ціннісних орієнтирів національний інтерес став домінувати над ідеєю громадянської свободи. В міру поглиблення політичної кризи в імперії завданням Словацької національної ради стає виборювання свого місця у внутрішній імперській структурі.

Певні теоретичні моменти розвитку такого політичного сценарію будуть розглянуті Й.Гурбаном у лютневому номері «Народних новин» (1849 р.). Свою статтю Й.Гурбан починає із спільного для всіх слов'ян звернення: «Австрійські слов'яни! Я звертаюся до вас всіх в ім'я нації». Далі він засуджує егоїзм угорських політиків, які зневажають слов'ян і продовжують ігнорувати їх національну свободу. Відповідно, майбутню долю австрійських слов'ян, їх національний інтерес він пов'язує із Австрією, яка, на його думку, не просто виявляє симпатію і співчуття до слов'ян, а з увагою, на відміну від угорських політиків, ставиться до їх національних прагнень [894].

Навіть навесні 1849 р., коли австрійський двір вже не приховував своїх контрреволюційних планів ліквідувати всі революційні та демократичні завоювання і відновити свій абсолютизм, над усією імперією, Л.Штур продовжував сподіватися на Відень. Тому в листі до Й.Фріча він засудить чеських радикальних демократів, які прославляють Л.Кошута і тому демонстративно спалюють портрети бана Єлачича. Гідність словацького лідера також глибоко зачепив той факт, що його і Й. Гурбана в Празі називали австрійськими прислужниками. При цьому, і надалі продовжуючи послідовно відстоювати свій політичний вибір, Л.Штур, посилаючись на надійні джерела, напише своєму чеському товаришу, що незабаром Словаччина отримає повну самостійність, а на всій її території, в усіх установах, школах і вищих закладах буде введена словацька мова.

У цих умовах активність об'єднаних слов'янських і контрреволюційних сил спонукала угорських політиків змінити свою внутрішньополітичну тактику. Майже першим це зрозумів секретар Л.Кошута Пал Вашварі. Виступаючи з доповіддю «Про свободу преси і співпрацю між народами» [1318, old.285–286] в травні 1849 р. на Державних зборах він закликав негайно змінити політику по відношенню до неугорського населення. Логічним продовженням нового підходу до розв'язання національної проблеми стало прийняття угорськими парламентарями 28 липня 1849 р. Закону про національність [1281]. Але час було втрачено, почалася друга хвиля російської інтервенції.

Вже через кілька місяців Я.Коллар, І.Главач, Ф.Ганріх формують принципово новий політичний документ, поява якого раніше була просто неможливою. 10 березня 1849 р. згадані політичні інтелектуали (їх підтримали Л.Штур і Й.Гурбан)

формулюють політичні рамки якісно нового словацького прохання на ім'я Франца-Йосифа I. Документ містив шість пунктів, а їх зміст – це свідчення того, що рання ідея словацької національної автономії в рамках Угорського королівства (як відомо, вперше вона була прописана у «Вимогах словацького народу» 10 травня 1848 р. [1344, s.1-2].) трансформувалася в більш масштабний політичний проект словацької автономії в рамках Австрійської монархії. Крім традиційних заяв щодо «правової рівності всіх австрійських народів, незалежно від їх мови і національності», четвертий пункт заяви містив прохання дозволити організувати представницький парламентський орган словацького народу [1059, s.61].

До австрійського імператора в Оломоуц прибула делегація словацьких національних лідерів. Сьогодні в Архіві літератури та мистецтва Словацької національної бібліотеки зберігається дагерротип (фото) одинадцяти членів посольської делегації, між ними А.Кардош, М.Годжа, Л.Штур, Й.Гурбан, К.Кузмані, І.Козачек, С.Халупка та ін. [726] 20 травня 1849 р. вони подали до особистої канцелярії цісаря документ «Прохання словаків про визнання словацького народу і провінційної незалежності Словаччини». В ньому містилося прохання вирішити словацьке національне питання шляхом надання високого дозволу: утворити в рамках імперії Габсбургів на етнічних словацьких територіях Словацьку коронну землю [1080, 62–63]. Таким чином, партія абсолютистів і її ситуативні союзники з числа керівництва словацького національного руху тимчасово об'єднали свої зусилля. Перші намагалися використати енергію націоналізму, маючи на меті реставрацію, другі задля досягнення мети утворення Словацької коронної землі у рамках Австрійської монархії.

Але на момент отримання словацького меморандуму політична ситуація в імперії принципово змінюється. Цісар, знаходячись у безпеці, 4 березня 1849 р. оприлюднює свій проект конституції. В ній проголошувалася територіальна єдність Австрійської імперії, а до її складу входили всі землі, в тому числі і Угорщина [317, арк.5-7]. 7 березня 1849 р. під тиском військ рейхстаг був розпущений. Революція в Австрії завершилася. Таким чином, політичні обставини для надання нового статусу Словаччині були несприятливими, що і визначило долю «Прохання».

У зв'язку із зазначеним вище, цілком логічно постає запитання, наскільки компромісну позицію словацьких лідерів варто вважати «зрадою революційних ідеалів», якщо, для порівняння, у той самий час частина угорського уряду Естергазі відкрито переходить на бік контрреволюції, а І.Сечені навіть заявив: «Угорщина повинна стати опорою династії та імперії» [983, old.162]. Інші члени уряду, а саме Деяк, Клаузаль, Баттяні, також починають шукати підходів до Габсбургів. Напрошується висновок, що поява політичного рефрену словаків у бік монархії Габсбургів стала змушеним тактичним вибором в ході боротьби словаків за свої національні ідеали. На підтвердження цієї думки можна навести вислів Л.Штура із його листа до І.Срезневського, в якому словацький національний ідеолог надав таку оцінку внутрішньополітичній ситуації, що мала місце на Угорських коронних землях: «ми, відчувши сприятливі умови, щоб позбавитись від вічного нестерпного гніту, повстали проти угорців» [1260, s.237].

При цьому варто взяти до уваги аксіому, за якою політично незрілий словацький соціум в цілому, за винятком незначного прошарку ідеологів, ще не був

підготовлений до утворення національної держави. Подібна ситуація є цілком природною для етносів, які в силу історичних обставин у перехідний період історії продовжували входити до держав імперського типу, а їх національна парадигма знаходилася на етапі політизації. Наслідком оцінки цієї ситуації переважною більшістю словацьких ідеологів стала політична обережність, що межувала із консерватизмом. Але відверте небажання словацьких політиків йти на компроміс із угорськими лідерами та намагання словацьких діячів досягти виконання своєї національної програми силовим шляхом логічно привело словаків у стан імперських консерваторів і контрреволюціонерів.

Незважаючи на викладене вище, варто уточнити: участь представників словацького корпусу в складі австрійських військових сил помилково вважати єдиним і однотайним вибором всіх словацьких національних патріотів. Історична реальність така, що частина словаків зробила свій політичний вибір на користь угорської революційної армії. Про участь словаків і слов'ян Трансільванії у революційному угорському русі писав О.Піч, а дослідив угорський історик Є.Ковач [982; 387,old.40]. Перший писав: «Чисельність повстанців, що взяли участь в усіх трьох повстаннях, була незначною ..., але варто визнати, що чимало словаків підтримували і воювали під знаменами Кошута» [433, с.173]. На користь цього твердження можуть слугувати матеріали, які сьогодні зберігаються в Державному архіві Закарпатської області. З них ми дізнаємося: революційні дії Державних зборів Угорщини були підтримані слов'янським населенням північної Трансільванії. У травні 1848 р. з Мукачівського замку були звільнені політичні в'язні. Маючи на меті матеріально підтримати угорську революцію, мешканці Тячева зібрали і передали на потреби армії кошти у розмірі 854 форинтів [164, арк.1-2]. Ремісники Березького комітату виготовили та передали національній гвардії близько 200 багнетів [162, арк3]. У таких містах, як Мукачеве, Ужгород створювалася національна гвардія. Число національних гвардійців у перші ж дні сягнуло 1800 чоловік. Трансільванія, як і вся Словаччина, переживала період революційного підйому.

Отже зазначимо, що всі обставини участі словацьких національних патріотів або на боці угорських революційних сил, або у складі імперської австрійської армії, на нашу думку, потребують додаткового вивчення. Адже розв'язання подібних історичних дилем, які знаходяться на стику практики етнічного самозбереження і перспективи революційної доцільності, особливо потребують максимальної толерантності, по-перше, з огляду на їх методологічну неоднозначність, а також з причини наявності різних оціночних стереотипів. Тому в нашому випадку будь-яка кінцева оцінка може бути суперечливою, якщо взяти до уваги масштабність кінцевої мети, історичну динаміку періоду революції (локомотивом революційних ідей виступали самодостатні потужні народи – французи, німці, угорці, а інші переважно були втягнуті у «революційну воронку») і специфіку словацького соціального розвитку та його відставання від схожих процесів перехідного періоду, що мали місце в угорців і німців.

Безумовно, від словацько-австрійського формату військової співпраці найбільшу моральну користь отримали імперські сили. Австрійська влада, таким чином, змогла послабити революційний рух в імперії національним фактором. Вміло стимулюючи міжнаціональну ворожнечу, праві сили зуміли поміркованих, і

навіть частину національно-радикальних слов'янських політичних лідерів перетягнути на свій бік і, таким чином, перетворили частину словаків у союзників контрреволюції. Але варто визнати, що подібний вибір на користь Габсбургів не був виключною ініціативою таких словацьких національних лідерів, як Л.Штур та М. Годжа. Як відомо, Габсбурги зуміли мобілізувати до стану своїх політичних прибічників серба Й.Раячеча, хорвата Й.Єлачича, лідера трансільванських румун С. Барнуці та ще багатьох інших.

Загалом доля угорської революції, як і будь-які сподівання щодо громадянських свобод в імперії, була вирішена контрреволюційним альянсом імператорів. Цілком справедливо подальшу перспективу розвитку політичної ситуації в імперії визначить 3 березня 1849 р. у парламентському виступі Ф. Шузелька. Він заявить: «Російська допомога – це нещастя для Австрії» [1179, s.19].

Російська імперія вступала у війну, мету якої Микола I досить чітко означить в листі до І.Ф.Паскевича від 8 квітня 1849 р. Російський імператор цинічно пише: «я би не втрутився, якби власна сорочка не була ближче до тіла, якби не бачив у Бемі та інших шахраях в Угорщині не тільки ворогів Австрії, а і своїх власних ворогів ..., яких знищити варто для нашого ж спокою» [426, с.282]. Це означало остаточну поразку угорської революції та слугувало Францу-Йосифу сигналом для повернення ініціативи щодо непорушності абсолютизму.

Подальша доля словацького національного руху визначалася практикою військового походу російського генерала І.Ф.Паскевича. Відповідно, третій літній військовий похід словацьких волонтерів відбувався в руслі «російсько-австрійських перемог». Отже, інтервенція контрреволюційного альянсу в Угорщині стала причиною угорської капітуляції 21 листопада 1849 р. При цьому, надаючи оцінку діям корпусу словацьких добровольців у придушенні угорської революції, зазначимо, що реально п'ятитисячний словацький загін аж ніяк не міг визначити долю угорської національно-демократичної революції. Адже, як відомо, угорська армія навесні 1849 р., за статистикою угорського науковця Л.Контлера та російського славіста Т.Ісламова, сягала 170 тис. військових [251, с.330; 217, с.273], що, безумовно, не можна порівняти із чисельністю словацького загону. Але ще більш показово про певне перебільшення оцінки загальної контрреволюційності словаків свідчать такі факти. Т.Ісламов пише про «дві вилазки словацького експедиційного корпусу на словацьку територію, що закінчилися повним провалом» [218, с.197]. Далі: архівні документи і численні мемуари російських військових, які брали безпосередню участь у каральних діях на землях Угорського королівства (К.Аберюхтин, Л.Ніколаї, О.Баумгартен, А.Верніковський, Н. Богдановський, І.Павлов, М.Ліхутін, П.Алабін) [2, 5 арк.; 360, с.242; 23, с.27; 97, с. 537; 73, с.244; 403, с.9,11; 309, с.247; 8, с.18], не містять свідчень про участь словацьких загонів волонтерів у бойових походах проти угорців. Іншими словами, твердження Ф.Енгельса про «обійми контрреволюції» [639, с.301–302], у які потрапили словаки, це, скоріше, гіпербола, ніж реальна оцінка масштабності участі словаків у контрреволюції, адже в силу об'єктивних причин вони просто не могли забезпечити успіху антиугорської воєнної експедиції.

Після поразки революції словацький корпус було розформовано [668]. З цього моменту мрія словацьких ідеологів – Штура, Гурбана, Годжі здобути автономію на

своїх землях почала розглядатися Віднем як можлива загроза імперській цілісності, що до кінця і визначило долю цього національного словацького проекту. Все, що отримав словацький народ з боку австрійського уряду, – це незначні поступки у вигляді призначення трьох словаків Яна Коллара, Яна Главача та Франтішека Гарни урядовими представниками у словацьких справах. Мине лише рік – і активний діяч Словацької національної ради, один із авторів компромісної тактики національного словацького руху періоду революції 1848–1849 рр. Л.Штур, розчарований австрійською національною політикою, в листі до Срезневського напише: «Німці! Ми знову в скрутному становищі і невдоволення існує вже не тільки у нас, але й у всіх австрійських слов'ян, які були ошукані вами» [1260, s.238]. Схожу оцінку Л. Штур висловить у своєму політичному трактаті «Слов'янство і світ майбутнього». Він буде писати про бана Єлачича як про благородну людину і принципово засудить наднаціональну ідеологію чеського і хорватського австрославізму, до якої в силу політичних обставин, на жаль, змушені були приєднатися словаки. «Чим все це закінчилося і хто від цього отримав плоди – відомо кожному. Обдурені надії, розбиті австрійські серця, – констатує Л.Штур, – і винуватця цієї політики Палацького австрійці оголосили радикалом і ворогом того уряду, якому він більше за всіх допомагав» [635, с.138].

Таким чином, в процесі реалізації програми словацького національного руху в період революції 1848–1849 рр. в змісті національно-культурної словацької парадигми власний етнічний інтерес домінував над ідеєю громадянського суспільства. Тому практика словацького національного руху поступово доповнилася планом утвердити свій етнічний інтегральний потенціал шляхом його емансипації в рамках монархічної австрійської системи. В умовах імперської мозаїчної етнічної структури спроба реалізувати словацьку національну ідею в часи «Весни народів» привела до закріплення у словаків такої форми суспільної поведінки, яка визначила етнополітичну обережність та світоглядний мімесис словацьких ідеологів.

Відповідно, модернізація національної словацької ідеології продовжувала відчутно залежати як від поширення наднаціональної ідеї «австрійства» з її «єдиним імперським народом», так і від подальшої практики реалізації регіональної ідеологічної конструкції становлення угорської політичної нації. При цьому, незважаючи на відмінність їх інтеграційної масштабності, перша етатистська модель була розрахована на інтродукцію словаків у Дунайську монархію, а друга – на побудову угорської національної держави. Загалом в ієрархії ціннісних суспільно-політичних орієнтацій словацьких національних ідеологів періоду революції 1848–1849 рр. верхню сходинку посіла ідея територіальної автономії, а культурна емансипація та захист мови, як і раніше, залишалися пріоритетними завданнями словацького національно-культурного руху.

5.3. Лужицький етнозберігаючий рух та ідеологія в революції 1848–1849 рр.

Неоднозначні оцінки, судження та висновки існували і будуть надалі супроводжувати тему участі лужичан у революції 1848 р. Ревізуванню дослідниками (О.Гільфердінг, В.Францев, Я.Шолта, Г.Цвахр, С.С.Димант, В.Шмідт, М.Норберт) [128, с.33; 583, с.319–320; 417, с.18–24; 1235, s.9–114; 167, с.127–128; 1174, s.3; 1048, s.63; 1088, s.15–18] будуть піддаватися як тактика, так і методи політичної боротьби,

що використовувалися лужицькими інтелектуалами у якості засобу розв'язання своїх соціальних проблем. У руслі марксистської парадигми окремі сорабісти робили висновок, що «серболужицький національний рух – це «не тільки боротьба купки інтелігентів за мовну рівність», «навпаки, – продовжували свою думку Моторний, Трофимович, Хартшток, – саме боротьба селян стала головним і прогресивним компонентом» в лужицькому революційному русі [282, s.28–30]. Гадаємо, що лужицький протестний рух періоду революції 1848–1849 рр. – це, скоріше, наслідок матеріальних проблем та негараздів широких народних мас лужицьких земель Німеччини зокрема і етносвідомого лужицького селянського населення конкретно.

У той же час процес лужицького пробудження періоду «Весни народів» з новою силою «оголив» проблему відсутності політичної єдності у лужицькому етнозберігаючому русі. Традиційно сербські локально провінційні патріоти орієнтувалися на практику підтримки патерналістських стосунків із королівським центром. При цьому ідеологи народності в своїй публічній політичній діяльності намагалися обов'язково враховувати станові інтереси місцевого лицарства.

Подібна політична позиція визначалася як земельно-регіональним минулим, так і революційною ситуацією в Німеччині. Німецька доцентрова ідеологія (Й.Фіхте [578, с.282], Ф.В.Шеллінг [622, с.48], Е.М.Арндт [660, s.34]) активно впливала як на характер самої германської національної ідеї, так, відповідно, і на зміст політичних переконань лужицьких ідеологів. Підтвердження нашої думки ми находимо у російського консерватора і дипломата Ф.І.Тютчева [119], славістів О.Піпіна [475, с. 358], О.Гільфердінга. Останній писав зі слів безпосереднього учасника революційних подій Я.А.Смолера: «Сторона германістів і демократів намагалася підвести все під один рівень, для сербів такий підхід був невігідним» [123, с.35].

На тлі цього доцентрового політичного процесу німецькі ліберальні ідеологи висували близьке і зрозуміле для лужичан гасло «свободи». Але для перших «свобода» і національна єдність зливалися у єдину цілісність: «Через свободу до єдності» – так з часом конкретизують цей лозунг німецькі ліберали, але подібне трактування ідеї «свободи» дещо виключало із процесу її досягнення інтереси національних і етнічних меншин Німеччини. Справедливо додати, що ранній націоналізм завжди схилявся до ідеологічного обґрунтування великих форм національної спільності та був егоїстичним відносно малих етнічних форм. Відповідно, етнозберігаючі прагнення двохсоттисячного слов'янського народу на тлі масштабної доцентрової німецької перспективи ставали в уявленні німецьких ідеологів не тільки другорядною ідеєю, але й небажаним явищем.

Можливо, саме з огляду на активізацію німецьких доцентрових настроїв, лужицькі ідеологи виробили для себе таку форму ідеї етнічного збереження періоду революції, як локально-провінційний патріотизм. Сама ідея «провінційно-земельної батьківщини» була зорієнтована, в першу чергу, на позитивне усвідомлення етнічної та історичної самобутності лужицького соціуму в межах своїх королівств. Це була демонстрація регіонального патріотизму та національного інтересу, які поєдналися із політичним інтересом станового провінційного лицарського Саксонського сейму. Відповідно, намагаючись зберегти свої провінційні повноваження, «Голова сейму і старшина Лузацького «лицарства» фон-Тілау» зробив рішучий крок і запросив

сільські громади Лузації брати в ньому участь». Далі виявилось, що слов'янських громад було значно більше, тому «на сеймі значно переважали серби. Між сербами і лицарським станом все більше і більше зміцнювався зв'язок і взаємне благоговіння» [128, с.34]. Фактично на регіональному рівні утворилася наднаціональна провінційна політична платформа, на якій співпадали етнозберігаючі інтереси лужицьких поміркованих ідеологів і станові інтереси місцевого лицарства. Такий політичний союз в подальшому сприяв розширенню консервативної тенденції в змісті лужицького руху.

У цілому в змісті лужицького руху періоду революції виділяються дві тенденції – консервативна і реформаторська. При цьому, не можна ігнорувати відмінності між тими консерваторами, які стояли за незмінність, збереження існуючої політичної системи і політичного режиму (Б.А.Клін, Е.В.Якуб, Ю.Е.Ванак, М.Бук, К.Панк, М.Новек) і тією поміркованою частиною лужицьких інтелектуалів (Я.А.Смолер, Е.Зейлер, К.Пфул, А.Броска) які допускали можливість збереження сутності політичної системи та дотримувалися думки про доцільність поступового переходу до більш м'якого політичного режиму. Консерватори об'єдналися навколо «Брамборського сербського часника», який почав виходити з липня 1848 р. нижньолужицькою мовою в Котбусі [691, s.66]. До речі, саме в часи революційної активності лужицькі етнодіячі ініціюють появу низки власних періодичних видань (Див. Додаток Н).

Соціальною базою консерваторів було селянство. Останнє у якості головного об'єкта свого політичного електорату розглядало міське лужицьке чиновництво на чолі з начальником поліції Будишина, головою «Сербської матиці» доктором Б.А. Кліном. У листі до О.М.Бодяньського від 20 листопада 1845 р. Я.А.Смолер надає високу оцінку організаційним і політичним якостям доктора Кліна. Лужицький будитель охарактеризував німецького чиновника, як людину, що «не соромиться публічно підтримати сербські духовні інтереси» [1203, арк. 84]. Також до крила консервативної частини діячів лужицького руху входили викладачі шкіл, сільська дрібна лужицька буржуазія і, безумовно, релігійні служителі.

До іншої групи ідеологів – центристів входили представники ліберально поміркованого, або помірковано реформаторського крила серболужицького етнозберігаючого руху – К.Пфул, А.Броска, Я.А.Смолер. Цей напрям однозначно можна вважати харизматично-вождистським у лужицькому русі. Політичним рупором цієї ідейно гнучкої частини ідеологів була газета «Тижневі новини». Досить чітко простежуються політичні пріоритети, мета та характер діяльності цього напрямку у травневому випуску газети за 1848 р. – «Радикалізм для сорбів є небезпечним ... вони і надалі залишаються вірними та добрими підлеглими наших князів» [1114].

Центристи-діячі досить обережно критикували існуючу політичну систему, демонстрували прихильність традиційним цінностям і порядкам, соціальним та релігійним доктринам. У практичній боротьбі за розширення своїх національних прав ця частина ідеологів віддавала перевагу реформаторським методам боротьби та пошуку компромісної позиції у відносинах з урядом. На тлі революційної активності помірковано реформаторська частина лужицьких діячів не вітала радикальну ідею повної ліквідації політичної системи феодального суспільства. При

цьому етнозберігаюча парадигма була для них засобом подолання соціальних і політичних конфліктів на фундаменті інтеграційної ідейної платформи мовно-культурної ідеології.

Дещо політично осторонь стояли серболужицькі ліберальні демократи. Для них ідеологія мовно-культурного збереження та розвитку була частиною революційного принципу, в змісті якого лежала фундаментальна ідея знищення станово-феодального порядку. До першої групи активних лідерів належали Я.Бартко, Я.Веля-Радисерб, М. Чіж, Я.Ю.Мелда, Я.Б.Мучінк (під час березневих подій 1848 р. він досить активно виступав на сторінках щотижневика «Сербський новінкар» та «талановитий композитор і сербський патріот, автор лужицького гімну світської музики» К.А.Коцор [1203, арк.83]. Лівому крилу сербського руху були близькі демократичні та республіканські ідеї. Вони розділяли ідею необхідності суттєвого перетворення основ існуючого ладу. Принаймні на сторінках щотижневика «Сербський новінкар» лунали заклики підтримати республіканські ідеали та вибороти особисті та політичні права. «Як вода ніколи не зможе співіснувати разом із вогнем, – писалося у щотижневика, – так само демократія буде боротися із монархією до того часу, доки перша не подолає другу» [1044].

З огляду на регіонально етнічний інтерес лужичан досить логічно постає запитання: що об'єднувало німецькі і лужицькі народи в період революції? Вважаємо, що сполучною ланкою для німецьких ліберально-національних ідеологів та обережних політичних інтелектуалів сербського руху періоду революції була боротьба з «кайданами феодалізму». У цій частині програм своїх рухів німецька і лужицька концепції в тій або іншій мірі задовольняли суспільні очікування підданих Саксонської і Пруської корон. Для підтвердження цієї думки можна навести кілька фактів зі спільних лужицько-німецьких зборів періоду революції 1848–1849 рр. Так, на травневих зборах селян Радвору була присутня група німецьких демократів Саксонії. Пізніше, у серпні цього ж року, неподалік від Баутцена відбулося спільне зібрання німецького та лужицького селянства у містечку Гаусіг. Всього зібралося близько 800 селян з найближчих районів. Заклики учасників зборів до уряду провести економічні і ліберальні реформи концептуально об'єднали німецьку і лужицьку патріотичні аудиторії [282, s.153].

Загалом, травень 1848 р. для лужицьких патріотів став місяцем консолідації етнопатріотичних сил. І хоча існували заборони на свободу зібрань, в етносередовищі почали активно поширюватися буржуазно-демократичні ідеї. У «Тижневих новинах» політичні процеси, що мали місце в цей період в лужицькому русі, описувались такими словами: «Сорбське населення під впливом дрібнобуржуазних німецьких демократів почало усвідомлювати себе по-новому, а тому воно почало засновувати в Саксонії, Пруссії демократичні клуби та об'єднання. В Саксонській Верхній Лужиці сорбські селяни створюють власні товариства. Як походить з повідомлень, вони обговорюють там питання власних селянських потреб» [1113]. З наведених рядків розуміємо, що в ієрархії політичних цінностей у лужичан економічний інтерес продовжував виступати основним спонукальним чинником їх соціально-політичної активності.

В середині травня 1848 р. у Радворі Будишинського району відбулися селянські збори. На них прибуло понад 100 представників з ближніх сіл та общин

Верхньої Лужиці. Характерною рисою цих зборів була участь в них, крім делегатів від етноменшини, також групи німецьких демократів Саксонії. Делегацію з Радвору очолював настоятель католицького приходу М.Чорлих (1784–1853). Рішенням зборів була прийнята петиція з 19 пунктів до уряду Саксонії [1099, s.50–54]. При цьому, незважаючи на певні ідейні розбіжності, учасники зборів змогли виробити загальну платформу своїх вимог до уряду. Така форма звернення до урядів була достатньо поширеним явищем періоду революції. Нагадаємо, що в травні 1848 р. на комітатському зібранні в Липто були оформлені «Вимоги словацького народу» [433, с.146; 1131, s.36; 554, с.57]. В руслі сказаного вище додамо: порівняльний аналіз численних слов'янських петицій до урядів дозволяє стверджувати, що вони здебільшого були схожими і містили стандартний перелік «вимог народу до свого уряду».

Сьогодні в ЦДІАК України зберігаються документи, які стосуються періоду національної активності західних слов'ян, в тому числі лужичан. Їх зміст дозволяє зауважити, що, незважаючи на походження, – будь то заклик до слов'ян вислати уповноважених на з'їзд в Празі чи звернення галицьких русинів-українців – має багато спільного за змістом і основними вимогами із петиціями лужицьких сербів тогочасного періоду [139, арк.216–218; 199, арк.437–438; 105, арк.242–243; 202, арк. 440.; 104, арк.1-2]. Це, з-поміж іншого, ще раз засвідчує, що процеси суспільної модернізації та становлення модерної ідентичності і в період революції відбувалися не ізольовано, а у європейському загальнослов'янському контексті [27, с.167-168].

З часом селяни Радвору заснували «Радворський серболужицький селянський союз». Селянський союз затвердив свій статут, який був написаний із дотриманням демократичних принципів побудови політичних товариств. У 14-му параграфі статуту визначалася процедура прийняття рішень членами союзу: «голосування має бути загальним, а рішення вважається прийнятим за умови його ухвали більшістю голосів» [899, s.11]. Метою Союзу проголошувалися – захист селянських інтересів та проведення серед них політичної роз'яснювальної роботи. Крім того, автори статуту заклали до його змісту своє розуміння громадянського суспільного ідеалу. «Метою Союзу, – зазначалося в статуті, – є сприяння реалізації принципів громадянської рівності та здійсненню дій, спрямованих на поширення ідеї братерства та взаємодопомоги» [899, s.11]. Гадаємо, в умовах панування в Саксонії абсолютної монархії ідею «громадянської рівності» варто розглядати не тільки як певний суспільний ідеал, а розцінювати її як символ вільного розвитку серболужицької етнічної спільності. Варто також погодитися з тим, що для лужичан періоду «Весни народів» межа між громадянськими, ліберально-демократичними цінностями і етнозберігаючою ідеєю носила досить символічний характер. Зазначимо також, що дрібнобуржуазний обережний характер серболужицької етнозберігаючої програми все ж проявився у кінцевій резолюції зібрання. Безпосередньо в документі підкреслювалося, що, «незважаючи на політичні обставини, народ отримує натхнення у своїй любові та у своїй довірі до державного керівництва» [730, s.10].

Така вірнопіддана тональність є цілком зрозумілою, насамперед, з огляду на селянську соціальну базу серболужицького руху. «Лужичан, – читаємо ми в архівному документі, – становлять лише селяни» [198, л.235]. Лужицьке селянство

протягом тривалого часу було носієм традиційно-консервативної самосвідомості. Відповідно, лужицьке сільське населення як люди з традиційною селянською самосвідомістю в революційних умовах неоднозначно ставилися до свого нового невідомого майбутнього. Цілком зрозуміло, що з моменту задоволення своїх економічних вимог (відміна феодальних прав і привілеїв) селяни втрачають інтерес до революційного руху.

Наприкінці весни 1848 р. активну діяльність розгорнуло селянське товариство, що розташовувалося на південь від південніше Будишина – в Хросціце. На загальні збори у Хросціце зібралися делегати майже з 29 сіл, в яких переважна більшість населення належала до слов'янської етноменшини. Члени зібрання прийняли 28 пунктів вимог до парламенту. Цей феномен прояву суспільної думки отримав назву «Селянська серболужицька петиція» («Sorbische Bauernpetition»). Вона була надрукована в лужицькій газеті «Тижневі новини» [1223].

Документ фактично поєднав у своєму змісті ідею політичної поміркованості, обережну політичну практику лужицьких будителів з масовою свідомістю дрібнобуржуазного виробника. Варто підкреслити, що петиція була складена лише від імені четвертої частини слов'янської меншини, яка проживала у Саксонській Верхній Лужиці. Цим самим вони надали своєму зверненню регіонального значення, чим практично виключили з процесу суспільної модернізації лужичан Пруссії, і таким чином опосередковано підтримали бік противників національного об'єднання Німеччини.

Петиція починалася словами: «Високу Другу палату королівства Саксонії уклінно з повагою та довірою просимо, якщо це буде можливо, допомогти нам». Вже тон самої преамбули задавав петиції монархічно-реформістського алгоритму, який полягав у вірнопідданих почуттях до Саксонського двору та вірі у реформаторський характер саксонського ландтагу. В цілому прохання селян були складені під впливом демократичних ідей, які поширювалися в етносередовищі, але були сприйняті та трансформовані відповідно до своєї свідомості дрібнотоварного виробника. Петицію за її проблемним змістом можна розподілити на три частини. До першої частини необхідно віднести питання політичного характеру: висловлювалося побажання надати рівні соціальні права всім мешканцям верхньолужицького району та дозволити представникам всіх станів «а не лише дворянству, засідати у місцевому ландтагу» [1223, § 1]; врегулювати питання проведення судочинства та застосування покарань не за рішенням феодала, а згідно із королівськими законами; відмінити дискримінаційний закон, за яким обмежувалося право слов'янської етноменшини займатися певними видами ремісництва [1223, § 20].

Як бачимо, в серболужицькому середовищі тривав процес закріплення та поширення основних принципів концепції серболужицької етнічної емансипації на тлі становлення нової громадянської ідентичності в умовах розширення загальнонімецького руху за громадянські свободи. На фоні загального політичного піднесення ліве крило лужицького етнозберігаючого руху проголошує такий політичний лозунг: «Не примусова праця, а свобода» [1127, s.105]. Таким чином, боротьба з аристократизмом та становістю, під якими розумілися всі атрибути віджилої феодальної структури, мала досить чітку ліберально-демократичну

спрямованість, що і віддзеркалилося у петиції.

В наступних пунктах петиції були прописані вимоги економічного характеру: використання місцевих податків [1223, § 2]; врегулювання проблеми земельних викупних платежів; ставки акцизного збору [1223, § 5; 8; 11; 25] і т.д. Остання частина «Селянської петиції» включала культурно-освітні прохання до уряду. Це, насамперед, визнання права лужицян отримувати з шести років освіти рідною мовою та право користуватися своєю рідною мовою в церковній службі [1223, § 18; 22].

У вересні петиція за підписами 69 слов'янських громад була передана до другої палати Саксонського ландтагу, але вона так і залишила петицію без депутатської відповіді [685, s.153]. Фактично таке неухвально ставлення з боку саксонських парламентарів до лужицького руху справедливо викликало в народі певне розчарування в бажанні парламентарів на практиці вирішувати питання соціального та політичного життєзабезпечення лужицького народу. Не випадково, що відомі своїми демократичними і республіканськими поглядами редактори «Сербського новинкара» Я.Бартко та Я.Веля розкритикували позицію саксонських парламентарів щодо лужицького питання: «там (у парламенті – Є.Б.) засівають своє зерно» і «для народу з цього не виросте нічого доброго» [1043].

Загалом же монархія для лужицян продовжувала залишатися не тільки символом державної стабільності та правопорядку, але й сприймалася як правовий гарант існування лужицької спільноти та її мовних прав. Додатковим аргументом на користь нашого твердження може бути практика підготовки написання на річному зібранні матиці «Прохання серболужицького народу саксонської Верхньої Лужиці до міністерства з питань про рівноправне використання серболужицької мови в процесі викладання у школі, церковному житті та правосудді» [1092, s.144-147]. Для підготовки тексту документа під керівництвом Я.Іміша була утворена рада з семи представників Серболужицької матиці. В петиції безпосередньо зазначалось: «Нехай високе королівське саксонське міністерство вплине та посприє тому, щоб серболужицька мова в лужицькій області та, особливо, в школі, церкві, перед обличчям влади і суду мала би такі ж права, як німецька мова у німецькій школі». Далі у «Великому проханні» конкретизувався зміст ідеї мовної емансипації лужицького народу: «...просимо, щоб в наших лужицьких школах наша мова не була ганебною і як рідна мова користувалася б своїми правами та використовувалася при викладанні, щоб в майбутньому всі закони, важливі постанови та оголошення перекладалися лужицькою мовою перекладачами, які були б приведені до присяги та були нам відомі» [1182, s.237-238; 1092, s.151].

При цьому звертає на себе увагу факт, що голова товариства Б.А.Клін, побоюючись поширення антимонархічних настроїв, звертається до лужицян із закликом залишатися «вірними та хорошими підданими наших великих князів» [950, s.107]. Така позиція має своє пояснення, адже консерваторів приваблювала виключно ідея мовної емансипації. В цілому їх ідеологія продовжувала ґрунтуватися на традиційних цінностях і важливе місце в ній відводилося патерналізму. Остаточний варіант «Великого прохання лужицян» пізніше був надрукований в періодичному «Часописі Матиці Сербської» [1182, s.237]. Як відомо, текст «Великого прохання» був схвалений приблизно 40 тис. серболужицьких

селян, які проживали у п'яти тисячах дворів саксонської Верхньої Лужиці [1182, s. 237].

26 липня 1848 р. лужицька делегація у складі шістнадцяти осіб від імені етноменшини передала спочатку матичну петицію на розгляд прем'єр-міністру Саксонії др. Брауну, а потім – до резиденції саксонського короля. Як писали учасники цих подій, а згодом й історики: король особисто прийняв делегацію. Пізніше Я.Смолер, згадуючи обставини зустрічі із Фрідріхом Августом II, написав, що сербська делегація була не просто допущена до розмови з королем, а король «виказав знаки особливої уваги своїм сорбам» та пообіцяв задовольнити прохання своїх підданих [1332, s.245–246; 712, s.76]. У цьому зв'язку варто додати, що реальна спроба задовольнити прохання серболужицької меншини саксонським королем була зроблена майже через рік – 28 серпня 1849 р. [1182, s.244].

Таким чином, міцні позиції у лужицькому русі утримувало помірковане коло центристів. Вони намагалися поєднати ідеї мовно-культурної лужицької рівності, бажання захистити свої національні права із стійким вірнопідданим принципом у змісті лужицької етнозберігаючої парадигми періоду революції. В цей час також виробилася спільна модель стратегії лужицьких центристів і консерваторів (К.Пфул, А.Броска, Я.А.Смолер, Б.А.Клін, Е.В.Якуб, Ю.Е.Ванак, М.Бук, М.Новек), яка полягала в поєднанні тактики обережних стосунків із революційно-демократичними силами і практичним аспектом соціально-політичної гнучкості. Для цієї моделі політичної поведінки сербських ідеологів існувала причина, яка виникла із складного історичного минулого, етнозберігаючого завдання програми лужицького пробудження і необхідності враховувати доцентровість німецького націотворення.

В той же час, незважаючи на принцип політичної обережності, частина лужицьких ідеологів не могла не враховувати впливу німецької ліберальної і демократичної думки на лужицький соціум. Прикладом проникнення ліберально-демократичних ідей до середовища лужицьких ідеологів може слугувати стаття, яка була розміщена в одному із номерів щотижневої політичної газети «Сербський новинкар» (редактори Я.Бартко і Я.Веля). Для нас цікавою є саме стаття, що була розміщена на першій сторінці журналу під гучною назвою, запозиченою з промови Наполеона Бонапарта: «Через п'ятдесят років Європа або козацька, або республіканська» [900, s.16]. Зазначимо, що вже сама назва публікації закликала лужицького читача визначитися у своїх політичних уподобаннях: або республіка, або російська імперська слов'янська монархія. Безпосередньо писалось: «Для того, щоб примусити французький народ знову прийняти владу спадкоємного короля, об'єдналися російський цар, австрійський імператор та прусський король. ... Відновлення монархії ... стало їх головним завданням. ... А метою вказаного союзу, який об'єднався проти французької демократії, стало недопущення проникнення демократії в інші держави» [900, s.16]. Стаття містила не тільки критичну оцінку монархічної форми правління, станових суспільних традицій, але й мала дещо антиросійську спрямованість. Більше того, на наш погляд, революційна ситуація актуалізувала не тільки високий градус політичних суперечок навколо самої ідеї слов'янської спільності, але на тлі активізації російської антиреволюційної зовнішньої політики надала ідеї додаткової інтриги. Атмосфера романтичного

захоплення ідеєю слов'янської спільності вичерпалась. Саме тому лужицькі будителі імплікують ідею до змісту нових політичних реалій періоду становлення європейських націй.

Для прикладу, Я.Йордан все більше тяжіє до австрославізму. Безпосереднє ставлення лужицького діяча до ідеї «слов'янської єдності» стає зрозумілим після прочитання його авторських рядків: «Австрія повинна стати німецькою, або в іншому випадку вона може стати російською» [919, s.6]. Ще більш чітку позицію сербського лідера ми знаходимо у брошурі, яку він пише в 1849 р. у вигляді відкритого листа до австрійського ліберального діяча Ф.Шузелькі. У книзі Я.Йордан закликає австрійських політиків всіляко протидіяти «наявному стійкому тяжінню слов'ян до Росії і, особливо, ні в якому разі не загравати із панславізмом». Далі у своїй брошурі Я.Йордан зазначає, що занадто висока заангажованість австрійських лівих сил демократичними ідеями заважає процесу становлення нової об'єднаної імперії та, відповідно, грає на руку Східній слов'янській імперії. Відповідно, «із страху перед Росією, – пише Я.Йордан, – ліберали, хоч і називають її «північним колосом», який стоїть «на глиняних ногах», але в той самий час вони при кожному зручному випадку своїм демократизмом зраджують німецькій ідеї» [920, s.21-22].

У цілому ставлення Йордана до ідеології слов'янської спільності періоду «Весни народів» не варто розглядати як остаточно завершену дискусію в змісті загальноприйнятої етнозберігаючої лужицької парадигми. Але при цьому варто визнати, що таке критичне ставлення до ідеї панславізму в умовах процесу становлення європейських націй все ж мало підстави, а також і право на існування. Відомо, що ідея слов'янської спільності дещо підтримувалася філософією панславізму або панрусизму, а інколи навіть і російськими золотими карбованцями [170, л.1; 428, л.1; 431, с.272].

Картина формування та розвитку лужицької етнозберігаючої парадигми не була б цілісною без врахування нами участі в революції 1848–1849 рр. тієї частини лужицького народу, яка входила до складу земель Прусської корони. Як виявилось, лужицькі серби не поспішали використати кризовий стан Прусської монархії, маючи на меті отримати від влади певні поступки в плані гарантування захисту своїх мовно-культурних прав. Пізніше, вже після поразки революції 1848–1849 рр., в умовах політичної стабільності Германської імперії на сторінках щомісячника «Łužičan» буде вже однозначно озвучений консервативний підхід до оцінки березневих подій. Редактором згаданого щомісячника буде розміщене таке судження: «від того часу, як у Лужиці була отримана звістка про березневі дні у Берліні, нижньолужичани одразу ж виявили бажання йти до Берліна на допомогу своєму королю, але після наказу королівського чиновника-німця залишатися дома, вони відмовилися від свого плану» [1002].

З нашого боку буде не зовсім справедливо представити прусських лужичан виключно у якості реакційної, вірнопідданої опори монархії. Масові соціальні заходи все ж спостерігалися і у Лужицькій Пруссії, хоча вони так і не набрали характеру масової політичної антимонархічної боротьби. Так, 20 березня 1848 р. відбулася демонстрація у Губіне, пізніше селянські виступи пройшли у районах Гродкі, Комарі, Калаві, Барчі. В кінці вересня 1848 р. в провінції Шлейзен, розташованій у Прусській Лужиці, священик Ян Мерв провів збори мешканців

найближчих селянських общин. Від імені присутніх до короля був відправлений лист, в якому висловлювалося прохання врегулювати правові відносини між старими землевласниками та новими користувачами землі, а також сприяти поліпшенню стану освіти у районах із слов'янським населенням [829, s.11]. У цілому виступи селян лужицьких районів Пруссії носили стихійний характер, не було створено єдиного центру політичного керівництва, здатного об'єднати лужицький народ.

Дослідження досвіду активної політичної боротьби лужицького народу за досягнення головної мети сербського пробудження – отримання правових гарантій захисту етносу неможливе без врахування діяльності такого суспільного інституту, як германський парламент. Історично відомо, що Франкфуртські національні збори – перший «загальногерманський парламент німецької нації» [374, арк.194] – засідав у франкфуртській церкві Святого Павла з 18 травня 1848 до 31 травня 1849 року. Крім магістрального питання – об'єднання Німеччини – перед Національними зборами постала потреба хоча би формально розв'язати проблеми регіоналізму та подолати тенденцію пріоритету локального інтересу над пангерманським. При цьому пангерманізм залишався «священним символом» для переважної частини депутатів парламенту. Парадоксально, але ще тільки починав далеко майорити символ єдиної Германської імперії із її єдиною німецькою нацією, а вже навіть берлінський лівий ліберальний депутат В.Йордан у своєму виступі наполягав на необхідності захистити права німців, які повинні «жити під німецьким управлінням і належати до великої германської вітчизни ... при цьому, – підкреслив депутат, – наставляв такий час, коли ми повинні відмовитися від мрії, яка спонукала нас піклуватися про всі національності» [1239, s.1101]. Виступ ліберала продемонстрував, що в умовах нової політичної реальності германська національна ідея стала зброєю в боротьбі за об'єднання Німеччини не тільки для прихильників імперської ідеї але й для представників демократичної партії – Р.Блюма, Й.Якобі, Г. Кудлиха, М.Дюртю, які, за висловом В.Шмідта, «всією душею були за революцію» [1174, s.9].

Побоювання ж з боку німецьких парламентарів відносно можливого поширення наднаціональних слов'янських ідей в середовищі слов'ян і лужичан мав свої цілком видимі підстави. З приводу останнього варто нагадати, що активна діяльність організаційного комітету Першого слов'янського конгресу і, відповідно, широко розрекламований та поширений між слов'янами «Заклик» «Slowianie, bracia!» [104, 4 арк.; 105, арк.242–243], поряд із західними слов'янськими ідеологами – Ф. Палацьким, В.Ганкою, Л.Штуром, А.Добрянським, писав і лужичанин Я.Йордан. З цього приводу варто визнати, що боротьба за громадянські права і конституціоналізм надали потужний імпульс національним слов'янським рухам і доцентровій слов'янській солідарності. Для прикладу, українці Галичини, піддані Австрійської імперії, у зверненні до «Німецьких братів» прохають «Докласти старання до розвитку матеріального благополуччя слов'янських народів, до розвитку у нас науки, мистецтва, мануфактури, торгівлі, сільського господарства» [379, арк.440]. Саме звернення від імені «слов'янських народів» варто розцінювати як свідчення наявності у середовищі слов'янського соціуму, скоріш за все, символічної для широких народних мас, уявно-ситуативної, а не політичної

спільності.

Відповідно, політична ситуація спонукала лужицьких ідеологів заявити про свої мовно-культурні права на загальногерманському парламентському рівні. Для підтвердження нашої думки варто звернутися до листа Я.А.Смолера до депутата, який входив до лівої фракції «Дойчер хоф» – Р.Блума. Цікавим є сам факт звернення Я.А.Смолера до Р.Блума від імені усіх лужичан, що мешкали не лише у Саксонії, але й на території Пруссського королівства. Така постановка проблеми дозволяє говорити про схильність будителя розглядати доцентрові процеси в Німеччині, якщо , можливо, і не схвально, то принаймні точно визнавати перспективність та незворотність самої ідеї об'єднання німецької нації. Звідси і зміст прохання: «Я прошу Вас звернути увагу на Саксонію і Пруссію, де проживають в Лужиці багатократно пригночені венди, які самі себе називають сорбами, прошу Вас розглянути на парламентських зборах питання про стан слов'ян Німеччини» [1216, s.13–14]. Про те, що Р.Блум отримав листа, вказує його відповідь на ім'я Я.А.Смолера: «цим листом підтверджую, що отримав від Вас листа ..., одночасно зазначаю, що Ваші побажання можуть бути розглянуті в парламенті вже ближчим часом» [829, s.19].

Як бачимо, з політичної точки зору прохання Я.А.Смолера не містило будь-якого натяку на визнання на адміністративно-територіальному рівні етнічної своєрідності лужичан. Відповідно, можна припустити, що лужицькі ідеологи ідею адміністративної автономії одразу ж вилучили із змісту своєї політичної програми. Заслугує на увагу і сам факт використання Я.А.Смолером в листі до Р.Блума загального поняття-знаменника «Німеччина», а не окремих державних одиниць – «Саксонія» та «Пруссія», до правової компетенції яких фактично і належали лужицькі серби. В умовах доцентрового німецького об'єднавчого руху Я.А.Смолер намагається продемонструвати свою прихильність загальнонімецькій ідеї, що було історично зумовлено, особливо з огляду як на чисельну перевагу, так і на рішуче ідеологічне та політичне налаштування франкфуртських парламентарів на об'єднання.

Але поступово ініціативу в цій боротьбі перехопили монархічні сили. 5 грудня 1848 р. Фрідріх захоплює Берлін, розпускає прусські Національні збори та дарує своїм підданам помірну конституцію Пруссії. Влада короля була відновлена. Пізніше, 3 травня 1849 р., на прохання депутатів Франкфуртських національних зборів прийняти корону імператора об'єднаної Німеччини, Фрідріх Вільгельм IV надсилає до Франкфуртських зборів відповідь із своєю відмовою. Корону Фрідріх назвав «залізним собачим нашійником», який Національні збори намірилися на нього надіти, а Франкфуртський парламент – «збіговиськом» [545, арк.2].

На такому загальнополітичному фоні Німеччини Фрідріх Август II – король Саксонії, отримавши звістку про останнє рішення Фрідріха Вільгельма IV, також відмовляється визнати нову імперську конституцію та розпускає ландтаг. У відповідь Саксонію сколихнула нова хвиля демократичного руху. 4 травня 1849 р. Фрідріх Август II біжить і перебуває у фортеці Кенигштейн. «Король, – пізніше напише про цей факт Я.А.Смолер, – був змушений сховатися за межами міста від розлюченого народного натовпу під охороною свого відданого сербського полку» [516, с.298].

Ввечері 4 травня 1849 р. антифеодальними силами був утворений тимчасовий уряд. Його основними організаторами стають ліві демократичні сили, до них приєднується ліберальна буржуазія та ліве республіканське крило. Високий політичний авторитет в уряді мав будишинський адвокат Чірнер, який до того активно виступав у якості регіонального демократичного політика і брав особисту участь у березні 1848 р. в заснуванні демократичного щотижневика «Сербські новинкар» [791, s.116]. Але, незважаючи на певні успіхи демократичних сил, революційний протест замість того, щоб набути характеру загального народного руху в Саксонському королівстві, скоріше за все, перетворився на сутички радикально налаштованих городян з армійськими підрозділами.

На цьому етапі політична позиція лужицьких ідеологів однозначно була консервативною. У ґрунтовному дослідженні німецьких славістів «Історія сербів» ми можемо знайти інформацію, що 7 травня російський анархіст М.Бакунін звертався до лужицьких лідерів з проханням приєднатися до повсталих дрезденців, але так і не зміг умовити лужицьких політичних керівників взятися за зброю. Пізніше факт зустрічі Я.А.Смолера з М.Бакуніним і результати їх розмови будуть неодноразово згадуватися в сорабістиці [791, s.129]. Наприклад, ми можемо прочитати: «Смолер розповідав про свою зустріч з Бакуніним, останній заявляв йому, що «його думка схиляється до необхідності знищити все існуюче», а тому існує бажання підняти лужичан проти німців. Звичайно, Смолер відмовив цьому «генію знищення» у будь-якій підтримці і співчутті від лужичан» [395, s.34]. Дослідники [683, s.154]. інколи наводять таку цитату з відповіді Смолера російському прихильнику радикальної політичної практики: «Нам необхідно будувати, а не знищувати». На нашу думку, не варто зупинятися на пошуку конкретної форми і змісту відповіді, заслуговує на увагу сам факт відмови. Однозначно, що нечисленні загони робітників та ремісників були розбиті, а Бакуніна було заарештовано, і він отримав довічне ув'язнення [20, арк.2]

Факт принципової відмови головного ідеолога лужицького руху приєднатися до бакунінського радикального революційного сценарію має пояснення. Якщо взяти до уваги, що боротьба за громадянські права і ліквідацію феодальних пережитків об'єднувала радикалів і лідерів серболужицького руху, то розуміння засобів досягнення кінцевої мети суттєво їх відрізняло, що не могло не викликати політичних дискусій і конфліктів. Відповідно, принциповим для політичної позиції А.Броска, Я.Смолера, М.Бука, Я.Х.Іміша, М.Новека було стійке намагання запобігти радикалізації лужицького руху, звідси – бажання розглядати етнозберігаючу лужицьку парадигму як частину німецького політичного реформізму.

Після придушення революційного руху настали часи контрреволюції, але повне повернення до старих політичних порядків вже було неможливе. Відбулися певні зміни у ставленні центральної влади до лужицького народу. За підтвердженням варто звернутися до наукової праці О.Гільфердінга «Народне відродження сербів-лужичан у Саксонії». Як відомо, вона стала наслідком спілкування О.Гільфердінга із Я.А.Смолером. Саме судження, спогади та політичні переконання Смолера щодо позиції лужичан у революції 1848–1849 рр. лягли у зміст роботи О.Гільфердінга. Відповідно, він, як і Я.А.Смолер, пов'язує факт повного офіційного визнання серболужицької народності в Саксонському

королівстві із практикою політичної поміркованості лужицьких ідеологів [128, с.38]. Можливо припустити, що для слов'янських районів Лужиці часів «Весни народів» актуальним був тип лідера-центриста. Він відрізнявся такими якостями, як толерантність, політична обережність на шляху реалізації своєї етнозберігаючої програми. При цьому політичні інтелектуали виходили з інтересів свого соціуму, а також з визнання особливого патерналістського типу стосунків із владою. Цю політику не слід однозначно ототожнювати з політичною догідливістю і безпринципністю. Скоріш за все, її можна розглядати як один із можливих, але все ж конкретно обраних лідерами варіантів досягнення компромісу інтересів між владою і сербською елітою. До речі, з огляду на численні нагороди та відзнаки від влади серболужицьким діячам пробудження, саме такий практичний бік взаємовідносин задовольняв як владу Саксонії, так і Пруссії. На користь нашого твердження можуть свідчити факти численних нагород серболужицьких будителів. Так, Я.А.Смолер був особисто «обласканий» Саксонським королем, учасник організації «Матиці Сербської» К.А.Мосак-Клосопольський [1135, s.68], а також і М.Горнік [1038, s.150-153], були нагороджені «Лицарським хрестом» I ступеня, Я.Х.Імиш [1036, s.120] і Я.Бук [1189, s.70] отримали ордени «За досягнення» I ступеня.

У цілому, саме як наслідок «зразкової поведінки» сербів в роки «рухів і хвилювань в усій Німеччині» лужичани змогли отримати «прихильність» влади [128, с.33]. Висновок Гільфердінга логічно викликає запитання, наскільки були обґрунтованими ідеологія і тактика лужицької боротьби із стратегією лужицьких лідерів на підтримку патерналістських стосунків із королівським центром та, відповідно, наскільки була ефективною з точки зору політичної результативності сама мовна ідеологема лужицького руху? З позиції ретроспективного підходу це запитання є цілком правомірним. Адже самі учасники лужицького етнозберігаючого руху могли і не знати, до яких історичних результатів і політичних наслідків призведе їх діяльність. А одним із проявів об'єктивного ходу історичного розвитку є те, що результат тієї чи іншої діяльності може не збігатися з метою, якої прагнули її учасники. Більше того, цей результат міг бути таким, якого ніхто не очікував і якого ніхто не прагнув.

Але відносно лужичан можна з високою долею вірогідності констатувати: етнозберігаюча ідея, яка народилася і жила в умах кількох поколінь лужицьких будителів кінця XVIII – першої половини XIX ст., отримала своє певне визнання. З цього часу влада по відношенню до лужичан почала проводити політику «обачливих репресій» та «зваженої лібералізації». Насамперед, за антимоноархічні симпатії було покарано п'ятдесят одного викладача шкіл, яких вигнали з освітніх закладів. Але саме за те, що «народність в смутний час залишилася поза політикою» [474, с.1084], стверджували О.Гільфердінг, М.Янчук, В.Францев, Є.Петухова [128, с. 33; 642, с.29; 583, с.319–320; 417, с.8], влада визнала лужичан як окремий народ. У парламенті Саксонії були виділені депутатські місця представникам етноменшини. Королівським наказом від 28 серпня 1849 р. встановлювалося, що «у нижчих школах сорби повинні вчитися письму і Закону Божому сербською мовою, а у Дрездені чотири рази на рік для місцевих сербів дозволялося проводити сербське богослужіння» [1332, s.246]. До того ж, урядом наказувалося заснувати посаду генерального інспектора в справах серболужичан. На знак подяки за «толерантне

ставлення» до монаршої влади Я.А.Смолера призначили викладачем Будишинської гімназії. Останній з часом у власній автобіографії з вірнопідданної позиції обґрунтує зміст зваженої політичної поведінки сербського руху періоду пробудження і в тому числі в 1848–1849 рр. [1217, s.14–19]. В той самий час королівською владою замість факультативного вивчення лужицької мови дозволялося ввести курс повного вивчення мови етноменшини в Будишинській гімназії та в учительських католицькій та протестантській семінаріях. Міністерським циркуляром безпосередньо вимагалось «ні в якому разі не допускати появи у середовищі гімназистів панславистських ідей» [1332, s.246]. Для виконання обов'язків чиновників та священнослужителів у районі Лужиць наказом дозволялося призначати лише тих, хто володів мовою етноменшини. Крім того, у судочинстві поряд з німецькою дозволялося використовувати серболужицьку мову. З метою імплементації останнього рекомендувалося за рахунок державної скарбниці ввести посаду сорбських присяжних перекладачів. На знак особистої поваги до етноменшини саксонський король Фрідріх рекомендує своєму спадкоємцю принцу Альберту вивчити мову лужичан, що він і робить протягом вісімнадцяти місяців під керівництвом Я.А.Смолера [1217, s.18–19; 514, арк.1; 1241, р.25]. Це повинно було продемонструвати факт довіри і прихильного ставлення з боку офіційної влади до мови та культури слов'янського народу.

Але етнокультурні прагнення лужичан до кінця все ж не отримали свого визнання з боку влади. «Наш народ, – цитуємо з протоколу засідання «Матиці Сербської», – веде скромний але достатньо діяльний спосіб життя. І, незважаючи на той факт, що у нього немає власних національних шкіл і вищих навчальних закладів, він все ж намагається отримувати освіту за допомогою рідної мови» [879, s.142]. Таким чином, незважаючи на майже тридцятирічний термін, що пройшов з моменту даної саксонським королем обіцянки реально розширити сферу використання серболужицької мови, мовна ідеологема лужицького пробудження залишалася актуальною в змісті серболужицької етнозберігаючої парадигми.

Таким чином, під час загальноєвропейської події, якою була революція 1848–1849 рр., лужицькі серби взяли участь у антифеодальному русі. При цьому лужицькі ідеологи в особі своїх теоретиків сповідували ідею локально провінційного патріотизму та були зорієнтовані на підтримку патерналістських стосунків із королівським центром. Можна констатувати, що під час буржуазно-демократичної революції 1848–1849 рр. особливо яскраво проявилися консервативні та ліберально помірковані якості етнозберігаючого руху. При цьому саме революція виявила трагічні розбіжності і реалії фінальної мети німецького національного і етнозберігаючого рухів. Кінцеві національні та етнічні вимоги суперечили одні одним, тому що ставили під знак оклику, з одного боку, ідею єдиної національної держави, а з іншого – доцільність існування в подальшому концепції етнічної емансипації. В той самий час, національна і етнозберігаюча ідеї зіткнулися із соціально-політичним конфліктом. Цей фактор послаблював сербський рух, а з часом полегшив перехід консервативно налаштованої частини сербських ідеологів на бік контрреволюції.

Висновки до розділу 5

На революцію 1848–1849 рр. припадає період найвищої активності слов'янських національно-патріотичних сил. Чехи навіть здійснили спробу відновлення своєї державності. Але від моменту поразки революції в змісті національної парадигми чеського національного руху з новою силою актуалізувалася ідея поміркованості або пасивної опозиційності чеського національного руху, що в цілому відповідало чеській моделі національного виживання. Гадаємо, «політична обережність» не була випадковою забаганкою деяких конформістськи налаштованих чеських ідеологів. На нашу думку, втілення в життя плану реалізації максимальних вимог чеської національної програми не мав ніяких шансів з причини наявності більш потужних національних рухів – австрійського і, особливо, угорського. Спробуємо припустити, що у випадку позитивного сценарію реалізації національного принципу австрійцями або угорцями їх масштабність, скоріш за все, затягнула б у «воронку етнічного конфлікту» чехів. Цим, на нашу думку, можна пояснити відповідну активізацію австрофільства, що стало однією із причин подальшого концептуального його оформлення в ідею австрославізму.

Таким чином, в складні для Дунайської монархії часи на тлі нової ідеї продовжували формуватися важливі принципи національного чеського руху, що увійшли до модернізаційного змісту чеської національної парадигми. Вони являли собою певний мікс політичних ідей, в якому політичні свободи – демократія, соціальні та особисті гарантії – зайняли дещо другорядне місце. Відповідно, в змісті ідеологемі чеського національного руху пріоритетною домінантою стала боротьба за національну справедливість із її духовно-культурним принципом, витoki якого можна знайти в мовно-історичній ідеологемі чеського відродження.

Наступне: в процесі реалізації програми словацького національного руху в період революції 1848–1849 рр. у змісті національно-культурної словацької парадигми власний етнічний інтерес домінував над ідеєю громадянського суспільства. Тому практика словацького національного руху поступово доповнилася планом утвердити свій етнічний інтегральний потенціал шляхом його емансипації в рамках монархічної австрійської системи. В умовах мозаїчної імперської етнічної структури спроба реалізувати словацьку національну ідею під час «Весни народів» призвела до закріплення у словаків такої форми суспільної поведінки, яка визначила етнополітичну обережність та світоглядний мімесис словацьких ідеологів.

Відповідно, модернізація національної словацької ідеології продовжувала відчутно залежати як від поширення наднаціональної ідеї «австрійства» з її «єдиним імперським народом», так і від подальшої практики реалізації регіональної ідеологічної конструкції становлення угорської політичної нації. При цьому, незважаючи на відмінність їх інтеграційної масштабності, перша етатистська модель була розрахована на інтродукцію словаків у Дунайську монархію, а друга – на побудову угорської національної держави. Загалом в ієрархії ціннісних суспільно-політичних орієнтацій словацьких національних ідеологів періоду революції 1848–1849 рр. верхню сходинку посіла ідея територіальної автономії, а культурна емансипація та захист мови, як і раніше, залишалися пріоритетними завданнями словацького національно-культурного руху.

Лужицькі серби під час загальноєвропейської події, якою була революція 1848–1849 рр., взяли участь у антифеодальному русі. При цьому лужицькі ідеологи в особі своїх теоретиків сповідували ідею локально провінційного патріотизму та були зорієнтовані на підтримку патерналістських стосунків із королівським центром. Можна констатувати, що під час буржуазно-демократичної революції 1848–1849 рр. яскраво проявилися консервативні та ліберально помірковані особливості етнозберігаючого руху. При цьому саме революція виявила трагічні розбіжності та реалії кінцевої мети німецького національного і етнозберігаючого рухів. Отже, національні та етнічні вимоги суперечили одні одним тому, що ставили під знак оклику, з одного боку, ідею єдиної національної держави, а з іншого – доцільність існування в подальшому концепції етнічної емансипації. В той самий час, національна і етнозберігаюча ідеї по суті співпали із соціально-політичним конфліктом. Цей фактор послаблював сербський рух, а з часом полегшив перехід консервативно налаштованої частини сербських ідеологів на бік контрреволюції.

ВИСНОВКИ

Становлення національної ідентичності західних слов'ян на тлі процесу відродження-пробудження – складний, суперечливий і багатогранний процес, який поєднав у цілісному комплексі культурно-національного розвитку західних слов'ян загальноєвропейські, загальнослов'янські, загальнонімецькі та свої національні історичні (чеські, словацькі, лужицькі) культурно-цивілізаційні зрушення, явища, взаємозв'язки і взаємовпливи. Але беззаперечно, що найпершим дійсно був процес поглибленого етнічного самоусвідомлення, зміцнення національної свідомості й ідентичності західних слов'ян.

Необхідність наукового осмислення процесу становлення національної ідентичності західних слов'ян викликала розгортання на зламі ХХ–ХХІ ст. гострої теоретико-методологічної дискусії щодо принципових положень історії слов'янських народів у ХІХ ст. і самого поняття «національне відродження». Була сформована думка про «національне відродження» як про суто інтелектуальний проект, який своїми витокami спирався виключно на ідеї німецького романтизму і народжену ним філософію мови. Далі робилося досить неоднозначне твердження, за яким всі інші принципи і складові слов'янського націотворення – ідейні, політичні,

територіальні, етичні, громадянські або релігійні з точки зору «національно-відроджувальної» теорії поступалися мові в ієрархії національних цінностей.

Як засвідчує здійснений нами у цій роботі аналіз, критична дискусія щодо питання культурно-національного відродження, тобто, чи було що відроджувати-пробуджувати з етнічних характеристик західних слов'ян, є надуманою, схоластичною і безплідною. Впродовж майже тисячоліття – до початку XIX ст. західні слов'яни зберегли основи національної і етнічної культури, власну мову, а наприкінці XVIII ст. мали й національну писемність, літературу, зачатки шкільництва тощо, але, водночас, знаходилися на етапі інтенсивної духовно-культурної асиміляції. Саме тому постала нагальна необхідність національного відродження чехів, національного пробудження словаків та етнодуховного пробудження лужичан.

В ході здійсненого нами дослідження було уточнено поняття «національне відродження», яке від моменту своєї появи діалектично змінювалося та доповнювалося. Першопочатково це поняття охоплювало сферу культури та застосовувалося переважно для позначення періоду нібито найвищого розвитку духовної сфери. Поступово воно розширилося і включало вже сферу ідеології, національної самосвідомості й національних рухів низки слов'яномовних народів. Сьогодні термін, а відповідно і зміст «відродження» варто тлумачити як поняття, узагальнююче всі процеси періоду структурних перемін – соціальні, економічні, етнокультурні й етнополітичні.

У чехів, словаків, лужичан в процесі становлення їх національної ідентичності було багато спільного зі іншими слов'янами. По-перше, їх відродження-пробудження у часі практично співпало з схожими процесами, які мали місце у інших слов'янських народів та були наслідком загального культурного розвитку європейської цивілізації. По-друге, для західних слов'ян, як і для інших слов'ян, в процесі прискорення їх інтелектуального розвитку особливого значення набував культурний фактор. Завдяки досягненню високих світових стандартів культури – у писемності, літературі тому – чехи, словаки, лужичани змогли пристосуватися до процесу слов'янського відродження-пробудження та існувати у мозаїчному середовищі старого континенту. По-третє, процеси чеського відродження та словацького і лужицького пробудження відбувалися в умовах жорсткої культурної конкуренції з романо-германською і угорською національними культурами, які, крім цивілізованих методів боротьби, використовували адміністративні важелі тиску на ідентичність, духовність і культуру західних слов'ян. По-четверте, процес становлення національної ідентичності очолила патріотична інтелігенція – носій найкращих світських та культурних традицій, вона і очолила національно-культурний рух.

Наступне: «національне відродження» чехів – це процес, що включає відродження національної культури, відтворення історичних традицій, міфологізацію і конструювання минулого (В.Там, Г.Добнер, Ф.Пельцель, А.Фойгт, К.Ройко, В.Ганка) заради поширення ідеї ренесансу національної держави. Саме кінцева мета принципово відрізняла процес чеського відродження від схожих процесів, що мали місце у словаків і лужицьких сербів, які в своїй історії були позбавлені міцної державної основи для розвитку національної культури. Русійною

силою словацького ренесансу вважається етнічна інтелігенція, яка використовувала у своїй національно-культурній і просвітницькій риторичній твердженні про традиції державності Великої Моравії (Б.Табліц, Ю.Папанек, Ю.Фандлі, Я.Чаплович) і тим самим привносила у широкі народні маси національно-патріотичну ідею. При цьому зміст словацької парадигми доповнювався компромісною теорією «гостинної зустрічі» слов'ян із угорцями (Я.Б.Магін, С.Тімон, Ю.Скленар, А.Бернолак). Такий інтелектуальний формат у змісті національної ідеї в перспективі не завадив словакам здобути державну незалежність. В той самий час лужицькі етнічні інтелектуали (Й.Г.Ріхтер, А.Френцель, Г.Б.Шерах, Ф.Метцк, М.Френцель) не відривали своє етнічне минуле від історії Німеччини. Тому, з огляду на свою нечисленність, максимальною програмною вимогою лужицьких будителів до влади було визнання і захист своїх національних прав.

Таким чином, для чехів умотивовано варто застосовувати термін «національне відродження». Використання цього поняття є обґрунтованим як з точки зору відродження їх національної держави, так і розвитку національної культури. А для словаків, які мали народну культуру і традиції, але не мали досвіду власної державності, справедливо буде говорити не про процес «національного відродження», а, використовуючи часткову аналогію із чеським процесом, про «національне пробудження» народу. Словакам фактично не було що відроджувати (не було держави, існувала лише народна культура, не сформувалася літературна мова), але у них пробудилася національна самосвідомість. Відносно лужицьких слов'ян, маючи на меті означити специфіку, а головне кінцевий практичний результат їх етнозберігаючого руху, логічно буде використовувати термін «етнічне пробудження», який більш чітко характеризує процес емансипації лужицького етносу.

Процес формування національної ідентичності в епоху відродження західного слов'янства – це специфічне європейське етноісторичне явище заради збереження свого регіонально-культурного обличчя. Історія західних слов'ян – складний шлях народів, які в силу політичних обставин з часів середньовіччя змушені були існувати на зламі трьох європейських етнокультур – германської, угорської та слов'янської, що і обумовило полівекторність їх етноісторії. З одного боку, трагедійність внаслідок насильницької германізації та мадяризації, а з іншого – можливість засвоювати інтелектуальні надбання західної цивілізації, безпосередньо брали участь в її розвитку. Опинившись в зоні німецького і угорського соціально-політичного та економічного впливу, західні слов'яни протягом своєї історії зосередили сили на засвоєнні та погодженні елементів двох культурних типів, що з часом призвело до гіпертрофації частки західного типу культури. В результаті у чеському національному русі переважали помірковані політичні настрої (Ф.М. Пельцел, Й.Добровський, Ф.Палацький, Ф.Л.Челаковський), що стало причиною мовно-історичної парадигми відродження чеської нації. Словацький рух формувался на тлі таких ідеологічних орієнтацій, як компроміс (Я.Коллар, П.Й.Шафарик) і радикалізм (Л.Штур, М.Годжа, Й.Гурбан). При цьому національно-культурна програма словаків віддзеркалювала мовно-літературний модус їх пробудження. У лужичан, з причини їх адміністративного розподілення між Пруссією і Саксонією, домінування конформістських політичних тенденцій та відсутності національно-

історичних установок, сформувалася етнозберігаюча ідея пробудження.

Процес утвердження чеської національної ідентичності співпав із процесом формування нових соціальних груп, що народжувалися на землях Чеської корони в умовах промислової цивілізації. При цьому чеське відродження, на відміну від словаків і лужичан, не в останню чергу спиралося на досягнення промислової революції. В соціальній структурі словаків переважало селянство, а місцева буржуазія і пролетаріат знаходилися у стані формування. В той же час політика денационалізації словацького населення в цілому і вищих словацьких верств зокрема з боку угорської панівної еліти призвела, скоріше, не до утворення суспільства з «неповною соціальною структурою», а до «стратифікаційної неврівноваженості» соціальної структури словацького соціуму. Позитивним чинником процесу формування словацької національної ідентичності стало просування на вищій щабель соціально-політичної організації національної інтелігенції. Пізніше вона і посіла місце локомотива словацького пробудження.

Історико-політична специфіка розвитку лужицьких земель безумовно позначилася не тільки на змісті його економічних перетворень, але й, насамперед, визначила особливості соціальної структури серболужичан. Відповідно, тезу про неповну соціальну структуру серболужицького народу варто розглядати як цілком обґрунтоване наукове твердження. Фактором розвитку і закріплення серболужицької ідентичності стала інтелігенція. Джерелом, з якого протягом багатьох років лужичани черпали патріотичні сили, залишалося етнічне селянство, яке і формувало дрібнобуржуазну, конформістську свідомість у етнічних лідерів. У цілому переплетення соціальних і національних проблем з різним ступенем гостроти проявилось у всіх слов'ян.

Процес формування національних і етнозберігаючих ідеологій у західних слов'ян був соціально динамічним й інтелектуально продуктивним, що стало наслідком підвищеного ідеологічно акцентованого інтересу до рідної культури і, насамперед, мови. Домінування культурно-національних, а не соціально-економічних чи політичних чинників (як це було типово для великих європейських народів і націй) в ідеології пробудження у ХІХ ст. пояснюється ідеєю перерваної національної історії (чехи) або незавершеністю історичного процесу формування етнічного обличчя (словаки), а для лужичан – абсолютною відсутністю перспектив та, відповідно, навіть відсутністю елементарних спроб з боку сербів-лужичан щодо створення власної державності.

З огляду на те, що західні слов'яни не мали можливості будувати своє національне майбутнє, використовуючи такі ефективні важелі, як власний становий інститут або представницька установа, на початковому етапі їх національні та етнозберігаючої парадигми були переважно представлені мовно-літературною ідеологією, що дозволяє говорити про лінгвоцентричність процесу їх націотворення.

При цьому процес прискорення формування національної ідентичності, а втім й ідея відродження-пробудження, за задумом її творців, справедливо передбачали тактику емансипації своїх мов на лексичному, історичному (будителі доводили індоєвропейське походження своїх мов), соціально-статусному та ідеологічному рівнях. Подібний концептуальний підхід переважно мовного змісту був закладений

ще будителями просвітницького періоду та розширений в працях національних діячів і науковців періоду романтизму. Варто визнати, таке філологічне розуміння витоків слов'янського відродження не просто на багато років визначило основний напрям дослідження слов'янського відродження-пробудження, але й надалі залишається фундаментальною основою славістики.

Відповідно, результативна діяльність чеських діячів (Г.Добнер, Й.Юнгман, Й.Добровський, В.Ганка, Ф.Л.Челаковський) привела до прискорення інтелектуалізації чеського мовно-літературного середовища, що ефективно вплинуло як на формування в чеському суспільстві мовного модусу чеської національної ідеології, так і на еволюцію політичної сфери у чехів. Обрання власної мовно-історичної ідеології у якості фундаменту національної парадигми незабаром створить нові якісні умови для позитивної динаміки чеського національного руху. До того ж, чеські будителі (К.І.Там, Ф.М.Пельцель, В.Ганка, Й.Лінда) використали ідею міфологізації своєї історії, чим радикально вплинули на ставлення чехів до своєї ідентичності.

Період становлення ранньої національної парадигми словацького народу був переважно представлений мовно-літературною ідеологією націотворення. Ідеологізація словацького національного руху в площині мовно-літературної модернізації – це логічна данина соціально-селянській специфіці структури словацького соціуму із його традицією аграрного суспільства. Нечисленні історичні праці словацьких істориків-будителів (Б.Магіна, С.Тімон, Ю.Папанек, Я.Грдлічка, Ю.Скленар, Ю.Фандлі) – це не проста «інвентаризація» історії, а намагання «презентувати» словаків у якості історичного і самостійного народу. При цьому на ранньому етапі були окреслені деякі «компромісні контури» національного історичного міфу «гостинної зустрічі», зміст якої свідомо не виходив за рамки імперської та угорської політичної історії.

Своєрідність процесу формування лужицької етнозберігаючої ідеології полягає в тому, що в її змісті, конкретно в співвідношенні культури та історії, перше має перевагу над другим. Фактично, завдячуючи культурі серболужичани ідентифікували себе етнічно протягом багатьох століть. Лужицьке пробудження – це своєрідний германо-слов'янський симбіоз, у якому співіснували соціальна ідеологія титульного етносу та філософія національного самозбереження.

Подальше розширення та закріплення національної ідентичності західних слов'ян (30-і рр. ХІХ ст. – до початку «Весни народів») характеризувалися емансипацією національної й етнічної ідентичності, подальшим закріпленням своїх соціокультурних відмінностей від німецького і угорського народів, фіксацією ідентичності та розподілом самих західних слов'ян за ідентифікаційним принципом «ми–вони».

У чехів означений період характеризувалися співвідношенням з процесом ідеологізації мовно-історичної парадигми чеського відродження. При цьому історична складова чеської національної парадигми характеризувалася не пошуком закономірностей розвитку європейської історії, а, перш за все, визначенням місця свого народу в історичному процесі, що безпосередньо відповідало метафізичному виправданню його існування.

Подальша «експлуатація» культурної ідеї на другому етапі національного руху сприяла формуванню конформізму у чеському національному русі. Тому низка інтелектуалів у цей період досить виразно демонструвала свою схильність до політичної мімікрії. Вони парадоксально поєднали націоналізм, демократичні принципи особистої свободи із діалектикою «провінційного земського патріотизму» (В.Томек і Я.Воцель, Ф.Браунер, Ф.Рігер). В той же час, динаміка чеського національного руху у деякій мірі залежала від дій богемського консервативного табору ідеологів (Й.М.Тун, Л.Л.Тун, К.Ф.Штернберг, Ф.Коловрат-Лібштейнський, Р.Кінській), які досить прагматично намагалися поєднати земський інтерес із політичною практикою Австрійської монархії. При цьому на особливе місце в національній чеській ідеології почала претендувати наднаціональна інтеграційна ідея, яка завдяки діяльності чеських інтелектуалів (Ф.Палацький, К.Гавлічек, Я.Малий, Ф.Л.Рігер) поступово втілювалася в інтеграційну модель австрославізму.

Лінгвістичний платонізм активної частини словацьких патріотів у другій половині 40-х рр. XIX ст. припинив бути лише безневинним науковим захопленням, а перетворився на пункт ідеологічної програми словацького національно-культурного пробудження. Він активно пропагувався і перетворився на фундаментальний політичний принцип, за яким словацька мова була не тільки першоелементом етнічної культури, але й основою національної ідентичності. Таке захоплення словацьких ідеологів (Л.Штур, М.Годжа, Й.Гурбан) лінгвістичною ідеєю пробудження пояснюється активним просуванням А.Бернолаком, Я.Колларом, П.Й.Шафариком, чехами К.Гавлічком, Ф.Палацьким в практику словацького націотворення концепції «єдності» чехословацького племені. Останню Т.Г.Масарик пізніше модернізував у концепцію чехословацької національної єдності. Відповідно, почалася епоха національних інтересів і зіткнення «націоналізмів».

Загалом у 30-х–40-х рр. XIX ст. словацька мовна ідея починає перетворюватися на інструмент боротьби за власні національні права. При цьому на процес формування словацької парадигмальної конструкції «народ – нація», крім власної етнонаціональної еліти, в тій або іншій мірі намагалися впливати як чеські ідеологи, так і російська науково-політична еліта (М.Погодін, Ф.Тютчев). Відповідно, національна свідомість словаків, незважаючи на наявність помітного інтелектуального прогресу, залишалася менш зрілою, а національний рух менш структурованим і організованим у порівнянні з чеським рухом.

Процес розширення домінантності серболужицької ідентичності супроводжувався її зростаючою актуалізацією в середовищі слов'янських мешканців Лужиць. На другому етапі серболужицьке пробудження остаточно сформувалося як регіональне явище, що мало свою аудиторію і своїх ідеологів. При цьому лужицькі діячі (Я.А.Смолер, Г.Зейлер, Я.П.Йордан, М.Горнік), на відміну від чехів, словаків, досить обережно експлуатували ідеологічну доктрину протиставлення «власного етнічного, чужому німецькому», що було цілком зрозуміло. Лужицькі будителі свідомо віддавали належне посередницькому німецькому соціополітичному і культурному компонентам у змісті власної етнозберігаючої парадигми. В той же час, до змісту серболужицької ідеології додалася ідея слов'янської спільності (К.Б.Пфуль, Я.А.Смолер, К.А.Мосак-Колосопольський, Я.Барт-Чішинський, Я.Лоренц-Залеський, Я.Йордан). Вона, на

наше переконання, не замислювалася діячами лужицького пробудження як єдино правильний підхід для реалізації власної етнозберігаючої програми, а використовувалася лужичанами обережно для вирішення ситуативних завдань розвитку серболужицького руху в цілому і особистих інтересів зокрема.

В період революції 1848–1849 рр. національні рухи західних слов'ян досягли своєї найвищої активності. При цьому в змісті національної парадигми чеського національного руху з новою силою актуалізувалася ідея поміркованості або пасивної опозиційності, що відповідало чеській моделі національного виживання. Відповідно, ліберальні ідеологи (Ф.Палацький, К.Гавлічек, Ф.А.Браунер) із їх поміркованою тактикою розвитку чеського руху в цей час все сильніше дрейфували в бік ідеї австрославізму та розраховували на мирне «розв'язання зверху» своїх національних і політичних проблем. Чехи хотіли консолідації своїх етнічних територій з наступним наданням своїй адміністративній одиниці автономних прав у межах імперії Габсбургів. Гадаємо, «політична обережність» лідерів не була випадковою забаганкою деяких конформістськи налаштованих чеських ідеологів, тому що практика реалізації максимальних вимог чеської національної програми не мала шансів на реалізацію з причини наявності більш потужних національних рухів – австрійського і, особливо, угорського.

В умовах національно-політичного загострення дехто з чеських ідеологів все ж не потрапив «під чари» австрославістської ідеї і навіть відмовлявся від державних австро-німецьких обіймів та від своєї великої «дунайської імперської батьківщини». Фр.Рігер висловлювався за об'єднання чехів, словаків і поляків в одну державу. Ф.К. Кампелік був прихильником політичного об'єднання слов'ян в загальнослов'янській державі, а Ф.Зах відстоював ідею слов'янської союзної держави. Радикал А.Сметана навіть обґрунтував ідею слов'янської революційної співпраці.

Наявні політичні обставини спонукали чеських ідеологів максимально залучати до кола своїх союзників консервативну етнічну шляхту (В.Дейм, А.Ностіц, В.Вурмбранд, Ф.Штернберг, Л.Л.Тун), що знизило політичний градус міжетнічних стосунків у відносинах із австрійською владою. В той же час дотримання компромісної ідеологемі чеського національного руху пояснюється внутрішніми земельними обставинами (Богемія, Моравія, Сілезія) та фактом земської, чесько-австрійської багатовікової спільної історичної долі. Ідея земського патріотизму, яка будувалася на тлі історичного права земель Чеської корони, історичній самобутності Богемського королівства та усвідомленні особливості чесько-німецької протонаціональної спільності в межах імперії Габсбургів, сприяла зниженню градусу опозиційного чеського руху відносно універсальної імперської ідеології. Але наслідком революції на землях корони Святого Вацлава став занепад ідеї богемізму. Остання як можлива альтернативна ідентичність для мешканців Богемії починає поступово зникати.

Найвищим проявом політичної організації словацького соціуму стала підготовка двох національних документів – «Вимог словацького народу» (Й.Гурбан, М.Годжа, Л.Штур) і «Прохання» на адресу Франца-Йосифа I. (Я.Коллар, І.Главач, Ф.Ганріх). В першому була прописана ідея національної свободи і автономії у складі Угорщини. Документ резонував із демократичним духом угорської національно-

демократичної програми. В другому було сформульовано проект національної автономії у вигляді Словацької коронної землі в рамках Австрійської монархії. Таким чином, політично незрілий словацький соціум періоду «Весни народів» не був підготовлений до утворення національної держави, лише вузький прошарок національної інтелігенції висував радикальні вимоги. Подібна ситуація є цілком природною для етносів, які в силу історичних обставин у перехідний період історії продовжували входити до держав імперського типу, а їх національна парадигма знаходилася на етапі широкої політизації. Наслідком оцінки цієї ситуації переважною більшістю словацьких ідеологів стала політична обережність, що межувала із консерватизмом.

Але відверте небажання низки словацьких політиків (Л.Штур, М.Годжа, Й. Гурбан) йти на компроміс із угорськими лідерами та намагання словацьких діячів досягти виконання своєї національної програми силовим шляхом логічно привело словаків у стан імперських консерваторів і контрреволюціонерів. При цьому як радикальний метод досягнення національної мети, так і наступна тактика співпраці словацьких радикалів із австрійськими імперськими військами в цілому не заперечували компромісної ідеології словацького національно-культурного руху. Австрійська влада, вміло стимулюючи міжнаціональну ворожнечу і праві сили, зуміла поміркованих, і навіть частину національно-радикальних слов'янських політичних лідерів залучити на свій бік і таким чином перетворити цю частину словаків у союзників контрреволюції.

До головних чинників участі найнечисленнішого слов'янського народу у революційних подіях середини XIX ст. необхідно віднести національно-культурні та етнополітичні. Під час революції 1848–1849 рр. ідеологія та культура серболужицького національного руху знаходилася на підйомі. Песимізм, а інколи ворожість по відношенню до прогресивного оптимізму епохи Просвітництва, які були притаманні поміркованим німецьким лібералам, зачепили й серболужицьких політичних лідерів. Вони з широкої демократичної програми обрали шлях гуманізації та поміркованої суспільної лібералізації. Перше відповідало національним та культурним потребам народу, а друге не ставило етнос в опозицію як до монархічної влади, так і до демократичних сил Німеччини.

Припущення щодо можливого отримання етноменшиною більш широких національних прав або автономії за умови рішучіших дій під час революційних подій, на нашу думку, є безпідставними. Вже на початку XIX ст. серболужицький етнос являв собою статистичну меншість у своєму етнічному районі, який розподілявся між двома європейськими державами (Пруссією і Саксонією), тому заклики до більш рішучих національних вимог у етнічно змішаних районах не мали значного поширення, а радикалізація національного руху могла мати етнолетальні наслідки.

Загалом у західних слов'ян загострення соціальних протиріч в період «Весни народів» сприймалося як небезпека для політичної системи не тільки консервативними, але й ліберальними колами суспільства, що і сприяло утвердженню поміркованості в національному питанні.

Під час проведення Слов'янського конгресу західні слов'янські ідеологи демонстрували підвищений інтерес до наднаціональних інтеграційних ідей. При

цьому ідея інтеграції як складова парадигми національного розвитку на конгресі все ж відіграла роль певної «ідейної ширми», за якою майже кожна слов'янська делегація приховала своє бачення та свій етнічний інтерес в плані вибору формату розв'язання національного питання на теренах Австрійської монархії в цілому і майбутньої об'єднаної Німеччини зокрема. Відсутність одностайності хоча і можна пояснити етнополітичним егоїзмом, але до кінця варто говорити про існування логічних національних позицій та інтересів з боку чеських, словацьких і лужицьких ідеологів. При цьому чеські ідеологи виявили стійке бажання опертися на власну компромісну наднаціональну ідеологему – австрославізм. Сьогодні, з огляду на значний історико-політичний багаж Європи та, відповідно, надаючи оцінку спробі чеських ідеологів презентувати федералістський австрославізм, ми можемо навіть вважати подібну ідею далекоглядним підходом в плані визначення майбутньої долі об'єднаної Європи. У той самий час словацькі делегати намагалися відстояти своє право на збереження ідентичності та захистити перспективи свого національного майбутнього, а лужичани дотримувалися локально-провінційної концепції та були зорієнтовані на збереження патерналістських стосунків із Пруссією.

При цьому лише наприкінці ХХ ст. європейська спільнота змогла оцінити перспективність федералістської ідеї Ф.Палацького. В ній була закладена не тільки ідея емансипації монархії, але й сформульована перспективна концепція побудови наднаціональної держави, яка в майбутньому могла б стати моделлю загальноєвропейського значення.

Незважаючи на наявні суперечності та егоїстичні інтереси різних делегацій, процес становлення національної ідентичності однозначно супроводжувався формуванням у суспільстві позитивного ліберального уявлення про громадянську свободу. При цьому ідея боротьби за національну справедливість, а не символи громадянської свободи, продовжувала залишатися головним політичним кредо в змісті національних ідеологем революційного періоду. Тому в ієрархії ціннісних світоглядних орієнтирів символ національної свободи домінував над ідеєю громадянських свобод. Таким чином, основоположне значення в політичних проектах західних слов'янських ідеологів в умовах революційно-демократичної динаміки часу відводилась ідеї «національної свободи». Такий стан пояснюється тим, що процес національної інтеграції у західних слов'ян відбувався більш інтенсивно, ніж поглиблювалася політична і громадянська культура цих народів.

Для західних слов'ян міжслов'янські зв'язки стали додатковим чинником духовного відродження-пробудження та ідеологізації національних рухів. При цьому термін «слов'янська єдність», як і відповідна ідея, на практиці віддзеркалює гіперболізоване бажання патріотично налаштованих слов'янських лідерів надати найчисленнішому етнічному об'єднанню європейських народів ореол єдності перед загрозою західної експансії. До того ж, практичному змісту поняття «слов'янської єдності» більше відповідає термін та ідея «слов'янської взаємності» – процесу, в якому на тлі етнічного взаємного минулого виникло розуміння етнокультурної близькості. Відповідно, навіть в ХІХ ст. західні слов'яни в період розквіту ідеї «слов'янської єдності» не завжди демонстрували високий рівень етнічної спорідненості, а навпаки – виходили із національного інтересу, ігноруючи значну кореляцію в напрямі політичної «єдності». Західних слов'ян у ХІХ ст. необхідно

розглядати не в контексті традиційної рафінованої концепції слов'янської єдності з вишукуванням обов'язкових загальних рис в якості конкретно-історичної ілюстрації тієї чи іншої імперативно декларованої «загальності», а в контексті проблеми етнічної диференціації. Остання була магістральною тенденцією історичного розвитку слов'янських народів не тільки у XVIII–XIX ст., але має суттєву вагу і до цього часу.

Стараннями окремих науково-політичних інтелектуалів (Я.Геркель, Я.Коллар, Л.Штур, А.Френцель) ідея слов'янської мовно-культурної близькості переросла в концепцію «культурного панславізму». На етапі активізації в 30-х–40-х рр. XIX ст. культурно-національних прагнень західних слов'янських народів європейська політика Російської імперії стала однією з причин політизації наднаціональної ідеї панславізму. При цьому справедливим буде визнати, що формування і еволюція панслов'янської ідеології в Росії відбувалася під пильним наглядом царського уряду, а сам її зміст дещо співвідносився із зовнішньополітичним інтересом Петербурга. Поступово ідея панславізму отримувала у сучасників найрізноманітніші інтерпретації – від русофільства до державного або царофільського панславізму, а в період «Весни народів» і демократичного панславізму. Намагаючись протистояти популяризації політичного панславізму, західні національні ідеологи були змушені шукати альтернативні шляхи для інтеграції доцентрових інтересів австрійських слов'ян, що знайшло своє відображення в іншій наднаціональній концепції австрославізму.

Перехід від просвітницької до політичної діяльності в національній сфері знаменував собою появу цілої низки слов'янських діячів-будителів. Їх значення важко переоцінити. По-перше, це, насамперед, етнозберігаюча мета їх копіткої роботи. В умовах політичної ізоляції та асимілюючої політики з боку монархій титульних німецького і угорського народів слов'янські лідери зуміли скористатися досягненнями західної цивілізації та поєднати їх з власним національно-культурним надбанням, модернізувати народ до життя у нових соціальних та економічних умовах. По-друге, наукове значення. Завдячуючи діяльності багатьох будителів, була сформована уява про самоцінність слов'янської культури та її значимість для світової культурної скарбниці. Не менше національне і етнозберігаюче значення мало намагання провідних лідерів досліджувати своє слов'янське коріння, його визначення стало частиною загальнонаукової історико-культурної проблеми, яку вивчали європейські славісти, а також служило меті збереження етнічної пам'яті як етнозберігаючого джерела. Національно-культурні лідери перейняли від представників титульного етносу та сусідніх народів розуміння необхідності розвитку національної культури. Їх діяльність сприяла створенню іміджу своїх народів, що привело до зростання зацікавленості з боку європейських славістів історією слов'ян. Особливе значення будителів полягає в заснуванні суспільно-політичних, культурних об'єднань та товариств. Завдячуючи останнім західні слов'яни могли розширяти свої культурні уявлення про світ і стати повноправними суб'єктами політичного життя Австрійської імперії і Саксонського королівства.

Для створення та підтримки власної національної програми інтродукції у європейське середовище західні слов'яни змушені були засвоїти не тільки кращі культурні традиції титульного німецького народу, розвинути духовні коридори

власного етнічного буття, але й репрезентувати свої народи спорідненим слов'янським народам. І це, як свідчать їх контакти зі слов'янським світом, їм вдалося. Так, наприклад, зв'язки між західними слов'янами та Україною мають своє історичне минуле та являють собою наслідки патріотичної та наукової діяльності будителів і національно-культурних діячів. Плодами цих зв'язків стали численні наукові праці та спостереження, які лягли на сторінки різноманітних видань, внаслідок чого стали відомими українському і європейському читачеві.

Хоча взаємини українського інтелектуального середовища (насамперед Наддніпрянщини) із середовищем західних слов'ян у першій половині XIX ст., а звідси і взаємовплив, носили переважно епізодичний характер, але важливим є той факт, що вони насправді існували та розширяли уяву про слов'янський світ. У історичній долі західного слов'янства та українського народу, який входив до складу Австрійської імперії, було чимало спорідненого, спільного, що проявилось в період «Весни народів», коли західне слов'янство, як і українці імперії Габсбургів, заявили про себе як про самодостатні народи з власним історичним минулим, мовно-культурними традиціями. Їх єднала не тільки історико-політична доля, але й спільність політичної позиції, за якою вони декларували своє право на територіально-адміністративну автономію у межах Австрії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А.Р. Два месяца в Праге. Февраль 1859 года / А.Р. // Современник. – 1859. – Т. LXXIV. – С. 126–173.
2. Аберюхтин К.П. Пять документов про военную компанию 1849 г. из дополнением письмом // IP НБ НАН України. Ф.ІІ. Од.зб. 3471. 5 арк.
3. Абисогомян И. Становление чешской лексикографии в эпоху национального Возрождения: традиции и новаторство [Электронный ресурс] / Абисогомян И .; диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по чешской филологии. – Тарту 2009. – 200 с. – Режим доступа: <http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/8825/abisogomjanirina.pdf> (дата обращения: 14.10.2012). – Назвние с экрана.
4. Авербух Р.А. Революция и национально-освободительная борьба в Венгрии 1848 – 1849 [Электронный ресурс] / Р.А. Авербух //– Москва: Наука, 1965. – Режим доступа: <http://istmat.info/files/uploads.pdf> (дата обращения: 07.06.2009). – Назвние с экрана.
5. Ададуров В.В. «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Текст промови, виголошеної 22 січня 2013 р. на випускних урочистостях студентів-магістрів історичної програми Гуманітарного факультету УКУ [Електронний ресурс] / В.В. Ададуров // – Львів: Видавництво УКУ, 2013. – 48 с.– Режим доступу: http://ucu.edu.ua/library/8597/#_ftn18 (дата звернення 28.07.2014). – Назва з екрана.
6. Аксаков И.С. Вопросы, предложенные Ивану Сергеевичу Аксакову III-м отделением / И.С.Аксаков // Быть России в благоденствии и славе: Послания

- великим князьям, царям, императорам, политическим деятелям о том, как улучшить «государственное устройство». – М., 2002. – С.345–350.
7. Аксенова Е.П. А.Н.Пыпин о В.Ганке / Е.П.Аксенова // Славянский мир в третьем тысячелетии. – Москва: Институт славяноведения РАН, 2011. – С. 92–101.
 8. Алабин П. Русские в Венгрии в 1849 г. (из походных заметок) / П. Алабин // Русская старина. – 1882. – № 7. – С. 7–38.
 9. Алаев Л.Б. Где тонко – там и порвалось! / Л.Б. Алаев // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3. – С.80–90.
 10. Алексеев Ю.М., Кравченко Н.М., Павленко Ю.В. Теоретичні засади курсу історії слов'янських народів в українській вищій школі / Ю.М. Алексеев, Н.М. Кравченко, Ю.В. Павленко // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С.86–94.
 11. Андерсон Б. Воображаемое сообщество. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон; [пер. с английского В. Николаева]. – Москва: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – 288 с.
 12. Андич Э. Реакционная сущность политики Меттерниха в национальном вопросе / Э. Андич // Славяне в эпоху феодализма. – М.: Наука, 1978. – С. 215–227.
 13. Анненков П.В. Парижские письма / П.В. Анненков // [«Литературные памятники»: Издание подготовила И.Н.Конобеевская]. – Москва: Наука, 1983. – 608 с.
 14. Антология чешской и словацкой философии; [за ред. Е.А.Сафронова, М.А. Хевеши]. – Москва: Мысль, 1982. – 407 с.
 15. Антясов М.В. Панамериканизм: идеология и политика / М.В.Антясов // – М.: Мысль, 1981. – 293 с.
 16. Арато Ендре. Венгерское общественное мнение и национальный вопрос в 40-х годах прошлого века / Ендре Арато // Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae Akadémiai Kiadó, 1960. – Т. 39. – С. 6–49 с.
 17. Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю. Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід / Е.А.Афонін, О.М.Бандурка, А.Ю.Мартинов // – Харків: Вид-во «Титул», 2008. – 504 с.
 18. Ашенкамф Н.Н. Становление крупного капиталистического производства в сельском хозяйстве восточных провинций Пруссии и классовая дифференциация прусского крестьянства: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Ашенкамф Н.Н. – Москва, 1980. – 16 с.
 19. Базаров В.А. Очерки по истории Германии в XIX в. / В.А. Базаров // Изд. 2-е. Сост. В. Базаров и И. Степанов. – Санкт-Петербург: Скирмунт, 1906. – Т.1. – 568 с.
 20. Бакунин М.А. Биография, черновик, после 1876 года // ІР НБ НАН України. Ф. 96. (Архив Єрмолова). Од. зб. 29. 3 арк.
 21. Бакунин М. А. Русским, польским и всем славянским землям / М.А. Бакунин // – Берлин: Г. Штейниц, 1903. – 48 с.

22. Бакунин М.А. Исповедь. Собрание сочинений и писем 1828–1876 [Электронный ресурс] / М.А. Бакунин // Под редакцией и с примечаниями Ю. М. Стеклова. Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1935. – Т. 4. – Режим доступа: <http://be.convdocs.org/docs/index-101975.html?pa>. (дата обращения: 09.05.2009. – Назвние с экрана.
23. Баумгартен А.К. Дневник 1849 г. / А.К.Баумгартен // Журнал императорского Русского военно-исторического общества. – Санкт-Петербург, 1910. – Кн. 4. – С. 6–43.
24. Бах Макс. Австрия в первую половину XIX века / Макс Бах; [пер. с нем., под ред. В. Базарова, И. Степанова]. – Санкт-Петербург: Издание С.Скирмунта, 1906. – 342 с.
25. Бевзюк Є.В. Можливості Інтернету щодо розширення джерельної бази історичних досліджень: питання історії лужицьких сербів / Є.В. Бевзюк // Карпатика. Актуальні проблеми політичного та культурного розвитку карпатського регіону в XIX–XX століттях. – Ужгород: Інститут Карпатознавства, 2001. – Вип.10. – С.135–147.
26. Бевзюк Є.В. Історичні умови формування національно-специфічних рис менталітету лужицьких сербів / Є.В. Бевзюк // Карпатика. Проблеми історії та етнографи України. – Ужгород: Інститут Карпатознавства, 2001. – Вип.11. – С. 138–149.
27. Бевзюк Є.В. Матеріали архівів України про участь серболужичан у загальнослов'янському національно-революційному русі середини XIX ст. / Є. В. Бевзюк // Питання сорабістики. IX Міжнародний сорабістичний семінар. Інститут славістики. Сербський інститут у Будишині. – Львів-Будишин, 2002. – С.162–168.
28. Бевзюк Є.В. Національне відродження – історичний етап чи теоретична концепція? / Є.В. Бевзюк // Карпатика. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. – Ужгород: Інститут Карпатознавства, 2002. – Вип.18. – С.62–80.
29. Бевзюк Є. Правові аспекти етнополітики у регулюванні життя національних меншин / Є.В. Бевзюк // Карпатика. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. – Ужгород: Інститут Карпатознавства, 2003. – Вип. 26. – С. 209–214.
30. Бевзюк Є. Теоретико-правовий зміст принципу національності / Є.В. Бевзюк // Карпатика. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. – Ужгород: Інститут Карпатознавства, 2003. – Вип.25. – С. 66–74.
31. Бевзюк Є.В. Джерельна база дослідження Серболужицької матиці / Є.В. Бевзюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. – Вип.10. – С. 223–229.
32. Бевзюк Є. Слов'янська єдність та геополітика: історичний аспект / Є.В. Бевзюк // Науковий вісник. Серія: Історія. Матеріали конференції. Міжнародні відносини та інтеграційні процеси в Україні: стан, проблеми, перспективи. Закарпатський державний університет. – Ужгород 2006. – Випуск 1 (7). – С. 148–153.

33. Бевзюк Є., Туряниця С. Українські архівні матеріали про діяльність Серболужицької матиці у контексті загальнослов'янського національно-революційного руху середини XIX ст. / Є. Бевзюк, С. Туряниця // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.15: – С.446–452.
34. Бевзюк Є., Туряниця С. Чинники культурно-національного відродження самого малочисельного слов'янського етносу / Є. Бевзюк, С. Туряниця // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія – Історія. – Ужгород: «Говерла», 2006. – Вип. 16. – С. 107–113.
35. Бевзюк Є. Розвиток ідеї слов'янської солідарності в європейському геополітичному просторі / Є. Бевзюк // Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми. Матеріали міжнародної наукової конференції (м.Ужгород, 5-6 грудня 2006 року). Навчально-науковий інститут філософії та євроінтеграційних досліджень. – Ужгород, «Ліра», 2007. – С. 86–105.
36. Бевзюк Є.В. Національне відродження західного слов'янства в українській історіографії / Є. Бевзюк // Збірка наукових праць. Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2007. – Т.ХV. – С.315–323.
37. Бевзюк Є.В. Постановка проблеми національного відродження в українському слов'янознавстві / Є. Бевзюк // Збірка наукових праць. Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2007. – Т.ХIV. – С.458–464.
38. Бевзюк Є.В. Український архівний матеріал про участь західних слов'ян у національно-революційному русі середини XIX ст. / Є. Бевзюк // Збірка наукових праць. Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2007. – Т.ХVI. – С.457–465.
39. Бевзюк Є.В. Проблема слов'янського відродження та участь у ньому Матиці / Є. Бевзюк // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 2008. – Вип. 20. – С.199–203.
40. Бевзюк Є.В., Лемак Н.М. Можливості Інтернету щодо розширення джерельної бази історико-гуманітарних досліджень / Є.В. Бевзюк, Н.М. Лемак // Лісабонська стратегія як визначальний чинник європейської інтеграції в галузі освіти і науки: Збірник наукових статей за матеріалами XI Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород – Гирляни 6–9 травня 2008 року) / Бевзюк Є.В., Лемак Н.М.; [відп. ред. М.Полюжин; укл. К.Мовчан]. – Ужгород: Ліра, 2008. – С. 108–113.
41. Бевзюк Є. Соціальний розвиток чеських і словацьких земель у першій половині XIX ст. / Є. Бевзюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Рівне, 2010. – Вип. 19. – С.177–183.
42. Бевзюк Є. Промисловий розвиток чесько-словацьких земель у першій половині XIX ст. / Є. Бевзюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 2010. – Вип. 19. – С. 47–58.
43. Бевзюк Є.В. Промисловий розвиток Чеських та Словацьких земель у першій половині XIX ст. / Є. Бевзюк // Проблеми історії країн Центральної та Східної

- Європи. Збірник наукових праць – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип.3. – С. 73–83.
44. Бевзюк Є. Сучасна історіографія та методологія дослідження процесу етнічного відродження / Є. Бевзюк // Країни Центрально-Східної Європи в умовах регіоналізації: історико-методологічний, політико-правовий та економічний аспекти. – Ужгород, 2010. – С.36–72.
45. Бевзюк Є., Попадич О. Імперія як суспільно-політичний феномен / Є. Бевзюк, О. Попадич // Країни Центрально-Східної Європи в умовах глобалізації: історико-методологічний, політико-правовий та економічний аспекти. – Ужгород, 2010. – С.8–47.
46. Бевзюк Є. Діяльність Л.Штура в словацькому національному відродженні / Є. Бевзюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного Університету. – Запоріжжя, 2011 – Вип. XXXI. – С.286–294.
47. Бевзюк Є.В. Методологія дослідження слов'янського пробудження / Є. Бевзюк // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород 2011. – Вип. 27. – С.302–310.
48. Бевзюк Є.В. Ідеологія чеських будителів напередодні революції 1848 року / Є. Бевзюк // Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Історичний архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2012. – Вип. 9. – С.16–23.
49. Бевзюк Є.В. Мовне питання як модус чеського національного відродження (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / Є. Бевзюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.21. – С.281–294.
50. Бевзюк Є.В. Гавлічек-Боровський як ідеолог чеського національного руху / Є. Бевзюк // Гілея. Науковий вісник. – Київ, 2013. – Вип. 71. – № 4. – С.904–909.
51. Бевзюк Є.В. Ян Коллар – діяч словацького відродження / Є. Бевзюк // Вісник Луганського національного університету. – Луганськ, 2012. – № 6. – С.15–16.
52. Бевзюк Є.В. Шафарик як діяч слов'янського відродження / Є. Бевзюк // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 3. – С.110–120.
53. Бевзюк Є.В. Чинники становлення та початок словацького національного відродження (кінець XVIII – початок XIX ст.ст.) / Є. Бевзюк // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – Рівне, – 2012. – Вип. 13. – С.15–22.
54. Бевзюк Є. Участь австро-чеської аристократії та дворянства в організації та становленні «Чеської матиці» / Є. Бевзюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2013. – Вип.20. – С. 207–213.
55. Бевзюк Є.В. Становлення словацької національної ідентичності (перша половина XIX ст.) / Є. Бевзюк // Науковий вісник Ужгородського університету . – Ужгород 2013. – Вип. 31. – № 2. – С. 98–104.
56. Бевзюк Є.В. Панідеологія в політиці Російської імперії напередодні революції 1848 р. / Є. Бевзюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2013. – Вип. 5. – № 118. – С. 8–13.

57. Бевзюк Є.В. Формування національних ідеологічних орієнтирів у західних слов'ян у передреволюційні роки (1848) / Є. Бевзюк // Історичний архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2013. – Вип. 11. – С.62–68
58. Бевзюк Є.В. Угорський чинник в словацькому національному пробудженні (30-і – середина 40-х рр. ХІХ ст.) / Є. Бевзюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, 2015. – Вип. 2. – № 125. – С.7–13
59. Бевзюк Є.В. Ідея слов'янської спільності в ідеологемі словацького національного пробудження (30-і – 40-і рр. ХІХ ст.) / Є. Бевзюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. – Вип. 24. – С.9–25.
60. Бевзюк Є.В. Чеська національна ідея періоду початку революції 1848–1849 рр. / Є. Бевзюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. – Вип. 25. – С. 247–268.
61. Бевзюк Є.В. Мова як модус національного словацького пробудження [Електронний ресурс] / Є. Бевзюк // Міжнародна наукова конференція «Глобалізація, європеїзація і розвиток національних слов'янських культур» (до Дня слов'янської писемності і культури) Національна бібліотека імені В.І. Вернадського м. Київ. 24.05.2016 р. – Режим доступу: <http://conference.nbu.gov.ua/report/view/id/756> (дата звернення 13.07.2016). – Назва з екрана.
62. Бевзюк Є.В. Концепція неповної соціальної структури словацького соціуму (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.): сучасне уточнення проблеми / Є. Бевзюк // Український історичний журнал. – 2016. – Вип. 1 – № 526. – С. 60–78.
63. Бевзюк Е. Интеграционная идея панславизма во внешней политике Российской империи накануне революции 1848 года / Е. Бевзюк // Беларускі гістарычны часопіс. – Мінск, 2016. – № 1. – С. 23–29.
64. Бевзюк Є.В. Формування національної ідентичності західних слов'ян / Є. Бевзюк. – Ужгород: ПП «АУТДОР – ШАРК», 2017. – 596 с.
65. Бендзара Б. Лужицько-українські зв'язки в післявоєнний період / Б. Бендзара // Тезиси докладов и сообщений ІХ Всесоюзной конференции историков-славистов. – Ужгород. – 1982. – С.314–315.
66. Бердяев Н.А. Русская идея: Основные проблемы русской мысли ХІХ века и начала ХХ века 1900 / Н.А.Бердяев // – Гл.2. – Параграф 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://philologos.narod.ru/berdyaev/berd-rusidea.htm>.
67. Бернал Д. Наука в истории общества / Д. Бернал; [пер. с англ.] – Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. – 736 с.
68. Бисмарк О. Мысли и воспоминания: в 3-х т. / О.Бисмарк; [перевод с немецкого под редакцией проф. Л.С. Ерусалимского]. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1940–1941. – Т. 1. – 335 с.
69. Бобраков-Тимошкин Александр. Феномен и трагедия пражского многоязычия [Электронный ресурс] / Александр Бобраков-Тимошкин // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 68. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru>

- /nlo/2004/68/ti18.html (дата обращения: 22.10.2008). – Назвние с экрана.
70. Бобровский М.К. Краткая записка из путешествия по Верхней Лужице / М.К. Бобровский // Вестник Европы. – 1825. – № 4. – С. 252–264.
 71. Богданова И.А. Введение в проблематику становления словацкой национальной культуры / И.А. Богданова // Культура и общество в эпоху становления наций. (Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XVIII – 70-х годах XIX в.). – Москва: Наука, 1974. – С.63–71.
 72. Богданова И.А. Просвещение как начальный этап формирования национальных культур / И.А. Богданова // Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – Москва: Наука, 1977. – С.58–68.
 73. Богдановский Н. Из воспоминаний о венгерской и крымской кампаниях / Н. Богдановский // Русская старина. – 1893. – № 1. – С.210–258.
 74. Бодянский О. – Максимовичу М. Письмо. 18.02.1835 // IP НБ НАН. – Ф.53. (Архив Данилова). – Арк 5–7.
 75. Бодянский О.М. – Шафарику П.Й. Письмо. 23.08.1836 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб.12/975 . Арк. 115–117.
 76. Бодянский О.М. – Погодину М.П. Письмо. 13.03.1839 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. № 4308. 13 ар.
 77. Бодянский О.М. – Ганке В. Письмо. 15.09.1840 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 64. Арк. 8–9.
 78. Бодянский О.М. – Шафарику П.Й. Письмо. 27.10.1842 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од. зб. 63. 18 арк.
 79. Бодянский О.М. – К. Гавличеку. Письмо. 10.12.1845 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. Од.зб. 63. Арк. 8–10.
 80. Бодянский О.М. Воспоминания про пребывание в Праге во время путешествия за границу. Без конца. 1840–1842 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 41. 187 арк.
 81. Бодянский О.М. Славянские дневники. Чешские, в Праге 1840–1842 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од. зб. 185. Арк. 57–64.
 82. Бодянский О.М. – Погодину М.П. Письмо. 20 февраля – 5 марта. 1838 г. / Письма к М.П. Погодину из славянских земель (1835–1861). – Санкт-Петербург: Универ. типография М.Каткова, 1879. – 744 с.
 83. Бодянский О.М. Дневник // ЦДІАК України. Ф.267. (Павловський І. Ф.). Оп. 1. Од. зб. 80. 33 арк.
 84. Бодянский О.М. О времени происхождения славянских письмен / О.М. Бодянский // – Москва: Унив. тип., 1855. – 381 с.
 85. Бодянский О.М. Новые открытия в области глаголицы / О.М.Бодянский // Русский вестник. Журнал литературный и политический издаваемый М. Катковым. – Москва: Типография Т. Волкова, 1856. – Т.1. – С. 531–561.
 86. Бойцов М.А. В защиту «субъективности» / Может ли история быть объективной?: материалы международной научной конференции / Бойцов М. А.; [под ред. С.П. Карпова]. – Москва, 2012. – С.95–104.
 87. Брикнер А.Г. Петр Великий в Дрездене в 1698, 1711 и 1712 гг. / А.Г. Брикнер // Русская старина. – 1874. – Т. 11. – С. 727–734.

88. Будилович А.С. Славянские Матицы и ученые дружества [Электронный ресурс] / А.С. Будилович // ЖМНП. – 1869. – №1–2. – С.462. – С.459–193. – Режим доступа: <https://archive.org/stream/zhurnalminister>.
89. Будилович А.С. Статистические таблицы распределения славян / А.С. Будилович // – Санкт-Петербург: Типография А.И.Траншеля, 1875. – 23 с.
90. Будилович А.С. Ян Коллар и западное славянофильство / А.С.Будилович // Славянское обозрение. – 1894. – С.1–14.
91. Валуев Д.А. Славяне и православное население Австрии / Д.А. Валуев // Сборник исторических и статистических сведений о России и народах ей единовѣрных и единоплеменных: Исторический и статистический сборник. – Москва: Семен, 1845. – С. 247–258.
92. Валуев П.А. Дневник министра внутренних дел / Валуев П.А. // – Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1961. – Т. 1. – 425 с.
93. Великодная А. Материалы для изучения истории и культуры лужицких сербов в библиотеке Анджея Кухарского / А. Великодная // Вісник Одеського національного університету. – 2008. – Т. 13. – № 8. – С. 301–317.
94. Величко О.И. Проблемы веротерпимости в общественно-политической жизни Австро-Венгрии / О.И. Величко // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – Москва, 1997. – С.118–124.
95. Венк Соломон. Династическая империя или многонациональное государство: размышление о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе / Соломон Венк // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства: [Сб. ст.] / Рос. АН, Ин-т славяноведения и балканистики; Отв. редакторы Т. М. Исламов, А. И. Миллер. – Москва: ИСБ, 1995. – С. 5–24.
96. Верменич Я.В. Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів / Я.В. Верменич // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С.110–130.
97. Верниковский А.Л. Венгерский поход 1849 года. Воспоминания армейского офицера / А.Л. Верниковский // Русский архив. – Москва, 1885. – № 12. – С. 520–545
98. Взгляд на богемскую словесность и на связь между собою отраслей Словенского языка // Улей. – 1811. – Ч. II. – № 8. – С. 91–102.
99. Викторов А. Последнее мнение Шафарика о глаголице [Электронный ресурс] / А.Викторов / Летописи русской литературы и древности. Составитель Данилович // Обзор истории славянских литератур. – Санкт-Петербург: Изд. О .Д. Бакста, 1865. – 536 с. – Режим доступа: [http:// books.google.com.ua](http://books.google.com.ua) (дата обращения: 18.07.2011). – Назвние с экрана.
100. Віднянський С.В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні / С.В. Віднянський // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С.166–179.
101. Відношення Київського військового Подільського і Волинського генерал-губернаторства Д.Г.Бібікова до начальника III відділення імператорської канцелярії О.Ф. Орлова, в якому повідомляється про існування таємного слов'янського товариства в м. Києві. 17 березня 1847 р. № 854. – С.–Петербург // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х Т. / АН УРСР. Археогр. Комісія. Ін-

- т історії. Центр держ. іст. архів; Редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. Т.І / Упоряд. І.І. Глизь (голов.упор.) та ін.; наук.ред. Г. У. Мурахов, В.Г. Сарбей. – 1990. – С.21.
102. Відомості та пропозиції М.Е.Писарева щодо осіб, які згадуються в зв'язку з викриттям таємного товариства у м. Києві. 1847 р. березень // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х Т. / АН УРСР. Археогр. Комісія. Ін-т історії. Центр держ. іст. архів; Редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. Т.І / Упоряд. І.І. Глизь (голов.упор.) та ін.; наук.ред. Г. У. Мурахов, В.Г. Сарбей. – 1990. – 544 с.
103. Відозва «Брати українці», написана М.І.Костомаровим, вилучена у М.І. Гулака під час обшуку в Олексіївському равеліні 2 квітня 1847р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х Т. / АН УРСР. Археогр. Комісія. Ін-т історії. Центр держ. іст. архів; Редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. Т.І / Упоряд. І.І. Глизь (голов.упор.) та ін.; наук.ред. Г. У. Мурахов, В.Г. Сарбей. – 1990. – 544 с.
104. Воззвание «Slowianie, bracia!» присланное В.Ганкой А.Стороженко, напечатано на польском, чешском языках с припиской Ганки к Стороженко на одном из листов. 1 мая 1848 Прага // ІР НБ НАН України. Ф.8. (Коллекция университета св. Владимира). Од.зб. 2551–2554. 4арк.
105. Воззвание богемських славян «Братья, славяне!» присланное 8 мая 1848 г. в Киев пражским ученым Ганкой. Отправлено на имя Александра Ивановича Селина // ЦДІАК України. Ф.442. Оп.798. Спр. 154. Арк. 242–243.
106. Воззвание к славянам о высылке уполномоченных на Пражский съезд к 31 мая 1848 // ЦДІАЛ України. Ф. 180. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 5.
107. Волков В.К. К вопросу о происхождении терминов «панславизм» и «пангерманизм» / В.К. Волков // Славяно-германские культурные связи и отношения – Москва, 1969. – С.25–69
108. Волков В.К., Боголюбова Г.В. Славянский мир в третьем тысячелетии / В.К.Волков, Г.В.Боголюбова // – Москва: Ин-т славяноведения РАН, 2007. – 155 с.
109. Володихин Д. «Призрак третьей книги»: методологический монизм и «глобальная архаизация» [Электронный ресурс] / Д. Володихин // Диалог со временем. – 2002. – Т. 9. – С. 53–65. – Режим доступа: <http://zaborische.narod.ru/history/ghost.html> (дата обращения: 22.02.2014). – Назвние с экрана.
110. Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах: [под. ред В. И Фрейдзона]. – Москва: Наука, 1972. – 278 с.
111. Всероссийская этнографическая выставка и славянский съезд в мае 1867 года. – Москва: Унив. типогр., 1867. – 473 с.
112. Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / Л. Вульф; [пер. с англ. И Федюкина]. – Москва: Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.
113. Выписка из журнала заседаний юридического факультета Киевского университета о командировании за границу для усовершенствования знаний Пилянкевича, Тутковского, Вигуры. 24 сентября 1843 года. Отчет Тутковского

- о командировке // IP НБ НАН України. Ф. 8. (Архив Киевского университета). Од. зб. 3414-3415. 7 арк.
114. Высочайшее утверждение правил, определяющих отношения к славянским благотворительным обществам. Год 1878 // ЦДІАК України. Ф. 442. Од.зб. 80. 42 арк.
115. Высочайше утвержденное Положение о Корпусе жандармов от 1 июля 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. – Санкт-Петербург: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1837. – Т.11. – Отд.1. – Ст. 9355.
116. Гавличек-Боровский Карл. Выступление / Карл Гавличек-Боровский // Русский Вестник. Журнал литературный и политический издаваемый М. Катковым. – Москва: В типографии Каткова и Ко., 1861. – Т.34. – С.235–264.
117. Ганка В. – Стороженко А.Я. Письмо. 3/15.07.1846 // ЦДІАК України. Ф.8 . Од.зб. 2549. Арк 1.
118. Ганка В. – Стороженко А.Я. Письмо. 4/16.07.1847 // ЦДІАК України. Ф.8 . Од.зб. 2550. 3 арк.
119. Ганка В. – Тютчеву Ф.И. Письмо. 12.04.1848 / Тютчев Ф.И. Россия и революция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https:// feb-web.ru/feb/tyutchev/texts/pss06/tu3/tu3-144-.htm](https://feb-web.ru/feb/tyutchev/texts/pss06/tu3/tu3-144-.htm) (дата обращения: 09.03.2012). – Назвние с экрана.
120. Геллнер Э. Нация и национализм / Э. Геллнер // – Москва: Прогресс. 1991. – 320 с.
121. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / И.Г.Гердер; [пер. с нем.]. – Москва: Наука, 1977. – 612 с.
122. Гильфердинг А.Ф. История балтийских славян / А.Ф. Гильфердинг // – М.: Тип. В. Готье, 1855. – Т.1. – 322 с.
123. Гильфердинг А.Ф. – Кошелеву А.И. Письмо. Февраль 1856 / Гильфердинг А.Ф. Народное возрождение сербов-лужичан в Саксонии // Русская беседа. 1856. – Ч. I. – Кн. 1. Отд. V.– С. 1–35.
124. Гильфердинг А.Ф. Народное возрождение сербов-лужичан в Саксонии / А.Ф. Гильфердинг // Русская беседа. – 1856. – Ч. IV. – С. 127–129.
125. Гильфердинг А.Ф. Известие из Нижних Лужиц. Сентябрь 1856. Париж. С публикацией фрагмента письма Я.А.Смолера автору / А.Ф. Гильфердинг // Русская беседа. – 1856. – № 1. – С. 127–128
126. Гильфердинг А. Венгрия и славяне. Статьи по современным славянским вопросам / А.Ф. Гильфердинг // – Санкт-Петербург, 1868. – С.113–152.
127. Гильфердинг А.Ф. Венгрия и славяне // Русская беседа – 1880. – Кн. 20. – С.1–42.
128. Гильфердинг А.Ф. Народное возрождение сербов-лужичан в Саксонии / А.Ф. Гильфердинг // Санкт-Петербург, 1868. – Собр. соч. – Т. 2. – С. 19–49.
129. Гильфердинг А.Ф. Славянские народы в Австрии и Турции / А.Ф. Гильфердинг // Собрание сочинений. – Санкт-Петербург, Печатня В. Головина , 1868 – Т. 2. – 494 с.
130. Гильфердинг А.Ф. Развитие народности у западных славян / А.Ф. Гильфердинг // Статьи по современным вопросам славянским. – Санкт-

- Петербург: Печатня В. Головина, 1868. – Т. 2. – С. 53–109.
131. Гильфердинг А. – Раевскому М. Письмо. 24.09.1862 / Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М.Ф.Раевского. – Москва: Наука, 1975. – 520 с.
132. Гладкова А. Символические функции стандартного языка и поиск «золотого века» / А. Гладкова // – Praha: Slavia, 2001. – Ёоѡ. 70. – S. 335–351.
133. Гланц Томаш. Чешская версия языкового строительства: национальное возрождение и его остаточные идеологемы версия для печати [Электронный ресурс] / Томаш Гланц // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 68. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/68/glan.html> (дата обращения: 04.12.2005). – Назвние с экрана.
134. Гогина К.П. О становлении чешской нации / К.П. Гогина // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты. – Москва: Наука, 1981. – С. 75–85.
135. Горенко О.М. Еволюція марксистської теоретичної традиції як об'єкт інтелектуальної історії / О.М Горенко // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С.136–153.
136. Горизонтов Л.В. Славянские народы и империи в долгом XIX веке / Л.В. Горизонтов // Межрегиональная конференция славистов. Российское славяноведение в начале XXI в.: задачи и перспективы. – Москва, 2005. – С. 115–129.
137. Горник М. Минувшее десятилетие у серболужичан / М. Горник // Славянский сборник. – Санкт-Петербург, 1877. – Т.2. – С. 86–99.
138. Горник М.Я. – Срезневскому И.И. Письмо. 08(20).02.1861 // Документы к истории славяноведения в России (1850–1912). – С. 32.
139. Господину Киевскому, Подольскому, Волынскому генерал губернатору. Рік 1848 // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.798. Спр153. Арк. 216–218
140. Григоров Ф. Из воспоминаний о Венгерской кампании 1849 года (адъютанта графа Ф.В. Ридигера) / Ф. Григоров // Русская старина. – 1898. – № 6.– Т. 94. – С.491–522.
141. Григорович В. Опыт изложения литературы славян в ее главнейших эпохах / В. Григорович // – Казань, 1843. – Ч.1. – 187 с.
142. Григорович И.И. Записки по новейшей истории (1815–1856) / И.И. Григорович // – Санкт-Петербург, 1868. – Вып. 2. – 181с.
143. Григорович В. Лекции. Славянские наречия: Лужицкое наречие / В. Григорович // – Варшава, 1884. – С. 123–140.
144. Григорович В.И. Донесение его превосходительству господину помощнику попечителя. 15 мая. 1847 г. Санкт-Петербург / И.И.Григорович // Донесения В.И.Григоровича об его путешествиях по славянским землям – Казань, 1915. – 256 с.
145. Григорович В. Путешествия по славянским землям / В. Григорович // – Казань, 1915. – 58 с.
146. Гриневич В. Народное хозяйство Германии. Очерк развития (1800 – 1924) / В. Гриневич // – Берлин: «Научная мысль», 1924. – 402 с.

147. Гугнин А.А. Серболужицкое-национальное возрождение XIX века в славянско-германском контексте / А.А.Гугнин // Славяно-германские исследования. – М.: Индрик, 2000. – Т.1. – С. 613–619.
148. Гугнин А.А. Проблемы серболужицкой культуры эпохи Просвещения / А.А.Гугнин // Славяноведение. – 1995. – №. 3. – С.62–79
149. Гугнин А.А. Введение в историю серболужицкой словесности и литературы от истоков до наших дней / А.А. Гугнин // – Москва, 1997. – 224 с.
150. Дакснер Ш.М. Словаки и Словенское околье в Угорщине / Ш.М. Дакснер // ЖМНП. – 1868. – Часть XXXIX. – С. 555–645.
151. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский // – СПб., 1871. – 574 с.
152. Дворник Франтишек. Славяне в европейской истории и цивилизации [Электронный ресурс] / Франтишек Дворник // – Москва: «Язык славянской культуры», Litres, 2014. – 799 с. – Mode of access: <http://books.google.com.ua> (дата обращения: 22.02.2015). – Назвние с экрана.
153. Де-Воллан Г.А. Магьяры и национальная борьба в Венгрии: С прил. этногр. карты Венгрии / Г.А. Де-Воллан // – Санкт-Петербург: тип. и хромолит . А. Траншеля, 1877. – 45 с.
154. Дело о мерах австрийского правительства по ликвидации в Галиции польских тайных обществ 1834–1836 // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.798. Спр. 40. Арк.1–320.
155. Дело о намерении австрийского правительства передать в Россию бывшего участника восстания 1831 г. К.Дунина, принимавшего участие в революционных выступлениях. 2 августа 1846 – 13 августа 1846 г. // ЦДІАК України. Ф.442. Оп.796. Спр. 245. Арк. 1–5.
156. Дело о передаче в Галицию австрийского подданного, заведующего книжным магазином в г. Вильно И.Селеня, подозреваемого в участии в польском революционном обществе в Галиции. 11 ноября – 5 декабря 1841 г. // ЦДІАК України. – Ф. 442. (Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора). Оп. 791 а. Спр. 176. Арк. 1–19.
157. Дело о привлечении к судебной ответственности переданного австрийским правительством в Галиции участника польского восстания 1831 г . Е.Седлецкого. 30 сентября 1846 г. – 30 сентября 1847 г. // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.796. Спр. 282. 63 арк.
158. Дело об аресте на Радзивилловской таможне и высылке из России австрийского подданного, львовского жителя, художника-портретиста Ипполита Августа Мишка де Холоневского, возможного адъютанта главнокомандующего польским повстанческим войском Скрижинецкого с запрещением выезда. 20.01.1843 – 09.05 1844 // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора). Оп. 793. Спр. 19. Арк. 1–112.
159. Дело об отправке за границу экстраординарного проф. Яроцкого для ознакомления с чешским, сербским, польским, болгарским и другими славянскими языками. 1861 р. // ЦДІАК України. Ф.707. (Управление попечителя Киевского ученого округа). Оп. 27. Спр. 522. 70 арк.

160. Дело об отправке парижским революционным комитетом в Россию, Австрию и Пруссию трех членов комитета с целью убийства русского и австрийского императоров и прусского короля 6 января 1834 – 28 сентября 1837. Канцелярия Волынского гражданского губернатора. Секретно // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.1. Спр.1614. 68 арк.
161. Дело про действия австрийского правительства при ликвидации в Галиции польских тайных революционных обществ и повстанческих отрядов (массовые обыски, аресты, военные облавы) разоблачение тайного сохранения оружия, аресты польских эмиссаров, выдающихся руководителей польских тайных обществ и о мерах российского правительства // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора). Оп. 784. Спр. 40. Арк. 1–320.
162. Державний архів Закарпатської області Ф.10. Оп. 9. Од.зб. 2287. Арк. 3.
163. Державний архів Закарпатської області. Ф.10 (Наджупан Березької жупи). Оп. 9. Од.зб. 2208. Арк. 3.
164. Державний архів Закарпатської області Ф.61. (Архів п'яти коронних міст). Оп.1. Од.зб. 1919. Арк 1–3.
165. Дживелегов А.К. История современной Германии (1750–1862) / А.К. Дживелегов //– Санкт-Петербург: Издание Брокгауз – Ефрона, 1908. – 257 с.
166. Дибенко О.З. Польсько-серболужицькі літературні зв'язки до Другої світової війни / О.З. Дибенко // Проблеми слов'язознавства. – 1987. – Вип. 35. – С. 114–117.
167. Димант С.С. Германская революция 1848 –1849 гг. в освещении историков ГДР (2-я половина 60-х – 70-е гг.) / С.С. Димант // Ежегодник германской истории. – Москва, 1980. – С. 127–148.
168. До славной Рады русской деканата Мушинского. Просьба духовенства о присоединении русинов венгерских округов Сандецкого и Ясельского к Львовской губернии при разделе Австрии май 1849 г. Тульчин на русском и польском языках // ІР НБ НАН України. – Ф. ХХІ. – Арк. 1211–1213. 6 арк.
169. Докладная записка министра народного просвещения графа Д.А. Толстого Александру II о поднесении ему издания проф. Пфулем «Словаря Верхнелужицкого языка» и о необходимости награждения проф. Пфуля за его научные заслуги. 20 июня 1866. // РГИА Санкт-Петербург. Ф.733. (Канцелярии министра народного просвещения). Оп.142. Д. 266. Л. 1–2.
170. Докладная записка министра народного просвещения графа С.С.Уварова императору Николаю I о присылке ему акад. П.И.Кеппенем письма лужицкого студента М.Эренфельда из Лейпцига 19 июня 1841 г. // РГИА Санкт-Петербург. Ф.735. (Канцелярии министра народного просвещения). Оп. 2. Д. 243. Л.1
171. Докладная записка чиновника по особым поручениям волынскому губернатору от 20 июля 1833 г. Про высылку австрийским правительством участников польского восстания в Америку и наложение штрафа в сумме 350 червонцев на лиц, которые скрывают заговорщиков. Секретно // ЦДІАК України. Ф.783. Оп.783. Спр.160. Арк. 5–6.

172. Доклады министра народного просвещения Александру II с приложением обзоров статей периодической печати, признанных выдающимися по своему содержанию 29 января – 6 июня 1855 // РГИА. Ф.772. (Главное управление цензуры министерства народного просвещения). Оп.1. Ч.2. Д. 4726. 154 л.
173. Донесение. О доброжелательном отношении австрийской власти в Галиции к участникам польского восстания, о направлении из г. Львова во Францию до 700 польских эмигрантов, о намерениях польских восставших в случае войны с Россией вторгнуться в Литву и Польшу через Курляндию. 1833 г. // ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 783. Спр.79. Арк 4.
174. Донесение. О симпатиях австрийских егерей к польским повстанцам и про доброжелательное отношение австрийского правительства в Галиции к польскому протестному движению, про пропаганду идей польских восставших и скорой войне с Россией. 1833 г. // ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 783. Спр.79. Арк.153–155.
175. Донесение генерал-адъютанту графу Орлову по эстафете. Секретно. 14 мая 1842 г. // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 154. Арк.182–183.
176. Донесение магистра В.Григоровича его превосходительству господину помощнику попечителя. 15 мая. 1847 г. Санкт-Петербург / Донесения В.И. Григоровича об его путешествиях по славянским землям. – Казань, 1915. – 256 с.
177. Дорошко М.С. Партиїно-радянська номенклатура УРСР у 20–30-ті роки ХХ століття: дис. на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дорошко М.С.; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Київ, 2004. – 424 с.
178. Достян И.С. Русская общественная мысль и балканские народы: от Радищева до декабристов / И.С. Достян // – Москва: Наука, 1980. – 325 с.
179. Драгоманов М.П. – Пыпину А.Н. Выписка из письма 18 октября 1841 года // ІР НБ НАН України. Ф.8. Од.зб. 2881. Арк 1.
180. Драгутиновича И. Школьное дело у Славян в конце XIX века. Лужицкие сербы / И. Драгутиновича // Славянский век. Всеславянский орган. – Вена. – 1901. – №27. – С. 82.
181. Дубровский П.П. Воспоминания о В.В. Ганке / П.П. Дубровский // Отечественные записки. – 1861. – № 2. – С. 34–42.
182. Дуличенко А.Д. Типологические параллели к истории формирования и развития серболужицких литературных языков / А.Д. Дуличенко // Формирование и функционирование серболужицких литературных языков и диалектов. – Москва: Наука, 1989. – С.24–35.
183. Дюкро М.-Э. Конструирование исторического опыта и идентификационная традиция: чешский случай [Электронный ресурс] / М.-Э. Дюкро // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. / рэдкал.: У.Н.Сідарцоў, С.М. Ходзін (адк. рэдактары) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2007. – Вып. 3. – С. 58–70. – Режим доступу: <http://elib.bsu.by/handle> (дата обращения 24.08.2010). – Название с экрана.
184. Дьяков В.А. Идея славянской взаимности и ее воздействие на развитие славяноведения(конец XVIII–XIX первая половина в.) / В.А. Дьяков // Studie

- zdejín svetovej slavistiky do polovice 19. storocia. – Bratislava, 1978. – S. 9–27.
185. Дьяков В.А. Политические интерпретации идеи славянской солидарности и развитие славяноведения (с конца XVIII в. до 1939 г.) / В.А. Дьяков // Методологические проблемы истории славистики. – Москва: «Наука», 1978. – С. 232–260.
186. Дьяков В.А. Славянская идея: история и современность / В.А. Дьяков // – Москва: Институт славяноведения РАН, 1998. – 173 с.
187. Дьяков В.А. Эпоха «национального возрождения» в Центральной и Юго-Восточной Европе (социальное содержание, периодизация, пути исследования) / В.А. Дьяков // Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы; [отв. ред. Злыднев В.И.]. – Москва: Наука. – 1977.– С.19–37.
188. Дьяков В.А. Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России / В.А. Дьяков //– Москва: Наука, 1993. – 205 с.
189. Дьяков В.А., Фрейдзон В.И. Основные этапы развития и типологии общественно-политической мысли славянских народов в XIX веке / В.А. Дьяков, В.И. Фрейдзон // Советское славяноведение. –1984. – № 2. – С. 51–64.
190. Европейские революции 1848 года. «Принцип национальности» в политике и идеологии; [под ред. С.М. Фальковича]. – М. Институт славяноведения (Российская академия наук), «Индрик» 2001. – 455 с.
191. Енч Г., Недолужко А.Ю., Скорвид С.С. Серболужицкий язык. [Электронный ресурс] / Г. Енч, А.Ю. Недолужко, С.С. Скорвид // – Режим доступа: <http://www.slavcenteur.ru/pdf> (дата обращения: 18.08.2014). – Назвние с екрана.
192. Ерашэвіч А.У. Камісія Часовага ўрада ВКЛ 1812 г.: Асаблівасці фарміравання, структура, функцыі, умовы дзейнасці / А.У. Ерашэвіч // Французска-руская вайна 1812 года: Еўрапейскія дыскурсы і беларускі погляд: Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі (29–30 лістапада 2002 г., Мінск) / Адк. рэд. К.І. Козак, В.В. Швед. – Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ, 2003. – С. 44–57.
193. Желицки Чилла Беловна. Поиски решения национального вопроса в Венгрии, 1849–1868 гг.: Взгляды Л. Кошута и Й. Этвеша: дис. канд. истор. наук: 07.00.03 / Желицки Чилла Беловна. – Москва, 2000. – 198 с.
194. Журавлев В.К. Проблемы истории славянских литературных языков / В. К. Журавлев // Советское славяноведение. – 1984. – №3. – С.86–97.
195. Журавлев В.К. Социально-экономические и культурно-исторические параметры формирования национальных литературных языков / В.К. Журавлев // Славянские литературные языки эпохи национального возрождения. – Москва, 1988. – С. 7–21.
196. З протоколів засідання Університету св. Володимира. Листування з чеськими вченими // Державного архіву міста Києва. Ф.16. (Київський університет Св. Володимир). Оп.307. Спр. 237. Арк 30–31; 55 –56.
197. Загора Р. Идеолог словацкого национального возрождения Людовит Штур и представители российских общественных и научных кругов в 1830 – х

- первой половине 1850-х гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. / Загора Р. – Санкт-Петербург, 2011. – 161 с.
198. Записка анонимного автора // РГИА Санкт-Петербург. Ф. 733. Оп. 194. Д. 176. Л. 235.
199. Записка від імені руського народу в Галичині. Львів 31 липня 1848 р. // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 153. Арк. 437–438.
200. Записки по славяноведению: «Чехи», «Словаки», «Лужицько-сербское наречие» // ПФА РАН. Ф. 106 (Прейс П.И). Оп.1. Од. зб. 1. Арк.1–19.
201. Зашкільняк Л. Методологія історії / Л. Зашкільняк // – Львів, 1999. – 227 с.
202. Звернення русинів до «Німецьких братів». Рік 1848 // ЦДІАК України. Оп. 798. Спр. 153. Арк. 440.
203. Зимомря М. Роль Я.П.Йордана в історії міжслов'янських взаємин в 40–70 роках XIX ст. / М. Зимомря // Проблеми слов'янознавства. – 1990. – Вип. 41. – С. 117–118.
204. Зомбарт Вернер. История экономического развития Германии в XIX веке / Вернер Зомбарт // – Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, Б. г. – Вып. 2. – 548 с.
205. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. Петр Сцегенный. Эдвард Дембовский. Юлиан Госляр / Документы революционного движения 1846 г. Ян Подолецкий. Демократическая эмиграция 50-х годов. Революционный подъем начала 60-х годов и восстание 1863–1864 гг. Демократическая эмиграция 60-х – начала 70-х годов. – Ин-т славяноведения; [ред.: И.С. Миллер, И.С. Нарский]. – М.: Госполитиздат, 1958. – Т. 3. – 1156 с.
206. Ильинский Г. Весенняя обрядовая песня на Западе и у славян / Г. Ильинский // ИСПСБО. – 1904. – № 7. – Апрель. – С. 72–81.
207. Именной указ, данный Управляющему Министерством Внутренних Дел «О присоединении Особенной Канцелярии Министерства Внутренних дел к Собственной Его Величества Канцелярии» от 3 июля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. – Санкт-Петербург: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т.1. – Ст. 449.
208. Именной указ, данный Управляющему Главным штабом «Об учреждении пяти округов жандармского корпуса» от 28 апреля 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. – Санкт-Петербург: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т.2. – Ст. 1062.
209. Инструкция доценту Фортинскому, командированному в Германию, Францию и Италию и другие страны для ознакомления с постановкой преподавания всеобщей истории в университетах // ЦДІАК України.– Ф.708. (Киевский университет). Оп.469. Од.зб. 175. 34 арк.
210. Инструкция и правило для путешествия с научной целью П.О.Кулиша по славянским землям, составленные II отделением Академии наук в Петербурге в 1847 за подписью академика Бередникова // IP НБ НАН України. Ф. II. 2134. 12 арк.

211. Йордан Я.П. – В.Ганке. Письмо. 06.06.1846 г. / Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель. Издал В.А. Францев. Варшава, Типография Варшавского учебного округа, 1905. – 1296 с.
212. Йордан Я.П. Новейшее направление сербской литературы в верхней Лужице / Я.П. Йордан // Денница. – 1842. – №7. – С. 90–92.
213. Йордан Иван Петрович // ЦДІАЛ України. Ф.309. Оп.1. Од.зб. 2299. Арк. 1.
214. Из рапорта Дубинского городничего от 10 марта 1848 г. О провозглашении в Городе Лемберге республике и о про отправку просьбы в Австрию // ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія Київського Подільського і Волинського генерал-губернатора). Оп. 798. Спр. 153. Арк.15.
215. Искендеров А.А. Историческая наука на пороге XXI века / А.А. Искендеров // Вопросы истории. –1996. – № 4. – С.3–11.
216. Исламов Т.М., Масленникова Е.Н., Попова И.В. Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. Посвящается 1000-летию Австрии и 1100-летию Венгрии / Т.М. Исламов, Е.Н. Масленникова, И. В. Попова // – Москва: ИСБ РАН,1997. – 318 с.
217. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. История Венгрии в 3 томах / Т.М. Исламов, А.И. Пушкаш, В.П. Шушарин // – Москва: Наука, 1972. – Т.2. – 603 с.
218. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии / Т.М. Исламов, А.И. Пушкаш, В.П. Шушарин // – Москва. Наука, 1991. – 610 с.
219. Исламов Т.М., Фалькович С.М. Средняя Европа в Новое время (XVIII в. – 1918 г.) / Т.М. Исламов, С.М. Фалькович // Институту славяноведения и балканистики 50 лет. – Москва: Индрик, 1996. – С. 80–104.
220. Историография: истории южных и западных славян [Электронный ресурс]; [под ред. Л.В.Горина, В.Г.Карасева, Г.Ф.Матвеева, З.С.Ненашевой, (отв. секретарь), И.В.Созин]. – Москва: Издательство Московского университета, 1987. – 264 с. – Режим доступа: <https://www.historibibliot.ru> (дата обращения: 03.06.2013). – Назвние с экрана.
221. История Словакии / Є.Маннова, Р.Голец, Є.Ковальська: [перевод со словацкого языка И.А.Богдановой, В.В.Марьиной; с английского языка О.В. Хвановой]. – Москва. «Евролинц», 2003. – 436 с.
222. Истрин В. Русские путешественники по славянским землям в начале XIX века. (По документам Архива братьев Тургеневых) / В. Истрин // ЖМНП. – 1912. – Ч. 41. – Отд. 2. – С. 78–109.
223. Іваненко О. А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.А. Іваненко // Відп. ред. С. В. Віднянський. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2013. – 375 с.
224. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) [Текст] / [П. М. Рудяков, В. П. Шумило, С. І. Лиман та ін.]; за ред. В. І. Ярового. – К.: Либідь, 2001. – 630 с.
225. Кадлубек Винцент. Польская хроника (Cronica Polonorum) / Винцент Кадлубек // Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты,

- перевод, комментарий. – Москва: Наука, 1990. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info.htm> (дата обращения: 11.18.2013). – Назвние с экрана.
226. Кан С.Б. Революция 1848 года в Австрии и Германии / С.Б. Кан // – Москва: Учпедгиз, 1948. – 232 с.
227. Кареев Н.И. История Западной Европы в Новое время (развитие культурных и социальных отношений). Восемнадцатый век и французская революция / Н.И. Кареев // – Санкт-Петербург: тип. М.М.Стасюлевича, 1893. – Т. 3. – 658 с.
228. Кареев Н.И. Славянское возрождение, панславизм и мессианизм // История западной Европы в новое время. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1904. – Т.V. – 416 с.
229. Какх Ю.Ю. Крестьянство восточнонемецких земель в XVI – середине XIX в. / Ю.Ю. Какх // История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. – Москва: Наука, 1986. – Т.3. – 593 с.
230. Кацис Л.Ф., Одесский М.П. «Славянская взаимность»: Модель и топика. Очерки / Л.Ф. Кацис, М.П. Одесский // – Москва: Regnum, 2011. – 314 с.
231. Кельин Ф.В. // РГИА СПб. Ф. 2555. (Кельин Федор Викторович (1893–1965) – литературовед, переводчик). Оп. №1. Ед.хр.1308. Л. 9–10.
232. Кеппен П. Путевые записки // ПФА РАН. Ф.30. (Архив П.И.Кеппена). Оп.1. Л. 137.
233. Кеппен П.И. Библиографические листы 1825 года. № 1 – 36, 41, 43 / П.И . Кеппен // Санкт-Петербург: тип. Карла Крайя, 1826. – № 21. – Стб. 312.
234. Киевскому военному Подольскому и Волынскому генерал-губернатору, господину генерал-адъютанту и кавалеру Бибикова. От генерала от инфантерии Чаадаева. Про высылку польских эмигрантов з Австрии. 11.1848 // ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора). Оп. 798. Спр. 433. Арк.138–139
235. Кикешев Н. Славянская идеология / Н. Кикешев // – Москва: Институт русской цивилизации, 2014. – 704 с.
236. Кириллов Ю.В. Особенности чешского литературного языка XVII–XVIII веков [Электронный ресурс]: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.03 / Кириллов Ю.В. – Москва, 2010. – 23 с. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content> (дата обращения: 21.11.2012). – Назвние с экрана.
237. Кирчанов Максим. *Zemnieki, latvieši, pilsoņi*. Идентичность, национализм и модернизация в Латвии / Максим Кирчанов // – Воронеж: Научная книга, 2009. – 203 с.
238. Кірсенко Михайло Володимирович. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років (Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки) [Текст] : автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Кірсенко Михайло Володимирович; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К., 1998. - 36 с.
239. Клемм Г. Отзыв о лужичанах Вендах Саксонских / Г. Клемм // ИИРГО. –1866. – Т. 2. – № 2. – С. 212–215.

240. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко // – Москва: Наука, 1987. – 440 с.
241. Ковтуненко М.К. Теоретико-методологические основания исследования русского панславизма [Электронный ресурс] / М.К. Ковтуненко // Сборник научных статей факультета политологии Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова – Москва, 2013. – С. 22–26. – Режим доступа: <http://istina.msu.ru/publications> (дата обращения: 17.09.2014). – Назвние с экрана.
242. Коган Б.М. Развитие чешско-русских культурных связей с конца XVIII в . до конца революции 1848 г. / Б.М. Коган //– Ленинград, 1974.– 228 с.
243. Колейка Й. Славянские программы и идея славянской солидарности в XIX и XX веках / Й. Колейка // – Praha: Statni ped. Nakl-vi, 1964. – 264 с.
244. Коллар Иоанн. О литературной взаимности между различными племенами и наречиями славянскими. Перевод М.П. Погодина [Электронный ресурс] / Иоанн Коллар // Отечественные записки. – Санкт-Петербург, 1840. – Т. VIII. – С. 1–24. – С. 65–94. – Режим доступа: <https://books.google.ru> (дата обращения: 02.05.2011). – Назвние с экрана.
245. Коллар Я. – Надеждину Н.И. Письмо. 06.06.1850 / Русский Архив, изд. Петром Бартеневым, – 1873. – № 7. – С.1220–1221.
246. Коллар Я. – Мицкевичу А. Письмо. 10.10.1842 / А. Мицкевич. – Собр. соч.: В 5 т. – М., 1948–1954. – Т.5. – С.680–681.
247. Коллар Я. Сто сонетов Я. Коллара / Я. Коллар // – Москва: Наука, 1973. – 254 с.
248. Кон Ганс. Национализм: его смысл и история / Ганс Кон; [из книги: Hans Kohn. Nationalism: Its Meaning and History, 1955]. Дайджест книги Кона. [Электронный ресурс]. Проблемы Восточной Европы. № 41–42. Вашингтон. 1994. – С. 88–169. – Режим доступа: <http://traditio-ru.org/holmogorov/library/k/kohn/index.htm> (дата обращения: 23.09.2011). – Назвние с экрана.
249. Кондрашов Н.А. Осип Максимович Бодянский / Н.А. Кондрашов // – Москва: Изд-во МГУ, 1956. – 87 с.
250. Кондрашов Н.А. Борьба за победу словацкого литературного языка / Н.А. Кондрашов // Уч. записки МОПИ им. Н.К. Крупской. – Москва, 1969. – Т. 228. – Вып.15. – С. 318–328.
251. Контлер Л. История Венгрии: Тысячелетие в центре Европы / Л. Контлер // – Москва: Весь мир, 2002. – 656 с.
252. Коровицына Н.В. Чешская идентичность: об особенностях адаптации к переменам ... XX века в зеркале чешского общественного мнения [Электронный ресурс] / Н.В. Коровицына // Социологические исследования. – 2006. – № 9. – С. 102–109. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/pdf> (дата обращения: 08.04.2014). – Назвние с экрана.
253. Корреспонденция о положении австрийско-славянских народов. Копия. Вена, март 1851 г. // Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 35 (Ламанский Владимир Иванович). – Оп. 4. Ед.хр. 239. Л. 7–8.
254. Костомаров Н. Задачи украинофильства / Н. Костомаров // Вестник Европы. – 1882. – № 2.– С. 886–901.

255. Костюшко И.И. Прусская аграрная реформа. К проблеме буржуазной аграрной эволюции прусского типа / И.И. Костюшко // – Москва: Наука, 1989. – 264 с.
256. Костюшко И.И. Аграрные реформы в Австрии, Пруссии и России в период перехода от феодализма к капитализму. Сравнительный очерк / И.И. Костюшко // – Москва: ИСБ, 1994. – 142 с.
257. Котов Г.Б. Recensiones / Г.Б. Котов // Петербургские славянские и балканские исследования [Электронный ресурс] – 2010. – № 2 (8). – С. 193–196. – Режим доступа: [http:// www.ceeol.com/aspx/getdocument](http://www.ceeol.com/aspx/getdocument) (дата обращения: 14.06.2015). – Назвие с екрана.
258. Костомарова М.І. Відозва «Братья великороссияне и поляки», вилучена у М.І. Гулака під час обшуку 2 квітня 1847 р. / М.І. Костомарова // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х Т. / АН УРСР. Археогр. Комісія. Ін-т історії. Центр держ. іст. архів; Редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. Т.І / Упоряд. І.І. Глизь (голов.упор.) та ін.; наук.ред. Г. У. Мурахов, В.Г. Сарбей. – 1990. – С.172.
259. Кочубинский А.А. Братья-подобои и чешские католики в начале XVII века / А.А. Кочубинский // – Одесса: Тип. Ульриха и Шульца, 1873. – 346 с.
260. Кочубинский А.А. Наши две политики в славянском вопросе / А.А. Кочубинский // Исторический вестник. – 1881. – Т.5. – Июнь. – С. 201–232; – Июль. – С. 455–487.
261. Кошут Л. Выступление на собрании венгерского государственного собрания 3 марта 1848 г. / Л. Кошут // Покровский В. Рассказы из истории последнего пятидесятилетия 1816–1866 // Отечественные записки, журнал учено-литературный. – Санкт-Петербург. – 1856. – Т.СV – С.61–62.
262. Краткая история Венгрии: с древнейших времен до наших дней / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики; [отв. ред. Т.М. Исламов] – Москва: Наука, 1991. – 607 с.
263. Крейг Г. Немцы / Г. Крейг; [пер. с англ. С.Л. Никольского]. – Москва: Ладомир, 1999. – 380 с.
264. Криль М.М. Украинско-чешско-словацкие общественные и культурные связи 20-х – 60-х годов XIX в.: диссертация на соискание ученой степени к.и.н . 07.00.02 / Криль М.М. – Львов, 1985. – 205 с.
265. Криль М.М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867 / М.М. Криль // – Львів: В-во «Сполом», 1999. – 296 с.
266. Криль М. Франтішек Палацький і Україна / М.М. Криль // Проблеми слов'язнавства: Міжвід. наук. зб. – Львів, 1993. – Вип. 45. – С. 157–159.
267. Криль М.М. Історія Словаччини: навчальний посібник / М.М. Криль // – Львів: Видав. центр ЛНУ, 2006. – 264 с.
268. Криль М.М., Моторный В.А., Трофимович К.К. Неизвестные документы о серболужицко-восточнославянских связях / М.М. Криль, В.А. Моторный, К. К. Трофимович // Ученые записки Тартуского государственного университета. – 1985. – Вып. 710. – С. 101–107.

269. Крючков И.В. Славянский фактор в развитии Венгрии в последней трети XIX – начале XX в. (Этнополитические, социальные и внешнеполитические аспекты): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.03 / Крючков И.В. – Ставрополь, 2003. – 563 с.
270. Кудрявцев В.Н. Об особенностях методологии социальных и гуманитарных наук / В.Н. Кудрявцев // Новая и новейшая история. – 1995. – № 3. – С.3–14.
271. Кузищин В.И. О некоторых принципиальных положениях методологий истории: методологические поиски в современной исторической науке / В.И. Кузищин // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3. – С.84–87.
272. Кузьмин М.Н. Школа и образование в Чехословакии / М.Н. Кузьмин // – Москва: Наука, 1971. – 261 с.
273. Кулаковский П.А. Иллиризм: Исследования по истории хорватской литературы периода Возрождения. – Варшава 1894. – 411 с.
274. Кулиш П. – Ганке В. Письмо. Копия. 28.04.1846. Санкт-Петербург // IP НБ НАН України. Ф10. (П.Кулиш). Од.зб.1256. 1 арк.
275. Кулиш П.А. Дневник 1845–1848 рр. // IP НБ НАН України. Ф. 10. Од.зб. 6600. – 35 арк.
276. Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII–XIX вв. : типология и взаимодействие. Сб. ст.; [отв. ред. И.И. Свиридова]. – Москва: Наука, 1990. – 285 с.
277. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун // – Москва: Прогресс, 1975.– 300 с.
278. Куприянов П.С. Русские заграничные путешествия начала XIX в.: национальные представления и проблема национальной самобытности: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.00, 07.00.02.– Москва, 2002.– 265 с.
279. Лавровский П.А. Воспоминание о Ганке и Шафарике: Читано в торжественном собр. имп. Харьк. Ун-та 30 авг. 1861 г. / П.А. Лавровский // – Харьков, 1861. – 14 с.
280. Лавровский П.А. Падение Чехии в XVII в. / П.А. Лавровский // ЖМНП. – 1868. – № 5. – С. 21–46.
281. Лакруа П. История жизни и царствования Николая I, императора Всероссийского / П. Лакруа ; [пер. с франц.] – М.: тип. Э. Лисснер и Ю. Роман, 1877–1878. – Т.1. – 189 с.
282. Ламанский В.И. – Грушевскому М.С Письма. 4 письма историка-слависта, академика Петербургской академии наук, редактора часопису «Живая старина» // ЦДІАК України. Ф. 1235. (Грушевский – историки, лингвист). Оп. 1. Од.зб. 584. Арк. 1–3.
283. Ламанский В.И. «Ludovít Štúr». Людовит Штур. (Биография). Составлена по журн. статьям в «Русской беседе», 1860,1, и «Slovenské Pohl'ady», 1881 // ПФА РАН. Ф.35. (Ламанский Владимир Иванович). Оп.4. Ед.хб.113. Л.1–4.
284. Ламанский В.И. Ф.Палацкий // РГИА. Ф. 733 (Департамент народного просвещения). – Оп. 150. Д. 316. 8 л.

285. Ланда Р.Г. Обновление методологии или откат назад? / Р.Г. Ланда // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С.89–98.
286. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории / А.С. Лаппо-Данилевский // – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского». – 472 с.
287. Лаптева Л.П. О национальном возрождении у лужицких сербов / Л.П. Лаптева // Вопросы первоначального накопления и национальных движений в славянских странах. – Москва: Наука, 1972. – С. 96–102.
288. Лаптева Л. П. Кралодворская и Зеленогорская рукописи и их оценка в России XIX и начала XX вв. [Электронный ресурс] / Л.П. Лаптева // *Studia slavica*. – Budapest, 1975. – № 21. – С. 67–94. – Режим доступа: [http:// kapija.narod.ru/Ethnoslavistics/lap_kraledv.htm](http://kapija.narod.ru/Ethnoslavistics/lap_kraledv.htm) (дата обращения: 13.10.2014). – Назвние с экрана.
289. Лаптева Л.П. Профессор Московского университета О.М. Бодянский и его связи с лужицкими сербами / Л.П. Лаптева // Вестник МГУ. – Серия 8. – История. – 1983. – № 6. – С. 30–39.
290. Лаптева Л.П. Пребывание у лужицких сербов русского ученого Л.В. Щербы / Л.П. Лаптева // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Тарту. – 1985. – Вып. 710. Исследования по истории славянского языкознания. – № 1. – С. 82–86.
291. Лаптева Л.П. Русские путешественники о лужицких сербах / Л.П. Лаптева // Вопросы истории. – 1986. – № 1. – С. 85–91.
292. Лаптева Л.П. Российская сорабистика XIX–XX веков в очерках жизни и творчества ее представителей. Справочник / Л.П. Лаптева // – Москва: Научный центр славяно-германских исследований, 1997. – 132 с.
293. Лаптева Л.П. Чешское национальное Возрождение / Л.П. Лаптева // История южных и западных славян: В 2-х т. / Лаптева Л.П.; [под ред. Г. Ф. Матвеева и Э. С. Ненашевой]. – Москва: Изд-во МГУ, 1998. – Т.1. – 688 с.
294. Лаптева Л.П. Иозеф Добровский и русское славяноведение в XIX веке / Л.П. Лаптева // Славяноведение. – 2003. – № 6. – С. 19–32.
295. Лаптева Л.П. На перепутье. Национальное возрождение: современный взгляд из России [Электронный ресурс] / Л.П. Лаптева // 08.04.2011. – Режим доступа: [http:// www.religion.in.ua/9297-na-perepute-nacionalnoe-vozrozhdenie.html](http://www.religion.in.ua/9297-na-perepute-nacionalnoe-vozrozhdenie.html) (дата обращения: 18.09.2014). – Назвние с экрана.
296. Лаптева Л.П. Связи Вацлава Ганки с Россией в освещении В.А. Францева / Л.П. Лаптева // Славянский мир в третьем тысячелетии. – Москва: Институт славяноведения РАН, 2011. – С. 78–91.
297. Лаптева Л.П., Кунце П. История серболужицкого народа [Электронный ресурс] / Л.П. Лаптева, П. Кунце – Режим доступа: [http:// www.slavcenteur.ru/pdf](http://www.slavcenteur.ru/pdf) (дата обращения: 22.12.2015). – Назвние с экрана.
298. Левченков А.С. Последний бой чешского льва: Политический кризис в первой четверти XVII века и начало Тридцатилетней войны / А.С. Левченков // – Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. – 318 с.
299. Ленарчич А. Словения в веках. Рассказ о моем народе / А. Ленарчич // – Любляна – Москва, 2002. – 203 с.

300. Ленчек Радо Л. Концепция языка и его роль в формировании национальной интеллигенции славянских народов в XVIII и XIX вв. / Радо Л. Ленчек // Славянские и Балканские культуры XVIII – XIX вв. Советско-американский симпозиум. – Москва, 1990. – С.16–28.
301. Лещиловская И.И. Общественно-политическая борьба в Хорватии / И.И. Лещиловская // – Москва: Наука, 1977. – 304 с.
302. Лещиловская И.И., Фрейдзон В.И. Революция 1848–1849 годов и угнетённые народы Австрийской империи / И.И. Лещиловская, В.И. Фрейдзон // Советское славяноведение. – 1973. – № 3. – С. 29–50.
303. Лилич Г.А. Вопросы становления литературного языка в переписке чешских будителей / Г.А. Лилич // Славянские литературные языки эпохи национального возрождения. – Москва, 1998. – С. 161–166
304. Лилич Г.А. Роль русского языка в развитии словарного состава чешского литературного языка (конец XVIII – начало XIX века) [Электронный ресурс] / Лилич Г.А.; [ред. А. Бирих, Х. Вальтер, В.М. Мокиенко]. Университет им. Эрнста Морица Арндта. – Грайфсвальд: Санкт-Петербург – Грайфсвальд – Гейдельберг, 2016. – 201 с. – Режим доступа: <http://phraseoseminar.slovo.spb.ru/documents.pdf> (дата обращения: 08.12.2016). – Назвние с экрана.
305. Линде Самуил Богумил. О российской литературе / Самуил Богумил Линде // Вестник Европы. – 1816. – Ч. LXXXVIII. – С.110–136.
306. Липатов А.В., Никольский С.В. История литератур западных и южных славян: Формирование и развитие литератур Нового времени, вторая половина XVIII века – 80-е годы XIX века / А.В. Липатов, С.В. Никольский // – Москва: Индрик, 2001. – 670 с.
307. Листи Бодяньського, Ганкі і Головацьких Якова та Івана до Зубрицького. Оригінали та копії. Рік 1841–1856 // ЦДІАЛ України. – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка). Оп.1. Од. зб. 2336. 59 арк.
308. Литературное обозрение // Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы. – Санкт-Петербург, 1902. – Год. 37. – Кн. 5. – Май. – С. 874–890.
309. Лихутин М. Записки о походе в Венгрию в 1849 г. / М. Лихутин // – Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К°, 1875. – 247 с.
310. Лотман Ю.М. Рукопись А.Кайсарова «Сравнительный словарь славянских наречий» / Ю.М. Лотман // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Тарту, 1958. – Вып. 65. – С. 198.
311. Лоуэлли Аббот Лоуренс. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы (Франция, Италия, Германия, Австро-Венгрия, Швейцария): перевод с английского О.Полторацкая / Аббот Лоуренс Лоуэлли // – Москва: Изд. С. Скирмунта, 1905. – 644 с.
312. Лубский А.В. Фальсификация и фальсификационизм в историческом познании / А.В. Лубский // Харківський історикографічний збірник. – Харків: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2012. – Вип.11. – С.42–52.
313. Лубяновский Ф.П. Путешествие по Саксонии, Австрии, и Италии в 1800–1801 и 1802 гг. / Ф.П. Лубяновский // – Санкт-Петербург: Медицинская типография, 1805. – Ч. 1. – 248 с.

314. Любавский М.К. История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков): Лекции, читанные в Московском университете и на Высших женских курсах в Москве / М.К. Любавский // – Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, 1917. – 458 с.
315. Майборода О.М. Етнічність у міжнародній системі / О.М. Майборода // – Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 408 с.
316. Малый Я. Воспоминания и заметки старого чешского патриота / Я. Малый // Славянский ежегодник. – Киев, 1877. – Год 2. – С. 4–98.
317. Манифесты и распоряжения австрийского императора об отделении от Венгрии и присоединении к Австрии хорватов, долматов, словаков. По донесению неустановленного лица от 12 декабря 1848 // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора). Оп.799. Спр. 78. Арк.1–38.
318. Манифест «О совершении приговора над государственными преступниками» от 13 июля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. С 12 декабря 1825 по 1827: Собрание 2-е. – Санкт-Петербург: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т.1. – Ст. 465.
319. Маркс К. и Энгельс Ф. Внешняя политика в Германии и последние события в Праге // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.5. – С.83–85.
320. Марти Роланд. Петр I и Михаил Френцель-Старший / Роланд Марти // Вереница литер. К 60-летию В.М.Живова. Сборник работ под. редю В.М. Живова [Электронный ресурс] – М: Языки славянской культуры, 2006. – С. 341–357. – Режим доступа: <http://books.google.ru/books> (дата обращения: 14.03.2012). – Назвние с экрана.
321. Марти Роланд. Нижнелужицкий язык между немецким и верхнелужицким [Электронный ресурс] / Роланд Марти // Языковой контакт: сб. науч. ст. / Белорус. гос. Ун-т. – Минск: РИВШ, 2015. – С. 111–124. – Режим доступа: <http://elib.bsu.by/bitstream.pdf> (дата обращения: 25.03.2016). – Назвние с экрана.
322. Матула В. Центры словацкой национальной культурной жизни 30-х – 40-х гг. XIX в. и их славянские связи / В. Матула // Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций: XVIII – XIX вв. – Москва: Наука, 1978. – С. 79–83.
323. Матула В. Характеристика процесса формирования наций у словаков / Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты / В. Матула // – Москва: Наука, 1981. – С. 85–150.
324. Матула В. К вопросу формирования концепции национальной культуры словаков в эпоху национального возрождения / В. Матула // History and society . Published on the occasion of the XVIth International Congress of Historical Sciences in Stuttgart 1985. – Prague, 1985. – P. 381–401
325. Матула В. Славянский характер словацкой политики в революции 1848–1849 гг. / В. Матула // Славянский альманах 2008. – Москва: Индрик, 2009. – С. 32–44.

326. Мельников Г.П. Первый славянский форум (150-летию Славянского съезда в Праге в 1848 г. / Г.П. Мельников // Славянский альманах. – 1998. – Москва: Индрик, 1999. – С.63–64. – С. 58–71.
327. Меморандум лужицких сербов, последнего порабощенного народа в Европе. 1500 лет борьбы за народное существование. Лужицко-сербский Национальный Совет. – Будышин: Орбис, 1946. – 18 с.
328. Меринг Ф. История Германии с конца средних веков / Ф. Меринг; [пер. и предисл. И. Степанова]. – Москва: «Красная нов.»; Политпросвет, 1924. – 286 с.
329. Меттерних Клеменс фон. Записки князя Меттерниха о состоянии умов в Европе и об обязанностях правительств / Клеменс фон Меттерних // Русская старина. – 1873. – Т.8. – № 11. – С. 782–799.
330. Миллер И.С. Основные проблемы истории Польши. (Обсуждение проспекта «Истории Польши» на совещании советских и польских историков в Институте славяноведения АН СССР 3–4 октября 1950 г.). Краткое сообщение Института славяноведения АН СССР / И.С. Миллер // – Москва, 1951. – Вып.3–4. – С.29–41.
331. Миллер И.С. Исследования по истории народов Центральной и Юго-Восточной Европы XIX века / И.С. Миллер // – Москва: Наука. – 1980. – 456 с.
332. Миллер И.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: исторический и историко-культурный аспекты
Центральная и Юго-Восточная Европа в эпоху перехода от феодализма к капитализму / И.С. Миллер, Фрейдзон В.И. // – Москва: Наука, 1981. – 359 с.
333. Милюков П.Н. Разложение славянофильства / П.Н. Милюков // Из истории русской интеллигенции. Сб. статей и этюдов. – СПб., 1902.. – С. 274–315.
334. Министерство иностранных дел. Императорское российское консульство в Бродах. Консул Краузе. Тайно. Письмо. Киевскому военному Подольскому и Волынскому генерал-губернатору, господину генерал-адъютанту и кавалеру Бибикову. 07.07.1848 // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора). Оп. 798. Спр153. Арк.301. Арк. 300–303
335. Министерство народного просвещения. Канцелярия министра. Секретно . Господину попечителю Киевского ученого округа. 29.05.1847. / Переписка с министром народного просвещения об изучении его записки о том, какой взгляд надо иметь на современный вопрос о славянстве и чем должны руководствоваться преподаватели учебных заведений при изучении славянских источников. 28 мая 1847 г. – 20 марта 1848 г. // ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 12. Арк. 3. Арк. 1–16.
336. Министерство финансов. Начальник Радзивиловского таможенного округа. Донесение Киевскому военному Подольскому и Волынскому генерал-губернатору // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 153. Арк. 307–308.
337. Михалк С. Исследовательская работа о сербо-лужицкой диалектологии / С. Михалк // Вопросы языкознания. – 1968. – № 4. – С. 21–31.

338. Могильницкий Б.Г. Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в отечественной историографии / Б.Г. Могильницкий // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3. – С.4–14
339. Могильницкий Б.Г. Методология истории в системе университетского образования / Б.Г. Могильницкий // Новая и новейшая история. – 2003. – № 6. – С.3–17.
340. Монархи Европы: судьбы династий; [ред. сост. Н.В.Попов]. – М.:ТЕРРА, 1997. – 624 с.
341. Мордвінцев В.М. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст. [Текст]: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Мордвінцев В'ячеслав Михайлович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2000. - 32 с.
342. Московские ведомости. – 1868. – 4 июля.
343. Моторный В.А., Трофимович К.К. Серболужицкая литература. История, современность, взаимосвязи / В.А. Моторный, К.К. Трофимович // – Львов, 1987. – 208 с.
344. Мука Арношт. Названия и границы земель Лужицких Сербов в разные времена. Исторический обзор / Арношт Мука // – Санкт-Петербург, 1893. – 10 с.
345. Муравьев – генерал-майор. Записка о положении православия и унии в австрийских владениях. 6 августа 1838 г. // ИР НБ НАН України. Ф.ХІІІ. Од.зб. 508–509. 12 арк.
346. Мыльников А.С. Йозеф Юнгман и его время / А.С. Мыльников // – Москва: Наука, 1973. – 160 с.
347. Мыльников А.С. Эпоха Просвещения в Чешских землях. Идеология, национальное самосознание, культура / А.С. Мыльников // – Москва: Наука, 1977. – 198 с.
348. Мыльников А.С. Социальная структура общества в Чешских землях / Социальная структура общества в XIX в: страны Центральной и Юго-Восточной Европы. Центральная и Юго-Восточная Европа в эпоху перехода от феодализма к капитализму / А.С. Мыльников; [под ред. В.А. Дьяков]. – Москва: Наука, 1982. – С. 68–86.
349. Мыльников А.С. Проблемы традиций и преемственности в культуре эпохи чешского национального Возрождения / А.С. Мыльников // Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensi. – 1985. – D.32. – S.107–117.
350. Мягков Г.П., Недашковская Н.И. Идеологемы национальной идентичности как социокультурный фактор: славистика на пути к отрицанию «славянского единства» [Электронный ресурс] / Г.П. Мягков, Н.И. Недашковская // Вестник экономики, права и социологии. – 2007. – № 4. – С. 109–113. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/ideologemy-natsionalnoy-identichnosti> (дата обращения: 17.08.2010). – Назвние с экрана.
351. Нецименко Г.П. История именного словообразования в чешском литературном языке конца XVIII–XX вв. / Г.П. Нецименко // – Москва: Наука,

352. Нецименко Г.П., Широкова А.Г. Особенности формирования литературного языка чешской нации в эпоху национального возрождения / Г.П. Нецименко, А.Г. Широкова // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. – Москва: Наука, 1981. – С.179–196.
353. Немищенко Г.П. Великий чешский ученый Йозеф Добровский / Г.П. Немищенко // Славяноведение. – 2003. – № 6. – С. 3–18.
354. Нидерле Л. Славянские древности / Л. Нидерле // – Москва: Алетея, 2000. – 592 с.
355. Нидерхаузер Э. Славянские народы империи Габсбургов в революции 1848 года / Э. Нидерхаузер // Славяноведение. – 1998. – № 6. – С.29–42.
356. Никитенко А.В. Записки и дневники (1826–1877). – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1893. – Т.1. – 588 с.
357. Никитенко А.В. Дневник / А.В. Никитенко // – Москва: Гослитиздат, 1955. – Т.1. – 590 с.
358. Николай I – Паскевичу И.Ф. Письмо. 10/22.05.1848. Царское Село / Щербатов П.А. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность [Электронный ресурс]. – Санкт-Петербург, 1899. – Т.6. – С. 221–224. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/pdf> (дата обращения: 18.03.2012). – Назвие с экрана.
359. Николай I – Паскевичу. Письмо. 28.03.1848 / Щербатов А.П. Генерал-Фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Составил кн. Щербатов. СПб.: Тип. Р Голике, 1899. – Т.6. – 422 с.
360. Николаи Л.П. Дневник барона Л.П. Николаи, веденный им во время Венгерской кампании 1849 г. / Л.П. Николаи // Русская старина. – 1877. – Т. 20. – С.217–252.
361. Никольский С.В. Чешская и словацкая литературы XVIII в. / С.В. Никольский // История всемирной литературы: в 8 томах. АН СССР; Институт мировой литературы им. А.М. Горького. – Москва: Наука, 1988. – Т. 5. – С. 319–328.
362. Никулина М.В. Первые научные путешествия в славянские земли и их роль в развитии русского славяноведения / М.В. Никулина // Учение записки Тартуского государственного университета. – Тарту, 1981. – Вып. 573. – С. 75–94.
363. Нифонтов А.С. Россия в 1848 году / А.С. Нифонтов // – Москва: Учпедгиз, 1949. – 320 с
364. Нолькен Юхан Фредрик фон. Донесение. Император Иосиф II в России. Донесения шведского посланника Нолькена / Юхан Фредрик фон Нолькен // Публикация и комментарии Я.К. Грота // Русская старина. – 1883. – Т. 40. – № 11. – С.310–328.
365. Нові зізнання М.І.Костомарова в III відділенні 1847 р. травня 7 // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х Т. / АН УРСР. Археогр. Комісія. Ін-т історії. Центр держ. іст. архів; Редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. Т.І / Упоряд. І.І. Глизь (голов.упор.) та ін.; наук.ред. Г. У. Мурахов, В.Г. Сарбей. – 1990. – С.295–301.

366. О богемской литературе // Вестник Европы. – 1821. – Ч. СХVIII. – С. 294–297.
367. О выдаче проф. Погодину 3 тыс. руб. из хозяйственных сумм Московского университета 12 августа 1839 – 12 апреля 1840 // РГИА Санкт-Петербург. – Ф.735 (Канцелярии министра народного просвещения). Оп.2. Д. 127. Л.8. 55 л.
368. О награждении Я. Коллара. Летописи второго отделения Императорской академии наук // Ученые записки второго отделения Императорской академии наук. Редактор акад. И.И. Срезневский. – СПб., 1854. – С. I–XXXII.
369. О надворном советнике Чижове // ГАРФ 109. (Третье отделение собственной его императорского Величества канцелярии. 1-я экспедиция 1847). Оп. 22. Ед.хр. 81. Ч. 15. 255 арк.
370. О поездке студентов Лемберга в Вену в помощь повстанцам с намерением создать польский легион. Из донесения начальника Радзивилловского таможенного округа от 8 октября 1848 г. // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора). Оп. 798. Спр. 433. Арк. 63–65.
371. О положении православия и унии в австрийских владениях. Канцелярия обер-прокурора Святейшего синода. Секретно // РГИА. Ф. 797 (Канцелярия обер-прокурора синода). Оп. 8. Ед. хр. 24170. 11 л.
372. О провозглашении в г. Львове республики и избрании курса на Австрию . Из рапорта градоначальника Дубно от 10.03.1848 // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора). Оп. 798. Спр. 153. 15 арк.
373. О революционных событиях в гг. Вене, Париже, Франкфурте, Берлине. Донесение из Вены 23 мая 1848 г. // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 799. Спр.153. Арк 193–184.
374. О революционных событиях в городах Вене, Париже, Берлине. Из частного письма неизвестного автора от 23 мая 1848 г., направленного из Вены в Броды // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия киевс. Воен подол.). Оп. № 799. Спр. 163. Арк. 193–194.
375. О титулярном советнике Ригельмане // ГАРФ. Ф.109. (Третье отделение собственной его императорского Величества канцелярии. 1я экспедиция 1847). Оп. 22. Ед. хр. 81. Ч. 12. 20 л.
376. Об отделении от Венгрии и присоединения к Австрии русинов, хорватов , долматов, словаков. По донесению неустановленного лица от 12 декабря 1848 // ЦДІАК України. Ф.442. Оп.798. Спр. 433. Арк. 160.
377. Обзорение новейшей Богемской литературы // Сын Отечества. – 1822. – С. 77, 222, 223.
378. Обращение императора Николая I к польскому народу в связи с восстанием 1830 г. // IP НБ НАН України. Ф.18. № 512. Од.зб.1. 1 арк.
379. Обращение русинов к «Немецким братьям» // ЦДІАК України. Ф.442. Оп.798. Спр.153. Арк. 440.
380. Обушенкова Л.А. Сопоставление процессов формирования польской, венгерской, и словацкой наций / Л.А. Обушенкова // Формирование наций в

- Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты. – Москва: Наука 1981. – С.50–61.
381. Овсянников В.И. В поисках новых подходов к историческим исследованиям / В.И. Овсянников // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С.82–86.
382. Одесский М.П. Автобиографическая публицистика М.А. Бакунина и «идеология славянской взаимности» [Электронный ресурс] / М.П. Одесский // – С.153–170. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/avtobiografii> (дата обращения: 10.06.2015). – Назвние с экрана.
383. Одесский М. Особенности национальной литературы: русский и чешский рецепты [Электронный ресурс] / М. Одесский // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 113. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/113/o40-pr.html> (дата обращения: 23.01.2014). – Назвние с экрана.
384. Омельченко О.А. Развитие самоуправления в Германии в XIX в. / О.А. Омельченко // Институты самоуправления: историко-правовое исследование. – Москва, 1995. – С. 223–247
385. Опыт демократических преобразований Словакии / Составители – Мартин Бутора, Григорий Месежников, Мирослав Коллар. – Братислава: Институт общественных проблем, 2007. – 213 с.
386. Ореус И.И. Описание Венгерской войны 1849 года. По печатным источникам и материалам, хранящимся в архивах Военного министерства / И. И. Ореус // – Санкт-Петербург, 1880. – 672 с.
387. Орлик И.И. Венгерская революция 1848–1849 годов и Россия [Электронный ресурс] / И.И. Орлик // – Новая и новейшая история. – 2008. – С. 21–40.– Режим доступа: <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Orlik.pdf> (дата обращения: 11.03.2010). – Назвние с экрана.
388. Орлов А.Ф. Доклад императору Николаю I // ГАРФ. Ф. 109 (Третье отделение) 1847. Д.81. Ч. 18. Л. 7–74.
389. Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие. Конец XVIII в. – 1849 г. / [редакционная коллегия: В.И. Фрейдзон (ответственный редактор), В.А. Дьяков, Т.М. Исламов, И.И. Лещиловская, И.С. Миллер, А.С. Мыльников]. – Москва: Наука, 1980. – 608 с.
390. Отзыв акад. И.И. Срезневского о словаре верхнелужицкого языка, присланного проф. Х.Паулем // РГИА Санкт-Петербург. Ф.733. (Департамент народного просвещения). Оп.142. Д.266. Л. 5.
391. Отношение министра иностранных дел В.И.Вестмана министру народного просвещения А.В.Головину о разрешении проф. Фититумской гимназии в Дрездене К.Пфулю поднести Александру II изданий им «Словарь верхнелужицкого языка» // РГИА. Ф.733 (Департамент народного просвещения). Оп.142. Д. 266. Л.1.
392. Отрывки из писем, о положении славян в Европе, М.П. Погодина к Министру Народного Просвещения, по возвращении из путешествия в 1839 и 1842 гг. // Русская беседа, 1859. – Т. I. Смесь. – С. 62–73.
393. Отчеты Киевского славянского благотворительного общества. 1877 г. // ЦДІАК України. Ф.442. Оп.56. Од.зб. 80. 36 арк.

394. Очерк Венгерской войны 1848–1849 годов: [перевод с немецкого полковника Богдановича и подполковника Лебедева]. – Санкт-Петербург, 1850. – 165 с.
395. П.К. Ответ серба-лужичанина на обвинения в панславизме / П.К. // ИСПСБО. –1885. – № 1. – С. 31–37.
396. Павленко О.В. Панславизм: концепция панславизма в славистических исследованиях / О.В. Павленко // Славяноведение. – № 6. – 1998. – С. 43–60.
397. Павленко Ю. Загальні контури цивілізаційної історії людства / Ю. Павленко // Сучасність. – 1997.– № 6. – С.91–101.
398. Павленко Ю. Три підходи до розуміння світового історичного процесу / Ю. Павленко // Політична думка. – 1997. – № 1. – С.151–165.
399. Павленко О.В. «Славянский фактор» в отношениях России и Австрии в 40–60-е года XIX века / О.В. Павленко // Славяно-германские исследования – Москва: «Индрик», 2000. – Т.1 – 2. – С. 245–246. – С. 243–288.
400. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю.В. Павленко // – Київ, «Феникс», 2004. – 760 с.
401. Павленко Ю. Концептуальні засади осмислення цивілізаційного процесу / Ю. Павленко // Світогляд: науково-популярний журнал. – 2007. – № 5. – С. 73–80.
402. Павленко О.В. Символы «свободы» в политических движениях народов Австрийской империи в 1848–1849 [Электронный ресурс] / О.В. Павленко // – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/simvoly-svobody> (дата обращения: 20.09.2014). – Назвние с экрана.
403. Павлов И.В. Воспоминания о Венгрии. Походные записки 1849 г. / И.В. Павлов // Журнал Императорского русского военно-исторического общества. – Санкт-Петербург, 1910. – № 5. – С. 6–43.
404. Палацкий Ф. Об исторических разысканиях и историографии в Богемии [Электронный ресурс] / Ф. Палацкий // ЖМНП. – 1840. – Т. 27. – С. 108–124. – Режим доступа: <http://books.google.com.ua> (дата обращения: 23.09.2013). – Назвние с экрана.
405. Палацкий Ф. Письмо во Франкфуртский парламент / Ф. Палацкий // Попов Н.А. Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год. – М.: Типография Грачева, 1869. – Ч. 2. – С. 254–259.
406. Палацкий Ф. Письмо в Санкт-Петербургский Славянский Благотворительный Комитет от 24 августа 1869 г. / Ф. Палацкий // ЖМНП. – 1870. – Ч. CLI. – №. 10. – С. 23–26.
407. Палецкий Ф. Биография Иосифа Добровского / Ф. Палецкий // Пер с немецкого А.Царского. – Москва, 1838. – 270 с.
408. Панов В.А. Встреча с Европой. Письма В.А.Панова к матери М.А. Пановой из Центральной Европы и Юго-Восточной Европы (1841–1843 гг.). [сост. Т.Ивантышинова, М.Ю.Досталь] / В.А. Панов // – Bratislava, 1996. – 140 с.
409. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко //

- Київ: Міжнародний деловий центр, 1998. – 432 с.
410. Первольф І.І. Австрійські слов'яни в 1848–1849 рр. // Вестник Європи. – 1879. – Кн.4. – С.477–536.
411. Первольф І.І. Слов'яни, їх взаємні стосунки і святи. Очерк історії слов'ян до XVIII століття / І.І.Первольф // Соч. Йосифа Первольфа, орд. проф. Варшав. ун-та. – Варшава: тип. К.Ковалевського, 1886. – Т. 2. – 209 с.
412. Первольф І.І. Слов'янська ідея в літературі / І.І.Первольф // – Варшава, 1888. – 177 с.
413. Персидська Н.Ю. Відміна крiпостного права в Росії і Німеччині (Сравнительна характеристика) [Електронний ресурс] / Н.Ю. Персидська // Соціально-політичні науки. – 2011. – №1. – С. 24–28. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru> (дата звернення: 17.11.2015). – Назв'я з екрана.
414. Петерсон Артур Джон. Німеччина і її жителі / Артур Джон Петерсон; [пер. з англ.]. – Санкт-Петербург: тип. А.М. Котомина, 1873. – 461 с.
415. Петров А.Е. Перевернута історія. Лженаукові моделі минулого / А.Е. Петров // Нова і новітня історія. – 2004. – № 3. – С.36–59.
416. Петровський Н.М. Історія слов'янської філології. Труд І.В. Ягича / Н. М. Петровський // ЖМНП. – Нова серія. – 1910. – Т.30. – №11. – Отд.2. – С. 177–188.
417. Петухов Е В. Лужицькі серби. Из путевих заміток літом 1897 року / Е. В. Петухов // – Юрьев: Типографія К.Матисена, 1898. – 26 с.
418. Письма М. Погдину из слов'янських земель 1835–1861 рр. – Москва: Изд. Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете: Унив. типографія Каткова, 1879. – 774 с.
419. Письма Бодянского, Ганки и Головацких Якова и Ивана к Зубрицкому. Оригиналлы и копия. Год 1841–1856 // ЦДІАЛ України. Ф. 309. (Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка). Оп. 1. Од.зб. 2336. 59 арк.
420. Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). С приложением писем П.Й.Шафарика к В.И.Григоровичу (1852–1856). Приготовлено к изданию П.А.Лавровым и М.Н. Сперанским. – Москва, 1895.– 233 с.
421. Письма проф. Львовского университета Я.Ф. Головацкому от корреспондентов с фамилиями на буквы Б,Г,Д,Е,К,Н,П,С и не установленных лиц // ЦДІАЛ України. – Ф. 309. (Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка). Оп. 1 . Од. збер. 2299. 126 арк.
422. Письма Штура Людевика И.И.Срезневскому. На чешском языке 16 июня 1840 – 6 июня 1855) // РГАЛИ. Ф.436. Оп. 1. Ед.хр. 1551. Л.1.
423. Письма Я.Головацкого к К.Говорскому, А.Петрушевича, И.Смоляра и других. Год 1861–1886 // ЦДІАЛ України. Ф. 309. (Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка). Оп. 2. Од. зб. 111. 40 арк.
424. Письмо генерала от инфантерии Чаадаева Киевскому военному Подольскому и Волыньскому генерал-губернатору, господину генерал-адъютанту и кавалеру Бибикову. 10. 1848 «Довожу до Вашего сведения, что на Галицийской границе ... все благополучно» // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия Киевского, Подольского, Волыньского генерал-губернатора). Оп. 798. Спр.433. Арк.138–139.

425. Письмо И.С.Гагарина – И.С.Аксакову. Париж. 14/26.11.1874. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://litnasledstvo.ru/site>.
426. Письмо к фельдмаршалу И.Ф.Паскевичу от императора Николая Павловича 08.04.1849 / Щербатов А.П. Генерал-фельдмаршал князь И.Ф. Паскевич. Его жизнь и деятельность. – Санкт-Петербург: Склад у В.А. Березовского, 1899. – Т.6. – С.281–282.
427. Письмо Коллара Яна (Ивана Матвеевича) Срезневскому И.И. Приложены выписки из речей гр. К. Цая.1840 // РГАЛИ. Ф. 436 (И.И. Срезневский). Оп.1. Ед. хр. 1477.
428. Письмо лужицкого студента М.И.Гандрика из г. Бреслау с просьбой оказать денежную помощь в издании лужицкими студентами сочинений поэта А.Зейлера // ОР РНБ ПБ. Ф.621. Д.191. Л.1.
429. Письмо лужицкого студента М. Эренфельда акад. П.И. Кеппену с просьбой о присылке лужицким сербам книг и журналов из России // РГИА Санкт-Петербург. Ф. 735. (Канцелярии министра народного просвещения). Оп . 2. Д. 243. Л. 2–3.
430. Письмо Я. Смолера М.П. Погодину о необходимости пересылки ему обещанной денежной ссуды в 1000 руб. для нужд общества «Матица сербская». 17 ноября 1873 Будишин // РГИА СПб. Ф. 1108. Оп. 1. Д. 247. Л.1–2
431. Письмо члена совета Петербургского славянского благотворительного общества А.В. Васильева в совет этого общества о выдаче обществу Матица сербская денежной ссуды. 11 декабря 1883 г. / Виноградов С.А. Документы о научных и культурных связях России с Лужицкими сербами во второй половине XIX – начале XX вв. // Славянский архив. Сборник статей и материалов; [под ред. С.А. Никитина]. – Москва: Из-во АН СССР, 1962. – 287 с.
432. Пич Й.Л. Очерки политической и литературной истории словаков за последние сто лет / Й.Л. Пич // Славянский сборник. – Санкт-Петербург: Издание Петербургского отдела славянского комитета, 1875. – Т.1. – С. 89–204
433. Пич Й.Л. Очерк политической и литературной истории словаков за последние сто лет / Й.Л. Пич // Славянский сборник. – Санкт-Петербург: Издание Петербургского отдела славянского комитета, 1877. – Т.2. – С. 101–201.
434. Пичета В.И., Руколь Б.М., Удальцов И.И. История Чехии / В.И. Пичета, Б.М. Руколь, И.И. Удальцов // – Москва: Политиздат, 1947. – 260 с.
435. Погодин А.Л. – Грушевскому М.С Письма. 12 писем проф. Петербургского университета, сотрудника журнала «Вестник Европы», редактора журнала «Московский еженедельник» // ЦДІАК України. Ф. 1235. (Грушевский – историки, лингвист). Оп. 1. Од.зб. 700. Арк. 1–18.
436. Погодин А.Л. Лужичане / А.Л. Погодин // Энциклопедический словарь русского библиографического института «Гранат». – Изд. 10, стереотипно / Погодин А.Л.; [под ред. Проф. Ю.С. Гамбарова]. – Москва: Главная контора Тов «Бр.А. и И. Гранат и Ко», 1913. – Т.27. – С. 434–435.

437. Погодин А.Л. Славянский мир: Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. / А.Л. Погодин // – Москва: тип. т-ва И.Д. Сытина, 1915. – 420 с.
438. Погодин М.П. – Бодянскому О.М. Письмо. 19.05.1838 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 75. Арк. 2–3.
439. Погодин М.П. – Бодянскому О.М. Письмо 15.05.1842 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од. зб. 75/ 1330. Арк. 25–26.
440. Погодин М.П. Славянские новости. Письмо проф. Погодина к редактору Журнала министерства народного просвещения / М.П. Погодин // ЖМНП. – 1838. – Ч.19. – С. 187–213.
441. Погодин М.П. Послание С.С. Уварову. О пособии чешским ученым Шафарику и Ганке. 09.12.1838 – 16.03.1839 Январь 1839 г. Дело Канцелярии министра народного просвещения о пособии чешским ученым Шафарику и Ганке // РГИА. Ф.735. Оп.2. Ед.хр. 60. Л.31. 42 л.
442. Погодин М.П. Записка про австрийских славян за результатами наблюдения во время заграничного путешествия в 1839 г. Подано министру народного просвещения в 1840 г. // IP НБ НАН України. Ф.ІІ. Од.зб. 3217. 12 арк.
443. Погодин М.П. Письма министру народного просвещения 1840 г. // РГИА . – Ф. 1108. (Погодин Михаил Петрович (1800–1875), историк, издатель журнала «Москвитянин» и газеты «Русский»). Оп.2. № 1. Л. 28–46.
444. Погодин М.П. Записка к министру народного просвещения по поводу политического состояния и про изменения за 3 года в жизни австрийских славян, наблюдение во время заграничного путешествия в 1842 г. // IP НБ НАН України. Ф.ІІ. Од.зб. 3218. 13 арк.
445. Погодин М.П. Годы в чужих краях (1839). Дорожный дневник [Электронный ресурс] / М.П. Погодин // – Москва: Университетская типография, 1844. – Ч.1. – 226 с. – Режим доступа: [http:// books.google.com. ua/books](http://books.google.com.ua/books) (дата обращения: 04.03.2012). – Назвние с экрана.
446. Погодин М.П. Министру Народного Просвещения, по возвращению из путешествия в 1839 и 1842 гг. Письмо первое / М.П. Погодин // Русская беседа . – М., 1859. – Т.1. – Четвертый год. – Книга четырнадцатая. – С.53–73.
447. Погодин М.П. Письмо к Министру народного просвещения, по возвращении из путешествия по Европе в 1839 году // Погодин М.П. Историко -политические письма и записки в продолжении Крымской войны. 1853–1856. – М., 1874. – 358 с.
448. Погодин М.П. – Гоголю Н.В. Письмо. 2/14.06.1847. Москва / Николай Васильевич Гоголь. Эпистолярное наследие. Гоголь и М.П.Балабина. Гоголь и М.П.Погодин. – Москва, 1988. – С. 424–427.
449. Погодин М.П. Отчет о моем путешествии, особенно в отношении к славянам. 7 декабря 1853 // IP НБ НАН України. Ф. 160. (М. Погодин). Од. зб. 280. 10 арк.
450. Погодин М.П. Письмо второе. 1854 г. // IP НБ НАН України. Ф.160. Од. зб. 281. Сп. 493 (18). Арк. 12. 16 арк.

451. Погодин М.П. Историко-политические письма и записки в продолжении Крымской войны. 1853–1856 / М.П. Погодин // – Москва: Тип. В.М.Фриш, 1874. – 390 с.
452. Полек В.Т. Твори І.П. Котляревського серед чехів і словаків / В.Т. Полек // Слов'янське літературознавство і фольклористика. – 1970. – Вип.5. – С. 93–102.
453. Полтавский М.А. История Австрии. Пути государственного и национального развития. С древнейших времен до революции 1848 г. / М.А. Полтавский // – Москва: Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории, 1992. – Ч. 1. – 353 с.
454. Попова И.В. Венгерское дворянское сознание и словацкий панславизм (начало 40-х годов XIX в.) / И.В. Попова // Из истории общественной мысли народов Центральной и Восточной Европы (конец XVIII – 70-е гг. XIX в) / Попова И.В. ; [ответ. ред. С.М. Фалькович]. – Москва, 1995. – С.124–134.
455. Постоловський Р.М. Формування чеських національно-демократичних традицій в епоху чеського національного відродження в концепції Альберта Пражанка / Р.М. Постоловський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне 2008. – Вип. 13. – С. 172–179.
456. Прейс П.И. Записки по славяноведению: «Чехи», «Словаки», «Лужицко-сербское наречие». «Польское наречие». «О польском наречии западной Пруссии» // ПФА РАН. Ф. 106. (Прейс Петр Иванович). Оп.1. Ед.хр 1. Л. 1–19.
457. Прейс П.И.– Куторге М.С. 12.01.1840. Прага / Письма П.И.Прейса М.С. Куторге, И.И.Срезневскому, П.И.Шафарыку, Куршату и др. (1836–1846): Материалы к истории славяноведения. – Санкт-Петербург: тип. С.Н. Худекова , 1892. – 116 с.
458. Прейс П.И. Лекции. Записаны Н.Астафьевым // ПФА РАН. Ф.106. (Фонд Прейс П.И.). Оп.1. Ед. хр. 15. Л.1–9.
459. Прейс П.И. Пределы и особенности западно-славянских наречий. Лекции, записанные студ. Н.Астафьевым // ПФА РАН. Ф. 106. (Прейс П.И.). Оп. 1. Ед. хр. 15. Л. 1–9.
460. Прейс П.И. Славянские наречия // ПФА РАН. Ф.106. (Фонд Прейс П.И.). Оп.1. Ед. хр. 9. Л. 1–42.
461. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И.Пригожин, И.Стенгерс : [перевод с английского Ю.А.Данилова. Общая редакция и послесловие В.И.Аршинова, Ю.Л.Климонтовича и Ю.В. Сачкова]. – Москва: Прогресс, 1986. – 432 с.
462. Про отношение австрийской власти в Галиции к участникам польского восстания 1833 г. Рапорт // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.783. Спр.30. Арк 11, 14 , 26 – 28.
463. Програми слов'янської секції в Цюриху, правила організації, листування з Герценом, Огарьовим, спогади про Бакуніна та ін. Матеріали зібрані Драгомановим М. // ЦДІАЛ України. Ф. 309 (Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка). Оп.1.Од. збер. 2483. 164 арк.

464. Прокудин Б.А. Идея славянского единства в политической мысли России XIX века (генезис, основные направления и этапы развития): дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Прокудин Б.А. – Москва: РГБ, 2007. – 180 с.
465. Прячук С.Д. Помнить славянские корни [Электронный ресурс] / С.Д. Прячук // – Режим доступа: <http://www.luzicane.boom.ru/servletFileManager> (дата обращения: 05.10.2005). – Название с экрана.
466. Прячук С.Д. Я Лужичанин. Я, Серб! [Электронный ресурс] / С.Д. Прячук // – Режим доступа: <http://www.luzicane.boom.Ru/luzicane/index.Html> (дата обращения: 06.10.2005). – Название с экрана.
467. Пуркинье И.К. О литературном единстве между славянскими племенами / И.К. Пуркинье // Денница. Литературная газета, повешенная славянским предметам. – Варшава. – 1842. – № 11. – С. 137–142.
468. Пугач Е.П. История Словакии / Е. П. Пугач; М-во образования и науки, молодежи и спорта Украины, Харьковский нац. ун-т им. В.Н.Каразина. – Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2013. – 343 с.
469. Путешествие А.И. Тургенева и А.С. Кайсарова по славянским землям в 1804 году: под редакцией В.М. Истрина / А.И.Тургенев, А.С.Кайсаров. – Издание Отделения Русского языка и словесности Императорской Академии Наук; Напечатано по распоряжению Императорской Академии Наук. Январь 1915 г. / За неперменного Секретаря, Академик К.Залеман. – Петроград: Типография Императорской Академии наук, 1915. – 116 с.
470. Пыпин А.Н. Вячеслав Ганка / А.Н. Пыпин // Современник. – 1861. – Т. 86. – № 3. – Отд. II. – С. 1–40.
471. Пыпин А.Н. Литературный панславизм / А.Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1879. – №6. – С.591–633.
472. Пыпин А.Н. Теория общеславянского языка. Рецензия на книгу А.С. Будиловича «Общеславянский язык в ряду других общих языков древней и новой Европы». – Варшава, 1892/ А.Н. Пыпин // Вестник Европы. – М., 1892. – Т. II. – С. 778–825.
473. Пыпин А.Н. Панславизм в прошлом и настоящем [Электронный ресурс] / А.Н. Пыпин // – Санкт-Петербург: Колос, 1913. – 199 с. – Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10082036> (дата обращения: 19.04.2000). – Назвние с экрана.
474. Пыпин А.Н., Спасович В.Д. История славянских литератур [Электронный ресурс] / А.Н. Пыпин, В.Д. Спасович // – Санкт-Петербург: издание М.М.Стасюлевича, 1881. – Т. 2. – 1130 с.– Режим доступа: <http://archive.org/details> (дата обращения: 16.06.2004). – Назвние с экрана.
475. Пыпин А.Н., Спасович В.Д. Обзор истории славянских литератур [Электронный ресурс] / А.Н. Пыпин, В.Д. Спасович // – Санкт-Петербург: Изд. О.Д. Бакста, 1865. – 536 с. – Режим доступа: <http://books.google.com.ua> (дата обращения: 22.05.2004). – Назвние с экрана.
476. Радзюк А. Канфіскацыя як сродак барацьбы з сепаратысцкімі настроямі на землях Беларусі ў часы Аляксандра I / А. Радзюк // Французска-руская вайна 1812 года. Еўрапейскія дыскурсы і беларускі погляд: матэрыялы Міжнар. канф. Мінск, 29 – 30 ліст. 2002 г. – Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ,

2003. – С. 68–84.
477. Раевский М.Ф. Дневник // Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 627. (Раевский М.Ф., протоиерей русской посольской церкви в Вене.) №. 1. 49 л.
478. Рапорт коллежского секретаря Ф. Гаютского Киевскому, Подольскому, Волынскому генерал-губернатору. О настроениях в Каменец-Подольском. Тайно, февраль 1849 // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора). Оп.798. Од.зб. 433. Арк. 174–175.
479. Рапорт майора Позднякова от 16 мая 1848 г. о событиях в г. Вена беспорядках и выезде императора в Тироль. Оригинал // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора). Оп.798. Спр.153. Арк. 167–168.
480. Революции 1848–1849 / Институт истории АН СССР; [под ред. Ф.В. Потемкин, А.И. Молок]. – Москва: Издательство АН СССР, 1952. – Т.1. – 847 с.
481. Речь произносима государем императором в Лозинском дворце 4/16 октября 1835 года // IP НБ НАН України. Ф.ІІ . № 3580. 5 арк.
482. Ригельман Н.А. Продолжение писем из Вены. Письмо 4 / Н.А. Ригельман // Московский литературный и ученый сборник на 1847 год. – Москва: Тип-фия Семена, 1847. – С.193–261.
483. Ригельман Н.А. Три поездки за границу / Н.А. Ригельман // – Москва: тип. А.И. Мамонтова и К°, 1871. – 350 с.
484. Ровинский П. Чехи в 1848 и 49 годах / П. Ровинский // Вестник Европы. – 1870. – Год 5. – Т.1. – С. 86–123.
485. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902 / С.В. Рождественский // – СПб.: М-во нар . просвещения, 1902. – 785 с.
486. Рокина Г.В. Ян Коллар и Россия: история идеи славянской взаимности в российском обществе первой половины XIX в. / Г.В. Рокина // – Йошкар-Ола, 1998. – 206 с.
487. Рокина Г.В. Теория славянской взаимности в истории словацко-русских научных и культурных связей XIX века: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук: 07.00.03 / Рокина Г.В. – Йошкар-Ола, 2005. – 381 с.
488. Саар Г.П. Источники и методы исторического исследования / Г.П. Саар // – Баку: АзГНИИ, 1930. – 177 с.
489. Сальков А.П. Проблема границ и национальных меньшинств в чехословацко-венгерских отношениях (ноябрь 1918 г. – март 1939 г. / А.П. Сальков // Российские и славянские исследования: науч. сб. [редкол.: А.П. Сальков, О.А. Яновский (отв. редакторы)]. – Минск: БГУ, 2012. – Вып. 7. – С. 9–28.
490. Сведения о служебной и научной деятельности адъюнкта Киевского университета В.Я.Яроцкого. 1856. // ЦДІАК України. Ф.707. (Управление попечителя Киевского ученого округа). Оп. 22. Спр. 512. Арк 70.

491. Сведения о служебной и научной деятельности проф. Киевского университета Фортинского. 1873. // ЦДІАК України. Ф.707. (Управление попечителя Киевского ученого округа). Оп. 39. Спр. 19. Арк. 27–30
492. Святополк К. Qui vivra, verra / К. Святополк // ИСПСБО. – 1887. – №2. – С. 63
493. Секретное предписание наместника в царстве Польском генерал-фельдмаршала Варшавскому сенатору и тайному советнику Стороженко А.Я. об оставлении без ответа письма В.Ганки. 15/27 мая 1848 года. Варшава. Оригинал // IP НБ НАН України. Ф. 8. (Коллекция университета св. Владимира). Од.зб. 2561. 2 арк.
494. Селищев А. Взгляды Карела Гавличка на Россию / А. Селищев // – Казань 1913. – 100 с.
495. Селунская Н.Б. Методологическое знание и профессионализм историка / Н.Б. Селунская // Новая и новейшая история. – 2004. – № 4. – С.24–41.
496. Семевский В.И. Н.И.Гулак / В.И.Семевский // Галерея шлиссельбургских узников. – СПб., 1907. – Ч.І. – 298 с.
497. Семенов Ю.И. Материалистическое понимание истории: недавнее прошлое, настоящее и будущее / Ю.И. Семенов // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3. – С. 80–88.
498. Семиряга М.И. Лужичане / М.И. Семиряга // – Москва – Ленинград, 1955. – 196 с.
499. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу; [2-ге вид., фототипне] / М. Семчишин // – К.:АТ «Друга рука», 1993.– 550 с.
500. Сеньобос Шарль. Политическая история современной Европы. Эволюция партий и политических форм 1814–1896 / Шарль Сеньобос // – Санкт-Петербург: Тип. Е.А. Евдокимова, 1898. – 434 с.
501. Ситник О.М. Роль ідеології в історичному процесі: проблеми та особливості дослідження / О.М. Ситник // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С.164–175.
502. Славянские съезды в XIX–XX веков; [редколлегия: Е.П. Аксенова, А.Н. Горяинов, М.Ю. Досталь]. – Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1994. – 143 с.
503. Словацкая культура. Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения; [под ред. И.И. Свирида]. – Москва: Наука, 1988 . – С. 114–142.
504. Смирнов Л.Н. Отражение в литературно-языковой сфере борьбы за консолидацию словацкой нации (середина XIX в.) / Л.Н. Смирнов // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты. – Москва: Наука, 1981. – С. 197–211.
505. Смирнов Л.Н. Славянская идея в творчестве Я.Коллара и П.Й.Шафарика / Л.Н. Смирнов // Русско-славянская цивилизация: исторические истоки, современные геополитические проблемы, перспективы славянской взаимности. Сб. ст. – Москва, 1998.– С. 339–345.

506. Смирнов Л.Н. К дискуссии о «начале» истории литературного словацкого языка / Л.Н. Смирнов // Slavica Slovaca. – 2000. – №35. – С. 2. – S. 141–149
507. Смирнов Л.Н. Словацкий литературный язык эпохи национального возрождения / Л.Н. Смирнов // – Москва: Институт славяноведения, 2001. – 203 с.
508. Смит Э. Национализм и модернизм. Критический обзор современных теорий наций и национализма / Э. Смит //– Москва: Праксис, 2004. – 466 с.
509. Смоленский Н.И. Проблемы логики общеисторического развития / Н.И. Смоленский // Новая и новейшая история. – 2000. – № 1. – С.4. – С.3–18.
510. Смолер И. – Головацкому Я.Ф. Письмо. 22.07.1867 г. / Письма проф. Львовского университета Я.Ф. Головацкому от корреспондентов с фамилиями на буквы Б, Г, Д, Е, К, Н, П, С и не установленных лиц // ЦДІАЛ України. Ф. 309. Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка. Опис 1. Од. збер. 2299. 126 арк.
511. Смолер Я. – Головацкому Я. Письмо. Будишин. 26.02.1868 // ЦДІАЛ України. Ф.309. Оп. 1. Од. зб. 2299. Арк.1.
512. Смолер Я.Е. – Бодянскому О.М. Письмо. 05.09.1844 // ВРФТ НАН України. Ф.99. (О.М.Бодянський). № 96. Арк. 85–86.
513. Смолер Я.Э. Второму отделению Академии наук. Предложение про взаимный книгообмен. Письмо. 19.10.1859 / Я.Э. Смолер // Документы к истории славяноведения в России (1850–1912). – С. 27–28.
514. Смоляр Ив. Эрнест // ЦДІАЛ України. – Ф.309. (Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка). Опис 1. Од. зб. 2299. Арк. 1.
515. Смоляр Ив. Эрнест. Биография // ЦДІАЛ України. Ф. 309 (Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка). Оп. 1. Од. зб. 2299. Арк 1.
516. Смоляр Я. Современное положение серболужичан / Я. Смоляр // Славянские известия. – 1889. – №. 12. – С. 297–300.
517. Снегирев И.А. Иосиф Добровский. Его жизнь, учено-литературные труды и заслуги для славяноведения / И.А. Снегирев // – Казань: Типография Императорского Университета, 1884. – 363 с.
518. Сообщение Министерства иностранных дел от 25 июня 1848. О назначении эрцгерцога Иоганна уполномоченным в правительственных делах Австрии в связи с отказом императора вернуться в Вену в связи с болезнью. Оригинал // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора). Оп.798. Спр153. Арк. 314.
519. Сообщение Министерства финансов от 2 августа 1848 г. о направлении в г. Вена депутатов от Галичины с требованием отделения Галичины от Австрийской монархии. Оригинал // ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора). Оп.798. Спр153. Арк. 354. Арк. 354–355.
520. Сообщение русского консула в Бродах Краузе от 3 июля 1848 г. о влиянии революционных событий в г. Париже на настроение французского народа, о блокаде Австрией Венеции, о разделении Галиции на 2 губернии. Подлинник г. // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 153. Арк. 322.

521. Справки и изложения истории разделения и проблем Восточной и Западной церкви с письмами по этому же вопросу обер-прокурора Синода А. Н. Голицына, митрополита Феофилакта, архиепископа Филарета. Оригиналы и копии (1800–1817) // IP НБ НАН України. Ф. XIII. Од. зб. 187. 152 арк.
522. Срезневский И.И. – Максимовичу М.А. Письмо 20.04.1840. Прага // IP НБ НАН України. Ф. 53. (Архив Данилова). Од. зб. 295. 1 арк.
523. Срезневский И.И. Публичные чтения о славянах / И.И. Срезневский // Денница. – 1843. – Ч. 2. – С. 127–141.
524. Срезневский И.И. – Бодянскому О.М. Письмо. 04.1843 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. (О.М. Бодянський). Од. зб. 87. Арк. 17.
525. Срезневский И.И. Исторический очерк сербо-лужицкой литературы / И.И. Срезневский // ЖМНП. – 1844. – Ч. 43. – № 7. – С. 22–60.
526. Срезневский И.И. – Бодянскому О.М. Письмо. 02.11.1845 // ВРФТ НАН. Ф. 99. (О.М. Бодянський). Спр. 91. Арк. 55–56.
527. Срезневский И.И. – Бодянскому О.М. Письмо. 02.02.1846 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. Од. зб. 91. Арк. 44. Арк. 44–45.
528. Срезневский И.И. – Бодянскому О.М. Письмо. 25.04.1846 // ВРФТ НАН. Ф. 99. (О.М. Бодянський). Спр. 91. Арк. 37–38.
529. Срезневский И.И. – Бодянский О.М. Письмо. 28.10.1846 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. Од. зб. 91. Арк. 49. – Арк. 49–50.
530. Срезневский И.И. – Бодянскому О. Письмо. 13.04.1847 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. (О.М. Бодянский). № 91. Арк. 51–52.
531. Срезневский И.И. Воспоминания о Ганке / И.И. Срезневский // Известия второго отделения импер. Академии наук. – 1861. – Т. IX. – С. 215–229
532. Срезневский И.И. Замечания академика И.И. Срезневского / И.И. Срезневский // Записки Императорской академии наук. – Санкт-Петербург: Академия, 1866. – Т. 9. – С. 212–245.
533. Срезневский И.И. Мнения о словаре славянских наречий / И.И. Срезневский // – Санкт-Петербург, 1866. – 374 с.
534. Срезневский И.И. Примечания на «Отзыв этнографа Клемма о Лужичанах (Вендах) Саксонских» / И.И. Срезневский // ИИРГО. – 1866. – Т. 2. – № 7. – С. 215–217.
535. Срезневский И.И. Путевые письма и заметки о серболужичанах / И.И. Срезневский // Живая старина. – Санкт-Петербург, 1890. – Вып. 2. – С. 84–102.
536. Срезневский И.И. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель, 1839–1842 / И.И. Срезневский // – Санкт-Петербург: Б.и., 1895. – 374 с.
537. Срезневский И.И. Исторический очерк серболужицкой литературы / И.И. Срезневский // ЖМНП. – 1844. – Ч. 53. – С. 27–66.
538. Срезневский И.И. Исторический очерк серболужицкой литературы / И.И. Срезневский // Lětopis. – 1985. – R. A. – Č. 32. – Zw. 2. – S. 195–210.
539. Срезневский И.И. Донесение адъюнкта Срезневского г. министру народного просвещения, из Вени, от 8 (20) февраля, 1841 г. / И.И. Срезневский // ЖМНП. – 1891. – Ч. 31. – Отд. 4. – С. 9–36.

540. Срезневский И. О Заметка о Л.Штуре с приложением перечня сочинений // ПФА РАН. Ф.216. (Срезневский Измаил Иванович). Оп.1. Д.957. Л. 1–3.
541. Срезневский И.И. – Штуру Л. Письмо. На русском языке (чешская транскрипция) // РГАЛИ. Ф.436 (И.И.Срезневский). Оп.1. Ед. хр. 1140 а.
542. Срезневский И.И. Заметки по чешской истории // РГАЛИ. Ф.436. Оп.1. Ед.хр. 826.
543. Срезневский И.И. Материалы для словаря наречий горных словаков, собранные мною во время путешествия // ПФА РАН. Ф.216. (Срезневский И.И . Материалы для словарей). Оп. 1. № 511. Л. 1–135.
544. Срезневский И.И. Перевод текстов из «Краледворской рукописи». («О великом поражении» и «Победе над Влаславом»). На чешском языке // РГАЛИ . Ф.436. Оп.1. Ед.хр. 823.
545. Стаття невстановленого автора. «Рік 1848» // ЦДІАЛ України. Ф.309. Оп .1. Од. 2064. 4 арк.
546. Статут Кирило-Мефодіївського товариства 1845 – кінець 1846 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х Т. / АН УРСР. Археогр. Комісія. Ін-т історії. Центр держ. іст. архів; Редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. Т.1 / Упоряд. І.І. Глизь (голов.упор.) та ін.; наук.ред. Г. У. Мурахов, В.Г. Сарбей. – 1990. – 544 с.
547. Степович А.И. В.Ф.Тимковский и его путевой дневник (1813–1814). Статья 1934–1935 г. // ІР НБ НАН України. Ф.179. (Степович А.). Од.зб.135. 37 арк.
548. Степович А.І. А.Л.Погодин. «Славянский мир». 1915 // ІР НБ НАН України. Ф.179. (Степович А.) Од. зб. 13. 1 арк.
549. Степович А.І. Лекція про чеську історію // ІР НБ НАН України. Ф. 179. (Степович А.). №. 241. 13 арк.
550. Степович А.І. Францев В.А. Очерк по истории чешского возрождения. Тезисы диссертации // ВРФТ НАН України. – Ф. 179. (Степович А.). Од. зб. 57 . 2 арк.
551. Сятковська Ева. Спроба періодизації історії верхньолужицької літературної мови [Електронний ресурс] / Ева Сятковська // Проблеми слов'язнавства. – 2011. – Вип. 60. – С. 207–216. – Режим доступу: [http:// old.lnu.edu.ua/pdf](http://old.lnu.edu.ua/pdf) (дата звернення: 09.07.2013). – Назва з екрана.
552. Там Карл-Игнац [Электронный ресурс] / Карл-Игнац Там // Энциклопедия Ф.А.Брокгауза и И.А. Эфрона. – Санкт-Петербург, 1890–1907. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz> (дата обращения: 26.11.2007). – Назвние с экрана.
553. Татищев С.С. Император Николай и иностранные дворы. Исторический очерк / С.С. Татищев // – С.Пб., Типография И.И. Скороходова, 1889. – 460 с.
554. Тейлор А.Дж.П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / А.Дж.П. Тейлор // – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002 . – 268 с.
555. Теплов П. Из Австрии. «Новый курс» и железнодорожники / П. Теплов // Образование. – 1897. – № 12. – С.185–219.

556. Тимковский В.Ф. Путевой журнал. 1814 г. // IP НБ НАН України. Ф.1. (В .Тимковский). Од. зб. 2332. 68 арк.
557. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії; [з англійської переклали: В. Митрофанов, П.Таращук]. – Київ: Основи, 1995. – Т.1. – 614 с.; – Т.2. – 406 с.
558. Томек В.В. История Чешского королевства [Электронный ресурс] / В.В. Томек //–Санкт-Петербург: Издание книгопродавца С.В. Звонарева, 1868. – 834 с. Режим доступа:https://www.directmedia.ru/book_72169_Istoriya_Cheshskogo_korolevstva(дата обращения: 07.06.2014). – Назвие с экрана.
559. Трофимович К.К. Развитие верхнелужицкого литературного языка в середине XIX века / К.К. Трофимович // Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. – Москва: Наука, 1978. – С. 158–206.
560. Турок В.М. Многонациональная монархия Габсбургов в освещении современной западной историографии / В.М. Турок // Славяно-германские отношения. – Москва, 1964. – С. 24–36.
561. Тютчев Ф.И. Политические статьи / Ф.И. Тютчев // – Санкт-Петербург, 1876. – 362 с.
562. Тютчев Ф.И. Россия и Революция / Ф.И. Тютчев // Полн. собр. соч. – Санкт-Петербург, 1913. – С.274–315.
563. Тютчева А.Ф. При дворе двух императоров: Воспоминания. Дневники. 1853–1855. (Перевод Е.В.Горье. Вступ. Статья и примечания С.В. Бахрушина. Под ред. С.В. Бахрушина и М.А. Цявловского). – М., 1990. – 224.
564. Уваров С.С. Циркуляр министерства народного просвещения / С.С. Уваров // Русский архив. – 1892. – Кн. 7. – С. 347–351
565. Уваров С.С. О цензуре. Доклад датируемый 24 августа 1848 г.: Доклады министра народного просвещения С.С. Уварова императору Николаю I / С.С. Уваров // Река времен. – Москва, 1995. – Вып. 1. – С. 72–78.
566. Уваров С.С. Попечителю Киевского учебного округа. Министр народного просвещения Уваров. 23 февраля 1848. Секретно. Переписка с министром народного просвещения // ЦДІАК України. Ф.707. Оп.261. Спр.224 . Арк.15. Арк.15–17.
567. Уваров С.С. Доклад Императору о славянстве, от 5 мая 1847 г. / С.С. Уваров // Наше минуле. Журнал історії, літератури і культури. – 1918. – № 2. – С. 171–177.
568. Уваров С.С. Циркулярное предложении Попечителю Московского учебного округа, от 27 мая 1847 / С.С.Уваров // Русский архив. Историко-литературный сборник. – 1892. – № 7. – С.347–351.
569. Удальцов И.И. Историография революции 1848–1849 гг. в чешских землях: Новые чехословацкие исследования, (1950–1985) / И.И. Удальцов; Отв . ред. д-р ист. наук В.И. Фрейдзон; Рецензенты: д.и.н. В.А. Дьяков, д.и.н. В.Ю. Кузьмин; Институт славяноведения и балканистики АН СССР. – М.: Наука, 1989. – 136 с.
570. Удальцов И.И. К вопросу о революционном движении в Чехии в 1848 г. / И.И. Удальцов // Вопросы истории. – 1947. – № 5. – С. 23–47.

571. Удальцов И.И. Из истории Пражского восстания 1848 года / И.И. Удальцов // Вопросы истории. – 1948. – № 12. – С. 97–114.
572. Удальцов И.И. Очерки по истории национально-политической борьбы в Чехии в 1848 году / И.И. Удальцов // – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1951. – 250 с.
573. Удальцов И.И. Еще раз к характеристике политической деятельности Франтишека Палацкого / И.И. Удальцов // Советское славяноведение. – 1983. – № 6. – С. 46–57.
574. Удальцов И.И., Фрейдзон В.И. Историография чешского национального возрождения: новейшие чехословацкие и советские исследования, 1950–1980 гг. / И.И. Удальцов, В.И. Фрейдзон // – Наука, 1984. – 301 с.
575. Усенко І.Б., Кірсенко М.В. Конституції австрійської імперії та Австро-Угорської монархії / І.Б. Усенко, М.В. Кірсенко // Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – Т. 5: Кон – Кю. – Київ : Вид-во «Наукова думка». – 2008. – 568 с.
576. Устав о цензуре от 22 апреля 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. – Санкт-Петербург: В типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т.3. – Ст. 1979;
577. Учено-литературное общество «Галицко-Русская Матица» во Львове в историческое общество «Нестора – летописца» // IP НБ НАН України. Ф.8. (Коллекция университета св. Владимира). Од.зб.3170–3171. 3 арк.
578. Фихте И.Г. Речи к немецкой нации. [Электронный ресурс] / И.Г. Фихте // – Санкт-Петербург, 2009. – 394 с. – Режим доступа: <https://vk.com/doc> (дата обращения: 11.04.2010). – Назвние с экрана.
579. Флоринский Т.Д. Лекции по славянскому языкознанию. Западные славяне в начале и конце XIX ст. // ЦДІАК України. Ф. 294 (Канцелярия Киевского отдела цензуры). Рік 1894–1895. Оп.1. Од.зб.305. 29 арк.
580. Флоринский Т.Д. Праздник лужицких сербов / Т.Д. Флоринский // Славянский век. – 1904. – №86. – С. 429
581. Франко І. Слов'янська взаємність у розумінні Яна Коллара / І. Франко // – Київ: Наукова думка, 1981. – С.51–76.
582. Францев В.А. Гоголь в чешской литературе: К истории славянского литературного общения в XIX ст. / В.А. Францев // – Санкт-Петербург: Тип. Имп. Академии наук, 1902. – 37 с.
583. Францев В.А. Матица Сербская в Будишине (1847–1897). По поводу пятидесятилетия ее существования / В.А. Францев // ЖМНП. – 1897. – Ч. 311. – № 6. – С. 302–331.
584. Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения. Русско-чешские ученые связи конца XVIII и первой половины XIX ст. [Электронный ресурс] / В.А. Францев // – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1902. – 475 с. Режим доступа: <http://www.biblioclub.ru/index.php> (дата обращения: 24.10.2008). – Назвние с экрана.
585. Францев В.А. Первые русские труды по изучению славянства, преимущественно русского / В.А. Францев // Прослава на освободителната

- война 1877–1878. – София, 1929. – С. 36–53.
586. Французова О.А. Политический панславизм и идеи всеславянства в Чехии в первой половине XIX в.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / О.А. Французова. – Москва: РГБ, 2005. – 206 с.
587. Фрейдзон В.И. Эволюция социального строя Воеводины в XIX – начале XX века / Фрейдзон В.И. // Социальная структура общества в XIX в. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы. – Москва: Наука, 1982. – С. 166–183.
588. Фрейдзон В.И. Социальная ситуация накануне и в начале «национального пробуждения» в Австрийской империи / В.И. Фрейдзон; [под ред. А.С. Мыльникова]. – Москва: Наука, 1984. – С. 35–40.
589. Фрейдзон В.И. О национальном возрождении и последующем периоде в истории Центральной Европы / В.И. Фрейдзон // Центральная Европа в новое и новейшее время. – Москва, 1998. – С.87–112.
590. Хантингтон С. Запад уникален, но не универсален / С. Хантингтон // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 8. – С. 84–93.
- 590 (а). Хлебовчик Ю. Роль и функции двуязычия в процессе образования наций / Ю.Хлебовчик Ю. // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты. – Москва: Наука, 1981. – С.95–102
591. Хобсбаум Эрик. Нации и национализм после 1780 года. Перевод с английского А.А.Васильева / Эрик Хобсбаум // – Санкт-Петербург: Издательство «Алетейя», 1998. – 305 с.
592. Хобсбаум Эрик. Век революции.1789–1848 / Эрик Хобсбаум // – Ростов-на-Дону: Феникс,1999. - С.202. – 477 с.
593. Хобсбаум Э. Век империи 1875–1914 / Э. Хобсбаум // – Ростов – на – Дону: Феникс, 1999. – 544 с.
594. Хрох Мирослав. Консенсусное объяснение формирования наций. [Электронный ресурс] / Мирослав Хрох // – Режим доступа: [http:// www.perspektivy.info/book.htm](http://www.perspektivy.info/book.htm) (дата обращения: 11.07.2014). – Назвние с экрана.
595. Царский манифест от 6 февраля 1834 г. Про конвенцию российского, австрийского и прусского правительств в деле совместного преследования особ, выступающих против руководителей государств и государственного правительства, участников вооруженного восстания и про выдачу таковых лиц правительствам государств // ЦДІАК України. Ф.442. Оп.784. Од.зб. 23. Арк. 6–7.
596. Чехи и лужицкие сербы // ИСПСБО. – 1886. – № 7–8. – С. 359–361.
597. Чешская литература с 1774 до 1848 года. Статья доставлена в редакцию Русской беседы из Праги [Электронный ресурс] // Русская беседа. – 1860. – Т. 20. – С. 29–46. – Режим доступа: <http:// books.google.com.ua> (дата обращения: 14.04.2009). – Назвние с экрана.
598. Чорній В. Історія української славістики (предмет, напрями та періодизація) / В. Чорній // Проблеми слов'язнознавства. – 1996. – № 49. – С. 5–7.
599. Чижов Ф.В. Дневник путешествия Ф.В. Чижова по славянским землям в 1845 г. (18 мая – 12 августа) / [публ. И. В. Козьменко] // Славянский архив. –

- Москва: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 127–260.
600. Чуркина И.В. Словенское национально-освободительное движение в XIX в. и Россия / Чуркина И.В. // – Москва: Наука, 1978. – 390 с.
601. Чуркина И.В. Некоторые особенности славянского возрождения / И.В. Чуркина // Межрегиональная конференция славистов Материалы. 23–24 октября. – Москва, 2005. – С.151–165.
602. Чуркина Искра. Словенские протестанты и формирование словенской идентичности [Электронный ресурс] / Искра Чуркина // Obdobja. – № 27. – С. 9–18. – Режим доступа: <http://www.centerslo.net.pdf> (дата обращения: 14.06.2013). – Назвние с экрана.
603. Шайдуров В.Н. Истрия стран Центральной и Восточной Европы с древнейших времен до конца XX в. / В.Н.Шайдуров // – Санкт-Петербург: Осипов, 2008. – 176 с.
604. Шафарик П.Й. – Коллару Я. Письмо. 18.01.1831 / Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения. Русско-чешские связи конца XVIII и первой половины XIX столетий. – Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1902. – С. 165–166.
605. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 25.11.1838. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). С приложением писем П.Й.Шафарика к В.И.Григоровичу (1852–1856). Приготовлено к изданию П.А.Лавровым и М.Н.Сперанским. – Москва, 1895. – С.126.
606. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 09.12.1838. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895. – С.128.
607. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 28.03.1839. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895. – С.133.
608. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 25.03.1841. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895. – С.140–141.
609. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 19.09.1841. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895. – С. 141.
610. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 11.01.1842. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895. – С. 141–142.
611. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 05.02.1843. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895. – С. 152–153.
612. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 18.09.1844. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895. – С. 166.
613. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 24.04.1845. Прага. / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895. – С. 172.
614. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 22.08.1845. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895.
615. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 19.06.1846. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895. – С.185.
616. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 25.09.1847 Прага. / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва,1895. – С. 196.
617. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 31.03.1848. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895. – 233 с.

618. Шафарик П.Й. – Бодянскому О.М. Письмо. 09.09.1848. Прага / Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). – Москва, 1895. – 233 с.
619. Шафарик П.И. Славянское народописание // Московитянин. – 1843. – №5. – Приложение. – №1.
620. Шафарик П.Й. Список лиц, рекомендованных Шафариком И.И. Срезневскому для его путешествия по землям западных славян. На чешском языке 1840 // РГАЛИ. Ф.436. Оп.1. – Ед.хр. 257.
621. Шейман Л.А. Василий Тимковский и его дневник путешествия по Лужице / Л.А. Шейман // *Letopis*. – Р. В. – 1983. – № 30/1. – S. 12–53
622. Шеллинг Ф.В.Й. Лекции о методе университетского образования. [Электронный ресурс] / Ф.В.Й. Шеллинг // – Санкт-Петербург: Мирь, 2009. – 352 с. – Режим доступа: <http://philosophy.spbu.ru.pdf> (дата обращения: 06.02.2010). – Назвие с экрана.
623. Шимов Я.В. Австро-Венгерская империя / Я.В. Шимов // – Москва: Эксмо, 2003. – 609 с.
624. Шимов Я.В. История как публицистика и публицистика как история. О том, как чешские литераторы создали свой народ // Я.В. Шимов // *Иностранная литература*. – 2005. – № 3. – С. 259–269.
625. Широкова А.Г. Исследования по чешскому языку: вопросы словообразования и грамматики / А.Г. Широкова // – Москва: Издат. Акад. Наук СССР, 1963. – 188 с.
626. Шишков А.С. Его высокопреподобию господину аббату Добровскому. Письмо. 09.10.1820 г. / Записки, мнения и переписка адмирала А.С. Шишкова . – Берлин: Издание Киселева, 1879. – Т. 2. – С. 380–381.
627. Шишков А. – Ганке В. Письмо. 03.05.1822 / Записки, мнения и переписка адмирала А.С. Шишкова. – Берлин: Издание Киселева, 1879. – Т. 2. – С. 391–393.
628. Шлейермахер Ф. Речи о религии к образованным людям, ее презирующим. Монологи / Ф. Шлейермахер; [пер. с нем., вступ. ст. С.Л. Франка]. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1994. – 344 с.
629. Шолта Я. Серболужицкое крестьянство в период перехода от феодализма к капитализму / Я. Шолта // *Социальная структура общества в XIX веке*. – Москва: Наука, 1982. – С. 86–93.
630. Шолта Я.Б. Чехи и лужицкие сербы / Я.Б. Шолта // *ИСПСБО*. – 1886. – № 7–8. – С. 7–12.
631. Шорске К.Э. Вена на рубеже веков: политика и культура / К.Э. Шорске; [пер. с англ. под ред. М.В.Райзена]. – Санкт-Петербург: Изд-во им. Н.И. Новикова, 2001. – 512 с.
632. Шпис А. Основные черты социального развития Словакии в конце XVIII – первой половине XIX вв. / А. Шпис // *Социальная структура общества в XIX в. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы*. – Москва: Наука, 1982. – С. 125–136.
633. Штур Л. Путешествие в Лужицы весной 1839 г. / Л. Штур // *Денница*. Литературная газета, посвященная славянским предметам. – Варшава. – 1842. – № 1. – С. 3–29; – №2. – С. 13–25.

634. Штур Л. Перевод с немецкого подлинника, доставленного из Праги / Л. Штур // Русская беседа. – Москва, 1860. – Год 15. – Кн. 19. – С.51–60.
635. Штур Л. Славянство и мир будущего: Послание славянам с берегов Дуная / Л. Штур; [пер. с нем. рукоп., с примеч. Владимира Ламанского]. Изд. О-ва истории и древностей российских при Моск. ун-те. – М.: В унив. тип. (Катков и Ко), 1867. – 191 с.
636. Шустер-Шевц Г. Возникновение современного верхнелужицкого языка в XIX в. и проблема влияния чешской модели / Г. Шустер-Шевц // Формирование и функционирование серболужицких литературных языков и диалектов. – Москва: Наука, 1989. – С.4–23
637. Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники / Н.И. Щавелева // – Москва: Наука, 1990. – 140.
638. Энгельс Ф. Борьба в Венгрии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.6. – С.175–186.
639. Энгельс Ф. Демократический панславизм // К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч. – Т. 6. – С. 289–306.
640. Энгельс Ф. Германия и панславизм // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.11. – С.206–207. – С.202–208;
641. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. [Электронный ресурс] / Ф. Энгельс // – 59 с. – Режим доступа: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo.html> (дата обращения: 14.06.2013). – Назвние с экрана.
642. Янчук Н.А. Ян-Эрнест Смоляр. (По поводу годовщины его смерти» / Н.А. Янчук // ЖМНП. – 1885. – Ч. ССXL. – С.25–42.
643. R.V. (Ревю Британик). Национальное направление богемской словесности / R.V. // Телескоп. – 1831. – № 11. – С.400–401.
644. Hladkova G. Символические функции стандартного языка и поиск «золотого века». Чешско-болгарские параллели эпохи национального Возрождения / G. Hladkova // Slavsa. – Praha, 2001. – Roč. 70. – S. 335–351.
645. Springer Anton. Новейшая история Австрии // Вестник Европы. Журнал историко-политических наук / Anton Springer // – С.Пб., 1866. – Первый год. – Т.2. – С.237–324.
646. A vallás dolgá ban. 1848. é vi XX. Törvé nycikk [Electronic resource] / Hungarian Electronic Library. – Mode of access: <http://1000ev.hu> (last access: 12.02.2004). – Title from the screen.
647. Ambruš J. Ľudovít Štúr: 1844–1855. Dielo v piatich zvä zkoch / J. Ambruš // – Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krá snej literatú ry, 1956. – Zv. II. – 443 s.
648. Andics Erzsébet. A Habsburgok és Romanovok szövetsége az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete / Erzsébet Andics // – Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. – 452 old.
649. Andrian-Werburg Victor Freiherr v. Österreich und dessen Zukunft [Electronic resource] / Victor Freiherr v Andrian-Werburg // – Hamburg: Hoffmann und Campe, 1843. – Bd. 1. – 204 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 19.07.2014). – Title from the screen.

650. Ankersmit F.R. *Historiography and Postmodernism* / F.R. Ankersmit // *History and Theory*. – 1989. – Vol. 28. – N 2. – P.137–153.
651. Ankersmit F.R. *The Dilemma of Contemporary Anglo-Saxon Philosophy of History* / F.R. Ankersmit // *History and Theory*. – 1986. – B. 25. – P.1–28.
652. Anton Karl Gottlob. *Versuch einer Geschichte des Tempelherrn-Ordens* [Electronic resource] / Gottlob Anton Karl // – Leipzig, 1779. – 144 s. – Mode of access: [http:// books.google.de](http://books.google.de) (last access: 07.02.2011). – Title from the screen.
653. Anton Karl Gottlob. *Erste Linien eines Versuches über der alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebrä uche, Meinungen und Kenntnisse* [Electronic resource] / Gottlob Anton Karl // – Leipzig: Böhme, 1783. – Bd.1. – 163 s. – Mode of access: <http:// books.google.de>. – Bd.2. – Leipzig, 1789 – 121 s. – Mode of access: <http:// books.google.de> (last access: 13.08.2008). – Title from the screen.
654. Anton Karl Gottlob. *Geschichte Der Teutschen Nazion: Geschichte Der Germanen* [Electronic resource] / Gottlob Anton Karl // – Leipzig: Gö schen, 1793 – Bd. 1. – 340 s. – Mode of access: <http:// books.google.de> (last access: 05.04.2007). – Title from the screen.
655. Anton Karl Gottlob. *Geschichte der teutschen landwirthschaft von den ä ltesten zeiten bis zu ende des fü nfhundertens* [Electronic resource] / Gottlob Anton Karl // – Gö rlitze 1799 – 1802. – Bd. 1–3. – Mode of access: <http:// books.google.de> (last access: 12.08.2006). – Title from the screen.
656. Antwort R. Blums an J.A.Smoler. *Mai 1848 / Bilder aus dem Leben der Sorben. Die Revolutionäre Ereignisse 1848/49 in der Lausitz. Dokumente gesammelt E.Hartstock*. – Bautzen: Domowina-Verlag, 1986. – 36 s.
657. Arató Endre. *A nemzetisé gi ké rdé s tö rté nete Magyarorszá gon 1840–1848* / Endre Arató // – Budapest: Akadé miai Kiadó , 1960. – K.II. – 442 old.
658. Arató Endre. *A magyarorszá gi nemzetisé gek nemzeti ideoló giá ja* / Endre Arató // – Budapest: Akadé miai Kiadó , 1983. – 292 old.
659. *Archív literatú ry a umenia. Slovenskje ná rodň je novini* [Electronic resource] – Mode of access: <http:// mi.memoria.sk> (last access: 19.05.2013). – Title from the screen.
660. Arndt Ernst Moritz. *Erinnerungen aus dem ä usseren Leben* [Electronic resource] / Moritz Arndt Ernst // – Leipzig: Weidmann, 1842. – 396 s. – Mode of access: <https://archive.org/details> (last access: 12.09.2005). – Title from the screen.
661. Arnold Emanuel. *Od vý boru Lípy sloansé* / Emanuel Arnold // *Sebrané spí sy*. – Praha: Stá tní nakl. politické literatury, 1954. – 602 s.
662. Arnold Emanuel. *Milí, draží českoně mečí bratři 25.03.1848* / Emanuel Arnold // *Sebrané spí sy*. – Praha: Stá tní nakl. politické literatury, 1954. – S. 55–57.
663. *Az á prilisi tö rvé nyek szö vege. 11.04.1848* [Electronic resource] Hungarian Electronic Library – Mode of access: <http:// 1000ev.hu> (last access: 02.10.2005). – Title from the screen.
664. *Az urbé r é s azt pó tló szerző dé sek alapjá n eddig gyakorlatban volt szolgál tok (robot), dé zma é s pé nzbeli fizeté sek megszü nteté sé röl. 1848. é vi IX. Tö rvé ny cikk* Hungarian Electronic Library [Electronic resource] – Mode of access: [http:// 1000ev .hu](http:// 1000ev.hu) (last access: 22.08.2016). – Title from the screen.

665. Az urbé ri megszüntetett magá n ú ri javadalmak statusadó ssá ggá leendő á tvá ltoztatá sá ról. 1848. é vi XII. Tö rvé nycikk Hungarian Electronic Library [Electronic resource] – Mode of access: <http://1000ev.hu> (last access: 22.08.2016). – Title from the screen.
666. Baj Zay Jozef Igná c. Bajza Josefa Igná ca Fará ra Doľno Dubovskího Slowenské dvogná sobné Epigrammata Gednakokoncohlasné , a zvukomírné : obsahugícá Gednakokoncohlasné [Electronic resource] / Jozef Igná c Bajza // – Trnava: U Wá clawa Geľinka Privil. Knihotlá č á ra, 1794. – Prwná Knižka. – 64 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 20.03.2012). – Title from the screen.
667. Bartů š ek Vá clav. Gelasius Dobner a jeho vztah k piaristické knihovně v Kronice pražské piaristické koleje [Electronic resource] / Vá clav Bartů š ek // Problematika historický ch a vzá cný ch knižních fondů Č ech, Moravy a Slezska: pamě ti – způ sob zobrazení skuteč nosti. Sborník z 10. odborné konference. Olomouc , 17. – 18.10.2001. – Praha: Sdružení knihoven Č R, 2001. – S. 117–125. – Mode of access: <http://www.vkol.cz/cs/aktivity/konference-a-odborna-setkani> (last access: 18.04.2011). – Title from the screen.
668. Bedná r M., Bedná rová M. Ú dalosti do zač atia revolú cie na Slovensku [Electronic resource] / M. Bedná r, M. Bedná rová // – Mode of access: <http://www.stur.sk>.
669. Bé l Má tyá s. Notitia Hungariae novae historico geographica divisa in partes quatuor... elaboravit Mathias Bel accedunt Samuelis Mikovinii Mappae ... [Electronic resource] / Má tyá s Bé l // – Viennae Avstriae, impensis Paulli Straubii, 1742. – 768 p. Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 09.09.2006). – Title from the screen.
670. Bě lina Pavel, Kaš e Jiří, Kuč era Jan P. Velké dě jiny zemí Koruny české X. 1740–1792 / Pavel Bě lina, Jiří Kaš e, Jan P. Kuč era // – Praha-Litomyš ľ, 2001. – 766 s.
671. Beniczky L. Bányavidéki kormánybiztos és Honvédezredes Visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról [Electronic resource] / L. Beniczky // – Budapest: A Magyar Történelmi Társulat, 1924. – 786 Old. – Mode of access: https://axioart.com/tetel/beniczky-lajos-banyavideki-kormanybiztos-es-honvedezred_72196 (last access: 16.012.2010). – Title from the screen.
672. Bernd-Ingo Friedrich. Johann Andreas Tamm 1767–1795; ein Außenseiter der Aufklärung; Hofmeister des Grafen von Pückler, Lehrer des Dichters und Komponisten Leopold Schefer. Biographie und Dokumente / Friedrich Bernd-Ingo // – Cottbus: Regia-Verl. 2007. – 68 s.
673. Berger Tilman. Zweisprachigkeit in den Ratsprotokollen von Chrudim (1750–1850) / Tilman Berger // Prozesse kultureller Integration und Desintegration. Deutsche, Tschechen, Böhmen im 19. Jahrhundert. – Hö hne, Steffen, Mü nchen: R. Oldenbourg Verlag, 2005. – S. 249–273.
674. Bernolá k A. Dissertatio philologico-critica de litteris slavorum... [Electronic resource] / A. Bernolá k // – Posonii, 1787. – 63 p. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 13.04.2007). – Title from the screen.

675. Bernolák A. *Linguae Slavonicae per Regnum Hungariae usitatae... Orthographia* [Electronic resource] / A. Bernolák // – Bratislava, 1787. – 31 p. – Mode of access: <http://feny.axioart.com/tetel/bernak> (last access: 13.04.2007). – Title from the screen.
676. Bernolák A. *Grammatica Slavica* [Electronic resource] / A. Bernolák // – Posonii, Impensis Ioannis Michaelis Landerer Perpetui in Fűskut, 1790. – 321 p. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 14.04.2007). – Title from the screen.
677. Bernolák A. *Schlowakische Grammatik* [Electronic resource] / A. Bernolák // – Ungarischen Universittsschriften: Gedruckt mit Kőnigl, 1817. – 385 p. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 15.04.2007). – Title from the screen.
678. Bernolák A. *Lexicon slavicum bohemicolatinoGermanicoUngaricum* [Electronic resource] / A. Bernolák // – Budae, Typis et sumtibus Typogr. Reg. univers. hungaricae, 1825. – V. 1. – 848 p. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 13.04.2007). – Title from the screen.
679. Bernolák A. *Predslov. Gramatické dielo Antona Bernoláka. Na vydanie pripravil a preložil Juraj Pavelek* / A. Bernolák // – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964. – 552 p.
680. Bevir M. *The Errors of Linguistic Contextualism* / M. Bevir // *History and Theory*. – 1992. – Vol. 31. – N 3. – P.276–298.
681. Bevzeyk E. *Intensification of the cultural Activity of the Lusatian Sorbs in 1820 –1840* [Electronic resource] / E. Bevzeyk // *Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied*. – 2015. – Ročník 18. – Číslo 4. – Mode of access: <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf> (last access: 23.11.2015). – Title from the screen.
682. Bevzeyk E. *The Official Attitude of the Russian Empire to the Ideology of Pan-Slavism on the Eve of the 1848 Revolution* / E. Bevzeyk // *2-nd International Scientific conference European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches*. –Vol.1. February 18–19. 2013. – Stuttgart, 2013. – P.96–98.
683. Bevzeyk E. *Early Slavonic Researches in Germany* / E. Bevzeyk // *Scientific letters of academic society of Michal Baludansky*. – 2013. – № 4. – P. 154–157.
684. *Biblia, To je, Zylę Szwjate Pißmo Stareho a Noweho Sakona, predy do njemskeje, wot D. Mertena Luthera, njetko pak do horneje Łužiskeje ßerskeje recze se wschitkej ßwjernosczu a prozu wot Njekotrych Evangeliskich Prjedarjow pscheložena* [Electronic resource] – Bautzen: W Budeschini 1728. – 898 s. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 18.09.2014). – Title from the screen.
685. Bielefeldt Heiner, Lüer Jörg. *Rechte nationaler Minderheiten: Ethische Begründung, rechtliche Verankerung und historische Erfahrung* [Electronic resource] / Heiner Bielefeldt, Jörg Lüer // – Verlag: transcript, 2015. – 182 p. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 06.03.2014). – Title from the screen.
686. Bilý F. *Korespondence a zapisky F.L. Čelakovského* [Electronic resource] / F. Bilý // – Praha, 1908. – B.1. – 619 s. – Mode of access: <https://books.google>.

ru/books

687. Bleiber Helmut. Die deutsche Polenfreundschaft zu Beginn der dreißiger Jahre des 19. Jahrhunderts / Helmut Bleiber // Die deutsche Polenfreundschaft in den dreißiger Jahren des 19. Jahrhunderts: Beiträge der Leipziger Tagung der Historikerkommission der Deutschen Demokratischen Republik und der Volksrepublik Polen 27. – 30.05.1980 / Heinz Lemke; Eduard Merian; Eva Seeber. – Leipzig, 1981. – S. 6–67.
688. Bogusławski Wilhelm Józef. Rys dziejów serbo-łużyckich [Electronic resource] / Wilhelm Józef Bogusławski // – Petersburg: Náklad autora, 1861. – 352 s. – Mode of access: <http://books.google.de> (last access: 22.10.2011). – Title from the screen.
689. Bogusławski W.J., Hórník M. Historija serbskeho naroda / W.J. Bogusławski, M. Hórník // – Budyšin: nakladom Michała Hórnika, 1884. – 144 s.
690. Brandner Aleš. K počátkům ruského spisovného jazyka / Aleš Brandner // České přednášky pro XI. Mezinárodní sjezd slavistů. Bratislava, 1993 // Česká slavistika. – Praha 1993. – S. 111–115.
691. Bresan Annett. Kito Pank – eine Würdigung seiner Tätigkeit als Redakteur des «Bramborski serski Zassnik» [Electronic resource] / Annett Bresan // Podstupimské psinoski k Sorabistice. – 2009. – № 9. – S. 66–74. – Mode of access: <https://publishup.uni-potsdam.de/pdf> (last access: 24.10.2012). – Title from the screen.
692. Brown R.H. Positivism, Relativism and Narrative in the Logic of the Historical Sciences / R.H. Brown // American Historical Review. – 1987. – Vol. 92. – N 4. – P.908–920.
693. Brtáň Rudo. Já n Kollár. Bá snik a Slovan / Rudo Brtáň // – Bratislava: Osveta, 1963. – 64 s.
694. Bü nz Enno. Geschichte der Universität Leipzig, 1409–2009 [Electronic resource] / Enno Bü nz // – Leipziger Uni-Vlg; Auflage: 1 (18. März 2010). – Bd. IV. – 784 s. – Mode of access: <http://www.uni-leipzig.de/pdf> (last access: 28.08.2014). – Title from the screen.
695. Bura Renata. The language of students at the Sorbian Seminary in Prague and the Prague Serbowka [Electronic resource] / Bura Renata // Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis, 2012. – P. 285–295. – Mode of access: <http://www.wuj.pl/UserFiles/pdf> (last access: 13.02.2013). – Title from the screen.
696. Butvin J. Slovenské národnostnojednotovacie hnutie (1780–1848) / J. Butvin // – Bratislava, 1965. – 391 s.
697. Čaplovič Já n. Obrázky zo Slovenska [Electronic resource] / Já n Čaplovič // Digitalizovaných literárnych diel. Zlatý fond. – Tatran. Bratislava, 1975. – 267 s. – Mode of access: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/862/Caplovic_ObrázkyzoSlovenska/1 (last access: 14.04.2006). – Title from the screen.
698. Čaplovič Já n. Etnografia Slová kov v Uhorsku / Já n Čaplovič // – Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997. – 301 s.
699. Carr D. Narrative and the Real World: an for Continuity / D. Carr // History and Theory. – 1986. – Vol. 25. – N 2. – P.117–131.

700. Carus Carl Gustav. Über ungleiche Befähigung verschiedener Menschheitsstämme für höhere geistige Entwicklung [Electronic resource] / Carl Gustav Carus // – Leipzig, 1849. – 132 s. – Mode of access: <http://archive.org/details> (last access: 18.03.2014). – Title from the screen.
701. Carus Carl Gustav, Goethe Johann Wolfgang von. Ueber ungleiche Befähigung der verschiedenen Menschheitstämme für höhere geistige Entwicklung [Electronic resource] / Gustav Carus Carl, Johann Wolfgang von Goethe // – Leipzig: Brockhaus, 1849. – 108 s. – Mode of access: <http://archive.org/details/ueberungleichebe00caruoft> (last access: 19.03.2014). – Title from the screen.
702. Čelakovský F.L. Ohlas písní ruských [Electronic resource] / F.L. Čelakovský // – Praha: Pospíšil, 1829. – 95 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 22.03.2014). – Title from the screen.
703. Čelakovský F.L. Sebrané listy / F.L. Čelakovský // – Praha: Ed. Grégr, 1865. – 539 s.
704. Čelakovský F.L. Korespondence a zápisky. Dopisy z let 1818–1829 [Electronic resource] / F.L. Čelakovský // – Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa I. pro vědy, slovesnost a umění, 1907. – D. 1. – 449 s. – Mode of access: <http://archive.org/details> (last access: 11.05.2014). – Title from the screen.
705. Čelakovský F.L. Korespondence a zápisky. Dopisy z let 1829–1842. [Electronic resource] / F.L. Čelakovský // – Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa I. pro vědy, slovesnost a umění, 1907. – D. 2. – 619 s. – Mode of access: archive.org/details (last access: 20.03.2014). – Title from the screen.
706. Čelakovský F.L. Slovanské národní písně [Electronic resource] / F.L. Čelakovský // – Praha, 1946. – 732 s. / Česka čítanka. – Mode of access: <http://texty.citanka.cz> (last access: 23.05.2014). – Title from the screen.
707. Čermáková Marta. František Ladislav Čelakovský a Knihovna Národního muzea [Electronic resource] / Marta Čermáková // Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: počátky v dějinách knihtisku. Sborník z 8. odborné konference. Olomouc, 20. – 21. října 1999. – Brno: Sdružení knihoven České republiky a SVK v Olomouci, 1999. – S. 69–74. – Mode of access: www.vkol.cz/cs/aktivity/konferenc (last access: 02.06.2006). – Title from the screen
708. Černý J.M. Slovanský sjezd v Praze roku 1848 [Electronic resource] / J.M. Černý // – Praha: Knapp, 1888. – 58 s. / Digitální knihovna Městské knihovny v Praze. – Mode of access: <http://kramerius.mlp.cz/kramerius/handle/ABG001/163637> (last access: 10.09.2010). – Title from the screen.
709. Černý A. Sto let lužickosrbské poesie / A. Černý // Slovanský přehled. – 1900. – Č.1. – S.9–11; – 1900. – Č.2. – S.66–71; – 1900. – Č.3. – S.129–134; – 1900. – Č.6. – S.262–267; – 1900. – Č.7. – S.319–325; – 1900. – Č.9. – S.421–431; – 1900. – Č.10. – S.475–480.
710. Černý A. Čišínski a nová doba hornolužické poesie / A. Černý // Slovanský přehled. – 1907. – S.68–72.
711. Černý A. Literatura lužickosrbská r. 1907 / A. Černý // Slovanský přehled. – 1908. – Č.10. – S.452–55.

712. Černý A. Lužice a Lužičti srbové [Electronic resource] / A. Černý // – V Praze, J. Otto, 1912. – 240 s. – Mode of access: <https://archive.org/stream> (last access: 13.07.2015). – Title from the screen.
713. Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století. Slovníková příručka. Napsal autorský kolektiv: Jiří Brabec, Miroslav Červenka, Rudolf Havel. – Praha, Československý spisovatel, 1982. – 377 s.
714. Chalupa František. Obrany jazyka a národnosti české / František Chalupa // – 1883. – Ruch V. – 194 s.
715. Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.) / J. Chlebowczyk // – Warszawa: Państwowe Wydawn. naukowe, 1975. – 378 s.
716. Chrestomatija dolnosrbskego pismowstwa: wot zachopjeńka až na čas kněstwa fašizma w Němskej / zběraľ, zestajaľ a literarnohistoriski wobzěľaľ Frido Měšk. – Budyšin: Domowina-Verlag, 1982. – 460 s.
717. Conze Werner. «Deutschland» und «Deutsche Nation» als historische Begriffe / Werner Conze // – Berlin, Colloquium Verlag, 1985. – 17 s.
718. Cooper D.L. Creating the Nation: Identity and Aesthetics in Early Nineteenth-century / D.L. Cooper // – DeCalb: Northern Illinois University Press, 2010. – 347 p.
719. Creating the Other: ethnic conflict and nationalism in the Habsburg Central Europe / Edited by Nancy Meriwether Wingfield. – New York; Oxford: Berghahn Books, 2003. – 272 p.
720. Csaplovics Johann von. Gemälde von Ungern [Electronic resource] / Johann von. Csaplovics // – Pesth: Hartleben, 1829. – 335 s. – Mode of access: <http://www.google.com.ua/web> (last access: 02.05.2013). – Title from the screen.
721. Cuřín František. Vývoj spisovné češtiny / František Cuřín // – Praha: SPN, 1985. – 184 s.
722. Cyž Jan. Z ruskeho listowanja Jana Arnošta Smolerja. Korespondenca z Osipom Maksimowičom Bodjanskim w Moskwje / Jan Cyž // Lětopis. – 1973. – R. A. – № 20. – S. 97–113.
723. Czoernig K.J. Topographisch-historisch-statistische beschreibung von Reichenberg: Nebst einem anhang, die beschreibung von Gablonz enthaltend [Electronic resource] / K.J. Czoernig // – Wien, F. Wölke, 1829. – 216 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua> (last access: 23.05.2015). – Title from the screen.
724. Čermáková Marta. František Ladislav Čelakovský a Knihovna Národního muzea [Electronic resource] / Marta Čermáková // Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: počátky v dějinách knižtisku. Sborník z 8. odborné konference. Olomouc, 20–21. října 1999 / Hynková, Aneta Brno: Sdružení knihoven České republiky. – Olomouc, 1999. – S.69–75. – Mode of access: <http://www.digitalniknihovna.cz> (last access: 11.07.2009). – Title from the screen.
725. Čtenářsko-ochotnická jednota «Palacký» ve Vídni [Electronic resource] // ANM, Praga. Název fondu: Bráňová Libuše. NAD 116. Název pomůcky: Bráňová - Riegrová Libuše. Inventární číslo: 779. Karton: 27. Počet kusů: 1+1 příl. – Mode of

- access: <http://www.nm.cz/Historicke-muzeum/Oddeleni-HM/Archiv-Narodniho-muzea>.
726. Dagerotyp členov Slovenskej deputácie u cisára Františka Jozefa I. v Olomouci z 20. marca 1849 // SNK ALU. Sign 1. K. 19/163.
727. Deák István. Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben / István Deák // – Budapest: Gondolat, 1983. – 422 p.
728. Deika J. – Boelcki K. Brief / Die burgerlich – demokratische Revolution von 1848/49 in der Lausitz Dokumente zum Verlauf und zur Wirkung der Revolution im deutsch-sorbischen Gebiet: haben gesammelt E. Hartstock P. Kunze. – Bautzen: Domowina-Verlag, 1977. – S. 14–15.
729. Dějiny hutnictví železa v Československu. Od průmyslové revoluce do konce 2. světové války. – Praha: Academia, 1986. – D. II. – 377 s.
730. Den Status «Glück und Wohlergehen» / Bilder aus dem Leben der Sorben. Die Revolutionäre Ereignisse 1848/49 in der Lausitz. Dokumente gesammelt E. Hartstock. – Bautzen: Domowina-Verlag, 1986. – 36 s.
731. Destinata Literaria Et Fragmenta Lusatica: d.i. Unternehmungen der Gelehrten, und gesamlete alte auch neue zur Nieder-Lausitzischen Historie [Electronic resource] – Lübben, 1738. – Bd. 1. – S. 1041–1152. – Mode of access: <http://reader.digitale-sammlungen.de.html> (last access: 21.11.2015). – Title from the screen.
732. Die «Provinzialblätter» [Electronic resource] / Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften E.V. – Leipzig und Dessau, bei der Buchhandlung der Gelehrten, 1784. – Mode of access: <http://www.olgdw.de> (last access: 15.05.2015). – Title from the screen.
733. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung. Österreichische Statistik [Electronic resource] – Wien, 1892. – Bd. XXXII. – H. 3. – 175 s. / Österreichische Nationalbibliothek. – Mode of access: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content> (last access: 17.03.2016). – Title from the screen.
734. Die Prager Juni-Ereignisse in der Pfingstwoche des Jahres 1848: nach den Ergebnissen der hierüber gepflogenen gerichtlichen Untersuchung [Electronic resource]. – Wien: L. Sommer, 1849. – 73 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 10.05.2016). – Title from the screen.
735. Dobner Gelasius. Beweis, daß die Urkunde Boleslavs des Zweyten, Herzogs in Böhmen, welche in dem Archive des Klosters Brzewinov bey Prag aufbewahret wird ... [Electronic resource] / Gelasius Dobner // – Prag: Wolfgang Gerle, 1775. – 30 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 05.08.2014). – Title from the screen.
736. Dobner Gelasius. Monumenta historica Boemiae nusquam antehac edita [Electronic resource] / Gelasius Dobner // – Prage: Joannes-Joseph Clauser, 1784. – V. 1. – 501 p – Mode of access: <http://books.google.com.ua> (last access: 07.08.2014). – Title from the screen.
737. Dobrovský J. Böhmisches Litteratur [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Verlag der Mangoldischen Buchhandlung, 1779. – Bd. 1. – 346 s. – Mode of access: <http://books.google.ru> (last access: 06.10.2015). – Title from the screen.

738. Dobrovský J. Vorrede. Tomsa F.J. Vollständiges Wörterbuch der böhmischdeutsch und lateinischen Sprache [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag, 1791. – S. 3–10. Mode of access: [http:// books.google.ru/books](http://books.google.ru/books) (last access: 11.11.2015). – Title from the screen.
739. Dobrovský J. Die Bildsamkeit der slawischen Sprache, an der Substantive und Adjective in der böhmischen Sprache dargestellt [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag: In der Herrlichen Buchhandlung, 1799. – 68 s. – Mode of access: <http:// books.google.com.ua> (last access: 11.11.2015). – Title from the screen.
740. Dobrovský J. Ausführliches und vollständiges deutsch-böhmisches synonymisch–phraseologisches Wörterbuch [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag: in der Cajetan von Mayreggschen Buchhandlung, 1802. – Sv. 1. – 344 s. – Mode of access: <http:// archive.org/details> (last access: 21.11.2015). – Title from the screen.
741. Dobrovský J. Deutsch Böhmisches Wörterbuch [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag: Herrlichen, 1802. – 220 s. – Mode of access: <http:// books.google.com.ua> (last access: 12.11.2015). – Title from the screen.
742. Dobrovský J. Kritische Versuche, die ältere böhmische Geschichte von spätern Erdichtungen zu reinigen: für die Abhandlungen der k. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften. Boriwoy's Taufe : zugleich eine Probe, wie man alte Legenden für die Geschichte benutzen soll [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag: Haase und Widtmann, 1803. – Bd. 1. – 111 s. – Mode of access: <http:// books.google.com.ua/books> (last access: 16.12.2015). – Title from the screen.
743. Dobrovský J. Kritische Versuche die altere bohmishe Geschichte von Späteren Erdichtungen zu reinigen. II. Ludmila und Drahomir. Fortgesetzte Probe, wie man alte Legenden für die Geschichte benutzen soll [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag, 1807. – Bd. 2. – 98 s. – Mode of access: <http:// books.google.com.ua/books> (last access: 11.11.2015). – Title from the screen.
744. Dobrovský J. Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache, zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenern Kenntniss für Böhmen [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag: J.Herrl, 1809. – 399 s. – Mode of access: <http:// books.google.com.ua/books> (last access: 22.02.2016). – Title from the screen.
745. Dobrovský J. Slovanka: Zur kenntniss der alten und neuen slawischen literatur, der sprachkunde nach allen mundarten, der geschichte und alterthumer [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag: Herrl, 1814. – 256 s. – Mode of access: <http:// books.google.com.ua/books> (last access: 13.04.2016). – Title from the screen.
746. Dobrovský J. Geschichte der Böhmischen Sprache und ältern Literatur [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag: G. Haase 1818. – 436 s. – Mode of access: <http:// archive.org/details/geschichtederb00dobr> (last access: 22.02.2016). – Title from the screen.
747. Dobrovský J. Kritische Versuche, die ältere böhmische Geschichte von spätern Erdichtungen zu reinigen: für die Abhandlungen der k. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften. Wenzel und Boleslaw: die älteste Legende vom h. Wenzel, als

- Probe, wie man alte Legenden für die Geschichte benutzen soll [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag: Haase und Widtmann, 1819. – Bd. 3. – 119 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 19.08.2015). – Title from the screen.
748. Dobrovský J. – Kopitar J.V. Brief. 22.07.1811 / Письма Добровского и Копитара в повременном порядке. Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук / Труд И.В.Ягича. – СПб: Тип. Имп. Акад. наук, 1885. – Т. 39. – С. 210–213.
749. Dobrovský J. – Kopitar J.V. Brief. 03.07.1813 / Письма Добровского и Копитара в повременном порядке. Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук / Труд И.В.Ягича. – СПб: Тип. Имп. Акад. наук, 1885. – Т. 39. – С. 355.
750. Dobrovský J. – Kopitar J.V. Brief. 28.07.1828 / Письма Добровского и Копитара в повременном порядке / Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук, 1885. – Т. 39. – С. 616–617.
751. Dobrovský J. Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopiar (1809–1828) [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Petrograd–Berlin: Weidmann, 1885. – 751 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 22.02.2016). – Title from the screen.
752. Dobrovský J. Dějiny české řeči a literatury [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Praha: Melantrich, 1936. – 511 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 08.01.216). – Title from the screen.
753. Dobrovský J. Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur / J. Dobrovský // – Halle: VEB Max Niemeyer Vlg., 1955. – 144 s.
754. Dobrovský J. Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren. [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag: In den von Schönfeldischen Buchhandlung, 1786 . Bd. 1. – 164 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 22.09.2014). – Title from the screen.
755. Dobrovský J. Litterarisches Magazin für Böhmen und Mähren [Electronic resource] / J. Dobrovský // – Prag: In den von Schönfeldischen Buchhandlung, 1786 . – Bd. 2. – 210 s. – Mode of access: <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve.html> (last access: 24.02.2016). – Title from the screen.
756. Dohnány Mikuláš. Slovenské povstani 1848/49 / Mikuláš Dohnány // – Bratislava: Tatran. 1988. – 240 s.
757. Dolanský Julius. Zrození buditele. Josef Dobrovský: 1753–1953 / Julius Dolanský // Sborník studií k dvoustému výročí narození. – Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1953.– S. 11–45.
758. Doležal Pavel. Grammatica Slavico-Bohemica [Electronic resource] / Pavel Doležal // – Posonii: Typis Royerianis, 1746. – 321 p. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 21.08.2014). – Title from the screen.
759. Dorul'a Ján. Pavol Jozef Šafařík a slovenčina / Ján Dorul'a // Pavol Jozef Šafařík a slovenské národné obrodienie. (ed. Sedlák, I.) – Martin, 1989. – S. 219–232.

760. Dudek František. Iluze a mýty spojované s hospodářskou emancipací českého národa [Electronic resource] / František Dudek // Acta Oeconomica Pragensia. – 2007. – Roč.15. – Č. 7. – S.72–79. – Mode of access: <https://www.google.ru> (last access: 13.10.2009). – Title from the screen.
761. Efmertová M.C. České země 1848–1918 / M.C. Efmertová // – Praha: Albatros, 1995. – 60 s.
762. Előbeszéd. 1848. évi törvények [Electronic resource] Hungarian Electronic Library – Mode of access: <http://1000ev.hu> (last access: 16.08.2016). – Title from the screen.
763. Encyklopédia Slovenska. – Bratislava, 1980. – Zv.4. – S. 40–41.
764. Évi törvények Előbeszéd. 1805. évi I. törvények az általános közzétételről az alábbi írott módok szerint [Electronic resource] Hungarian Electronic Library – Mode of access: <http://1000ev.hu/index> (last access: 16.08.2016). – Title from the screen.
765. Évi törvények Előbeszéd. 1830. évi VIII. törvények a nemzeti nyelv használatáról [Electronic resource] Hungarian Electronic Library – Mode of access: <http://1000ev.hu/index> (last access: 16.08.2016). – Title from the screen.
766. Évi törvények. 1791. Előbeszéd [Electronic resource] Hungarian Electronic Library – Mode of access: <http://1000ev.hu> (last access: 16.08.2016). – Title from the screen.
767. Évi törvények. 1792. Előbeszéd [Electronic resource] Hungarian Electronic Library – Mode of access: <http://1000ev.hu> (last access: 17.08.2016). – Title from the screen.
768. Évi VII. Törvények. 1792 a magyar nyelv tanításáról és használatáról [Electronic resource] Hungarian Electronic Library – Mode of access: <http://1000ev.hu> (last access: 17.08.2016). – Title from the screen.
769. Évi XVI. Törvények. 1791. Hogy a nyilvános ügyek intézése re idegen nyelv ne használtsék, a magyar nyelv pedig megtartassék. [Electronic resource]. Hungarian Electronic Library – Mode of access: <http://1000ev.hu> (last access: 18.08.2016). – Title from the screen.
770. Évi IV. Törvények. 1805 a magyar nyelv használatáról [Electronic resource] Hungarian Electronic Library – Mode of access: <http://1000ev.hu> (last access: 16.08.2016). – Title from the screen.
771. Excerpta ad Jan Palacký (článek věnované problematice, ohlas v tisku), rkp [Electronic resource] // ANM, Praga. Název fondu: Bráňová Libuše. NAD 234. Název pomůcky: Kutnar František. Inventární číslo: 1182. Karton: 66. Počet kusů: 31ss. – Mode of access: <http://www.nm.cz/Historicke-muzeum/Oddeleni-HM/Archiv-Narodniho-muzea>.
772. Eyring Christoph. Verschiedene Interpretationsansätze der preußischen Agrarreform von 1807. [Electronic resource] – Hannover: Universität Hannover, 2005. eBook (PDF) – Mode of access: <http://www.grin.com/de> (last access: 04.11.2013). – Title from the screen.
773. Fándly Juraj. Dúverná Zmlúwa medzi Mňíchem a Djáblom o prvých Počátkoch, o starodávnych a o veľkých Premenách Rehoľníckíc 1789 [Electronic resource] / Juraj Fándly // – Mode of access: <http://www>.

- zadaniaseminarky.sk/lom (last access: 20.06.2016). – Title from the screen.
774. Fándly Juraj. Compendiata historia gentis Slavæ ... De regno regibusque Slavorum [Electronic resource] / Juraj Fándly // – Tyrnavie: Typ. W. Jelinek, 1793. – 288 p. – Mode of access: <http://play.google.com/store/books> (last access: 22.06.2016). – Title from the screen.
775. Fándly Juraj. Concio historico panegyrica de sanctis Slavorum apostolis Cyrillo et Methodio [Electronic resource] // Digitalizovaných literárnych diel Zlatý fond / J. Tibenský, Juraj Fándly. Výber z diela, Vydavateľstvo SAV. Bratislava 1954. – P. 337–355. – Mode of access: <http://of.access:zlatyfond.sme.sk> (last access: 24.06.2016). – Title from the screen.
776. Fándly Juraj. Výber z diela: [zost. J. Tibenský] / Juraj Fándly // – Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1954. – 412 s.
777. Fasske H. Prócowanie Michała Hórnika wo jednotność spisownej řeče / H. Fasske // Rozhled. – 1983. – № 9. – S. 311. – S. 310–317.
778. Fényes Elek. Magyarországnak's a'hozzá kapcsolt tartománya nyoknak moztani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I–VI. [Electronic resource] / Elek Fényes // – Pest: 1836–1840. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 19.03.2016). – Title from the screen.
779. Fényes Elek. Statistik des Königreichs Ungarn [Electronic resource] / Elek Fényes // – Pest: Trattner-Károly, 1843. – 331 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 22.03.2016). – Title from the screen.
780. Flachenecker Helmut. Kirchliche Raumordnung im Spannungsfeld zwischen Beharrung und Wandel [Electronic resource] / Helmut Flachenecker // Die Nieder- und Oberlausitz – Konturen einer Integrationslandschaft: Band III Frühes 19. Jahrhundert Lukas Verlag, 2014. – S. 55–72. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 05.03.2015). – Title from the screen.
781. Fordinálová Eva. Ján Hollý (1785–1849) / Eva Fordinálová // – Bratislava: Veda vyd. SAV a Ústav slovenskej literatúry SAV 2003. – 422 s.
782. Francisci Ján. Hinweis. J. Francisci zu Galagan über den Zustand der ungarischen Slawen // IP НБ НАН України. Ф. II. Од.зб. 30213. 8 арк.
783. František Palacký a jeho pojetí národa, státnosti a společnosti (úvodní přednáška Olomouc, březen 1947, pozměněný otisk, viz Tři studie o Palackém, Olomouc 1949), 45 ss. rkp., 1947 2) Palackého profil politický, prosl... [Electronic resource] // ANM, Praga. Název fondu: Bráňová Libuše. NAD 234. Název pomůcky: Kutnar František. Inventární číslo: 771. Karton: 33 ss. Počet kusů: 45+14 ss. – Mode of access: <http://www.nm.cz/Historicke-muzeum/Oddeleni-HM/Archiv-Narodniho-muzea>.
784. Frentzel Abraham. De originibus linguae sorabicae [Electronic resource] / Abraham Frentzel // – Budisinae Lusatorum: Willisich, 1693. – 238 s. – Mode of access: <http://gallica.bnf.fr> (last access: 20.06.2015). – Title from the screen.
785. Frič Josef Václav. J.V.Frič v dopisech a denících / Josef Václav Frič // – Praha: Československý spisovatel, 1955. Uspořádal, pozn. a vysvětlivkami opatř. a doslov [Životopis Jos. V. Friče] napsal Karel Cvejn. – 444 s.
786. Frič Josef Václav. Spisy / Josef Václav Frič // – Praha: SNPL, 1956. – Díl. I. – 632 str.

787. Frič Josef Václav. Paměti / Josef Václav Frič // – Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1960. – D. II. – 732 s.
788. Francev V.A. Korespondence Pavla Josefa Šafaříka / V.A. Francev // Vzájemné dopisy P.J. Šafaříka s ruskými učiteli (1825–1861). – Praha: Nákl. České akademie věd, 1927. – D. 1. – 1085 s.
789. Gelasius Dobner. Kritische Abhandlung von den Gräzen Altmährens, oder des grossen mährischen Reichs im neunten Jahrhundert: Gegen einige dem Ruhm des heutigen Markgrafthums Mähren nachtheilige Sätze des Herren Stephans Salagius, eines neuen ungarischen Schriftstellers [Electronic resource] / Dobner Gelasius // – Prag: Gerlich, 1784. – 95 s. – Mode of access: [https:// books.google.com.ua](https://books.google.com.ua) (last access: 05.06.2014). – Title from the screen.
790. Georgiev Jiří. Až do těch hrdel a statků?: konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848 / Georgiev Jiří // – Praha, 2011. – 375 s.
791. Geschichte der Sorben. Von 1789 bis 1917 / Šolta J., Zwahr H. Gesamtdarstellung bearb. durch ein Autorenkoll. Gesamted. J. Šolta. – Bautzen: Domowina-Verlag, 1974. – Bd. 2. – 328 s.
792. Geschichte der Sorben. Von den Anfängen bis 1789 / J.Brankačk, F.Měšk. – Bautzen: Domowina-Verlag, 1977. – Bd. 1. – 331 s.
793. Geschichte der Universität Leipzig, 1409–2009 / Senatskommission zur Erforschung der Leipziger Universität- und Wissenschaftsgeschichte Ulrich von Hehl Uwe John Manfred Rudersdorf (Hg.) [Electronic resource] – Leipzig, 2009. – Bd. IV. – 1641 s. – Mode of access: [http:// www.uni-leipzig.de/pdf](http://www.uni-leipzig.de/pdf) (last access: 15.08.2015). – Title from the screen.
794. Gindely Antonín. Dějiny českého povstání léta 1618. [Electronic resource] / Antonín Gindely // – Praha: Nakl. Tempské ho, 1870. – D. 1. – 416 s. Mode of access: [https:// books.google.com.ua/books](https://books.google.com.ua/books) (last access: 23.05.2016). – Title from the screen.
795. Gladkova H. Úloha jazykové intervence v období formování spisovné bulharštiny v porovnání s češtinou / H. Gladkova // České přednášky pro XII. Mezinárodní sjezd slavistů: Krakov 27.08. – 02.09.1998. – Česká slavistika. – Praha, 1998. – S.119–127.
796. Glovň a Juraj. Konferencia v Novom Sade pri príležitosti 200. výročia skonu Juraj Ribaya / Juraj Glovň a // Slavica slovac. – 2013. – R. 48. – №. 1. – S. 82–84
797. Goldendach W. von, Minow H.-R. «Deutschum» erwache! Aus dem Innenleben des staatlichen Pangermanismus / W. von Goldendach, H.-R. Minow // – Berlin, 1994. – 542 s.
798. Gräve Heinrich Gottlob. Volkssagen und volkstümliche Denkmale der Lausitz [Electronic resource] / Heinrich Gottlob Gräve // – Bautzen: Verlag von F. A. Reichel, 1839. – 208 s. – Mode of access: [https:// books.google.com.ua/books](https://books.google.com.ua/books) (last access: 08.07.2015). – Title from the screen.
799. Gray Marion W. Prussia in Transition: Society and Politics under the Stein Reform Ministry of 1808 [Electronic resource] / Marion W. Gray // – Philadelphia: American Philosophical Society, 1986. – 176 p. – Mode of access: <https://books.google.com.ua> (last access: 17.08.2016). – Title from the screen.

800. Hájek Václav. Kronika Česká [Electronic resource] / Václav Hájek // – Praha: Rytíř Jan Ferdynand z Ssenfeldu, 1819. – 948 s. – Mode of access: [https:// books.google.com.ua/books](https://books.google.com.ua/books) (last access: 03.06.2012). – Title from the screen.
801. Haller Karl Ludwig von. Restauration der Staats-Wissenschaft: oder Theorie des natürlich-geselligen zustands, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt. Darstellung, Geschichte und kritik der bisherigen falschen Systeme [Electronic resource] / Karl Ludwig von Haller // – Winterthur, in der Steinerischen Buchhandlung, 1816. – Bd.1. – 504 s. – Mode of access: [https:// books.google.de/books/about](https://books.google.de/books/about) (last access: 27.03.2016). – Title from the screen.
802. Hamuliak M. – Šafárik P.J. List. 06.09.1827 // Literární archive 1966. – Martin: Matica slovenská, 1966. – S. 260–267.
803. Hanka V. – Rajevské my M.F. List. 11(23).05.1849 // Cesty na východ: Češi v korespondenci M.F. Rajevského / Vydal: Vratislav Doubek. – Praha: Masarykův ústav – Archiv AV ČR, 2006. – S. 86–87.
804. Hanka V. – Rajevské my M.F. List. 8(20).09. 1849 // Cesty na východ: Češi v korespondenci M.F. Rajevského ho: vydal: Vratislav Doubek. – Praha: Masarykův ústav – Archiv AV ČR, 2006. – S. 152–153. – 378 s.
805. Hanka V. – Bodjanskému O. List. 18/30.06.1841 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. Од.зб. 68. Арк. 9. Арк. 8–9.
806. Hanka V. – Bodjanskému O. List. 24.08.1841 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 68. Арк. 10–11.
807. Hanka V. – Storozhenko A. List. 8/20.08.1842. Praha // IP НБ НАН України. Ф.VIII. Шифр 2548–2550. 6 арк.
808. Hanka V. – Bodjanskému O. List. 12/ 24.07.1843 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. Од.зб. 68. Арк. 117. Арк. 16–17.
809. Hanka V. – Bodjanskému O. List. 14/26.08.1843 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. Од. б. 68. Арк. 14–15.
810. Hanka V. – Bodjanskému O. List. 07.1843 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од. зб. 68. Арк. 12–13.
811. Hanka V. – Bodjanskému O. List. 30.12.1845 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 68. Арк. 18–19.
812. Hanka V. – Storozhenko O. List. 3/15.07.1846. Praha // IP НБ НАН України. Ф.VIII. Шифр 2548–2550. 6 арк.
813. Hanka V. – Bodjanskému O. List. 25.10.1846 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 68. Арк. 20.
814. Hanka V. – Bodjanskému O. List. 14/26.06.1846 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. Од. зб. 68. Арк. 21–22.
815. Hanka V. – Bodjanskému O. List. 15/27.06.1847 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. Од.зб. 68. Арк. 24.
816. Hanka V. – Bodjanskému O. List. 26.07.1847 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 68. Арк. 26.
817. Hanka V. – Bodjanskému O. List. 9/21.11.1847 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. Од.зб. 68. Арк. 28–30.
818. Hanka V. – Storozhenko O. List. 4/16.07.1847 r. Praha // IP НБ НАН України. Ф.VIII. Шифр 2548–2550. 6 арк.

819. Hanka Vá clav. Krátka historie slowanskyh narodu starych casu [Electronic resource] / Vá clav Hanka // – W Praze, 1818. – 186 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 16.09.2016). – Title from the screen.
820. Hanka Vá clav. Dalimilova chronika česká v nejdá vnější čtení navrá cená od Vá ceslava Hanky [Electronic resource] / Vá clav Hanka // – Praha: 1849. – 184 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 17.01.2017). – Title from the screen.
821. Hanka Vá clav. Obrazy dě jin českých [Electronic resource] / Vá clav Hanka // – Praha: U V.Hessa, 1850. – 238 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 23.09.2014). – Title from the screen.
822. Hanka Vá clav. Polyglotta Kralodvorské ho rukopisu [Electronic resource] / Vá clav Hanka // – Praha, 1852. – 806 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 24.09.2014). – Title from the screen.
823. Hanka Vá clav, Linda Josef. Rukopis Krá lové dvorský [Electronic resource] / Vá clav Hanka, Josef Linda // – Praha: I.L. Kober, 1873. – 75 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 24.09.2014). – Title from the screen.
824. Hantsch Dr. Hugo. Die Geschichte Österreichs 1648–1918 / Dr. Hugo Hantsch // – Graz: Published by Styria SteirischeVerlag, 1951. – B. 2. – 626 s.
825. Hanuš Jan. Literatura česká devatená cté ho století [Electronic resource] / Jan Hanuš // – Praha: Laichter, 1911. – 922 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 07.12.2014). – Title from the screen.
826. Haraksim L. Slovanská idea v obrozené ideologii Slová ků / L. Haraksim // Slovanství v ná rodním životě Čechů a Slová ků . – Melantrich, 1968. – S.134–142.
827. Hartig Franz Graf von. Kurze historische Betrachtungen über die Aufnahme und den Verfall der Feldwirthschaft bey verschiedenen Vö lkern [Electronic resource] / Franz Graf von Hartig // – Prag, Wien, in der Schönfeldschen Handlung 1786. – 435 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 22.06.2015). – Title from the screen.
828. Hartstock E. Die sorbische nationale Bewegung in der sä chsischen Oberlausitz, 1830 – 1848/49 / E. Hartstock // – Bautzen: Domowina-Verl., 1977. – 206 s.
829. Hartstock E. Bilder aus dem Leben der Sorben. Revolutionäre Ereignisse 1848/49 in der Lausitz / E. Hartstock // – Bautzen: Domowina-Verlag, 1986. – 36 s.
830. Hartstock E., Kunze P. Die Bürgerlich-demokratische Revolution von 1848–1849 in der Lausitz: Dokumente zumVerlauf und zur Wirkung der Revolution im deutsch-sorbischen Gebie / E. Hartstock, P. Kunze // – Bautzen: Domowina, 1977. – 274 s.
831. Haubelt J. České osvícenství / J. Haubelt // – Praha: Svoboda, 1986. – 459 s.
832. Haubelt J. Dě jepisectví Gelasia Dobnera / J. Haubelt // – Praha: Vydala UK, 1979. – 151 s.
833. Haupt J.L., Schmalzer J.E. Pě snički hornich a delnich Łužiskich Serbow. Volkslieder der Wenden in der Ober- und Nieder-Lausitz [Electronic resource] / J.L. Haupt, J.E. Schmalzer // – Wend. and Germ Grimma, 1841. – 43 s. – Mode of access: <http://books.google.de/books> (last access: 23.03.2015). – Title from the

- screen.
834. Havlíček K. – Bodjanské mu O. List. 30.10.1845 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. Од.зб. 63. Арк.11.
835. Havlíček K. Čechy a ně mecký spolek [Electronic resource] // Národní noviny. 08.04.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 12.03.2016). – Title from the screen.
836. Havlíček K. Slovo v čas o nepoctivosti naš ich nepřá tel, ně mecko-mad'arský ch hegemonů v [Electronic resource] // Národní noviny. 29.09.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 14.03.2016). – Title from the screen.
837. Havlíček K. Člá nek, o které m bych si přá l, aby jej každý přeč etl a rozvá žil [Electronic resource] // Národní noviny. 30.08.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 24.08.2016). – Title from the screen.
838. Havlíček K. Naše politik a [Electronic resource] // Národní noviny. 12.04.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 25.08.2016). – Title from the screen.
839. Havlíček Karel. Proti volení do Frankfurtu [Electronic resource] // Národní noviny. 22.04.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 04.08.2016). – Title from the screen.
840. Havlíček Karel. Cestou do Haliče [Electronic resource] // Národní noviny. 03.05.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 21.06.2016). – Title from the screen.
841. Havlíček Karel. We wě cech slowanské ho sjezdu [Electronic resource] // Národní noviny. 19.05.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 17.05.2016). – Title from the screen.
842. Havlíček K. Naše politika // Národní noviny. 05.06.1848 [Electronic resource] KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: archiv.ucl.cas.cz (last access: 22.06.2016). – Title from the screen.
843. Havlíček Karel. První ú stavní sně m říš ský [Electronic resource] // Národní noviny. 26.06.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 08.06.2016). – Title from the screen.
844. Havlíček K. Naše zá sady // Národní noviny. 23.09.1848 [Electronic resource] KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <http://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 18.07.2016). – Title from the screen.
845. Havlíček K. Nove volby do Frankfurtu // Národní noviny. 22.02.1849 [Electronic resource] KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <http://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 24.08.2016). – Title from the screen.
846. Havlíček K. Novinový člá nek / K. Havlíček // Pražské noviny. – 19.02.1846. – Č. 15. – S. 32–34 / Politické spisy [Electronic resource] – V Praze, 1900. – D. 1. – Mode of access: <http://www.archive.org/stream> (last access: 19.06.2016). – Title from the screen.
847. Havlíček Karel. O naš í budoucnosti [Electronic resource] // Národní noviny. 07.04.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access:

- <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 19.06.2016). – Title from the screen.
848. Havlíček K. O směru Národních Novin [Electronic resource] // Národní noviny. 23.06.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <http://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 26.07.2016). – Title from the screen.
849. Havlíček K. Obrana slovanských federalistů [Electronic resource] // Národní noviny. 08.11.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <http://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 23.07.2016). – Title from the screen.
850. Havlíček K. Památník Karla Havlíka Borovského; k stoletým narozeninám neohrožené politické hrdce, pravého politického buditele a národního mučedníka. Uspořádal Bohumil Vavroušek Slavtínský [Electronic resource] / K. Havlíček // – V Praze: Kratochvíl, 1921 – 876 s. – Mode of access: <https://ia600204.us.archive.org/pdf> (last access: 19.06.2016). – Title from the screen.
851. Havlíček K. Slovan a Čech / K. Havlíček // Pražské noviny. 22.02.1846 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.karelhavlicek.cz/dotykovka> (last access: 23.07.2016). – Title from the screen.
852. Havlíček K. Svátek pravoslavnosti [Electronic resource] // Česká Včela. – 24. 06.1845. – Č. 20 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <http://archiv.ucl.cas.cz/?path=Vcela> (last access: 23.07.2016). – Title from the screen.
853. Havlíček K. Výklad hesla Národních Novin [Electronic resource] // Národní noviny. 04.06.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <http://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 21.05.2016). – Title from the screen.
854. Havlíček K. Záležitosti moravské. Opozděno, ale nikdy pozdě [Electronic resource] // Národní noviny. 29.07.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 15.07.2016). – Title from the screen.
855. Havlíček K. Zásady Národních Novin [Electronic resource] / K. Havlíček // Národní noviny. 07.06.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 15.07.2016). – Title from the screen.
856. Havlíček Karel. Pražské noviny. Národní noviny. Slovan / Karel Havlíček Borovský // – Praha: Čes. spisovatel, 1986. – Dílo II. – 586 s.
857. Havlíček Karel. Z Moravy. (N.N. v listopadu 1848) / Karel Havlíček // Duch Národních novin: spis obsahující úvodní články z Národních novin roků 1848, 1849, 1850 [Electronic resource]. – V Hoře Kutné: Tisk. Františka Procházky, 1851. – S. 38–45. Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 28.07.2016). – Title from the screen.
858. Havránek Bohuslav. Vývoj spisovného jazyka českého / Havránek Bohuslav // – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979. – 430 s.
859. Haupt L., Smoler J. Pjesnički hornych a delnych Lužiskich Serbow. Volkslieder der Wenden in der Ober- und Nieder-Lausitz [Electronic resource] / L. Haupt, J. Smoler // – Wend and Germ Grimma, 1841. – 43 s. – Mode of access: <http://books.google.de/books> (last access: 21.07.2016). – Title from the screen.
860. Hegel Georg Wilhelm Friedrich. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, herausgegeben von D.Ed. Gans. [Electronic resource] / Georg Wilhelm

- Friedrich Hegel // – Berlin. – 1837. – 360 s. – Mode of access: <http://books.google.de/books> (last access: 08.11.2011). – Title from the screen.
861. Heidler Jan. Antonín Springer a česká politika v letech 1848–1850 / Jan Heidler // – Praha: Nákl. České Akademie Cé š are Frantiska Josefa, 1914. – 236 s.
862. Herder Johann Gottfried von. Briefe zu Beförderung der Humanität [Electronic resource] – Riga, 1795. – Bd.5. – 53 s. – Mode of access:http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/herder_humanitaet05_1795
863. Herder Johann Gottfried von. Abhandlung ü ber den Ursprung der Sprache [Electronic resource] / Johann Gottfried von Herder // – Berlin, 1772. – 223 s. – Mode of access: <http://books.google.de/books> (last access: 20.10.2015). – Title from the screen.
864. Heidler Jan. Čechy a Rakousko v politických brožurá ch předbřeznových [Electronic resource] / Jan Heidler // – V Praze, Nakl. Matice české , 1920. – 220 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books>.
865. Herkel Já nos. Elementa universalis linguae Slavicae e vivis dialectis eruta et sanis logicae principiis suffulta [Electronic resource] / Jan Heidler // – Budae: Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1826. – 164 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books>.
866. Herrmann Joachim. Welt der Slawen: Geschichte – Gesellschaft – Kulutr / Joachim Herrmann // – Leipzig, Jena, Berlin, 1986. – 332 s.
867. Hinweis I.Frantszi zu Galagan ü ber den Zustand der ungarischen Slawen // IP НБ НАН України. Ф.ІІ. Од. зб. 30213. 8 арк.
868. Historische Bestä nde. Archiv und Sammlungen der Maćica Serbska [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 24.09.2014). – Title from the screen.
869. Historická zprá va o sjezdu slowanské m [Electronic resource] // ČČM. – 1848. – R. XXII. – S. 1– 66. – Mode of access: <http://kramerius.nm.cz/search> (last access: 25.04.2008). – Title from the screen.
870. «Hlas k ná rodu slovenské mu», letá k M.M.Hodžu, ohlasujú ci vpá d slovenských dobrovoľníkov na Slovensko / Dokumenty k slovenské mu ná rodné mu hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a pozná mkami opatril Františ ek Bokes. – Bratislava, 1962. – S. 43–45.
871. Hlá senie hontianskeho podžupana ministerské mu predsedovi gró fovi L. Batthyá nymu o poburovaní ľudu v Príbelciach notá rom Já nom Rotaridesom z 27. marca 1848 / Dokumenty k slovenské mu ná rodné mu hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a pozná mkami opatril Františ ek Bokes. – Bratislava, 1962. – S. 18–19.
872. Hobart M.E. The Paradox of Historical Constructionism / M.E. Hobart // History and Theory. – 1989. – Vol. 28. – N 1. – P.43–58.
873. Hodža M.M. Der Slowak: Beiträ ge zur Beleuchtung der slawischen Frage in Ungarn [Electronic resource] / M.M. Hodža // – Prag: Expedition der slawischen Centralblä tter, 1848. – 78 s. – Mode of access: <https://books.google.ru> (last access: 03.11.2009). – Title from the screen.
874. Hodža M.M. Dobruo slovo Slová kom sú cim na slovo [Electronic resource] / M.M. Hodža // – V Levoči: Jana Werthmüllera a syna, 1847. – 190 s. – Mode of access: <http://books.google.de/books> (last access: 03.11.2009). – Title from the

screen.

875. Hodža M.M. Hlas Slováka v záležitostech slovenského národa // Národní noviny. – Č. 32. – 07.02.1849 [Electronic resource] // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů – Mode of access: <http://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 07.11.2009). – Title from the screen.
876. Holotík L. Die Slowaken / L. Holotík // Die Habsburgermonarchie 1848–1849. – Wien, 1980. – B.3. – S. 775–800.
877. Hórník M. Ryč a prawopis Michała Frencela przed runje 200 lětami [Electronic resource] / M. Hórník // ČMS. – 1870. – L. XXIII. – S. 55–61. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 01.11.2015). – Title from the screen.
878. Hórník M. Handrij Zejleř [Electronic resource] / M. Hórník // ČMS. – 1874. – S. 63–64. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 02.11.2015). – Title from the screen.
879. Hórník M. Wućahi z protokollw M.S. [Electronic resource] / M. Hórník // ČMS. – 1879. – Lět. XXXII. – №. 2. – S. 142–144. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 28.12.2016). – Title from the screen.
880. Hórník M. Wutworjenje našeje spisowneje řeče a jeje zblizenje z delnjoserbskej [Electronic resource] / M. Hórník // ČMS. 1880. – L. LXXXIII. – S. 155–164. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 05.11.2015). – Title from the screen.
881. Hórník M. Cyła biblija serbska a jeje nowy wydank [Electronic resource] / M. Hórník // ČMS. – 1894. – S. 61–65. – Mode of access: <http://www.serbskiinstitut.de> (last access: 01.11.2015). – Title from the screen.
882. Horská Pavla. Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost: Příspěvek ke studiu formování tzv. průmyslové společnosti / Pavla Horská // – Praha: Academia, 1970. – 223 s.
883. Horská Pavla, Horská-Vrbová Pavla. Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost. Příspěvek ke studiu formování tzv. průmyslové společnosti / Pavla Horská, Pavla Horská-Vrbová // – Praha: Academia, t. Stráž, 1970. – 223 s.
884. Horská Pavla, Maur Eduard, Musil Jiří. Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa / Pavla Horská, Eduard Maur, Jiří Musil // – Praha: Paseka, 2002. – 352 s.
885. Hortschansky Johann. Gedancken eines Ober – Lausitzer – Wenden über das Schicksal seiner Nation: mit flüchtiger, doch unparteyischer Feder entworfen nebst Anmerkungen [Electronic resource] / Johann Hortschansky // – Anno, 1782. – 33 s. – Mode of access: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de> (last access: 14.08.2013). – Title from the screen.
886. Horváth Mihály. Huszonöt é v Magyarországon történelméből 1823-tól 1848-ig. [Electronic resource] / Mihály Horváth // – Pest: Kiadja Ráth Mór, 1868. – 2 kötet. – Old.327–328. – 467 old. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 11.07.2009). – Title from the screen.
887. Hosák Ladislav. Nové československé dějiny / Ladislav Hosák // – Praha: Komenium, 1947. – 615 s.

888. Hroch M. K problematice formování národního národa v Evropě / M. Hroch // ČČH. – 1961. – № 9. – S.374–395.
889. Hroch M. Social preconditions of national Revival in Europe / M. Hroch // – Cambridge: University Press, 1984. – 286 p.
890. Hroch M. Evropská národní hnutí v 19. století: společenské předpoklady vzniku novodobých národů / M. Hroch // – Praha: Svoboda, 1986. – Vyd. 1. – 397 s.
891. Hroch Miroslav. Na prahu národní existence: touha a skutečnost / M. Hroch // – Praha: Mladá fronta, 1999. – 275 s.
892. Hučko Ján. Sociálna Sociálna zloženie a pôvod slovenskej obrodenskej inteligencie / Hučko Ján // – Bratislava, Veda, t. Nitrianske tlač., Nitra, 1974. – 358 s.
893. Hučko Ján. Stav a úlohy badania o Slovenskom národnom obrodeni / Hučko Ján // HČ. – 1976. – № 24. – S. 123–152
894. Hurban J.M. «Slovo o přeporození Rakouska» // Národní noviny. – Č. 48. – 28.02.1849 [Electronic resource] // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů – Mode of access: <http://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 17.07.2015). – Title from the screen.
895. Hurban J.M. Ľudovít Štúr. Kniha tretia. [Electronic resource] / J.M. Hurban // – Praha: Matica Slovenská, 1944. – 247 s. – Mode of access: <http://zlatyfond.sme.sk/dieloLudovit-Stur> (last access: 22.07.2015). – Title from the screen.
896. Hurban J.M. Ľudovít Štúr – Rozpominky / J.M. Hurban // – Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958. – 961 s.
897. Hurban J.M. Žiadosti Slovákov a Ukrajincov uhorských, podané J.M. Hurbanom Slovenskému s jazyku v Prahe roku 1848 / J.M. Hurban // Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a poznámkami opatril František Bokes. – Bratislava, 1962. – S. 26–27.
898. Hurban M. «Bratia Slováci!». Apríl 1848 / J.M. Hurban // Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a poznámkami opatril František Bokes. – Bratislava, 1962. – S. 20–22.
899. I Auszug aus den Statuten der Radiborer sorbischen Bauen Vereins [Electronic resource] // Tydzeńska Nowina. 19.08.1848. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de/pdf> (last access: 12.03.2009). – Title from the screen.
900. «In funzig Jahren ist Europa entweder Kosakisch oder republikanisch» napoleon im Jahre 1817 «Serbski Nowinkar» 8 Julius 1848 / Bilder aus dem Leben der Sorben. Die Revolutionäre Ereignisse 1848/49 in der Lausitz. Dokumente gesammelt E. Hartstock. – Bautzen: Domowina-Verlag, 1986. – 36 s.
901. Ivantyšinová Tatiana. Ideológia v polemikách o štúrovskú slovenčinu (Ján Kollár a Hlasové) / Tatiana Ivantyšinová // Veda a ideológia v dejinách slavistiky. – Slovenské štúdie, 1998. – Č. 5. – S. 84–91.
902. Schmalzer J.E. Njemsko-Serski slownik Z wuloženjom powsitkomneho Serskeho prawjepisanja. Wot J.E. Smolerja ... Deutsch-Wendisches wörterbuch. Mit einer darstellung der allgemeinen wendischen rechtschreibung. W. Budešini [i.e.]. [Electronic resource] / J.E. // – Bautzen, Wellersche buchhandlung (G. Schlüssel) 1843. – 199 s. – Mode of access: <http://archive.org/details/bub> (last access: 17.05.2009). – Title from the screen.

903. Jaenecke Paulina. Religiosität und Spracherhalt bei den katholischen Sorben / Paulina Jaenecke // – Berlin: Weißensee-Verlag 2003. – 399 s.
904. Jakub Ernst Bohuwer. Sserbske horne Luzizy aby statistiski sapisk wschitkich sserbskich evangeliskich a katholiskich Woßadow a jich duchomnych a Wuczerjow se wschelakimi poweszjami se Sserbowstwa [Electronic resource] / Bohuwer Jakub Ernst // – W Budyschini: s Nakladom Macjizy serbskeje, 1848. – 133 s. – Mode of access: <http://books.google.de/books> (last access: 03.11.2009). – Title from the screen.
905. Jakubec Ivan, Jindra Zdeněk. Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie / Ivan Jakubec, Zdeněk Jindra // – Praha: Karolinum, 2006. – 471 s.
906. Jaroměr Hendrich Imiš. Nekrilog XXXVIII [Electronic resource] / Hendrich Imiš Jaroměr // ČMS. – 1900. – Lětník. LIII. – Z. I. – S. 65–69. – Mode of access: www.serbski-institut.de (last access: 24.08.2010). – Title from the screen.
907. Jaworski Tomasz. Czynniki kształtujące świadomość etniczną Serbołużyczan po wojnie trzydziestoletniej – według Adama Naruszewicza / Tomasz Jaworski // Zeszyty Łużyckie. Poszukiwanie i budowanie tożsamości. – Warszawa, 2009. – S. 28–54. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://ksiegarniapolon.uw.edu.pl> (last access: 08.11.2016). – Title from the screen.
908. Jelínek Jaroslav. Nástin dějin vyučování českému jazyku v letech 1774–1918 / Jaroslav Jelínek // – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1972. – 223 s.
909. Jenč K.A. Michał Frencl a jeho zasluhy wo serbske pismowstwo [Electronic resource] / K.A. Jenč // ČMS. – 1872. – L. XXIV. – S. 73–92. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 21.10.2010). – Title from the screen.
910. Jenč K.A. Spisowarjo hornjołužickich evangelskich Serbow wot 1597 hač 1800 [Electronic resource] / K.A. Jenč // ČMS. – 1875. – L. XXVIII. – S. 3–42. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 23.09.2014). – Title from the screen.
911. Jenč Rudolf. Mužakowski kruh rozswětlerjow / Rudolf Jenč // Stawizny serbskeho pismowstwa – Budyšin: Ludowe Nakladnistwo Domowina, 1954 – Dz.1. – 464 s.
912. Jireček Josef. Paul Joseph Šafařík: ein biographisches Denkmahl / Josef Jireček // – Prag: F. Kargl, 1865. – 73 s.
913. Jordan J.P. Grammatik der wendisch-serbischen Sprache in der Oberlausitz: Im Systeme Dobrowsky's abgefasst [Electronic resource] / J.P. Jordan // – Prag. F. Ehrlich, 1841. – 204 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 13.07.2008). – Title from the screen.
914. Jordan J.P. L Łubi Serbia [Electronic resource] / J.P. Jordan // Jutnička. – 1842. – № 1. – S. 1–2. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 18.08.2015). – Title from the screen.
915. Jordan J.P. – Bodianskomu O. List. 02.04.1843 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. № 80. Арк 51–52.
916. Jordan J.P. Was tut uns jetzt am meisten not? [Electronic resource] / J.P. Jordan // Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft, 1844 - Jg. II. -

- H. 1. - S. 1-63. - Mode of access: [http:// www.serbski-institut.de](http://www.serbski-institut.de) (last access: 09.08.2015 00.00.0000). - Title from the screen.
917. Jordan J.P. Jahů dky ze slovanských lesů [Electronic resource] / J.P. Jordan // - V Lipsku: Exp. slov. Letopisů , 1845 - 166 s. - Mode of access: [http:// books.google.com.ua/books](http://books.google.com.ua/books) (last access: 22.08.2015). - Title from the screen.
918. Jordan J.P. Auplný slovníček české ho i ně mecké ho jazyka [Electronic resource] / J.P. Jordan // - W Lipsku; Tauchnitz, 1847. - 722 s. - Mode of access: [http:// books.google.com.ua/books](http://books.google.com.ua/books) (last access: 01.09.2015). - Title from the screen.
919. Jordan J.P. Aktenmä ßiger Bericht über die Verhandlungen des ersten Slawenkongresses in Prag [Electronic resource] / J.P. Jordan // - in Prag: Expedition der Slavischen Centralblät ter, 1848. - 59 s. - Mode of access: [http:// books.google.de/books](http://books.google.de/books) (last access: 22.08.2015). - Title from the screen.
920. Jordan J.P. Nicht deutsch! Nicht ruß isch! Nur ö sterreichisch!: offenes Sendschreiben an Herrn Franz Schuselka [Electronic resource] / J.P. Jordan // - Prag , 1849. - 39 s. - Mode of access: <https://books.google.ru/books> (last access: 23.08.2015). - Title from the screen.
921. Joseph II. Gesetze über das Zensur und Druckereifach / Joseph II // Handbuch der Gesetze und Verordnungen Josephs II 1786, 635-647 [Electronic resource] // Recht und die Moral der Gemeinschaft Österreichische Rechtsquellen. - Mode of access: [http:// homepage.univie.ac.at/elisabeth.holzleithner/Rechtsquellen.htm](http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.holzleithner/Rechtsquellen.htm) (last access: 29.08.2015). - Title from the screen.
922. Joseph II. Patent zur Aufhebung der Leibeigenschaft 1781 [Electronic resource] / Joseph II // Österreichische Nationalbibliothek - Mode of access: <https://www.onb.ac.at>
923. Joseph II. Toleranz der geduldeten Religionen. 1781 [Electronic resource] / Joseph II // Österreichische Nationalbibliothek. - Mode of access: <https://www.onb.ac.at> (last access: 09.09.2017). - Title from the screen.
924. Joseph II. Politische Verbrechen / Joseph II // Halsgerichtsnormale 1787 [Electronic resource] // Recht und die Moral der Gemeinschaft Österreichische Rechtsquellen. - Mode of access: [http:// homepage.univie.ac.at/elisabeth.holzleithner/Rechtsquelle](http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.holzleithner/Rechtsquelle) (last access: 09.09.2017). - Title from the screen.
925. Jungmann J. Dvojí rozmlouvá ní o jazyku české m / Hlasatel český. 1806 [Electronic resource] // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů . - Mode of access: [http:// archiv.ucl.cas.cz](http://archiv.ucl.cas.cz) (last access: 15.04.2016). - Title from the screen.
926. Jungmann J. Historie literatury české : aneb saustawný přehled, spisů českých s krá tkau historij ná rodu, oswicenj a gazyka [Electronic resource] / J. Jungmann // - W Praze: Pjsem Antonina Straš irycky, 1825. - D. 1. - 705 s. - Mode of access: [http:// books.google.com.ua/books](http://books.google.com.ua/books) (last access: 27.04.201). - Title from the screen.
927. Jungmann J. O klasič nosti literatury a dů ležitosti její. - Praha, 1827 [Electronic resource] / J. Jungmann // Česká čítanka. - Mode of access: [http:// texty.citanka.cz/jungmann/klas1-1.html](http://texty.citanka.cz/jungmann/klas1-1.html) (last access: 16.04.2016). - Title from the screen.
928. Jungmann J. Slownik česko-né mecký [Electronic resource] / J. Jungmann // - W Praze: W. Špinky, 1835. - D.1. - 853 s. - Mode of access: [http:// books.google.com.ua/books](http://books.google.com.ua/books) (last access: 08.05.2016). - Title from the screen.

929. Jungmann J. Slovesnost [Electronic resource] / J. Jungmann // – Praha, 1845. – 167 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua/books](http://books.google.com.ua/books) (last access: 02.04.2016). – Title from the screen.
930. Jungmann J. – Bodjanské mu O. List. 25.06.1846 // ВРФТ НАН України. – Ф.99. – Од. зб. 79. – № 116. – Арк. 116– 117.
931. Jungmann J. Slovesnost aneb Ná ukao výmluvnosti bá snické i řečnické s sbírkou příkladů v nevá zané i vá zané řeči [Electronic resource] / J. Jungmann // – Praha: Vydá vá na ná kladem České ho museum. 1846. – 834 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua](http://books.google.com.ua) (last access: 04.05.2016). – Title from the screen.
932. Jungmann J. Josefa Jungmanna Historie literatury české : Aneb: Saustawný přehled spisů český ch s krá tkau historií ná rodu, oswícení a jazyka [Electronic resource] / J. Jungmann // – Praha: W. kommissí kně hkupectwí F. Řiwná če, 1849. – 771 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua/books](http://books.google.com.ua/books) (last access: 09.11.2015). – Title from the screen.
933. Jungmann J. Zá pisky [Electronic resource] / J. Jungmann // – Praha: J.Otto, 1872. – 54 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua/books](http://books.google.com.ua/books) (last access: 19.12.2015). – Title from the screen.
934. Jungmann J. O rů zně ní české ho písemné ho jazyka [Electronic resource] / J. Jungmann // ČČM. – 1932. – Roč. VI. – Sv.2. – S. 155–178. – Mode of access: [http:// archive.org/details/djinyntroduesk](http://archive.org/details/djinyntroduesk) (last access: 01.04.2016). – Title from the screen.
935. Jungmann J. Boj o obrození ná roda: vý bor z díla Josefa Jungmanna [Electronic resource] / J. Jungmann // – Praha: F. Kosek, 1948. – 259 s. – Mode of access: [http:// books.google.de/books](http://books.google.de/books) (last access: 15.04.2016). – Title from the screen.
936. Juraj Fá ndly. Compendiata historia gentis Slavae Výber z diela. Vydavateľstvo SAV / Fá ndly Juraj // – Bratislava, 1954. – 412 s. [Electronic resource] // Digitalizovaných literá rnych diel. Zlatý fond. Dielo digitalizoval(i) Viera Studenič ová , Daniel Winter, Eva Lužá ková , Ida Paulovič ová , Slavomír Kancian, Peter Pá leník. Mode of access: [http:// zlatyfond.sme.sk/dielo/1272/Fandly](http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1272/Fandly) (last access: 26.07.2015). – Title from the screen.
937. «K ná rodu slovenskiemu!». Výzva Slovenskej ná rodnej rady do boja proti maďarské mu tyranstvu a za ná rodnú rovnoprá vnosť z 20. novembra 1848 / Dokumenty k slovenské mu ná rodné mu hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a pozná mkami opatril František Bokes. – Bratislava, 1962. – S. 47–50.
938. K počiatkom slovenské ho ná rodné ho obrodenia / Sborník štú dií Historické ho ú stavu SAV pri príležitosti 200 ročné ho jubilea narodenia Antona Bernolá ka. (Já n Tibenský, ed.) – Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1964. – 477 s.
939. Kaczmarek Kazimierz. Polacy w bitwie pod Budziszynem / Kazimierz Kaczmarek // – Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1970. – 128 s.
940. Kamusella T. The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe / T. Kamusella //– Springer, 2008. – P. 539. – 1140 p.
941. Kann Robert A. The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918 / Robert A. Kann // – New York: Columbia University Press, 1950. – B. 1. – 444 p.

942. Ká rníková L. Vývoj uhelneho prumyslu v českých zemích 1754–1914 / L. Ká rníková // – Praha, 1965. – 402 s.
943. Kaulfü rst Fabian. Studije k ře či Michała Frencla / Fabian Kaulfü rst // – Bautzen: Domowina-Verlag, 2012. – 384 s.
944. Keenan Edward L. Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale / Edward L. Keenan // – Cambridge, MA, 2003. – 541 p.
945. Kinsky Franz. Erinnerung ü ber einen wichtigen Gegenstand von einem Böhmen [Electronic resource] / Franz Kinsky // – Prag, 1773. – 278 s. – Mode of access: [http:// play.google.com/store/books/details/Franti](http://play.google.com/store/books/details/Franti) (last access: 21.02.2015). – Title from the screen.
946. Kirschbaum Stanislav. A History of Slovakia: The Struggle for Survival / Stanislav Kirschbaum // – New York: St. Martin's Press, 1995. – 348 p.
947. Klíma Arnoš t. Revoluce 1848 v českých zemích / Arnoš t Klíma // – Praha: Státní Pedagog. Nakl., 1975. – S. 45–48. – 231 s.;
948. Klimá A. Češ a ně mci v revoluci 1848–1849 / A. Klimá // – Praha: Nebesa, 1994. – 203 s.
949. Klíma Ladislav. Sebrané spisy / Ladislav Klíma // – Praha: Torst, 2005. – D. I . – 910 s.
950. Klin B. Wo nasich lubych Serbow [Electronic resource] / B. Klin // Tydžeń ska Nowina. 20.05.1848. – Mode of access: [http://www.serbski-institut.de.pdf](http://www.serbski-institut.de/pdf) (last access: 08.07.2009). – Title from the screen.
951. Klose Carl Ludwig, Hardenberg Karl August. Leben Karl August's, Fürsten von Hardenberg [Electronic resource] / Ludwig Klose Carl, August Karl Hardenberg // – Galle, 1851. – 544 s. – Mode of access: <https://books.google.ru> (last access: 17.08.2013). – Title from the screen.
952. Klutschak F. Der Füh rer durch Prag [Electronic resource] / F. Klutschak // – Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1850. – 91 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua](http://books.google.com.ua) (last access: 08.05.2014). – Title from the screen.
953. Kočí Josef. České ná rodní obrození / Josef Kočí // – Praha: Svoboda, 1978. – 457 s.
954. Kohl J.G. Reise in Steiermark und im baierischen Hochlande. Mit einem Titelkupfer [Electronic resource] / J.G. Kohl // – Dresden, Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1842. – 356 s. – Mode of access: [http:// reader.digitale-sammlungen.de.html](http://reader.digitale-sammlungen.de.html) (last access: 12.07.2015). – Title from the screen.
955. Kohn H. Pan-Slavism: Its History and Ideology / H. Kohn // – New York, 1960. – 469 p.
956. Kollá r J. – Palacké mu F. List. 05.03.1820 / Listy Já na Kollá ra Pripravil J. Ambruš . Matica slovenská , 1991. – D. I. – S. 30–31.
957. Kollá r J. – Palacké mu F. List. 05.04.1820 / Listy Já na Kollá ra Pripravil J. Ambruš . Matica slovenská , 1991. – D. I. – S. 78–79.
958. Kollá r J. – Palacké mu F. List. 23.01.1824 / Listy Já na Kollá ra Pripravil J. Ambruš . Matica slovenská , 1991. – D. I. – S. 37–38.
959. Kollá r J. – Palacké mu F. List. 29.05.1830 / Pripravil Jozef Ambruš . – Martin: Matica Slovenská , 1991. – S.99–100.

960. Kollár J. – Pogodinovi M. List. 08.05.1839 // Listy Já na Kollára Pripravil J. Ambruš. Matica slovenská, 1991. – D. I. – S. 198–199.
961. Kollár Já n. Slawy Dcera. – Budjn: Universitá tsdr., 1824. – 153 s.
962. Kollár Já n. Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation. [Electronic resource] – Pesth, 1837. – 132 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books>.
963. Kollár J. Bá sně . 1822 (Slá vy dcé ra. Bá sně drobně jší) / J. Kollár // – Praha: Československý spisovatel, 1952. – 513 s.
964. Kollár J. Myšlé nky o libozvučnosti řeči vů bec, obzvlá ště československé [Electronic resource] / J. Kollár // – Krok. Djl prwnj. – W Praze, 1822. – Č. 3. – S. 32–47. – Mode of access: <http://zlatyfond.sme.sk/dielo> (last access: 03.05.2015). – Title from the screen.
965. Kollár J. Čjtanka, anebo, Kniha k Čjtá nj pro mlá dež we sskolá ch slowanských w mě steh a w dě diná ch [Electronic resource] / J. Kollár // – W Budjně : W Krá lowské uniwersické [sic] tiskár ně , 1825. – 231 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 23.09.2015). – Title from the screen.
966. Kollár J. Hlasowé o potřebě jednoty spisowné ho jazyka pro Čechy, Morawany a Slowá cky [Electronic resource] / J. Kollár // – W Praze, W kommissí u Kronbergra i Řiwná če , 1846. – 240 s. – Mode of access: <http://catalog.hathitrust.org> (last access: 14.05.2016). – Title from the screen.
967. Kollár J. Dobré vlastnosti ná rodu slovanské ho [Electronic resource] / J. Kollár // V Pešti. 1822. – 147 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books>.
968. Kollár J. Lužickosrbskej spoloč nosti v Budyš íne. List. 22.04.1839 // Listy Já na Kollára. Pripravil J. Ambruš. Matica slovenská, 1991. – S. 200–201.
969. Kollár J. Nedě lní, svá tečné a příležitostné Ká zně a Řeči [Electronic resource] // J. Kollár // – Pest: Trattner a Karoli [typ.], 1831. – 635 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 18.06.2016). – Title from the screen.
970. Kollár J. Rozpravy o slovanské vzajemnosti / J. Kollár // – Praha, 1929. – 245 s.
971. Kollár J. O literá nej vzá jemnosti mezi rozlič nými kmeny a ná řeč ími slovanské ho ná rodu [Electronic resource] – Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1954. – 226 s. // Digitalizovaných literá rnych diel. Zlatý fond. – Mode of access: <http://zlatyfond.sme.sk/dielo> (last access: 22.06.2016). – Title from the screen.
972. Kollár J. Písne svě tské lidu slovenské ho v Uhřích / J. Kollár // – Bratislava: Tatran 1988. – 384 s.
973. Kollár J. Pamä ti z mladš ích rokov života / J. Kollár // – Tatran, Bratislava, 1997. – 204 s.
974. Kollar J., Šafárik P.J. Piesne svetské ľudu slovenského v Uhorsku: diel prvý a druhý / J. Kollár // – Bratislava: Tatran, 1988. – 376 s.
975. Koncepty uvá dě jíci na pravou míru rŮ zné zprá vy v noviná ch o rodině Riegrově , Palackých a Brá fových / [Electronic resource] / ANM, Praga. Ná zev fondu: Brá fová Libuše. NAD 116. Ná zev pomů cky: Brá fová -Riegrová Libuše. Inventá rní číslo: 878. Signatura: 29/3. Karton: 29. Počet kusů : 16 ss. – Mode of access: <http://www.nm.cz/Historicke-muzeum/Oddeleni-HM/Archiv-Narodniho->

muzea.

976. Kořalka Jiří. Co Je Národ? / J. Kollár // – Praha: Svoboda, 1969. – 80 s.
977. Kořalka Jiří. Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815–1914: Sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitlichen Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern / J. Kollár // – Wien, München: Verlag für Geschichte und Politik, 1991. – 324s.
978. Kořalka Jiří. Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914: sociálně historické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích / J. Kollár // – Praha, 1996. – 354 s.
979. Koschmal Walter, Nekula Marek, Rogall Joachim. Deutsche und Tschechen: Geschichte – Kultur – Politik / Walter Koschmal, Marek Nekula, Joachim Rogall // – München: C.H. Beck Verlag, 2001. – 727 s.
980. Kosík K. Čeští radikální demokraté. (Výbor politických stáří z r. 1848–1870) / K. Kosík // – Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953. – 528 s.
981. Kováč Dušan. Dejiny Slovenska / Dušan Kováč // – Bratislava: Vydavateľstvo: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. – 422 s.
982. Kovács Endre. Bem apó / Endre Kovács // – Budapest: Művelt nép Könyvkiadó, 1951. – 82 old.
983. Kovács Lajos. Széchenyi István köznémetek három utolsó éve / Lajos Kovács // – Pest: Molnár György, 1882. – 715 old.
984. Kraj Slovákov I. Stolica Trenčianská, rukopisná mapa Trenčianskej stolice s popisom, 1 strana, 58 x 45 cm [Electronic resource] // SNK ALU. Sign. M.101.B. 5. (last access: 30.09.2016). – Title from the screen.
985. Kraj Slovákov II. Stolica Turčianská, rukopisná mapa s popisom a podpisom Ľ. Štúr, 1 strana, 45 x 29 cm [Electronic resource] // SNK ALU. Sign. M.101. B. 5. (last access: 30.09.2016). – Title from the screen.
986. Krajinský snem // Slovenskije národnije novini. – 14.03.1848 [Electronic resource] // Archív. Slovenskije národnije novini. – Mode of access: <http://mi.memoria.sk/#> (last access: 30.09.2016). – Title from the screen.
987. Kramerius Václav Matěj. Hrabé Rožmberk: vlastenský příběh který se stal ku koncy ssweydské války [Electronic resource] / Matěj Kramerius Václav // – Prag: K dostanij w České nowinářské Expedycy w Dominikánské vlícy, 1810. – 184 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua> (last access: 06.03.2010). – Title from the screen.
988. Krótki prehlad Serbskeho pismowstwa [Electronic resource] // Jutnicka. –28. 04.1842. – № 22. – S. 87–89. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de/mat/dnlarchiv/jutnicka.pdf> (last access: 15.008.2013). – Title from the screen.
989. Kuba Ludvík. Čtení o Lužici, cesty z roků 1886–1923: 60 barvotiskových příloh, 5 perokreseb, 4 hudební příklady a původní mapka / Ludvík Kuba // – Praha: Vydavatelstvo Družstevní práce, 1925. – 223 s.
990. Kunze P. Probleme der sorbischen Geschichte in der Übergangsperiode vom Feudalismus zum Kapitalismus / P. Kunze // Letipis. – 1975. – R. B. – № 22/1. – S. 62–99.
991. Kunze P. Die preussische Sorbenpolitik 1815–1847: e. Studie zur Nationalitätenpolitik im Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus / P. Kunze

- // – Bautzen: Domowina-Verlag, VEB, 1978. – 187 s.
992. Kutnar F., Marek J. Přehledné dějiny české ho a slovenské ho dějepisectví od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. Století / F. Kutnar, J. Marek // – Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1997. – 1065 s.
993. Lausitzisches magazin, oder Sammlung verschiedener Abhandlungen und Nachrichten zum Behuf der Natur-Kunst-Welt- und Vaterlands-Geschichte, der Sitten, und der schönen Wissenschaften: Erstes Stück, vom 16-ten Januar. 1768. – [Electronic resource] Gedruckt und zu finden bey Joh. Friedr. Fickelscherer, 1768 – 336 s. – Mode of access: [http:// books.google.ru](http://books.google.ru) (last access: 20.08.2016). – Title from the screen.
994. Lehmann Friedrich. Die territoriale Zugehörigkeit der Oberlausitz / Friedrich Lehmann // Letopis. – 1983. – R. B. – № 30. – S. 183–185.
995. Lehovec Otto. Prag: eine Stadtgeographie und Heimatkunde [Electronic resource] / Otto Lehovec // – Prag: Volk und Reich Verlag, 1944. – 236 s. – Mode of access: searchworks.stanford.edu/view/654011 (last access: 19.06.2015). – Title from the screen.
996. Lenartowicz Teofil. Podróże. 1848 / Teofil Lenartowicz // Podróże Polaków na Łużyce w XIX wieku / wybrał i oprac. Andrzej Zieliński. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. – 161 s.
997. Leschka Stephanus. Elenchus vocabulorum europaeorum cum primis slavicae magyariaci usus [Electronic resource] / Stephanus Leschka // – Budat: Typis Typographiae Regiae Univ. Hungaricae, 1825. – 271 p. Mode of access: [http:// books.google.ru/books](http://books.google.ru/books) (last access: 24.08.2015). – Title from the screen.
998. Linda Josef. Jaroslav Šternberg v boji proti tatarům: divadelní hra [Electronic resource] / Josef Linda // – Praha, Nakl. České akademie věd a umění, 1930. – 163 s. – Mode of access: [http:// archive.org/details/djinyroduesk](http://archive.org/details/djinyroduesk) (last access: 04.01.2017). – Title from the screen.
999. Listy L'udovíta Štúra / Vyd. J. Ambrus. II. – S. 19 –196; 456–459.
1000. Ľudovít Štúr a osveta / Rok Ľudovíta Štúra a osveta; [zborník z kolokvia..., zost. Miroslav Holečko]. – Bratislava: Národné osvetové centrum, 2015. – S. 67–75.
1001. Ľudovít Štúr a Trnava: 200. výročie narodenia Ľudovíta Štúra – odkaz európskeho veľiká na pre dnešok; [zborník, editor Tibor Mikuš]. – Trnava: Úrad Trnavského samosprávného orgánu, 2015. – S. 101–109.
1002. Łużičan [Electronic resource] – 1885. – № 7. – Mode of access: [http://www. serbski-institut.de/pdf](http://www.serbski-institut.de/pdf) (last access: 19.10.2016). – Title from the screen.
1003. Macura Vladimír. Znamení zrodu: české národní obrození jako kulturní typ / Vladimír Macura // – Praha H&H, 1995. – 264 s.
1004. Magin J.B. Apológia [Electronic resource] // Digitalizovaných literárnych diel Zlatý fond – V Púchove, tlačou Daniela Chrastinu, 1728. – 97 s. – Mode of access: [http:// zlatyfond.sme.sk](http://zlatyfond.sme.sk) (last access: 11.10.2016). – Title from the screen.
1005. Maly Jakub. Worte eines Čechen, veranlasst durch die Graf J. M. v. Thun'sche Broschüre: Der Slavismus in Bohmen [Electronic resource] / Jakub Maly // – Leipzig, W.Engelmann, 1845. – 25 s. – Mode of access: [http:// books.google. ru/books](http://books.google.ru/books) (last access: 20.12.2016). – Title from the screen.

1006. Malý Jakub. Naše znovuzrození. Přehled národního života českého za posledního půlstoletí [Electronic resource] / Malý Jakub // – Praha: J.Otto, 1880. – Č. II. – 94 s. – Mode of access: [https:// archive.org/stream](https://archive.org/stream) (last access: 20.12.2016). – Title from the screen.
1007. Manifest sjezdu slovanského k národům evropským [Electronic resource] // ČČM. – 1848. – R. XXII. – S.37–42. – Mode of access: [http:// kramerius.nm.cz/search](http://kramerius.nm.cz/search) (last access: 04.11.2016). – Title from the screen.
1008. Martin R. Objectivity and Meaning in Historical Studies / R. Martin // History and Theory. – 1993. – Vol. 32. – N 1. – P.25–50.
1009. Masaryk T.G. Slovanské studie: Jana Kollára Slovanská vzájemnost [Electronic resource] / T.G. Masaryk // Naše doba. – 1894 – Ročník I. – Praha, 1894. – S. 481–500; S. 588–598; – S. 655–671; – S. 721–760; – S. 833–844; – S. 891–920. – Mode of access: [http:// archive.org/stream](http://archive.org/stream) (last access: 24.10.2015). – Title from the screen.
1010. Masaryk T.G. Česká otázka: snahy a tužby národního obrození [Electronic resource] / T.G. Masaryk // – V Praze: Tiskařské a nakladatelské družstvo «POKROK», 1908. – 264 s. – Mode of access: [http:// books.google.de/books](http://books.google.de/books) (last access: 23.10.2015). – Title from the screen.
1011. Masaryk T.G. Palackého idea národa českého / T.G. Masaryk // – Praha: Vydal Čin, 1947. – 5. vyd. – 70 s.
1012. Masaryk T.G. Česká otázka. Naše nynější krize / T.G. Masaryk // – Praha: Vydal Čin, 1948. – 657 s.
1013. Masaryk T.G. Ceska otazka / T.G. Masaryk // – Praha: vyd. Melantrich, 1969. – 271 s.
1014. Maťovčík Augustín. Poznámky k životu a slovanskej koncepcii Jána Herkeľa. Bemerungen zur Biographie und zur Slawenkonzeption von Ján Herkeľ / Augustín Maťovčík // Biografické štúdie. – 2002. – № 28. – S. 11–14.
1015. Maťovčík Augustín. Bernolákova kodifikácia spisovnej slovenčiny vo svetle názorov Pavla Jozefa Šaffárika a Jána Kollára / Augustín Maťovčík // Biografické štúdie. – 2008. – № 33. – S. 126–135.
1016. Matula V. Štúr a Slovanstvo / V. Matula // Sbornik Ľudovít Štúr, Život a dielo (1815 – 1856). – Bratislava 1956. – S.359–387.
1017. Matula V.M. M.F. Rajeckij a slovensko-ruské vzťahy v 40.–80. rokoch XIX. stor. / V.M. Matula // Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistu. Praha 1972. – Zv. 2. – S.375–385.
1018. Matula V. Revolucia 1848–1849 a Slováci / V. Matula // Historicky casopis. – Bratislava, 1974. – XXII. – Č.2. – S. 209–225.
1019. Matula Vladimír. Ľudovít Štúr a začiatky formovania generácie mladých synov Slovenska / Vladimír Matula // HČ. – 2005. – Č. 4. – S. 643–658.
1020. Matyniak Alojzy. Polsko-łużyckie stosunki kulturalne do Wiosny Ludów / Alojzy Matyniak // – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. – 149 s.
1021. Mazlich B., Strout C., Jurist E. History and Fiction / B. Mazlich, C. Strout, E. Jurist // History and Theory. – 1992. – Vol. 31. – N 2. – P.143–181.

1022. McCullagh C.B. Can Our Understanding of Old Texts be Objective? / C.B. McCullagh // *History and Theory*. – 1991. – Vol. 30. – N 3. – P.302–323.
1023. Mé szá roš Jú lius. Az iskolaü gy törté nete Magyarorszá gon 996–1777 kö zö tt / Jú lius Mé szá roš // – Budapest: Akadé miai Kiadó , 1981. – 671 old.
1024. Mé szá roš Jú lius. Maď arizá cia a asimilá cia v Uhorsku od konca 18. storoč ia do roku 1918 / Jú lius Mé szá roš // *HČ*. – 1997. – Č. 2. – S. 295–304
1025. Mě š kank-Meschkank Werner. Vom Verhä ltnis der Kirche im Osten des heutigen Deutschlands zu ihren wendischen Mitgliedern und den niedersorbisch-wendischen Gottesdiensten der neueren Zeit [Electronic resource] / Werner Mě š kank-Meschkank // *Sammelband zur sorbischen/wendischen Kultur und Identitä t* Universitä tsverlag – Potsdam, 2008. – S. 94–128. – Mode of access: <http://books.google.com.ua> (last access: 24.08.2010). – Title from the screen.
1026. Mě tš k Frido. Narodnostne pomě ry w mě sč e Budyš inje a socialekonomiska struktura jeho serbskeho wobydlerstwa w započ atku 19. lě tstotka / Frido Mě tš k // *Lě topis*. – 1956. – №3. – S. 48–95.
1027. Mě tš k Frido. Die Stellung der Sorben in der territorialen Verwaltungsgliederungdes deutschen Feudalismus / Frido Mě tš k // – Bautzen, Domowina-Vlg., 1968. – 171 s.
1028. Mě tš k Frido. Chrestomatija dolnoserbskego pismowstwa: wot zachopjeń ka až na cas kně stwa faš izma w Ně mskej / Frido Mě tš k // – Bautzen: Domowina-Verlag, 1982. – 460 s.
1029. Metternich Clemens Wenzel Lothar. Denkwü rdigkeiten [Electronic resource] / Clemens Wenzel Lothar Metternich //– München, Georg Müller Verlag, 1921. – Bd. 2. – 568 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 02.03.2015). – Title from the screen.
1030. Molda Rastislav. Ideá lny obraz ná roda. Stereotypizá cia uhorských etník v slovenskej cestopisnej a ná rodopisnej literatú re 19 storoč ia [Electronic resource] / Rastislav Molda // *Slovenský historický ú stav Matice slovenskej*. – Martin: Matica slovenská , 2015. – S. 147–164. – Mode of access: <http://forumhistoriae.sk/documents.pdf> (last access: 13.12.2015). – Title from the screen.
1031. Moravcová Mirijam. Symboly české stá tnosti a ná rodní jsoucnosti / Mirijam Moravcová // *Demokracie a ú stavnost*. – Praha: Karolinum, 1999. – S. 15–28.
1032. Moritsch A. Der Austroslavismus – ein verfrü htes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas / Der Austroslavismus: ein verfrü htes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas. – Wien: Bö hlau Verlag, 1996. – S. 11–23.
1033. Mruškovič Viliam. Slovensko lužickoserbské literárne vzťahy / Viliam Mruškovič // – Martin: Matica Slovenska, 1980. – 100 s.
1034. Mrva Ivan, Segeš Vladimír. Dejiny Uhorska a Slová ci / Ivan Mrva, Vladimír Segeš // – Bratislava: Perfekt, 2012. – 399 s.
1035. Muka Arnoš t. Statistika Łužiskich Serbow ... W Lě tach 1880 – 1885. Z Přidawkom Nadrobneje Kharty Serbskich Hornich a Delnich Łužic z Lě ta 1886. [Electronic resource] / Arnoš t Muka // – Budyš in, z naktadom spisač ela, 1884. – 502 s. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 07.10.2016). – Title from the screen.

1036. Muka Arnošt. Nekrolog [Electronic resource] / Arnošt Muka // ČMS. – 1898. – № 51. – S. 117–121. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 18.11.2009). – Title from the screen.
1037. Muka Ernst. Statistika Serbov sakskeho kraľestva [Electronic resource] / Ernst Muka // ČMS. – 1886. – Let. 39. – 241 s. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 12.11.2009). – Title from the screen.
1038. Muka Ernst [Electronic resource] / Ernst Muka // ČMS. – 1895. – Lě t. XLVIII . – S. 145–157. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 08.11.2009). – Title from the screen.
1039. Muľík P. Patriotizmus v historickom vedomí Slová kov [Electronic resource] / P. Muľík // Vlastenectvo ako pozitívna hodnota 21 storočia. – Trnava: Matica slovenská, 2013. – S. 98–116. – Mode of access: <http://www.trnava-vuc.sk> (last access: 07.09.2012). – Title from the screen.
1040. Müller Adam Heinrich. Versuche einer neuen Theorie des Geldes mit besonderer Rü cksicht auf Grossbritannien [Electronic resource] / Adam Heinrich Müller // – Leipzig: F.A. Brockhaus, 1816. – 308 s. – Mode of access: <https://books.google.ru/books> (last access: 15.05.2013). – Title from the screen.
1041. Mü llner Joseph Nepomuk. Versuch einer statistischen Geographie von Böhmen [Electronic resource] / Joseph Nepomuk Mü llner // – Prag, 1805. – 385 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua> (last access: 11.05.2013). – Title from the screen.
1042. Myš ka Milan. Morava a Slezsko v hospodá řské m a společenské m vý voji předbřeznové ho. Rakouska. Ná črt problematiky / Milan Myš ka // Slezský sborník. – 1957. – № 1. – S. 31–42.
1043. Nastawk redá ktora [Electronic resource] // Serbski Nowinkar. – № 13. – 17. 06.1848. – Mode of access: <http://www.4serbski-institut.de.pdf> (last access: 17.09.2016). – Title from the screen.
1044. Nastawk redá ktora [Electronic resource] // Serbski Nowinkar. – № 6. – 08.07. 1848. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 23.10.2015). – Title from the screen.
1045. Naughton James. Traveller's Literary Companion to Eastern and Central Europe. Slovak literature – a brief introduction [Electronic resource] / Naughton James // – Brighton: In Print Publishing, 1995. – Mode of access: <http://users.ox.ac.uk/~tayl0010/slovaklit.htm> (last access: 21.11.2009). – Title from the screen.
1046. Ná vrh adresy sjezdu slowanské ho k J.Mti. císaři a krá li [Electronic resource] // ČČM. – 1848. – R.XXII. – S.42–49. – Mode of access: <http://kramerius.nm.cz/search> (last access: 19.06.0014). – Title from the screen.
1047. Ná vrh první pražské petice císaři z 11. března 1848 / Naše ná rodní minulost v dokumentech: chrestomatie k dě jiná m Československa. Od zrušení nevolnictví do revoluce roku 1848 / k vydá ní připravil Františ ek Kutnar. – Praha: Knihovna AV ČR, 1962. – D. 2. – 490 s.
1048. Norberg Madlena. Leben und Werk des Dissener Pfarrers Kito Pank. [Electronic resource] / Madlena Norberg // Podstupimske pš inoski k Sorabistice. – 2009. – № 9. – S. 58–65. – Mode of access: <https://publishup.uni-potsdam.de.pdf> (last access: 22.10.2010). – Title from the screen.

1049. Norman A.P. Telling It Like It Was: Historical Narratives on Their Own Terms / A.P. Norman // *History and Theory*. – 1991. – Vol. 30. – N 2. – P.119–135.
1050. Novotný Jan. Češi a Slováci za národního obrození a do vzniku Československého státu / Jan Novotný // – Praha: Svobodné slovo, 1968. – 221 s.
1051. Novotný Jan. Diskuse kolem otázky hodnocení revoluce 1848–1849 [Electronic resource] // HČ. – 1967. – S. 203–209. – Mode of access: <http://www.watson.sk> (last access: 02.03.2014). – Title from the screen.
1052. Novotný Jan. K projektům společného státně politického řešení české a slovenské otázky za revoluce 1848–1849 [Electronic resource] / Jan Novotný // *Zborník Filozofickej fakulty university Komenskéhoho. Historica*. – Bratislava, 1971. – № 22. – S. 87–96. – Mode of access: <http://www.watson.sk/index.php> (last access: 23.07.2015). – Title from the screen.
1053. Novotný Jan. Slovanská lípa 1848–1849: k dějinám prvního českého politického spolku. Od založení spolku do svolání sjezdu / Jan Novotný // – Praha: Muzeum hlavního města, 1975. – D. 1. – 77 s.
1054. Novotný K. Vytváření manufakturního dělnictva v českých zemích a projevy jeho sociální aktivity / K. Novotný // *Společenské vědy ve škole*. – 1977. – № 9. – S. 254–269.
1055. Nowogrodzki Stanislaw. Rzady Zygmunta Jagiellonczyka na Slasku i w Luzycach (1499 – 1506) / Stanislaw Nowogrodzki // – Krakow, 1937. – 176 s.
1056. Novotný Miloslav, Janoušek Bohumír, Kotalík Josef. František Ladislav Čelakovský: básník vatavy / Miloslav Novotný, Bohumír Janoušek, Josef Kotalík // – České Budějovice: Krajské nakladatelství, 1959. – 45 s.
1057. Nowy biografiski słownik: k stawiznam a kulturje Serbow / Jan Šořta, Petr Kunze, Franc Šěn. – Bautzen: Domowina-Verl, 1984. – 783 s.
1058. Ormis J.V. O řeč a národ / J.V. Ormis // – Bratislava, 1973. – 682 s.
1059. Osnova slovenskéhoho prosbopisu, ktorá mala byť podaná cisárovi Františkovi Jozefovi I okolo 10. marca 1849 / Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a poznámkami opatril František Bokes. – Bratislava, 1962. – S. 59–62.
1060. Osobnosti: Ničiporenko, Bakunin, Kořínek, Straka, Václav Frič, Rieger. Opis Bakuninova dopisu Fričovi z Londýna, styky Friče s Poláky (Jakub Sztejník), Rusy (A. V. Bernatovič) a čes. studenty (Renger, Vyhnis, Tůma...) [Electronic resource] // ANM, Praga. – Název fondu: Kazbunda Karel. NAD 207. Název pomůcky: Kazbunda Karel. Inventurní číslo: 1123. Karton: 47. Počet kusů: 47 ll.+1 l. – Mode of access: <http://www.nm.cz/Historicke-muzeum/Oddeleni-HM/Archiv-Narodniho-muzea>.
1061. Oznámenie o konaní snemu a poverovací list // SNK ALU. Rukopis, 1 a 2 strany, maďarsky. 30.10.1847. Sign. – M. 101 – B. 5.
1062. Palacký F. O národech uherských zvláště Slovanéch [Electronic resource] / F. Palacký // *Časopis Společnosti vlastenskéhoho museum w Čechách*. – Prag: Nákladem Českéhoho museum, 1829. – D. 3. – S.11–38. Digital Library – Mode of access: <https://babel.hathitrust.org> (last access: 22.03.2016). – Title from the screen.
1063. Palacký F. O národech Polských [Electronic resource] / F. Palacký // *Časopis Společnosti vlastenskéhoho museum w Čechách*. – Prag: Nákladem Českéhoho museum

- , 1830. – D. 4. – S.69–89. Digital Library. – Mode of access: <https://babel.hathitrust.org> (last access: 03.06.2015). – Title from the screen.
1064. Palacký F. Psaní dne 11.04.1848 do Frankfurtu [Electronic resource] / F. Palacký // Česká čítanka – Mode of access: <http://texty.citanka.cz/palacky/isr2-a.html> (last access: 26.11.2015). – Title from the screen.
1065. Palacký F. Wolby do sně mu české ho [Electronic resource] // Národní noviny. 04.06.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 16.10.2015). – Title from the screen.
1066. Palacký F. Návrh [Electronic resource] // Národní noviny. 06.06.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 16.10.2015). – Title from the screen.
1067. Palacký F. O poměru Čech i Rakouska k říši německé (Psaní do Frankfurtu) [Electronic resource] / F. Palacký // Národní noviny. 05.06.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 16.10.2015). – Title from the screen.
1068. Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě: dle původních pramenů [Electronic resource] / F. Palacký // – V Praze: Nákl. J.G. Kalve a pomocí Českého muzea, 1867. – 521 s. – Mode of access: <http://archive.org/details/djinyndrodesk> (last access: 10.10.2015). – Title from the screen.
1069. Palacký F. Würdigung der alten böhmischen Geschichtschreiber: Eine von der k. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften gekrönte Preisschrift [Electronic resource] / F. Palacký // – Prag: F. Tempsky, 1869. – 308 s. – Mode of access <http://books.google.com.ua/books> (last access: 21.09.2015). – Title from the screen.
1070. Palacký F. Radhost: sbírka spisů v drobných z oboru řeči a literatury české královědy, historie a politiky [Electronic resource] / F. Palacký // – Nákl. B. Tempského, 1873. – D. III. – 319 s. – Mode of access: <http://archive.org/stream> (last access: 29.08.2015). – Title from the screen.
1071. Palacký F. Františka Palackého Spisy drobné. Opatřil Bohuš Rieger [Electronic resource] – V Praze: Bursík & Kohout, 1898. – 428 s. // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <http://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 20.09.2015). – Title from the screen.
1072. Palacký F. První návrh ústavy rakouské (v září 1848) / Spisy drobné. Spisy a řeči z oboru politiky / F. Palacký // – Praha: Bursík a Kohout, 1898. – D. 1. – S. 57–64.
1073. Palacký F. Idea státu Rakouského. Úvodem opatřil a vydal Dr. Zdeněk V. Tobolka [Electronic resource] / F. Palacký // – V Praze: Nákladem J. Otty, 1907. – 136 s. – Mode of access: http://www.pdfknihy.maxzone.eu/books/historie/idea_statu.pdf (last access: 30.08.2015). – Title from the screen.
1074. Palacký František. Idea státu Rakouského [Electronic resource] / F. Palacký // – V Praze: Kober, 1865. – 89 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 23.09.2015). – Title from the screen.
1075. Palacký František [Electronic resource] // ANM, Praga. Název fondu: Bráňová Libuše. NAD 116. – Název pomůcky: Bráňová-Riegrová Libuše. Inventurní číslo: 408. Signatura: 18/1. Karton: 18. Počet kusů: 33 ss. – Mode of access: <http://www.nm.cz/Historicke-muzeum/Oddeleni-HM/Archiv-Narodniho-muzea>

1076. Palkovič Jiří. Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch: mit Beyfügung der den Slowaken und Mähren eigenen Ausdrücke und Redensarten. A – N [Electronic resource] / Jiří Palkovič // Preshburg: Vetterl, 1820. – Bd.1. – 1181 s. Mode of access: [http:// books.google.ru/books](http://books.google.ru/books) (last access: 15.05.2016). – Title from the screen.
1077. Palkovič Jiří. Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch: Mit Beyfügung der den Slowaken und Mähren eigenen Ausdrücke und Redensarten. O – Z. [Electronic resource] / Jiří Palkovič // Preshburg: Vetterl, 1821. – Dd.2 – 1730 s. Mode of access: <http:// books.google.ru/books> (last access: 18.05.2016). – Title from the screen.
1078. Palkovič Jiří. Bestreitung der Neuerungen in der böhmischen Orthographie.... [Electronic resource] / Jiří Palkovič // – Preßburg: gedruckt bey Belnay's Erben, 1830. – 31 s. – Mode of access: <http:// books.google.ru> (last access: 10.05.2016). – Title from the screen.
1079. Palkovič Jiří. Zbierka dokumentov / Jiří Palkovič // Hlavný redaktor Vojtech Lisák. – Vo Veľ'kých Chlievanoch: MNV, 1971. – 28 s.
1080. Pamätný spis slovenskej deputácie, predostretý Františkovi Jozefovi I.v Olomouci 19. marca 1849 / Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a poznámkami opatril František Bokes. – Bratislava, 1962. – S. 62–63.
1081. Papánek Georgius. Parochi Olasziensis Presbyteri Dioecesis Quinque Ecclesiensis. De Regno regibusque Slavorum, atque cum prisci civilis et ecclesiastici, tum hujus aevi statu gentis Slavae... [Electronic resource] / Georgius Papánek // – Typis J. J. Engel, 1780. – 359 p. – Mode of access: <http:// play.google.com/store/books> (last access: 10.10.2014). – Title from the screen.
1082. Papánek Juraj, Fándly Juraj, Sklenár Juraj. Compendiata historia gentis Slavae [Electronic resource] / Juraj Papánek, Juraj Fándly, Juraj Sklenár // – Tyrnava, 1793. – 288 s. – Mode of access : <http:// books.google.com.ua/books> (last access: 14.10.2014). – Title from the screen.
1083. Páta J. Lužickosrbské národní obrození a československá účast v něm / J. Páta // Slavia. – 1923/1924. – № 2. – S. 18–31.
1084. Patočka Jan. O smysl dneška: Devět kapitol o problémech světových i českých / Jan Patočka // – Londýn: Rozmluvy, Nakladatelství Alexandra Tomskeho, 1987. – 153 s.
1085. Paul K. Jos. Jungmann a P. J. Šafařík / K. Paul // Listy filologické. Jednota českých filologů v Praze, Československá akademie věd. Kabinet pro studia řecká, římská a latinská. Roč. 13–65 include separately paged annual report: Výročná zpráva Jednoty českých filologů 1885/86–1937/38. – Praha: Tiskem dra. Edvarda Grégara, 1937. – Roč. 64. – S. 268–279.
1086. Paul K. Jungmannů v Slovník česko-německý a Slovensko / K. Paul // Linguistica Slovaca. – Bratislava, 1946 – 1948. – D. IV–VI. – S. 234–253.
1087. Pauliny Eugen. Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť / Eugen Pauliny // – Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983. – 256 s.

1088. Pech Edmund. Ein Staat – eine Sprache? / Edmund Pech // – Bautzen: Domowina-Verlag, 2012. – 349 s.
1089. Pelcel Frantisek Martin. Kurzgefasste Geschichte Der Böhmen, Von Den Ältesten Bis Auf Die Itzigen Zeiten [Electronic resource] / Frantisek Martin Pelcel // – Prag: K.K. Schriften bey St. Clemens, 1774. – 662 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 24.11.2015). – Title from the screen.
1090. Pelcl František Marti. Nowá Kronyka česká : w které ž přjbě hy obywatelů w země České od poč átku až do nyně gssjch časů (do leta 1378) [Electronic resource] / Frantisek Martin Pelcel // – W Praze: w Impressý c. k. normá lnj sskoly 1791. – D. 1. – 452 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 20.08.2015). – Title from the screen.
1091. Pelcl František Marti. Pamě ti, korespondence, dokumenty / Frantisek Martin Pelcel // – Praha: Stá tní nakladatelství krá sné literatury, hudby a umě ní. – Praha, 1956. – Vyd. 2. – 166 s.
1092. Petition der Sächsischen Wenden an das Königlich Sächsische Gefammtminifterium / Hartstock E. Kunze P. Die Bürgerlich-demokratische Revolution von 1848–1849 in der Lausitz: Dokumente zum Verlauf und zur Wirkung der Revolution im deutsch-sorbischen Gebie. – Bautzen: Domowina, 1977 . – 274 s.
1093. Petr J. Czech-Sorbian Cultural Relations / J. Petr // Language and Culture of the Lusatian Sorbs throughout their History. – Berlin, 1987. – P. 175–187.
1094. Petrá ň Josef. Promě ny feudá lní třídy v Čechá ch v pozdním feudalism / Josef Petrá ň // – Praha: Univerzita Karlova, 1976. – 269 s.
1095. Petrá ň Josef. Staromě stská exekuce / Josef Petrá ň // – Praha: Mladá fronta, 1985. – 320 s.
1096. Pful K.B. Hornolužiski Serbski Prawopis z kró tkim ryč nič nym přehladom / K .B. Pful // ČMS. – 1848. – 1 (2). – S. 65–128
1097. Pful K.B. Hornolužiski Serbski Prawopis z kró tkim ryč nič nym přehladom [Electronic resource] / K.B. Pful // ČMS. – 1848. – L.I. – Z. II. – S. 65–127. – Mode of access: http://www.serbski-institut.de/mat/dnlarchiv/cms_1848_192.pdf (last access: 28.03.2016). – Title from the screen.
1098. Pillersdorfsche Verfassung. Allerhö chstes Patent vom 25.04.1848. Verfassungs-Urkunde des ö sterreichischen Kaiserstaates. § 4. [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.jku.at/kanonistik> (last access: 06.02.2015). – Title from the screen.
1099. Piotrowski Bernard. Rzą dy niemieckie Saksonii i Prus a ruch narodowo-kulturalny Serbó w łuzyckich 1815 – 1919 / Bernard Piotrowski // – Poznań : Wydaw . UAM, 1971. – 188 s.
1100. Piš a Petr. Česko-lužické vztahy v 19. Století [Electronic resource] / Petr Piš a // Referá t na Meziná rodním seminá ři české , lužickosrbské a kaš ubské kultury 9.5. 2004). – Mode of access: <http://www.google.com.ua/url> (last access: 17.11.2005). – Title from the screen.
1101. Pisling Theophil. Nationalökonomische Briefe aus dem nordöstlichen Böhmen [Electronic resource] / Theophil Pisling // – Prag: C. Bellmann's Verlag, 1856. – 148 s. – Mode of access: <https://books.google.ru/books> (last access: 27.08.

- 2008). – Title from the screen.
1102. Pisling Theophil. Volkswirtschaft und Arbeitspflege im böhmischen Erzgebirge [Electronic resource] / Theophil Pisling // – Wien und Prag: Kober & Markgraf, 1861. – 148 s. – Mode of access: <https://books.google.ru/books> (last access: 13.03.2008). – Title from the screen.
1103. Pisut M. Dejiny slovenskej literatury / M. Pisut // – Bratislava: Obzor, 1984. – 902 s.
1104. Placht Otto. Lídnatost a společenská skladba české ho stá tu v 16–18 st. / Otto Placht // – Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1957. – 366 s.
1105. Pod vysočajš im pokrovitě lstvom Aleksandra Pě rvago, Imperatorskaja rossijskaja akadě mija izbrala v sobraniji svojem Josifa Dobrovskago poč etnym členom diplom čestné ho členství v Carské ruské akademiji z roku 1820, připojen otisk peč eti [Electronic resource] // Literá rní archiv Pamá tníku ná rodního pís emnictví – Číslo NAD: 259. – Inventá ř osobního fondu. – Číslo AP: 101. – 1 kus. – Mode of access: <http://www.badatelna.eu/fond/3680/uvod> (last access: 25.04.2015). – Title from the screen.
1106. Podolan Peter. Generá cia Vš eslá vie a jej koncepcia ná roda / Peter Podolan // – Bratislava: Univerzita Komenského ho. Studia Academica Slovaca. – 2009. – № 38. – S. 239–254.
1107. Polisensky V. Josef Snider Frederick. War and society in Europe, 1618–1648 / V. Polisensky // – New York: Cambridge University Press, 1977. – 261 p.
1108. Polska encyklopedia szlachecka: [rola szlachty na tle dziejowym] [Electronic resource] – Warszawa: Wydawn. Instytutu Kultury Historycznej, 1935. – Książka 1. – Mode of access: <http://bcdl.pl/dlibra/doccontent?id=411&from=FBC> (last access: 05.02.2016). – Title from the screen.
1109. Povinnosti poslanca uhorské ho snemu 30.10.1847 // SNK ALU. Rukopis, 3 strany, maďarsky. Sign. M. 101. B. 5.
1110. Pražá k Albert. České obrození [Electronic resource] / Albert Pražá k // – Praha: E.Beaufort, ná rodní sprá va, 1948. – 430 s. – Mode of access: <http://books.google.de/books> (last access: 08.01.2014). – Title from the screen.
1111. Předmluva redakce // Tydžeń ska Nowina [Electronic resource] // № 17. – 22. 10.1842. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 24.09.2011). – Title from the screen.
1112. Předmluva redakce // Tydžeń ska Nowina // № 27. – 04.07.1846. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 06.10.2014). – Title from the screen.
1113. Předmluva redakce // Tydžeń ska Nowina [Electronic resource]. – № 19. – 08. 05.1848. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 14.10.2014). – Title from the screen.
1114. Předmluva redakce // Tydžeń ska Nowina [Electronic resource] // № 21. – 20. 05.1848. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 29.09.2014). – Title from the screen.
1115. Přehledy fondů a excerpta k rů zným té matů m, převá žně ze země dě lsko-lesnických archivů : Dě č ín – rodinný archiv Thunů Liberec Rychnov nad Kně žnou, mě stský archiv Český Šternberk (opisy korespondence Kaš para Šternberka ... [

- Electronic resource] // ANM, Praga. Fond: Kutnar František. NAD 234. Inventární číslo: 1198. Karton: 68. Počet kusů: 177 ss. – Mode of access: <http://www.nm.cz/Historicke-muzeum/Oddeleni-HM/Archiv-Narodniho-muzea>.
1116. Preßburger Zeitung [Electronic resource] – Preßburg, Landerer 1764–1929. Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 22.03.2014). – Title from the screen.
1117. Programm předmětů, o nichž se na slowanském sjezdu rokowati má [Electronic resource] // ČČM. – 1848. – R. XXII. – S.24–25. – Mode of access: <http://kramerius.nm.cz/search> (last access: 13.10.2015). – Title from the screen.
1118. Prosbopis Slovákov v Uhorsku na jeho c. kr. Apoštolské Veličenstvo Ferdinanda V / Ormis J.V. O reč a národ. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1973. – S. 549–555.
1119. Provinzialblätter oder Samlungen zur Geschichte, Naturkunde, Moral und andern Wissenschaften herausgegeben von der Oberlausizischen Gesellschaft der Wissenschaften [Electronic resource] – Leipzig, 1782. – 258 s. – Mode of access: <http://babel.hathitrust.org> (last access: 24.11.2015). – Title from the screen.
1120. Provolání k neslovanským národům v Rakousku. 05.05.1848 [Electronic resource] // ČČM. – 1848. – R. XXII. – S.18–19. Digitalizovaný archive. – Mode of access: <http://kramerius.nm.cz/search> (last access: 21.10.2014). – Title from the screen.
1121. Puchmajer Antonín Jaroslav. Marek Ant. – Jungmannovi J. List / Nové básně. – V Praze 1814. – Sv. 3. – 152 s. [Electronic resource] Česká elektronická knihovna. – Mode of access: <http://www.ceska-poezie.cz/cek> (last access: 16.12.2016). – Title from the screen.
1122. Purš Jaroslav. Průmyslová revoluce v českých zemích / Jaroslav Purš // – Praha: SNTL, 1960. – 164 s.
1123. Purš Jaroslav. Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce / Jaroslav Purš // – Praha: Academia, 1973. – 733 s.
1124. Radyserb-Wjela Jan. Bitwa pola Budyschina, 1813. [Electronic resource] / Jan Radyserb-Wjela // – Budyšin: Z nakł. Maćicy serbskeje, 1891. – 134 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua> (last access: 18.11.2008). – Title from the screen.
1125. Radyserb-Wjela Jan. Sabawki; sswojim lubym Ssrebam poskiczył Jan Radysser [Electronic resource] / Jan Radyserb-Wjela // – Budyschin: S nakł. Maczizy sserbskeje, 1896. – 106 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 30.09.2007). – Title from the screen.
1126. Radyserb-Wjela Jan. Worješki: Godańka za serbske žěši / Jan Radyserb-Wjela // – Budyšin: Domowina, 1958. – 314 s.
1127. Radyserb-Wjela Jan, Muka Arnošt. Přisłowa a přisłowne hrónčka a wusłowa hornjołužiskich Serbow [Electronic resource] / Jan Radyserb-Wjela // – Budyšin: Z nakładom dra E. Muki, 1902. – 314 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books?i> (last access: 12.10.2007). – Title from the screen.
1128. Rak Jiří. Zachovej nám, Hospodine. Češi v Rakouském císařství 1804–1918 / Jiří Rak // – Praha: Havran, 2013. – 424 s.

1129. Randák Jan. Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848 / Jan Randák // – Praha: Argo, 2008. – 263 s.
1130. Rapant Daniel. K počiatkom maďarizácie. Vývoj rečovej otázky v uhorsku v rokoch 1740–1790 / Daniel Rapant // – Bratislava: Zemedelské múzeum, 1927. – Diel I. – 598 s.
1131. Rapant Daniel. Slovenské povstanie v roku 1848–1849 / Daniel Rapant // – Turč. sv. Martin: Matica slovenská, 1937. – D. 1. – 402 s.
1132. Rapant D. Pokrok a spiatočnivosť v rokoch 1848–1849 / D. Rapant // Slovenská literatúra. – XIII. – 1966. – Č. 6. – S.604–611.
1133. Řeč starosty Františka Palackého při otevření sjezdu slovanského dne 2. Června [Electronic resource] // ČČM. – 1848. – R. XXII. – S.13–17. – Mode of access: <http://kramerius.nm.cz/search> (last access: 17.12.2008). – Title from the screen.
1134. Reisch G.A. Chaos, History, and Narrative / G.A. Reisch // History and Theory. – 1991. – Vol. 30. – N 1. – P.1–20.
1135. Renč-Ketliski J. Nekrilog [Electronic resource] / J. Renč-Ketliski // ČMS. – 1900. – Lět. LIII. – S. 65–69. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 24.08.2009). – Title from the screen.
1136. Řezník Miloš. Formování moderního národa. (Evropské «dlouhé» 19.století) / Miloš Řezník // – Praha: Triton 2003. – 183 s.
1137. Richter Johann Christian. Die wendische Sprache in bezug auf Staat, Kirche und Volksbildung [Electronic resource] / Johann Christian Richter // Neues Lausitzisches Magazin, 1826. – Bd. 5. – S. 305–316. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 19.03.2010). – Title from the screen.
1138. Rieger František Ladislav, Dr. Přílohy: 1) F. L. Rieger, «Národní jazykové a užší říšská rada» – článek pro Národ, 1864 rukopis, 1864, 4 ss. 2) F.L. Rieger o politické m jednání, 31.12.1885 rukopis, 1885, 2 ss. [Electronic resource] // ANM, Praga. Název fondu: Kalousek Josef. NAD 202. Název pomůcky: Kalousek Josef. Inventurní číslo: 506. Karton: 12. Počet kusů: 30+8 příl. – Mode of access: <http://www.nm.cz/Historicke-muzeum/Oddeleni-HM/Archiv-Narodniho-muzea>.
1139. Rieger Ladislav, Dr., doc. [Electronic resource] // ANM, Praga. Název fondu: Hácha Emil. NAD 157. Název pomůcky: Hácha Emil. Inventurní číslo: 408. Karton: 7. Počet kusů: 1 ss. – Mode of access: <http://www.nm.cz/Historicke-muzeum/Oddeleni-HM/Archiv-Narodniho-muzea>.
1140. Riegger J.A.Von. Skizze einer statistischen Landeskunde Böhmens [Electronic resource] / J.A.Von. Riegger // – Prag, Leipzig: Kaspar Widtmann, 1795. – H. 3. – 1066 s. – Mode of access: <http://zs.thulb.uni-jena.de/receive> (last access: 13.08.2010). – Title from the screen.
1141. Riesch Isaak Wolfgang von. Praktische Bemerkungen über die oberlausitzer Landwirthschaft, bes. des Nautzner Kreises [Electronic resource] / Isaak Wolfgang von Riesch // – Dresden: Gärtner, 1805. – 139 s. [Електронний ресурс]. – Mode of access: <http://digital.slub-dresden.de> (last access: 26.03.2013). – Title from the screen.
1142. Říha Oldřich. Hospodářský a sociálně-politický vývoj Československa 1790 – 1945 / Oldřich Říha // – Praha: Ústřední rada odborů, 1946. – 120 s.

1143. Rosenbaum Karol. Konceptia slovanskej vzájomnosti v období P.J. Šafařík a J. Kollára / Karol Rosenbaum // HČ. –1960. – Č. 2–3. – S. 225–237.
1144. Rothland Dieter. Das Wendische Seminar / Eine Kirche – zwei Völker: deutsche, sorbische und lateinische Quellentexte und Beiträge zur Geschichte des Bistums Dresden / Dieter Rothland // – Meißen: Domowina-Verlag, – Bautzen, 2003. – S. 552–555.
1145. Royko Kaspar. Geschichte der grossen allgemeinen Kirchenversammlung zu Kostnitz: Die Geschichte des Huß [Electronic resource] / Kaspar Royko // – Prag: Schönfeld, 1783. – 302 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua/books](http://books.google.com.ua/books) (last access: 17.12.2009). – Title from the screen.
1146. Rumpler Helmut. Die Rolle der Dynastie im Vielvölkerstaat des 19. Jahrhunderts / Helmut Rumpler // Probleme der Geschichte Österreichs und Ihrer Darstellung. Herwig Wolfram and Walter Pohl (Hg.) – Vienna: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991. – P. 165–175.
1147. Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila [Electronic resource] / Památky staré literatury české. Josef Jireček. – Praha: Matice česká, 1877. – 205 s. – Mode of access: [http:// books.google.ru/books](http://books.google.ru/books) (last access: 12.04.2012). – Title from the screen.
1148. S. H. Apologie Des Ungrischen Slawismus [Electronic resource] / S. H. // – Leipzig, 1843. – 144 s. – Mode of access: [http:// archive.org/stream.txt](http://archive.org/stream.txt) (last access: 18.07.2011). – Title from the screen.
1149. Sabina Karel. Slovanství a panslavismus / Karel Sabina // Čeští radikální demokrat: (výbor politických statí). Uspořádal Kosík Kosík. – Praha, 1953. – S. 298–305.
1150. Šafařík P.J. – Bodjanské mu. List. 21.02.1839 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 80. – Арк. 107.
1151. Šafařík P.J. – Bodjanské mu. List. 23.08.1836 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 12. Арк. 115–117.
1152. Šafařík P.J. – Bodjanské mu O. List. 21.02.1839 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. Од.зб.80. Арк. 107.
1153. Šafařík P.J. – Bodjanskému O. List. 20.01.1840 // ВРФТ НАН. Ф. 99. (О.М. Бодяньський). Спр. 87. Арк. 21–22.
1154. Šafařík P.J. – Bodjanské mu. List. 17.09.1840 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 201. Арк. 93–93а
1155. Šafařík P.J. – Bodjanské mu. List. 20.01.1841 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 114. Арк. 19
1156. Šafařík P.J. – Bodjanské mu. List. 15.06.1841 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 114. Арк. 18.
1157. Šafařík P.J. – Bodjanské mu. List. 04.03.1844 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од. зб. 17. № 1052. 5 арк.
1158. Šafařík P.J. – Palacky F. Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache: Libusa's Gericht, Evangelium Johannis, Der Leitmeritzer Stiftungsbrief, Glossen der Mater Verborum, kritisch beleuchtet von Paul Joseph Šafařík und Franz Palacky [Electronic resource] – Prag: Kronberger & Riwnac, 1840. – 234 s. – Mode of access: [http:// books.google.ru/books](http://books.google.ru/books) (last access: 12.01.2015). – Title from the

- screen.
1159. Šafárik Pavel Jozef. Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten [Electronic resource] / Pavel Jozef Šafárik // – Ofen: Mit Kön. Ung. Universitäts-Schriften, 1826. – 524 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 21.02.2015). – Title from the screen.
1160. Šafárik P.J. «Slavné shromáždění! Drazí bratří» [Electronic resource] // Národní noviny. 02.06.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 19.02.2015). – Title from the screen.
1161. Šafárik Pavol Jozef. Vlastný životopis. Šafárik o sebe / Literatúra, jazyk, spoločnosť. – Bratislava. 1961. – 397 s. [Electronic resource] / Jozef Šafárik Pavel // // Digitalizovaných literárnych diel Zlatý fond. – Mode of access: <http://zlatyfond.sme.sk> (last access: 19.02.2015). – Title from the screen.
1162. Sajtótörvény. 1848. évi XVIII. Törvények [Electronic resource] Hungarian Electronic Library. – Mode of access: <http://1000ev.hu> (last access: 29.12.2016). – Title from the screen.
1163. Sasinek Franko. Die Slovaken. Eine Ethnographische Skizze [Electronic resource] / Franko Sasinek // – Prag, 1875. – 54 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 27.01.2015). – Title from the screen.
1164. «Slováci, bratia!». Výzva Slovenskej národnej rady / Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a poznámkami opatril František Bokes. – Bratislava, 1962. – S. 40–42.
1165. «Slavné Bratří». Друкований текст на польській і чеській мовах. 1 травня 1848 р. // ІР НБ НАН України. Ф.VIII. Од.зб. 2551–2554. 4 арк.
1166. «Slavné, Bratří!» [Electronic resource] // Národní noviny. 05.05.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 24.02.2016). – Title from the screen.
1167. Schindler J.S.F. Kleines deutsch-wendisch-russisch und pohlisches Wörterbuch über 500 der gebräulichsten Woerter meist nach alphabetischer Ordnung enthaltend, nebst einem Russisch-Pohlischen Register nach deutscher Mundart [Electronic resource] / J.S.F. Schindler // – Cottbus: bes Herrn Hanstein senior, und Herrn Buchbinder Erich, 1813. – 44 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 29.02.2016). – Title from the screen.
1168. Schirach Adam Gottlob. Schutzschrift für die alten Slaven und Wenden, in welcher sie wegen der ihnen Schuld gegebenen Treulosigkeit vertheidiget werden. [Electronic resource] / Adam Gottlob Schirach // – W: Arbeiten einer vereinigten Gesellschaft in der Oberlausitz zu den Geschichten und der Gelahrtheit überhaupt gehörende, 1755. – Zw. 5 – S. 273–300. – Mode of access: <http://books.google.de> (last access: 28.03.2016). – Title from the screen.
1169. Schlosser Johann Friedrich Heinrich. Die morgenländische orthodoxe Kirche Russlands und das europäische Abendland [Electronic resource] / Johann Friedrich Heinrich Schlosser // – Heidelberg: Mohr, 1845. – 132 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 11.06.2016). – Title from the screen.
1170. Schmalzer J.E. Deutsch-Wendisches Wörterbuch. Mit einer Darstellung der allgemeinen wendischen Rechtschreibung [Electronic resource] / J.E. Schmalzer // –

- W. Budešini, Bautzen, Wellersche buchhandlung (G. Schlüssel), 1843. – 48 s. – Mode of access: [http:// reader.digitale-sammlungen.de.html](http://reader.digitale-sammlungen.de.html) (last access: 28.09.2009). – Title from the screen.
1171. Schmalzer J.E. Dyalektyške Wš elakosćje Serbskeje Rečje, a krótke geografisko-statystyske wopisanje Serbskich lužicow [Electronic resource] / J.E. Schmalzer // Volkslieder der Sorben in der Ober- und Niederlausitz. Hrsg. gemeinsam mit Leopold Haupt, Joachim Leopold Haupt, Jan Ernst Smoler. – Grimma: J.M.Gebhardt 1841 u. 1843. – 778 s. – Mode of access: [http:// archive.org/details/volksliederderw00smolgoog](http://archive.org/details/volksliederderw00smolgoog) (last access: 28.10.2015). – Title from the screen.
1172. Schmalzer J.E. Mały Sserb, aby, Serske a njemske rosmłowenja [Electronic resource] / J.E. Schmalzer // – Budyš in: Wellersche Buchhandlung, 1841. – 163 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua/books](http://books.google.com.ua/books) (last access: 07.11.2015). – Title from the screen.
1173. Schmid H. F., Trautmann R. Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik. Ein Programm [Electronic resource] / H.F. Schmid, R. Trautmann // – Leipzig, 1927. – 90 s. – Mode of access: [http:// www.serbski-institut.de](http://www.serbski-institut.de) (last access: 26.08.2016). – Title from the screen.
1174. Schmidt W. Die Revolution 1848/49 in einer sich wandelnden Geschichtskultur [Electronic resource] / W. Schmidt // – Berlin, 2000. – Manuskripte 2. – 26 s.– Mode of access: <https://www.rosalux.de.pdf> (last access: 26.08.2016). – Title from the screen.
1175. Schneider Karl H. Bauernbefreiung und Agrarreformen. Eine Einführung. [Electronic resource] / Karl H. Schneider // – Hannover 2007. – 7 s. – Mode of access: <http://www.lwg.uni-hannover.de.pdf> (last access: 26.02.2009). – Title from the screen.
1176. Schorch Maré n. Das sorbische Osterreiten in der Oberlausitz. Soziologische Reflexionen [Electronic resource] / Maré n Schorch // Lětopis. – 2008. – S. 42–60. – Mode of access: <http://www.wiwi.uni-siegen.de.pdf> (last access: 28.03.2010). – Title from the screen.
1177. Schuselka Franz. Deutsche Worte Östreichers [Electronic resource] / Franz Schuselka // – Hamburg, Hoffmann und Campe, 1843. – 212 s. – Mode of access: [http:// texty.citanka.cz](http://texty.citanka.cz) (last access: 05.07.2013). – Title from the screen.
1178. Schuselka Franz. Ist Österreich deutsch? : Eine statistische und glossirte Beantwortung dieser Frage [Electronic resource] / Franz Schuselka // – Leipzig: Weidmann, 1843. – 67 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua/books](http://books.google.com.ua/books) (last access: 16.07.2013). – Title from the screen.
1179. Schuselka Franz. Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Österreich [Electronic resource] / Franz Schuselka // – Wien: Jasper, Hügel & Manz, 1849. – 60 s. – Mode of access: [http:// books.google.de/books](http://books.google.de/books) (last access: 18.07.2013). – Title from the screen.
1180. Schuster-Šewc Heinz. Sorbische Sprachdenkmäler, 16. – 18. Jahrhundert / Heinz Schuster-Šewc // – Bautzen: Domowina-Verlag, 1967. – 511 s.
1181. Scruton Roger. Čemu vě rím a proč [Electronic resource] / Roger Scruton // Revue Politika. – 2004. – Č. 6/7. – S. 25–34. – Mode of access: [https:// www.cdk](https://www.cdk).

- cz/rp/clanky/206/cemu (last access: 13.11.2008). – Title from the screen.
1182. Serbska peticyja wot 26 julija 1848. Wš elakosćje // Časopis Maćicy Serbskые. – 1848. – L.1. – Z.IV. – S. 236–244. [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 05.12.2009). – Title from the screen.
1183. Serbske rukopisy // ČMS. – 1867. – Lě t. XX. – H. IV. – S.580–586. [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 18.08.2012). – Title from the screen.
1184. Serbski powě dar a kurě r [Electronic resource] / Serbow kurě r a powě dar. – Budyš in, 1809–1812. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 25.10.2013). – Title from the screen.
1185. Šewc H. Materialije wo pomě rje ně mskeho slawista Augusta Leskiena k Serbam / H. Šewc // Lě topis. – 1981. – Č. 28. – R. A. – S. 66–78.
1186. Šewc H. Wuwiće spisowneje ře če pola Łužiskich Serbow / H. Šewc // Sorabistiske přednoški. – 1982. – S. 28–47.
1187. Šimek Maxmilian. Handbuch für einen Lehrer der bö hmischen Literatur [Electronic resource] / Maxmilian Šimek // – Wien: gedruckt bei Christian Friedrich Wappler, 1785. – 138 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua> (last access: 05.01.2017). – Title from the screen.
1188. Sisa Stephen. The Spirit of Hungary: A Panorama of Hungarian History and culture / Stephen Sisa // – Vista Court Books, 1991. – 374 p.
1189. Skala Jakub [Electronic resource] / Jakub Skala // ČMS. – 1897. – Lě t. XXXIII. – S. 68–72. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 26.12.2016). – Title from the screen.
1190. Sked Alan. The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815–1918 / Alan Sked // – London and New York: Addison-Wesley Longman, Limited, 1989. – 295 p.
1191. Sklená ř Juraj. Vevstissimvs Magnae Moraviae Sitvs Et Primvs In Eam Hvngarorvm Ingressus Et Incursus Quem Geographice Historice Critice Descripsit Et Vetustis Ac Plervmqve Coaevis Monvmentis Illvstravit [Electronic resource] / Juraj Sklená ř // – Posonii: Apud Aloysium Doll et Schwaiger, Bibliop., 1788. – 246 p. – Mode of access: <http://play.google.com/store/books> (last access: 23.12.2013). – Title from the screen.
1192. Škvarna Duš an. Aká si bola revolú cia? Hľ adanie pravdy o rokoch meruô smych / Duš an Škvarna // Histó ria revue. – 1991. – Č. 5. – S. 12–13.
1193. Slawismus und Pseudomagyarismus: Vom aller Menschen Freunde, nur der pseudomagyaren Feinde [Electronic resource] – Leipzig: Wigand, 1842. – 94 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 10.10.2015). – Title from the screen.
1194. Slovanský sjezd v Praze 1848: sborník předná šek Slovanské ho ú stavu; [Autoři: Vá cl Čejchan, Vá clav Ž á ček, Josef Maců rek] [Electronic resource] – Praha: Orbis, 1948. – 135 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 12.07.2013). – Title from the screen.
1195. Slovanský sjezd v Praze roku 1848: sbírka dokumentů: [k vyd. připravil Václav Žáček s použitím materiálu sebraného společně z Zdeňkem Tobolkou]. – Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1958 – 614 s.

1196. Slovensko. Dejiny / Zost. Ján Tibenský a kol. Zost. archeolog. časť Ján Dekan. – Bratislava: Obzor, 1971. – D.1. – 638 s.
1197. Šmelhaus Vratislav. Výrobní situace velkostatkového ho i selské ho hospodářství v českých zemích ve 30. a 40. letech 19. století / Vratislav Šmelhaus // Vědecké práce Zemědělského muzea. – 1980. – № 20. – S. 149–176.
1198. Smetana Augustin. Sebrané spisy filosofické / Augustin Smetana // – Praha: Laichter, 1903. – D. 1. – 348 s.
1199. Smoler J.A. – Bodianskomu O. List. 20.11.1842 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. (О.М.Бодяньський) – №. 80. Арк. 62–63.
1200. Smoler J.A. – Bodianskomu O. List. 28.08.1843 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. (О.М.Бодяньський). № 80 / 1480/58. Арк. 114–115.
1201. Smoler J.A. – Bodianskomu O. List. 25.01.1844 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. (О.М.Бодяньський). № 96. Арк. 87–88.
1202. Smoler J.A. – Bodianskomu O. List. 05.09.1844 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. (О.М.Бодяньський) № 96. Арк. 107–108.
1203. Smoler J.A. – Bodianskomu O. List. 20.11.1845 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. № 96. Арк. 83–84.
1204. Smoler J.A. – Bodianskomu O. List. 16.01.1846 // ВРФТ НАН України. Ф. 99. (О.М.Бодяньський) №. 96 Арк. 85–86.
1205. Smoler J.A. – Bodianskomu O. List. 1865. Bautzen // ВРФТ НАН України. Ф.99. № 1478/ 1–137. Арк.96
1206. Smoler J.A. – Bodianskomu O. List. 05.04.1869. Bautzen // ВРФТ НАН України. Ф. 99. № 1476/ 1–137. Арк.100.
1207. Smoleř J. Přemě njenja serbskeje ryče wot. 13 do 16 lě tštotka [Electronic resource] / J. Smoleř // Łužičan. – 1864. – № 5. – S. 8–76. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 19.12.2014). – Title from the screen.
1208. Smoler J.A. – Aksakovy I. List. 15.02.1876 // ОР РНБ. Ф. 14. Д.352. Л.1
1209. Smoler J.A. – Golovatskomu J. List. 22.07.1867. Bautzen // ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. – Од. зб. 2299. Арк. 1034.
1210. Smoler J.A. – Golovatskomu J. List. 08/20.08.1867. Bautzen // ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Од. зб. 2299. Арк. 1035.
1211. Smoler J.A. – Golovatskomu J. List. 26.02.1868. Bautzen // ЦДІАЛ України. Ф.309. Оп. 1. Од. зб. 2299. Арк.1049.
1212. Smoler J.A. – Golovatskomu J. List. 16/20.09.1869. Bautzen // ЦДІАЛ України. – Ф.309. Оп. 1. Од.зб. 2299. Арк.1063.
1213. Smoler J.A. – Kovalevskomu E. List. 13/25.10.1861 // ОР РНБ. Ф. 356. Д. 238. Л.1.
1214. Smoler J.A. – Pogodinu M. List. 2(14).12.1873 // РГИА СПб. Ф.239. Оп.18. Д.33. Л.2.
1215. Smoleř Jan Arnořt. Wendisch–Deutsche Gespräche nebst einem wendisch-deutschen und deutsch–wendischen Wörterbuche.... [Electronic resource] / Jan Arnořt Smoleř // – Bautzen, 1841 – 188 s. – Mode of access: <http://reader.digitale-sammlungen.de.html> (last access: 22.07.2016). – Title from the screen.
1216. Smolerja J.A. – Blum R. Brief. Mai 1848 / Smoljar J.A. Autobiografija. Wudař A.Černý [Electronic resource] // ČMS. – 1917. – Let. LXX. – 23 s. – Mode

- of access: <http://www.skripta.info.pdf> (last access: 27.04.2014). – Title from the screen.
1217. Smoljar J.A. Autobiografija. Wudał A.Černý [Electronic resource] / J.A. Smoljar // ČMS. – 1917. – Let. LXX. – 23 s. – Mode of access: <http://www.skripta.info.pdf> (last access: 27.03.2013). – Title from the screen.
1218. Smolef J.E. Kurze Darstellung der alleemeinen wendischen Rechtschreibung [Electronic resource] / J.E. Smolef // – Bautzen, 1843. – 151 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 23.04.2012). – Title from the screen.
1219. Smolef Jan Ernst. Łužisko-serbske řečespytne zapiski [Electronic resource] / Jan Ernst Smolef // Łužičan, 1915. – L. XXXIV. – Č.4-5. – S. 1-58. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 13.10.2006). – Title from the screen.
1220. Sojková Z. Slovanský sjezd a konec jara 1848 v politické publicistice L'udovíta Štúra / Z. Sojková // HČ. – 1996. – R. 44. – № 3. – S. 398-430.
1221. Šořta Jan. Die Bauern der Lausitz; eine Untersuchung des Differenzierungsprozesses der Bauernschaft im Kapitalismus / Jan Šořta // – Bautzen: Domowina-Verlag, 1968. – 269 s.
1222. Šořta Jan. Die Lausitzer Sorben und ihre Nachbarn von 1789 bis 1848 / Jan Šořta // Letopis. – 1975. – № 22/1. – S. 49-61
1223. Sorbische Bauernpetition [Electronic resource] // Tydžeń ska Nowina. – № 23. – 03.06.1848. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 23.10.2007). – Title from the screen.
1224. Sorbische Periodika [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de/de/Zeitschriften> (last access: 19.11.2012). – Title from the screen.
1225. Špiritová Alexandra. Jednota pro povzbuzení průmyslu v Čechách [Electronic resource] / Alexandra Špiritová // – Státní ústřední archiv v Praze, 1995. – S.5-19. – Mode of access: <https://www.nacr.cz.pdf> (last access: 06.01.2014). – Title from the screen.
1226. Springer A.H. Geschichte des Revolutionszeitalters (1789-1848) [Electronic resource] / A.H. Springer // – Prag: Ehrlich, 1849. – 729 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 16.05.2016). – Title from the screen.
1227. Springer A.H. Österreich nach der Revolution [Electronic resource] / A.H. Springer // – Leipzig, Verlag von Immanuel Müller, 1850. – 102 s. – Mode of access: <https://www.en.zvab.com/book-search/title/oesterreich> (last access: 12.05.2016). – Title from the screen.
1228. Springer A.H. Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809 [Electronic resource] / A.H. Springer // – Leipzig: S. Hirzel, 1863. – B. 1. – 1371 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 10.05.2016). – Title from the screen.
1229. Springer Johann. Statistik des österreichischen Kaiserstaates [Electronic resource] / A.H. Springer // – Wien, 1840. – Bd.1. – 912 s. – Mode of access: <https://books.google.com.ua> (last access: 28.04.2016). – Title from the screen.
1230. Sreznevskij I.I. – Štúra L. List. 05.1842. / Listy L'udovíta Štúra. Na vydanie pripravil Vladimír Matula. Bratislava, Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry 1999. – D IV. – S. 69-70.

1231. Sreznevskij I.I. Historiski zarys serbskeje literatury / I.I. Sreznevskij // Lětopis. – 1985. – R. A. – № 32. – S. 193–210.
1232. Štaif Jiří. Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851 / Jiří Štaif // – Praha: Dokořán, 2005. – 480 s.
1233. Šťastný Vladislav. Slovanství v národním životě Čechů a Slováků / Šťastný Vladislav // – V Praze: Pro Ústav dějin evropských socialistických zemí ČSAV vydalo nakl. Melantrich, 1968. – 500 s.
1234. Statistika královského hlavního města Prahy [Electronic resource] Redakcí prof. Jos. Erbena. – V Praze: Tiskem Hynka Fuchse, 1871. – 285 s. // Digitální knihovna Městské knihovny v Praze – Mode of access: <http://kramerius.mlp.cz/kramerius/MShowMonograph> (last access: 08.10.2013). – Title from the screen.
1235. Stawizny Serbow: cyłkowne przedstawjenje. Wot 1789 do 1917 / wobdzěłał awt. kolektiw; [awt. zw.] Jan Šołta Zwahr H.; cyłkowna red. Jan Šołta. – Budyšin: Nakł. Domowiny, 1975. – Zw. 2. – 297 s.
1236. Stawizny serbow: Wot spočatkow hač do lěta 1789 / Jan Brankačk, Frido Mětsk. – Budyšin: Ludowe Nakładnistwo Domowina, 1978. – 310 s.
1237. Steiger Günter, Köhler Otto. Unbekannte Dokumente der Völkerfreundschaft der Universität Jena, 1815–1819: Studenten der Donaumonarchie, Jan Kollar, Metternich und die Universität am Ausgang von Jenas bürgerlicher «Klassischer Zeit» / Günter Steiger, Otto Köhler. // – Jena: Friedrich Schiller Univ., 1970. – 152 s.
1238. Stellungnahme der I. Deputation der I. Kammer zum Paragraphenentwurf des Staatsministers D.Müller über die Anwendung der sorbischen Sprache im Unterricht .10 Oktober 1834 / Die sorbische nationale Bewegung in der Sächsischen Oberlausitz.1830–1848/49. – Bautzen, 1977. – S.170.
1239. Stenographischer bericht über die verhandlungen der Deutschen constituirenden National-versammlung zu Frankfurt am Main. Herausgegeben auf beschluss der Nationalversammlung durch die redactions-commission und in deren auftrag von Professor Franz Wigard. – Leipzig, Druck von Breitkopf und Härtel [etc.], 1848. – Bd. 2. – S. 783–1570 [Electronic resource] – Mode of access: <https://archive.org> (last access: 12.03.2012). – Title from the screen.
1240. Stone G. Lexical Changes in the Upper Sorbian Literary Language during and following the National Awakening / G. Stone // Lětopis. – 1971. – Rjad A. – Čo. 18. – Zw. 1. – S. 1–127.
1241. Stone G. The smallest Slavonic nation: the Sorbs of Lusatia / G. Stone // – London, Athlone press, 1972. – 208 p.
1242. Štúr L. – Bodjanskému O. List. 13.03.1843 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од. зб.80. № 1480/57. Арк. 112–113.
1243. Štúr L. – Zochovi C. List. 06.03.1844. Bratislava // SNK ALU. Sign. 26. B. 11. . Popis: autograf. 12 s.
1244. Štúr L. – Bodjanskému O. List. 18.04.1844 / ВРФТ НАН України. Ф.99. Од. зб. 80. Арк. 110–111.
1245. Štúr L. – Hroboňovi S.B. List. 17.10.1845. Bratislava // SNK ALU. Sign. 26. B. 11. Popis: autograf, poškodený, reštaurovaný. 12 s.

1246. Štúr L. – Fričovi J.V. List. 16.08.1848. / Štúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1954. – D. II
1247. Štúr Ľ – Hurbanovi J.M. List. 22.09.1849. Bratislava // SNK ALU. M.23. H 17. Popis: autograf. 4 s.
1248. Štur L. – Bodjanskému O. List. 13.12.1850 // ВРФТ НАН України. Ф.99. Од.зб. 80. Арк. 69–72.
1249. Štúr L. – Hodžovi M.M. List. 11.11.1841. Bratislava // SNK ALU. Sign. 29. J . 45 Popis: autograf, poškodený. 8 s.
1250. Štúr Ľ. – Hroboňovi S.B. List. 17.10.1845. Bratislava // SNK ALU. Sign. 26. B. 11. Popis: autograf, poškodený, reštaurovaný. 12 s.
1251. Štúr L. – Hroboňovi S.B. List. 1845 / Štúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1954. – D. I. – S. 95–96.
1252. Štúr Ľ. – Hamuljakovi M. List. 16.03.1846. Bratislava // SNK ALU. Sign. 26. – A 9. Popis: cudzí rukopis + podpis Ľ. Š. 4 strany.
1253. Štúr L. – Hamuljakovi M. 19.12.1846. Bratislava // SNK ALU. Popis: cudzí rukopis + podpis Ľ. Š. 2 s.
1254. Štúr L. – Kollárovi J. List. 07.02.1846 / Štúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. – D. II. – S. 112–114.
1255. Štúr L. – Palackému F. List. 10.04.1836 / Štúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. – D. I. – S. 59–62.
1256. Štúr L. – Palackému F. List. 27.11.1836 / Štúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1954. – D. I. – S. 92–94.
1257. Štúr L. – Palackému F. List. 07.10.1843 / Štúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1954. – D. I. – S. 270.
1258. Štúr L. – Smoleřovi J.E. List. 05.01.1840 // Listy Ľudovíta Štúra. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1954. – S.171–172.
1259. Štúr L. – Sreznevskému I.B. List. 08.04.1843 / Štúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1954. – D. I. – S. 356–357.
1260. Štúr L. – Sreznevskému I.I. List. 15.12.1850 / Štúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. – D. II. – S. 236–238.
1261. Štúr L. «Noví vek». – Slovenskije národňje novini 31.04.1848 [Electronic resource] / L. Štúr // Archív. Slovenskije národňje novini. – 4 s. – Mode of access: <http://mi.memoria.sk> (last access: 06.12.2014). – Title from the screen.
1262. Štúr L. «Pohľad na európske udalosti roku 1848». August 1848. / L. Štúr // Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a poznámkami opatril František Bokes. – Bratislava, 1962. – S. 27–39.
1263. Štúr L. Ďenník Zahraňiční. Francúzsko / L. Štúr // Slovenskije národňje novini. – 14.03.1848 // Archív. Slovenskije národňje novini. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://mi.memoria.sk> (last access: 26.06.2009). – Title from the screen.
1264. Štúr L. Hlas k rodákovi [Electronic resource] / L. Štúr // Orol Tatranski. – 1845. – Č. 6. – S. 42–44. – Mode of access: <http://zlatyfond.sme.sk/dielo> (last access: 10.09.2008). – Title from the screen.

1265. Štúr L. Lužickej mládeži. List. 30.05.1839 / L. Štúr // Listy Ľudovíta Štúra. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1954. – S. 163–165 s.
1266. Štúr L. Nárečie Slovenské Alebo Potreba Písania v Tomto Nárečí // SNK ALU. F. 26. (Štúr, Ľudovít). E. 1. Jd. 1. 45 s.
1267. Štúr L. Naše nádeje a žiadosti k nastávajúcej snemu. – Slovenskej národnej novine. – 29.10.1847 [Electronic resource] // Archív. Slovenskej národnej novine. – Mode of access: <http://mi.memoria.sk> (last access: 21.03.2016). – Title from the screen.
1268. Štúr L. Nauka reči slovenskej. – V Prešporoku, 1846. [Electronic resource] // Archív literatúry a umenia. – Martin. – 214 s. – Mode of access: <http://mi.memoria.sk/index.html> (last access: 21.10.2007). – Title from the screen.
1269. Štúr L. Ohlas o Slovenských národných novinách a Orlovi Tatránskom. – Slovenské národné noviny 01.08.1845 [Electronic resource] // Archív literatúry a umenia. Martin. – 4 s. – Mode of access: <http://mi.memoria.sk/index.html> (last access: 11.10.2012). – Title from the screen.
1270. Štúr L. Pohľad na hýbanie sa západných a južných Slovanov [Electronic resource] // Národné noviny. 02.05.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archív časopisů. – Mode of access: <http://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 14.05.2016). – Title from the screen.
1271. Štúr L. Prejav na zasadnutí sekcie. Slovanský sjezd v Praze. 1848 / L. Štúr // Sbírnka dokumentů. Nakl. ČSAV. – Praha, 1958. – 614 s.
1272. Štúr L. Reč na Uhorskom sneme z 15. januára 1848. – Slovenskej národnej novine. 14.03.1848. [Electronic resource] // Archív. Slovenskej národnej novine. – Mode of access: <http://mi.memoria.sk> (last access: 20.02.2016). – Title from the screen.
1273. Štúr L. Starý a nový vek Slovákov [Electronic resource] / L. Štúr // – Mode of access: <http://texty.citanka.cz/stur/snvtoc.html> (last access: 13.03.2016). – Title from the screen.
1274. Štúr L. Žaloby a ponosy Slovákov / L. Štúr // (Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn über die gesetzwidrigen Übergriffe der Magyaren); [znemeckého vydania preložil K. Goláň] – Martin [Matica slovenská] 1946. – 46 s.
1275. Štúr Ľ. Prejav 21.12.1847 [Electronic resource] / L. Štúr // Reči na uhorskom sneme. Politické state a prejavy. – Mode of access: <http://zlatyfond.sme.sk/dielo> (last access: 11.05.2013). – Title from the screen.
1276. Štúr L. Dějepis Literatúry a národů Slovanských podle Šafaříka // SNK ALU. Sign. M 101. – A 3 Popis: autograf, zošit, bez datovania. – 114 s.
1277. Štúr Ľudovít [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.stur.sk/index.php> (last access: 19.04.2014). – Title from the screen.
1278. Štúr Ľudovít. Cesta do Lužíc. Vykonaná z jari 1839 [Electronic resource] / Ľudovít Štúr // Digitalizovaných literárnych diel. Zlatý fond. – Mode of access: <http://zlatyfond.sme.sk> (last access: 03.06.2014). – Title from the screen.
1279. Svobodová Kamila. Stav pětistvátní země dělských plodin a chovu hospodářských zvířat na jižní a jihovýchodní Moravě v polovině 19. století ve světle stabilního katastru / Kamila Svobodová // Filozofická fakulta Masarykovy university v Brně. Historický ústav. Disertační práce. – Brno, 2010. – 185 s.

1280. Swě tlik Jurij Hawš tyn. Vocabularium Latino-serbicum, to yo Maczenskich Swó wow, na serbsku rutž yžewoženo [Electronic resource] / Hawš tyn Swě tlik Jurij // – Budischin: Richter, 1721. – 580 s. – Mode of access: [http:// reader.digitale-sammlungen.de.html](http://reader.digitale-sammlungen.de.html) (last access: 18.11.2013). – Title from the screen.
1281. Szemere Bertalan. Miniszterelnök 1849. július 28-i beszéd elől [Electronic resource] / Bertalan Szemere // Hungarian Electronic Library. – Mode of access: [http:// 1000ev.hu](http://1000ev.hu) (last access: 11.08.2016). – Title from the screen.
1282. Szykowski Marian. Czeskie odrodzenie w XIX wieku / Marian Szykowski // – Warszawa «Czytelnik» 1948. – 87 s.
1283. Tablic Bohuslav. O literárních svazcích Slováků v s Čechy a Moravany v někdejší i nyníjší době [Electronic resource] / Bohuslav Tablic // ČČM. – 1842. – № . XVI. – S. 579–594. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books> (last access: 16.09.2016). – Title from the screen.
1284. Tablic Bohuslav. O literárních svazcích Slováků v s Čechy a Moravany v někdejší i nyníjší době [Electronic resource] / Bohuslav Tablic // ČČM. – 1842. – № XVII. – S. 553–598. – Mode of access: [http:// books.google.ru/books](http://books.google.ru/books) (last access: 19.012.2015). – Title from the screen.
1285. Tajtá k Ladislav. K niektorým otázkam hodnotenia revolúcie 1848–1849 na Slovensku [Electronic resource] / Ladislav Tajtá k // – Mode of access: [https:// www.shs.sav.sk/smolenice2001/Smolenice.htm](https://www.shs.sav.sk/smolenice2001/Smolenice.htm) (last access: 23.01.2015). – Title from the screen.
1286. Tamm Andreas. Noch Etwas über Leibeigenschaft, Erbuntertänigkeit und Laßgüter in der Lausitz [Electronic resource] / Andreas Tamm // Lausitzische Monatsschrift oder Beyträge zur natürlichen ökonomischen und politischen Geschichte der Ober- und Niederlausitz, und der damit grenzenden Landschaften - 1793. - Stück 5. – Mai. – S. 162–170. – Mode of access: [http:// books.google.de](http://books.google.de) (last access: 15.03.2012). – Title from the screen.
1287. Taylor A.P. The Habsburg Monarchy 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary / A.P. Taylor // – New York: Penguin UK. 1990. – 304 p.
1288. Thám Jan Šimon Václav. Bá sně v řeči vázané / Jan Šimon Václav Thám // – Praha: Jan Laichter, 1911. – 180 s.
1289. Tham K.I. Obrana jazyka českého proti zloblivým gebo utračům, též mnohým vlastencům w cwičenj se w něm liknawým a nedbalým sepsaná od Karla Hynka Thama [Electronic resource] / K.I. Tham // – W Praze, v Jana F.Šenfeldu, 1783. – 48 s. Mode of access: books.google.com.ua (last access: 12.10.2009). – Title from the screen.
1290. Tham K.I. Deutsch-böhmisches national-lexikon. Mit einer vorrede begleitet von J.C. Adelung [Electronic resource] / K.I. Tham // – Prag. und Wien: Auf Kosten der von Schönfeldschen Handlung, 1788. – 834 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua](http://books.google.com.ua) (last access: 28.12.2013). – Title from the screen.
1291. Tham K.I. Ueber den Charakter der Slawen, dann über den Ursprung, die Schicksale, Vollkommenheiten, die Nützlichkeith und Wichtigkeit der böhmischen Sprache: Vorgelesen den 31. May im Hörsaale der Poetik am k. K. Prager altstädter akademischen Gymnasium [Electronic resource] / K.I. Tham // – Prag: Diesbach,

1803. – 38 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua](http://books.google.com.ua) (last access: 30.10.2011). – Title from the screen.
1292. Tham K.I. Neuestes ausführliches und vollständiges böhmisch-deutsches synonymisch–phraseologisches Nationallexikon oder Wörterbuch... [Electronic resource] / K.I. Tham // – Prag: Neureutter, 1805. – 781 s. – Mode of access: [http:// www.deutsche-digitale-bibliothek.de](http://www.deutsche-digitale-bibliothek.de) (last access: 30.10.2011). – Title from the screen.
1293. Tham K.I. Böhmische und deutsche Gespräche über alle Gegenstände des gesellschaftlichen Lebens [Electronic resource] / K.I. Tham // – Prag: 1831. – 228 s. – Mode of <http://> access: books.google.com.ua (last access: 30.10.2011). – Title from the screen.
1294. Thám Vá clav. Bá sně v řeči vá zané [Electronic resource] / Vá clav Thá m // – V Praze: J. Otto, 1916. – 180 s. Mode of access: [http:// books.google.com.ua](http://books.google.com.ua) (last access: 24.12.2014). – Title from the screen.
1295. Thun-Hohenstein (von.) Leopold Leo. Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung [Electronic resource] / Leopold Leo Thun -Hohenstein // – Prag: Kronberger und Řivnač, 1842. – 91 s. - Mode of access: [http:// books.google.ru/books](http://books.google.ru/books) (last access: 16.08.2014). – Title from the screen.
1296. Thun-Hohenstein (von.) Leopold Leo. Die Stellung der Slowaken in Ungarn [Electronic resource] / Leopold Leo Thun-Hohenstein // – Prag: Clave-sche Buhhandlung, 1843. – 63 s. - Mode of access: [http:// books.google.ru/books](http://books.google.ru/books) (last access: 09.09.2015). – Title from the screen.
1297. Thun Hohenstein Joseph Mathias (Graf von). Der Slawismus in Böhmen. Besprochen von Jos. Math. Graphen von Thun [Electronic resource] / Leopold Leo Thun-Hohenstein // – Prague: JG Calve, 1845. – 23 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua/books](http://books.google.com.ua/books) (last access: 15.09.2015). – Title from the screen.
1298. Tibenský Já n. K problému hodnotenia bernoláčtiny a bernolákovské ho hnutia / Já n Tibenský // Historie české . – 1959. –7. – Č. 4. – S. 557–576.
1299. Tibenský J. Historická podmienenosť a spoločenská bá za vzniku bernolákovské ho hnutia / J. Tibenský // K počiatkom slovenské ho národné ho obrodenia. – Bratislava, 1964. – S. 55–69.
1300. Tieftrunk Karel. Dějiny Matice české : z uložení užšího sboru musejního pro řeč a literaturu českou. – V Praze: V kommissí u F. Řivnáče, 1881. – 304 s. [Electronic resource] / Karel Tieftrunk // Česka čítanka. – Mode of access: <http://texty.citanka.cz/tieftrunk/dmctoc.html>.
1301. Timon Sá muel. Purpura Pannonica, sive vitæ et res gestæ S.R.E. Cardinalium, qui aut in ditionibus ... Coronæ Hungaricæ nati, aut Regibus sanguine conjuncti, aut Episcopatus Hungaricis potiti fuerunt [Electronic resource] / Sá muel Timon // – Typis Academicis, per Fridericum Gall, 1715. – 79 p. – Mode of access: [http:// books.google.ru](http://books.google.ru) (last access: 05.12.2013). – Title from the screen.
1302. Timon Sá muel. Imago antiquæ et novæ Hungariæ [Electronic resource] / Sá muel Timon // – Typis academicis Soc. Jesu, per J.H. Frauenheim, 1733. – 240 p. – Mode of access: [http:// books.google.co.uk](http://books.google.co.uk) (last access: 12.12.2013). – Title from the screen.

1303. Timon Sá muel. Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum a nativitate divi Stephani primi regis apostolici [Electronic resource] / Sá muel Timon // – Typis Academicis Societatis Jesu, 1764. – 336 p. – Mode of access: [http:// books.google.co.uk](http://books.google.co.uk) (last access: 07.12.2013). – Title from the screen.
1304. Tkáčiková Eva. Náboženské a sociálne hnutie v Uhorsku a v Čechách / Eva Tkáčiková // – Bratislava: Univerzita Komenského 1995. – S. 169–178
1305. Tó bik Štefan. Šafárikov a Kolláro v jazyk: Príspevok k vyvinutiu slovenského spisovného jazyka v období národného obrodenia / Štefan Tó bik // – Bratislava: Slovenské # Nakl., 1966. – 157 s.
1306. Tobolka V. Slovanský sjezd v Praze roku 1848. [Electronic resource] / V. Tobolka // – Praha: F. Šimáček, 1901. – 240 s. – Mode of access: <https://archive.org/stream/slovansksjezddjvu.txt> (last access: 09.10.2013). – Title from the screen.
1307. Toews J.E. Intellectual History after the Linguistic turn: the Autonomy of Meaning and the Irreducibility of Experience / J.E. Toews // American Historical Review. 1987. – Vol. 92. – N 4. – P.879–907.
1308. Tomek Wladiwoj. Novější dějepis rakouský. Od r. 1526 do r. 1860 [Electronic resource] / Wladiwoj Tomek // – Praha: J.Otto, 1887. – 584 s. – Mode of access: [https:// books.google.ru/books](https://books.google.ru/books) (last access: 15.05.2009). – Title from the screen.
1309. Tomsa F.J. Malý německý a český slovník [Electronic resource] / F.J. Tomsa // – Praha: prací a nákladem Františka Jana Tomsy, 1789. – 622 s. – Mode of access: [http:// books.google.com.ua](http://books.google.com.ua) (last access: 08.07.2013). – Title from the screen.
1310. Trmal Emanuel z Toušic. Vzpomínky na český Repeal / Emanuel Trmal // – Praha: Knihovnička Času, 1902. – 76 s.
1311. Tschernik E. Die Entwicklung der sorbischen Bevölkerung von 1832 bis 1945 ; eine demographische Untersuchung / E. Tschernik // – Berlin, Akademie-Verlag, 1954. – 157 s.
1312. Tuminez Astrid S. Russian Nationalism Since 1856: Ideology and the Making of Foreign Policy [Electronic resource] / Astrid S. Tuminez // – New-York; Rowman & Littlefield, 2000. – 352 p. – Mode of access: [https:// books.google.ru/books](https://books.google.ru/books) (last access: 13.03.2008). – Title from the screen.
1313. Uebersicht des Bevölkerungsstandes des Kronlandes Ungarn im Jahre 1850. Nach der amtlichen Volkszählung [Electronic resource] – Ofen: Univ. Druck., 1851. – 62 s. – Mode of access: [http:// books.google.ru/books](http://books.google.ru/books) (last access: 17.05.2012). – Title from the screen.
1314. Urban Otto. Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století / Otto Urban // – Praha: Svoboda, 1978. – 378 s.
1315. Urban Otto. Česká společnost 1848–1918 / Otto Urban // – Praha: Nakl. Svoboda, 1982. – 690 s.
1316. Urban Otto. Český liberalismus v 19. Století [Electronic resource] / Otto Urban // Český liberalismus: texty a osobnosti; [edited by Petr Buriánek, Milan Znoj, Jan Havránek, Martin Sekera]. – Praha: Torst, 1995. – S. 15–27. – Mode of access: <https://www.google.ru/urldocument> (last access: 23.04.2014). – Title from

- the screen.
1317. Varsik Branislav. Slovenske listy a listiny z XV. a XVI. storočia / Branislav Varsik // – Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1956. – 437 s.
1318. Vasvári Pál. Közübelül a sajtószabadság és a nemzetek közötti együttlékek / Pál Vasvári // Válogatott írásai. – Budapest: «Művelt Nép», 1956. – 311 old.
1319. Velková Alice. Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy / Alice Velková // – Praha, 2009. – 586 s.
1320. Vitula Jiří. Průkopníci: sociální otázka v moravském tisku do poloviny 19. Století / Jiří Vitula // – Praha: Vyšehrad, 1975. – 101 s.
1321. Vlček Jaroslav. Dějiny české literatury / Jaroslav Vlček // – Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1960. – Sv. 1. – 628 s.
1322. Vlček Radomír. Panslavismus a národy habsburské monarchie. Úvod do problému / Radomír Vlček // Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita. – Praha, 2004. – S. 9–20
1323. Voigt Adauktus. Neue Litteratur: Erster halber Jahrgang. 1771 [Electronic resource] / Adauktus Voigt // – Prag: Gedruckt mit Höchenbergischen Schriften, 1772 – № 17. – 400 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 13.07.2015). – Title from the screen.
1324. Výzva Slovenskej národnej rady, určená pre príslušníkov uhorských vojsk českej a slovenskej národnosti / Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a poznámkami opatril František Bokes. – Bratislava, 1962. – S. 42–43.
1325. Walde Martin. Katholisches versus evangelisches Milieu bei den Sorben [Electronic resource] / Martin Walde // Lětopis, 2006 № 53. (2). – S.15–28. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de.pdf> (last access: 26.11.2009). – Title from the screen.
1326. Walde Martin. Die evangelischen Sorben [Electronic resource] / Martin Walde // Electronic library of Sorbian-Serbian cultural ties. 2015. – Mode of access: <http://www.rastko.rs/rastko-lu.html> (last access: 18.03.2016). – Title from the screen.
1327. Wandruszka Adam. Das Haus Habsburg : die Geschichte einer europäischen Dynastie / Adam Wandruszka // – Wien, Freiburg, 1989. – 224 s.
1328. Weber K. Die Besuche Peter des Großen in Dresden [Electronic resource] / K. Weber // Archiv für die sächsische Geschichte, Leipzig: Verlag von Bernhard Tauchnitz, 1873. – B. 1. – S. 336–350. – Mode of access: <http://digital.slub-dresden.de/> (last access: 12.03.2010). – Title from the screen.
1329. Wilhelm Zeil. Das Wendische Seminar in Prag in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: ein Beitrag zur Erforschung der deutsch-slavischen Begegnungen im Kreis um Bernard Bolzano / Zeil Wilhelm // – Berlin, Humboldt-U. 1966. – 566 s.
1330. Wocel J.E. O čem by se mělo jednati na Slovanském sjezdu? [Electronic resource] / J.E. Wocel // ČČM. – 1848. – R. XXII. – S.544–545. – Mode of access: <http://kramerus.nm.cz/search> (last access: 10.05.2013). – Title from the screen.

1331. Wollman F. Kollárů v mesianismus / F. Wollman // Slovanská vzájemnost. 1836 –1936. – Praha, 1938. – S. 34–59.
1332. Wukaz. 27 awgusta 1849. Wšelakosće je [Electronic resource] // ČMS. – 1848. Lě t. 1. – Zw. IV. – S. 245–246. – Mode of access: <http://www.serbski-institut.de> (last access: 17.02.2016). – Title from the screen.
1333. Z Prahy [Electronic resource] // Národní noviny. 030.05.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: archiv.ucl.cas.cz (last access: 17.09.2015). – Title from the screen.
1334. Z Widně . Manifest Mým národům [Electronic resource] // Národní noviny. 28 .04.1848 // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz> (last access: 12.10.2015). – Title from the screen.
1335. Žáček V. Ohlas polské ho povstání r.1863 v Čechách / V. Žáček //– Praha, 1935. – 233 s.
1336. Zammito J.H. Are We Theoretical Yet? The New Historicism, the New Philosophy of History and «Practising Historians» / J.H. Zammito // Journal of Modern History. – 1993. – Vol. 65. – N 4. – P.783–814.
1337. Zap Karel Vladislav. Nový prostonárodní popis Čech, Moravy a Slezska podlé posledního politického a soudního rozdělení, s přídávkem o uherském Slovensku [Electronic resource] / Vladislav Zap Karel // – Praha: Jarosl. Pospíšil, 1854. – 218 s. / Státní oblastní archiv v Praze. – Mode of access: <https://portaro.eu/soabn/documents> (last access: 21.09.2014). – Title from the screen.
1338. Zatykač na Hurbana, Hodžu a Štúra z roku 1848 – tlač, slovensky, nemecky, maďarsky [Electronic resource] // SNK ALU. F.236. – B.6. – Jd.1. – S.1. – Mode of access: <http://dikda.eu/ludovit-stur-dokumenty-literarneho-archivu-snk> (last access: 26.10.2014). – Title from the screen.
1339. Zay Carl (Graf). Protestantismus, Magyarismus, Slawismus [Electronic resource] / Carl (Graf) Zay // – Leipzig 1841. – 38 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books> (last access: 13.09.2012). – Title from the screen.
1340. Zeitlhofer Hermann. Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebenslaufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Bohmerwald, 1640–1840 [Electronic resource] / Hermann Zeitlhofer // – Wien–Köln–Weimar 2014. – 375 s. – Mode of access: <https://www.oapen.org/download?type=document> (last access: 21.08.2015). – Title from the screen.
1341. Zejleř Handrij. Kurzgefaßte Grammatik der Sorben-Wendischen Sprache, nach dem Budissiner Dialekte [Electronic resource] / Handrij Zejleř // – Bautzen, 1830. – 146 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 11.10.2009). – Title from the screen.
1342. Zejler Handrij. Serbske fabule / Handrij Zejleř // – Budušin: Domowina-Verl, 1966. – 185 s.
1343. Žiadosti Slovákov a Ukrajincov uhorských. Podané J.M.Hurbanom Slovanské mu s jazdu v Prahe roku 1848 / Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a poznámkami opatril František Bokes. – Bratislava, 1962. – S. 26–27.
1344. Žiadosti slovenskíeho národa pred Jeho c. k. Jasnosť, pred krajinským uhorským snem, pred Jeho Výsosť uhorskíeho palatína, královskíeho námestníka, pred

- ministerstvo uhorskô a pred všetký ch priateľov človeč enstva a ná rodnosti. 10.05. 1848. / Dokumenty k slovenské mu ná rodné mu hnutiu v rokoch 1848–1914. Zostavil a pozná mkami opatril Františ ek Bokes. – Bratislava, 1962. – D. 1. – S. 23–26.
1345. Zimmermann Johann Georg. Vom Nationalstolze [Electronic resource] / Johann Georg Zimmermann // – Carlsruhe: C.G. Schmieder, 1783. – 272 s. – Mode of access: <http://reader.digitale-sammlungen.de.html> (last access: 15.10.2009). – Title from the screen.
1346. Zitte Augustin. Lebensbeschreibung des Magister Johannes Hus von Hussinecz [Electronic resource] / Augustin Zitte // – Prag: Gerle, 1790. – Bd. 2. – 287 s. – Mode of access: <http://books.google.ru/books> (last access: 18.02.2013). – Title from the screen.
1347. Zlatý fond. Digitalizovaných literá rnych diel [Electronic resource] // – Mode of access: <http://zlatyfond.sme.sk/dielo> (last access: 03.11.2014). – Title from the screen.

ДОДАТКИ ДО ДИСЕРТАЦІЇ

БЕВЗЮКА ЄВГЕНІЯ ВОЛОДИМИРОВИЧА

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧЕХІВ, СЛОВАКІВ І
ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

07.00.02 – всесвітня історія

032 – історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Українсько-західнослов'янські науково-культурні зв'язки в першій половині XIX ст.

Реконструкція одного, хоча однозначно не першорядного, чинника ідеологізації національного руху західного слов'янства (мова йде про українські взаємини із західними слов'янами) дозволяє точніше зрозуміти як обставини слов'янського відродження, так й ідейний синкретизм будителів. Останній надбав особливої сутності під час становлення національних ідеологій як у науково-культурному, так й у ідейно-політичному значенні. Однією з причин екстенсивної динаміки, безумовно, варто вважати вихід національно-культурного руху західного слов'янства, насамперед його ідей, за рамки власних етнічних кордонів. Народ, його історія, культура, сучасність стають відомими не тільки науковій, громадській, але і політичній європейській спільноті.

Відповідно, слов'янські міжетнічні взаємини багато років «освячувалися» ідеєю «слов'янської взаємності», культурної або мовно-літературної спільності. Як відомо, сама ідея в різній її змістовій інтерпретації отримала у колі слов'янської національної еліти своїх прихильників. Попри всю нереальність сценарію слов'янського об'єднання, про що ідею згадували українські, словацькі, чеські, лужицькі діячі відродження. Їх інтелектуальними зусиллями (Шафарик, Коллар, Караджич, Копитар, Юнгман, Костомаров) була сформована теоретична концепція спільності, знайомство з якою вселяло віру в можливість досягнення на практиці міжслов'янської культурно-літературної єдності. При цьому окремим сучасникам навіть здавалося, що досягнення цієї мети є близькою і цілком реальною перспективою.

Підставою для появи подібних переконань можна вважати досить тісні наукові зв'язки і дружні відносини між слов'янськими лідерами і громадськими діячами, про що свідчило їхнє інтенсивне листування та регулярний інформаційний обмін. У дусі мовно-літературної взаємності західні слов'янські науковці встановлювали і розвивали міжособисті зв'язки: вивчали мови, обмінювалися книгами, створювали національно-культурні товариства, які за своїми суспільно-науковими завданнями були подібні слов'янським матицям: сербській (1842), чеській (1831), іллірійській (1842), серболужицькій (1847), галицько-руській (1848) тощо.

Зріла академічна стадія взаємин припадає на 30-і рр. XIX ст., в такому вигляді вона проіснувала до початку «Весни народів». Це період, констатують Х.Кон, Г. Рокіна, сформованих духовно-культурних ініціатив, зміст яких формувався на тлі власної етнічності, спільного історичного минулого і, в тому числі, уявлень про мовно-літературну взаємність [903, р.3; 454 с.5–30]. У цей час помітно розширилися та урізноманітнювалися форми зв'язків (культурних, наукових, фінансових, політичних), що не могло не збагачувати інтелектуально українців і західне слов'янство. Як ми вже підкреслювали, поживним ґрунтом для поширення практики взаємин стало таке масштабне культурно-європейське явище, як Романтизм. «Романтична ідея слов'янських взаємин, – писалося в російському літературно-політичному щомісячнику помірковано ліберальної орієнтації «Вісник Європи», – у літературі слов'янства була досить старою. У слов'янському відродженні кінця

XVIII і початку XIX століть вона достатньо активно пропагувалася слов'янськими патріотами, від яких поступово і передавалася до нас. Давніми її проповідниками виступали П.Й.Шафарик і у «Доньці Слави» знаменитий Я.Коллар, а за ними інші слов'янські літератори» [288, с.879].

Не в останню чергу інтенсифікації взаємин сприяла також актуалізація ідеї слов'янської етнічної спільності, яка в той час приваблювала багатьох національних слов'янських ідеологів. В умовах відсутності власної державності романтичний національний ідеалізм був не тільки складовою ідеології етнокультурного збереження, наприклад, у лужичан, а також ставав додатковим чинником національного руху українського, чеського і словацького народів за своє національне визволення.

Але, незважаючи на зазначене, попри існування однастайності в плані трактування змісту ідеї культурної слов'янської єдності та, відповідно, практики взаємин, в той же час, вважають О.Павленко, Л.Кацис, М.Одеський, М.Ковтуненко, Й.Колейко, В.Счастний [368, с.43–60; 372, с.245–246; 216, с.9–18; 226, с.23; 355, с.158; 228, с.7–10; 1174, с.6–8], поняття «ідея слов'янської взаємності», «ідея слов'янської єдності», «культурний панславізм», а звідси й практичний аспект взаємин досі не отримали в славистиці однозначно чіткого понятійного знаменника. Як відомо, з моменту свого оприлюднення словосполучення одразу ж міцно увійшло до змісту славистики. Наприклад, ще М.Погодін в листі до О.Бодяньського називає коло своїх знайомих науковців-славистів терміном «друзі слов'янської взаємності» [410, арк.25]. Відповідно, сьогодні різні дослідники по-різному трактують це співвідношення. Так, Г.Рокіна вважає, що поняття «слов'янська взаємність» за своєю суттю є універсальним і включає всі історичні, мовні, культурні, ідейні зв'язки слов'ян. Саме тому, констатує дослідниця, ця ідея ставала в конкретних обставинах основою для оформлення наднаціональної панславистичної доктрини [454, с.11]. В.Волков вважав науково обґрунтованим розглядати ідею панславізму як частину теорії слов'янської взаємності [99, с.25–61]. В той же час радянський і російський історик-славист В.Дьяков фактично використовував як синоніми такі поняття, як «слов'янська взаємність», «слов'янська ідея», «слов'янська єдність» [173, с.9–27; 174, с.232–260]. Такі дослідники, як Х.Кон, А.С. Тюменез, Т.Камуселла, поняття «слов'янська взаємність» і «слов'янська єдність», на нашу думку, справедливо вважають нетотожними такому поняттю, як панславізм [903, р.3; 1252, р.57–61; 888, р.539]. Як бачимо, однастайності в цьому питанні історики-слависти так і не досягли, що дозволило В.Дьякову небезпідставно заявити, що ідея слов'янської взаємності існувала не в абстрактній формі єдиної і незмінної теоретичної доктрини, вона виступала у різноманітті політичних інтерпретацій, реалізовувалася у різноманітних практичних формах, що були обумовлені специфікою національного розвитку слов'янських народів [174, с.233–234].

Вважаємо, що еволюціонування ідей і практичних форм взаємин в ході боротьби західного слов'янства за визнання і розширення свого правового статусу, хоча і не визначалося виключно впливом зовнішніх чинників, але все ж відкидати слов'янські зв'язки із процесу формування національних парадигм буде помилкою. Міжслов'янські зв'язки не одне десятиліття будуть слугувати таким собі інтелектуальним тезаурусом для будителів та будуть надихати німецьких політиків

звинувачувати слов'янських національних ідеологів у панславізмі. Причина такої оцінки, як відомо, криється в тому, що для пояснення і виправдання процесу національної консолідації слов'янські діячі (Добнер, Пельцель, Коллар, Шафарик, Юнгман, Штур, Добровський, Ганка, Смолер, Йордан) ідеологічною основою національної парадигми обирали переважно не ідею соціальної єдності, як це, наприклад, робили марксистки (Маркс, Енгельс), а загальну ідею захисту національно-культурного інтересу. Остання, в свою чергу, частково формувалася з міжслов'янських етнокультурних та історичних традицій.

У сучасній вітчизняній історичній науці тема взаємин слов'янських народів Австрійської монархії з українцями ґрунтовно досліджена львівським вченим, проф. М.Крільом [248]. Тому ми спробуємо акцентувати увагу лише на деяких аспектах цих взаємин. На нашу думку, надавати зв'язкам західного слов'янства із українським, до речі, як і з російським, середовищем значення виключного каталізатора національних рухів буде, безумовно, перебільшенням. Але ті відомості про зв'язки і обміни, які дійшли до нас, свідчать про встановлення переважно прямих контактів між активними представниками слов'янських народів, що, безумовно, розширяло світогляд національних лідерів, підсилювало відчуття загальнослов'янської спільності. На нашу думку, зовнішні слов'янські чинники, і в тому числі український, доповнювали ідеологію слов'ян не стільки національним змістом, скільки, переважно, підкреслювали, що етнічне відродження – це не локальне або ареально-регіональне явище, а процес, який генетично пов'язаний із загальністю подібних явищ.

Необхідно констатувати: у зазначений хронологічний період з причини відсутності у західних слов'ян і українців власної державності в змісті їх взаємин домінував науково-культурний аспект. При цьому інтелектуальний аспект переважно не виходив за рамки літературного або гуманітарного обміну. Для слов'янських народів, які проходили стадію формування, становлення національної культури, набуття ними соціального, ідеологічного, філософського і естетичного фундаменту, духовне середовище інших етноспоріднених народів ставало цінним додатковим надбанням. Процес національного відродження українців, чехів, словаків, а тим більше, майже повністю замкнутих в іноетнічному ареалі лужичан вибудовувався із домінуючого компонента загальноісторичного процесу, а саме – з процесу формування націй в певних несприятливих національно-політичних умовах. До того ж, в минулому і під час боротьби за розширення своїх національно-етнічних прав українці, західні слов'яни не могли використовувати для вирішення своїх відроджувальних завдань такі ефективні важелі, як легально діючий національно-становий інститут або установа.

Загалом міжслов'янські зв'язки у першій половині XIX ст. (за винятком Празького конгресу) носили переважно епізодичний характер, а динаміка відносин безпосередньо залежала від зовнішньої політики та інтересів головних європейських геополітичних гравців – Австрії і Росії. Останні, як відомо, конкурували на геополітичному просторі, а тому намагалися використовувати слов'янські рухи та їх ідеологів на свою користь. Відповідно, існує достатня кількість документів [163, арк. 153–155; 162, арк. 4; 431, арк. 11, 14, 21], за якими Австрія в своїх відносинах із Східною імперією розігрувала на свою користь польську карту. В той же час Росія

оцінювала зміст національних слов'янських рухів з огляду на свої зовнішньополітичні інтереси. Особливо політична спільність двох імперських монархій проявилася в період революції 1848–1849 рр. На цей факт вказує таємний припис канцелярії імператорського намісника в царстві Польському генерал-фельдмаршала Ф.Ф.Паскевича. Так, Паскевич рекомендує таємному раднику Л.Я. Стороженку ігнорувати лист В.Ганки, в якому останній просив приєднатися до найвищої акції слов'янської взаємності, якою він вважав Празький конгрес [460, арк.1].

При цьому, як свідчать численні джерела [550, арк.6–7; 150, 320 арк.; 144, арк.1–5; 147, 112 арк.], обидві імперії завжди були одностайними в плані захисту монархічних і династичних інтересів, що ставало умовою їх спільних антиліберальних і контрреволюційних дій. Тому цілком справедливим є висновок професора Одеського університету О.О.Кочубінського, в якому він російську політику періоду революції 1848–1849 рр. назвав «проавстрійським» періодом [243, с.201].

Неможливо також не відзначити, що з усвідомленням своєї національної самобутності – мовної, історичної, культурної – у слов'янських народів зростало значення суб'єктивних факторів. Відповідно, своєрідність і драматизм національної історії українського народу безумовно позначилися як на змісті, так і на інтенсивності зв'язків українського народу із західними слов'янами. Мова, насамперед, про той інтелектуально-національний ресурс, який залежав від змісту внутрішньої політики Австрійської і Російської імперій.

На західноукраїнських землях, які були включені до Австрійської імперії, склалася своя тактика виживання як імперії, так і народів, що її населяли, а втім і система міжслов'янських взаємин. Відповідно, зміст національного руху, форми зв'язків диктувалися метою і масштабом різних національних завдань. До того ж, види протестних форм, конфігурації міжслов'янських взаємин між українським, чеським, словацьким, лужицьким народами, їх науковою і суспільно-політичною елітою дозволяють констатувати, що Відень, на відміну від російської національної практики на землях Наддніпрянщини, достатньо «еластично» реалізовував свій внутрішньонаціональний принцип онімечення слов'ян.

Як відомо, система зв'язків українців із західним слов'янством здійснювалася у рамках одного політичного ладу Австрійської імперії. Це зумовило світоглядну близькість поглядів українських і західних слов'янських патріотів на зміст національних ідеологій і громадянських символів. При цьому слов'янські народи Дунайської монархії Габсбургів могли не тільки без кордонів комунікувати на спільній духовно-культурній ниві, але й дискутувати навколо національних проблем і навіть надсилати свої сміливі інтелектуальні імпульси за територіальні межі Австрійської імперії. Завдяки цьому чимало активних громадсько-політичних діячів особисто ознайомилися із національними ідеями будителів та, відповідно, визнали їх внесок у справу ідеологізації національних слов'янських рухів. Тому цілком справедливо П.Куліш в квітні 1846 р. у листі до В.Ганки захоплено напише: «Розклали Ви між слов'янами таке вогнище, що за Вами і нас стало трохи видно» [256, арк.1].

З огляду на сказане, логічно додати, що колишні негативні висловлювання про монархію Габсбургів виключно як про «тюрму народів», на нашу думку, є певним перебільшенням. Ось, до речі, судження одного із натхненників березневої революції 1848 р. барона Віктора фон Андріана-Вербурга, який скептично писав: «Австрія суто уявна назва ... ні австрійців, ні австрійської національності немає і не було ніколи, якщо не брати до уваги незначний простір навколо Відня» [603, s.8]. Безумовно, в марксистській історіографії [11; 422; 448; 522] довгий час дещо уникали суджень про гнучку прагматично стриману позицію Габсбургів в національному питанні. Хоча, якщо взяти до уваги твердження барона Андріана-Вербурга, графа Л.-Л.Туна, альтернативний оціночний алгоритм національної політики імперії було закладено ще в середині XIX ст.

При цьому такі слов'янські ідеологи, як Ф.Палацький, К.Гавлічек, Я.Йордан, А.Добрянський, навіть в кризові часи імперії дотримувалися переконання про Габсбурзьку монархію як про таку, що здатна згладжувати національні протиріччя і навіть модернізуватися на ідейних принципах австрославізму. Яскравим прикладом такого політичного судження може слугувати той факт, що в часи революції 1848–1849 рр. ідеологічна основа існування Дунайської монархії Габсбургів була запропонована чеським національним ідеологом Ф.Палацьким. Саме він у своєму широко відомому квітневому листі 1848 р. до організаторів Франкфуртського зібрання сформулював твердження: «Якби Австрійська імперія не існувала протягом багатьох століть, то в інтересах Європи і всього людства її варто було б створити» [1009]. Загалом слов'янин Палацький вважав за доцільне перебудувати Австрійську державу на федеративному принципі за умови рівності всіх націй. Тема була дискусійною, але учасниками дискусії були і представники західних українських земель (І.Борискевич, О.Заклинських, Г.Гинилевич, А.Добрянський), які з розумінням поставилися до ідей чеського національного лідера.

Незважаючи на той факт, що австрославізм за своєю суттю є наднаціональною теорією, за формою його можна віднести до концепції слов'янських взаємин, яка еволюціонувала в процесі суспільно-політичної практики західного слов'янства. На наше переконання, ідеї федералізації і демократизації однозначно входили до комплексу тієї інтелектуальної міжслов'янської спадщини, яка характеризується поняттям «взаємини». Показово, що майже в унісон публічно оприлюдненому західними слов'янськими ідеологами австрославізму (Палацький, Гавлічек) на Наддніпрянщині завершується «академічний» етап українського руху. Визначне місце в ньому зайняла діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Один із керівників братства – М.Костомаров у статуті товариства висловив не тільки чітке розуміння самотності України, що має бути заснована на особистій і національній свободі, але й близьку і зрозумілу для австрославів ідею федерації слов'янських народів, у якій «кожне слов'янське плем'я повинне ... мати народне правління і дотримуватися ідеї повної рівності своїх громадян» [510, с.150–152].

Як ми вже підкреслювали вище, на теренах Дунайської монархії Габсбургів склався свій алгоритм і практика взаємин. Як відомо, високим ступенем комунікації в цей час міжслов'янських взаємин характеризувалась академічна сфера. Більш докладно проілюструємо наше твердження, взявши за основу багаторічну практику взаємин, які підтримував Я.Ф.Головацький із західним слов'янством взагалі і

лужицькими сербами зокрема. Відомо, що Я.Ф.Головацький був у немилості у австрійської влади вже після видання «Русалки Дністрової» (1837 р.) і, тим більше, після того, коли львівський професор, як пише екзильний дослідник Мирослав Семчишин, «... під кінець свого життя підпав під вплив шовіністичних поглядів російського історика Погодіна і перейшов у табір москвофілів» [464, с.254]. У 1868 р. (згідно з іншими даними у 1867 р.) Я.Ф.Головацький взагалі переїхав на постійне місце проживання в Російську імперію [251, с.101].

Слід зазначити, що Я.Ф.Головацький був також одним із активних учасників з'їзду «Головної Руської Ради», який відбувся у жовтні 1848 р. На ньому була утворена «Галицько-Руська Матиця» на зразок подібних «Матиць», що вже існували у Пешті, Празі, Загребі, Баутцені. Тому не було випадковістю, що між духовно спорідненими, етнічно близькими національними товариствами і їх лідерами заснувалися плідні культурні й, в тому числі, політичні взаємини.

Я.Ф.Головацький у 1849 р. став першим професором кафедри руської філології у Львівському університеті, був активним діячем культурного та наукового життя Галичини. Він як науковець був добре обізнаний з проблемами національного відродження слов'янських народів. Наприклад, суть листів Я.А. Смолера до Я.Ф.Головацького зводиться в основному до повідомлень про надходження нових книг з Росії до Лужиці та їх відправлення у Львів та Вільно. Справа в тому, що ще в середині XIX ст. Я.А.Смолер відкрив книжкову лавку в Будишині, яка поступово виросла у книготорговельне підприємство «Смолер і П'єх». Лужицький будитель започаткував постійні зв'язки із російськими книговидавцями, насамперед, петербурзьким – Я.І.Ісаковим. І, як свідчать чотири листи Я.А. Смолера до Я.Ф.Головацького, саме через Будишин нові російські видання потрапляли до австро-угорських і польських земель [475].

Листи Я.А.Смолера до Я.Ф.Головацького з фондів ЦДІА у м. Львів, однак, мають швидше комерційно-діловий, а не науковий, культурно-просвітницький чи особистий характер. У них майже нічого не стосується загальнослов'янських питань і, зазвичай, повідомляється лише про відправлення чергової партії книг і пов'язані з цим грошові проблеми. Я.А.Смолер не забуває при цьому завжди нагадати про необхідність сплати львів'янами фірмі «Смолер і П'єх» посередницьких комісійних відсотків. Не заперечуємо, що це листування лужицького і галицького будителів та його зміст є свідченням існування певних, досить тісних культурних контактів середини XIX ст. між Україною та Лужицею, але воно засвідчує співпрацю, в основному, в царині розповсюдження російських книг і в меншій мірі говорить про ідейно-культурні українсько-серболужицькі взаємовпливи.

У руслі зазначеного хотілося б додати, що численні архівні матеріали (ВРФТ НАН України, ІР НБ НАН України, ЦДІАК України, м. Київ), а з-поміж них листи, записки від Ганки, Гавлічека, Смолера, Шафарика [755, арк.9; 758, арк.117; 765, арк. 24; 784, арк.11; 1140, арк.63; 1093, арк. 107; 1094, арк.22; 1097, арк.18] слугують яскравою ілюстрацією того, що система міжслов'янських наукових, ідейних і культурних взаємин не в останню чергу доповнювалася спільністю фінансових інтересів. Зміст архівних документів дозволяє стверджувати, що і в першій половині XIX ст. науковці, будителі-інтелектуали були не тільки змушені дбати про фінансовий бік своєї національно-просвітницької справи, але й банально

відшукувати кошти для забезпечення власних елементарних побутових потреб.

Симптоматично, що у цьому контексті будь-які зв'язки впродовж XIX ст. західних слов'ян із Росією та Наддніпрянщиною тлумачаться, на нашу думку, однобічно – тільки як беззаперечний прояв цілеспрямованої і безкорисливої допомоги свідомих і прослов'янсько налаштованих російських та українських діячів культурно «підростаючим» західним слов'янам. Таким чином, формується хибний стереотип стосовно західних слов'ян як тільки «прохачів» і «отримувачів» (реціпієнтів) як матеріальної, політичної та іншої допомоги, так і надбань культурних міжслов'янських впливів XIX ст. Нагадаємо, і це підтверджують документи, в т.ч. неопубліковані, що серби-лужичани, словаки, а тим більше чехи, незважаючи на майже тисячолітнє підпорядкування Німеччині до XIX ст. й інтенсивну германізацію і мядяризацію, зберегли етноспецифіку і внутрішній потенціал для культурно-національного розвитку і відродження. І фундаментальні кроки, наприклад, з формування літературної мови і писемності вони зробили самостійно, і при цьому без значного російського чи українського впливу. А сам процес культурно-національного відродження-пробудження XIX ст. відбувався в роки тільки початкового налагодження контактів між діячами західного слов'янського відродження та представниками української і російської інтелігенції.

Зусиллями, насамперед, сучасних російських і радянських українських істориків, як і їх попередників-славістів XIX ст., сформовано концепцію про виключну роль Росії у підтримці слов'янського відродження, збереженні національної ідентичності слов'ян та «шкідливість» впливу на них Заходу в цілому і Німеччини зокрема [63; 272; 434; 435]. Елементарна логіка дозволяє заперечити такі твердження, тому що західна слов'янська етноспільнота навряд чи займала важливе місце в зовнішній політиці Російської імперії до і після наполеонівських воєн, і навіть у наступні десятиліття – в період утвердження російського імперського панславізму. Принаймні, ніяких офіційних документів щодо цього ні нами, ні попередніми дослідниками не знайдено. А пряма екстраполяція германізації, тобто німецької асиміляційної політики в процес національного відродження, що мав місце в першій половині XIX ст., є науково некоректною. Тому що, по-перше, не відповідає тогочасній дійсності – «відродженню-пробудженню» народів та отриманню ними з боку офіційної влади, насамперед австрійської і саксонської, певних законодавчих гарантій підтримки і збереження національної специфіки. І, по-друге, автоматично виключає чехів, словаків і сербів-лужичан із загальнонімецького прогресивного ідейно-політичного, культурного і державотворчого процесу в XIX ст.

З огляду на зазначене вище, можна дещо резюмувати. Процес національного відродження на західноукраїнських землях, а, відповідно, система взаємозв'язків – інтелектуальних та ідейно-політичних впливів у порівнянні зі схожими процесами на Наддніпрянщині, мали такі суттєві особливості. Насамперед, західні українці входили до Австрійської імперії, а тому територіально були наближені до чехів, словаків і дещо до лужицьких сербів. Таке сусідство та багатовікове співіснування в межах однієї європейської цивілізації стало умовою певних міжнаціональних взаємин, національного відродження та обґрунтовувало схожість і легітимність їх національно-культурних вимог до Габсбурзьких монархів.

До того ж, тісне сусідство вплинуло на організаційні форми та ідейний зміст світоглядних переконань представників західноукраїнських земель і слов'янства. Справжньою кульмінацією взаємин стала участь українців, поряд із західними слов'янами, у революції 1848–1849 рр. Архівні документи, будь-то донесення військовому Подільському і Волинському генерал-губернатору Бібікову про консолідацію населення Галичини [396, арк.138] або заклик В.Ганки «До слов'янських братів», який надійшов до українських земель [96] (документ підписали Шафарик, Палацький, Штур, Рігер, Зап, Йордан), свідчать, що «Весна народів» на теренах Австрійської імперії стала вищим проявом ліберального націоналізму, який супроводжувався спільністю ідей і політичною єдністю дій українських і слов'янських лідерів у їх боротьбі за громадянські права і конституціоналізм.

Більше того, в часи революції 1848–1849 рр. ідея слов'янських взаємин сприяла політичній спільності як західних слов'ян, так і західноукраїнського населення імперії Габсбургів. Як свідчать документи, наприклад, «Повідомлення про направлення до Відня депутації від Галичини із проханням до цісаря про приєднання українців Угорського королівства до Королівства Галичини і Лодомерії» [484] або донесення від невстановленої особи «Про від'єднання від Угорщини и про приєднання до Австрії русинів, долматів, словаків» [349] мали місце суттєві зрушення в національно-культурній свідомості «народу руського» [157, арк.1]. Саме вони й стали причиною того, що українці заявили про себе як про самостійний народ з власною мовою та культурою, який у межах Австрії має право на територіально-адміністративну автономію.

При цьому наявні матеріали ЦДІА у м. Львів, наприклад, листування Д. Зубрицького із відомим чеським національним ідеологом В.Ганкою та братами Яковом й Іваном Головацькими [287] демонструє близькість позицій національних слов'янських інтелектуалів у питанні напрямів розширення взаємин між етноспорідненими народами. До того ж, у фонді НТШ архіву нами виявлено також рукопис цікавої статті невідомого автора про події в Європі та революцію – «Рік 1848», написаної у 1878 р. [509], матеріали, зібрані М.Драгомановим щодо діяльності цюрихської слов'янської секції: програми, листування з О.Герценом та М. Огарьовим, спогади про М.Бакуніна та інше [432]. Наявні джерела свідчать, що суттєві зрушення в національно-культурному русі західноукраїнського соціуму, політизація західноукраїнського суспільства, що відбулася під час революції 1848–1849 рр., супроводжувалися інтенсифікацією міжслов'янських взаємин і солідаризацією політичних позицій.

До того ж, однозначно типовим прикладом слов'янських інтелектуально-політичних взаємин можна вважати численні петиції, вимоги, заяви, з якими зверталися чеська [989, s.337–341], словацька [1282, s.23–26] і українська [201, арк. 15] національні партії до австрійського цісаря. Зміст петицій дозволяє стверджувати: революція 1848–1849 рр. стимулювала процес національної інтеграції народів Австрійської імперії. У той же час національні рухи (український, чеський, словацький) розгорнулися на всій території імперії Габсбургів. Вони розвивалися в руслі загальнодемократичної антифеодальної і антиабсолютистської революції, центрами якої стали Відень, Прага, Братислава і Львів. При цьому одним із символів

у національній ідеології українців і західних слов'ян продовжувала залишатися ідея слов'янських взаємин.

З огляду на цивілізаційну, політичну і соціокультурну специфіку західноукраїнських земель, тема взаємин українців Наддніпрянщини із західним слов'янством являє собою специфічний історичний масив, а тому потребує додаткового розгляду. Як відомо, політичне життя в Росії було поставлене під контроль жандармського корпусу. Ідеологічну основу імперії становила уварівська теорія «офіційної народності». Міністр вимагав затверджувати «російський початок, ... конкретно нашої народності» та «не займатися грою фантазій навколо слов'янських ідей» [313, арк.7-8]. Як ілюструють документи, російський уряд з меркантильних, власних внутрішньо- і зовнішньополітичних позицій розглядав ідею слов'янської взаємності, а, відповідно, і практичний бік взаємин. Російською владою слов'янські взаємини періоду національної активності, а тим більше на етапі національно-визвольного руху, сприймалися, наприклад, як загроза самодержавному режиму.

Цілком логічно, що російський самодержець керувався своїми геополітичними інтересами, а тому із своїх меркантильних позицій експлуатував ідею і практику взаємин. Ми можемо проілюструвати це рядками з донесення М.П.Погодіна російському уряду. Кидається в очі прискіпливість, з якою Погодін аналізує і описує стан національно-політичної ситуації в Австрійській імперії. Зміст документа дозволяє припустити, що науковець виконував не тільки наукове, але й додаткове таємне доручення свого уряду. Майже тому Погодін, надаючи оцінку масштабу проникнення єднавчих настроїв до слов'янського середовища, робить висновок, за яким ідея стала причиною того, що у «слов'ян з'явилася загальна думка, що Австрійська імперія повинна незабаром зникнути і вони відокремляться від неї при першому ж сприятливому випадку. ... Тоді, кажуть слов'яни, буде заснована слов'янська держава на чолі із Росією» [413, арк.4].

Таким чином, Росія презентувалася в якості слов'янської імперії та ставила перед собою завдання розширити сфери свого впливу не тільки шляхом культурологічних взаємин, а й шляхом поширення на слов'янство ідеї загального етнічного інтересу і тим самим експортувати свій політичний вплив за межі своїх державних кордонів. І тут не зайвим буде згадати ті архівні документи, які містять численні дані про той факт, що протягом всього XIX ст. царський уряд фінансував наукові проекти західних слов'ян шляхом надання грошової допомоги лідерам національних рухів [412, л.31; 400, л.2–3; 158, л.1–2; 401, л.1–2; 341, л.8; 525, с.347–351; 526, с.72–78; 417, с.427; 563, с.140–141; 566, с. 152–153; 567, с.166; 1092, арк.115–117; 1093, арк.107; 1095, арк.93–93а; 1094, арк.21–22; 1096, арк.19; 1097, арк.18; 1098, арк.5; 1184, с.3–4; 476, арк.1]. При цьому, як свідчать документи, західні слов'янські діячі не гребували приймати матеріальну допомогу і винагороди від російського уряду і окремих осіб та розглядали пропозиції запрошень на службу до російських імперських університетів. Так, Челаковський (1829) розглядав пропозицію очолити кафедру слов'янських мов у Московському університеті з річним утриманням у 3 тис. карбованців [998, с.21], Ганка торгувався за розмір винагороди професора кафедри у Петербурзі [540, с.132]. Пізніше російський імператор Олександр I навіть подарує Ганці діамантовий перстень [540, с.132].

В цілому політика самодержавно-поліцейського режиму стала причиною того, що через певний час на Україні не залишилося жодної політичної організації, а опозиційний рух хоч й існував, але носив прихований характер. До того ж, царський уряд, як і російська інтелектуальна еліта, досить критично поставився до появи української літературної мови, а мова, як відомо, була в фундаменті слов'янських національних парадигм. Наприклад, М.Катков старанно доводив, що українська мова є неприродною, штучною. М.Погодін скаржився М.Максимовичу, що ідеї єдності російського народу наносять шкоду особи, які говорять про існування української мови. І.Аксаков у листі до М.Костомарова писав, що не бачить можливості для існування окремої української літературної мови. Навіть відомий революційний демократ М.Чернишевський у праці «Національна безтактність» нещадно критикував галицьких москвофілів та радив їм триматися «рідної» мови. Як бачимо, низка представників російської наукової еліти виключала український народ з процесу відродження, а звідси і з практики міжслов'янських взаємин. При цьому українське національне відродження в першій половині XIX ст. не становило принципової загрози політичній системі Російської імперії. Відповідно, самодержавно-поліцейський режим став причиною переважно наукових і культурних, так званих «академічних» зв'язків між представниками української і західнослов'янської інтелектуальної еліти.

В рамках нашого дослідження автор вважає за необхідне більш детально визначити, яким чином сприймалися і здійснювалися учасниками відродження взаємини між інтелектуалами західного слов'янства і Наддніпрянщини. Такий підхід має своє пояснення. Історично українські регіони увійшли до складу Росії та Австрії не одночасно, тому знищення особливостей соціально-господарського й культурного устрою відбувалося різними шляхами й темпами. В умовах раціоналізації, скоріше централізації управління імперією, Габсбурги, модернізуючи роль держави, пішли на часткову ліквідацію кріпацтва. Відповідно, вони провели низку культурно-освітніх реформ, які дещо лібералізували соціополітичну систему імперії [870; 871]. У той же час російське самодержавство було знярядям зміцнення кріпацтва. Саме тому, національні свободи, а також і взаємини між нетитульними слов'янськими народами, розглядалися як посягання на принципи і цілісність абсолютної монархії. Згадані обставини визначили форми та інтенсивність політизації міжслов'янських взаємин. Розглянемо деякі аспекти науково-культурних, суспільно-політичних взаємин, що мали місце між інтелектуалами західного слов'янства та українством Наддніпрянщини.

Насамперед кидається в очі, що взаємини, як і відомості про західних слов'ян на землях Наддніпрянщини, носили переважно науковий характер. На це вказує не лише достатня кількість спеціальних праць, публіцистичних нарисів, присвячених історії і культурі, але й досить інтенсивне листування між слов'янськими інтелектуалами. Відповідно, певну роль з-поміж зовнішніх чинників, що сприяли відродженню-пробудженню національної і етнічної культури західного слов'янства відіграли вчені Російської імперії, які були вихідцями з України, отримали освіту, а інколи і працювали у навчальних закладах, що були розташовані на її території.

Як відомо, в XIX ст. на українській території відбувалося становлення окремих київських, харківських, одеських (новоросійських) слов'янознавчих

центрів і шкіл, з-поміж фундаторів яких був і такий блискучий російський славіст, як І.І.Срезневський, котрий починав науковий шлях у Харкові. Не менш знаковою фігурою у вітчизняній славістиці є О.М.Бодянський, який, як відомо, підтримував особисті стосунки із Т.Г.Шевченко, листувався з багатьма західнослов'янськими будителями (Ганкою, Юнгманом, Штуром, Шафариком, Смолером, Йорданом).

Можна стверджувати, що особлива атмосфера народної української культури, духовне розмаїття та широка багатоетнічна національна палітра сприяли формуванню у вихідців з українських земель терпимості та поваги до інших культур. Пізніше, ставши відомими вченими та літераторами, вони виявили зацікавленість культурою різних слов'янських народів, спілкувалися з громадськими діячами цих народів, надавали підтримку їх національним прагненням.

З огляду на сказане, виникає закономірне запитання, наскільки подібних до означених вище науковців можна відносити до складу вітчизняних суб'єктів науково-культурних взаємин із західним слов'янством? Відповідаючи на поставлене запитання, нам здається, що варто використати думку відомого львівського славіста В.П.Чорнія. В 1996 році він запропонував такі формулювання: «слов'янознавство в Україні» та «українське слов'янознавство». Він вважав, що під українським слов'янознавством треба розуміти той науковий спадок у галузі зарубіжної славістики, який було створено як в Україні, так і за її межами українською та іншими мовами, належить перу вчених, які усвідомлювали свою належність до української нації та, незалежно від своїх політичних поглядів та методологічної орієнтації, відстоювали українські національні інтереси, здійснювали взаємини і намагалися визначити самостійне місце українців серед інших слов'ян. Інакше кажучи, підсумовує Чорній, українською славістикою треба вважати той доробок, котрий є органічною частиною української національної культури [553, с.5].

Далі львівський дослідник стверджує, що поняття «слов'янознавство в Україні» не цілком адекватне першому, тому що воно «є ширшим, оскільки охоплює все те, що зроблене на теренах України в галузі славістики, незважаючи на національну орієнтацію самих славістів. Чимало із них (зокрема, українців за походженням) були налаштовані індиферентно, а то й вороже до українських національних інтересів. У цьому випадку, очевидно, треба говорити про російську, польську чи австрійську славістику в Україні».

Але далі сам же В.П.Чорній ставить цілком справедливе запитання: чи повинні ми відмежовуватися від такої славістики і не зважати на ті міжслов'янські зв'язки, що здійснювали індиферентно налаштовані особи? Фактично реальне слов'янознавство, система зв'язків розвивалися в українському середовищі переважно силами самих українців, а отже, вони, власне, не могли не мати певного впливу на українську славістику, яка досить часто презентувала Україну за її етнотериторіальними межами [553, с.5–6]. В цілому, не заперечуючи класифікації львівського дослідника, нам, наприклад, логічнішим видається твердження про інтернаціональний, цивілізаційний чи загальнолюдський характер науки, в т.ч. слов'янознавства і міжслов'янських зв'язків, але певну упорядкованість у тлумачення чинників систематизації національної славістики вона вносить.

З огляду на сказане, як нам здається, міжслов'янські взаємини необхідно оцінювати із врахуванням ідеологічної потреби тієї або іншої політичної епохи.

Саме тому конкретні історичні факти контактів можуть трактуватися по-різному, їх оцінка залежить від ідеологічної установки комунікуючих осіб. В рамках нашого дослідження варто сприймати зміст та ідейну трактовку взаємин (остання у науковців Наддніпрянщини рідко виходила за рамки теорії «офіційної народності») безпосередньо з огляду судження про корисність таких зв'язків як для вітчизняної науково-освітньої і культурної сфер, так і для західного слов'янства.

Як відомо, ідея міжслов'янських взаємин потрапляла на Наддніпрянщину насамперед з Росії. Але було б помилковим заперечувати той факт, що поняття міжслов'янських взаємин у трактуванні ідеологів (Ганка, Шафарик, Штур) підкреслено визначало нову інтегрально-національну якість самої ідеї цих взаємин, яка, як відомо, у західних слов'янських ідеологів входила до тезаурусу національної парадигми. В російському варіанті ідея більше набирала наднаціонального панславистичного змісту.

Сама ідея слов'янської спільності, а звідси і практичний бік їх взаємин на Наддніпрянщині отримала підтримку завдяки працям Добровського. Він у своїй другій збірці «Славія» (1808) розмістив лист «російського друга». Лист було підписано абрєвіатурою «А. С.». Пізніше, в 1834 р., В.Ганка розшифрував криптонім, він належав професору Харківського університету А.І.Стойковичу. Останній в листі до чеського будителя повідомляв про вихід «Енеїди» І. Котляревського. В наступному виданні збірки «Славія» (1815) Й.Добровський особисто характеризує третє видання «Енеїди». Слід зазначити, що рецензія фактично стала першим відгуком західних слов'янських інтелектуалів на твори українського письменника [421, с.94–95].

Помітний внесок у практику українсько-чеських взаємин зробив Ф.Палацький. На думку львівського слависта професора М.Кріль, чеський національний ідеолог зацікавився Україною тому, що був переконаним противником російського панславизму і виходив з ідеї визнання права кожного народу на захист своєї національної своєрідності [249, с.157–159]. Перші згадки про українців були розміщені Палацьким на сторінках третього номеру «Часопису Чеського музею» у статті «Про угорські народи, особливо слов'ян» (1829) [1004, s.13]. Можна припустити, що уявлення про українців Палацький отримав з книги відомого австрійського етнографа, правника і слависта Я.Чапловіча. Останній багато подорожував слов'янськими землями і його публіцистика містила значний матеріал з української етнографії. Як відомо, результатом подорожі Чапловіча стала праця «Нариси Угорщини» [671]. Вона, скоріш за все, і лягла в основу статті Палацького. Етнографічні спостереження австрійця стали підставою для чеського будителя запозичити і використати в своєму тексті поняття «руснаці» – це ті, хто говорить «рутєнською» мовою і є підданими Австрійської імперії, і наступне «малороси», вони говорять «малоросійською», це українці, слов'янський народ, що входить до складу Росії [1004,s.13].

Через рік в наступному номері журналу «Часопис Чеського музею» Палацький розміщує іншу свою працю, в якій знову відводить місце українській проблемі [1005, s.69–89]. Пізніше, пише М.Кріль у 1834 р., львівська газета «Rozmaitości» передрукувала статтю. З огляду на цікавий зміст думок Палацького і якісно зроблений переклад, вважаємо за доцільне навести уривок тексту перекладу з праці

чеського будителя, що був зроблений львівським науковцем. «Русинський народ, – констатує ідеолог австрославізму, – мовою відрізняється від росіян і від поляків, уже в давні часи втратив свою самостійність, поневолений своїми сусідами. ... Уся так звана Мала, Чорна й Червона Русь є властиво русинською, а тільки Велика Русь є російською, або, як у нас говорять, «руською»» [249. с.158]. Як бачимо, Палацький не тільки одним із перших заявив європейській спільноті про існування на слов'янському сході самобутнього українського народу, але й констатував факт його національного «поневолення».

Наукова та інтелектуальна складові діяльності Палацького стали підставою для подальшого розширення його взаємин і особистих контактів із науковцями Київського університету. В фондах Державного архіву Києва (фонд Київського університету Св. Володимира) зберігаються листи чеського будителя до декана історико-філологічного факультету О.І.Селіна. В них Палацький ділиться своїми думками відносно майбутнього кандидата на кафедру слов'янської філології Київського університету [185, арк.30-31].

Але, незважаючи на той факт, що поступова інтенсифікація інтелектуальної комунікації хоч і ставала умовою формування нової якості національного середовища Наддніпрянщини, лівову частку зв'язків першої половини ХІХ ст. становили науково-культурні взаємини. Для їх характеристики, на нашу думку, варто звернутися до творчої спадщини кількох класичних науковців, які, з огляду на їх політичну лояльність до влади, як свідчать численні джерела, протягом майже півстоліття презентували на європейських теренах як офіційну російську науку, так і побічно ретранслявали український національний матеріал представникам національних еліт західного слов'янства.

Відомо, що на Наддніпрянщині справу розширення взаємин між українським і західнослов'янським співтовариствами очолили знані науковці – І.І.Срезневський, О.М.Бодяньський, М.О.Максимович, А.І.Стойкович. Подібна ситуація є майже класичною і має своє пояснення. Українські національні патріоти були витіснені або обмежені у своїх можливостях здійснювати або розширяти взаємини (Т.Шевченко, П.Куліш, М.Костомаров). Відповідно, лише політично лояльні до влади науковці отримували право на комунікацію з представниками європейської спільноти. Їх інтелектуальній комунікації уряд не тільки не перешкоджав, а навіть дещо стимулював її інтенсивність шляхом надання фінансової підтримки, різноманітних цінних нагород західним слов'янським будителям. Про цей факт ми писали вище.

Причиною повної відсутності на Україні національних і суспільно-політичних організацій (були розгромлені Південне товариство і Товариство об'єднаних слов'ян, Кирило-Мефодіївське братство), які могли б стимулювати процес національної інтеграції, формувати основи громадянського суспільства, розвивати громадянську свідомість і політичну культуру, а втім і здійснювати процес міжслов'янських взаємин, був, як відомо, російський поліцейський режим. Тому місце в системі міжнаціональних взаємин зайняли окремі особи, які були стриманими у своїх бажаннях критикувати суспільно-політичну систему імперії. Вони з причини прихильного ставлення до них з боку влади, особистих світоглядних переконань, перебрали на себе роль як донорів, так і реципієнтів у процесі взаємин у середовищі різних національно-культурних спільнот. Відповідно,

домінування на Наддніпрянщині переважно академічного, а втім офіційно визнаного і навіть дещо «освяченого владою» рівня взаємин науково-просвітницької еліти, хоч і не привносило політичної складової в становлення національних ідей, але однозначно розширяло тезаурус національних парадигм. Таким чином, академізм наукових інтелектуалів варто вважати позитивним фактором національних рухів.

Зрозуміло, що національні культури, які знаходилися в процесі свого відродження, не могли залишатися на рівні фольклорної культури. Відповідно, процес модернізації національних культур став причиною звернення до досвіду інших культур – чеської, словацької, української, лужицької, до того ж, всі вони не в меншій мірі самі були зацікавлені в духовно-культурному взаємному обміні. Зв'язки розвивалися як «по вертикалі» – звернення до інонаціональних традицій, історичних сюжетів (з'явилися численні праці про західних слов'ян) так і «по горизонталі». Останній вид взаємин передбачав входження в активні контакти на рівні особистого листування і, особливо, наукових мандрівок.

З-поміж відомих контактів із західним слов'янством певний інтерес викликає поїздка до Лужиці (1814) нащадка відомого роду полтавської старшини – В.Ф. Тімковського (1781–1832 рр.) [519]. Останній, як відомо, залишив подорожній щоденник, один із перших серйозних документів з історії лужицьких сербів. Зміст джерела засвідчує, що історія Сербської Лужиці, проблеми її слов'янського населення стали відомими в першій чверті XIX ст. як в Росії, так і в Україні, фактично до інтенсивних подорожей російських славістів до Австрії і Німеччини (з 40-х років XIX ст.). Пізніше щоденник Тімковського став предметом дискусій (між російською славісткою Л.П.Лаптевою (1986) [271, с.85–91]. і вченим з Фрунзе (нині – Бишкек) Л.А.Шейманом (1983) [576, с.12–53]. Вони намагалися довести власний пріоритет у відкритті та введенні в науковий обіг цього цінного джерела, хоча, як відомо, першим у 30-ті роки XX ст. відкрив і детально проаналізував цей документ київський славіст О.І.Степович. У його фонді зберігається чорновий варіант статті «В.Ф.Тімковський і його подорожній щоденник (1813–1814 рр.)» [511].

Автор не випадково навів дискусійний ланцюжок з наукової полеміки про «першовідкриття» джерела. За дискусією, на нашу думку, втрачається сам предмет дослідження, а головне – виникає безапеляційний розгляд В.Ф.Тімковського, особливо Л.П.Лаптевою, як виключно «російського» представника практичного аспекту міжслов'янських взаємин [271, с.85–86].

Безумовно, ніяким чином не потрібно навіть з націонал-патріотичною метою вульгаризувати минуле й намагатися зображувати, як, наприклад, В.Ф.Тімковського І.І.Срезневський, тільки основоположником української славістики і українських взаємин із слов'янством. Реалії XIX ст. були такими, що вчені – вихідці з України (крім західноукраїнських земель) переважно працювали в загальному руслі славістичних досліджень Російської імперії. Але їх творча спадщина належить і українському, і російському, як й іншим народам. Чи, можливо, полтавчанин О.М. Бодяньський – один із перших професійних славістів Московського університету і Російської імперії загалом XIX ст. (який здійснив подорож до західних слов'ян у 1839–1842 рр.) не має відношення до України і не впливав на формування українського слов'янознавства? На нашу думку, до числа різних факторів, які в тій або іншій мірі впливали на розвиток національної парадигми західного слов'янства

кінця XVIII – першої половини XIX стст., варто віднести як становлення слов'янознавства у Російській імперії, так і слов'янознавство, яке розвивалося копіткою інтелектуальною працею вихідців із східних українських земель.

Поміж науковців з українських земель, що напередодні революції 1848 р. здійснили подорож у Європу та слов'янськими землями, були випускники юридичного факультету Київського університету М.І.Пілянкевич та П.Л. Тутковський [105, арк.2], про що вони залишили спогади. На півтора року пізніше до слов'янської Європи університетом було відряджено ад'юнкта кафедри історії та слов'янських літератур В.Я.Яроцького (1824–1897) [148, арк.28–29; 457, арк.23–24]. Як бачимо, керівництво Київського університету розширяло наукову славістику, а втім і практичний аспект міжслов'янських взаємин.

Під час наукових відряджень основна увага приділялася дослідженню мовної проблеми, відмінності діалектів, наявності та характеру писемності, пам'яткам слов'янської історії. Існує чимала кількість публікацій Срезневського, теми яких він задумав ще під час свого відрядження [489;498;499;503]. Із своєї наукової подорожі дослідник виніс переконання про етнічну слов'янську єдність і першим у вітчизняній славістиці обґрунтував теорію єдності верхніх та нижніх сербів-лужичан. Пізніше у своєму листі до М.О.Максимовича І.І.Срезневський писав: «Я у Празі... перед тим побував у Ризі, Кенігсберзі, Берліні, Віттенберзі, Лейпцігу і Дрездені...багато спостерігав за проявами слов'янської спільності» [486, арк.1].

Особисті контакти з представниками західного слов'янства мав випускник Полтавської духовної семінарії О.М.Бодяньський. Під час наукового відрядження молодий науковець відвідав слов'янські території тодішніх Пруссії, Австрії та налагодив особисті контакти з видатними діячами слов'янської науки і культури (Л. Гаєм, П.Й.Шафариком, В.Ганкою, Я.Колларом, Й.Юнгманом Я.А.Смолером). Бодяньський виступав проти спрощеного трактування слов'янофілами процесу асиміляції західного слов'янства німцями, які зводили його інколи лише до загарбання та поневолення представників іншої національності. У відділі рукописних фондів і текстології ІЛ НАН України зберігаються кілька цікавих листів від Ганки, Юнгмана до Бодяньського. Їх зміст дозволяє стверджувати, що предметами обговорення інтелектуалів були як трагічні сторінки історії, так і обставини розвитку гуманітарної сфери західного слов'янства. Так, Юнгман в листі до Бодяньського скаржиться останньому з приводу переслідувань чеської мови, пише про перешкоди, які створює австрійська влада на шляху проникнення до чеського інтелектуального середовища праць Карамзіна, Погодіна, Шевирьова, Сахарова і Каткова [878, арк.116]. Про існування подібних проблем розповідає в листі Бодяньському й Ганка. При цьому зміст листів дозволяє стверджувати, що світоглядна позиція згаданих науковців спиралася на методологію лінгвоцентричності процесу відродження, а такий підхід, як відомо, передбачав критичне і навіть антагоністичне ставлення до «німецького». Означена оцінка передбачала використання методу протиставлення «свого» «чужому» і, як бачимо, однаково використовувалася у якості спільного науково-інтелектуального знаменника як чеськими будителями, так і російськими імперськими славістами.

Певне відношення до розширення практики міжслов'янських взаємин мав студент Харківського університету, а згодом і завідувач кафедри слов'янознавства

Одеського університету В.І.Григорович. Відповідно до рішення Міністерства освіти про закордонне стажування викладачів-славистів Григорович з 1844 р. мав можливість здійснити трирічну подорож слов'янськими землями. Звіт щодо його мандрів містить враження від п'ятимісячного перебування у Празі. Там разом із Шафариком вони працювали із давньослов'янськими рукописами. Повертаючись на батьківщину, науковець робить зупинку у Лейпцігу, де безпосередньо знайомиться з лужицькими будителями Я.П.Йорданом і Л.Гауптом. Однозначно можна констатувати, що ідея слов'янського відродження і формування національної свідомості у Григоровича реалізовувалися з опорою на мову. Його дослідження досить чітко підкреслювали лінгвоцентричність слов'янського національного відродження, яке ідеологічно спиралося на ідеї романтичності взаємин, а мова визначалася як головний атрибут нації. Звідси стійке намагання Григоровича прослідкувати кризові моменти історії західних слов'ян, спираючись на ідею політичної і культурної експансії заходу, насамперед німецького чинника, проти слов'ян [131;133;135].

З-поміж інших представників національної освітньої сфери, яких варто віднести до членів процесу міжслов'янської комунікації, можна назвати і П.Куліша. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України зберігається «Щоденник П.О.Куліша за 1845–1848 рр.», який дозволяє з'ясувати як обставини подорожі, так і погляди Куліша на слов'янський світ. Як відомо, у вересні 1846 р. Петербурзька Академія наук ухвалила рішення відрядити на два з половиною роки молодого викладача до Пруссії, Саксонії і Австрії для налагодження стосунків з літераторами західноєвропейського слов'янського руху. Як написав з цього приводу у щоденнику молодий Куліш, «Академія наук відправляє мене за кордон для вивчення слов'янських мов, щоби по поверненню зробити з мене не лише академіка, але й професора університету» [257, арк.7]. Проте закордонне відрядження було перерване. 2 квітня 1847 р. у Варшаві Куліша було заарештовано жандармами, а потім навіть ув'язнено у Петропавловській фортеці. Приводом для арешту був той факт, що жандарми, викривши діяльність «Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», звинуватили Куліша в активній участі у діяльності братства. Безпосередньої участі в діяльності Кирило-Мефодіївського братства Куліш не брав, хоча і підтримував дружні стосунки з провідними діячами братства. Після завершення слідства П.Куліш був засланий на три роки до Тули.

З огляду на наведений матеріал, однозначно можна стверджувати, що арешт і наступна заборона друкуватися та служити в закладах Міністерства народної освіти не дали можливості П.Кулішу до кінця розвинути свій науковий талант славіста. Але про ідеологічні принципи Куліша, його погляди на ідею міжслов'янських взаємин ми можемо дещо дізнатися із його щоденника. Як відомо, Куліш був українофілом, прихильником відновлення гетьманського правління на українських землях, на відміну від засновника братства М.Костомарова. Останній обстоював ідею федеративного правління у всіх слов'ян. Але однозначно можна припустити, що Кулішу була близькою ідея слов'янської взаємності, до якої він ставився з позиції діяча і патріота українського національного відродження. Підставою для подібного твердження слугує запис у його щоденнику. Відомо, що професор Максимович надав рекомендації Кулішу для його знайомства з Бодянським. З цього

приводу у щоденнику міститься такий запис: «Я мав бажання привітати Бодянського малоросійською, як людина, яка їде за кордон для того, щоби знайти малоросійську мову від самого початку століть». Далі Куліш піднесено називає Бодянського знаковою постаттю практики міжслов'янських відносин і «великим слов'янином» [257, арк.27]. Як бачимо, Бодянський для Куліша – це не російський офіційний історик, а величина міжслов'янських взаємин. Наведений матеріал дозволяє нам дещо узагальнити: насамперед, практичні взаємини Куліша із діячами західного слов'янства, його творчі славістичні задуми однозначно були перервані політичною системою російського царизму. Але наявний матеріал дозволяє припустити: для Куліша, втім як і для більшості кирило-мефодіївців, ідея слов'янських взаємин була близькою.

До того ж, як відомо, діяльність першої політичної організації національного характеру – Кирило-Мефодіївського таємного товариства, яке діяло на засадах демократичного, республіканського панславівзму, справило на П.Куліша певний вплив і зробило з нього переконаного науковця-славіста і українофіла. І така оцінка Куліша як свідомого прихильника практичної слов'янської взаємності є цілком природною, тому що формування його політичної свідомості співпало як з проявом національного руху на українських землях, так і з активізацією загальнослов'янського руху і його основних національних течій – чеської, словацької і дещо лужицької.

З огляду на сказане, додамо: впродовж усієї своєї наукової діяльності видатні славісти (І.І.Срезневський, О.М.Бодянський, М.О.Максимович В.І.Григорович, М. Костомаров) нагромаджували фактичний матеріал зі славістики і практики взаємин. Як результат, вони від діахронічної концепції історії західних слов'янських народів (трактування їх історичного минулого з позиції ідеї німецького романтизму) перейшли до синхронічної історії західних слов'ян. У ній теорія і практика відродження слов'ян розглядається в межах загальнослов'янського та загальноєвропейського розвитку. По-своєму вчений розглядає історико-культурний процес національного відродження. Для нього це не низка випадковостей, а певні закономірності, пов'язані із загальнослов'янським культурним, політичним відродженням та процесом інтенсифікації інтелектуальних взаємин.

Варто визнати, що матеріали, які були зібрані представниками офіційної російської науки, довгі роки залишалися енциклопедичним джерелом для наступних поколінь дослідників мови та літератури. Втім ця корисна для міжслов'янських контактів інформація і не менш важливий інтелектуальний масив як для процесу відродження західного слов'янства, так і українців не змогли вплинути на наявні негативні оцінки російської політичної дійсності з боку діячів відродження. Так, П.Й. Шафарик, не визнаючи російський культурний внесок у зміст європейської культурної скарбниці, в своєму листі до Я.Коллара писав, що з росіянами неможлива практика слов'янського єднання, тому що вони є «наполовину онімеченими і наполовину отатареними мешканцями півночі» [559, с.165–166]. Негативно відгукувався про російську політичну дійсність, і в тому числі літературу, К.Гавлічек. У листі до К.Запа 29 вересня 1843 р. він зізнавався, що «знаю тільки одного Гоголя (Гавлічеку належить переклад «Мертвих душ» М.Гоголя), а всі інші (разом із Пушкіним) становлять тільки, так би мовити, imitatorum pecus!». Таким

чином, для К.Гавлічека вся російська духовна сфера уявлялася другорядною, тому була не варта уваги, а тому і не слід говорити про будь-яку взаємність [538, с.13].

Таку критику російської політичної системи можна вважати одним із наслідків практики міжслов'янських взаємин. Відповідно, з високою долею вірогідності можна стверджувати, що під час особистих зустрічей між представниками слов'янської інтелектуальної еліти заходу і сходу відбувався не тільки науковий інформаційний обмін, але йшла полеміка стосовно суспільно-політичної проблематики Російської і Австрійської імперій.

Таким чином, потрібно відзначити, що культурно-національна боротьба західного слов'янства являла собою рух, який не був замкнутий у власному етносередовищі. Для створення та підтримки власної національної програми інтродукції у європейське середовище, яке до середини XIX ст. кардинально оновилося як в соціально-політичному, так і науковому плані, західні слов'яни змушені були засвоїти не тільки кращі культурні традиції титульного німецького народу, але, насамперед, розвинути духовні коридори власного етнічного буття і тим самим репрезентувати свої народи широкій світовій спільноті й перш за все спорідненим слов'янським народам. І це, як свідчать їх контакти зі слов'янським світом, їм вдалося. Культурно-національний рух західних слов'ян був складовою частиною загальноєвропейського руху за збереження своєї етнічної своєрідності та відродження національної культури. Осторонь цього загального процесу не могли залишитися патріотично налаштовані діячі науки та культури, які були вихідцями з України або працювали на її території, що входили до складу Російської або Австро-Угорської імперій. На нашу думку, взаємини українського інтелектуального середовища (насамперед Наддніпрянщини) із середовищем західних слов'ян у першій половині XIX ст., а звідси і вплив, носили переважно епізодичний характер, але важливим є той факт, що вони насправді існували та розширяли уяву про слов'янський світ. У історичній долі західного слов'янства та українського народу, який входив до складу Австрійської імперії, було чимало спорідненого, взаємного. Це яскраво проявилось в період «Весни народів», коли західне слов'янство, як і українці імперії Габсбургів, заявили про себе як про самодостатні народи з власним історичним минулим, мовно-культурними традиціями. Їх єднала не тільки історико-політична доля, але й спільність політичної позиції, за якою вони декларували про своє право на територіально-адміністративну автономію у межах Австрії.

Додаток Б

**Відсоток серболужичан від загальної чисельності населення
у районах спільного лужицько-німецького проживання**

Характеристика району	Назва району або місцевості	Загальна кількість мешканців	Лужичани		Німці	
				%		%

Окремі адміністративні райони та села з високим рівнем серболужицької етносвідомості	Ніжня Лужиця, Бесков, Сторков, Котбус, Хойсверд, Мускау та інші	91164	72946	80	18218	20
Окремі західні райони з високим рівнем впливу німецької етнокультури	Столпен, Цоссен Майсен та інші	171	81053	47	90668	53
Прикордонні райони та окремі райони з високим рівнем німецького впливу	Дрезден, Хохнстеін, Лохмен, Пірна, Торгау	69338	12464	18	56874	82
Разом чисельність населення на територіях, де спільно проживали серболужичани та німці		332223	166463	51	165760	49

Додаток В

Програма моделювання демографічної тенденції
у серболужичан XIX-XXI ст.

// Періоди зміни кількості населення:

// Рік|кількість населення

//{1849|245000

//{1875|175969

```
//{1875|175969
```

```
//{1900|156000
```

```
//{1900|156000
```

```
//{1915|152000
```

```
//{1915|152000
```

```
//{1973|100000
```

```
//{1973|100000
```

```
//{1977| 60000
```

```
//{1977| 60000
```

```
//{1997| 55000
```

```
//-----
```

```
//1)за 16 років населення зменшилось на 69031
```

```
// значить в середньому за 1 рік приблизно на 4314
```

```
//2)за 25 років населення зменшилось на 19969
```

```
//значить в середньому за 1 рік приблизно на 798
```

```
//3)за 15 років населення зменшилось на 4000
```

```
//значить в середньому за 1 рік приблизно на 266
```

```
//4)за 58 років населення зменшилось на 52000
```

```
//значить в середньому за 1 рік приблизно на 896
```

```
//5)за 4 роки населення зменшилось на 40000
```

```
//значить в середньому за 1 рік приблизно на 1000
```

```
//6)за 20 років населення зменшилось на 5000
```

```
//значить в середньому за 1 рік приблизно на 250
```

```
//-----
```

```
//В середньому за період з 1849 по 1997 рік населення зменшувалось на
```

```
// 1254 за рік.
```

```
//-----
```

```
#include <vcl.h>
```

```

#include <math.h>
#pragma hdrstop
#include "Graph.h"
//-----
#pragma package(smart_init)
#pragma resource "*.dfm"
TForm1 *Form1;
const long int Middle = 1254,Citizen = 245000,Fyear = 1849;
//-----
__fastcall TForm1::TForm1(TComponent* Owner)
    : TForm(Owner)
{
    Year;
    Count;
}
//-----
void __fastcall TForm1::N3Click(TObject *Sender)
{
    bool checks;
    AnsiString SInput = 2041;
    long int Input;
    checks = InputQuery("Ввід року","Введіть рік, за який ви хочете отримати дані
!",SInput);
    Input = StrToInt(SInput);
    if(checks == true){
        if(Input<1849||Input>2041)
            Application->MessageBox("Ви ввели недопустимі значення року!!!","
Зауваження",MB_OK);
        else{

```

```

Year = Input;
StaticText1->Caption = Year;
StaticText2->Caption = Citizen - ((Year - Fyear)*Middle);}
}
}
//-----
void __fastcall TForm1::N4Click(TObject *Sender)
{
    bool checks;
    AnsiString SInput = 0;
    long int  Input;
    checks = InputQuery("Ввід кількості","Введіть кількість населення",SInput);
    Input = StrToInt(SInput);
    if(checks == true){
        if(Input>245000)
            Application->MessageBox("Ви ввели недопустимі значення кількості!!!!","
Зауваження",MB_OK);
        else{
            Count = Input;
            StaticText2->Caption = Count;
            StaticText1->Caption = Fyear + ceil((Citizen - Count)/Middle); }
        }
    }
}
//-----
void __fastcall TForm1::N5Click(TObject *Sender)
{
    Close();
}
}

```

//-----

З допомогою складеної математичної програми можна змоделювати динаміку розвитку та зміни демографічної ситуації у лужицьких сербів на протязі XIX-XXI ст .. Зміст імітаційної моделі її полягає в тому, що історик виходить з ідеї та будує її математичну модель, а потім порівнюючи отриманий результат з дійсністю робить висновок про можливі перспективи. Програма, яку підготував автор дозволяє, по-перше: простежити падіння чисельності лужичан на протязі XIX-XXI ст., по-друге математично прогнозує зникнення серболужицького народу як європейського етносу у 2041 році.

Додаток Д

Статистична таблиця чисельності лужицьких сербів, створена на основі статистичних даних, наведених у сорабістичних працях

Прізвище автора статистичних даних	Чисельність серболужичан	Рік, на який наведені статистичні дані	Джерела, з яких наведено статистичні дані
Л.Штур, відомий діяч словацького пробудження	80 тис.	1842	Штур Людовит. Путешествие в Лужицы, весною 1839 года // Денница. – 1842. – Ч. I. – С. 3 – 29.
Я.П. Йордан, відомий діяч серболужицького відродження	250 тис.	1842	Йордан Я.П. Новейшее направление сербской литературы в верхней Лужице // Денница. – 1842. – №7. – С. 90. – С. 90 – 92; – №8. –С.97 – 99.
П.Й.Шафарик, словацький, чеський будитель	142 тис.	1843	Шафарик П.Й. Славянское народописание // Московитянин. – 1843. – №5. – Приложение. – №1.

Е.Б. Якуб, серболужицький дослідник, етнограф, славіст	240 тис.	1848	Jakub, Ernst Bohuwer. Serbske horne Luzizy aby statistiski sapisk wschitkich sserbskich evangeliskich a katholiskich Woß adow a jich duchomnych a Wuczerjow se wschelakimi poweszjemi se Sserbowstwa. – W Budyschini: s Nakladom Macjizy serbskeje, 1848. – 133 s .
Т.Ленартович, польський публіцист, який мандрував Лужицею	245 тис.	1849	Lenartowicz Teofil. Podróże. 1848. / Podróże Polaków na Łużyce w XIX wieku / wybrał i oprac. Andrzej Zieliński. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. – S. 65. – 161 s.
М.Семиряга, після II світової війни, знаходячись в складі Радянської військової адміністрації, мав можливість зібрати матеріал про етнос. Наведена ним інформація базується на статистичних даних німецьких архівів	136 тис.	1861	Семиряга Михаил Иванович. Лужичане. – М.-Л.: «Наука», – 1955. – С.11. – 195 с.
А.Будилович, історик-славіст	140 тис.	1875	Будилович Антон Семёнович Статистические таблицы распределения славян. – СПб: Типография А.И. Траншеля, 1875. – С. 8. – 23 с.
М.Задерацький, український історик-славіст.	140 тис.	1875	Задерацкий К. Славянский ежегодник. Календарь на 1876 г. – К., 1875. – С. 207.
М. Горник, керівник лужицько- сербського культурного руху	160 тис.	1877	Горник М. Минувшее десятилетие у сербов- лужичан // Славянский сборник. – 1877. – Т.2. – С. 88.
А.Мука, лідер лужицького національно- культурного руху	175 тис.	1885	Mucke Ernst. Statistika lužiskich Serbow: Wobličenje a wopisanje hornjo- a delnjo-lužiskeho Serbowstwa

			w letech 1880 – 1885; z přídavkom nadrobneje kharty serbskich Hornich a Delnich Lužic z leta 1886 Wudarok a. Budyšin, 1884 – 86. – S.57. –502 s.
К. Святополк, публіцист	172 тис.	1887	Святополк, К.: Qui vivra, verra // Известия Санкт-Петербургского Славянского благотворительного общества. – 1887. – № 2. – С. 63.
О. Погодін, відомий російський історик	152 тис.	1900	Погодин, Александр Львович. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 года. – М: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1915 г. – С. 211. – 420 с.
І. Драгутинович, болгарський публіцист	166 тис.	1901	Драгутиновича Иван. Школьное дело у Славян в конце XIX века. Лужицкие сербы // Славянский век. Всеславянский орган. – Вена. – 1901. – № 27. – С. 82.
Т. Флоринський, славіст-історик. Активний діяч Київського слов'янського товариства	160 тис.	1904	Флоринский Т.Д. Праздник лужицких сербов // Славянский век. – 1904. – № 86. – С. 429; Його ж: Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства. – К., 1907. – С. 32.
Л.Нідерле, відомий чеський славіст	156 тис.	1909	Нидерле Л. Обзорение современного славянства. Лужицкие сербы. – С-Пб., 1909. – С.66; Niederle Lubor. Slovanský svět: zeměpisný a statistický obraz současného Slovanst. – Praha, 1909. – 198 s.
Лужицько – сербська Національна Рада	500 тис.	1946	Меморандум лужицких сербов , последнего поработанного народа в Европе. 1500 лет борьбы за народное существование. Лужицко-сербский Национальный

			Совет. - Будышин: Орбис, 1946. - С. 6.
Г.Стоун, англійський сорабіст	60 тис.	1972	Stone, G. The smallest Slavonic nation : the Sorbs of Lusatia. - London, Athlone press, 1972 . - P31. - 208 p.
Der Grosse Brockhaus.	50 тис.	1980	Wenden / Der Grosse Brockhaus . - Wiesbaden, 1980. - В.12. - S . 532.
Лужицькі серби. Посібник з народознавства / під ред. В.Моторного, Д.Шольце	55 тис.	1997	Лужицькі серби. Посібник з народознавства / Під ред. В. Моторного, Д.Шольце. - Львів - Будишин: Місіонер, 1997. - С. 21.

Додаток Е

Соціальне походження лужицьких священиків району Калау, Котбус,

Шпремберг у 1820 – 1845 рр.

Соціальне походження	1820		1845	
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
Родини священиків	16	40	12	31,6
Родини вчителів	3	7,5	3	7,9
Селянські родини	4	10	12	31,6
Родини заможних селян	5	12,5	6	15,8
Родини міського пролетаріату	1	2,5	-	-
Не відомі	11	27,5	5	13,1
Всього	40	100	38	100

Додаток Ж

Створення серболужицьких національно-культурних об'єднань на фоні становлення славістичних закладів Німеччини

Назва об'єднань або наукових установ	Рік	Короткі відомості про їх діяльність
«Сербське проповідницьке товариство» в Лейпцігу (Serbske předarske towarstwo).	1716	Товариство збиралось в Лейпцігу. На зборах жваво обговорювались питання розвитку національної культури.

Вендський семінар (Wendisches seminar, Seminarium Lusaticum Pragense).	1728	На нього збирались студенти-лужичани, що навчались в празьких навчальних закладах. Семінар сприяв лужицько-чеським культурним контактам.
Вендська колегія проповідників у Вітенберзі (Wendischen Prediger-Collegium).	1746	Об'єднання ставило перед собою мету поширювати релігійні та просвітницькі ідеали.
«Яблоновське товариство славистів» . Лейпціг (Jablunowski'schen Gesellschaft).	1774	На засіданнях товариства обговорювались питання слов'янської історії та культури.
Верхньолужицьке наукове товариство (Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften).	1779	Герліцьке товариство вивчало минуле слов'ян, сприяло збереженню серболужицької культури та самобутності.
Академічне товариство з вивчення лужицької історії та мови.	1838	Товариство серболужицьких та німецьких студентів, які навчалися у Вроцлаві.
Відкриття кафедри слов'янської мови та літератури при Берлінському університеті.	1841	Німецька славістика отримує форму офіційної наукової дисципліни.
Відкриття кафедри славістики в університеті у м. Вроцлав, Пруссія.	1841	Вивчаються мови та література слов'ян .
Засновується товариство «Сербовка».	1846	Очолює громадське об'єднання чех В. Ганка. Розглядали різноманітні аспекти духовної культури і побуту лужичан.
Виникнення «Матиці Сербської». (Maćica Serbska).	1847	Національно-культурне товариство народності.
Виникла кафедра славістики при Мюнхенському університеті.	1911	Вивчали питання слов'янської культури та історії.
Об'єднання лужицьких союзів і товариств в єдину організацію «Домовіна».	1912	Етнопатріотичне об'єднання, що ставило за мету поєднати різні рухи і союзи лужичан.

На 1909 рік у лужицьких сербів існувало 53 громадських, культурних та наукових об'єднань. Серед них 4 – літературних, 7 – студентських, 17

–просвітницьких, 12 – землеробних і одне страхове об'єднання. Крім того, існували серболужицькі союзи, які ставили за мету допомагати економічному розвитку, селянським та іншим виробничим об'єднанням. Налічувалося 9 ощадних кас і 3 товариства допомоги. Таким чином, із наведеної таблиці видно, що на загальному фоні становлення німецької славістики серболужицькі культурно-просвітницькі товариства створювались одними із перших і були не тільки осередком національного патріотизму, але й мали характер науково-громадських закладів.

Додаток 3

Позиція делегатів західних слов'ян на Слов'янському конгресі

Поширення національно-революційних настроїв налаштовувало активні патріотичні сили західних слов'ян на об'єднання політичних зусиль та встановлення спільних контактів заради координації своїх дій. Таким чином, навесні 1848 р. виникає ідея проведення міжслов'янського політичного заходу – Слов'янського конгресу. Основною причиною, на думку кількох поколінь дослідників (І.Удальцов, Г.Мельников, Д.Рапант, В.Матула, А.Кліма) [530, с.23-39; 467, 16-26; 305, с.58-59; 1073, с.604-605; 961, с.210; 896, с.1-3; 362, с.518-526; 1135, с.23-46], безумовно, став процес національного самоусвідомлення європейських народів, що, до речі, й віддзеркалив конгрес, хоча, як відомо, його учасники так і не змогли остаточно узгодити рамки спільної слов'янської платформи.

Сам конгрес справедливо вважати певною реакцією на «пришествя» до Європи націоналізму та на прояв, як писали сучасники, «ненависті між німецькою і чеською партіями» [483, арк.314], а також й інтелектуально-політичною відповіддю на організацію загальногерманського Франкфуртського національного зібрання. Останнє стало такою собі «червоною ганчіркою» для національно налаштованих західних слов'янських діячів. Тому цілком не випадково, що діяч чеського відродження В.Ганка в листі до О.Я.Стороженка в притаманному йому пафосно-літературному стилі напише: «У нас все було би гарно, але клятні німці!... Ми не бажаємо єднання з цією великою Німеччиною» [96, арк.1]. Загалом у цей час у чеських газетах [788; 789; 790; 793; 797] з'являється шквал гострих і неоднозначних публікацій. Наприклад, К.Гавлічек в руслі ідеологеми поміркованості та пасивної опозиційності чеського національного руху буде засуджувати доцентровість німецьких ідеологів, критикувати великогерманський політичний сценарій та опелювати до свідомості прихильників ідеї австрославізму. Він напише: «Хіба це

сейм, на ньому із 370 членів майже 100, відправляючись на засідання, при цьому не знають, на користь якої думки вони мають голосувати! Що це за сейм, де 40 членів не вміють ні читати, ні писати та майже зовсім не розуміють мови, якою проводяться засідання! Та що це за сейм, на якому засідають близько 30 членів, які намагаються знищити ту державу, яку вони насправді зобов'язані підтримувати?» [107, с.243].

Така принципова позиція чеського національного ідеолога має своє пояснення. У випадку практичної реалізації «великої германської ідеї» слов'янські народи, скоріш за все, ризикували не увійти до складу майбутнього Германського союзу народів. Принаймні деякі з німецьких національних політиків не бачили слов'ян у майбутньому союзі. При цьому можна стверджувати, що сам проект національної німецької єдності за великогерманським сценарієм, хоча і мав характер певної політичної ілюзії, проте великогерманські ідеї та дебати навколо слов'янської проблеми на національному зібранні опосередковано тримали в національно-політичному тонусі організаторів Слов'янського конгресу, а панславістичні мотиви стали певною реакцією західних слов'ян на прояви пангерманізму.

Головною відмінністю празького від франкфуртського консолідаційного проекту стало намагання низки західнослов'янських національних ідеологів політично підтримати правлячу династію Габсбургів і тим самим сприяти її збереженню. В цьому плані варто нагадати про публічно озвучені Ф.Палацьким і П.Й.Шафариком свої переконання. «Конгрес, – підсумував Ф.Палацький, – сприяв у критичні, рокові моменти збереженню Австрії як великої держави ... Члени Слов'янського конгресу ... мали на увазі утворення нової, справедливої, не штучної Австрії, а союзу вільних і рівноправних народів при обов'язковій спадковій владі сильного імператора, ми не хотіли вогнища старого абсолютизму, яке було би гніздом реакції та раєм для бюрократії» [1013,с.90].

З часом М.Бакунін у своїй «Сповіді» такими словами опише політичну позицію, з якою на конгресі виступив головний чеський національно-ліберальний ідеолог: «Ми хочемо спробувати зробити кунштштук (фокус, трюк), – цитує Ф. Палацького російський анархіст, – оживити, зцілити і максимально зміцнити приголомшену сьогодні австрійську монархію на нашому слов'янському ґрунті та за допомогою нашої слов'янської сили» [20]. Як відомо, подібної світоглядної філософії буде дотримуватися П.Й.Шафарик. Він 8 червня 1848 р. на засіданні чесько-словацької секції заявить про бажання слов'ян «зберегти нашу Австрійську державу» [1136, с.320–321]. Як бачимо, наведені твердження підкреслюють світоглядну однаковість ліберальних ідеологів в плані дотримання головних положень своєї національної ідеологеми, яка утворювалася із тандему ідей: захист національних прав в рамках політичної лояльності до монархічної влади Габсбургів.

Ідея скликання всеслов'янського конгресу належала хорватському історичу Івану Кукулевичу-Сакцінському. Останній, актуалізувавши ідею наднаціональної політичної кооперації, фактично підвів ризик під попереднім романтичним етапом етнокультурного співробітництва у рамках інтеграційної ідеї всеслов'янства. 20 квітня 1848 р. у загребській газеті «Новини далматинсько-хорватсько-славонські» Кукулевич висуває ідею скликати слов'янський з'їзд [1136, с.22–23]. Мотивованою підставою для організації слов'янського зібрання стало прискорення національного

доцентрового процесу у країнах Германського союзу. Як відомо, за задумом німецьких ідеологів, майбутня Велика Германія не ставила за мету захищати національні інтереси чехів, а тим більше перейматися етнокультурними проблемами нечисленних лужицьких сербів. Схожий підхід до майбутньої долі цілісності Австрії висловлювали ідеологи угорського національно-визвольного руху. Наприклад, лідер угорської революції Л.Кошут став натхненником теорії «титульного стану угорців». Такий політичний підхід до проблеми визнання та захисту національних прав словаків, а втім, як можна дізнатися із звернення до Мушинського деканату, і прав «угорських русинів, які страждають від мадьярського ярма» [157,арк.1211], мав своє пояснення. Небажання угорських політиків йти на компроміс із ідеологами слов'янських рухів можна пояснити їх підозрами, що на тлі наростаючого конфлікту між Угорщиною та Австрійською імперією єдність земель корони Святого Стефана може бути порушена через традиційну лояльність словаків та «русинів угорських» до династії Габсбургів.

Відповідно, активною організаційною силою підготовчого етапу Слов'янського конгресу стала та частина національно-патріотичної слов'янської еліти, яка усвідомлювала майбутню небезпеку відриву від схожих інтеграційних процесів, що мали місце в середовищі європейських народів. До того ж, організаторів з'їзду надихав пафос справедливості, бажання не втратити історичний шанс вибороти рівність і свободу для своїх народів.

У загальноєвропейській політичній кризі найбільшу активність в плані організації конгресу виявили чеські національні діячі. Не випадково Підготовчий комітет складався, за винятком однієї людини, виключно із чехів (Ф.Палацький, В. Ганка, Ф.Л.Рігер, Ф.Зах), а очолив його богемський консерватор, аристократ – граф Й.М.Тун. Цей факт демонстрував як високий ступінь чеської національно-політичної організованості, так і застереження представників чеської національної партії проти перспективи опинитися у складі об'єднаної Німеччини.

Сьогодні своє тлумачення причини організаційної активності чехів пропонує голова Спілки німецьких істориків – Вернер Конце. Він висунув і обґрунтував ідею конвергенції хвиль німецького і західнослов'янського національних рухів. При цьому дослідник не розглядає їх як застигли відокремлені національно-політичні субстанції, а наполягає на існуванні в період 1848–1849 рр. причинно-наслідкового процесу. Німецький фактор, а точніше німецькі національні ідеї логічно призвели до чеської дивергенції. На нашу думку, такий методологічний підхід варто вважати об'єктивним. Відповідно, інтелектуальні ідеї філософів німецького націоналізму (Й. Г.Ціммерман, Й.Г.Фіхте, Є.М.Ардт), які своїм корінням сягали універсалістських, космополітичних теорій XVIII ст., в часи революції вже активно «працювали» не тільки в умах німецьких політиків, а ставали джерелом національних конструкцій для західних слов'янських діячів. Таким чином, вважає В.Конце, останні на конгресі здійснили спробу перенести ідею культурної спільності слов'ян у площину практичного панславізму [668, s.15–17]. Подібне трактування все ж варто вважати певним перебільшенням відносно оцінки реального впливу наднаціональної ідеї панславізму на причину організації конгресу.

У якості справедливості нашого твердження варто навести «Звернення до неслов'янських народів Австрії з приводу Слов'янського з'їзду» [1061, s.18–19], яке

за ініціативою Ф.Палацького було опубліковане 5 травня 1848 р. Чеський національний ідеолог підкреслено завіряв австро-німецьких політиків про неможливість проникнення панславистичних ідей до середовища західних слов'ян. Далі чеський ліберал наголошував на суто національно-демократичній меті конгресу – проголосити принцип рівності всіх народів Австрійської монархії [1136, s.51–52]. При цьому, як ми можемо дізнатися з «Народних новин» (19.05.1848), чеські організатори конгресу з самого початку замислювали його як свій національний політичний майданчик, на якому вони ставили за мету надати концепції австрославізму публічності та зробити її ідеологією слов'янських національних рухів Австрії. Конкретно К.Гавлічек писав, що з'їзд має допомогти слов'янам знайти своє справжнє місце в Австрії, право на яке вони історично заслужили «і лише з цього моменту Австрійська імперія перетвориться на міцну фортецю в центрі Європи і зможе захистити свою свободу від загрози з півночі та від погромів, які загрожують нашій нації від німців і мадярів» [791].

Найявний публіцистичний матеріал дозволяє припустити, що політична позиція делегатів конгресу (Гавлічека, Палацького, Шафарика, Рігера) щодо змісту принципів розв'язання національної проблеми австрійського слов'янства була узгодженою і консолідованою вимогою для переважної більшості представників чеської національної партії. Відомий у колі чеських національних лібералів Я. Воцель, будучи депутатом австрійського установчого рейхстагу, в журналі «Часопис Чеського музею» розміщує звернення до членів пражського зібрання. В ньому він окреслює спільні для депутатів конгресу і депутатів рейхстагу принципи формування нової «слов'яно-австрійської політичної співдружності» [1270, s.544]. Наведене гасло Я.Воцеля дозволяє говорити про існування політичної домовленості між чеськими делегатами конгресу і членами рейхстагу відносно розв'язання національної проблеми і політичної долі Австрії. Загалом в такій позиції був закладений компроміс між центром і національними провінціями, а таке бачення процесу національної інтеграції народів Австрійської імперії задовольняло і консервативне богемсько-австрійське історичне дворянство. Більше того, частина дворянства на чолі з І.Я.Клам-Мартініцем, Л.Туном і К.Шварценбергом навіть підтримували вимоги національних чеських лібералів у частині визнання рівноправності з німцями.

Однак, з нашого боку було б помилкою говорити про австрослов'янську інтеграційну ідею як про головний мотив організації форуму. Варто визнати, що зміст національно-політичної філософії з'їзду все ж покоївся на двох інтеграційних наднаціональних ідеях – австрославізмі та ідеї слов'янської єдності. Відповідно, зусиллями конкретних національних ідеологів їх політичні позиції на конгресі в тій або іншій мірі доповнювалися австрославізмом або слов'янською взаємністю.

Остання ідея була зрозумілою для багатьох слов'янських ідеологів, тому її реанімували та використали у якості аргументу на користь необхідності організувати конгрес. В дусі кращих традицій романтичного славізму публічно було випущено відозову «Брати, слов'яни!» [96; 97]. Документ був написаний чотирма мовами, на ньому стояли прізвища відомих слов'янських діячів, оприлюднили його у газеті «Народні новини» 5 травня 1848 р. [1107]. Між підписантами були чехи Ф. Палацький, В.Ганка, Ф.Л.Рігер, словаки П.Й.Шафарик, Л.Штур, лужичанин Я.

Йордан, українець, виходець із Закарпаття А.Добрянський та ін.

Необхідно підкреслити, що термін «реанімували» був використаний нами свідомо з огляду на практичні реалії втілення ідеї слов'янської взаємності. При цьому особливий інтерес являє собою оцінка взаємності, що була надана П.Й. Шафариком. Останнього важко звинуватити в критичному ставленні до ідеї слов'янської інтеграції, особливо відносно такої її складової, як наявність культурних взаємин у змісті національної ідеї. Безпосередньо менше, ніж за рік до початку революції, чесько-словацький будитель в своєму листі пише О.М. Бодянському: «Справедливо Ви скажіть на наявність роз'єднаності та відсутність взаємності у місцевих та інших слов'ян. У реальності вони ніколи не були такими незначними: твори Коллара про взаємність – вже тільки сатира та іронія» [571, с.194]. Таким чином, з огляду на нерадісний зміст листа П.Й.Шафарика, який було написано майже за рік до конгресу, і відштовхуючись від його оптимістичних інтонацій під час проголошення 2 червня 1848 на конгресі звернення «Славетному зібранню! Дорогі брати» [1101], можна стверджувати, що ідея слов'янської взаємності з новою силою актуалізувалася в змісті національних парадигм з настанням періоду «Весни народів». Пізніше, вже під час проведення конгресу, на сторінках газети «Народні новини» (04.06.1848) буде надрукований виступ старости слов'янських зборів – Ф.Палацького. В ньому він знову буде говорити делегатам про фундаментальне значення «ідеї взаємності» для процесу національного будівництва. «Ідея є таким собі паролем, – переконував староста слов'янських посланців, – за допомогою якого ми змогли розпочати реалізацію принципу своєї свободи і національності, а точніше буде – національності й свободи» [1007].

Заклик «Брати, слов'яни!» було підписано 20-ма видатними громадськими та політичними діячами слов'янства [98, арк.5]. Як відомо, сам текст звернення підготував Л.Штур. Він свідомо взяв на себе цю місію з огляду на своє переконання про необхідність зберегти ідею загальнослов'янського зближення і, таким чином, не дати чеським австрославістам (Ф.Палацькому, Ф.Л.Рігеру, К.Гавлічеку) перетворити конгрес на свій політичний майданчик. У цьому заклику до всіх австрійських та неавстрійських слов'ян пропонувалося «зібратися 31 травня цього року у старовинній слов'янській чеській Празі, де б ми мали можливість разом поговорити про все». Далі у заклику писалося про настання нової політичної якості періоду, «коли нам, слов'янам, прийшов час домовитися про злиття думкою у єдине» [96, арк.2551]. Такий підхід до формулювання заклику варто розцінювати не тільки як данину концепції єдиного слов'янського народу, але й як гасло, на тлі якого пропонувалося провести конгрес. Відповідно, можна стверджувати: спільні слов'янські історико-етнічні фактори й далі продовжували викликати у певної частини слов'янських ідеологів інтерес до інтеграційних ідей.

Цілком зрозуміло, що празький слов'янський форум майже одразу ж став вважатися антидемократичним, антинімецьким слов'янським заходом. Тому пізніше, вже підбиваючи підсумки революційних подій 1848–1849 рр., Ф.Енгельс – ідеолог, який не в меншій мірі, ніж діячі слов'янського конгресу, розмірковував над інтеграційними проектами, хоча, безумовно, не на основі етнічної, а лише класової спорідненості, назвав слов'ян «disjecta membra» (розрізненими частинами), а

конгрес «досить кумедним» дійством [594, с.205].

При цьому теоретик формаційності, навіть дещо всупереч своїм світоглядним переконанням про системність і загальність революційних процесів, у своїх працях [298, с.84; 594, с.206–207] звинуватить слов'янські народи та їх національних ідеологів у етнічній меншовартості у рамках європейської цивілізації. «Народи, які ніколи не мали власної історії, – писав Енгельс, – які з моменту досягнення ними першого, найнижчого щабля цивілізації вже підпали під чужоземну владу, нежиттєздатні й ніколи не зможуть здобути яку-небудь самостійність» [593, с.294]. Таким упередженим висновком класик марксизму фактично утворить певний методологічний алгоритм для низки наступних дослідників слов'янства.

До речі, досить іронічну оцінку самого конгресу і скепсис відносно перспективи на практиці реалізувати його рішення ми можемо знайти в низці історичних праць. Так, професор історії університету в Сорбонні Шарль Сеньобос (1854–1942) поставив під сумнів корисність празького з'їзду. Він висловив думку, що члени конгресу, насамперед, просто не розуміли один одного, а тому «не змогли прийти до будь-якого путнього рішення» [465, с.408–409]. Концептуально близькими до Ш.Сеньобоса були навіть російські дослідники В.Базаров та І. Степанов, які дещо іронічно представили хід Слов'янського конгресу на сторінках своїх «Нарисів з історії Германії ХІХ ст.». Вони безпосередньо зазначили: «Здавалося, що знову воскресло середньовічне слов'янство з його плямистими фарбами і фантастичними костюмами. У Празі з'явилися блискучі, яскраві вбрання: червоні шаровари і лілові або білі мантії; особливо впадали в очі чеські дами в одязі амазонок ... Із заплутаних дебатів конгресу, який нагадував завдяки діалектичним відмінностям вавилонське стовпотворіння, з'ясувалося тільки одне, що всі його члени одностайно сходяться в мріях про велику слов'янську державу і у ненависті до Німеччини ... Конгрес випустив маніфест, який сповістив про рівноправність усіх національностей, але при цьому все ж не було сказано нічого нового» [17, с.328].

Повертаючись до конгресу, критики його ідеологічних натхненників з боку класика марксизму – Ф.Енгельса, зазначимо, що можна було б не погодитися із думкою авторитетного теоретика, але певний критицизм відносно самої ідеї єдності, а втім і з практики проникнення об'єднавчої, інтеграційної ідеї до змісту національних парадигм слов'янських делегацій ми можемо знайти в мемуаристичній праці соратника Л.Штура – Й.М. Гурбана. Національний егоїзм, особисті етнічні інтереси кожної з делегацій, на думку Гурбана, зробили одразу неможливим вироблення спільної консолідованої позиції. На з'їзді, констатує Й.М. Гурбан, панувала атмосфера «відсутності довіри», відповідно «поляки на конгресі багато говорили про Європу та співчували угорцям ... в той самий час русини жалілися на польський тероризм ... Словенці переважно намагалися говорити про германізацію ..., словаки із всіма своїми обґрунтованими заявами до кінця були залишені наодинці з угорським урядом ..., котрий розставив по всій Словаччині шибениці і здійснював акти нечуваного тероризму по відношенню до тих, хто намагався відкрити рот та заявити про словацьку опозицію» [843, s.165].

На нашу думку, Слов'янський конгрес варто розглядати не як масштабне європейське явище, а як одну із ланок у загальному ланцюгу зростаючого європейського націоналізму. Празький, Франкфуртський представницькі форуми

підтвердили факт цивілізаційної схожості історії європейських народів, синхронність та регіональну своєрідність процесів розвитку національно-визвольних рухів у народів Європи. З празького конгресу починається нова фаза розвитку національної ідеології у чехів і словаків. При цьому, якщо взяти до уваги процес переходу ідеї ліберально-гуманістичного націоналізму з його мовно-культурним фундаментом у політичну площину, то можна констатувати, що в середовище західних слов'янських народів вже вкоренився принцип націоналізму, а слов'янські інтеграційні ідеї, що покоїлися на фундаменті етнічної спільності, напередодні революції 1848–1849 рр. вийшли за рамки публіцистичного формату та потребували широкого міжетнічного форуму для їх обговорення.

Один із організаторів зібрання Ф.Палацький таким чином конкретизує мету скликання великого міжслов'янського форуму: «запобігти загрозі, що виникла переважно як наслідок франкфуртсько-мадярських намагань знищити Австрію, тому з'їзд намагався протидіяти цьому шляхом об'єднання всіх слов'янських племен імперії». Далі чеський національний теоретик досить відверто відкриває завісу справжньої причини організації конгресу. Він пише: «Історія цього з'їзду поки частково ще покрита густим туманом, розвіяти який зможе тільки майбутнє, але при цьому його мета і прагнення з самого початку не були таємними ні для кого ... – збереження Австрії» [1013, s.91].

Дещо своє особисте бачення атмосфери, що панувала на слов'янському форумі, передав чеський історик-славіст, вчений секретар австрійського міністерства просвіти Йосип Іречек (1825–1888). У книзі, яку він присвятив П.Й. Шафаріку, із прикрістю описується політична дріб'язковість окремих делегатів, яка, зазвичай, підігрівалася взаємними інтригами та амбіційними претензіями окремих слов'янських ідеологів на лідерство у слов'янському світі. Особливо критично Й. Іречек відгукується про радикальних політиків. Він такими словами передає своє негативне ставлення до них: «одночасно на з'їзд до добрих людей з числа австрійського слов'янства прибула численна зграя тих буревісників, які завжди віщують наближення сильної бурі. Це були гладенькі на вигляд люди ..., вони з'явилися на Слов'янському конгресі, незважаючи на те, що їх ніхто не взяв.... Російський Бакунін і познанський поляк Карл Лібельт стали їх ватажками». Саме ця категорія політиків, на думку Й.Іречека, відволікла проавстрійськи налаштованих делегатів від основної мети конгресу – творення нової національно-ідеологічної конструкції Австрійської держави [860, s.26].

В руслі сказаного доречно додати, що в своїх висновках Й.Іречек не був самотнім. З ним солідаризувались як окремі сучасники Слов'янського конгресу, так і пізніші його дослідники. Між останніми, як нам здається, слід звернути увагу на позицію австро-чеського письменника, активного функціонера Чеського музею Яна Чернія. Дослідивши слов'янський форум, виступи делегатів з'їзду, їх суспільно-політичні переконання, чеський історик дійшов висновку, що агітаційна активність гостей з'їзду стала причиною формування «ідеології революційного радикалізму», для якого «в національному чеському і празькому суспільному середовищі фактично не було жодних причин» [659, s.49].

Ще більш гостро позицію радикалів на форумі засудить Я.Малий. На його думку, головна проблема, яка стала причиною невдачі конгресу, полягала в тому,

що з вини радикальних політиків так і не було знайдено компромісу із владою, згідно з яким австрійські слов'яни змогли б легально домовитися і без радикальних революційних потрясінь домогтися національної та громадянської рівноправності з титульним німецьким і угорським населенням. Відповідно, вважає Я.Малий, радикалізм «згубив всіляке суспільне життя на празькому конгресі», що і стало причиною його зриву [951, s.70]. Здається, що можна було б не погодитися із високою категоричністю озвучених вище заяв від Я.Чернія та Я.Малого, як це, наприклад, зробив І.І.Удальцов [592, с.98], але в цілому варто визнати, що такий оціночний підхід відповідає поміркованому характеру змісту парадигми цього руху або так званій пасивній опозиційності чеського національного руху, яка характеризує чеську модель національного виживання на теренах Австрійської монархії.

Позиція офіційного Відня стосовно самої ідеї підготовки і відкриття у Празі Слов'янського конгресу, на відміну від російського уряду, характеризувалася зваженою терпимістю. Правляча австрійська еліта розраховувала за допомогою Слов'янського конгресу дещо зміцнити своє політичне становище шляхом протиставлення ідеї слов'янської інтеграції (у австрославистському варіанті) зростаючому угорському сепаратизму. Іншими словами, австрійський уряд намагався використати наявні антиугорські настрої, які мали місце у середовищі як західних, так і південних слов'янських народів. В принципі офіційний Відень фактично спромігся реалізувати цю ідею на практиці. Тому, дещо в унісон бажанню австрійських консерваторів, лідер хорватського національного руху Людевіт Гай буде називати угорців «темні дикі татари», що «попирають нашу націю» і яких «ми маємо скинути у безодню пекла» [452, с.104].

До речі, про актуальність в період революції 1848–1849 рр. такої теми, як угорсько-слов'янські протиріччя, свідчить навіть зміст консолідованого слов'янського документа під назвою «Маніфест слов'янського з'їзду до європейських народів», який був прийнятий делегатами конгресу. В документі його автор Ф.Палацький написав: «вимагаємо від угорського міністерства, щоб воно невідкладно припинило вдаватися до тих нелюдських насильницьких засобів, які воно використовує проти слов'янських народів Угорщини, проти сербів, хорватів, словаків і русинів, і вимагаємо якомога швидше забезпечити цілком належні їм національні права» [952, s.40]. Таким чином, на нашу думку, віденським урядом празький Слов'янський конгрес, скоріш за все, розглядався як певний інтелектуально сміливий, але все ж особисто санкціонований проект. Австрійський уряд обережно підтримував нерадикальні слов'янські організації та помірковані політичні проекти. У якості доказу такого твердження варто згадати про факт організації у Львові 2 травня 1848 р. «Головної Руської Ради» – політичної організації української інтелігенції та уніатського духовництва Галичини проавстрійського напрямку. Як відомо, організація, яка вперше офіційно проголосила українців Галичини частиною українського народу, була утворена при підтримці австрійської влади. До того ж, через «Головну Руську Раду» угорські русини зверталися до «Його Імператорської Величності» із проханням захистити їх від «мадярського ярма» [157, арк.1212]. Таким чином, офіційну заборону на скликання загальнослов'янського зібрання варто розглядати як публічну позицію імперського

уряду щодо можливості організувати загальнослов'янський форум на тлі панславистичної ідеї. В той самий час існувала мовчазна санкція на участь австрійського слов'янства в організації та практичній роботі конгресу.

Активними ініціаторами Слов'янського конгресу були такі діячі-патріоти, як Ф.Палацький, Й.М.Тун, В.Ганка, Я.Воцель, К.В.Зах та ін. Словацькими учасниками конгресу стали інтелектуали, які заявили про себе в ході розвитку словацького відродження: П.Й.Шафарик, Л.Штур, Й.М.Гурбан. Від лужицьких сербів був присутній Я.Йордан. Як можна дізнатися з «Народних новин», делегати добиралися на форум з різних куточків Європи, а тому їх фактичне прибуття і реєстрація розтягнулися на 29 і 30 травня 1848 р. [1272].

Урочисте відкриття конгресу відбулося 2 червня 1848 р. на Софійському острові в Празі. Зал засідань прикрашали прапори та герби всіх слов'янських народів Австрійської імперії, а увінчав приміщення чорно-жовтий імператорський прапор Габсбургів. Старостою конгресу було обрано Ф.Палацького, його заступниками – хорватського письменника С.Враза і польського князя Є. Любомирського. На відкритті конгресу із промовою виступив його староста Ф. Палацький. В своїй промові він запевняв цісаря у вірнопідданих почуттях до нього з боку наймиролюбнішого слов'янства імперії [1074, s.14]. Своєю промовою чеський національний ліберал фактично заклав програмний алгоритм роботи як чеської делегації, так і самого форуму.

Всього для участі у празькому зібранні прибуло 385 представників переважно національно-буржуазної інтелігенції із різних слов'янських районів імперії, імперську аристократію представляли 35 осіб, а духовенство було представлене 16 священиками. Робота конгресу здійснювалася в основному у трьох секціях, що на практиці вже зашкодило можливості сформувавши загальну слов'янську консолідовану позицію. Сам принцип розподілу роботи по секціях слугував меті підкреслити австрославистську лояльність форуму до Габсбурзької монархії. До найбільшої першої секції із 237 чоловік входили чехи, словаки, моравці, сілезці та лужицькі серби. Секцію очолив П.Й.Шафарик. До другої увійшло 42 делегати від південних слов'ян – словенці, серби, хорвати, далматинці. Секцією керував священик Павло Стаматовіч. На засіданнях польсько-українських делегатів, їх було 61 чоловік, головував філософ і революціонер Карл Лібельт [817, s.48–53]. Кожна секція обрала також своє бюро, разом вони являли собою загальний орган, як зібрання – «великий вибір». У своєму повному складі конгрес зібрався 1 червня 1848 р. у Чеському музеї. Того ж дня бюро Слов'янського конгресу вирушило до намісника графа Лео Туна та командира Празької варти князя Йосипа Лобковича, маючи на меті оголосити цим двом представникам австрійської влади про відкриття свого зібрання.

Національне питання як магістральна проблема Австрійської імперії відобразилося і на формуванні програми роботи Слов'янського конгресу. Порядок денний складався з чотирьох пунктів. У першому пропонувалося визначити як місце слов'ян в Австрії, принципи їх взаємовідносин, так і перспективу реформування самої імперії. Другим пунктом передбачалося обговорення проблеми ставлення слов'янських народів до інших народів Австрії. Планувалося обговорити питання рівності всіх народів. У третьому пункті говорилося про необхідність розглянути

проблему ставлення австрійських слов'ян до інших слов'янських народів, які територіально не входять до Австрії. Останній пункт варто розглядати як наслідок процесу німецької національної активності, адже пропонувалося визначити проблему ставлення австрійських слов'ян до неслов'янських народів Європи.

Як ми зазначали на конгресі планувалося розглянути проблему відносин австрійських слов'ян із іншими європейськими неслов'янськими народами, насамперед, із німцями. Цей пункт можна вважати таким собі продовженням дискусійної теми «антагонізму», яка була закладена стараннями ранніх будителів (А.Фойгта [1263, s.257–258], А.Зітте [1284], К.Ройко [1086]) відносно значення та сили впливу «німецького» фактора на слов'янське пробудження. Вважаємо, що негативне ставлення до «німецького» і водночас неможливість розриву чесько-німецьких відносин на різних етапах мало кон'юнктурний характер, а в революційний період ідея антагонізму відносно німецької культури з новою силою актуалізувалася у політичній сфері чесько-німецьких стосунків. Тому зовсім не випадково, що в програмі роботи слов'янського форуму ставлення до німців прозвучало у досить жорсткій формі: «Ми ніколи не зможемо визнати панування Германії над нами». Останнім пунктом пропонувалося обрати делегатів з'їзду, які мали би передати цісарю резолюцію конгресу [1058, s.24–25]. Після уточнення, на пропозицію Лібелята було затверджено остаточний порядок денний роботи зібрання, що складався з трьох пунктів. Це – маніфест до європейських народів; петиція до цісаря Фердинанда I та обговорення проблеми утворення слов'янської федерації.

Доктринальна національно-політична філософія західного слов'янства на пражському конгресі була сформована переважно ліберальною частиною діячів. Ліберали орієнтувалися на вирішення національного питання у політичних рамках існуючої Австрійської держави на засадах федералізму та на принципах австрославізму, до того ж Ф.Палацьким актуалізувалося питання ліберально-демократичних засад громадянського суспільства. Чеський ідеолог оголосив метою національної слов'янської політики рівність всіх людей та народів. Самі ж ідеї не були новими у змісті чеської національної парадигми, концептуально вони були попередньо проголошені Ф.Палацьким у його «Листі до Франкфурту». «Відень, – наголошував чеський національний ідеолог, – це той центр, який спроможний захистити і гарантувати нам спокій» [1006]. З часом у своїй історіософській праці «Ідея держави австрійської» Ф.Палацький більш конкретно та детально розробляє структуру федеративного устрою Австрії [1015, s.57].

З огляду на відзначене вище, варто підкреслити, що позиція західнослов'янських ліберальних ідеологів на конгресі в плані визначення майбутньої долі Габсбурзької монархії наближалась до політичних переконань окремих австрійських лібералів. Наприклад, Ф.Щузелька наполегливо закликав слов'янських ідеологів подолати історичне марнославство окремих племен, які пишаються особливостями історії свого походження заради союзу народів, що скріплявся лише Австрією [1120, s.15].

Безпосередньою підставою для оформлення доктринальних рамок концепції слов'янської федерації для Ф.Палацького став синтез трьох ідей. Насамперед – це ідея збереження Австрійської монархії як культурно-цивілізаційного феномену політичної культури слов'янських народів Австрії. Звідси прагнення Палацького

перетворити «слов'янські племена у Центральній Європі» на політичну «опору» Дунайської монархії [1136, s.175]. Наступне – визнання слов'янських народів і етносів в якості історично сформованих самоврядних суб'єктів; далі – ідея вікового прагнення одноплемінних народів до політичної єдності. Останні дві ідеї – це така собі модифікована ідея «малого панславізму».

Загалом ідейно-політична платформа чеських національних лібералів на чолі із Ф.Палацьким виразно проявилася в їх намаганні легітимізувати програму федералістського устрою Австрійської держави, в якій адміністративний поділ здійснювався б за принципом національно-історичних індивідуальностей. Політики всіляко намагалися зберегти монархію Габсбургів у якості символічного ядра нової Австрії. При цьому делегати конгресу так і не знайшли для себе компромісного вирішення питання, котрі із слов'янських народів Дунайської монархії, з огляду на їх історико-політичне минуле, мають право вважатися національно-політичними індивідуальностями та, відповідно, можуть претендувати на отримання автономного статусу в новій федеративній державі.

З огляду на це виникає досить закономірне запитання: чого в світоглядній національній концепції Палацького було більше – чесько-слов'янського патріотизму або вірнопідданих почуттів до Габсбурзької монархії? Відповідь на поставлене запитання у Палацького однозначно залежала від кінцевого результату революційного руху. З високою вірогідністю можна припустити, що чеські ідеологи (Ф.Палацький, В.Ганка, Ф.Л.Рігер, К.Гавлічек) підсвідомо розраховували в перспективі використати слов'янську більшість для перетворення Австрійської імперії на слов'янську федерацію. Інакше чому на конгресі лідери чеської делегації з такою старанністю оберігали Австрію від німців, які мали стійке бажання реалізувати ідею «великої Германії». До того ж, не з меншим прагматизмом Палацький захищав Австрію від угорців, які підривали її єдність своєю революцією.

Загалом на конгресі тактичне завдання чеських ідеологів співпало із метою віденського уряду – утворити з австрійського слов'янства противагу «бунтівним угорцям». З цього моменту чехи фактично втратили можливість отримати перспективного союзника в їх антифеодальній та демократичній боротьбі. При цьому варто визнати: незважаючи на той факт, що угорський уряд, хоча і проголошував у своєму маніфесті принцип, за яким всі народи «всупереч мовним та релігійним відмінностям, є братами», але він однозначно не сприймав ідею територіально-адміністративної автономії словацького населення Угорського королівства.

Таким чином, національні чеські ідеологи на форумі дотрималися концепції політичного симбіозу: слов'янський союз мав би гарантувати цілісність і самостійність Дунайської монархії. У відповідності до цієї концепції сильна «слов'янська Австрія» має захистити західне слов'янство від міцних обіймів об'єднаної Німеччини. Пізніше, вже після конгресу і поразки революції, Палацький остаточно визнає федерацію як єдину форму державного устрою Австрійської монархії.

Отже, варто визнати, що ідея федералістської держави, в якій адміністративний поділ має здійснюватися з врахуванням специфіки «національно-історичних індивідуальностей», безумовно викликала увагу членів конгресу. Хоча

бажання чеських лібералів відштовхуватися від принципу визнання етнокультурних кордонів національних спільнот при визначенні меж суб'єктів федерації більшість вважала справедливим і навіть перспективним, але все ж ілюзорним політичним проектом.

А непорушним символом існування слов'янської федерації та гарантом розвитку національних спільнот для чеських делегатів конгресу залишалася монархія. Варто нагадати, що чеські ліберали з самого початку революції досить ревно поставилися до будь-яких міркувань щодо можливості перетворити Австрійську монархію на республіку. Ще в своєму посланні до Франкфурту Ф. Палацький однозначно визначив позицію чеської національної ліберальної партії словами: «я повинен вже заздалегідь рішуче відкинути будь-яку республіканську ідею від кордонів Австрійської імперії. Тільки уявіть собі Австрійську імперію, яка буде розділена на безліч республік і республік, – який це буде чудовий привід для утворення універсальної російської монархії!» [1006].

Ідея федералізму австрійських слов'ян не була теоретичним відкриттям Ф. Палацького. Так, К.Гавлічек ще у редагованій ним газеті «Празькі новини» в 1846 р. дещо означив своє концептуальне бачення «малого панславізму». Він писав: «Слов'яни, тобто росіяни, поляки, чехи, іллірійці та інші, не являють собою єдиний народ» [806, s.57]. Відповідно, на конгресі політична позиція К.Гавлічека з національного питання була цілком передбачуваною. Він критично відгукувався про політичні платформи національних слов'янських ідеологів, які концептуально стояли на позиції практичної реалізації політичної відцентровості від Відня. Більше того, на момент початку конгресу чеський ліберальний ідеолог дійшов висновку, що колларовська ідея літературного слов'янського братерства та культурної єдності є утопією, тому в революційних умовах вона навіть приховує загрозу для цілісності Австрійської держави. Пізніше Л.Штур, М.Бакунін, аналізуючи атмосферу політичного дискурсу з цього питання, що мала місце на конгресі, публічно піддадуть національних чеських лібералів у особі Ф.Палацького та К.Гавлічека політичному остракізму за їхнє стійке намагання пропагувати ідею «малого панславізму». За таке концептуально принципове зречення К.Гавлічека від ідеї всеслов'янської єдності М.Бакунін пізніше презирливо назве чеха «обмеженою людиною та відданою собакою чорножовтого кабінетного героя Палацького» [20].

Можна було б дорікати Палацькому та Гавлічеку за їх політичний компроміс із австрійськими консервативними ідеологами. Але не визнавати ідею федералізації слов'ян перспективною було б хибною думкою. Навіть польський національний патріот К.Лібельт і російський анархіст М.Бакунін на конгресі частково підтримали федералістський задум Ф.Палацького, хоча і критично поставилися до ідеї солідарності австрійських слов'ян в рамках концептуального проекту «малого панславізму». Такий підхід має своє пояснення: російський анархіст включав до ареалу майбутнього слов'янського союзу не тільки представників західного та південного (тобто австрійського) слов'янства, але, в тому числі, й східних слов'ян [19, с.44]. В архівах ми можемо також знайти такі відомості про ті події: «На знаменитий конгрес ... несподівано з'явився Бакунін і ..., не соромлячись, почав розмірковувати про знищення Австрії та про створення Слов'янської федерації» [18, арк.1]. Отже майбутню долю Австрійської імперії Бакунін уявляв собі як «потужний

оборонний та наступальний союз», метою якого має стати утворення у майбутньому загальнослов'янської демократичної федерації. Але погляди радикалів не знайшли підтримки учасників конгресу.

Сьогодні, з огляду на значний історико-політичний багаж Європи та, відповідно, надаючи оцінку спробі чеських ідеологів презентувати федералістський австрославізм, ми можемо навіть вважати подібну ідею далекоглядним підходом в плані визначення майбутньої долі об'єднаної Європи. Не випадково, що пізніше австрійський історик Гуго Гантч, з огляду на сьогоднішній день, цілком дотепно зазначить, що лише сьогодні європейська спільнота може зрозуміти, що в федералістському підході був закладений новий ідейний зміст емансипації монархії – здійснення наднаціональної побудови держави, яка в «перспективі могла би стати моделлю загальноєвропейського значення» [774, s.412].

Думку Г.Гантча підтримав голова організованого в США Міжнародного товариства з вивчення історії ідей, професор Нью-Йоркського коледжу Ганс Кон. Американський дослідник, апелюючи до наявних джерел з історії Слов'янського конгресу, а також розмірковуючи над проблемою поліваріантності історичного процесу, зробив зважено поміркований висновок, за яким не тільки поставив під сумнів доцільність практики національно-демократичної революції, але дійшов висновку про правильність політичної стратегії національної боротьби (Палацького, Гавлічека, Рігера), мета якої полягала в ідеї поміркованої опозиційності та безконфліктної модернізації імперій. На думку Г.Кона, ці два принципи могли б стати міцним ідейним фундаментом розв'язання проблеми багатонаціональної імперії на засадах федералізму [233, с.28].

Загалом на конгресі чеські національні ліберали не приховували свого бажання вирішити слов'янське питання в державі Габсбургів шляхом інкорпорації західного слов'янства у федерацію на принципах ідеології австрославізму, що навіть було підставою для звинувачень чеських лідерів у «імперських» амбіціях. Про наявність таких звинувачень ми можемо дізнатися зі «Сповіді» М.Бакуніна: «чеська партія, – писав радикальний анархіст, – не задовольнялася простою загальною чисельною перевагою слов'янського елемента в Австрійській імперії. Спираючись на свій напівофіційний характер існування і на улесливі обіцянки з Інсбруку, вона хотіла ще влаштувати на свою користь щось на зразок чеської гегемонії і цим самим утвердити перевагу чеської мови, чеської національності між слов'янами. Не говорячи вже про Моравію, вона мала намір приєднати до Богемії ще словацьку землю, австрійську Сілезію і навіть Галичину, погрожуючи полякам у разі непокорі обуренням русинів, – хотіли, одним словом, створити сильне Богемське королівство. Такими були домагання чеських політиків» [20]. При цьому було б неправомірним з нашого боку повністю підтримати оцінку Бакуніна і тим сам звинуватити чеських делегатів спочатку у конформізмі з владою, а потім вже приєднатися до тих делегатів конгресу, які критикували гегемоністські амбіції чеської делегації. Але все ж вважаємо за доцільне уважніше розглянути цю проблему.

Заява М.Бакуніна про намагання чеських делегатів перетворити західних слов'ян на фундамент «Богемського королівства» на той час була амбітною ілюзією та гіпертрофією реальних можливостей чеського національного руху. Хоча підстави для подібних фантомів все ж існували. Нагадаємо справедливе бажання

словаків утворити власну літературну мову, що не віталось чеськими національними ідеологами Й.Юнгманом, К.Гавлічком. Це навіть спонукало П.Й.Шафарика у передреволюційні роки в листі до Бодянського заявити: «Між словаками та чехами ... почалися гострі сутички» [570, с.85]. Про існування чесько-словацьких протиріч ми можемо також дізнатися з листів М.А.Ригельмана [348, арк.5] та Чижова [342, арк.97]. Варто згадати і про стійке намагання словака Я.Коллара в своїх працях використовувати «еклектичний» варіант чесько-словацької мовної ідеї (*lingua Slavico-Bohemica*) [911] у якості фундаменту словацького пробудження. До того ж, чеські делегати у своїх судженнях виходили як із фактичної чисельності чеського населення, так й із чисельної переваги слов'ян на імперських теренах. Цей факт породжував між чеськими учасниками конгресу низку сподівань, а банальна логіка підштовхувала чехів скористатися своєю більшістю для перетворення імперії Габсбургів на слов'янську монархію із вже існуючим історичним центром на коронних землях Святого Вацлава.

Відповідно, цілком послідовно до означеного логічного ланцюжка, чеська делегація прагнула інкорпорувати в свій національний процес не тільки словаків, але й мешканців Сілезії і Моравії. Нагадаємо, що ще напередодні конгресу К. Гавлічек, маючи на меті максимально налагодити політичну співпрацю між чеськими та моравськими політиками, здійснив поїздку Моравією. Звідти К. Гавлічек привіз не тільки враження від мальовничої природи Моравії, а й переконання про необхідність негайно «об'єднати Моравію та Богемію ..., тому що цей зв'язок надасть новому союзу більшої сили, вагомості та утворить нові можливості протистояти Франкфуртському зібранню» [807, с.40]. Таким чином, сама ідея збирання земель корони Святого Вацлава була не новою, а позиція чеської делегації на конгресі щодо історичної близькості «єдиного чеського, моравського, словацького народу» звучала досить органічно в світлі ліберальної чеської національної парадигми.

Незважаючи на наявні суперечності та егоїстичні інтереси різних делегацій, процес становлення національної ідентичності однозначно супроводжувався формуванням у суспільстві позитивного ліберального уявлення про громадянську свободу. Цей аспект не міг не стати предметом обговорень для учасників форуму. Пізніше низка дослідників (Г.Мельніков, Е.Нідерхаузер, А.Кліма, О.Урбан, М.Ефмертова, Я.Рандак) [305, с.63–64; 332, с.30–31; 895, с.45–48; 1255, с.22–25; 712, с.23–30; 1070, с.33] визнає, що взаємозалежними атрибутами як революції 1848–1849 рр., так і Слов'янського конгресу були національне та демократичне питання. Таким чином, розв'язання національного питання стало частиною загальної проблеми демократизації, але, в свою чергу, повна демократизація та реалізація ідеї побудови громадянського суспільства були неможливими без вирішення національного питання.

Ще на засіданні чесько-словацької секції Слов'янського конгресу П.Й. Шафарик демонстрував намагання теоретично сформулювати рамки майбутнього ліберально-демократичного громадянського суспільства. Своє парадигмальне ставлення до цієї проблеми Шафарик визначив у принципі «перемога і свобода націй». Тому і надалі, у відповідності до волелюбної атмосфери форуму, політично розсудливий науковець заявляв, що австрійські слов'яни «виступають за

конституційні свободи, при цьому їх метою є захист своєї національності в повному розумінні цього слова» [1136, s.254].

У цій частині своїх політичних переконань Шафарик однозначно мав на конгресі надійного однодумця в особі Палацького. В останнього в ієрархії ціннісних світоглядних орієнтирів символ національної свободи домінував над ідеєю громадянських свобод. Цей аспект має своє пояснення. Процес національної інтеграції у чехів розвивався інтенсивніше, ніж поглиблювалася політична і громадянська культура чеського народу. З огляду на свої пріоритети в плані розуміння національної і громадянської свободи, Палацький в «Народних новинах» (06.06.1848) для делегатів конгресу надішле політичний меседж. У ньому він буде застерігати радикальних делегатів від войовничих висловлювань на адресу монархії: «ми, слов'яни, – підкреслював Палацький, – відповідно до нашої природи є мирними ..., але ми проти того, щоб ціною нашої свободи була війна» [1008].

Така заклопотаність Шафарика та Палацького ідеєю нації в змісті чеської та словацької національної ідеологемі революційного періоду пояснюється все ж їх інтегральним розумінням таких понять, як національна та громадянська свобода. Їх поєднання, на думку слов'янських ідеологів, було необхідним у цей період для повноправного та повноцінного розвитку народів. Варто констатувати, що основоположне значення в політичних проектах чеських і словацьких ідеологів в умовах революційно-демократичної динаміки часу мала ідея «національної свободи».

В цьому руслі, цілком доречно до обставин часу, К.Гавлічек пафосно проголошував, що фундаментальне значення в плані розв'язання національної проблеми має досягнення громадянського суспільного ідеалу. Його зміст мав дворівневу структуру – спочатку нація, потім громадянські свободи. Чеський ліберал проголошував: «народність має стати першою і головною нашою турботою ... Свобода без народності не має ніякого значення, тому що сама вона нічого не може нам дати, це буде свобода не для нас, а для наших гнобителів» [107, с.243]. Таким чином, незважаючи на позитивне ставлення до свободи як до однієї з основоположних для європейської культури ідей, ліберальний ідеолог К.Гавлічек безпосередньо свободу в якості принципу національної революційної програми переважно презентував на конгресі у якості другорядного, скоріше, супутнього національній проблемі питання. Для провідних чеських ідеологів першочерговим символом, що повинен забезпечувати повноцінний розвиток громадянської позиції для кожного слов'янського народу, має залишатися австрійська держава. До речі, саме ця позиція буде піддана критиці з боку Л.Штура [1136, s.248] і М.Бакуніна та стане підставою для останнього назвати: «Палацького, Штробаха, Браунера, Рігера, Трояна, Гавлічека боягузливими чеськими втікачами з рейхстагу, які довели до кінця все те, що було розпочато урядом» [20].

Отже, на конгресі принцип свободи розглядався, скоріше, як втілення самої ідеї в державний конституційний устрій Дунайської монархії Габсбургів, що має гарантувати права особистості, ліберально-демократичні цінності для представників всіх народів оновленої монархії. На нашу думку, можна впевнено стверджувати, що на форумі ліберали намагалися розглядати принцип національної свободи у якості пріоритетної ідеї в порівнянні із ідеєю громадянської свободи. А це дозволяє

припустити: процеси національної інтеграції в західному слов'янському середовищі розвивалися більш інтенсивно в порівнянні із процесом становлення основ громадянського суспільства. Небажання національних теоретиків на конгресі знайти спільний знаменник між національним інтересом і громадянським завданням слов'янських рухів на ділі до кінця перетворювалося на величезну ідейну прірву, яка розділяла учасників Слов'янського форуму на поміркованих реформаторів (Палацький, Йордан, Рігер) і радикальних революціонерів (Штур, Бакунін, Годжа, Гурбан). Але до кінця, незважаючи на наявність різних концептуальних підходів з боку делегатів до розуміння таких принципів, як національна та громадянська свобода в змісті інтегральної ідеології повноцінного розвитку своєї нації, остаточний проект спільного уявлення про національну свободу буде представлений членами польсько-української та чеської делегацій.

Конгресом було прийняте рішення підготувати «Маніфест слов'янського з'їзду до європейських народів» [952, s.37–42]. Цей єдиний офіційний документ конгресу було прийнято 12 червня. Показово, що «Маніфест» був надрукований у вигляді листівки чеською та німецькою мовами. Остаточний текст документа складав Ф.Палацький на підставі наданих йому Ф.Захом, М.Бакуніним та К.Лібельтом проектів. Незважаючи на внутрішні розбіжності учасників конгресу, в «Маніфесті» насамперед були озвучені уявлення слов'янських ідеологів про принципи національної і громадянської свободи для австрійських народів і наступне – підтверджена готовність лідерів національних слов'янських рухів до діалогу з іншими народами Європи.

З цього приводу автор хотів би відзначити, що цілком в руслі існуючого сьогодні в історичній науці методологічного плюралізму будуть відрізнятися одна від одної оцінки самого «Маніфесту». Так, в радянській історіографії Лещіловська, Фрейдзон озвучать думку, за якою матеріали з'їзду, сам «Маніфест» будуть «дихати ненавистю до національного гніту», в той самий час, продовжують дослідники, спроба слов'ян консолідовано озвучити свої вимоги до австрійського уряду в революційний період все ж «призвела до відокремлення західних слов'ян від європейського революційного табору» [282, с.39]. Пізніше О.Павленко напише, що вирішальне значення для політичних проектів конгресу мала ідея «національної свободи», але, в той самий час слов'янський форум визначив нову якість змісту національної ідеї, яка була прописана в тексті «Маніфесту». В останньому прозвучав новий принцип «громадянськості», який неподільно поєднував «політичну» і «національну» свободи [375]. Така позиція, на думку дослідниці, визначила і логіку політичної боротьби. Як бачимо, висновки дещо різняться. В першому випадку дослідники вважають, що принцип національності в діяльності конгресу дещо загальмував розвиток європейського революційного табору. В другому, вважає авторка, слов'янські ідеологи, цілком логічно до обставин часу, демонстрували своєрідну, але цілком послідовну інтегральну якість розуміння національної і громадянської свободи.

На нашу думку, текст «Маніфесту», крім намагання дотриматися національного принципу, відповідав своїм змістом гаслам Великої французької революції. Тому в тексті прозвучить уявлення західних слов'янських національних ідеологів про громадянські свободи, що втілювалися в ідеї боротьби і остаточного

знищення «оков феодалізму». При цьому автори документа декларували бажання «повернути людям їх невід'ємні права людини та громадянина» [952, s.37]. Для більшого підтвердження сказаного нами вище варто навести той абзац «Маніфесту», в якому Ф.Палацький максимально задекларував своє бачення змісту національної свободи слов'янських народів: «Зараз підняв голову давно пригнічений слов'янин, він скидає з себе ярмо насильства і потужним голосом вимагає повернення до свого колишнього стану – свободи. Могутній своєю чисельністю, ще більш потужний своєю волею і новим братерством своїх племен, він, тим не менше, залишається відданим своїм природним властивостям і заповітам своїх батьків: він не хоче ні панування, ні завоювань, але вимагає свободи як для себе, так і для кожного; вимагає, щоб вона була всюди, без винятку, визнана найсвятішим правом людини. Тому ми, слов'яни, відкидаємо і ненавидимо всіляке панування грубої сили, яка порушує закони; відкидаємо всілякі привілеї і переваги, а також політичний поділ на стани; бажаємо безумовної рівності перед законом і рівних прав та обов'язків для кожного; там, де між мільйонами народиться хоч один поневолений, дійсної свободи не існує. Отже, свобода, рівність і братерство всіх громадян держави залишаються як тисячу років тому, так і тепер нашим девізом» [952, s.38–39].

Таким чином, Ф.Палацький презентував на форумі документ, в якому прозвучали ідеї рівності всіх перед законом, чим фактично підкреслив негативне ставлення делегатів конгресу до принципів станового поділу суспільства та, відповідно, станових привілеїв і переваг. У цілому «Маніфест» варто розглядати як спільну декларацію. В ній публічно проголошувалася поява в Європі нової політичної сили – слов'янства, яке, хоча і не мало власної державності, але все ж зберегло власну національно-культурну своєрідність. Таким чином, слов'янство вимагало визнання своєї національної рівності поряд зі всіма європейськими народами. Відповідно, правомірно буде визнати, що в тексті «Маніфесту» було оприлюднено нове розуміння «громадянськості», яка була заснована на неподільному тлумаченні принципів «політичної» і «національної» свободи. Отже, філософія світосприйняття національної свободи у тексті документа виходила з фундаментального поняття «невід'ємності права людини та громадянина» та «безумовної рівності перед законом і рівності прав та обов'язків для кожного». Але у «Маніфесті» перший інтегрований інтелектуальний політичний досвід слов'янських інтелектуалів на царині творення національної парадигми еволюціонував у поєднання національного та політичного принципів, що було озвучено наступною декларативною заявою: «... людина з її природним правом однаково є священною для нас, як і нація з її сукупністю духовних потреб і досягнень» [952, s.39].

Незважаючи на декларативний характер документа, в цілому варто визнати його позитивне значення для теорії слов'янського національного відродження. В той самий час, безпосередньо практичний бік досягнення ідеї громадянської та національної свободи кожна національна делегація уявляла з огляду на інтереси власного національного руху. Так, для чехів така практика уособлювалася змістом складного ланцюжка політичних метаморфоз та компромісів із майбутньою федералістською структурою держави Габсбургів. У змісті національної чеської ідеологеми революційного періоду австрославізм та поміркованість Ф.Палацького

будуть конкретизовані у таких рядках «Маніфесту»: «З огляду на переконання, що могутній духовний рух теперішнього часу вимагає нової політичної творчості, та на те, що держава повинна перебудуватися, якщо не в нових межах, то в усякому разі на нових засадах, ми представили австрійському цісарю, під конституційною владою якого ми в більшості своїй живемо, проект перетворення його імперії на союз рівноправних народів, окремим потребам яких повинно приділятися не менше уваги, ніж єдності самої держави» [952, s.40]. Як бачимо, така позиція чеських делегатів конгресу, в якій був закладений компроміс центру та національних провінцій, цілком співвідносилася із змістом чеського національного руху та з новою силою актуалізувала ідею поміркованості або пасивної опозиційності, що в цілому відповідало чеській моделі національного виживання.

Парадоксально, але «Маніфест» одразу став об'єктом критики як для національних чеських лібералів, так і для словацьких радикалів. Перші намагалися додати документу переважно максимальної коректності по відношенню до австрійської влади, продовжували активно спрямовувати західних слов'янських ідеологів у русло інтеграційного чесько-словацького проекту. При цьому чеські ідеологи максимально прагнули відхреститися від ідеї політичного всеслов'янства. Друга частина критиків «Маніфесту» плекала надію надати документу менше австрославістської заангажованості. До когорти таких політиків увійшли Л.Штур, М.Бакунін, Й.В.Фріч, К.Лібельт, Е.Любомирський, а також інші радикально налаштовані учасники конгресу.

Наявну політичну кризу, відсутність одностайності між представниками різних делегацій досить обґрунтовано можна пояснити, насамперед, різним ступенем проникнення принципу національності до середовища слов'янських народів. Певним символом компромісу для учасників форуму стала пропозиція Ф.Палацького створити спеціальний «Дипломатичний комітет». До комітету увійшли Ф.Зах, К.Лібельт, М.Бакунін. Комітет обрав активну тактику боротьби. Було засуджено політику національного гноблення слов'ян в Угорщині та практику розподілу Польщі, а також прусський і саксонський уряди закликалися відмовитися від політики систематичної денаціоналізації слов'ян, що історично мешкали в Познані, лужицьких районах, а також у східній та західній Пруссії.

Зазначимо, що конгрес актуалізував чималі національно-політичні сподівання представників словацької делегації. При цьому налагодженню конструктивної співпраці заважали як старі, так і нові принципів розбіжності між чеськими і словацькими національними ідеологами. Не випадково, що вже третього червня розпочалася гостра полеміка між Л.Штуром та Ф.Палацьким. Спочатку предметом дискусії стало мовне питання. Незважаючи на нову якість політичного руху західних слов'ян, варто визнати, що мовна ідеологема в часи проведення Слов'янського конгресу не тільки не втратила своєї гостроти в змісті розвитку чеського і словацького рухів, а набула нової актуальності. Остання обставина навіть спонукала М.Бакуніна висловити думку, що на конгресі головними «ватажками слов'янської пропаганди» стали «не політики, а вчені-славісти, історики, поети, письменники: чеський історик, філософ – Франтішек Палацький ... словацький поет, філолог – Людовіт Штур та ін.» [20].

Але далі високий градус дискусії перемістився в площину двох принципових для чехів і словаків питань: по-перше, визначення майбутнього австрійської імперії як федерації рівноправних народів і, по-друге, визначення долі і місця словацького народу в новому державному форматі. З першого питання словаки на чолі із Й. Гурбаном, Л.Штуром були рішуче налаштовані відносно збереження політичної австрійської системи. Їх позиція поки що однозначно розходила із позицією чеських лібералів. Тому Штур, засуджуючи позицію політичного угодництва чеських лібералів, палко вигукнув: «Хіба нашою метою має бути збереження Австрійської імперії? Нашим завданням є власне збереження. Насамперед, ми повинні піклуватися про себе, а вже потім про інших. До цього часу стояла Австрія, а ми лише зникали. Що скаже світ, якщо ми будемо дбати лише про збереження Австрії? Із загибеллю Австрії ми не загинемо» [1136, s.248].

Але більш принципово, на нашу думку, перед словацькою делегацією постала проблема визначення та розв'язання словацького питання у відповідності до своїх національних рамок. При цьому, якщо взяти до уваги наявність ще на початку 40-х рр. словацько-чеських концептуальних розбіжностей в національному питанні, то, відповідно, вони і надалі залишалися не тільки причиною суперечок, а навіть ставили під сумнів подальшу долю конгресу. Тому на конгресі Л.Штур фактично виступав політичним опонентом Ф.Палацького, справедливо вважаючи, що останній свідомо приносить у жертву династичним інтересам національно-демократичні принципи слов'янського руху зокрема і словацького народу конкретно.

Словацька делегація на чолі із Штуром дотримувалася курсу на виділення словаків з чесько-словацької мовно-літературної спільності. Цим самим вони заперечили колларовську концепцію «чесько-словацької» гілки слов'янських народів. Тому не випадково, що в руслі розвитку своєї національної парадигми словацькі ідеологи під час написання на конгресі петиції до цісаря Фердинанда I (її підготували [988, s.42–49], а остаточний проект петиції передбачалося обговорити 13–14 червня) наполегливо рекомендували вилучити з неї вимоги приєднати Словаччину до чеських земель, як це пропонувалося чехами. Як бачимо, у цій частині штуровська доктрина самостійного розвитку словацького народу фактично суперечила програмі чеських австрославів.

Як відомо, зміст позиції чеських лібералів переважно полягав у реалізації принципів національної свободи через процес утворення федералістської структури монархії Габсбургів. Такий підхід не співпадав із позицією радикально налаштованих словаків. На відміну від політичної поміркованості національного чеського ліберала Ф.Палацького радикал Л.Штур роз'ясняв делегатам свою непримиренну позицію, згідно з якою словацький народ «виявляє стійке бажання увійти до Австрії у якості самостійної слов'янської спільноти. Ми не говоримо про те, що маємо бажання зберегти Австрію або навіть створити австрійську слов'янську імперію, це точно позбавить нас симпатій всіх європейських народів. Ми проголошуємо, що маємо політичну волю прийняти австрійську владу як самостійні слов'янські спільноти» [601, s.255–258].

Зрозуміло, що така позиція Штура не тільки не знаходила підтримки з боку чеських делегатів, а навіть викликала деякі зауваження з боку таких словацьких делегатів, як М.Годжа, Й.М.Гурбан. Але остаточного удару на Слов'янському

конгресі по федералістській ідеї 7 червня 1848 р. наніс документ, відомий як «Вимоги словаків і угорських русинів» [1281, s.26–27], його можна вважати певним повторенням пунктів основної частини ліптовсько-мікулашських «Вимог» [1282, s. 23–26]. На нашу думку, таке повернення словацьких делегатів разом із «угорськими русинами» до «Вимог» не слід вважати політичною несподіванкою від національно заклопотаних словацьких радикалів, а тим більше називати «словацьким зрадництвом» [1246, s.126] чехів із їх доцентровим проектом «малого панславізму». «Вимоги словаків і угорських русинів» – цілком прогнозована політична заява. Для словаків і української меншості Угорщини залишалося відкритим питання, – на підставі якого принципу (природного або історичного) має формуватися слов'янське федеративне об'єднання і, головне, як буде поширюватися принцип федеративного устрою на угорців. Чехи, як відомо, спиралися на ідею об'єднання чеських земель і визнання їх рівності в межах федерації на підставі історичного права (Й. Добровський, В.Ганка, Й.Лінда).

Словаки не мали «великої історичної спадщини». Історико-міфологізовані твердження «гостинної зустрічі» слов'ян із угорськими племенами (Ю.Папанек, Ю. Скленар, Ю.Табліц, М.Бел, А.Ф.Коллар, Й.Л.Піч) [1022, s.30–31; 1132, p2–8; 1224, s. 579; 621, p.15–26; 403, s.92] спонукали представників словацької делегації у якості політичного догмату обрати концепцію природного права словаків на рівність. Можливо, саме тому ідеологи національного руху своїм найближчим завданням визначили не роботу над великим австрославістським проектом, а мету протистояти угорській національній партії із її експансивною ідеєю – «*natio hungarica*». Словакам життєво необхідними були не загальні наднаціональні ідеї та плани, а конкретне визнання їх нації з позицій природного права. Для ілюстрації нашого твердження варто звернутися до матеріалу з таємних донесень, що надходили з Австрії до Росії [1289, арк.301; 446, арк.174]. Вони, хоча безпосередньо і не написані словацькими учасниками конгресу, але дозволяють проілюструвати національно-політичні настрої, що панували в словацькому середовищі, а також визначити витoki політичних ідей словацьких делегатів конгресу. Так, автори донесень майже однотайно причину прагнень словаків і «угорських русинів» «від'єднатися від Угорщини і приєднатися до Австрії» відносять на рахунок непримиренної позиції угорців в національному питанні на теренах Угорського королівства [349, арк.160].

Відповідно, можна стверджувати, що прорахунки угорців у національній політиці стали причиною появи і змісту «Вимог словаків і угорських русинів». У той самий час, словацькі лідери поки що не бачили вагомих політичних підстав, які б спонукали їх заявити про необхідність вийти зі складу Угорщини. Цей аспект має своє пояснення. Насамперед, словацьких національних ідеологів приваблювали угорські березневі антифеодальні й демократичні реформи уряду Лайоша Баттяні. До того ж, після 11 квітня 1848 р., з моменту легітимізації Фердинандом I реформ угорської революції, наступні «квітневі реформи» фактично перетворили Угорщину на конституційну монархію, влада перейшла до національного уряду, відповідального перед парламентом.

Радикальних патріотів (Штур, Гурбан, Годжа) приваблювали революційні зміни і вони очікували від угорського уряду і парламенту вирішення слов'янського національного питання. Тому на конгресі у «Вимогах» словаки висловили своє

негативне ставлення до ідеї відокремлення Словаччини від земель корони Святого Іштвана, але цим вони фактично перекреслили чеський проект «малого панславізму» (солідарність австрійських слов'ян). При цьому ідея від'єднання не буде забутою. Як відомо, в березні 1849 р. Я.Коллар, І.Главач, Ф.Ганріх сформулювали та передали на ім'я цісаря Франца-Йосифа I звернення із проектом словацької автономії в рамках Австрійської монархії [1001, s.61]. Але поки що, на конгресі, Л.Штур разом із Й.Гурбаном пропонують свій варіант розширення словацької земської автономії на землях Угорської корони. Проектом передбачалося утворення національного сейму та надання йому повноважень у межах своєї компетенції вирішувати питання освіти та культури. Таким чином, словаки чекали від Слов'янського конгресу підтримки своїх законодавчих ініціатив, з якими вони зверталися до угорської влади та імперського сейму. Словаки продовжували дотримуватися ідеї, згідно з якою вони є нація, а не чеська меншість в Угорському королівстві.

Це трактування частково було підтримане компромісною позицією П.Й. Шафарика, який, з огляду на своє етнічне походження, все ж усвідомлював специфіку словацького національного руху і проблеми словацько-угорських відносин. П.Й.Шафарик вважав, що збереження на найближчий час Словаччини у рамках Угорщини є досить логічним обережним політичним кроком на шляху до майбутньої перспективи відокремлення Словаччини від коронних Угорських земель [1136, s.301–311].

Також варто конкретизувати і позицію лужичан. Як відомо, цю нечисленну західну слов'янську групу на конгресі представляв Я.Йордан. Можна впевнено стверджувати, що учасники з'їзду вважали лужичан скоріше символом масштабної слов'янської спільноти, а не європейським геополітичним гравцем. Саме тому лужичани зафіксували свою фізичну присутність на загальнослов'янському з'їзді, але їх кінцеву політичну позицію важко відділити від політичної долі Саксонії та Пруссії.

При цьому чеський, словацький і лужицький рухи відрізнялися один від одного кінцевими завданнями самих рухів. Достатньо нагадати, що чехи і словаки хоча б розглядалися австрійською владою сталими об'єктами внутрішньої політики. В той самий час «венди, – стверджував німецькій політик Г.Г.Граве, – є назавжди втраченим для слов'янства народом» [748, s.42]. З огляду на сказане, політичну позицію лужичан на конгресі варто розглядати як таку, що не характеризувалася риторикою політичного радикалізму та претензією на лідерство в слов'янському середовищі. Своє безпосереднє бачення майбутньої долі слов'янства в цілому і серболужицького народу зокрема Я.Йордан пізніше озвучив у спогадах, присвячених празькому слов'янському з'їзду. Гортаючи сторінки його брошури, потрапляємо на неоднозначно поставлене Я.Йорданом запитання: «Чи є Австрія німецькою, а тим більше, чи підтверджується її статус на статистичному і етнографічному рівнях?». Наступні рядки дозволяють більш чітко зрозуміти позицію ідеолога в плані бачення будителем кінцевої політичної мети Слов'янського конгресу і змісту лужицької етнозберігаючої парадигми. Так, Я. Йордан написав, що «не імператор Франц, а тим більше не Меттерніх, який не володів іскрою творчого генія, а лише покладав надію на традиційний повільний

механізм держави» в своїй політиці «не врахували значення і потенціалу німецької національної ідеї в змісті фундаменту Австрії». Ця помилка, на думку лужицького ідеолога, в перспективі «може перетворити німецьку імперську країну на слов'янську імперію» [867, s.6]. До речі, через рік Я.Йордан у своїй наступній брошурі більш конкретно висловить своє негативне ставлення до ідеї політичного загальнослов'янського союзу, лужицький будитель фактично перейшов на позиції австрославізму [868, s.21–22].

Таким чином, ми можемо вважати, що ідеологема етнічного збереження лужицького народу, незважаючи на наявність загальнослов'янської риторики на празькому конгресі, традиційно відповідала поміркованій практиці лужицького руху. Відповідно, політична позиція лужицьких ідеологів продовжувала розвиватися на тлі локально-провінційного інтересу. В той самий час політично лужицькі будители були зорієнтовані на збереження патерналістських стосунків із Пруссією.

Аналіз національно-політичних позицій ідеологів західного слов'янства періоду празького конгресу буде неповним, якщо не взяти до уваги вплив на систему світоглядних переконань делегатів такої наднаціональної ідеї, як панславізм. Російськими славістами (Г.Мельніков) було сформульовано твердження про бажання царизму використати національно-революційні рухи західних слов'ян і празький конгрес заради досягнення своєї геополітичної користі [305, с.60]. Сама думка не є новою, ще в XIX ст. австрійський ліберал Ф.Щузелька із прикрістю писав про уразливість Австрії, яка, на жаль, розташовується на території, що є незахищеним театром військових дій, тому що займає надзвичайно небезпечний форпост між Європою та Азією [1120, s.15]. Такий підхід, на нашу думку, можна вважати не до кінця обґрунтованим. За геополітичною складовою приховується багаторічна антидемократична і антиліберальна практика Російської імперії.

Показово, що царський уряд навіть не підтримав ідею скликання загальнослов'янського з'їзду. Як відомо, про існування відозви «Брати, слов'яни!» [96; 97] і листа В.Ганки до О.Я.Стороженка від 1 травня 1848 р. було повідомлено російському імператору. Останній через канцелярію надзвичайно оперативно, вже 15 травня 1848 р., дав Стороженкові вказівку: «залишити цього листа В'ячеслава Ганки без відповіді» [460, арк.1]. Більш прагматично свою політичну позицію Микола I озвучить у листі на адресу командуючого експедиційним корпусом генерал-фельдмаршала І.Ф.Паскевича. «Празький заклик до слов'ян, – пише імператор, – проникнутий достатньо своєрідним духом, зміст якого мені відомий, але відповідати на заклик ми не будимо, не наша це справа. Будемо очікувати і дивитися, чим це закінчиться» [334, с.223]. Таким чином, офіційний Петербург, дбаючи про «охорону народного духу від заразних, обурливих ідей», свідомо перешкоджав поширенню лібералізму. Звідси й висновок: «слов'янські сили, що зібралися на з'їзді, прикриваються патріотичними вигуками». В цих умовах дії російського уряду щодо Слов'янського конгресу диктувалися імперськими внутрішньополітичними інтересами, а наднаціональна ідея панславізму в системі російських пріоритетів зайняла другорядне місце. С.С.Уваров як представник Російської імперії все активніше починає культивувати патріотизм не із створеної на слов'янському заході політично уявної ідеї про «всеслов'янство», а безпосередньо із «російського першоджерела» – ідеї симбіозу монархії і російського народу [527, арк.

15].

Таким чином, можна констатувати: переважна частина делегатів конгресу не могла не розуміти хибності проекту великого об'єднання слов'янства навколо царської Росії. Таке об'єднання означало б не тільки неминучість втрати своєї індивідуальності низкою слов'янських націй, а також могло стати умовою прийняття самодержавства і православ'я.

Навіть Л.Штур, який, як відомо, особливо тяжів до інтеграційної ідеї слов'янського зближення, дещо по-новому представить її учасникам конгресу. В умовах революційного піднесення на теренах Австрійської імперії словацький національний ідеолог досить витончено скоригував ідею всеслов'янства до наднаціональної ідеї чеських австрославів. Для підтвердження нашої думки варто звернутися до великої статті Л.Штура, що була ним опублікована 2 травня 1848 р. в газеті К.Гавлічека «Народні новини» під назвою «Погляд на рух західних і південних слов'ян». Зміст статті дозволяє припустити, що Л.Штур пропонує читачеві власне, скориговане у відповідності до революційних подій, уявлення про принцип вирішення етнонаціонального питання на теренах Дунайської монархії. Причому, на думку словацького лідера, об'єднання австрійських слов'ян являє собою лише перший крок на шляху до майбутнього всеслов'янського союзу [1211].

Звертає на себе увагу цікавий факт, за яким під час конгресу концептуально найбільше наблизився до ідеї панславізму чеський радикал Ф.Зах. Цей аспект можна пояснити неприхованим бажанням з боку низки німецьких парламентарів реалізувати у Франкфурті інтеграційний паннімецький проект. Тому Ф.Зах висловлюється на користь ідеї «великої» всеслов'янської загальності, яка на цей час набула оновленої форми самозахисту та самозбереження. Цілком послідовно до змісту своїх радикальних національно-політичних переконань, Ф.Зах пропонує звільнити балканських слов'ян від влади Османської імперії та інкорпорувати їх до «слов'янської союзної держави» [1136,s.223]. Далі його проектом передбачалося утворення союзу рівноправних народів із парламентським центром у Відні. При цьому для всіх держав-членів федерації рекомендувалося обрати свій ландтаг. Як бачимо, новий наднаціональний формат Ф.Заха до кінця все ж особливо не виходив за територіальні інтереси Габсбурзької монархії.

Більше того, нова «слов'янська Австрія» могла би стати досить привабливою і для балканських народів, що дозволило б їй значно розширити свої кордони у бік південного сходу. Таким чином, новий інтеграційний формат, що мав би втілитися у формулі «великого слов'яно-австрійського панславістичного проекту», на думку його прихильників, мав сприяти позитивній федералізації Австрії, а головне – стати умовою створення слов'янської парламентської більшості та змусити оновлений уряд проводити слов'янську політику.

Кінець конгресу планувався на 14 червня, однак його робота була перервана повстанням, яке до певної міри було спровоковано військовими, які до цього часу вже становили сорокатисячний гарнізон у стотисячній Празі [312, арк.302]. На заклики «студентів із чеського братства проголосити республіку» [164, арк.182] командувач австрійським гарнізоном князь Віндішгрец надав наказ посилити військові формування Праги і розмістити на стратегічних місцях гармати. У понеділок, 12 червня, у свято Трійці, делегати конгресу вирішили здійснити спільне

богослужіння на празькій Вацлавській площі, а вже ввечері всі делегати отримали наказ негайно залишити Прагу [312, арк.301]. Віндішгрец діяв проти повстанців рішуче. 15 червня він почав артобстріл тих кварталів Праги, де знаходилися повсталі студенти та городяни, а вже 17 червня він взяв Прагу під контроль і оголосив у місті надзвичайний стан, делегати Слов'янського конгресу саморозпустилися, «продовження засідання з'їзду було вже неможливим ..., оголосили з'їзд відкладеним на невизначений час...» [312, арк.302].

У цілому, надаючи оцінку делегатам західного слов'янства на форумі та їх діяльності на ідейно-теоретичній царині подальшого розвитку власних національних програм, варто зазначити, що вони демонстрували підвищений інтерес до інтеграційних ідей. При цьому сама інтеграція як ідеологічна парадигма національного розвитку на конгресі все ж відіграла роль певної «ідейної ширми», за якою майже кожна слов'янська делегація приховала своє бачення та свій етнічний інтерес в плані вибору формату розв'язання національного питання на теренах Австрійської монархії в цілому і майбутньої об'єднаної Німеччини зокрема. Відсутність одностайності хоча і можна пояснити етнополітичним егоїзмом, але до кінця варто говорити про існування логічних національних позицій та інтересів з боку чеських, словацьких і лужицьких ідеологів. Тому, закликаючи до розширення слов'янської інтеграції, чеські ідеологи насамперед проявили стійке бажання опертися на власну ідеологему – австрославізм та власні національні сили в розв'язанні національного питання імперії. При цьому словацькі делегати максимально намагалися відстояти своє право на збереження своєї ідентичності та захистити перспективи свого національного майбутнього. В той же час політична позиція лужицьких ідеологів продовжувала розвиватися на тлі локально-провінційного інтересу, а будителі політично були зорієнтовані на збереження патерналістських стосунків із Пруссією.

Додаток К

Вплив наднаціональної панславістичної ідеї на становлення та розвиток національних парадигм західних слов'ян

Сам по собі панславізм, як його зміст, так і термінологічне наповнення, досі не отримав однозначної оцінки та визначення у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Варто визнати, що в радянській історіографії існувала значна кількість досліджень, присвячених наднаціональним інтеграційним слов'янським рухам. Відповідно, в марксистській славістиці головна увага приділялася соціально-класовій традиції, а в історії розвитку ідеї слов'янської взаємності розглядалися ті концепції, які відповідали ідеології дослідження. Можна стверджувати, русофільство чехів і словаків в умовах пролетарського інтернаціоналізму оцінювалося як один з витоків чехословацько-радянської дружби. В той самий час словацький сепаратизм, як і австрославізм, найчастіше піддавався критиці. Тому заданий алгоритм ідеологізації при вивченні слов'янської історії вніс достатньо умовностей до термінологічного апарату досліджень.

Певним проривом у систематизації понятійного апарату відносно проблеми слов'янської об'єднавчої ідеології та її ролі в національних рухах народів Габсбурзької монархії можна вважати кілька міжнародних конференцій, що мали місце в 60-х рр. ХХ ст. в Чехословаччині. Під час дискусії дослідники [226; 1174] дійшли висновку, що терміни «ідея слов'янської взаємності» і «панславізм», з огляду на набутий з часом високий змістовий рівень політизації, варто менше використовувати. На думку славістів, дослідникам варто повернутися до терміну «слованстві – slovanství», використання якого було звичайним ще в чеській славистиці 30-х рр. ХХ ст. [1291; 1292]. Цей досить ємний термін включав у свій зміст всю ґенезу уявлень про слов'янську спільність. При цьому в марксистській історіографії було закономірним позитивно ставитися до ідеї слов'янської взаємності й підкреслювати реакційний характер панславізму. Така установка остаточно внесла термінологічну плутанину до змісту багатьох славистичних досліджень, а поняття і концепції слов'янської спільності й панславізму часто використовувалися на позначення одних і тих же явищ. Зазначені обставини змусили нас уважніше розглянути зміст і значення ідеї панславізму для процесу становлення національної парадигми у західних слов'ян.

Як відомо, перша половина ХІХ ст. відзначилася не тільки феноменом слов'янського відродження, але й початком активного процесу національного самовизначення народів Середньої і Південно-Східної Європи, які належали до різних великих спільнот – німецької, слов'янської, угрофінської. Тому відповідно до змісту руйнації старих традицій і становлення нових націй етнічні еліти відзначалися поведінкою етнополітичної амбівалентності – пошуком парадигми ідентичності та небажанням відокремитися від великих спільнот. Це відбилося на процесі пошуку і становлення національної ідеології багатьох народів, слугувало додатковим аспектом психологічної та ідеологічної легітимізації національних вимог. В той же час бурхливий процес відродження західних слов'янських народів, їх націотворчі ідеї на тлі конкурентних міждержавних відносин періоду Віденської геополітичної епохи отримували з боку політиків неоднозначну оцінку. Тому низка західних національних ідеологів – Ф.Шузелька, Й.Шлоссер, Ф.Енгельс – з насторогою поставилися до етнокультурних прагнень західних слов'ян, а інколи навіть озвучували відверто критичні оцінки щодо намагання етнічних слов'янських лідерів розвивати тему всеслов'янської етнічної спільності. Такий підхід мав зрозуміле пояснення – процес побудови національної концепції, а відповідно і мовного відродження-пробудження, у західних слов'ян спирався на внутрішній світоглядний потенціал, національно-патріотичну ідеологію та на зовнішній аспект, в якому не останню сходинку посів антагонізм між панслов'янською, пангерманською наднаціональними ідеями та ідеєю становлення угорської політичної нації.

При цьому варто визнати, що негативне ставлення до слов'янської наднаціональної інтеграції стало однією з рушійних сил появи іншої наднаціональної ідеї – австрофільства і не в меншій мірі німецької панідеї. Подібний «поживний антагонізм» був логічним явищем періоду формування національних ідеологічних доктрин, при цьому неухильно використовувався метод протиставлення «свого» «чужому» з наступною досить прогнозованою оцінкою. Для

прикладу варто взяти цитату із віденської «Presse». На сторінках газети панславизм безапеляційно отримав однозначно негативну оцінку як політична, войовнича та руйнівна антиавстрійська ідеологія. «Братерство, – констатував автор статті, – яке сьогодні існує на панславистичній основі, – це змова проти Австрії, хто бере у ній участь, той робить виклик усій Австрії, і наш вислів невдоволення – ось єдина відповідь, яку можуть дати народи Австрії тим, хто злочинно здійснює замах на її існування» [103, с.100]. Відповідно, австрійський уряд, намагаючись протидіяти втягуванню західного слов'янства у ідеологію панславизму, проводив прагматичну політику недопущення переростання «нешкідливої ідеї літературної взаємності» у політичну слов'янську програму, тому що остання, констатував австро-богемський консерватор Л.Тун, в умовах «спільного літературного слов'янського прагнення» [1236, s.70–72] з часом могла б стати не лише платформою для політизації національних ідей у західних слов'ян, але й створити сприятливу атмосферу для російської ідеологічної експансії.

Інше коло опонентів антислов'янського руху складалося з окремих представників угорського національного руху, це – Л.Кошут, Ф.Пульський, І.Сечені, граф Зай, які просували в маси ідею угорської політичної нації. Для прикладу, відомий угорський суспільно-політичний діяч Ф.Пульський в листах до графа Л.Л. Туна принципово і безапеляційно заявляв: «Ми не можемо дозволити, щоб на нашій землі німці, слов'яни, волохи вважали себе чужими, а Угорщина була б для них лише місцем народження і щоб розв'язання своїх проблем вони шукали би не в Пешті та Братиславі, а у Відні й Берліні, в Празі й Петербурзі» [1237, s.25]. Таким чином, існувала ситуація, коли низкою європейських політиків мовні та етнокультурні прагнення західних слов'янських народів інколи трактувались виключно як їх політична активність на шляху до реалізації наднаціонального проекту єдиної слов'янської нації.

Безумовно, особливе місце в змісті панславистичної конструкції європейські національні ідеологи відводили Російській імперії. До іміджу останньої ще багато років додаткової привабливості привносила її війна і перемога над наполеонівською Францією. Характерною ознакою цього часу було військове піднесення Росії. Її армія вела воєнні дії на етнічних територіях західних слов'ян, які входили до складу австрійської, саксонської і пруської монархій. Фактично в період з 1812 р. по 1815 р. Росію розглядали як рятівницю Європи від тирана, але вже незабаром її ж стали вважати спадкоємницею Наполеона. Цілком зрозуміло, що в славістиці ці воєнні дії отримали оцінку знакового явища для процесу розвитку суспільно-політичної активності в середовищі західних слов'ян. Чеський діяч національного відродження Ф.Челаковський, якого неможливо назвати русофілом, про російську перемогу у війні напише так: «московське полум'я освітило не тільки всю Росію, але й все слов'янство» [1293, s.121]. Можна припустити, що знайомство з російською військовою і політичною силою вселило в слов'ян надію, що Росія зможе сприяти їх національному визволенню. В цілому наведене нами вище судження можна було б вважати багаторічною усталеною даниною істориків-русофілів російським перемогам, якби не лист російського дипломата, а з часом католицького священика, письменника, церковного діяча з княжого роду – князя І.С.Гагаріна до одного із лідерів слов'янофільського руху І.С.Аксакова. З огляду на те, що сам І.С.Гагарін в

листі відтворює думку австрійського генерала і письменника Фрідріха Шварценберга (1800–1870), вважаємо за доцільне навести уривок з листа без скорочень. При цьому додамо, що аристократи і землевласники Шварценберги протягом багатьох століть вважалися міцною опорою династії Габсбургів, тому думки представників цього роду є особливо цікавими для нашого дослідження. Безпосередньо в листі І.С.Гагарін таким чином передає обставини та зміст своєї бесіди із Ф.Шварценбергом: «Зиму з 1833 на 1834 р., – пише Гагарін Аксакову, – я провів у Мюнхені, де син славетного полководця Шварценберга князь Фріц, який недавно помер, якось мені казав: «Ваш уряд не відає всіх своїх можливостей. Наприклад, я входжу в хатину селянина в одній з наших австрійських областей. На стіні висить приліплена досить потворна паперова картина, що зображує людину в білому мундирі. «Що то?» – питаю я селянина. «То австрійський цар». А тут поруч інша така ж фігура в зеленому мундирі. «Що то?». «То є наш цар». І зауважте, додавав Шварценберг, цей цар, якого австрійський мужик називає своїм царем, на противагу австрійському імператору, це російський імператор» [1294]. Отже, можна припустити, що існував привабливий образ Росії і віра слов'ян в те, що імперія може сприяти їх національному визволенню. При цьому ставлення до Росії навіть серед національних ідеологів було романтичним, що має своє логічне пояснення. Про Росію вони знали лише з книг, мали приблизне уявлення про діяльність її наукових установ і про досягнення російської науки. Для прикладу, згадаємо про романтизм, з яким К.Гавлічек-Боровський приїхав у 1843 р. до Росії і який майже відразу розсіявся у нього з причини «значної апатії, відсталості та дурості» [1295, с.12–13], що панують у Східній імперії.

Дещо свою інтерпретацію змісту ідей К.Гавлічека-Боровського і, відповідно, причини поширення панславистичної ідеології у західних слов'ян висловлював Т.Г. Масарик. Причиною поширення цієї ідеології він вважав не стільки російську зовнішню експансію, скільки готовність західних слов'ян сприйняти ідею з огляду на їх особливий стан у Австрійській імперії. Тому, аналізуючи витoki концепції панславізму, Т.Г.Масарик означив таку причину популярності наднаціонального русофільства у західних слов'ян: «у малих слов'янських народів, – констатує майбутній президент Чехословаччини, – прагнення знайти опору і підтримку в інших слов'янських племенах, а особливо в більш потужних з політичної та культурної точок зору, було вродженим» [955, s.26]. У цілому зазначмо, що, на нашу думку, справжнє уявлення західних слов'ян про становище російського народу, особливості російської політичної системи були досить розпливчастими. Але некритичне русофільство та інтеграційні всеслов'янські тенденції все ж відіграли певну роль у формуванні національних ідеологій в середовищі західного слов'янства.

Таким чином, не в останню чергу зовнішньополітичні та воєнні успіхи Російської імперії стали причиною широкого теоретичного, а з часом й історико-політичного дискурсу навколо сутності й змісту наднаціональних інтеграційних всеслов'янських ідей зокрема і панславізму конкретно. З огляду на заявлену вище проблему, розглянемо панславізм, враховуючи специфіку взаємовідносин у трикутнику інтересів – західні слов'яни, німецькі й угорські національні інтереси на тлі еволюціонування ідеї панславізму в змісті російсько-слов'янських стосунків й

імперської зовнішньої політики.

Але перед тим, як визначати місце панславізму в змісті національних ідеологій західних слов'ян, цілком логічною буде наша спроба дослідити певну типологічність і закономірність появи панідей і панрухів як досить типових явищ в контексті становлення й розвитку національних ідеологій в Центральній і Центрально-Східній Європі першої половини XIX ст. Існують всі підстави стверджувати, що в історичному минулому можна знайти достатню кількість прикладів, які слугують ілюстрацією природності існування різного роду наднаціональних інтеграційних ідей. Вище ми вже вказували на притаманну розвитку великих і малих соціумів парадоксальну тенденцію. Її зміст лежить у діалектичній площині єдності і протилежності двох тенденцій – субрегіоналізації та регіоналізації. Майже у всіх етнічно споріднених народів, що входили до складу великих мовних спільнот, на певному історичному етапі виникають неоднозначні за формою і змістом панідеології – панславізм, пангерманізм, панамериканізм, панісламізм і такі наднаціональні інтеграційні ідеї, як австрославізм, ілліризм. Їх мета полягала в обґрунтуванні не тільки цивілізаційної, етнокультурної, історичної спільності, але в тому числі і політичної. З часом панідеї ставали не тільки джерелом для формування національної ідеології, але також слугували і підставою для появи полінаціональних держав і забезпечували існування ідеології великодержавності.

За допомоги порівняльного методу відзначимо характерні риси окремих згаданих вище панідей. Насамперед, своєю практикою інтродукції в геополітичний європейський простір відрізнявся пангерманізм. Він був зорієнтований на досягнення як політичної, так і культурної національної німецької єдності в рамках традиційного багатовікового політичного та історичного простору. Ідея панамериканізму, на відміну від пангерманізму, являє собою пантеорію, в змісті якої лежить ідея економічної єдності. Появу самої теорії варто вважати даниною географічній і геополітичній специфіці Американського континенту. З цього приводу Т.Джефферсон в одному із своїх виступів заявив: «Європейські нації утворюють окремий район земної кулі, відповідно, їх місцезнаходження робить їх частиною іншої системи ... Америка має свою власну півкулю, а тому вона повинна мати свою окрему систему» [1296, с.173]. Панісламізм, на відміну від згаданих вище панідей, насамперед, являє собою релігійно-політичну ідеологію, в основі якої лежать уявлення про релігійну єдність всіх мусульман. Звідси формується ідея необхідності консолідації мусульман у єдиній мусульманській державі.

Австрославізм, ілліризм також відносяться до числа наднаціональних інтеграційних ідей. Як відомо, перша являла собою програму перебудови Австрійської імперії на федеративну державу. Сама наднаціональна ідея австрославізму, вважає австрійський історик А.Морітч, конкретно передбачала перспективу реалізації проекту надання чехам й іншим слов'янським народам автономії в рамках Австрійської імперії під скіпетром монархічної династії Габсбургів [1297, s.11]. Процес появи наднаціонального австрославізму – це логічне продовження зростаючої політичної вагомості австрійського слов'янства в цілому. Австрійська монархія стояла на порозі масштабної модернізації, однією з головних причин якої і була, поліетнічність імперії. Країна, в якій фундаментальну політичну

та економічну силу, вагомий людський потенціал являло слов'янство, не могла не враховувати цього у своїй внутрішній політиці. Достатньо сказати, що в австрійській армії, яка налічувала у мирний час 647 тис. чоловік, більшу половину становило слов'янство, а частка чехів і словаків сягала лише 126700 чоловік (для порівняння: німців було 168800 чоловік, а угорців нараховувалося 42800 чоловік) [119, с.12–113].

Зауважимо, що ілліризм як інтеграційна ідея також припускав спочатку здійснення федералізації Габсбурзької імперії, а потім – утворення в її межах Іллірійського королівства. Передбачалося до його складу приєднати території Хорватії, Славонії, Далмації. Сам ілліризм як наднаціональна ідея за своєю суттю був близьким до австрославізму. Головним теоретичним замислом «іллиристів» стала ідея побудови «Великої Іллірії», яка, на переконання хорватських національних діячів, мала би об'єднати всі південнослов'янські та деякі неслов'янські території. Підставою для існування цього наднаціонального інтеграційного проекту було переконання еліти стосовно існування мовної та культурної близькості цих народів. В той самий час ідея «іллиризму» об'єктивно відповідала меті згуртування балканських слов'ян навколо імперії Габсбургів. Як бачимо, австрославізм, ілліризм також варто вважати наднаціональними інтеграційними формами, в змісті яких лежить ідея федералізації Австрійської імперії за умови розвитку слов'янських націй.

Ідею наднаціональної слов'янської федерації підтримували також члени Кирило-Мефодіївського товариства. Ідеалом політико-державного устрою інтеграційного об'єднання слов'янських народів для членів товариства була демократична слов'янська федерація [510, с.150–152]. При цьому ідеологи товариства вбачали у створенні єдиного Слов'янського союзу можливий шлях здобуття Україною справжньої національної свободи, тому що обрання окремого шляху досягнення самостійного політичного існування для України вони вважали досить складним процесом. Члени Кирило-Мефодіївського товариства запропонували власний варіант панславізму. Програмні вимоги товариства передбачали створення панслов'янської федерації демократичних республік, які будуть мати демократичне правління при рівноправності всіх громадян. В той самий час, визнаючи право на широку автономію для кожного народу, що увійдуть до союзу націй, кирило-мефодіївці припускали, що основною дипломатичною мовою в союзі повинна стати російська [1299, с.39]. Також передбачалося знищення у новому Слов'янському союзі кріпацтва і станових привілеїв. Таким чином кирило-мефодіївський варіант також являв собою демократичну, але в той же час наднаціональну інтеграційну ідею.

У зв'язку із викладеним вище, вважаємо, що варто визначити специфічні риси панславізму. Особливістю становлення і розвитку панславізму як одного із видів інтеграційних наднаціональних ідей стало його походження з ідеї етнічної, мовної, культурної і конфесійної спорідненості слов'янських народів. На нашу думку, ідею конфесійної близькості не варто розглядати як один із атрибутів, що супроводжував еволюцію національної ідеології західного слов'янства. З приводу існування та взаємодії двох великих християнських напрямів (православ'я та католицизму) на етнічній ниві західного слов'янства необхідно зазначити, що у переважній більшості

західнослов'янські будителі не ототожнювали духовність й історію свого народу із духовно-релігійним алгоритмом православ'я. Хоча на цю тему слов'янськими теоретиками інколи і здійснювалися певні концептуальні інтерпретації. Їх поява, на нашу думку, була обумовлена не стільки специфікою часу і місця, скільки світоглядною і релігійною позицією їх інтерпретаторів. Для прикладу, російський славіст XIX ст. П.Кулаковський пропонував своє прочитання творів слов'янських будителів. Він стверджував, що будителі ідеал слов'янської єдності розглядали не просто як літературну єдність, а, скоріше, як процес духовно-релігійної інтеграції, коли фактичне зближення слов'ян приведе народи «до повного, а, відповідно, і до релігійного їх об'єднання» [1299, с.232]. При цьому П.Кулаковський, спираючись на ідеї словака Л.Штура, намагається дати таку інтерпретацію спадщини словацького будителя: «Штур як ... щирий, глибокий слов'янський діяч ... прямо визнавав лише один правильний вихід із слов'янської розрізненності – єднання усіх у релігійному відношенні і повернення до православ'я із всіма наслідками, що впливали б з цього» [1299, с.232]. Зрозуміло, що така інтерпретація ідей Л.Штура мала право на своє існування. Але, на нашу думку, конфесійний фактор, без сумніву, здійснив значний вплив на появу панславістичних ідей в середовищі південних слов'ян – сербів, чорногорців, болгар, македонців і, безумовно, тієї частини українців Галичини, які сповідували православ'я. До речі, з приводу останніх наявний архівний матеріал дозволяє стверджувати, що царський уряд намагався надавати духовну підтримку православним слов'янам. Відома доповідна записка генерал-майора Муравйова. Він спрямував до Святійшого синоду записку, в якій не тільки описав положення православних слов'ян Австрійської імперії, але й виклав свої пропозиції з приводу можливих форм і обсягів допомоги. Записка потрапила до імператора Миколи I. Про цей факт ми можемо дізнатися із примітки, що зробив своєю рукою на записці обер-прокурор синоду Н.Протасов. Він написав: «Повідомлено його імператорській величності в Царському Селі 1 листопада 1838 року. Государь імператор височайше схильний затвердити заходи, які були запропоновані, та наказав обговорити із графом Нессельроде можливість надіслати православним Австрії через посольство духовні книги» [344, л1]. Як бачимо, російський уряд підтримував православ'я.

У той же час було б занадто категорично і упереджено стверджувати, що католицизм, а тим більше протестантизм, у середовищі західного слов'янства знаходилися в стані тяжкої кризи, а це, в свою чергу, було однією з причин їх критики західними слов'янськими будителями на користь православ'я. Як нами вже відзначалося, ідеологи-будителі в процесі побудови національного контенту мовної емансипації спиралися як на національно-патріотичну ідеологію, так і на технологію антагонізму. До речі, технологія антагонізму була не менш зручним засобом для політизації проблеми співіснування слов'янської й німецької культур, католицизму із православ'ям. Цю тему в тій чи іншій мірі зачіпали, досліджували, а інколи і розкручували «маховик взаємного протистояння» в XIX ст. – В.Ф.Тімковський, М.П.Погодін, Я.Коллар, В.Ганка, О.Ф.Гільфердінг, М.І.Костомаров, В.Богуславський, Ф.Енгельс, Л.Штур [113; 116; 299; 418; 419; 519; 539; 590; 640; 768; 1300; 1301; 1302; 1303]. Відповідно, для обґрунтування свого бачення змісту процесу відродження окремими теоретиками обиралися такі факти із історії і релігії, які могли б

підкреслити негативні наслідки окатоличування західного слов'янства. При цьому подібний ідеологічний прийом у змісті національної боротьби варто вважати нетиповим для будителів – вихідців із середовища чеського, словацького і лужицького народів. Швидше за все антагонізм стосовно протиріч між католицизмом і православ'ям у якості аргументу в змісті інтеграційної наднаціональної ідеї обирали теоретики слов'янофільського або російського панславізму, а не західні слов'янські будителі.

Розглядаючи процес становлення національної парадигми у західних слов'ян в контексті панславістичної ідеї, зазначимо, що саме «тяжіння до спільності» на тлі етнічного минулого, а останнє разом становить суть ідеї, було природним духовним явищем, тому розвиток чеської, словацької, лужицької літературних мов протягом ХІХ ст. іманентно супроводжувався філософією спільності, яка в часи становлення націй оволоділа думками багатьох творчих особистостей на теренах германо-слов'янського простору. У той же час, на думку сучасної славістки О.О. Французової [542, с.173–175], твердження про масштабність інтродукції західного слов'янського соціуму до змісту ідеології панславізму є певним перебільшенням. Однозначно можна говорити, що в середовищі західних слов'янських національних ідеологів спостерігалось прагнення до розмежування панславізму та русофільства.

Безпосередню оцінку концепцій Я.Коллара, П.Шафарика, Й.Юнгмана, Ф. Палацького, К.Гавлічека-Боровського, К.Кампеліка, Я.А.Смолера необхідно надавати із врахуванням ідеології, міжнародної і політичної ситуацій, в яких відбувалася інтерпретація наявних фактів. Пізніше такі дослідники словацького національного руху, як В.Матула, Р.Загора [1304, s.379; 186, с.139–142], доводили, що лідери західного національного руху періоду становлення громадянського суспільства, і навіть словак Л.Штур, не раз публічно дистанціювалися від царофільського панславізму, хоча культурний панславізм все ж досить часто був для них опорним точковим поняттям в процесі власної ідентифікації та на шляху побудови національної ідеології [186, с.122].

Як відомо, з моменту своєї появи панславізм як ідея одразу ж став об'єктом критики з боку низки австрійських і німецьких національних ідеологів і публіцистів, таких, як Л.Тун, Й.М.Тун, Й.Шлоссер [1236, s.71–72; 1238, s.12; 1110, s.25; 1120, s. 43, 49]. Історично відомо, що подібні процеси загострення ідеологічної конкуренції зазвичай супроводжувалися досить емоційним фоном, що часто приводило не тільки до відсутності об'єктивних суджень, але й до прийняття неоднозначних обмежувальних національних слов'янських прагнень рішень з боку німецьких урядів. Тому цілком не випадково, що Л.Штур у праці «Панславізм і наш край» із притаманним лише йому темпераментом патріота-максималіста так відгукнеться про практику негативного сприйняття офіційною австрійською владою культурного панславізму: «Хто прагнув облаштувати наші жалюгідні словацькі школи – панславіст; хто видав книгу для нашого забитого народу – панславіст; хто заснував для нас умови для життя – панславіст; ... хто просто наважився говорити про словацький народ – панславіст» [1305, s.379; s.359–387]. Не в останню чергу причиною критичного ставлення до панславізму була наявність різноманітних ідейних напрямів і політичних відтінків у самому панславізмі, що актуалізує для нас завдання їх уніфікації. На нашу думку, найбільш раціональною класифікацією

панславізму можна вважати виокремлення двох основних напрямів його розвитку – культурного і політичного.

У розрізі нашого дослідження для нас особливо цікавим буде такий тип політичного панславізму, як слов'янофільський або російський панславізм. Його прихильники припускали думку про можливість об'єднання слов'янських народів навколо Росії. Як відомо, подібний варіант інтерпретації панславізму в тій або іншій мірі розглядався і Л.Штуром. Варто прокоментувати позицію словацького будителя рядками з його листа до невстановленої особи. В листі Л.Штур, незважаючи на імідж національного слов'янського патріота, критично висловлювався на адресу польських політиків, які втілювали в практику своєї національної програми ідею протистояння російській імперській експансії. «Ваш шлях, – писав словацький національний ідеолог, – не запозичений зі слов'янської ідеї, тому що ви з ким завгодно об'єднуєтесь, ... але об'єднуєтесь і в тому числі із нашими ворогами проти своїх братів» [1306, s.195]. Проросійський панславізм як ідеологія в подальшому отримав свій концептуальний розвиток в рамках слов'янофільства, що, безумовно, було підставою для його багатолітньої критики з боку наступного покоління політиків, публіцистів і науковців. Наприклад, відомий американський дослідник націоналізму Ганс Кон дійшов висновку, за яким «панславізм ... був рухом за поширення влади Росії за допомогою включення інших слов'яномовних народів, навіть проти їх волі, у «Велику Росію», населення і економічні ресурси якої створили б достатню базу для світового панування Росії» [233, с.89–91]. Поступово в історичній практиці з розвитком самої ідеї панславізму вона за своїм змістовим наповненням ставала все більш неоднорідною, а термін «панславізм» все більш розпливчастим і неоднозначним. Відповідно, незважаючи на генезис панславізму як наднаціональної ідеї, він так і не набув значення загальнослов'янської інтеграційної ідеології, не надбав форми загальнослов'янської свідомості, а являв собою лише набір різноманітних панславістських теорій і поглядів його прихильників.

Дещо підсумовуючи, зазначимо, що панславізм та спроба репродукувати на його тлі ідею загальнослов'янської свідомості ніколи не були виключно прогресивними факторами. Проти волі його фундаторів він все ж був приречений входити в суперечність з етнічною самосвідомістю, з інтересами кожного окремо взятого слов'янського народу і процесом його самовизначення. Отже, на певних етапах розвитку західних слов'янських народів загальнослов'янська свідомість не тільки не сприяла розвитку національної свідомості, але і перешкоджала закріпленню національного принципу, будучи більш архаїчною, міфологізованою та заснованою на етнічних стереотипах, які є більш консервативними за своєю суттю.

Першими ідеологами панславізму як наднаціональної ідеї були не політики, а університетські наукові інтелектуали та представники мовно-літературної культурної сфери. При цьому, як свідчать факти, безпосередньо виключно поживним «інтелектуальним гумусом» для панславізму стало словацьке етнічне середовище. Визначаючи причини і обставини появи самої ідеї у словаків, О.Ф. Гільфердінг висловив таку думку: «...саме між угорськими слов'янами зародилася ідея панславізму: для них особливо був відчутним їх стан роз'єднаності і слабкості ... тому вони гостро відчували потребу в союзі та єднанні» [1307, с.34]. У руслі сказаного додамо, що відомий європейський дослідник національної та етнічної

проблематики Т.Камуселла дотримується думки [888, р.539], що авторство змісту терміну «панславізм» і, відповідно, введення його в науковий обіг належить словацькому католицькому проповіднику Я.Геркелю. Останній в 1826 р. написав свою широко відому працю «Основи універсальної слов'янської мови» [1308, s.3–4]. Я.Геркель, розглядаючи мовне питання, дійшов висновку, що процес відродження слов'янських народів потребує практики уніфікації їх мов у єдину загальнослов'янську мову. Безпосередньо він писав: «слов'янські народи ... виявляють справжнє прагнення до спільного слов'янського письма ... тому, всупереч ... роз'єднаності з'являється у всіх слов'ян прагнення до літературно-мовної єдності або істинний «панславізм» [1308, s.3–4].

Факт такої прискіпливої уваги до мови з боку словацького будителя як до модусу словацького пробудження не варто розглядати лише як прояв наукової індивідуальності Я.Геркеля. Як відомо, на рубежі XVIII–XIX ст. мова як простий аспект комунікативного спілкування набувала статусу засобу національного розвитку. При цьому гносеологія лінгвістичного панславізму своїм корінням уходить в ідею культурної німецької нації. Остання, як відомо, прискорення процесу доцентровості своєї нації вибудовувала на уявленні про існування німецької ментальної і мовної спільності. Відповідно, подолання розрізненості слов'янських народів у будителів мало насамперед відбуватися на рівні колективної та індивідуальної свідомості, а головним проявом цього процесу повинна була стати слов'янська мова. З цього часу мова стає аргументом в доцентровій риториці національних слов'янських ідеологів і об'єктом критики з боку їх європейських політичних опонентів. Безпосередньо панславізм як термін Я.Геркель поширював суто на лінгвістику і не включав у саму сутність терміну політичного змісту.

Цілком логічно до сказаного вище буде додати, що на практиці ґенезу ідеології панславізму, її приклади можна ще знайти у витоках культурної ідеології слов'янського відродження-пробудження. Згадаємо, що етнокультурна модернізація слов'янських спільнот починалася з фундаментальних етнічних цінностей, до яких, ми це вже неодноразово підкреслювали, будителі відносили мову, писемність, історію. На вагомість цих аспектів для змісту процесу відродження вказували представники кількох поколінь західних слов'янських будителів (чехи Г.Добнер, Ф.Пельцель, Ф.Прохазка, Й.Добровський, словаки А.Бернолак, Й.І.Байза, Ю.Палковіч, лужичани А.Френцель, К.А.Мусак-Клосопольський). Зрозуміло, що загальність слов'янських мовних витоків стала підґрунтям для появи ранніх ідей спільності, які з часом концептуально оформилися у філософію єдності. Достатньо звернутися до листування таких словацьких будителів, як А.Бернолак, П.Й.Шафарик та Я.Коллар. Перший ще в 1787 р., написавши «Філологічно-критичні роздуми про слов'янську писемність» [626, р.3], фактично заявив про наявність мовної слов'янської спільності. Не менш цікавим для нашого дослідження є витяг з листа П.Й.Шафарика до Я.Коллара, який наводить Пипін у своїй праці «Теорія загальнослов'янської мови». Лист був написаний у 20-х рр. XIX ст., в ньому Шафарик у дусі панідеологеми констатує: «Вже не перо, а меч вирішить питання про те, який із слов'янських діалектів і яка з абеток стануть всеслов'янськими. Поточками крові відкриють обриси літер; де вона рясніше за все проллється, там і виникнуть спільна мова і всеслов'янська азбука» [1309, с.801]. В цьому зв'язку також варто згадати і

переконаного прихильника оновлення чеської мови Й.Юнгмана. Парадоксально, але він, будучи головним автором кодифікації чеської мови як фундаментальної бази чеського відродження, в той самий час розмірковував над витокami лінгвістичної спільності слов'ян, що стало для нього підставою твердити про можливість «принести у жертву і чеську мову за умови, якщо ... ми б залишилися слов'янами» [881, s.17]. Така юнгманівська схильність до наднаціональної ідеї має своє логічне пояснення. Чеський національний лідер, вважає англійський дослідник ідеології націоналізму Д.Л.Купер, дотримувався думки, що німецький мовний диктат принижує чеський народ і, відповідно, першорядне завдання будителів полягає в їх боротьбі із проявами інтелектуальної зовнішньої загрози – з німецьким впливом, який належить зруйнувати шляхом створення нової літературної мови, запозичуючи при цьому лексику зі споріднених слов'янських мов [669, p.73-85]. На нашу думку, романтичний ореол слов'янської «духовної спільності» П.Й.Шафарика, Й.Юнгмана – це, скоріш за все, додатковий аргумент на шляху етнічного ренесансу. Сама ж ідея етнічної слов'янської спорідненості відповідала інтересам тактики їх національних рухів. При цьому факт помилковості наднаціональних ідей з'ясувався лише з часом, в процесі формування слов'янських націй і наростання кризи в системі міжнаціональних відносин.

У плані генези і розвитку ідеї панславізму варто згадати і про факт формування науковцями-будителями єдиної історичної концепції слов'янського етногенезису. Справедливо нагадати, що П.Й.Шафарик один з перших серед європейських науковців відтворив картину загальної слов'янської етнографії «Слов'янський народопис» («Slovanský Narodopis») та історії «Слов'янські старожитності» («Slovanské starožitnosti»). Шафарикова ідея слов'янської загальності навіть стала підставою для О.М.Бодяньського у листі на адресу М. Погодіна написати: «Шафарик ... для мене – ціла академія всеслов'янства» [390, с. 24]. Але П.Й.Шафарика, безумовно, варто віднести до числа прихильників ідеї культурної слов'янської спільності, апологетів наукової панідеї, об'єктом якої є слов'янство, а не ідеї досягнення панславістичної політичної єдності. В той самий час П.Й.Шафарик [1310, с.66] був прихильником такої наднаціональної ідеї, як австрославізм, тобто поділяв теорію можливого об'єднання слов'ян у рамках Габсбурзької монархії за умови визнання їх автономних прав. Свої політичні переконання напередодні революції 1848 р. П.Й.Шафарик висловить в листі Ф. Палацькому: «Ми всі бажаємо залишатися конституційно австрійцями, національно – чехами, німцями і т.д., тими, ким реально є» [362, с.394].

Такий варіант можливого вирішення слов'янського національного питання на тлі інтеграційної австрославістської ідеї почав набирати форми ідеологічної програми для цілої низки слов'янських будителів – Ф.Палацького, П.Й.Шафарика, Ф.Челаковського, Я.П.Йордана після придушення польського жовтневого повстання 1830 року і наступної російсько-польської війни 1830–1831 рр. У цьому зв'язку автор хотів би навести цитату П.Й.Шафарика. Її обрав для свого коментаря у «Нарисах з історії чеського відродження» В.А.Францев. Відомий російський славіст, філолог, історик літератури, фахівець з міжслов'янських літературних зв'язків обрав цитату з так званої «антиросійської сповіді» Шафарика. Останній, з огляду на охоронні зовнішньополітичні принципи Російської імперії, вважав за краще заявити:

«Розкішні плоди розуму Батюшкова, Жуковського, Пушкіна й інших – квіти дилетантизму; сад, в якому вони виростили, – не слов'янський народ. Без політичного життя народи – нуль; на півночі народи – ніщо, вони рішуче ніхто, і навіть ще менше, ніж ніщо. Під 60 градусом ніколи не виникнуть слов'янські Афіни, тому що без свободи немає Афін» [540, с.165–166]. Відповідно, якщо на початку століття «русофільство» було певним змістовим компонентом у сприйнятті ідеї слов'янської взаємності, то після розгрому російськими військами на чолі з генералом Паскевичем польського повстання 1830 – 1831 рр. концепція «русофільства» в ідеології наднаціональної єдності стає менш привабливою ідеєю для західних слов'янських діячів. Саме «русофільство» починає втрачати свою політичну наднаціональну складову, а в ідеї єдності переважно залишається концепція «наукового русофільства». В той самий час русофільство все частіше починає ототожнюватися із панславізмом, що спонукає західних слов'янських ідеологів поступово дистанціюватися від останнього. Для прикладу також наведемо висловлювання Я.Малого. Він після того, як Й.М.Тун звинуватив чехів у русофільстві, написав, що думки «благородного графа» «як мінімум свідчать про повне незнання як прагнень, так само і потреб» чеського народу, а тому звинувачення чехів у русофільстві можна «характеризувати як злісну вигадку» [950, s.7]. Схожу позицію ми знаходимо і у Челаковського. У листі, датованому травнем 1843 р., зустрічається таке висловлювання: «Про цей панславізм, названий примарою, починають говорити вже німці, французи і англійці: що ж, ця дурість заразна! Хто з нас насправді вірить у це? Наша політика не може бути іншою, ніж всім своїм серцем стояти за австрійську владу; хоча вона досі й не виконала всіх наших вимог» [1311, s.140].

Можна припустити, що з цього часу словацькі та чеські патріоти часів відродження-пробудження протиставили царофільському панславізму і політичному русофільству ідею створення федерації на тлі етнічної спільності австрійських слов'ян. Не випадково, що сам П.Й.Шафарик у цей час досить критично відгукується про європейську політику імперського політичного режиму Миколи I: «Велич, якій ми усі висловлюємо здивування, являє собою насправді жажливий військовий деспотизм» [559, с.165]. Таким чином, усвідомлення можливості у перспективі отримати «військовий деспотизм» за умови подальшого поширення ідеології політичного панславізму стало підставою для П.Й.Шафарика спрямувати свій інтелектуальний потенціал виключно в бік наукового дослідження спільної слов'янської історії, мови і літератури. Таким чином, майбутня доля західних слов'ян у П.Й.Шафарика не пов'язувалася зі сценарієм політичного панславізму, а наднаціональна ідея для будителя існувала переважно у вигляді окремого елемента етнокультурної спорідненості. Отже, вже стараннями другого покоління будителів, в унісон з наявним просвітницьким змістом періоду загального слов'янського відродження-пробудження, був розширений науковий фундамент як ідеї, так і практики культурної слов'янської спільності. Панславізм для будителів як засіб розширення фундаменту національної ідеології продовжував бути в уявленні національних діячів формою мовно-літературної міжслов'янської спільності. Ця ідея в подальшому, в кінці 30-х рр. XIX ст. знайшла своє втілення в працях чеського вченого-лінгвіста Я.Коллара.

На відміну від свого попередника Я.Геркеля, Я.Коллар термін «панславізм» замінив на більш конкретне словосполучення «слов'янська взаємність», оскільки саме таке визначення, на думку словацького будителя, найбільш точно відображало суть культурно-комунікативних слов'янських прагнень. Сам Коллар, який, був «символом епохи» всеслов'янського міфу, безпосередньо сценарій досягнення політичної слов'янської єдності вважав ілюзією. Як відомо, Я.Коллар активно дискутував відносно змісту лінгвістичної інтегральної ідеї, хоча, на відміну від Я. Геркеля, не був прихильником утворення «універсальної слов'янської мови» [1308, s.3].

У цьому зв'язку варто згадати, що ще в 1822 р. у трактаті «Про добрі властивості слов'янської нації» Я.Коллар відстоював ідею словацького національного пробудження, спираючись не на думку про державно-адміністративне трактування змісту нації, а на ідею «слов'янського минулого» і «єдиної національної мови», що, до речі, відповідало ідеологемі мовного процесу формування та розвитку словацької нації [913, s.8]. Звідси максимально практичним аспектом використання наднаціональної панідеї мала стати, на думку словацького будителя, популяризація слов'янської літератури, встановлення особистих наукових і культурних контактів між діячами і представниками слов'янської інтелігенції. Інтеграція слов'ян на тлі ідеї духовної «слов'янської взаємності», безумовно, мала би слугувати ідеї зближення слов'ян та сприяти подоланню міжнаціональних конфліктів не тільки в слов'янському світі, а в тому числі й на теренах імперії Габсбургів. Більш-менш конкретну оболонку панінтеграційна ідея Я.Коллара отримала в його трактаті «Про слов'янську взаємність», який був виданий у 1837 р. у Пешті [1313]. Фактично з моменту появи трактату можна починати відлік історії становлення загальнослов'янської ідеології, тому що його автор вперше ввів і обґрунтував зміст терміну «слов'янська взаємність».

Пізніше О.В.Павленко, досліджуючи ідейну спадщину Я.Коллара, зуміла простежити зміст поняття «панславізм» і, відповідно, появу терміну «слов'янська взаємність» у словацького будителя [368, с.47–48]. Як відомо, сам Коллар цитував і робив виноски [918, s.55–56] з відомої праці Я.Геркеля «Основи універсальної слов'янської мови». Безпосередньо Я.Геркель у своїй роботі підкреслював, що «слов'янські народи ... виявляють ... істинний «панславізм» [1308, s.3–4]. Відповідно, продовжує російська славістка О.В.Павленко, Я.Коллар, у руслі наукових традицій історичного періоду, сам трактат напише німецькою мовою і при цьому геркелевський термін «панславізм» використає в більш широкому його змістовому значенні. Вже пізніше Я.Томичек, здійснюючи в 1853 р. чеський переклад трактату (чеською мовою книгу читач отримав вже після смерті Я. Коллара, в 1852 р.), «панславізм» достатньо точно переклав як «всеслов'янство» [918]. При цьому термін у чеському перекладі став більш нейтральним і дещо втратив від його колларовського значення. В той самий час безпосередньо німецькомовна версія трактату Я.Коллара містила досить чітке авторське визначення терміну «панславізм» – це рух, що «охоплює всіх слов'ян і у своєму змісті передбачає всіх слов'ян». Таким чином, під «панславізмом» словацький будитель розумів певний духовний рівень взаємовідносин слов'янських народів, який ґрунтувався на загальних ціннісних орієнтирах. Отже, колларовський

панславiзм, скорiш за все, – це абстрактне поняття, яке пояснюється через слов'янську взаємнiсть, при цьому остання являє собою певний набiр культурно-просвiтницьких дiй. Їх змiст полягає в тому, «щоби кожне нарiччя черпало новi життєвi сили iз iншого нарiччя ... i при цьому залишалося на власному фундаментi» [1313, s.7]. Таким чином, фактично Коллар в нове поняття «слов'янська взаємнiсть» заклав принципи рiвностi i поваги прав кожного окремого слов'янського народу. Цiкавим є той факт, що словацький будитель особливо звертає увагу читача на вiдсутнiсть у змiстi «слов'янської взаємностi» такої iдеї, як полiтична унiфiкацiя. Безпосередньо Я.Коллар неодноразово пiдкреслював, що слов'янська взаємнiсть має слугувати конкретнiй практицi освiти кожного слов'янського народу i при цьому не знищувати, а навпаки пiдсилювати вiрнопiдданськi почуття до своїх урядiв . «Нарiкання слов'ян проти володарiв своїх краiв, яким вони пiдкоряються, – безпосередньо напише Я.Коллар, – повиннi будуть припинитися, бо при взаємностi зникне i саме намагання з'єднатися з iншими слов'янами, принаймнi, воно би значно послабилось ..., в той самий час вони припинять дратувати самолюбство iнших племен i народiв; окреме плем'я не буде бiльше хизуватися перед iншим, припиняться зверхнiсть, пристрасне бажання переваги» [229, с.78–79]. свою думку словацький будитель формує як базу: «кожний залишиться пiд своїм дахом» [918, s. 63]. Як бачимо, Я.Коллар з самого початку «панславiзм» не просто замiнив словосполученням «слов'янська духовна взаємнiсть», а утверджував iдею збереження iдентичностi кожного «слов'янського племенi». Вiдповiдно наднацiональна iнтеграцiя у Коллара замислювалася скорiше як мiжслов'янський культурний процес, а не полiтичний рух. З огляду на це, словацький будитель пiдкреслював: «взаємнiсть не полягає в полiтичному об'єднаннi всiх слов'ян ... або в революцiйному бунтi проти уряду i господарiв» [229, с.3]. Саме тому змiст слов'янського iнтеграцiйного процесу у Я.Коллара наповнювався переважно мотивами культурної взаємностi. Цей факт, до речi, визнавав i О.М.Пипiн, який пiдкреслював, що Я.Коллар вiдкидав iдею полiтичного панславiзму [443, с.32]. До речi, думку вiдомого російського iсторика слов'янської лiтератури подiляв I.Я. Франко. Останнiй дав позитивну оцiнку iдеї культурної взаємностi для процесу духовної емансипацiї слов'янських нацiональних рухiв [537, с.65]. З часом О.М. Пипiн у своїх творах, розкриваючи основнi риси лiтературного панславiзму словацького будителя, охарактеризував утопiчну колларовську програму як «платонiчний панславiзм». Парадоксом Я.Коллара, або скорiш за все iнтелектуальною даниною полiтика перiоду становлення нацiональних iдеологiй та нацiонально-визвольних рухiв, варто вважати його вислiв, що «шлях слов'янського лiтературного об'єднання буде визначений лише полiтичною кривавою боротьбою» [1314, с.619]. Зрозумiло, що Я.Коллар все ж визнавав у змiстi лiтературного панславiзму полiтичний потенцiал, а тому намагався обережно використовувати саму панiдею. Вiдповiдно, слов'янськiй духовнiй взаємностi переважно надавалося значення елемента культурного розвитку своєї нацiї.

Формування активного змiсту iдеї полiтичного панславiзму пов'язують iз творчою дiяльнiстю словацького будителя Л.Штура. Парадоксальнiсть цього iдейного напрямку на тлi вiдродження-пробудження захiдного слов'янства проявилася у тому, що його витoki лежали в слов'янському романтизми, який був

привнесений у слов'янське суспільство переважно із сусідньої Німеччини (Й.Г. Гердер, К.Г. Антон, Й.Г. Шлецер, Й.К. Аделунг, Ю.А. Ремер), стимулювався бюрократичною і науковою елітою Росії і при цьому майже одночасно набрав змісту угорсько-германської фобії.

Останнє твердження потребує певного роз'яснення. На нашу думку, міжнародна конкуренція була для слов'янства іманентною складовою його розвитку. Тому мадяризацію і германізацію західних слов'ян варто розглядати як мотив для зростання їх національної активності й стимул до розширення панідеї. До речі, на цей аспект появи інтересу до наднаціональних інтеграційних ідей вказували такі політики, як Л.Тун, Я.Малий [1237, s.18; 950, s.22]. Подальша мадяризація та практика обмеження культурних прагнень словаків, вважав Л.Л.Тун, стали каталізатором не тільки масового ренесансного настрою, але й причиною ідеологізації словацького національного руху на принципі політичної слов'янської спільності [1237, s.23–25]. Можливо, саме тому Л.Л.Тун критикує бажання імперської титульної еліти досягти політичної стабільності у словацькому регіоні за рахунок проведення політики насильницької культурної уніфікації. Свою думку про згубність розширення асиміляційної практики він ілюструє прикладами з історії Німецької держави, яка «повсякчас населялася одним народом, ... в середовищі якого завжди панувала одна мова, ... при цьому це не тільки не сприяло утворенню єдиної держави, а навпаки, єдина держава була зруйнована» [1236, s.71]. Отже, поміркована політика імперського уряду, вважає Л.Л.Тун, насамперед має не допустити появи мадярогерманських фобій у західних слов'ян, що дозволить в подальшому забезпечити контроль над процесом ідеологізації зростаючого словацького національного руху та зменшити вплив ідеї всеслов'янської загальності на молодий словацький рух та, відповідно, зменшити зацікавленість австрійських слов'ян ідеєю «утворення спільної слов'янської монархії» [1236, s.72].

Своє кінцеве оформлення штурівський панславізм отримав у трактаті «Слов'янство і світ майбутнього. Послання слов'янам з берегів Дуню». З огляду на те, що хронологічно трактат з'явився в 1851 р., одразу ж після завершення революції 1848–1849 рр., ми вважаємо за доцільне включити штурівську працю у наше дослідження. Додамо, що до кінця залишаються незрозумілими причини, які спонукали Л.Штура до написання трактату. В той самий час варто нагадати, що за неповні три роки до появи праці «Слов'янство і світ майбутнього» словацький будитель, будучи делегатом Празького конгресу, не висловлював русофільських думок та не проголошував гасел про необхідність об'єднання всіх слов'янських народів під скіпетром Російської імперії.

Відповідно, загальні риси наднаціональної концепції словацького будителя зводилися до думки про існування тенденції, за якою статус Росії як найбільшої слов'янської держави дозволяє припустити можливість побудувати на федеративних засадах оновлену загальнослов'янську монархію. У своєму трактаті Л.Штур виклав поетапну програму досягнення наднаціональної слов'янської інтеграції. Спочатку передбачалося утворення федерації слов'янських держав. У той же час в межах Австрійської імперії західне і південне слов'янство мало би поступово перетворитися на рушійну силу якісних національних змін у самій імперії. Завершальною стадією масштабного наднаціонального інтеграційного процесу мало

би стати приєднання слов'янства до Росії [590, с.133].

Зазначимо однак, що проект утворення слов'янської федеративної і республіканської держави сам Л.Штур вважав нереальною мрією, тому що практичний бік проекту «з самого його початку, – писав словацький національний ідеолог, – вимагав викреслити царську Росію і ті племена, які або вже увійшли до її складу, або визнали за міжнародним правом факт її заступництва» [590, с.119]. За таким сценарієм на практиці до складу нової слов'янської федерації могли би увійти лише слов'янські піддані Габсбурзької корони, що в кінцевому рахунку «вихолащувало» саму штурівську ідею наднаціональної всеслов'янської інтеграції. Відповідно, розвиває далі свою думку Л.Штур, перед Росією на шляху досягнення нею статусу лідера слов'янського світу стоїть завдання здійснити зовнішньополітичні і внутрішньополітичні трансформації. Насамперед, Східна імперія, розвиває свою думку Л.Штур, має знищити кріпосне право, «зловісну таємну поліцію» і назавжди відмовитися від таких зовнішньополітичних союзів, які «лише підготовуються заради збереження вже падаючих, а також безпорадних династій і престолів» [590, с.163–164]. Такі радикальні суспільно-політичні реформи, на думку словацького будителя, дозволили б не тільки підтримати етнонаціональну ідентичність кожного слов'янського племені, але також були б умовою для розширення міжслов'янської інтеграції.

Як відомо, у передреволюційні роки перед імперією Габсбургів стояло головне завдання загального характеру – збереження старої політичної системи і того специфічного для Австрійської монархії вирішення національної проблеми, що відрізняло її від інших держав. Як пізніше констатував відомий російський славіст, за походженням чех Й.Й.Первольф, системні протиріччя та революційні настрої призвели до того, що «сама Австрія похитнулася, при цьому національне питання, яке назрівало протягом кількох десятиліть, з усією силою вирвалось назовні: ідея народності стала найголовнішим питанням для нової Австрії» [1315, с.491]. Відповідно, імперія вже не могла спиратися лише на традиційну феодальну систему васалітету з його наднаціональним принципом. На цьому політичному фоні виник інший наднаціональний інтеграційний задум, зміст якого також вписується в формат поняття панідеї – австрославізм. Останній, по-перше, був ідеєю наднаціонального слов'янського об'єднання, певною формою ідеологічного компромісу між імперським центром і окремими представниками національної західної слов'янської еліти – такими, як, К.Гавлічек-Боровський, Ф.Палацький, Я.П.Йордан. Наступне: намагаючись протистояти фактам популяризації політичного панславізму, чеські національні ідеологи були змушені шукати альтернативні шляхи для інтеграції інтересів Австрії та австрійських слов'ян, що знайшло своє відображення в концепції австрославізму. При цьому, як би це парадоксально не звучало, але причиною появи австрославізму можна вважати існування царофільського панславізму. Можна припустити, що саме після поїздки до Російської імперії К. Гавлічек-Боровський відмовився від царофільського панславізму, а на його тлі розробив новий варіант більш дрібного панславізму – середньоевропейського. З огляду на сказане додамо, що відомий чеський історик, політичний діяч Ф. Палацький та публіцист К.Гавлічек-Боровський намагалися обґрунтувати парадигму чеського національного розвитку не з огляду абстрактної лінгвістичної панідеї

всеслов'янства, а враховуючи історико-політичну специфіку окремих слов'янських народів Австрійської монархії. Тому Ф.Палацький розробив план перебудови Австрійської імперії за умови збереження влади династії Габсбургів. Сама ідея була запропонована її автором віденському парламенту в 1848 році [1007]. Згідно із цим планом, слов'янські народи повинні були отримати автономію і вже у якості повноправних членів федерації протистояти панрусизму і пангерманізму [1316, s. 57–64]. Ідеологи австрославізму відстоювали ідею рівноправності народів Австрії, але не припускали можливості утворення самостійних слов'янських держав, оскільки вважали, що малим слов'янським народам наодинці не під силу протистояти великим сусіднім народам – німцям, росіянам, угорцям, туркам. Таким чином, австрославізм як наднаціональна слов'янська інтеграційна ідея обмежувався рамками федералізму австрійських слов'ян. При цьому активна зовнішня слов'янська політика Східної імперії розглядалася австрославістами як потенційна загроза національній і культурній незалежності малих слов'янських народів.

За підтвердженням варто звернутися до публіцистичної спадщини Ф. Палацького і К.Гавлічека-Боровського. Для прикладу, «Возз'єднання Богемської корони, написав Ф.Палацький, з великою Австрійською державою, якщо остання перетвориться на федеративну країну, стане надійним забезпеченням нашої історико-політичної та лінгвістичної індивідуальності» [1317]. Інший чеський національний діяч К.Гавлічек-Боровський дає критичну оцінку австро-російським міждержавним відносинам [792], чим ставить дещо під сумнів доцільність розширення практики міжкультурного слов'янського діалогу на панславистичній платформі у її царофільській російській інтерпретації [787; 803]. Інколи навіть наукові академічні зв'язки та дипломатичні відносини з Росією він оцінює скоріше як факт прояву російської прихованої експансії. К.Гавлічек-Боровський констатує: «Російська дипломатія, хоча і належить до європейської, але є підступною і завжди вправніше користується ситуаціями, ніж її суперники у всій Європі ..., разом з тим ми побоюємося, що нашим дипломатам (дипкорпус Австрії – автор), можливо, необхідно обережніше ставитись до порад від російської дипломатії, тому що всі російські поради завжди позитивні для Росії, але не завжди для тих, хто ними користується» [799].

Отже, як ми зазначали вище, еволюція національної програми К.Гавлічека-Боровського була пов'язана з розвитком ліберального австрославізму. Складовою частиною останнього стали елементи середньоєвропейського панславізму, спрямованого виключно на інтеграцію австрійських слов'ян. Саме тому у 1848 р. чеський ідеолог писав: «У австрійській державі ми всі разом. Австрійська монархія разом об'єднала велике число народів і ми повинні триматися цього союзу» [895, s. 60–68]. При цьому, вважає чеський австрославіст, слов'янські народи, що входили до складу імперії Габсбургів, були не менше зацікавлені в збереженні монархічного ладу, ніж сама Австрія. Як ми бачимо, навіть у цей складний період політичної радикалізації його концепція австрославізму включала до свого змісту програму наднаціонального політичного об'єднання слов'ян.

Таким чином, К.Гавлічек-Боровський як національний чеський ідеолог по-перше, панславізм сприймає, по суті, як фактор національної політики і європейської дипломатії в цілому, і, по-друге, він досить далекий від визнання ідеї

всеслов'янського об'єднання. При цьому після революції 1848–1849 рр. він ще більш демонстративно дистанціюється від панславізму та асоціює його із зовнішньополітичним інтересом царської Росії.

Не підлягає сумніву, що радикалізація суспільних настроїв, початок процесу політизації ідеології панславізму стали причинами переосмислення його змісту серболужицьким будителем Я.П.Йорданом. На період «Весни народів» припадає момент остаточного переходу Йордана на позицію критики панславізму. Він етнозберігаючи ідею серболужицького пробудження остаточно імплемує до наднаціональної інтеграційної ідеї австрославізму. На користь нашого твердження свідчить невеличка за обсягом йорданівська брошура, яка побачила світ під досить гучною назвою: «Ні німець! Ні росіянин! Тільки австрієць: відкритий лист до пана Франца Шузелькі». В брошурі Йордан конкретизував своє ставлення до перспективи розвитку слов'янської проблеми на тлі панславізму. Фактично, лужицький будитель, апелюючи до слов'янських національних ідеологів і політиків, закликає їх «не бавитися у панславізм» і підтримувати австрійську владу, якщо вони не бажають в майбутньому бачити на своїх територіях «доволі витончені козацькі танці, які відбуваються сьогодні в Угорщині» [868, s.31]. Тому, підсумовує Йордан, «Австрія має бути німецькою і такою вона залишиться у майбутньому» [868, s.21–22].

В процесі слов'янського відродження виділилося і сформувалося нове національне ядро, яке в умовах тиску з боку активних німецьких і угорських національних прагнень розпочало творення власної еволюційної політичної програми. В той же час варто визнати, що західне австрійське слов'янство, а тим більше лужицькі серби, в 30-і – 40-і рр. ХІХ ст. визначили досить скромну мету свого руху – визнання їхньої мови, історії і національної своєрідності. Можна стверджувати, що перераховані складові стимулювали у певної частини суспільства появу національної ідеології, а в подальшому і її пропаганду. При цьому, як ми вже відзначали вище, певним ідеологічним атрибутом на шляху еволюції слов'янських народів до зрілої нації була панідея, одним із символів якої виступила слов'янська Росія. Водночас, специфікою російського панславізму стало те, що він розвивався в Східній імперії в руслі формування російської національної ідеї. Відповідно Росія на європейському геополітичному полі намагалася підтримувати свій всеслов'янський статус, що, безперечно, ставало дискусійним матеріалом не тільки для пангерманістів, австрофілів, але й для ліберальних та консервативних ідеологів наднаціонального австрославізму. Як приклад варто навести рядки із угорської газети «Журнал Пешта» («Pesti Naplo»). В газеті безпосередньо писалося: «...той, хто відкрито або таємно стає під прапор Білого Царя, буде вважатися ворогом трьох згаданих націй (угорців, німців і поляків – автор). Ці панславісти помиляються, якщо думають, що світ буде дивитися на їхній рух тими ж очима, якими дивиться на прагнення італійців і німців до єдності. З їхнім слов'янським рухом може відбутися лише один результат – зосередження колосальної фізичної сили в руках царя, який застосує її у якості гальм розвитку освіти і свободи у всій Європі. Такий рух не тільки не знайде собі симпатій між освічених націй світу, але й створить з них велику лігу, яка стане греблею проти нових вторгнень варварства» [103, с.100–101].

Наведені рядки дозволяють говорити про присутність в європейській періодиці й публіцистиці критичної оцінки панславізму в цілому і безумовне несприйняття цілою низкою європейських політиків русофільського і царофільського варіантів панславістичної ідеї. Як нам здається, відносно присутності ідеї русофільства і царофільства в змісті національних ідеологій західних слов'ян і їх критики варто зазначити наступне: актуалізація самих ідей в першій половині XIX ст., подальша їх політична інтерпретація досить часто ставали наслідком надуманих та привнесених теоретико-ідеологічних проєктів. Їх варто вважати як іманентною частиною у змісті ідеології національних слов'янських рухів, так й ідеями, що привносилися до слов'янських народів та стимулювалися ззовні. Коментарем до нашого твердження можуть бути рядки із документа, який імовірно належав М.Ф.Раєвському. Документ безпосередньо зберігається в архіві В.І. Ламанського. Раєвський дещо у гіпертрофованій формі писав, що словацька національна еліта в особі Л.Штура підтримує «... ідеї самодержавства, православ'я і народності», відповідно «словаки та розум народних лідерів вже настільки підготовлені до цього, що ... потрібен незначний сприятливий поштовх і вчення Кирила і Мефодія знову осяє слов'янську землю». Далі автор документа, посилаючись на особисті спостереження, інтерпретує ідеологічні потреби словацького національного руху, спираючись на притаманні йому русофільські переконання. М.Ф.Раєвський стверджує: «сама ця ідея не нова для словаків, вже років 6–7 як вона потрапила на їх землі, була підтримана Штуром, його учнями ... і деякими високими слов'янськими особами» [238, л.7]. Така риторика протоієрея, настоятеля російської посольської церкви у Відні є зрозумілою і мотивованою як статусом М.Ф.Раєвського, так й змістом його політичного переконання. В той же час, його думку варто вважати ілюзорною, інформаційною даниною амбіційній політиці Російської імперії періоду міжімперської російсько-австрійської конкуренції. При цьому цілком логічно, що захоплення окремих будителів наднаціональними ідеями в їх русофільському, навіть культурному варіанті одразу ж викликало протидію у австрійських правлячих колах. Саме тому національний слов'янський рух для окремих австрійських політиків майже одразу став такою собі уявною афілійованою структурою російської імперії й «розсадником» політичного панславізму.

З огляду на сказане, цілком логічно припустити, що західнослов'янські будителі напевно все ж усвідомлювали суперечливість, вагомість і місце слов'яно-російського компонента в змісті проєкту своїх національно-культурних прагнень. Хоча в той же час вони не заперечували «посередницьких» послуг російського «образу» і наднаціональної панславістичної ідеї, що вони інколи опосередковано все ж використовували у якості «важеля тиску» на свій уряд. Подібні дії, прояви взаємозв'язку зазвичай супроводжувалися досить емоційним фоном і досить часто призводили до появи суб'єктивних та упереджених суджень. Зазначимо однак, що політичну позицію, в якій була відсутня об'єктивність в оцінці панславізму, на нашу думку, можна також зрозуміти. На етапі націотворення та в період високої міжнаціональної конкуренції благородна мета захисту власної етнічності, збереження і розвитку своєї культури і мови виправдовувала пропагандистські засоби їх досягнення. Відповідно, наша спроба реально визначити силу впливу

панславістичної ідеї на процес становлення національної парадигми у західних слов'ян актуалізує необхідність з'ясувати вплив російського контексту на зміст цього процесу.

Актуалізація слов'янського питання у передреволюційне десятиріччя, вияв підвищеної уваги до нього з боку європейських етнократів віддзеркалили не тільки неоднозначність у сприйнятті і ставленні до самої слов'янської національної ідеї, а сприяли наростанню російсько-німецької конкуренції. В цей час у середовищі ідеологів слов'янських рухів, науковців виникла тенденція до осмислення і переосмислення багатьох аспектів слов'янської історії, мовної і культурної спільності, а звідси й ідеологій своїх рухів. Так, Ф.Палацький, К.Гавлічек-Боровський, Л.Тун, П.Шафарик, А.Смолер, Я.П.Йордан були проти інтродукції у панславізм. Саме тому вони, намагаючись протидіяти процесу втягування західного слов'янства у ідеологію панславізму, рекомендують своїм урядам проводити прагматичну слов'янську політику з метою недопущення переростання «нешкідливої ідеї літературної взаємності» у політичну слов'янську програму, тому що остання в умовах «спільного літературного слов'янського прагнення» з часом може стати не тільки платформою для політизації національних ідей у західних слов'ян, але також сприяти російській ідеологічній експансії [1236, s.70–73].

В той самий час дискусію щодо значення і змісту панславізму й існуючого твердження про його виключно російську ментальну природу П.М.Мілюков, М.О. Бердяєв, М.І.Карєєв [1318, с.310–312; 1319; 1320, с.418–421; 1321, с.409–411] вважали упередженою і дещо тенденційною. Так, О.М.Піпін, надаючи свою оцінку існуючій практиці критичного осмислення ідеї всеслов'янства, а вона озвучувалася в європейській періодиці і публіцистиці, підсумував: «Панславістична небезпека» – це тільки політична хитрість, за якою ховається вороже ставлення до Росії. Що Росію «не люблять» в Європі – це відомо» [441, с.72]. Зазначимо, О.М.Піпін, хоча у суперечці між слов'янофілами і західниками був філософськи близьким до останніх, але в дискусії навколо ідеології панславізму завжди безапеляційно ставав на бік Росії та відверто вдавався до односторонньої оцінки панславізму, аргументуючи свою позицію твердженням про безпечність ідеології всеслов'янства для існування австрійської політичної системи. При цьому панславізм у його ранній культурній формі розглядався такими слов'янськими будителями, як Я.Геркель, Я.Коллар, у якості «безпечної» ідеї. Але, на нашу думку, присутність у змісті самої ідеї такої невід'ємної її складової, як слов'янська Східна імперія, надавав панславізму «певної геополітичної пікантності» та опосередковано стимулював спочатку процес зародження, а з часом і розширення в змісті культурного панславізму так званого «політичного панславізму».

При цьому автор хотів би додати: наведена вище думка від відомого історика літератури О.М.Піпіна безумовно має право на існування, хоча її варто розглядати з позицій часу, історичної і, головне, національної перспективи для західних слов'янських народів. Але, на нашу думку, існують фактичні підстави, які дозволяють говорити про присутність як певної гіпертрофації у австро-німецькому соціумі впливу панідеології на формування ціннісних політичних орієнтирів слов'янських національних рухів періоду 20-х – 40-х рр. ХІХ ст., так і про перебільшення гостроти російсько-австрійських протиріч, які вважалися наслідком

політики експансіонізму, що обґрунтовувався виключно ідеєю панславізму у зазначений хронологічний період.

На користь нашого твердження наведемо такі аргументи. Скоріш за все, повз свідому волю будителів, на етапі зрілого відродження реалії слов'янської етноісторичної і мовної спільності, а звідси і первинні наднаціональні ідеї, отримали своє теоретичне оформлення у наукових доробках і трактатах та в діяльності різноманітних слов'янських товариств, науковців і суспільно-політичних діячів кінця XVIII – першої половини XIX ст. Й.Добровського, П.Й.Шафарика, Я.Коллара, «Чеської Матиці», Кирило-Мефодіївського товариства [697; 1101; 1322; 1323; 1324; 1325]. В той самий час наукові ідеї поступово починають отримувати конкретний зміст у практиці російсько-слов'янських зв'язків. Безпосередньо в гуманітарній сфері, в історії цих контактів починають знаходити своє відображення не тільки оригінальні теоретичні концепції єднання слов'янських народів, але й також практичні аспекти культурно-політичної співпраці слов'ян в умовах досить складних взаємин Російської та Австрійської імперій. Історично відомо, що сам цей процес проходив на тлі складних перипетій «слов'янської політики» і міждержавної конкуренції Росії та держав Центральної Європи. Згадані обставини надавали російсько-слов'янським відносинам певного «політичного забарвлення» і, відповідно, спонукали окремих національних діячів, етнократів розглядати Росію як країну, зацікавлену використовувати ідеологію панславізму і національні слов'янські рухи у якості інструментів своєї зовнішньої європейської політики.

Сама думка про наявність загрози для державної цілісності Австрії від ідеології панславізму була присутня в змісті поглядів низки національних німецьких і австрійських ідеологів першої половини XIX ст. Для них панславізм переважно асоціювався із потенціалом російської зовнішньополітичної експансії і реальною практикою непростих стосунків Росії із німецьким світом. Однак, на нашу думку, не варто перебільшувати значення цих аспектів для практики російсько-австрійських відносин. Їх варто розглядати як окремі проблемні моменти, які принципово не змінювали модусу російсько-австрійських взаємозв'язків. А інакше і не могло бути у відносинах між двома великими імперіями, які фактично були сусідами: дві наднаціональні держави володіли широким спектром власних інтересів та мали взаємну партнерську зацікавленість. Для Австрії після наполеонівських війн Росія була головним зовнішнім гарантом державної цілісності, і з часом значення цього аспекту зростало. Поступово на тлі зростання національних прагнень у таких народів Габсбурзької монархії, як угорці, італійці, поляки, чехи, словаки, для Австрії дедалі важливішим ставав союз із Східною імперією. З огляду на сказане, вважаємо за доцільне навести, на нашу думку, об'єктивне судження відомого українського історика, професора кафедри слов'янознавства Одеського університету О.О.Кочубінського. Надаючи оцінку політиці Росії відносно слов'янських народів у період наполеонівських війн і революції 1848–1849 рр., вчений назвав її етапом «проавстрійської політики» [243, с.201]. Загалом же, з часів Віденського конгресу Габсбурги і Романови досить успішно взаємодіяли, що пізніше було підтверджено і російськими воєнними діями, що проводилися на користь збереження політичної системи Дунайської монархії.

Цілком доречно буде дещо підсумувати, згадавши працю російського дипломата, історика і публіциста С.С.Татищева. Досліджуючи історію російсько-австрійських дипломатичних відносин, він доводить, що кінець 30-х – початок 40-х рр. XIX ст. можна охарактеризувати як період «непростих відносин» між двома імперіями. Цей період, на думку російського дипломата, в часі затягнувся аж до початку «Весни народів», коли сплеск національно-революційних рухів спонукав дві наднаціональні монархії об'єднатися у «тісний союз» заради збереження принципу легітимізму [1326, 105–110]. Таким чином, існуюча практика ставлення офіційного Петербурга до проблеми слов'янського ренесансу і оформлення його ідеологічної основи у часі співпали з розгортанням у Австрії дискусії навколо загальнослов'янської ідеї та її інтерпретації.

При цьому ідеї раннього панславізму хоча вже і закладалися у фундамент зовнішньої політики Росії, але в 30-і – 40-і рр. XIX ст. до певного часу не набрали цільового політичного змісту у зовнішньополітичній концепції імперії, а, відповідно, і не являли собою реальної загрози існуючим у той час європейським політичним режимам. Сам же російський панславізм у цей період репрезентував систему поглядів незначної частини окремих представників дворянства, яке, як про це написав О.Піпін, намагалось підтримати «бажання слов'ян створити для себе політичне існування» [1327, с.52]. Схожу оцінку факту незначного проникнення панславізму до російського інтелектуального середовища, надає В.О.Панов. Як відомо, він у 1841–1843 рр., мандруючи європейськими країнами, регулярно надсилав до своєї матері листи. В листах В.О.Панов досить об'єктивно оцінює російські можливості і не має ілюзій відносно місії Росії в слов'янському світі: «скоріше за все не прийшов той час, коли Москва справді подумає про своїх братів і при цьому виявить бажання їх звільнити» [381, с.87]. Показово, що в той самий час стараннями російських консерваторів був створений узагальнений образ занепадаючого Заходу, в якому панує індивідуалізм, а тому державний організм активно знищується революційним рухом. На цьому політичному фоні російський імператор Микола I, його уряд були, скоріше за все, заклопотані збереженням існуючого європейського легітимізму у рамках Священного Союзу, а геополітичні інтереси Російської імперії у більшій мірі були спрямовані на поляків і південних слов'ян.

На користь обґрунтованості наших тверджень можуть також свідчити документи та історичні факти, які ми нижче представимо та прокоментуємо. Для початку наявну документальну базу такої форми панславізму, як російський панславізм, ми спробуємо класифікувати за такими критеріями: перша група джерел – це документи і фактичний матеріал з російсько-слов'янських наукових взаємин. Друга група джерел містить документи, в яких представлена як реакція, так й ініціатива російської політичної еліти щодо практичного і теоретичного аспектів єднання слов'янських народів.

Як відомо, в російській історіографії склалася небезпідставна думка, що для формування національної самосвідомості західного слов'янства певне значення мали наукові відрядження та мандрівки російських інтелектуалів [272; 1328]. При цьому саме твердження про те, що російсько-слов'янські зв'язки мали не тільки наукове значення, а й значення певного «світоглядного поштовху» для подальшого

«внутрішнього ліберального розвитку» російського суспільства, так і, в той самий час, було елементом емансипації західної слов'янської творчої еліти, сформульовано ще в кінці XIX ст. [1327, с. 52.; 1320, с. 405, 418–421]. Подібну оцінку цього історичного явища поділяє і низка сучасних дослідників. Проте автор не схиляється до абсолютизації значення цього факту в історії російсько-слов'янських зв'язків і вважає за доцільне оцінити це явище з точки зору становлення і поширення наднаціональних інтеграційних ідей.

Подібний підхід дозволяє нам стверджувати, що додатковим фактором появи панславізму як наднаціональної ідеї, а з часом й ідеології, стала активізація наукового інтересу до слов'янства як до об'єкта досліджень з боку російської наукової еліти. Так, 20 січня 1836 р. імператор Микола I дозволяє відрядити до Берлінського університету вихованців юридично-філософського факультету Головного педагогічного інституту М.Іванішева та історико-філологічного факультету – М.Касторського. Після стажування їм було надано дозвіл відвідати Прагу, Лейпціг та Відень з метою вивчення слов'янської філології та історії. По завершенні відрядження М.Іванішев та М.Касторський надали міністрові народної освіти С.С.Уварову інформацію про стан «богемських вчених та угорських сербів». Звіти молодих науковців вже з коментарями від «Дон-Кіхота російського самодержавства» Уварова [1329, с.38] були передані до канцелярії російського імператора та містили цікаві думки імперського чиновника: «дані, що були отримані в результаті подорожі молодих наших вчених у слов'янські землі, крім позитивних результатів для нашої філології, надали ... відомості про справжній стан слов'янського світу» [412, л.21]. Далі Уваров вважає за необхідне виступити з ініціативою перед імператором, в якій пропонувалось надати матеріальну підтримку духовним лідерам західнослов'янських національних рухів. При цьому адресність та розміри матеріальної допомоги від російського уряду офіційно не розголошувалися. Але той самий Уваров 6 грудня 1838 р. у доповідній записці на ім'я імператора написав: «Для відправки певної грошової суми ... існує зручний випадок. Це мандрівка до слов'янських земель професора Московського університету Погодіна, який ... може передати їм щедро надану Вашою Величністю допомогу... та при цьому він не буде привертати особливої уваги Австрійського уряду» [412, л.21-22]. Відповідно вже в січні 1839 р. М.П.Погодін отримав таємний лист з міністерства, в якому за підписом С.С.Уварова йому доручалося «передати Шафаріку і Ганці кожному по п'ять тис. карбованців у відповідності із наданими вам мною усними настановами з цього предмета» [412, л.31].

Отже можна припустити, що офіційний Петербург постійно намагався підкреслити своє прихильне ставлення до проявів слов'янської культурної спільності і навіть стимулював появу цих проявів. Сюди варто віднести і матеріальну підтримку, різного роду заохочення наукових і духовних лідерів західного слов'янського руху – Шафаріка, Штура, Коллара, Смолера та інших. Так, наприклад, «у 1830 році Академія з високого дозволу ...на підставі статуту, з метою підбадьорити усіх працюючих на ниві вітчизняної науки та історії, увінчала медаллю ... та нагородила грошовою премією праці ...Коллара» [я330, с.XV]. В матеріалах слідства у справі діяльності Кирило-Мефодіївського товариства згадується про В.Ганку – «прихильника слов'янського руху ..., нагородженого

орденом св. Володимира 4-го ступеня» [1331, с.28–29.]. М.Погодін постійно намагався фінансово підтримувати П.Й.Шафарика, навіть залучив до цього М. Гоголя. Наприклад, у листі до М.Гоголя М.Погодін звертається: «чи не зібрав би ти від своїх люб'язних багатіїв хоча б тисячу карбованців асигнаціями (якщо не більше) і надіслав Шафаріку? Це необхідно, а я не можу зібрати – тут неможливо. Зроби цю милість й надішли. Це добра і корисна справа» [417, с.427]. У цілому відзнаки, матеріальні винагороди та допомога були цілком справедливим визнанням внеску будителів у розвиток наукової славістики. В той самий час поява підвищеного інтересу до наукової славістики співпала із фактом зацікавленості російського уряду проблемою слов'янського відродження. Як свідчать факти, західні національні й етнічні еліти не тільки сприяли появі російського інтересу до себе як до об'єкта внутрішньої політики, але й стимулювала процес зростання своєї політичної суб'єктності. Наше твердження можна прокоментувати цитатою з листа Л.Штура. Він в листі до І.І.Срезневського називає Москву «слов'янською столицею» та закликає відомого науковця організувати російську спільноту для зібрання коштів: «щоб Ви нам ... допомогли і кошти надали, були б ми дуже Вам вдячні, та й чому би заможним братам своїм працюючим, але бідним братам не допомогти?» [390, с. 465–467].

На нашу думку, матеріальна підтримка слов'янських контактів не була лише суто філантропською акцією російського імператора. Можна припустити, що вона в той самий час містила прихований інтерес політичного характеру, який варто розглядати як моніторинг суспільно-політичної ситуації в слов'янському середовищі. Зрозуміло, що австрійський уряд з підозрою ставився до таких російських меценатських проявів на ниві слов'янської спільності, й для цього твердження існують підстави. Наприклад, під час другої подорожі М.П.Погодіна до слов'янських земель він не лише знайомиться з Колларом, а в тому числі спостерігає і вивчає реальні політичні настрої слов'ян. Про цей факт ми безпосередньо можемо дізнатися зі звіту Погодіна до міністра Уварова. Славист доводить до відома міністра інформацію про бажання окремих західних слов'ян відокремитися від Австрійської імперії та створити наднаціональне утворення, в якому головну функцію захисника всеслов'янських інтересів мала б виконувати Росія [414]. Погодін, незважаючи на цілком логічне для російського науковця бажання перебільшити масштабність єднаних настроїв у слов'ян, передає і описує їх у листі до міністра народної освіти у наступній тональності: «... у слов'ян панує загальна думка, що Австрійська імперія повинна незабаром зникнути, і вони відокремляться від неї при першому ж сприятливому випадку. ... Тоді, кажуть слов'яни, буде заснована слов'янська держава на чолі із Росією» [1332, с.60]. В іншому місці ми можемо прочитати таке спостереження російського мандрівника, за яким утиски слов'ян в Австрійській імперії викликають зростання їх невдоволення і ненависті: «Ця ненависть зростає, тим більше, що слов'яни усвідомлюють свою перевагу над австрійцями як кількісно, так і якісно» [1333, с.18].

Наведені цитати зі звіту М.П.Погодіна дозволяють стверджувати, що наукові подорожі до кінця не носили суто наукового характеру, при цьому панславизм як ідея під час відрядження відомого слависта вже однозначно був присутнім в світогляді слов'янських ідеологів Австрійської імперії, що, відповідно, і спонукало

проавстрійськи налаштовані сили протидіяти його поширенню. У цьому зв'язку варто згадати критичні праці чиновника і аристократа графа Л.Л.Туна [1237; 1239]. До речі, означені події у часі співпали з охолодженням австрійсько-російських відносин, що, на нашу думку, одразу зробило наукову славістику заручницею політичної кон'юнктури. Вже у 1840 р. Австрія відкликає свого проросійськи налаштованого посла графа К.Л.Фікельмона, який навіть отримував знаки уваги від самого російського імператора.

Фактичний зміст листів М.П.Погодіна на адресу міністра дозволяє припустити, що під час наукового відрядження відомий російський славіст виконував таємну місію, яку офіційний Відень мав підстави розглядати не тільки як наукове відрядження. І тому цілком не випадково, що російський науковець у своєму листі до міністра пропонує уряду уважно розглянути питання фінансової підтримки слов'янських рухів і по можливості задовольнити матеріальні потреби його лідерів шляхом надання їм «двадцяти п'яти тисяч карбованців асигнаціями щорічної допомоги, що задовольнить їх потреби навіть з надлишком... Допомога, – наголошує М.П.Погодін, – зрозуміло, має надаватися таємним шляхом» [414, л.46]. Доповідна записка Погодіна була передана міністром Уваровим імператору Миколі I. Імператор на ній власноруч написав: «Дуже цікаво, але потребує значної обережності. 2 тисячі сріблом можна надати» [412, л.21-22].

Пізніше, остаточно звітуючись про результати своєї діяльності після наступного наукового відрядження 1842 р., М.П.Погодін у дусі «ідеї всеслов'янства» не просто ще більш наполегливо рекомендує російському уряду матеріально підтримувати національні прагнення австрійських слов'ян, але й від себе особисто додає: «Я беруся передавати допомогу навіть ще більш таємно, ніж англійці доставляють порох черкесам або пруссаки заборонені книги полякам» [414, л.86]. Наявні історичні джерела дозволяють стверджувати, що Погодін був досить активним популяризатором ідеї фінансової допомоги західним слов'янам [1334]. Таким чином, можна констатувати: попри науковий характер відрядження, його зміст поступово доповнився завданням політичного моніторингу слов'янської націотворчої проблематики. При цьому варто визнати, що самі відрядження М. Іванішева, М.Касторського М.Погодіна, В.І.Григоровича, Й.М.Бодянського, І.І. Срезневського у просторових і часових рамках збіглися з процесом слов'янського відродження і, відповідно, з поширенням настроїв етнічної взаємності, що, фактично, стало причиною побоювань з боку офіційного Відня можливості переростання культурного панславізму у наднаціональний політичний панславізм.

У розрізі нашого дослідження певний науковий інтерес, на перший погляд, викликає достатньо парадоксальна трактовка практики російського панславізму О. Бакуніним. Так, відомий російський мислитель, революціонер, анархіст, ідеолог народництва саму ідею панславізму сприймав позитивно, про що свідчать його виступи на конгресі у Празі [20], але в той самий час він заперечував намагання низки прихильників наднаціональної ідеї наповнити саму ідею царофільським змістом. Можна стверджувати, що до реакційного царофільського панславізму російський анархіст ставився негативно. О.Бакунін був переконаний, що царизм слов'янську проблематику розглядає крізь призму особистих імперських інтересів. Відомо, що цей російський революціонер підтримував наднаціональний

інтеграційний проект федерації К.Лібельта [517, с.66]. Згідно з ним «республіканська федерація має охопити всі слов'янські землі» [20], а не лише слов'янські народи, що проживають у межах Габсбурзької монархії.

Саме тому відомий анархіст застерігає представників західної слов'янської еліти від їх ілюзій стосовно можливої участі російської монархії у захисті їхніх політичних інтересів. З часом у праці «Сповідь і листи Олександрю II» Бакунін свою думку конкретизує: «Російський цар уклав новий тісний союз із австрійською династією не заради вас, а проти вас ..., російський уряд вже з давніх часів агітує вас так само, як і турецьких слов'ян, з допомогою своїх агентів, які об'їжджають слов'янські землі, при цьому мають на меті поширювати між вами панславистичні думки, надають вам надію на швидку допомогу, яка наближається, говорять про звільнення всіх слов'ян могутньою силою Російського царства! ... Увійшовши до Росії імператора Миколи, ви увійшли б до труни: поховаєте своє народне життя і будь-яку свободу» [20].

Схожі принципи у змісті наднаціональної інтеграційної програми ми знаходимо у М.І.Костомарова [1335, с.170–172] і в статуті Кирило-Мефодіївського товариства. «Кожне слов'янське плем'я, – зазначається в статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія, – повинне мати свою самостійність ..., мати народне правління і дотримуватися ідеї повної рівності своїх громадян» [1336, с. 150–152]. Цілком зрозуміло, що сама пансловистична ідея у такій її формі, як республіканська всеслов'янська федерація, не могла отримати широкого кола прихильників на теренах двох імперій – Австрійської і Російської. Хоча додамо, що ідею наднаціонального вільного федеративного об'єднання визнавали переважно демократи. Так, один із організаторів Празького повстання демократ Й.В.Фріч після революції 1848–1849 рр., в листі до М.П.Погодіна написав про те, що бачить «майбутнє слов'ян і їх порятунок тільки у вільній слов'янській федерації» [1337, с. 497–501]. Подібну політичну позицію займав чеський демократ К.Сабіна. Пізніше, в 1867 р. у статті «Слов'янство і панславізм» К.Сабіна написав: «Західне слов'янство ... за своєю сутністю є федеративним, а тому не може мати нічого спільного з московським панславізмом, який прагне все поглинути і пристосувати виключно для себе» [1338, с.304].

Але в цілому бакунінський проект федералізації слов'янства не мав публічного визнання і навіть не знайшов підтримки у представників іншої наднаціональної інтеграційної ідеї австрославізму – Ф.Палацького, К.Гавлічека-Боровського, Я.Йордана. При цьому царська Росія загалом не була зацікавлена у «федералізації» слов'янської проблеми, тому що не тільки не бажала політичного протистояння ні з Австрійською, ні з Османською імперіями, але й будь-яку наднаціональну форму федералізації вважала згубною ідеєю для російського самодержавства. Для підтвердження нашої думки наведемо цитату з «Щоденника» ліберально налаштованого цензора О.В.Нікітенка. 1 червня 1847 р. він записав свідчення слов'янофіла, професора Петербурзького університету, надвірного радника Ф.В.Чижова. Нагадаємо, що російський уряд підозрював Чижова у змові на користь австрійських слов'ян і у зв'язках із членами Кирило-Мефодіївського товариства. Наявний архівний матеріал дозволяє стверджувати, що, вивчаючи зарубіжних слов'ян, він «всією душею віддавався слов'янському питанню», виявляв

конкретні приклади спорідненості з їх культурними традиціями. Цей факт дозволив Чижову зацікавитися проблемою можливого спільного політичного буття слов'янських народів та їх участю в національно-визвольному русі. Після подорожі до слов'янських земель Чижов був заарештований царським урядом. Нікітенко так занотував свої враження про допит Чижова: «Він ніби визнав деякі свої помилки щодо об'єднання всіх слов'ян у одну монархію під скіпетром Росії. Само собою зрозуміло, що ця помилка ... була йому охоче пробачена» [1339, с.487]. Наведений матеріал цілком вписується в зміст публічної позиції міністра народної освіти графа С.С.Уварова. В дусі охоронної ідеології в спеціальному циркулярі на адресу попечителя Московського навчального округу міністр категорично забороняє не тільки пропагувати слов'янську ідею, а навіть згадувати про солідарність слов'янських народів, хоча в той самий час рекомендував заохочувати «прояви безумовної прихильності до православ'я і самодержавства» [1339, с.488–489].

З огляду на викладене вище, логічним буде таке наше твердження: наявний історичний матеріал дозволяє припустити, що російський імператор Миколи I головною метою свого царювання вважав утвердження самодержавного принципу як основи російської політичної системи. Пізніше французький історик П.Лакруа для характеристики охоронної доктрини російського імператора обрав слова самого Миколи I після слідства над декабристами: «Революція біля воріт Росії, але вона не проникне до нас, і я клянусь, поки буду живий, милістю Божою я буду імператором!» [1340, с.178]. Ще більш конкретно основна внутрішньополітична ідея російського монарха прозвучала у його маніфесті від 18 липня 1826 р. «Кожен може бути впевненим, – заявив імператор, – в непохитності існуючого порядку, безпеці його власності, впевненим в сьогоднішні, а також може спокійно дивитися у майбутнє з надією» [1341, ст.465] Нами не випадково наведений ланцюжок висловлювань російського імператора. Наявний історичний матеріал, численні «жандармські» укази імператора [1342; 1343; 1344; 1345] дозволяють стверджувати: бурхлива внутрішньополітична діяльність Миколи I була спрямована на посилення традиційних імперських ідеологічних установок, він активно намагався налагодити узгоджені дії преш за все тих монархічних урядів, що входили до Священного Союзу. З часом консерватизм російського імператора навіть отримав схвалення від Отто фон Бісмарка. «Імператор Микола, – констатував «залізний канцлер», – діяв, тому що був переконаний в тому, що з волі Божої він покликаний очолити монархічний опір революції, яка насувається із Заходу» [136, с.158]. Внутрішня і міжнародна політика російського царя була спрямована на забезпечення режиму законності та правопорядку в рамках посилення існуючої вертикалі влади. Пізніше початок революції 1848–1849 рр. привніс у переважно культурний панславізм принципово новий національно-революційний фактор, який став детермінантою російської оцінки наднаціональної інтеграційної ідеї і додатково сприяв закріпленню ідеї легітимізму. Сама революція 1848 р. не тільки актуалізувала національну свідомість багатьох слов'янських народів Європи. У той час на західних слов'ян дивилися як на свого роду авангард Росії, який можна було б використати для радикальної зміни співвідношення сил в Середній Європі. Імператор Микола I фактично отримав можливість використати за бажанням в боротьбі за свою європейську гегемонію як консервативні, так і революційні засоби.

Революційним засобом можна було б вважати насамперед панслов'янську ідеологію із ідеєю слов'янського месіанства, а на їх тлі відкривалася перспектива можливого звернення до пригноблених слов'ян. Російський цар обрав консервативну ідеологію, що і визначило його поведінку у період «Весни народів».

В той самий час панславізм першої половини XIX ст. із його інтеграційним і наднаціональним принципами, а, головне, національно-визвольним рухом являв собою в розумінні представників російської політичної еліти поки що невивчене, а головне незрозуміле з точки зору перспективи його розвитку явище. Тому, керуючись принципом «краще заборонити, ніж виправляти», представники російського уряду ініціюють видання низки циркулярів, а також наказують провести заходи, метою яких має стати запобігання та протидія проникненню до Росії «ворожих ліберальних» ідеологій, які досить активно потрапляла на терени імперії на тлі ідей всеслов'янства. Так, мотиви особистої заклопотаності міністра С.С. Уварова з приводу лібералізації національних слов'янських ідеологій ми знаходимо у його «Доповіді імператору» від 5 травня 1847 р. [137, с.171–177] і в «Таємній циркулярній пропозиції» від 27 травня 1847 р. [1348, с.347–351]. Отже, якщо в цілому взяти до уваги зазначене вище, то стає зрозумілою теза з наступного таємного циркуляру міністра народної освіти С.С.Уварова від 30 травня 1847 р. Циркуляр був складений за наказом імператора, а потім надісланий та зачитаний на вчених радах Петербурзького, Харківського, Московського, і Казанського університетів. Безпосередньо в документі писалося: «Ми зобов'язані затвердити початок російського розуму, російської чесноти, російського почуття. Ось споконвічні народні витоки і не слов'яно-російські, а суто російські». Далі міністр в суто охоронному дусі досить критично висловлюється з приводу ідеї слов'янської спільності: «Все що ми маємо на Русі, належить лише нам одним без будь-якої участі інших слов'янських народів» [525, с.336]. Наявний історичний матеріал дозволяє нам стверджувати, що в своєму намаганні протидіяти проникненню ідей лібералізму на терени імперії російський цар був готовий навіть використати зброю проти слов'ян. Так, побоюючись можливої появи польських революційних груп на західному російському кордоні, імператор в листі до генерала Паскевича надає останньому наказ: «Якщо будуть прориви кордону закордонними згряями, їх треба відбивати, а полонених зі зброєю начальників судити за польовим кримінальним положенням і тут же стратити, але за кордон не переслідувати зовсім [1349, с. 205–208].

Цілком зрозуміло: слов'янська панідея в змісті як зовнішньої, так і внутрішньої політики Російської імперії в умовах європейської революції 1848–1849 рр. стала другорядною проблемою у змісті царської політики. Пріоритетним завданням для політичної еліти стає завдання не допустити проникнення ліберальних ідей на терени імперії. Офіційну позицію Росії щодо проблеми слов'янських відносин на початковому етапі революції 1848 р. можна прокоментувати, навівши уривок з доповіді міністра народної освіти С.С.Уварова імператору Російської імперії Миколі I. С.С.Уваров доповідав імператору: «... крім необхідності охорони літератури від Західної Європи, з іншого боку відкрилася проблема, яка через те, що близька нам і сучасна, на перший погляд здається зовсім безпечною. Зарубіжні слов'янські письменники обрали собі ідею слов'янства гаслом

для небезпечних мрій. Вітчизняні письменники, захоплені почуттям народності, не могли не взяти участі у розробці питань, що були тісно пов'язані з буттям нашого народу. Що може бути більш нешкідливим, ніж народна пісня, повісті, заклики до одноплемінників щодо підтримки та вдосконалення слов'янської мови і літератури? А між тим і під літературними зображеннями старовини та під слов'янськими переказами приховувалися інколи дурні наміри» [1350, с.74]. Як би не було, але парадигма ставлення російського уряду до наднаціональної інтеграції напругу залежала від позиції імператора Миколи Павловича. Відповідно її наповнення скоріше за все можна визначити як зовнішньополітичну практику наполегливого моніторингу слов'янських настроїв і максимальну протидію можливості проникнення будь-яких ліберальних ідей на терени імперії. Тому цілком у рамках означеної нами вище тези Микола I на полях протоколу, що був йому наданий після арешту і допиту відомого слов'янофіла І.С.Аксакова у III відділенні канцелярії його величності, особисто на слідчій справі накреслив: «під виглядом співчуття до уявних утисків по відношенню до слов'янських племен приховується злочинна думка про повстання проти законної влади сусідніх і союзних держав і про загальне єднання, якого очікують не від доброї Божої волі, а від обурення, яке є згубним для Росії!» [1351, с.348]. Таким чином, імператор, його міністри відверто були стурбовані процесом радикалізації слов'янських національних рухів. Офіційна позиція Росії виходила з безкомпромисного ставлення до західного лібералізму, навіть незважаючи на наявність тенденції до розширення практики культурної слов'янської спільності.

У цьому зв'язку варто згадати і документи, які сьогодні в основному сконцентровані у архівних установах України. Так, у Центральному державному історичному архіві України у Києві зберігається матеріал, який висвітлює політику імперії щодо слов'янства. Надзвичайну вагу мають зібрані у фонді звернення та заяви з'їздів і зборів зарубіжних слов'ян за 1848 р., які надсилалися також і в Російську імперію. Та найбільш цікавими є два документа, пов'язані із направленням В.Ганкою до Київа інформації щодо Слов'янського з'їзду 1848 р. у Празі. 1 травня 1848 р. В.Ганка адресував А.Я.Стороженку відозву «Слов'яни, браття!», а на звороті власноруч дописав: «Вельмишановний пане! ...У нас все було би гарно, але кляті німці! Жаль, що у Вас немає можливості, щоб дізнатися, якими беззаконними хитрощами вони бажають нас у своє безбожжя ... затягнути. Читайте постанову Франкфуртських ... самозванців... Ми не бажаємо єднання з цією великою Німеччиною. Ми слов'яни і залишимося слов'янами до останньої краплі крові. Дуже було приємно на нашому з'їзді побачити наших братів росіян. В.Ганка» [96]. Інформацію щодо листа В.Ганки через російського намісника в Польщі було доведено навіть до відома російського царя. Дуже своєрідне рішення імператора, оперативне, як на XIX ст., – уже 15 (27) травня 1848 р. було викладено у відповіді намісника А.Я.Стороженку. Оригінал цього листа з наступним змістом зберігся у фондах ІР НБ НАН України: «Пану сенатору, Таємному раднику Стороженку. Государь імператор, внаслідок всепідданішої моєї записки з предмета отриманого Вашою величністю листа від В'ячеслава Ганки Височайше наказує залишити цього листа без відповіді. Про що вважаю повідомити Вашу величність до обов'язкового виконання. Підпис. Намісник генерал-фельдмаршал» [460, арк.2]. Таким чином, до

участі росіян у Слов'янському з'їзді та в наднаціональному загальнослов'янському русі, ініційованому зарубіжними лідерами слов'янського відродження, царський режим ставився досить прохолодно. Тим більше, коли слов'янський рух з'єднався з революцією 1848–1849 рр. Навпаки, як засвідчили подальші події, Росія виконала роль жандарма у придушенні національно-визвольної боротьби підневільних Австрійській імперії народів.

З нашого боку справедливим буде визнати, що формування і еволюція панслов'янської ідеології в Росії проходили під пильним наглядом з боку царського уряду, а сам її зміст співвідносився із зовнішньополітичним курсом Петербурга. Не випадково, що пройде лише кілька років після європейської революції 1848–1849 рр. і відомий представник російської офіційної науки і зовнішньополітичний теоретик М.П.Погодін, підкреслюючи новий зміст панславізму, досить однозначно і відверто заявить: «час безоглядного захоплення перед заходом пройшов ..., тому ми повинні з'явитися на європейській сцені, ми повинні показати там своє обличчя». Саме у цей період історії пошук відповіді щодо політичного формату взаємовідносин Росії із західним слов'янством знаходився в площині двох протилежних концепцій – західництва і слов'янофільства. Остання фактично і заклала основу російської панслов'янської ідеології, в якій ідея слов'янської культурно-політичної єдності зайняла підпорядковане місце у змісті православ'я. Поступово прихильники наднаціональної слов'янської ідеї почали вважати саму ідею певним знаряддям російської імперської зовнішньої політики: «Союзники наші в Європі слов'яни, – стверджували ідеологи, – є для нас рідними. Надайте їм святу мету звільнення від нестерпного іноплеменного ярма, під яким вони стогнуть вже чотириста років, зумійте управляти їх силами ... і ви побачите, які чудеса вони можуть творити» [1352, л.9]. Відповідно варто визнати, що стараннями окремих російських політиків, а також низки слов'янських будителів фактором еволюції слов'янських національних парадигм ставали наднаціональні ідеї.

Отже, можна констатувати, що в суспільно-політичній думці західного слов'янства на тлі національного відродження відбувався складний процес формування парадигми національного вибору. Не в останню чергу його зміст лежав у площині цивілізаційного вибору, що і стало однією з причин появи наднаціональних інтеграційних ідей. Панславізм як ідеологія з'явився під впливом європейських національно-політичних процесів на основі літературно-наукових взаємин у першій половині XIX ст. У процесі становлення ідеї можна виділити кілька етапів її розвитку. Насамперед, фаза становлення концепції слов'янської спільності відноситься до початку XIX ст. У цей час у західних слов'янських народів при формуванні національної самосвідомості актуалізувалася ідея слов'янської мовно-культурної близькості, що, відповідно, привело до мовно-літературного рефрену в змісті їх національних ідеологій. В той самий час для багатьох національних діячів ідея філологічного зближення слов'ян переросла в концепцію «культурного панславізму». На етапі активізації в 30-х – 40-х рр. XIX ст. культурно-національних прагнень західних слов'янських народів європейська політика Російської імперії була однією з причин політизації ідеї панславізму. Отже справедливим буде визнати, що формування і еволюція панслов'янської ідеології в Росії проходили під пильним наглядом з боку царського уряду, а сам її зміст дещо

співвідносився із зовнішньополітичним інтересом Петербурга. Поступово ідея панславізму отримувала у сучасників найрізноманітніші інтерпретації – від русофільства до державного або царофільського панславізму, а в період «Весни народів» і демократичного панславізму. Намагаючись протистояти популяризації політичного панславізму, західні національні ідеологи були змушені шукати альтернативні шляхи для інтеграції доцентрових інтересів австрійських слов'ян, що знайшло своє відображення в іншій наднаціональній концепції австрославізму.

Додаток Л

**Українські та російські науковці, що перебували
в Лужицьких районах Німеччини в ХІХ – на початку ХХ ст.**

Прізвище	Рік перебування в Лужицьких районах Німеччини	Праці, пов'язані з лужицькою тематикою та їх історико- філософська спрямованість
А.С.Кайсаров (1782 – 1818) – письменник, історик.	Його перу належать окремі нотатки про сербо – лужичан, які він зібрав під час наукового відрядження в 1804 р.	Пише про загальнослов'янську долю та германізацію лужичан. Щоденник А.С.Кайсарова був виданий В.М.Істриним. Див.: Истрин В.М. Путешествие А.И.

		Тургенєва и А.С. Кайсарова по славянским землям в 1804 г. // ЖМНП. – 1912. – Ч.41. – Отд .2. – С. 78 – 109.
А.Г.Тургенєв (1785 – 1846) – державний чиновник, історик та археограф.	Свої враження від мандрівки лужицькими землями в 1804 р. він залишив в «Листах».	Побутові нариси, акцентування уваги читача на моментах матеріальної та духовної подібності слов'ян. Щоденник А .Г.Тургенєва був виданий В.М. Істриним. Див.: Истрин В.М. Путешествие А.И.Тургенєва и А .С. Кайсарова славянскими землями в 1804 г. // ЖМНП. – 1912. – Ч.41. – Отд. 2. – С. 78 – 109.
В.Ф.Тімковський (1781 – 1832) – нащадок українського козацького старшини, російський чиновник, публіцист.	Перебував у Лужиці в 1813 р.	Побутові сцени, проблема германізації етносу. Залишив спогади від перебування в Лужиці у 1813 р. в «Щоденнику» .
М.П.Погодін (1800 – 1875) – вчений – історик, славіст, суспільний діяч.	Неодноразово зустрічався зі Я.А.Смолером. Про лужицьких сербів, їх долю говорив у своїх виступах та лекціях.	Ідейні позиції вченого близькі до слов'янофільських. Його праці, див.: «Замечания» // Московский вестник. – М., 1830. – Ч.4. – С.325.
І.І.Срезневський (1812 – 1880) – відомий український славіст.	Був у Лужиці в 1840 р.. Написав кілька праць, присвячених культурі, історії лужичан.	Історичні екскурси, кодифікація мови, наукове дослідження побуту і культури «слов'янщини». Його праці див .: Срезневський І.І. Донесение адъюнкта Срезневского г. Министру Народного Просвещения из Вены, от 8 (20) февраля, 1841 г. // ЖМНП. – 1891. – Ч.31. – Отд.4. – С.9 – 36.
П.І.Прейс (1810 – 1846) філолог – славіст.	Від наукового відрядження 1840 р. залишились його «Донесения».	Описовий матеріал у дусі слов'янської єдності. Його праці див.: Прейс П.И. Донесение г. Министру Народного Просвещения из Праги, от 26 декабря 1840 г. // ЖМНП. – 1841. – Ч.29. – С.31 – 52.

П.П.Дубровський (1812 – 1882) – славіст – філолог.	Відвідав Лужицю в 1841 р. Свої враження надрукував на сторінках альманаху «Денниця».	Описав природу, говорить про пробудження літературного життя у лужичан. Його праці див.: Дубровский П. Лужицко – сербская литература // Денница. – 1843. – Ч.2. – С.57 – 67.
О.М.Бодянський (1808 – 1877) – один із засновників російської славістики.	Був у Лужиці в 1842 р. Використовував враження від перебування в Лужицькому районі у своїх публікаціях, лекціях.	Мотиви слов'янського романтизму, панслов'янські ідеї. Його праці див.: Бодянский О.М . О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень магистра философского факультета первого отделения, кандидата Московского университета Йосифа Бодянского. – М., 1837. – 154 с.
В.І.Григорович (1815 – 1876) – видатний історик – славіст, філолог.	Навесні 1847 р. колишній випускник Харківського університету в м. Лейпціг зустрівся з серболужицькими національно – культурними діячами Я.П.Йорданом та Л. Гауптом. Неодноразово звертався до лужицької тематики у своїх лекціях.	Серболужицька мова. Його праці див.: Григорович В.И. Путешествия по славянским землям. – Казань, 1915. – 58 с.
О.Ф.Гільфердінг (1831 – 1872) – відомий вчений славіст.	Внаслідок наукового відрядження в 1855 р. зміг відвідати райони, в яких проживали лужицькі слов'яни. Залишив кілька спеціальних праць, багато окремих нотатків .	Слов'янофільські погляди науковця на минуле та майбутнє етносу визначили головні мотиви його праць – онімення серболужичан, пробудження національного духу народної меншини. Його праці див.: Гильфердинг А.Ф. Народное возрождение сербов – лужичан в Саксонии // Русская беседа. – С – Пб.,1856. – Ч.1. – С.1 – 53.
В.І.Ламанський (1833 – 1914) – славіст, публіцист, суспільний діяч.	У 1862 р., мандруючи Європою, вчений відвідав м. Будишин. Свої враження про народність висловлював у лекціях та промовах.	Філософія його поглядів відповідала науковим ідеалам слов'янофілів. Майбутнє лужицьких сербів він бачив як складовий елемент спільної слов'янської долі. Див.: Ламанский В.И. Чего нам особенно желать и что нам нужнее делать в Западно – Славянских землях. Речь, произнесенная в общем

		собрании славянского общества 15 ноября 1884 г. // ИСПСБО. – 1884. – № 12. – С.4 – 18.
Н.О.Попов (1833 – 1892) – історик Росії та південних слов'ян.	У 1862 – 1864 роках знаходився в науковому відрядженні, був знайомий з Я.А.Смолером.	Надрукував кілька статей, де головну увагу приділив проблемі асиміляції лужицького етносу в Пруссії. Його праці див.: Попов Н. Славяне в Саксонии // Современная Летопись. Воскресное прибавление к «Московским ведомостям». – 1866. – № 23. – С. 9 – 11.
А.С.Буділович (1846 – 1908) – філолог, історик – славіст, публіцист.	У 1872 – 1874 роках знаходився у науковому відрядженні. Відвідав слов'янські райони Німеччини, Австро – Угорщини, Європейської Туреччини.	Особливу увагу приділяв питанню «пробудження слов'янства». Своєрідність лужицького відродження, на думку вченого, полягала, насамперед, у розвитку духовного напрямку згаданого процесу. Його праці див.: Буділович А. Славянские матицы и учение дружства // ЖМНП. – 1869. – № 141. – Ч .2. – С. 459 – 475.
О.О.Кочубинський (1845 – 1907) – історик, філолог – славіст.	У 1874 – 1876 роках вивчав слов'янську філологію в Європі. Під час подорожі відвідав Лужицю.	Був прихильником теорії духовної єдності слов'ян та їх майбутнього зближення на базі спільного минулого та культури . Його праці див.: Кочубинский А.А. Славянские наречия и сравнительное языкознание // Записки Новороссийского университета. – 1872. – Т.8. – Отд. 2. – С. 1 – 49.
К.Я.Грот (1853 – 1934) – історик, літературознавець.	Після перебування в 1882 р. у Лужиці ним було написано дві спеціальні праці.	Головні питання його праць – це слов'янська взаємність, просвітництво. Його праці див.: Грот К.Я. Из поездки к лужичанам // ИСПСБО. – 1883. – № 1. – С. 19 – 22.
І.С.Пальмов (1856 – 1920) – історик.	У 1882 р. перебував у лужицькому регіоні, в м. Будишин.	Цікавився проблемами поширення християнства серед лужичан, відродження національної меншини в межах слов'янського світу. Його праці див.: Пальмов И.С. Из поездки к сербам – лужичанам // Христианское чтение. – 1883. – № 3/4. – С. 446 – 464.

В.А. Францев (1867 – 1942) – російський славіст, філолог, історик.	Перший раз відвідав Лужицю в 1894р. До цієї тематики звертався у своїх статтях, лекціях.	Звертав увагу на зростаюче онімечення серболужицької меншини в новітні часи. Його праці див.: Францев В.А. Матица Сербская в Будишине (1847 – 1897). По поводу пятидесятилетия ее существования // ЖМНП. – 1897. – Ч.311. – № 6. – С. 302 – 331.
Є.В. Петухов (1863 – 1948) – історик, спеціаліст літературознавець.	Видав свої «Замітки про подорож», де виклав враження від мандрівки Лужицею в 1897 р.	Проблеми відродження етнокультури народності в контексті слов'янського майбутнього. Його праці див.: Петухов Е.В. Лужицкие сербы. (Лужичане). Из путевых заметок летом 1897 г. – Юрьев, 1898. – 26 с.
Р.Ф.Брант (1853 – 1920) – мовознавець, історик літератури, перекладач.	У 1898 р. був відряджений до Праги, тоді, використавши цю можливість, відвідав Лужицьку область Німеччини.	Спеціалізувався на проблемах слов'янської філології. Його праці див.: Брандт Р.Ф. Несколько слов в память лужицкого поэта Тишинского // Древности. – М., 1911. – Т.5. – С. 42 – 44.
В.М.Корабльов (1873 – 1936) – філолог, історик – славіст.	У 1906 р. перебував у м. Будишин, особисто був знайомий з А.Мукою.	Цікавився літературою серболужичан. Його праці див.: Кораблев В.Н. Э.Ю. Мука в его письмах к русским ученым // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. – Л., 1934. – Т.2. – С. 271 – 291.
Л.В.Щерба (1880 – 1944) – відомий мовознавець.	Вперше відвідав Лужицьку область у 1907 р., пізніше ще неодноразово перебував у лужичан як дослідник їх мови.	Займався мовою етносу. Останню він вважав головним духовним досягненням народності. Його праці див.: Щерба Л.В. Восточнолужицкое наречие. (С приложением текстов) – Пг.,1915. – Т.1. – С.65 – 145.

Додаток М

**Таблиця зменшення чисельності шкіл з серболужицькою мовою навчання у
Лужицьких районах, що розташовувалися на території Пруссії**

Нижня Лужиця	Кількість поселень, охоплених навчанням				Мова навчання					
	Сільські общинні школи		Міські школи		Сербська мова навчання		Лужицька та німецька мови навчання		Німецька мова навчання	
Роки	1846	1849	1846	1849	1846	1849	1846	1849	1846	1849
Калау	115	114	2	3	2	-	12	3	101*	111
Котбус	99	99	2	2	-	-	34	34	65*	65
Лукау	7	1	-	-	-	-	-	-	7	8
Губен	1	2	-	-	-	-	-	1	1	1
Любен	18	19	-	-	-	-	-	-	18	19
Сарау	55	57	3	2	-	-	2	3	53**	54
Шпремб ерг	41	41	1	1	-	-	1	1	40 ***	40
Загальна кількість	336	333	8	8	2	-	49	42	285 та 8 міських	291

* та 2 міських, ** та 3 міських, *** та 1 міська

Серболужицькі періодичні видання

Назва періодичного видання	Роки виходу видання	Коротка характеристика
Lipske nowizny a wš itkiynz (газета).	1766	Вийшло два рукописних варіанти газети , які були присвячені 50-й річниці з дня заснування «Сербського проповідницького товариства».
Mě sač ne pismo k powuč enju a wokřewjenju (газета).	1790	Вийшов лише один примірник газети. Завданням видання було знайомити читача з темами релігії та моралі.
Serbski Powě dar a Kurě r (газета).	1809 – 1812	Перша національна газет, що поширювалась серед лужичан. В ній друкувались політичні, публіцистичні, культурно-описові статті.
Ost und West (журнал).	1831	Журнал виходив у Празі. На його сторінках друкувався серболужицький національний будитель Я.П.Йордан.
Jutnič žka (газета).	1842; 1848 – 1850	Щотижневик виходив під редакцією Я. П.Йордана.
Tydžeń ska Nowina / Tydžeń ske Nowiny в 1854 р. перейменована на Serbske Nowiny.	1842 – 1853	Газета була заснована Г.Зейлером. Виходила тиражем 1200 примірників. У виданні друкувалось багато перекладів з чеської та російської мов.
Jahrbucher fur slawische Literatur, Kunst und Wissen-schaft (журнал).	1843	Журнал мав науковий характер. Почав виходити в м. Лейпціг під редакцією Я. П.Йордана.
Misionske poweszje .	1844 – 1849	Місячник, який поширювався серед протестантських верств серболужичан.
Kwě tki.	1846 – 1847	Прага.
Časopis Maćicy Serbskeje.	1848 – 1937	Журнал, заснований як національно-культурне та наукове видання. Виходив два рази на рік.
Serbski Nowinkar (газета).	1848	Демократична селянська газета.
Bramborski serski Zassnik / Bramborski ß erski Zaß nik / Bramborske Nowiny / Bramborski Zaß nik.	1848 – 1918	Щотижневик.

Předženak: Protyka za Serbow (календар).	1855 – 1937	Популярне видання, завданням якого було поширення серед народних верств любові до мови і національних культурних традицій.
Mě sačny přidawk: k Serbskim Nowinam (журнал).	1858 –1859	Журнал виходив під редакцією М. Горніка, його завдання – поширення серед різних верств серболужицького населення літературних творів.
«Lužičan» (журнал).	1860 –1877	Журнал заснували Я.А.Смоляр і М. Горник. Пізніше редактором журналу був К.Фідлер. Видання на протязі багатьох років було осередком літературно-мистецького життя.
Katholski Posoł / Katolski Posoł (щомісячник).	1863 – 1939. 1950.	Тематика видання розрахована на поширення релігійних ідей.
«Krajan» (періодичний календар).	1868 – 1938	Видання поширювалось серед сербо лужичан-прихильників католицизму.
«Lipa Serbska» (журнал).	1876 – 1881	Видання патріотично налаштованої лужицької молоді.
«Serbski hospodar» (газета).	1881 – 1910; 1924 – 1937	Аудиторію цього видання складали серболужицькі селяни.
«Łužica» (літературний журнал).	1882 – 1937	Популярний загальнокультурний журнал.
«Serbske Nowiny» (газета).	1884	Політична газета, яка виходила тиражем 4 тис. примірників, під редакцією Я.А. Смолера. В ній друкувалося багато перекладів з чеської та російської мови.
«Pomhoj Boh» (журнал).	1884	Тижневий релігійний журнал протестантів.
«Luziski serb» (журнал).	1885	Журнал виходив під редакцією М.Цижа і поширювався серед серболужицького студентства.
«Raj» (журнал).	1906	Редагував журнал Франц Краль. Видання було розраховане на лужицьку молодь.
«Gwesda» (газета).	1909	Місячник, що виходив в Пруссії. Головна тематика публікацій на релігійні теми і теми моралі.
«Nadzija» (календар).	1911	Це видання було розраховане на дитячу аудиторію.

